

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΕΤΡΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΕΦΗ ΨΙΛΑΚΗ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2010

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της διατριβής είναι η πέτρα, ένα από τα αρχαιότερα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν από τον άνθρωπο στην εξέλιξη του πολιτισμού. Η μελέτη συμπεριέλαβε τον κόσμο της πέτρας, τους μαστόρους και τους μετακινούμενους εργάτες που έχτισαν μεγάλα έργα σε όλη τη Βαλκανική, τα συστήματα δόμησης, τα συμβολικά συμφοραζόμενα, καθώς και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες φαίνεται να επανακάμπτει σήμερα, μετά από δεκαετίες, ως υλικό δομής. Πρόκειται για μια προσπάθεια διεπιστημονικής προσέγγισης που εστιάζεται στις θεωρητικές προσεγγίσεις της Ανθρωπολογίας και γενικά των Κοινωνικών Επιστημών, καθώς επίσης και της Ιστορίας και της Αρχαιολογίας.

Για την ολοκλήρωσή της χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικά μεθοδολογικά εργαλεία: εθνογραφική έρευνα, μελέτη των πηγών, αρχαιολογική έρευνα, μελέτη υλικών καταλοίπων, εθνοαρχαιολογικές προσεγγίσεις, υλικό που ανάγεται στο χώρο της Οπτικής Ανθρωπολογίας, όπως φωτογραφίες και κινηματογραφικές λήψεις. Η εθνογραφική έρευνα είχε ως στόχο να γίνουν κατανοητές οι κοινωνικές, οικονομικές και άλλες συνθήκες οι οποίες οδήγησαν σε μαζικές εξειδικεύσεις και να καταγραφούν οι εμπειρίες και οι προβιομηχανικές τεχνικές. Η έρευνα περιελάμβανε την παρατήρηση, την εξέταση των υλικών καταλοίπων και τη διενέργεια συνεντεύξεων, κατά κανόνα ημιδομημένων, καθώς και τη μελέτη φωτογραφικών συλλογών. Τα ερευνητικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν ήταν, επιπλέον, η αφήγηση με τη μορφή ημιδομημένων συνεντεύξεων και η βιογραφική προσέγγιση. Για την επιλογή του δείγματος επιλέχθηκε η τεχνική της θεωρητικής δειγματοληψίας. Η συγκέντρωση συνεντεύξεων και βιογραφικών αφηγήσεων οδήγησε σε έναν αναμφισβήτητο «πληροφοριακό κορεσμό» (τα καινούργια δεδομένα δεν πρόσθεταν σημαντικά ή νέα στοιχεία).

Διερευνήθηκαν οι συμβολικοί κώδικες στα μαστορικά έθιμα, κυρίως εκείνα που σχετίζονται με την αναχώρηση και την επιστροφή των μπουλουκιών, η λειτουργία των ορίων μιας κοινότητας που, εκτός από οριοθετήσεις του χώρου, μετουσιώνονται σε συμβολικά στοιχεία με πολλαπλές λειτουργίες. Παράλληλα, θεωρήθηκε απαραίτητη η συγχρονική μελέτη των συμβολικών κωδίκων εξετάζοντας τα λιθόγλυπτα και τα σύμβολά τους σε επιλεγμένη περιοχή της Κρήτης, στην πεδιάδα της Μεσαράς. Αναζητήθηκε η κατά το δυνατόν πληρέστερη καταγραφή και ταξινόμηση σύμφωνα με τη μορφή, το περιεχόμενο και την χρονολόγησή τους. Η μελέτη αυτή συμπεριέλαβε, εκτός από τα ίδια τα λιθόγλυπτα, και τον τρόπο με τον οποίο τα αντιλαμβάνονται και τα νοσηματοδοτούν οι σημερινές κοινωνίες.

Το βασικό θεωρητικό πλαίσιο που χρησιμοποιήθηκε για την κατανόηση της επιστροφής της πέτρας στην οικοδομή προέρχεται από τις προσεγγίσεις της «Ανθρωπολογίας της κατανάλωσης» και το ρόλο της οικίας ως στοιχείου νοηματοδότησης του χώρου. Η χρήση του θεωρητικού πλαισίου του Bourdieu, η θεωρία της διάκρισης, πρόσφερε τη δυνατότητα διερεύνησης σε πολλαπλά επίπεδα: εστιάσαμε στα ίδια τα δρώντα υποκείμενα, τους μαστόρους που συνεχίζουν να χρησιμοποιούν την πέτρα, αλλά και στους ιδιοκτήτες παλαιών πετρόχτιστων οικιών, συντηρημένων ή όχι, και ιδιοκτήτες οικιών που οικοδομούνται σήμερα χρησιμοποιώντας την πέτρα σε διάφορα σημεία της οικοδομής.

Η έρευνα για την επανάκαμψη της πέτρας ως δομικού υλικού, που ουσιαστικά αρχίζει μετά το 1974 για να πάρει μεγαλύτερες διαστάσεις μετά το 1990, αποτέλεσε ένα από τα αρχικά ζητούμενα της διατριβής. Κοντά σε όλα αυτά ρόλο έπαιξε η επίσημη ιδεολογία, που είχε ταυτίσει τα μνημεία με την ελληνικότητα και τη διαχρονία, αλλά και ο τουρισμός. Στις περιοχές με τουριστική ανάπτυξη το παραδοσιακό εκφράζεται με την αναστήλωση παλαιών κατοικιών και την κατασκευή νέων πετρόχτιστων στοιχείων και αντιμετωπίζεται ως τουριστικός πόρος, όπως συμβαίνει με πολλά άλλα στοιχεία τα οποία έχουν συνδεθεί με το παρελθόν. Σε ανεπτυγμένες νησιώτικες λουτροπόλεις η συμβολική χρήση της πέτρας ως κατασκευή της «εξωτικότητας» έχει επεκταθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να οργανώνονται ολόκληρες «επιχειρήσεις» απογύμνωσης ερειπωμένων οικισμών. Η πέτρα είναι το πιο προσιτό, το πιο πρόσφορο υλικό με το οποίο μπορεί να επιτευχθεί η «κατασκευή» της παραδοσιακότητας και η ένταξή της στο φυσικό ή το δομημένο περιβάλλον.

Το θέμα της «επιστροφής» στη χρήση της πέτρας δεν έχει προσλάβει γενικευμένη μορφή, αλλά ούτε και περιορίζεται στην απομίμηση του ρουστίκ. Η ιστορία της πέτρας ως οικοδομικού υλικού και η απαξίωσή της για μεγάλα χρονικά διαστήματα του 20^{ού} αιώνα εξετάζεται μέσα από τα κοινωνικά συμφραζόμενά της. Στις ελληνικές πόλεις η αστική τάξη αναζητούσε την έκφραση της διαφορετικότητας στην οικοδομή και νωρίς άρχισε να εμφανίζεται η νέα κατασκευαστική λογική. Η άνοδος του βιοτικού επιπέδου, λίγες δεκαετίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σήμανε και την παράλληλη διάχυση και διάδοση των συνηθειών της ανώτερης τάξης στα λαϊκά στρώματα. Τα στοιχεία που χαρακτήριζαν την εικόνα της κυρίαρχης ομάδας αφομοιώθηκαν σταδιακά από τις κατώτερες. Το φαινόμενο της αντιστροφής δεν άργησε να εμφανιστεί. Η επιστροφή στη χρήση της πέτρας αποτελεί από το τελευταίο τέταρτο του 20^{ού} αιώνα στοιχείο κοινωνικής διαφοροποίησης. Παρατηρούμε δηλαδή ένα φαινόμενο που αντανακλά την

κοινωνική κινητικότητα. Ως status symbol υιοθετείται από τις ανώτερες τάξεις και στη συνέχεια διαδίδεται σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα.

Τα κοινωνικά στρώματα που χρησιμοποιούν σήμερα την πέτρα είναι εντελώς διαφορετικά από εκείνα που είχαν ταυτίσει με το ίδιο υλικό το όνειρο της στέγασης μέχρι και πριν από λίγες δεκαετίες. Είναι κυρίως μορφωμένοι αστοί. Ούτε και η πέτρα, όμως, έχει τον ίδιο ρόλο. Στις συνήθειες σύγχρονες χρήσεις δεν επιτελεί στατικό ρόλο, αλλά χρησιμοποιείται ως συμπληρωματικό οικοδομικό υλικό σε εμφανή σημεία των κτισμάτων. Πολυτελείς κατοικίες που χτίζονται ακόμη και μέσα σε αστικά κέντρα διακοσμούνται με λίθινες επενδύσεις και χαμηλά περιφράγματα. Μετά το 1990 και τις μαζικές αφίξεις μαστόρων από χώρες στις οποίες παρουσιάστηκαν φαινόμενα πολιτικής και κοινωνικής αστάθειας, η πέτρα άρχισε να διαδίδεται με πιο γρήγορο ρυθμό.

Μελετώντας τις κοινότητες που ασχολήθηκαν με επαγγέλματα της πέτρας εντοπίσαμε ένα ενδιαφέρον εθνοαρχαιολογικό παράδειγμα, μια μέθοδο εξόρυξης πυριτολιθικών πετρωμάτων (ακονόπετρα Ελούντας) με θέρμανση. Στην εν λόγω περιοχή τα ακόνια βρίσκονται σε διαδοχικές στρώσεις ανάμεσα σε σκληρό μαύρο ασβεστόλιθο. Αν και έχουν γίνει παγκοσμίως πολλές εθνοαρχαιολογικές μελέτες σχετικά με τη χρήση φωτιάς στην εξόρυξη πυριτόλιθου, και κυρίως flint, η μέθοδος εξόρυξης ακονόπετρας με θέρμανση δεν ήταν γνωστή. Με την έρευνα και την παρατήρηση επιβεβαιώθηκαν οι απόψεις των εξορυκτών που πιστεύουν ότι η μέθοδος αυτή αποδίδει καλύτερο τελικό προϊόν με λιγότερη αλλά συστηματοποιημένη εργασία.

SUMMARY

The subject of this thesis is stone, one of the earliest materials used by man during the development of civilization. The study includes the world of the stone, the masons and the moving workers who constructed great works in the entire Balkan region, the types of masonry, the symbolic background, as well as the circumstances under which it seems to return today, after a few decades of decline, as a construction material. It is an inter-scientific work focusing on the theoretical methods of Anthropology and of the Social Sciences in general, as well as of History and Archaeology.

For the completion of the thesis project alternative methodological tools were employed: ethnographic research, study of the sources, archival research and study of material remains, ethnoarchaeological approaches and material related to Visual Anthropology, such as photography and video. The ethnographic research aimed at identifying the social, economic and other circumstances that led to mass skilled work and at recording experience and pre-industrial techniques. The project research was based on observation, examination of material remains, interviews, mostly semi-structured, as well as on the study of photographic collections. The research tools were narrations in the form of semi-structured interviews and the biographical approach. For the selection of the sample the technique of theoretical sampling was used. The gathering of interviews and biographical narrations led to an indisputable “information overload” (the new data did not add any substantially new or unknown information).

Research was conducted regarding the symbolic codes in the masons’ customs, particularly those related to the departure and return of the groups or to the function of a community’s boundaries which, apart from defining the place, also acted as symbols with multiple functions. A synchronic research of the symbolic codes was also regarded as necessary by studying the stone carvings and their symbols in a selected Cretan area, the plain of Messara. Their best possible recording and classification was attempted according to form, content and dating. This research, apart from the stone carvings themselves, also studied the way whereby modern societies perceive them and the meaning they attach to them.

The basic theoretical framework that was used for explaining the return of stone in construction was derived from the approaches of “Anthropology of Consumption” and the role of home as a symbol of place. The employment of Bourdieu’s theoretical framework, the theory of class distinction, offered the possibility of conducting research in multiple levels: focus was placed on the active persons themselves, the

masons who are still using the stone as a construction material, but also on owners of old stone-built houses, either restored or not, as well as on owners of new houses with some stone-built parts.

The research related to the return of stone as a construction material, which actually started after 1974 and increased after 1990, was one of the initial questions of this thesis. A substantial role was played by the official ideology, according to which the monuments represented Greek and timeless values, but also by tourism. In developing tourist areas traditionalism is expressed through the restoration of old houses and the construction of new stone-built architectural parts and is regarded as a tourism resource, just as many other elements connected with the past. In developed islands the symbolic use of stone as representation of the “exotic” has taken such dimensions that entire “operations” have been organized stripping ruined houses in various deserted villages. Stone is the cheapest available material to be used for traditional buildings that can be adjusted to the natural or structured environment.

The practice of using stone in construction has not spread fully yet, however it is not confined only to rustic imitation. The history of stone as a construction material and its decline over long time periods of the twentieth century was studied in its cultural background. In Greek cities the upper class sought distinction through house construction and adopted a new ideology early enough. The improvement of the living standards, a few decades after World War II, meant the diffusion and dissemination of the habits set by the upper class to the popular classes. The elements that composed the image of the dominating groups were gradually assimilated by the lower classes. The phenomenon of reversion appeared quite fast. The return into the use of stone in construction has become an element of social distinction over the last quarter of the twentieth century. It is a phenomenon that reflects social mobility. As a status symbol, stone was adopted by the upper classes and then it spread to the lower social classes.

The social classes that use stone today are completely different from those that identified this material with the dream of building a house even a few decades ago. They are mostly educated bourgeois. However, stone itself is not used in the same way. It does not always play a static role, but is used as a complementary construction material in specific visible parts of buildings. Luxurious residences built even in urban areas are faced with stone and are enclosed with low stone walls. After 1990 and the mass arrival of masons from countries with social and political instability, stone construction spread even faster.

Studying the societies engaged with jobs related to stone, we came upon an interesting ethnoarchaeological example, a method of quarrying (Elounda whetstone) by heating the rocks with fire. In the area of Elounda whetstones are found in successive layers between hard limestone. Although many ethnoarchaeological researches have been carried out throughout the world regarding the use of fire in the quarrying of flint, the method of whetstone quarrying was not known. Through research and observation it was found that the quarrymen, who believe that this technique yields better product with less but systematic work, were right.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Από τον κόσμο των αναγλύφων ...στον κόσμο της πέτρας.....	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15
Ερευνητικές κατευθύνσεις.....	18

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις

1. Μεθοδολογικοί προβληματισμοί.....	22
2. Μνήμη και αφήγηση στις κοινότητες των μαστόρων.....	30
2.1. Μνήμη και αφήγηση.....	30
2.2. Μνήμη και λήθη. Παρελθόν και παρόν.....	32
3. Τόπος κατοικίας και τόπος δουλειάς: η νοηματοδότηση του χώρου	36
4. Εργασία και ταυτότητα.....	43
5. Ο ρόλος του «συμβολικού κεφαλαίου»	53

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η πέτρα ως οικοδομικό υλικό – συστήματα δομής

1. Λίθος και πολιτισμός.....	64
2. Ιστορική αναδρομή - εξέλιξη.....	65
2.1. Προϊστορική εποχή.....	65
2.1.1. Νεολιθική εποχή.....	65
2.1.2. Εποχή του Χαλκού.....	67
2.1.2.1. Η εμπειρία στην πέτρα.....	67
2.1.2.2. Οικοδομικές τεχνικές.....	67
2.1.2.3. Η εξειδίκευση της εργασίας.....	69
2.1.2.4. Κοινωνικές παράμετροι.....	69
2.1.3. Συστήματα τοιχοποιίας.....	71
2.1.3.1. Τοιχοποιία με αργούς λίθους.....	72
2.1.3.2. Τοιχοποιία με λαξευμένους λίθους.....	73
2.1.3.3. Το εκφορικό σύστημα.....	75
3. Ιστορικά χρόνια. Από τη Γεωμετρική ως την Ελληνιστική εποχή.....	76
3.1. Συστήματα τοιχοποιίας.....	78

3.1.1. Λέσβιο σύστημα.....	80
3.1.2. Πολυγωνικό σύστημα.....	81
3.1.3. Τραπεζιόσχημο σύστημα.....	81
3.1.4. Ορθογώνιο σύστημα.....	82
3.1.4.1. Ισοδομικό	82
3.1.4.2. Ακανόνιστο ορθογώνιο	82
3.1.4.3. Ψευδοϊσοδομικό	82
3.1.4.4. Ισοδομικό τραπεζιόσχημο.....	83
3.1.5. «Εκ λογάδων λίθων»	83
3.2. Εργολάβοι και χτίστες.....	83
4. Ρωμαϊκή Εποχή.....	85
4.1. Opus incertum	86
4.2. Opus reticulatum (δικτυωτό)	86
4.3. Opus quasi reticulatum.....	86
4.4. Opus mixtum.....	86
5. Παλαιοχριστιανικά χρόνια – Βυζαντινή Εποχή.....	87
5.1. Παλαιοχριστιανικά – πρωτοβυζαντινά χρόνια.....	87
5.2. Μεσοβυζαντινά χρόνια.....	91
5.2.1. Το σύστημα της «αποκρυμμένης πλίνθου»	91
5.2.2. Το πλινθοπερίκλειστο σύστημα.....	92
5.2.3. Οι θόλοι.....	92
5.2.4. Οι δυο «σχολές»: ελλαδική και της πρωτεύουσας.....	93
5.3. Ύστερα βυζαντινά χρόνια.....	94
5.4. Στις λατινοκρατούμενες περιοχές.....	95
5.5. Ναοί και «οσπίτια»	96
5.6. Οι μαστόροι στο Βυζάντιο.....	97
5.7. Περί «υφάνσεως» των λίθων.....	103
5.8. Στον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα.....	103
6. Μεταβυζαντινά χρόνια. Οθωμανική Αυτοκρατορία.....	105
6.1. Η οθωμανική πολυμορφία.....	106
6.2. Λαϊκές κατοικίες, κονάκια και πυργόσπιτα.....	107
6.3. Το Άγιον Όρος και η μίμηση των βυζαντινών προτύπων.....	108
6.4. Η μαρτυρία του μονόχωρου ναού: ελληνικά ξωκλήσια.....	109
6.5. Ισλαμικές επιδράσεις.....	111

6.6. Οι μαστόροι στο οθωμανικό κράτος.....	112
6.7. Η μαρτυρία της ξερολιθιάς.....	114
7. Στο νέο ελληνικό κράτος.....	116
7.1. Ιστορική επισκόπηση – ιδεολογικός προσανατολισμός.....	116
7.1.1. Αρχαίος και Έλληνας.....	116
7.2. Κλασικισμός και ελληνικότητα.....	117
7.3. Οι αρχαιότητες ως λατομεία. Τα μάρμαρα και ο ασβέστης.....	119
7.3.1. Το παράδειγμα της Λύκτου.....	120
7.3.2. Στα ασβεστοκάμινα.....	121
7.4. Η Αρχαιολογία ως «χορηγός» προτύπων.....	122
7.5. Και ο «ένδοξός μας Βυζαντινισμός»	125
7.6. Από το παραδοσιακό στο «νεο-παραδοσιακό»	127
7.7. Η αποτυχία κατασκευής μιας «μινωικής αρχιτεκτονικής»	128
7.8. Οι δυο όψεις του νεοκλασικισμού.....	132
7.9. Οι αλλαγές στην οικοδομική τεχνολογία. Το τσιμέντο.....	134
7.10. Σύγχρονα συστήματα δομής.....	137
7.11. Ο μολύβδινος κανών στη νεότερη οικοδομική τεχνολογία	144

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Από τις συντεχνίες και τα εσνάφια στα «μπουλούκια» των μαστόρων...

1. Συντεχνίες και μπουλούκια.	
Ιστορικές και εθνογραφικές προσεγγίσεις.....	148
2. Συντεχνίες και Τεκτονικές Εταιρείες.....	149
2.1. Μεσαιωνική συντεχνιακή οργάνωση.....	149
2.1.1. Συντεχνίες οικοδόμων στο Βυζάντιο.....	149
2.2. Τεκτονικές εταιρείες της Δύσης - Ελευθεροτέκτονες.....	151
2.3. Τα οθωμανικά εσνάφια.....	154
2.4. Τα μπουλούκια των μαστόρων.....	157
3. Οι μετακινήσεις.....	160
3.1. Οικοδόμοι, στρατός και εκστρατείες.....	161
3.2. Μετακινήσεις μεγάλης κλίμακας.	163
3.2.1. Η μαρτυρία των πηγών.....	163
3.2.2. Τα οθωμανικά μεγάλα έργα.....	165
3.2.3. Περιοδικές μεταναστεύσεις. Τα κοινωνικά συμφραζόμενα.....	166

4. Τα νεότερα μπουλούκια.....	169
4.1. Οι «κοιτίδες» των μαστόρων.....	171
4.2. Τα δρομολόγια των μαστόρων.....	174
4.3. Νομική υπόσταση. «Άτυπες συσσωματώσεις»	176
4.4. Εργασιακές σχέσεις.....	178
4.5. Οι περιοδικές αποδημίες και η αναζήτηση εργασίας.....	181
4.6. Η ιεραρχική δομή της κομπανίας.....	183
4.6.1. Μαστορόπουλα.....	183
4.6.2. Οι « ψεχογιόι» (το ρόγιασμα)	186
4.6.3. Πουργοί, τριότες, λασπιτζήδες.....	187
4.6.4. Πετροκόποι – νταμαρτζήδες.....	188
4.6.5. Μέσα χτίστες – μεσομάστορες.....	188
4.6.6. Έξω μάστορες – «φατσαδόροι»	188
4.6.7. Πελεκάνοι.....	189
4.6.8. Οι πρωτομάστορες.....	189
4.5. Περί «ύφους»... ..	191
5. Η κοινωνική θέση των μαστόρων.....	192
5.1. Οι γυναίκες.....	195
6. Η αποδόμηση του συστήματος.....	196
7. Εθιμολογικές προεκτάσεις.....	200
7.1. Το αίμα.....	201
7.2. Τα «μαντηλώματα» και η λειτουργία του δώρου.....	203
7.3. Αναχωρήσεις, αφίξεις και «σκορποφαμελίτες» άγιοι.....	206
8. Συνθηματικές γλώσσες.....	209
8.1. Η ποιητική της κρυπτικής επικοινωνίας.....	209
8.2. Γλώσσα και ταυτότητα.....	211
8.3. «Μύστες και χτίστες»	217
8.4. Η ποιητική της «ενοχής»: η συντελεσθείσα «προδοσία»	218
9. Συμπεράσματα.....	222

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ακονόπετρα της Ελούντας και το «κακό χαράκι»

1. Η ακόνη της Ελούντας.....	226
2. Θεωρητικές προσεγγίσεις.....	229

3. Ο τόπος	232
3.1. Η περιοχή της Ελούντας στο χώρο και το χρόνο.....	232
3.2. Η έρευνα στην Ελόυντα.....	241
3.3. Αρχιτεκτονικές δομές.....	241
4. Αρχαιολογικές μαρτυρίες	245
4.1. Η ακόνη ως εργαλείο.....	245
4.2. Ακονόπετρες σε τάφους.....	246
4.3. Οι Βυζαντινοί «ακονητές»	249
5. Ιστορικές αναφορές	249
5.1. Σιδηροβρώς θηγάνη, χαλκοδάμας ακόνα.....	249
5.2. Η αμφισβήτηση.....	252
5.3. Οι πηγές. Εξαγωγές στα νεότερα χρόνια.....	252
6. Οι ακονάδες της Ελούντας	254
6.1. Μεθοδολογικοί προβληματισμοί.....	254
6.2. Τοπικές εξειδικεύσεις και τεχνικές.....	255
6.3. Οι σημερινοί ακονάδες.....	257
7. Ιδιοκτησιακό καθεστώς – συνεργατικές μορφές.....	257
8. Η εξόρυξη	259
8.1. Η μαρτυρία του τοπίου	259
8.2. Η ανθρώπινη εμπειρία.....	260
8.3. Εξορύξεις από κάθετες πλαγιές.....	262
9. Η χρήση φωτιάς – ένα εθνοαρχαιολογικό παράδειγμα.....	263
9.1. Το παράδειγμα των πυριτολιθικών πετρωμάτων.....	263
9.2. Η θέρμανση στην εξόρυξη της ακονόπετρας.....	267
9.3. Υλικά κατάλοιπα.....	271
9.4. Συγκλίσεις και αποκλίσεις: Η θέρμανση της σμύριδας στη Νάξο.....	272
10. Προβιομηχανικά εργαλεία εξόρυξης και μεταφοράς ακονιών.....	274
11. Η μεταφορά και η πώληση.....	278
12. Κατεργασία: η αντικατάσταση των χεριών.....	279
13. Υλική μνήμη και συμβολικοί κώδικες.....	282
13.1. Ακόνη και «πατριά»	283
13.2. Το ακόνι ως τάμα.....	283
13.3. Συναλλακτικό είδος.....	284
13.4. Το «μουσείο ακονιού»	285
14. Η μετάλλαξη του «ευτελούς» ασβεστόλιθου.....	285

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΤΑ ΛΙΘΟΓΛΥΠΤΑ

Λίθοι φθεγγόμενοι. Η πέτρα – σύμβολο, τα σύμβολα στην πέτρα.

1. Λιθόγλυπτα - «αποθήκες» νοημάτων.....	290
1.1. Ερευνητικοί προσανατολισμοί.....	290
1.2. Η πολυπλοκότητα του φαινομένου.....	291
1.3. Συμβολικά συστήματα	296
2. Επιρροές.....	298
3. Επιλογές συμβόλων.....	300
4. Η επάνοδος των λιθόγλυπτων.....	303
5. Ένα εθνογραφικό παράδειγμα	304
5.1. Η επιλογή του «πεδίου»	304
5.2. Χρονολογήσεις. Ιστορικές και κοινωνικές παράμετροι	305
5.3. Οι φορείς της λιθογλυπτικής παράδοσης. Οι Καρπαθιώτες μαστόροι.....	308
5.4. Η μαρτυρία της αρχιτεκτονικής	312
5.5. Θέσεις των λιθόγλυπτων	315
5.6. Μορφολογικά χαρακτηριστικά	318
5.7. «Αναπαράσταση» λάξευσης επιγραφών	322
6. Ο συμβολικός κώδικας στο παράδειγμά μας	325
6.1. Γενικές παρατηρήσεις	325
6.2. Η συχνότητα εμφάνισης.....	326
6.2.1. Σταυρός.....	327
6.2.2. Δέντρα (αυτοτελείς απεικονίσεις – τμήματα συνθέσεων)	329
6.2.3. Γοργόνειο – ανθρώπινη κεφαλή.....	330
6.2.4. Αλυσοδεμένα λιοντάρια.....	332
6.2.5. Έφιππος Άγιος Γεώργιος.....	334
7. Το παρελθόν στο παρόν: λιθόγλυπτα σύμβολα και σύγχρονη κοινωνία.....	335

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η πέτρα στη λατρεία - (Οι πέτρες ως θεοί και οι θεοί ως πέτρες)

1. Ιεροί λίθοι.....	364
1.1. Παγκόσμιο σύμβολο.....	364
1.2. Μινωικοί ιεροί λίθοι ή ορισμός ενός ιερού τόπου;	364
2. Ο Μύθος.....	365

2.1. Θεοί εκ πέτρας.....	365
2. 2. Άνθρωποι εκ πέτρας.....	366
3. Η λατρεία.....	367
3.1. Λιθολατρικές πρακτικές στον αρχαίο ελληνικό κόσμο.....	367
3.2. Πέτρες και βράχοι ως ανεικονικές παραστάσεις θεών.....	368
3.3. Η μαύρη πέτρα ως κεφαλή της θεάς.....	368
3.4. Σωροί από λίθους: ερμές.....	369
3.5. Βαίτυλοι.....	369
3.6. Τα λιθοβόλια.....	370
3.7. «Ηχούντες λίθοι»	370
3.8. Στην Παλαιά Διαθήκη.	370
3.8.1. Η πέτρα – οίκος του θεού	370
3.8.2. Ο θεός ως λίθος.....	371
4. Η διαχρονία.....	371
4.1. Η διαλεκτική της επανιεροποίησης.....	371
5. Εθιμικές και συμβολικές χρήσεις.	373
5.1. Η «αφηγηματικότητα» των λίθων.....	373
5.2. Η πέτρα στα νεοελληνικά λαϊκά έθιμα.....	375
5.3. Άλλες μαγικές χρήσεις.....	377
5.4. Όρκοι.....	380
5.5. Λαϊκή λατρεία στον κύκλο του χρόνου.....	382
5.6. Κοινωνικός βίος.....	384
6. Σύγχρονες λιθολατρικές πρακτικές.....	387

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Φωτογραφίες μαστόρων

(Φωτογραφικές συλλογές, μνήμη και ταυτότητα)

1. Φωτογραφία, παρελθόν και παρόν στα μαστοροχώρια.....	394
2. Φωτογραφία και χρόνος.....	395
3. Ορατά σύμβολα.....	399
4. Αποτυπώσεις στον κοινωνικό χώρο.....	400
4.1. Μετά τη φωτογραφία πορτραίτου.....	400
4.2. Το παράδειγμα της Πυρσόγιαννης.....	401
4.3. Σε άλλα ελληνικά μαστοροχώρια.....	404

5. «Αναγνώσεις» φωτογραφιών μαστόρων της πέτρας.....	407
6. Τύποι φωτογραφικών απεικονίσεων.....	409
6.1. Φωτογραφίες εργασίας.....	410
6.2. Φωτογραφίες ελεύθερου χρόνου.....	412
6.3. Φωτογραφίες του κοινωνικού περιβάλλοντος.....	412
6.4. Φωτογραφίες του φυσικού περιβάλλοντος.....	412
6.5. Πορτραίτα και φωτογραφίες δήλωσης της νέας κουλτούρας.....	413
6.6. Φωτογραφίες δήλωσης της τοπικής ταυτότητας.....	413
7. Από τη λήψη μέχρι την ανάρτηση: τα διαφορετικά συμφραζόμενα.....	414
8. Στην «κοινωνία των δικτύων»	415

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Μια γενική θεώρηση.....	432
1.1. Η κοινότητα στην εποχή του διαδικτύου.....	432
1.2. Η μεταστροφή των όρων.....	433
2. Συνοψίζοντας απόψεις μαστόρων.....	435
3. Τα νέα οικοδομικά υλικά.....	437
4. Η διάδοση αστικών προτύπων.....	441
5. Το αγροτικό παρελθόν στο αστικό παρόν.....	443
6. Η πέτρα ως «απεικόνιση» της κοινωνικής διαστρωμάτωσης Status symbol.....	446
7. Μαστόροι – μετανάστες από άλλες χώρες.....	449
8. Τουρισμός: η προβολή της παραδοσιακότητας.....	453
9. Μια νέα αισθητική.....	454
 Συντομογραφίες.....	 457
Βιβλιογραφία	458

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Από τον κόσμο των αναγλύφων

...στον κόσμο της πέτρας

Ο τίτλος της παρούσας διατριβής, «Ο κόσμος της πέτρας», αποτελεί πρόταση του επόπτη μου αναπλ. καθηγητή κ. Γιώργου Νικολακάκη, ο οποίος «εξέτρεψε» τον αρχικό σχεδιασμό μου σε άλλα μονοπάτια, δύσβατα μεν αλλά ελκυστικά, αφού με οδήγησαν στη γοητευτική περιπέτεια της έρευνας και της κατανόησης των παραμέτρων που «έχτισαν» τις οικοδομικές και καλλιτεχνικές εκφράσεις ενός πολιτισμού και εξακολουθούν να μετέχουν στις διεργασίες δόμησής του ακόμη και σήμερα. Οι πρώτες έρευνές μου είχαν στραφεί στη μελέτη των λίθινων ανάγλυφων της Κρήτης και στην προσπάθεια κατανόησης των συμβολικών τους κωδίκων, σε μια διεπιστημονική εξέταση που θα συμπεριλάμβανε την ιστορική εξέλιξη, τα κοινωνικά συμφραζόμενα και τη διαμόρφωση της αισθητικής ανάλογα με τις επικρατούσες κατά εποχή συνθήκες. Πίστεψα ότι δεν μπορούν να απογυμνωθούν τα ανάγλυφα από το περιβάλλον τους και θεώρησα σκόπιμο να αναζητήσω τους τελευταίους πελεκάνους προκειμένου να απαντήσω σε κρίσιμα ερωτήματα, όπως ποιος επιλέγει κάθε φορά το σχέδιο και κάτω από ποιες διεργασίες γίνεται η διαπραγμάτευσή του.

Ο κ. Νικολακάκης με οδήγησε σε ένα ευρύτερο πεδίο, προτείνοντάς μου να ασχοληθώ συνολικά με την πέτρα, ξεκινώντας από το λατομείο και φτάνοντας μέχρι την τελική χρήση της στην οικοδομή, και να μελετήσω την «επιστροφή» της πέτρας στην οικοδομή κάτω από νέους όρους. Οι πρώτες διερευνητικές επισκέψεις σε αρχαία και νεότερα λατομεία, η μελέτη αρχαίων και νεότερων κτηρίων, η εθνογραφική παρατήρηση και οι αφηγήσεις των τεχνιτών μου άνοιξαν καινούργιους ερευνητικούς ορίζοντες. Αναζήτησα εθνοαρχαιολογικά παραδείγματα και άρχισα την έρευνα σε πολλές περιοχές της Ελλάδας, όπου έκρινα ότι υπάρχει ξεχωριστό ενδιαφέρον. Τα ταξίδια αυτά συνεχίστηκαν όσο ήταν δυνατόν, όπως και η παραμονή μου σε περιοχές – σταθμούς για την έρευνά μου τις οποίες αναφέρω αναλυτικά παρακάτω.

Η προσπάθεια διεπιστημονικής εξέτασης του «κόσμου της πέτρας» αποτελεί ένα δύσκολο πεδίο μελέτης, καθώς συνεχώς προκύπτουν καινούργια θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα, τα οποία προσπάθησα να ξεπεράσω με την αμέριστη και πρόθυμη κάθε φορά βοήθεια του επόπτη και της συμβουλευτικής επιτροπής μου. Τα προβλήματα αυτά αφορούν σε γνωστικές περιοχές της Αρχαιολογίας (κυρίως της

Εθνοαρχαιολογίας), της Κοινωνικής και της Οπτικής Ανθρωπολογίας, της Λαογραφίας, της Φωτογραφίας και της Ιστορίας της Τέχνης.

Καθώς οι όροι χρήσης της πέτρας έχουν διαφοροποιηθεί, όσον αφορά όχι μόνο στις τεχνικές αλλά και στην κοινωνική ή τη συμβολική λειτουργία της, αναζήτησα πηγές πληροφόρησης χρησιμοποιώντας τις μεθόδους της προφορικής Ιστορίας και της Αυτοβιογραφίας παράλληλα με την εθνογραφική παρατήρηση και την έρευνα πεδίου. Ζητήματα όπως εκείνα της διαχείρισης του παρελθόντος, της κατασκευής ταυτοτήτων και του ρόλου της εργασίας σ' αυτή τη διαδικασία, της μνήμης και της χρήσης της φωτογραφίας για την τεκμηρίωση του παρελθόντος στο πλαίσιο του διαρκούς διαλόγου με το παρόν, αντιμετωπίστηκαν με ανθρωπολογικά μεθοδολογικά εργαλεία. Παράλληλα, προσπάθησα να ερευνήσω τις τεχνικές εξόρυξης και χρήσης μαζί με τα συμβολικά συμφραζόμενά τους, αναζητώντας κώδικες κατανόησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Μελέτησα δυο παραδείγματα: τα λατομεία ακονόπετρας στην Ελούντα της Κρήτης και κατασκευές λίθινων οικοδομών σε πολλές περιοχές της χώρας (Μαστοροχώρια Ιωαννίνων, Λαγκάδια Πελοποννήσου, Ηράκλειο). Ωστόσο, η μελέτη αυτή επεκτάθηκε σε παραλληλισμούς με άλλα ανάλογα παραδείγματα, όπως τα λατομεία στον Πύργο Τήνου, Θυμιανά Χίου, Σητείας, Αλφά Κρήτης, σμυριδωρυχεία Νάξου, αρχαία λατομεία Πάρου. Τα παραδείγματα των πετρόχτιστων οικοδομών που είτε κατασκευάζονται τώρα είτε αναστηλώνονται υπήρξαν πολύ περισσότερα και αφορούν σε περιοχές της Κρήτης, της Πελοποννήσου, των Κυκλάδων, των Δωδεκανήσων, της Ηπείρου και της Μακεδονίας. Τα παραδείγματα αυτά αναφέρονται αναλυτικά στο πρώτο κεφάλαιο της διατριβής.

Σήμερα, που η μελέτη αυτή φτάνει στην τελική διατύπωση, επιθυμώ να ευχαριστήσω τον επόπτη μου αναπλ. καθηγητή Κοινωνικής Ανθρωπολογίας κ. Γιώργο Νικολακάκη, που στάθηκε αρωγός σε όλες τις φάσεις της έρευνας, από τον αρχικό σχεδιασμό μέχρι την τελική διαμόρφωση, ενθαρρύνοντας συνεχώς και εμπνέοντας το ερευνητικό μου εγχείρημα με νέες ιδέες. Παράλληλα, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην αναπλ. καθηγήτρια Αρχαιολογίας κ. Κατερίνα Κόπακα για την καθοδήγηση και τις συμβουλές της. Είναι τιμή για μένα η συμμετοχή στην τριμελή επιτροπή της λέκτορος Κοινωνιολογίας κ. Μαρίας Γιαννισοπούλου την οποία επίσης ευχαριστώ. Επιπλέον οφείλω ευχαριστίες

- στον καθ. Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης κ. Γιάννη Κουγιουμουτζάκη για τις πολύτιμες συμβουλές του σε όλη την πορεία της έρευνας, ιδιαίτερα πάνω σε μεθοδολογικά ζητήματα.

- στον δρα Λαογραφίας και τ. δ/ντή Ερευνών στο Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών κ. Γιώργο Αικατερινίδη. Υπήρξε ο μόνιμος «τροφοδότης» μου σε λαογραφικό υλικό και σε δυσεύρετα λαογραφικά συγγράμματα.

- στον επίτιμο Έφορο αρχαιοτήτων κ. Χαρ. Κριτζά για τις πολλές βιβλιογραφικές ενημερώσεις του.

Παράλληλα, όμως, επιθυμώ να εκφράσω ευχαριστίες στους γονείς μου Νίκο και Μαρία, στην ηθική και οικονομική συμπαράσταση των οποίων στηρίχτηκε αυτή η διατριβή.

Και στη δική μου περίπτωση ισχύει το στερεότυπο, που δεν αποτελεί τυπικό σχήμα λόγου: τα λάθη και οι παραλείψεις βαρύνουν αποκλειστικά εμένα...

Επιπλέον, ευχαριστώ όλους τους μαστόρους της πέτρας, τους ανθρώπους που «έχτισαν την Ελλάδα», από τον Άγιο Βασίλειο Κρήτης - στα παράλια του Λιβυκού - μέχρι τα ελληνοαλβανικά σύνορα, και από τη Χίο μέχρι τα Καλάβρυτα, για την καλοσύνη με την οποία με δέχτηκαν και την πρόθυμη συνεργασία τους, συχνά κουραστική και πολυήμερη. Μαζί τους ευχαριστώ τις οικογένειες, τις τοπικές κοινωνίες, τους ανθρώπους που με κάθε τρόπο με συνόδευσαν ή με ξενάγησαν σε φθίνοντες οικισμούς, βοηθώντας με να εντοπίσω τα σημάδια της παρελθούσας ακμής: υπέρθυρα, οικοδομήματα, λατομεία, ημιτελή έργα που παραμένουν ξεχασμένα στους χώρους όπου δημιουργήθηκαν. Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλω σε προέδρους τοπικών πολιτιστικών συλλόγων, τοπικούς λογίους και κατόχους φωτογραφικού υλικού. Ιδιαίτερη, όμως, ήταν η συμπαράσταση δυο λογίων που επιμένουν να ασχολούνται με τους τόπους τους και να αναδεικνύουν τον τοπικό πολιτισμό, του κ. Ηλία Βασιλαρά από την Κάρπαθο και του κ. Βασίλη Παπαγεωργίου από την Πυρσόγιαννη Ηλείου. Μου πρόσφεραν όχι μόνο τη συσσωρευμένη εμπειρία και γνώση τους αλλά και τη δυνατότητα να κατανοήσω πληρέστερα τις τοπικές κοινωνίες, να εντοπίσω ανθρώπους και έργα και να εμπλουτίσω τη μελέτη μου με σημαντικές πηγές πληροφοριών.

Στην Ελούντα της Κρήτης οι παλιοί και οι νέοι ακονάδες δέχτηκαν πρόθυμα να συμμετέχουν σε μια διαδικασία εξόρυξης την οποία κατέγραψα. Στον ίδιο οικισμό πολύτιμη ήταν η βοήθεια των κ.κ. Μ. Μακράκη και Κ. Μαυρικάκη, προέδρου και μέλους αντίστοιχα του τοπικού πολιτιστικού συλλόγου. Με τη βοήθειά τους μελέτησα ένα σημαντικό εθνοαρχαιολογικό παράδειγμα: την επιβίωση παλαιότερων εξορυκτικών τεχνικών με τη χρήση φωτιάς.

Ο κ. Ανδρέας Παπαδουράκης μου πρόσφερε τη δυνατότητα να παρακολουθήσω και να βιντεοσκοπήσω τη διαδικασία μιας οικοδομικής εργασίας από την έναρξή της. Ο ίδιος

αποδέχτηκε την πρότασή μου να πραγματοποιήσουμε επιτόπια έρευνα στην Κνωσό, να παρατηρήσει και να σχολιάσει έργα των μαστόρων της αρχαιότητας, καθώς και χτιστών που εργάστηκαν στις αναστηλώσεις του Έβανς. Η Έφορος Αρχαιοτήτων κ. Μαρία Μπρεδάκη μου επέτρεψε πρόθυμα αυτή την έρευνα, ακόμη και σε κλειστές περιοχές του αρχαιολογικού χώρου.

Ο έμπειρος χτίστης κ. Ζαχαρίας Γερακιανάκης με συνόδευσε στον αρχαιολογικό χώρο της Λύκτου και μου αποκάλυψε σημαντικές λεπτομέρειες για τους τρόπους δομής σε ένα ρωμαϊκό έργο (το υδραγωγείο της πόλης), καθώς και σε μεταβυζαντινούς ναούς που οικοδομήθηκαν με υλικό από την αρχαία πόλη (σε δεύτερη χρήση).

Ο αρχιτέκτων κ. Ηρακλής Πυργιανάκης με ενημέρωσε πολλές φορές για την προετοιμασία έναρξης οικοδομικών εργασιών προκειμένου να βιντεοσκοπήσω ζωοθυσίες σε θεμελιώσεις και να κατανοήσω τον τρόπο λειτουργίας του παλαιότερου εθιμικού πλαισίου προσαρμοσμένου στις σημερινές συνθήκες.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*Βουλιάζει όποιος σηκώνει τις μεγάλες πέτρες·
τούτες τις πέτρες τις εσήκωσα όσο βάσταξα
τούτες τις πέτρες τις αγάπησα όσο βάσταξα
τούτες τις πέτρες, τη μοίρα μου.*

Γ. Σεφέρης

Κάποτε η αρχαία «κληρονομιά» γίνεται στίχος, κάποτε εικονοποιείται σαν πέτρα, λαξευμένη ή ακατέργαστη. Κάποτε οι μεγάλες πέτρες απειλούν να μας βουλιάξουν... Ο Γιώργος Σεφέρης αναζήτησε στις πέτρες και στα σπασμένα αγάλματα σύμβολα για να «χτίσει» το μύθο ή να δραπετεύσει από το μύθο. Είναι τα ίδια αγάλματα που κάμποσες δεκαετίες πριν τα έκαναν ασβέστη στα ασβεστοκάμινα και οι ίδιες πέτρες που άλλοτε θεωρούνται μνημεία και άλλοτε καταχώνονται. Είναι οι πέτρες που «δεν βολεύονται με λιγότερο ουρανό»,¹ χρησιμοποιούνται και επαναχρησιμοποιούνται, άλλοτε με όρους μόνο χρηστικούς και άλλοτε με σύνθετες συμβολικές φορτίσεις. Και το βούλιαγμα κάτω από το βάρος της παράδοσης προσλαμβάνει άλλες διαστάσεις και άλλα σημαίνόμενα σε μια χώρα που κάποτε στη συνείδηση των περιηγητών ήταν περιοχή γεμάτη πεσμένες πέτρες και σπασμένα αγάλματα.

Στην άλλη άκρη του κόσμου, ένας άλλος ποιητής, ο Πάμπλο Νερούντα, φωνάζει πως θα κάνει τις πέτρες να μιλήσουν γι' αυτούς που τις έχτισαν. Πίσω από κάθε χρησιμοποιημένη πέτρα υπάρχει πάντα ένα νόημα, υπάρχει αυτός που την έχτισε, όπως πίσω από κάθε εργαλείο υπάρχει η ανάγκη την οποία προοριζόταν να καλύψει. Αλλά το νόημα πρέπει να «διαβαστεί»: «ο πολιτισμός συγκροτείται από νοήματα», σημειώνει ο Ian Hodder, τονίζοντας ότι

«η ουσιαστική κατανόηση του υλικού πολιτισμού δεν είναι δυνατή αν η αρχαιολογία δεν προσπαθήσει να προσεγγίσει αυτά τα νοήματα, σε όλη τους την πολυπλοκότητα» (2002: 23).

Η διατριβή αυτή έχει ως θέμα την πέτρα και τους ανθρώπους της, δηλαδή τα κοινωνικά και πολιτιστικά συμφραζόμενα, τις τεχνικές, τους όρους με τους οποίους χρησιμοποιήθηκε, τις ιδεολογικές προεκτάσεις με τις οποίες φορτίστηκε. Προσπαθώντας να δούμε την πέτρα με μια πιο σύνθετη διεπιστημονική ματιά, αναζητούμε ερμηνείες σε ερωτήματα που σχετίζονται με όλο τον κύκλο χρήσης της στην οικοδομή, από το λατομείο μέχρι το χτίσιμο, προσπαθούμε να «διαβάσουμε» τους συμβολικούς κώδικες

---

¹ Γιάννης Ρίτσος, *Ρωμοσύνη*.

που τη συνοδεύουν, και να κατανοήσουμε τις κοινωνίες που εξειδικεύτηκαν στις τεχνικές της. Ένα από τα κύρια ερευνητικά ζητούμενα αυτής της διατριβής είναι η «επανάκαμψη» της πέτρας, ύστερα από μερικές μόνο δεκαετίες κατά τις οποίες φαίνεται να εκτοπίστηκε από την οικοδομή, λόγω της ευρείας χρήσης της νέας οικοδομικής τεχνολογίας (τσιμέντο).

Η «επιστροφή» στην πέτρα κάτω από άλλους όρους και κάτω από άλλα συμβολικά συμφραζόμενα δεν αποτελεί μόνο ελληνικό φαινόμενο. Σε πολλές χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής κυκλοφορούν οδηγοί για το χτίσιμο μαντρότοιχων και για τη συντήρηση πετρόχτιστων κτηρίων, στο πλαίσιο διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου. Ειδικότερα για την Ελλάδα, το φαινόμενο αποκτά ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον καθώς πρέπει να εξεταστεί ο ρόλος της Αρχαιολογίας, των ανασκαφών και της σύνδεσης με το παρελθόν. Επομένως, το θέμα της διαμόρφωσης συλλογικών ταυτοτήτων δεν θα μπορούσε να μην αποτελέσει βασικό εργαλείο για τη μελέτη μας.

Καθώς δεν αρκούσε η μελέτη μιας κοινωνίας ή μιας ομάδας ανθρώπων περιορισμένης σε κάποιο γεωγραφικό χώρο, στράφηκα στις «κοινωνίες των μαστόρων», δηλαδή στους ανθρώπους που ασχολήθηκαν κατά το παρελθόν, αλλά και σε εκείνους που ασχολούνται ακόμη και σήμερα, με την πέτρα. Στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες περιοχές του βαλκανικού χώρου, παρατηρήθηκαν κατά το παρελθόν (19^{ος}-20^{ος} αιώνας) εκτεταμένες εξειδικεύσεις οι οποίες είχαν προσλάβει μαζικό χαρακτήρα σε συγκεκριμένες περιοχές της ηπειρωτικής και της νησιωτικής χώρας. Η ενασχόληση των κατοίκων με την οικοδομή στους οικισμούς αυτούς ήταν σχεδόν καθολική. Η ιστορία αυτών των εξειδικεύσεων φαίνεται να είναι παλαιότερη και οφείλεται σε οικονομικούς και δημογραφικούς λόγους: η πληθυσμιακή αύξηση δημιουργούσε προβλήματα επιβίωσης σε κοινωνίες που ζούσαν σε ορεινές και ημιορεινές περιοχές.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στις κυριότερες περιοχές από τις οποίες προήλθαν οι «άνθρωποι της πέτρας», στον ελληνικό χώρο, αλλά και σε μεμονωμένους οικισμούς όπου παρατηρήθηκαν σποραδικές εξειδικεύσεις στο χτίσιμο, τη λιθογλυπτική, τη λειτουργία ασβεστοκάμινων και τη λατόμηση. Παράλληλα, συμπεριέλαβε αστικά κέντρα και αρχαιολογικούς χώρους. Πιο συγκεκριμένα, διεξήχθη στις παρακάτω περιοχές και οικισμούς:

1. Λαγκάδια Γορτυνίας και τους γειτονικούς οικισμούς Ρεκούνη (Λευκοχώρι) και Σέρβου. Μαζικές εξειδικεύσεις στις τέχνες της οικοδομής, κυρίως στο χτίσιμο.
2. Κλουκινόχωρια Καλαβρύτων (κυρίως Αγία Βαρβάρα, που κατοικείται σήμερα μόνο το καλοκαίρι). Σχεδόν καθολική εξειδίκευση στα επαγγέλματα της οικοδομής.

3. Καστάνιτσα Κυνουρίας. Εξειδίκευση στην παραγωγή ασβέστη.
4. Μαστοροχώρια Κόνιτσας. Μαζικές εξειδικεύσεις στις τέχνες της οικοδομής.
5. Τζουμέρκα Ηπείρου (Άγναντα, Πράμαντα και γειτονικά χωριά). Εξειδικεύσεις στις τέχνες της οικοδομής, σχεδόν μαζικές.
6. Περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας (Γαλατινή Κοζάνης, Ζουπάνι –σήμερα Πεντάλοφος-, Βυθός). Εξειδικεύσεις στις τέχνες της οικοδομής, σχεδόν μαζικές.
8. Γαβαλοχώρι, Δράπανος και Κεφαλάς Αποκορώνου Κρήτης. Σε μεγάλη έκταση εξειδικεύσεις στις τέχνες της οικοδομής.
9. Πύργος Τήνου. Εξειδίκευση στο μάρμαρο (λατομεία – γλυπτική).
10. Θυμανά Χίου. Εξειδικεύσεις στην πέτρα (λατομεία – χτίσιμο).
11. Κάρπαθος. Μαζικές εξειδικεύσεις στις τέχνες της οικοδομής.
12. Σητεία. Λατομεία.
13. Αλφά Μυλοποτάμου. Λατομεία, λάξευση, χτίσιμο.
14. Κασταμονίτσα Ηρακλείου. Χειρωνακτική παραγωγή σκύρων.
15. Γέργερη Ηρακλείου. Εξειδικεύσεις στο χτίσιμο.
16. Ατσιπάδες Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνου. Σποραδικές εξειδικεύσεις στο χτίσιμο.
17. Παλιά Ρούματα Κισάμου. Σποραδικές εξειδικεύσεις σε επαγγέλματα οικοδομής.
18. Σίβας Πυργιωτίσσης. Τόπος εγκατάστασης Καρπαθίων μαστόρων (κατάληξη των αρχικών περιοδικών μεταναστεύσεων).
19. Ελούντα. Εξειδικεύσεις στην εξόρυξη ακονόπετρας.
20. Νεάπολη Μεραμπέλλου. Σποραδικές εξειδικεύσεις. Λατομεία μυλόπετρας.
21. Λουτράκι Βιάννου. Σποραδικές εξειδικεύσεις στο χτίσιμο.
22. Νάξος (Απείρανθος, Κόρωνος). Εξειδίκευση στην εξόρυξη σμύριδας.

Χρειάστηκε, ακόμη, να επισκεφθώ αρχαιολογικούς και άλλους χώρους που με βοηθούσαν ουσιαστικά στην κατανόηση της διαδικασίας εξόρυξης, κατεργασίας και εφαρμογής της πέτρας σύμφωνα με τις προβιομηχανικές τεχνικές, όπως είναι αρχαία λατομεία στην Πάρο και τη Νάξο, η Κνωσός (για τη μελέτη της τοιχοποιίας των αναστηλωτικών εργασιών του Evans), διάφοροι άλλοι αρχαιολογικοί χώροι που ήκμασαν σε διαφορετικές εποχές και βυζαντινοί ναοί.

Στο πλαίσιο της διατριβής εξετάστηκε η εξέλιξη της οικοδομικής τεχνολογίας σε συνδυασμό με τις αισθητικές τάσεις της κάθε εποχής, καθώς και οι τρόποι πρόσληψης των παλαιότερων τεχνικών (αρχαιοελληνικών και βυζαντινών) στη σύγχρονη Ελλάδα. Οι επισκέψεις στα νησιά (Νάξο, Πάρο, Τήνο, Ίο, Σαντορίνη, Κουφονήσι, Αμοργό, Μήλο, Σύρο, Νίσυρο) μου έδωσαν την ευκαιρία να ασχοληθώ με τις ξερολιθικές

κατασκευές που ορίζουν συχνά τόσο το τοπίο όσο και τον τρόπο με τον οποίο σημειώθηκαν οι ανθρώπινες παρεμβάσεις σ' αυτό κατά την προβιομηχανική εποχή.

Παράλληλα με τα παραπάνω, ερευνήθηκαν και περιπτώσεις οικοδόμων που δραστηριοποιούνται στα αστικά κέντρα και ζητήθηκαν συνεντεύξεις από οικονομικούς μετανάστες οι οποίοι ασχολούνται σήμερα με την πέτρα, δημιουργώντας σε αρκετές περιπτώσεις ένα νέο αισθητικό και κοινωνικό περιβάλλον. Η επιλογή αυτών των περιοχών δίνει τη μεγαλύτερη δυνατή αντιπροσωπευτικότητα του ελληνικού χώρου αφού το ενδιαφέρον εστιάζεται κυρίως σε οικισμούς στους οποίους παρατηρήθηκαν σχεδόν καθολικές εξειδικεύσεις στην πέτρα. Ειδικότερα για την Κρήτη, επιλέχθηκαν περισσότερες περιπτώσεις σποραδικών εξειδικεύσεων επιδιώκοντας τη συγκέντρωση υλικού για την τεκμηρίωση μιας πειραματικής και συγκριτικής προσέγγισης που αφορά στην παρακολούθηση και τεκμηρίωση της κατασκευής πετρόχτιστων οικοδομημάτων.

Ερευνητικές κατευθύνσεις

Καθώς οι μεγάλες γεωγραφικές αποστάσεις των περιοχών στις οποίες πραγματοποιήθηκε η έρευνα παραπέμπουν και σε σημαντικές αποκλίσεις, κοινωνικές και οικονομικές, προσπάθησα να διερευνήσω τις κοινωνίες αυτές με επίκεντρο τις εργασιακές εξειδικεύσεις, τις επαγγελματικές ενασχολήσεις και γενικά ό,τι αφορά στη χρήση της πέτρας. Πολύ γρήγορα κατανόησα ότι η εργασία διαδραματίζει πολύ μεγαλύτερο ρόλο απ' αυτόν που είχα αρχικά φανταστεί, ακόμη και στις περιπτώσεις οικισμών που η ενασχόληση με την πέτρα αποτελεί παρελθόν. Με τις πρώτες επισκέψεις στα ελληνικά μαστοροχώρια βρέθηκα μπροστά σε προσπάθειες διαχείρισης της συλλογικής-κοινωνικής μνήμης: γλυπτά αφιερωμένα σε μαστόρους, μνημεία στημένα σε καίρια σημεία των οικισμών, φωτογραφικό υλικό που τεκμηριώνει τη δράση των παλαιότερων μαστόρων και προβάλλεται ως στοιχείο που διαφοροποιεί την κοινότητα από άλλες αποτελούν σήμερα τεκμήρια για τον τρόπο με τον οποίο οι κοινότητες αυτές βιώνουν το παρελθόν τους.

Οι απόμαχοι τεχνίτες της πέτρας υπήρξαν οι καλύτεροι συνεργάτες μου. Δεν αντιμετώπισα σε καμιά σχεδόν περίπτωση προβλήματα αποδοχής. Κανένας δεν αρνήθηκε να συζητήσουμε, συχνά για πολλές ώρες, ακόμη και μπροστά σε μηχανή λήψης ψηφιακής εικόνας, την οποία έπρεπε να χειρίζομαι η ίδια, γεγονός που συχνά δεν δημιουργούσε τις καταλληλότερες συνθήκες, κυρίως λόγω της απόστασης που δημιουργούσε η σχέση αυτή (μπροστά και πίσω από την κάμερα αντιστοίχως). Γι' αυτό σε πολλές περιπτώσεις η λήψη γινόταν από στημένη κάμερα ή χρησιμοποιήθηκαν άλλα

καταγραφικά μέσα (σημειώσεις, μαγνητόφωνο). Το γεγονός ότι είμαι Ελληνίδα και ότι γνώριζα ήδη τη φύση της εργασίας τους, σε συνδυασμό με οικεία πρόσωπα της κάθε περιοχής με τα οποία είχα έρθει από πριν σε συνεννόηση, βοήθησαν σε μεγάλο βαθμό την προσπάθειά μου. Στη σημαντικότερη για την έρευνα των «ανθρώπων της πέτρας» περιοχή των Μαστοροχωρίων Κόνιτσας είχα τη χαρά να συναντήσω τον κ. Β. Παπαγεωργίου, σημαντικό λόγο του τόπου, στον οποίο με συνέστησε ο επόπτης μου κ. Γιώργος Νικολακάκης. Στην Κάρπαθο ο καθηγητής Λαογραφίας κ. Μηνάς Αλεξιάδης με συνέστησε στον τοπικό λόγο κ. Ηλία Βασιλαρά, βαθύ γνώστη της παραδοσιακής ζωής του νησιού. Το ίδιο συνέβη και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου με άλλα φιλικά πρόσωπα, γεγονός που μου δημιουργούσε την αίσθηση μιας «οίκου Ανθρωπολογίας», με τους όποιους προβληματισμούς μπορεί να αναπτύξει κανείς σχετικά με τον ορισμό του «οίκου» και την αποτελεσματικότητά του στις κοινωνικές επιστήμες (Strathern 1987: 16-37). Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν αντιμετώπισα δυσκολίες και μεθοδολογικά προβλήματα, κυρίως σε ό,τι αφορά στις «συνθήκες μελέτης μιας οικείας κοινωνίας» (Γκέφου–Μαδιανού 1998: 48). Τα προβλήματα αυτά συνδέονται με άλλες παραμέτρους, όπως είναι η ίδια η θέση του ερευνητή, το φύλο, η ηλικία, το θέμα της έρευνας. Το γεγονός ότι μελετούσα έναν τομέα με τον οποίο ασχολούνταν μόνον άνδρες, και εγώ είμαι γυναίκα, δημιουργούσε μια αρχική δυσπιστία και δεν ήταν λίγες οι φορές που χρειάστηκε κάποιος χρόνος για να ξεπεραστεί. Σ’ αυτό βοήθησε το ότι γνώριζα τεχνικούς και άλλους όρους της εργασίας τους, καθώς και τοπικά έθιμα (τα οποία είχα φροντίσει να μελετήσω από γραπτές πηγές). Τα πράγματα γίνονταν πιο δύσκολα όταν έπρεπε να μιλήσουμε για θέματα που αφορούσαν στη ζωή των μαστόρων κατά τις περιόδους των αποδημιών. Για να μπορέσουν να αντεπεξέλθουν στις σκληρές συνθήκες διαβίωσης κατέφευγαν συχνά σε πειράγματα, σχολιασμούς και σεξιστικά υπονοούμενα. Αναφέρω χαρακτηριστικά ότι, μιλώντας για τις συνθηματικές γλώσσες, απέφευγαν να μου πουν τις λέξεις που χρησιμοποιούσαν και που θα μπορούσα να τις θεωρήσω «ακατάλληλες», «ξετσιπώτες» ή «πρόστυχες», σύμφωνα με τους δικούς τους χαρακτηρισμούς.

Ήταν φυσικό να επιδιώκω σε κάθε περίπτωση να διαμένω κατά τα διαστήματα της παρουσίας μου στις περιοχές της έρευνας σε τοπικά ξενοδοχειακά καταλύματα, για λόγους καθαρά ερευνητικούς (μπορούσα να έχω πληρέστερη εικόνα για τις κοινωνίες αυτές), αλλά και για τη δημιουργία κλίματος οικειότητας με τους κατοίκους.

Εκτός από τα πρακτικά προβλήματα και τους μεθοδολογικούς προσανατολισμούς της εθνογραφικής έρευνας, έπρεπε να αναζητήσω ιστορικές καταβολές και κυρίως επιρροές από αρχαιολογικά μνημεία της κάθε περιοχής, πεδίο που με έφερνε πιο κοντά στη

βασική μου επιστήμη, την Αρχαιολογία. Η μελέτη των υλικών καταλοίπων, ακόμη και των πιο πρόσφατων πολιτισμών, αποδείχθηκε τελικά χρήσιμο εργαλείο για την κατανόηση σημαντικών πλευρών του θέματος που διερευνούσα.

Η προσπάθεια διερεύνησης των παραπάνω ζητημάτων άπτεται σημαντικών ζητημάτων της Αρχαιολογίας, Ανθρωπολογίας, Ιστορίας και Λαογραφίας, όπως:

- Προφορική ιστορία, βιογραφική μέθοδος, μορφές αφηγηματικότητας.
- Συλλογικές ταυτότητες και διαδικασίες διαμόρφωσής τους. Στο πλαίσιο αυτό συζητούνται ζητήματα όπως νοηματοδότησης του χώρου, ειδικά στις μεταναστευτικές ομάδες τεχνιτών για τις οποίες το μοίρασμα του χρόνου σε δυο ίσες -ή και άνισες- χρονικές περιόδους (αποδημία – ενδημία) όριζε τη ζωή των κοινοτήτων.
- Εθνική πολιτισμική ταυτότητα, πρόσληψη του παρελθόντος, κοινωνική μνήμη και διαχείρισή της.
- Μνημεία ως πρότυπα αισθητικών τάσεων και αντικείμενα συμβολισμών.
- Εργασία ως παράγοντας διαμόρφωσης της συλλογικής ταυτότητας.

Στο παράδειγμα της ακονόπετρας συμπεριέλαβα τη μελέτη της εξόρυξης με τις προβιομηχανικές και τις σύγχρονες τεχνικές. Διαπιστώνοντας ότι ακόμη και σήμερα εφαρμόζονται μέθοδοι εξόρυξης με τη χρήση φωτιάς αναζήτησα αναλογίες σε άλλες περιοχές του κόσμου, σε εθνοαρχαιολογικές μελέτες που αφορούν γενικά σε πυριτολιθικά πετρώματα. Η έρευνα στην Ελούντα συμπεριέλαβε όχι μόνο τα τεχνικά χαρακτηριστικά της εξόρυξης και της κατεργασίας της ακόνης, αλλά και τις κοινωνικές διεργασίες που συντελέστηκαν παράλληλα με την ιστορία της ακονόπετρας. Σύμφωνα με τον Hodder (2002: 194), «Η εθνοαρχαιολογία πρέπει να μοιάσει περισσότερο στην ανθρωπολογία, την εθνογραφία και την εθνοϊστορία και να ενσωματώσει πληρέστερα τις μεθόδους αυτών των γειτονικών επιστημονικών κλάδων».

Ολοκληρώνοντας τη διατριβή μπορώ να ομολογήσω ότι, πέρα από τους όποιους επιστημονικούς στόχους, η έρευνα μου πρόσφερε πολλές συγκινήσεις καθώς κάθε μέρα μπορούσα να κατανοώ καλύτερα μερικές βασικές εκφάνσεις του πολιτισμού. Και να ομολογήσω επίσης, ενθυμούμενη τον ωραίο στίχο του Σεφέρη, ότι...

τούτες τις πέτρες τις αγάπησα...

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις

1. Μεθοδολογικοί προβληματισμοί

Επιχειρώντας τη διερεύνηση του «κόσμου της πέτρας» στο πλαίσιο μιας διεπιστημονικής προσέγγισης, γνώριζα εκ των προτέρων ότι θα συναντούσα ποικίλα μεθοδολογικά προβλήματα, δεδομένης και της πολυπλοκότητας του ίδιου του εγχειρήματος. Τα υλικά κατάλοιπα αποτελούν ορατά ορόσημα ενός πολιτισμού που χρησιμοποίησε την πέτρα σε πολλαπλές εκφάνσεις, στη δόμηση και στη γλυπτική, στην καθημερινή ζωή (λίθινα αντικείμενα) και στο συμβολικό πεδίο, τότε χαράσσοντας πάνω σ' αυτήν πληροφορίες και τότε καθιερώνοντας «ιερούς λίθους» ως αντικείμενα λατρείας. Η παρακολούθηση της πορείας των κοινοτήτων των μαστόρων έπρεπε να συνεξεταστεί με πλήθος άλλων παραγόντων όπως οι μαζικές εξειδικεύσεις, οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί, οι τεχνικές εξόρυξης και δόμησης, οι τεχνικές και τεχνολογικές εξελίξεις, τα ίδια τα υλικά κατάλοιπα. Τα ερευνητικά εργαλεία και η μεθοδολογία δεν προέρχονται αποκλειστικά από το χώρο μιας επιστήμης, γεγονός που καθιστά το εγχείρημα μιας συνολικής μελέτης χρονοβόρο, πολύπλοκο και δύσκολο.

Η μελέτη των συστημάτων δομής που χρησιμοποιήθηκαν από τους οικοδόμους των τελευταίων αιώνων και που επιβιώνουν ακόμη στον ελληνικό χώρο δεν μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς την παράλληλη μελέτη της οικοδομικής τεχνολογίας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Αν και η μελέτη των εργαλείων απαιτούσε ακόμη μεγαλύτερη διεύρυνση του ερευνητικού πεδίου, υπήρξαν περιπτώσεις που η ανάγκη ερευνητικών προσεγγίσεων φαινόταν εξ αρχής επιβεβλημένη. Στη διατριβή αυτή συμπεριλήφθηκε τελικά το τμήμα που αφορά στα προβιομηχανικά εργαλεία των λατόμων ακόνης της Ελούντας, όπου διεξήχθη η μελέτη ενός εθνοαρχαιολογικού παραδείγματος.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα λεγόμενα «μυστικά» των μαστόρων. Άλλωστε τα «μυστικά» αυτά φαίνεται να συνέβαλαν κατά το παρελθόν στην περιχαράκωση του επαγγέλματος. Στην ουσία πρόκειται για τεχνολογικές εφαρμογές που δεν ήταν ευρύτερα γνωστές, όπως συνέβη με τον «μολύβδινο κανόνα» της αρχαιότητας· μια μορφή του (εξέλιξη του αναφερόμενου στις πηγές) χρησιμοποιήθηκε μέχρι τη δεκαετία του 1960-1970. Σε περιοχές όπου υπήρχαν μαζικές εξειδικεύσεις γίνεται ακόμη και σήμερα λόγος για μια μυστηριώδη συνδετική ύλη με την οποία συγκολλούσαν «οι παλιοί» κομμάτια πελεκημένης πέτρας όταν έσπαγαν. Καρπάθιοι μαστόροι εγκατεστημένοι στην Κρήτη μιλούν με δέος για το χαμένο μυστικό που δεν μπόρεσαν να μάθουν από τους παλιότερους. Το ίδιο πιστεύουν και οι μαστόροι της Γορτυνίας. Η

έρευνα απέδειξε ότι επρόκειτο για μια απλή μέθοδο, την οποία μάλιστα αποκαλύπτει πετροπελεκητής από τη Λεμεσό:

«Όταν συνέβαινε στη δουλειά να σπάσει κάποιο κομμάτι από αξιόλογη πελεκητή πέτρα, ο εργοδηγός, αν ήθελε, αφαιρούσε τις ώρες από το μεροκάματο του τεχνίτη που χρειάστηκε να την πελεκήσει και έπαιρνε την πέτρα δική του. Αν ο εργοδηγός δεν θεωρούσε το σπάσιμο τόσο βαρύ, τότε επέτρεπε στον τεχνίτη να την κολλήσει και ξέρετε πώς; Έπαιρνε ένα αυγό φρέσκο της κότας και αφού το έσπαζε, ανακάτωνε καλά το άσπρο του με λίγη ποσότητα σκόνης ασβέστη. Με αυτό το μίγμα κολλούσε το κομμάτι στην πελεκητή πέτρα και ήταν παραπολύ στέρεο αυτό το κόλλημα...» (Μιλάκκας 2002: 55).

Βασικό πρόβλημα στο σχεδιασμό της έρευνας αποτέλεσε ο ορισμός του εθνογραφικού πεδίου. Ξεκινώντας από τις κοινότητες των μαστόρων (οικισμοί με σχεδόν καθολικές εξειδικεύσεις στην πέτρα) διαπιστώθηκε ότι ο «χώρος» ήταν ασαφής, καθότι πρόκειται περί μετακινούμενων ομάδων που αναζητούσαν διαρκώς εργασία έξω από τα όρια των οικισμών. Σήμερα η διασπορά στο γεωγραφικό χώρο είναι μεγαλύτερη και το «πεδίο» περισσότερο ασαφές.² Οι περισσότεροι απ' αυτούς είναι εγκατεστημένοι σε αστικά κέντρα με τάσεις «αποεδαφοποίησης» της έννοιας της κοινότητας (Appadurai 1991: 191-210). Οι εθνογραφικές αποστολές έπρεπε να σχεδιαστούν σε περιόδους κατά τις οποίες επιστρέφουν στους οικισμούς (εορτές, καλοκαίρι, μεγάλα τοπικά πανηγύρια). Μέσα απ' αυτούς τους προβληματισμούς αναδύθηκε η ανάγκη μιας συνολικής εξέτασης των πιο σημαντικών οικισμών μαστόρων στο ελληνικό παράδειγμα με την ταυτόχρονη διερεύνηση των ιστορικών και των κοινωνικών παραμέτρων που νοηματοδοτούν την ίδια την πέτρα ως υλικό δομής και ως συμβολικό στοιχείο. Το εθνογραφικό πεδίο επανακαθοριζόταν καθώς βρισκόταν σε εξέλιξη η έρευνα συμπεριλαμβάνοντας λατομεία, εγκαταλελειμμένα και ενεργά, χώρους δουλειάς όπου εργάζονται κατά κύριο λόγο μετανάστες από άλλες χώρες, και ιδιοκτήτες νέων οικοδομών χτισμένων με πέτρα ή παλαιών αναστηλωμένων οικιών.

Στο συμβολικό πεδίο η πέτρα συνοψίζει νοήματα και λατρευτικές πρακτικές οι οποίες ανιχνεύονται σε όλες τις εποχές και σε όλες τις κοινωνίες. Για τη μελέτη του φαινομένου κατέληξα στην εξέταση δημοσιευμένων πηγών, αρχαιικού υλικού και στην εθνογραφική έρευνα, εστιάζοντας και πάλι σε μια γενική θεώρηση του ελληνικού παραδείγματος. Δεν επιχειρήθηκε εξαντλητική καταγραφή, κάτι που δεν θα ενδιέφερε τη μελέτη μας, αλλά παράθεση περιπτώσεων που οδηγούν σε γενικές θεωρήσεις. Για τη μελέτη των λαϊκών λιθανάγλυφων, των συμβολικών νοημάτων και του τρόπου με τον οποίο λειτουργούν

---

² Για την ανάλυση της έννοιας της «κοινότητας» και τους σχετικούς μετασχηματισμούς βλ. Νιτσιάκος 1995: 25 κ.ε. (αντί εισαγωγής). Επίσης, Cohen 1985.

σήμερα στις τοπικές κοινωνίες σε σύγκριση με παλαιότερες εποχές επέλεξα μια περιοχή της Κρήτης, τη Μεσαρά, όπου δραστηριοποιήθηκαν κατά τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα Καρπάθιοι μαστόροι και είναι φυσικό να παρατηρούνται αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στα συμβολικά συστήματα των κατασκευαστών και της τοπικής κοινωνίας (μελέτη περίπτωσης). Παράλληλα μελέτησα με σύνθετες μεθόδους (συνεντεύξεις, ιστορική και εθνογραφική έρευνα, παρατήρηση) και κατέγραψα με ψηφιακά μέσα δυο σύγχρονες λιθολατρικές πρακτικές στην Κρήτη.

Χρονικά η έρευνα επικεντρώνεται στους δυο τελευταίους αιώνες, αν και δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην περίοδο αποδόμησης του συστήματος (εποχικές μεταναστεύσεις μαστόρων στον ελληνικό χώρο), εποχή που συμπίπτει με την καθολική επικράτηση των νέων υλικών (μέσα 20^{ού} αιώνα). Οι τελευταίες δεκαετίες (1950 – σήμερα) αποτέλεσαν περίοδο αιχμής για την έρευνα καθότι η πέτρα ως δομικό υλικό έχει αποκτήσει νέες χρήσεις και νέα συμβολικά συμφραζόμενα. Ωστόσο, η ιστορική διάσταση και η ανάγκη για βαθύτερη κατανόηση των τεχνικών και των κοινωνικών παραμέτρων απαιτούσε την αξιοποίηση της ιστορικής έρευνας και της αρχαιολογικής μαρτυρίας.

Στην περίπτωση των μετακινούμενων ομάδων οικοδόμων, των λατόμων, των πελεκάνων, των μεμονωμένων κτιστών, των ακονάδων, των ασβεστοποιών και των μαρμαράδων τα τεκμήρια που μπορούν να μας δώσουν πληροφορίες είναι λίγα: συμβάσεις έργων, επιστολές και γενικότερα αρχεϊακό υλικό όπου έχει διασωθεί, φωτογραφίες και, φυσικά, τα ίδια τα έργα. Στην περίπτωση των λατόμων σημαντικό υλικό προσφέρει η εξέταση των χώρων εργασίας (επιφανειακών λατομείων και υπόγειων στοών), σε συνδυασμό με τις εξορυκτικές μεθόδους και τα εργαλεία, προβιομηχανικά και σύγχρονα.

Η εθνογραφική επιτόπια έρευνα προσφέρει πολύτιμο υλικό για την κοινωνική ζωή, τη βιωμένη εμπειρία, την κοινωνική κινητικότητα, τις τεχνικές που εφαρμόστηκαν και τις αισθητικές αντιλήψεις των κοινωνιών. Επέλεξα να συναντήσω απόμαχους μαστόρους όλων των ειδικοτήτων (χτίστες, λατόμους, πελεκάνους κ.α.) που χρησιμοποιούσαν στο παρελθόν προβιομηχανικές τεχνικές, σημερινούς (εν ενεργεία), καθώς και ιδιοκτήτες που επιλέγουν σήμερα να χρησιμοποιήσουν την πέτρα, κυρίως ως διακοσμητικό υλικό. Χρησιμοποίησα την τεχνική των ημιδομημένων συνεντεύξεων και τη βιογραφική μέθοδο, σε συνδυασμό με τη μελέτη των πηγών και των υλικών καταλοίπων, για να έχω τη δυνατότητα μιας πιο σύνθετης προσέγγισης. Σημαντικό ρόλο στη μελέτη των υλικών

καταλοίπων μπορεί να διαδραματίσει η εξέταση των επιγραφών, πάνω στις οποίες διατηρούνται χαραγμένα ονόματα, χρονολογίες και σύμβολα. Καθώς κάθε κοινωνία αποθηκεύει στα σύμβολα αυτά πληροφορίες που αφορούν σε δοξασίες, εθμικούς κώδικες και τελετουργικούς απόηχους, η μελέτη περιλαμβάνει υλικό που μπορεί να αντληθεί από λιθανάγλυφα και επιγραφές εντοιχισμένες σε ιδιωτικά και σε δημόσια κτήρια.

Η επιλογή του δείγματος και η αντιπροσωπευτικότητά του αποτέλεσαν σημεία προβληματισμού από την αρχή της έρευνας. Στην πορεία διαπιστώθηκε ότι υπήρχε μια αξιωματικώς ομοιογένεια στις απαντήσεις και στις αφηγήσεις των «ανθρώπων της πέτρας», γεγονός που διαπερνούσε τα όρια μιας κοινότητας, επεκτεινόταν σε όλες τις περιοχές και με έκανε πολλές φορές να αναρωτηθώ αν υπήρχε και στο παρελθόν επικοινωνία ανάμεσα στις κοινωνίες των μαστόρων. Ο βιωματικός λόγος ήταν κοινός και συχνά νόμιζα ότι άκουγα αφηγήσεις που είχα ακούσει και σε άλλες περιοχές.

Για την επιλογή του δείγματος δεν εφαρμόστηκε κάποιο στατιστικό μοντέλο αλλά η τεχνική της θεωρητικής δειγματοληψίας (Maxwell 1996). Σε ό,τι αφορά στους πλάνητες της οικοδομής, λατόμους, χτίστες, πελεκάνους κ.α., δεν υπήρχαν πολύ μεγάλα περιθώρια επιλογών· άλλωστε ο αριθμός των (ζώντων) μαστόρων που συμμετείχαν στα «μπουλούκια» δεν είναι μεγάλος. Σε ό,τι αφορά στους σύγχρονους οικοδόμους, Έλληνες και μετανάστες, τους ιδιοκτήτες πετρόκτιστων οικιών, τους ακονάδες της Ελούντας, η επιλογή έγινε παράλληλα με τη μελέτη και την επεξεργασία του υλικού που συγκεντρωνόταν, το θεωρητικό σχεδιασμό και τη σχετική έρευνα πεδίου (Mason 1996: 56 κ.ε., Glaser & Strauss 1967: 45 κ.ε.).

Ο προβληματισμός για τον αριθμό των συνεντεύξεων ή των βιογραφικών αφηγήσεων που έπρεπε να συγκεντρωθούν αντιμετωπίστηκε χωρίς «συλλογιστικές ποσοτικού χαρακτήρα» (Νιτσιάκος 1995: 81 -στη μελέτη του για την Πυρσόγιαννη της Ηλείου, ένα από τα πιο γνωστά ελληνικά μαστοροχώρια). Η βιογραφική προσέγγιση μπορεί να διεισδύσει στην παρελθούσα ζωή των ανθρώπων αλλά και στη σημερινή πραγματικότητα και, πιο συγκεκριμένα, σε πτυχές που δεν μπορεί να διεισδύσει η ποσοτική έρευνα.

Παρά το γεγονός ότι οι αφηγήσεις των μαστόρων παρουσίαζαν από τα πρώτα στάδια της έρευνας εντυπωσιακή ομοιογένεια, επέμεινα επεκτείνοντας την ερευνητική διαδικασία σε άλλες περιοχές και σε διαφορετικές ηλικίες. Η συγκέντρωση

συνεντεύξεων και βιογραφικών αφηγήσεων οδήγησε σε έναν αναμφισβήτητο «πληροφοριακό κορεσμό» (Bertaux 1981: 187-188). Σύμφωνα με αυτή την αρχή,

«μπορούμε να θεωρήσουμε ότι έχουμε ικανοποιητικό αριθμό αφηγήσεων, ένα ικανοποιητικό σώμα δεδομένων, όταν μια σειρά από αυτές υποστηρίζουν η μια το περιεχόμενο της άλλης, όταν δηλαδή ορισμένα στοιχεία επανέρχονται με κανονικότητα» (Νιτσιάκος 1995: 81).

Τα δεδομένα που συγκεντρώνονται δεν προσθέτουν σημαντικά ή νέα στοιχεία, δεν παρέχουν υλικό που θα μπορούσε να οδηγήσει στην αναθεώρηση των ερευνητικών συμπερασμάτων, αλλά απλώς επαναλαμβάνονται οι πληροφορίες.

Η χρήση βιογραφικού υλικού στις κοινωνιολογικές μελέτες ανάγεται στον 19^ο αιώνα. Με τη δημοσίευση της μελέτης των Thomas & Znaniecki για τον *Πολωνό χωρικό* το 1927 αρχίζει να συστηματοποιείται ως ερευνητικό εργαλείο των κοινωνικών επιστημών (Θανοπούλου & Πετρονότη 1987: 22). Η μέθοδος επανήλθε πιο δυναμικά με την κρίση των ποσοτικών μεθόδων κοινωνικής έρευνας κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 και την ανάδειξη της αναγκαιότητας ερεύνησης του τρόπου με τον οποίο κατανοούν τα άτομα την κοινωνική πραγματικότητα (Ferraroti 2003: 56 κ.ε.). Η ανάδειξη της «προφορικής ιστορίας» και της βιογραφικής έρευνας δεν είναι άσχετη με την ιστορία των κοινωνικών κινημάτων που αναδείχθηκαν μέσα από μια μεγάλη σειρά γεγονότων μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.³ Άρχισαν να μελετώνται ομάδες ανθρώπων που είτε ζούσαν ως τότε στο περιθώριο, είτε δεν υπήρχε ουσιαστικό επιστημονικό ενδιαφέρον για τη δράση τους.⁴

Ο Bertaux (1980: 221) θεώρησε ότι η συγκέντρωση πληροφοριών για τις ζωές και τα έργα των ανθρώπων οδηγεί σε μια «διαλεκτική εθνολογία», βασισμένη στον πλούτο της ανθρώπινης εμπειρίας. Συζητώντας στα μαστοροχώρια με ανθρώπους που είχαν κοινή αφετηρία αλλά διαφορετική εξέλιξη στην εργασία τους, βρέθηκα μπροστά στο συμπέρασμα του Bertaux για το ρόλο της παιδείας του αφηγητή και της κοινωνικής του θέσης στην κατασκευή του αφηγηματικού του λόγου. Στη μελέτη του για τους αρτοποιούς διαπίστωσε ότι όσοι είχαν παραμείνει υπάλληλοι και εργάζονταν με σχέσεις εξηρητημένης εργασίας μέχρι το τέλος ανακαλούσαν το παρελθόν (περίοδο μαθητείας) με

³ Κατά τη δεκαετία του 1970 εμφανίστηκαν στο προσκήνιο περιθωριακές ομάδες στο πλαίσιο του κοινωνικού και πολιτικού προβληματισμού που είχε επικρατήσει, κυρίως στην Αμερική.

⁴ «Στο τέλος της δεκαετίας του 1990 εμφανίζεται μια ερευνητική τάση που προσπαθεί να διαμορφώσει μεθοδολογικά εργαλεία, τα οποία θα μπορούσαν να φωτίσουν τις καθημερινές εκφορές και τις διαστάσεις της καθημερινότητας και να συνδέσουν το μικρο/μακρο επίπεδο ανάλυσης με τη θεμελιακή πραγματικότητα της καθημερινής ζωής. Η βιογραφική έρευνα, ως εργαλείο κοινωνιολογικής παρατήρησης και ως επιστημονική μέθοδος ανάλυσης, καθίσταται, με αυτόν τον τρόπο, ένα μέτρο σύγκρισης, ένας μεγεθυντικός δείκτης τόσο της υποκειμενικής-ατομικής όσο και της συλλογικής-δι-υποκειμενικής, αντικειμενικοποιημένης ιστορικοκοινωνικής προφορικότητας» (Σαββάκης 2003: 70).

διαφορετικό τρόπο απ' αυτόν που το ανακαλούσαν όσοι είχαν καταφέρει να δημιουργήσουν δικές τους επιχειρήσεις (Bertaux & Bertaux-Wiame 1980: 111). Στο παράδειγμα των μαστόρων κανείς δεν αμφισβήτησε τη σκληρότητα με την οποία αντιμετώπιζαν οι μεγάλοι τα μαστορόπουλα. Όμως, η στάση όσων είχαν ανελιχθεί σε πρωτομάστορες ή εργολάβους ήταν πιο ήπια: προσπαθούσαν να δικαιολογήσουν τους παλιούς με διάφορα επιχειρήματα (δύσκολη ζωή, «παιδαγωγική» τακτική). Σε μια περίπτωση, μάλιστα, σε συζήτηση σε καφενείο του οικισμού Σέρβου της Αρκαδίας, δημιουργήθηκε ένταση ανάμεσα σε συνομιλητές επειδή ένας απ' αυτούς μίλησε με πολύ σκληρά λόγια για τους πρωτομάστορες. Νόμισα ότι όσοι είχαν αντιδράσει ήταν παλιοί πρωτομάστορες. Διαπίστωσα, όμως, ότι δεν ήταν. Απλώς είχαν εγκατασταθεί στην Αθήνα, είχαν δραστηριοποιηθεί στον τοπικό σύλλογο και ήθελαν να μην μείνει άσχημη εντύπωση για τους μαστόρους, που αποτελούσαν σημείο αναφοράς για την τοπική κοινωνία.

Η προσπάθεια ανασυγκρότησης του παρελθόντος μέσα από την αφήγηση προσωπικών ιστοριών αποτελεί σημαντική κατάκτηση των κοινωνικών επιστημών, αφού επιτρέπει πολλαπλές «αναγνώσεις», αντλώντας υλικό από εκείνους που παραμένουν στο περιθώριο της Ιστορίας. Κάτω από αυτή τη λογική η βιογραφική προσέγγιση αναδεικνύεται σε εργαλείο κατανόησης των υποκειμενικών νοημάτων και ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων. Οι κοινότητες των μαστόρων, οι σημερινοί τεχνίτες (οι περισσότεροι είναι μετανάστες από άλλες χώρες), όπως και οι ιδιοκτήτες οικοδομημάτων δεν αντιμετωπίστηκαν ως σταθερά και αδιαφοροποίητα σύνολα, ούτε με τη λογική της «ομοιογένειας». Αλλαγές, συνεργασίες, συγκρούσεις, εργασιακές σχέσεις και τεχνικές δημιουργούν διαρκώς διαφορετικά αφηγηματικά πεδία.

Η βιογραφική μέθοδος εκφράζει την ανάγκη να διατηρηθούν τα κατάλοιπα του παρελθόντος το οποίο απειλείται με εξαφάνιση (Clapier-Valladon & Poirier 1983). Στην περίπτωση που εξετάζουμε τα «κατάλοιπα» μπορεί να έχουν υλική υπόσταση (κατοικίες, γέφυρες, δημόσια οικοδομήματα, ξερολιθιές κ.α.), ωστόσο οι τεχνικές με τις οποίες κατασκευάστηκαν έχουν διαφοροποιηθεί, όπως έχει αλλάξει και το κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο που διαμόρφωσε τις εξειδικεύσεις και καθόρισε τις εργασιακές σχέσεις. Η βιογραφική μέθοδος επιτρέπει την προσέγγιση όχι μόνον του δρώντος υποκειμένου αλλά και της κοινωνικής ή εθνικής ομάδας που εκφράζεται μέσα από κοινές ιστορικές συνιστώσες, αναδεικνύοντας κώδικες αξιών, συμπεριφορές, ενσωματώσεις, αποκλεισμούς, εμπειρίες... Η κάθε προσωπική ιστορία καθίσταται

μοναδική και ανεπανάληπτη, αλλά εμπεριέχει στοιχεία από την εικόνα που έχει διαμορφώσει η κοινότητα για τον εαυτό της:

«...η όλη ζωή πλάθεται και διαμορφώνεται μ' ένα συλλογικό τρόπο, ακόμα κι όταν δεν είναι στις προθέσεις του αφηγητή, μιλώντας αυτός για τον εαυτό του, για την προσωπική και οικογενειακή του ζωή, μιλάει σ' ένα μεγάλο βαθμό για τη ζωή όλων συγχρόνως» (Μερακλής 1983: 183).

Η αναζήτηση πληροφοριών μέσα από την προφορική μαρτυρία συναντά μεθοδολογικά και άλλα προβλήματα, όπως η σχέση ερευνητή και αφηγητή. Παράλληλα, είναι διαπιστωμένη η μεταβλητότητα της μορφής και του περιεχομένου της αφήγησης, ανάλογα με το αφηγηματικό περιβάλλον (Παναγιωτόπουλος 1999: 13-41 και 2002: 61-67).

Η διερεύνηση της ανθρώπινης εμπειρίας διευρύνει το πλαίσιο μελέτης στο χρόνο και το χώρο, κυρίως σε πολιτισμούς που δεν υπάρχουν πια, ή πτυχές που έχουν εξαφανιστεί λόγω των τεχνολογικών εξελίξεων και των κοινωνικών μετασχηματισμών. Οι αφηγήσεις μπορούν να συσχετιστούν με τα τεκμήρια και να «επαληθευτούν», να λειτουργήσουν συμπληρωματικά και να προσφέρουν οπτικές που θα ήταν μάλλον αδύνατες ή θα απαιτούσαν άλλες μεθόδους έρευνας.⁵ Είναι, όμως, μοναδικό ή κύριο ζητούμενο η επαλήθευση, σύμφωνα με την παραδοσιακή ιστοριογραφία; Η αναζήτηση της προσωπικής ή και της συλλογικής υποκειμενικότητας αποτελεί ενδιαφέρον πεδίο μελέτης και επεκτείνεται σε ένα ευρύτερο ανθρωπολογικό πεδίο: στη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται τα ιστορικά υποκείμενα το ατομικό και το κοινωνικό παρελθόν τους, πώς το αναπαριστούν και το ανακατασκευάζουν. Για την έρευνά μου η βιογραφική προσέγγιση αποτέλεσε πηγή άντλησης πληροφοριών και παράλληλα μου επέτρεψε να διερευνήσω την οπτική των ίδιων των δρώντων υποκειμένων, να παρακολουθήσω τις ατομικές και τις κοινωνικές νοηματοδοτήσεις και τον τρόπο θέασης της «επανόδου» της πέτρας με διαφορετικούς όρους από αυτούς του παρελθόντος.

Όπως είναι φυσικό, χρησιμοποίησα τις μεθόδους της εμπειρικής έρευνας παραμένοντας για κάποια χρονικά διαστήματα σε περιοχές που ενδιέφεραν την έρευνά μου. Μέσα από την παρατήρηση και την καταγραφή εικόνων συγκέντρωσα υλικό και προσπάθησα να διερευνήσω πτυχές της κοινωνικής ζωής, στο βαθμό που επηρεάζουν τη

---

⁵ «Οι βιογραφίες, συνεπικουρούμενες από ιστορικά τεκμήρια και από συγκεκριμένες κοινωνιολογικές αναφορές, μπορούν να λειτουργήσουν ως μεγεθυντικοί φακοί της κοινωνικής πραγματικότητας, ως περιπτώσεις μελέτης που συνδυάζουν σαφή θεωρητικό αναστοχασμό και πρωτογενές πραγματολογικό εμπειρικό για να συσχετίσουν και να συνδέσουν το ειδικό με το γενικό και το συγκεκριμένο με το αφηρημένο» (Σαββάκης 2003: 87).

χρήση της πέτρας, την εξειδικευμένη εργασία ή το εργασιακό παρελθόν των κοινοτήτων. Η συζήτηση με γυναίκες που παρέμεναν στους οικισμούς κατά τις περιόδους των ανδρικών αποδημιών και ασχολούνταν κατά κανόνα με τις αγροτικές εργασίες έχοντας συγχρόνως και την ευθύνη των οικογενειών τους αποδείχτηκε εξαιρετικά χρήσιμη. Μου επέτρεψε να μελετήσω τη ζωή των κοινοτήτων στα διαστήματα που οι περισσότεροι άνδρες απουσίαζαν, αλλά και τη στάση της γυναίκας απέναντι στη μετανάστευση.

Στην Αγία Βαρβάρα Καλαβρύτων, όπου έπρεπε να μεταβώ μόνο σε μια συγκεκριμένη περίοδο του καλοκαιριού γιατί τον υπόλοιπο χρόνο ο οικισμός είναι έρημος, βίωσα τη συναισθηματική φόρτιση μιας γυναίκας η οποία δεν μπόρεσε να κρύψει τα δάκρυά της όταν αναφερόταν στους μαστόρους. Με τη συζήτηση μου αφηγήθηκε περιστατικά που σημάδεψαν τη διαδρομή της κοινότητας αλλά δεν στάθηκαν ικανά να την αλλάξουν. Η μετανάστευση οδήγησε στη σταδιακή εγκατάλειψη. Και τώρα αρχίζει να «συντελείται» η «επιστροφή στις ρίζες». Η οπτική της γυναίκας που παρέμενε στον οικισμό είναι διαφορετική από την οπτική του πλάνητα οικοδόμου. Τα περιστατικά που θυμάται έχουν σχέση με τη ζωή στο χωριό, τον καταμερισμό της εργασίας και τις τοπικές συνήθειες. Ένα απ' αυτά είχε συμβεί τη δεκαετία του 1950 και αφορούσε σε μια νεόνυμφη που είχε πεθάνει λίγο μετά την αναχώρηση του συζύγου της. Καθώς δεν υπήρχε τρόπος επικοινωνίας, ο σύζυγος το πληροφορήθηκε μόνον όταν επέστρεψε, ύστερα από αρκετούς μήνες και αφού είχαν γίνει ακόμη και τα μνημόσυνα. Η συγκίνηση, όμως, κορυφώθηκε όταν άρχισε να διηγείται ότι ο σύζυγος δεν είχε επιστρέψει με άδεια χέρια. Είχε φέρει μαζί του δώρα ανάμεσα στα οποία ήταν και καλλυντικά, δυσεύρετα τότε στην Αγία Βαρβάρα.

Η αφήγηση περιέγραφε μια ενδιαφέρουσα πτυχή των σχέσεων ανάμεσα στις συγγενικές ομάδες, την προσφορά δώρων. Τα καλλυντικά ως δώρο αντανakλούσαν τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας και τη μεταφορά αστικών προτύπων σε έναν ορεινό οικισμό. Ωστόσο, η πληροφορία ήταν ακόμη πιο σημαντική καθώς αποτύπωνε τις μορφές επικοινωνίας της κοινότητας με τον υπόλοιπο κόσμο. Οι περιπλανώμενες ομάδες συγκροτούσαν ένα υποτυπώδες δίκτυο επικοινωνίας. Μπορούσαν να μεταφέρουν όχι μόνο πληροφορίες αλλά και προϊόντα διαφορετικά από αυτά που παρήγε ή καταλάωνε ως τότε η κοινότητα, γίνονταν αγωγοί του «καινούργιου».

Μιλώντας με μαστόρους στα Τζουμέρκα αναζήτησα την ερμηνεία μιας φράσης, μάλλον αυτοσχέδιας αλλά και σχεδόν παροιμιακής: «Όπου δεν πάει το γαϊδούρι πάει η γυναίκα». Σε πολλές περιοχές η συμμετοχή των γυναικών στην εκτέλεση των οικοδομικών εργασιών υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική: Η αφήγηση συμπεριέλαβε όλη τη

ζωή στην κοινότητα σε συνδυασμό με την εξειδίκευση στη «μαστορική τέχνη». Οι γυναίκες ήταν αυτές που μετέφεραν σε δύσβατες περιοχές με μεγάλες υψομετρικές διαφορές και στενά μονοπάτια τις πέτρες πάνω στην πλάτη ή τα κεφάλια τους. Το θέμα δεν παραπέμπει μόνο σε παραμέτρους κοινωνικής οργάνωσης αλλά και σε τεχνικές μεταφορές αντικειμένων μεγάλου βάρους. Οι γυναίκες έπρεπε να εξασκηθούν σε τέτοιες μεταφορές καταφέροντας να εξισορροπούν πάνω στα κεφάλια τους βάρη που οι σημερινοί άνθρωποι των πόλεων (και περισσότερο οι γυναίκες) θεωρούν ασήκωτα. Τελικά κατάφερα να βιντεοσκοπήσω μια τέτοια μεταφορά στον οικισμό *Αυλώνας* της κοινότητας Ολύμπου Καρπάθου. Κάποια ηλικιωμένη γυναίκα είχε υποσχεθεί ένα χειρόμυλο στον κ. Ηλία Βασιλαρά προκειμένου να τον μεταφέρει στο Λαογραφικό Μουσείο στα Πηγάδια. Πήγαμε μαζί στον Αυλώνα. Ξαφνικά εμφανίστηκε μέσα από τα στενά δρομάκια η δωρήτρια έχοντας ισορροπήσει στο κεφάλι της τον παλιό χειρόμυλο...

2. Μνήμη και αφήγηση στις κοινότητες των μαστόρων

Ο ανθρώπινος νους, όσο και αν καλλιέργησε τη μνήμη του ή εκλέπτυνε τα συστήματα εγγραφής του, δεν μπορεί ποτέ να επανασυλλάβει πλήρως και πιστά το παρελθόν ούτε και να δραπετεύσει από αυτό.

Bruner 2004: 146

2.1. Μνήμη και αφήγηση

Κάτω από τον γενικό τίτλο «ο κόσμος της πέτρας» προσπαθήσαμε να στεγάσουμε τις χρήσεις, τις τεχνικές, τα συμβολικά πλαίσια, αλλά και τους ανθρώπους που είτε ασχολήθηκαν με κάποιο από τα στάδια επεξεργασίας της είτε λειτούργησαν ως τελικοί χρήστες έργων που παράγονται με τη χειρωνακτική εργασία άλλων. Καθώς οι μεταβολές στον τομέα της οικοδομής ήταν ταχύτατες από τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, η μελέτη στράφηκε στην αναζήτηση μαρτυριών και τεκμηρίων από τις δυο κρίσιμες εποχές αιχμής: την περίοδο που η πέτρα αντικαταστάθηκε σε μεγάλη έκταση από το σκυρόδεμα και την εποχή της επιστροφής της, όχι ολοκληρωτικής βέβαια, ούτε καν μαζικής, μιας «επιστροφής» που τη βλέπουμε τελευταία σε πολύ εντονότερο βαθμό. Αναζήτησα υλικό αξιοποιώντας την εμπειρική έρευνα και τη συμμετοχική παρατήρηση παράλληλα με τη μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας, διερευνώντας μέσα από τη μνήμη των «ανθρώπων της πέτρας» μια σειρά παραμέτρων που σχετίζονται με τη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Η προσφυγή στις μεθόδους που αναφέρθηκαν πιο πάνω (βιογραφική, ημιδομημένες συνεντεύξεις) κρίθηκε απαραίτητη, καθώς πολλές από τις τεχνικές εξόρυξης και δομής που ενδιαφέρουν την έρευνά μου έχουν σταματήσει να εφαρμόζονται, όπως έχει ήδη τονιστεί. Παράλληλα, έχει μεταβληθεί το ίδιο το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν οι τεχνικές και διαμορφώθηκαν οι κοινωνικές διεργασίες που επικράτησαν μέχρι και τη δεκαετία του 1950-1960, δηλαδή τη χρονική περίοδο κατά την οποία συντελέστηκε η αποδόμηση του συστήματος. Ο κοινωνικός μετασχηματισμός και η εξάλειψη μορφών κοινωνικής και επαγγελματικής οργάνωσης, όπως συνέβη με τις ομάδες των μετακινούμενων μαστόρων, έχει αφαιρέσει σε μεγάλο βαθμό τα τεκμήρια της παρελθούσας ζωής. Επιχείρησα την ανάγνωση ενός παλιμψηστου πάνω στο οποίο εγγράφονται συνεχώς νέες εμπειρίες και προβάλλονται νέα ιδεολογικά σχήματα.

Εξετάζοντας τη χρονική διάσταση του αφηγηματικού λόγου μπορούμε να κατανοήσουμε τους τρόπους με τους οποίους επηρεάζει η δράση των προηγούμενων γενεών τις επόμενες (Geertz 1983: 65-69). Ο Bertaux (1984: 142) χρησιμοποίησε τον όρο *anthroponomy* για να χαρακτηρίσει τον τρόπο με τον οποίο επιδρούν οι προηγούμενες γενιές στις κοινωνικές διεργασίες του παρόντος. Η παράμετρος αυτή με απασχόλησε ιδιαίτερα μελετώντας τα μαστοροχώρια, όπου η δράση των μετακινούμενων τεχνιτών εξακολουθεί να αποτελεί σημείο αναφοράς και να επηρεάζει τις σύγχρονες κοινωνίες. Μέσα από τις «αφηγήσεις ζωής», παρακολουθούμε τις πολλαπλές εγγραφές του κοινωνικού στο ατομικό αλλά και τους τρόπους με τους οποίους τα δρώντα υποκείμενα αντιλαμβάνονται το παρελθόν της κοινότητας, το παρόν και το μέλλον.

Ιδιαίτερη αξία έχουν οι προφορικές πηγές για τη μελέτη της εργασίας. Ωστόσο, ίσως είναι πιο σημαντική η εξέταση, μέσα από τις πηγές αυτές, της εμπειρίας της εργασίας, των κοινωνικών σχέσεων και της κουλτούρας που προκύπτουν απ' αυτήν (Thompson 2002: 127). Για τη μελέτη της εμπειρίας της εργασίας παραμένει σημαντική η συνεισφορά του Studs Terkel (1974) με τις αφηγήσεις 130 Αμερικανών.

2.2. Μνήμη και λήθη. Παρελθόν και παρόν

Κάθε κοινωνία που διαρκεί συντηρώντας έναν ορισμένο τρόπο ζωής αναπτύσσει μια εμπειρία η οποία ως μαρτυρία δεν είναι ανώφελη. Οι γενικοί τρόποι της ισορροπίας των ανθρωπίνων ομάδων, προς το παρόν, μόλις διακρίνονται. Το λεπτό παιγνίδι των αξιών, τεχνολογικών, οικονομικών, κοινωνικών, θρησκευτικών, αισθητικών, δίνει το αίσθημα ότι ο κάθε άνθρωπος στους κόλπους μιας συλλογικότητας αποτελεί μια αληθινά σημασιακή μονάδα...

Leroi-Gourhan 1996: 10.

Στην Ησιόδεια Θεογονία η προσωποποιημένη μνήμη (Μνημοσύνη) ανήκει στην ομάδα των Τιτανίδων, είναι κόρη του Ουρανού και της Γης⁶ και μητέρα των Εννέα Μουσών⁷ και αντιπαραβάλλεται με τη Λήθη, κόρη της Έριδος. Μνήμη και Λήθη συγκροτούν ένα συμβολικό σύστημα που χρησιμοποιείται ευρέως στην αρχαία ελληνική και τη ρωμαϊκή γραμματεία.⁸ Η πηγή που βρίσκεται στον Άδη ονομάζεται Λήθη. Απ' αυτήν έπιναν οι νεκροί όταν κατέβαιναν στον Κάτω Κόσμο και ξεχνούσαν τον Επάνω. Αντιστοίχως, και σύμφωνα με τον Πλάτωνα, έπιναν και οι ψυχές όταν ανέβαιναν στη γη για να εμψυχώσουν άλλα σώματα και ξεχνούσαν τον σκοτεινό κόσμο του Άδη. Τελικά, η Λήθη κατέληξε σε αλληγορική έκφραση και θεωρήθηκε αδελφή του Θανάτου και του Ύπνου, ορίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο την αντίθεση με τη μνήμη. Ωστόσο, η ελληνική φιλοσοφία δεν αντιμετώπισε τη μνήμη σαν μονοδιάστατη έννοια. Ο Αριστοτέλης διαχώρισε τη συνειδητή μνήμη από την ασυνείδητη, την οποία ταυτίζει με την ανάμνηση.⁹ Το διπολικό σχήμα μνήμη και λήθη δεν σταμάτησε ποτέ να απασχολεί την ανθρώπινη σκέψη.

Θεμελιακή για τη μελέτη της μνήμης υπήρξε η εργασία του Halbwachs που, από τη δεκαετία του 1920, είχε διατυπώσει τους βασικούς άξονες πάνω στους οποίους στηρίχτηκε η μεταγενέστερη έρευνα. Καθώς η μνήμη αναφέρεται σε γεγονότα του παρελθόντος, ο Halbwachs επεσήμανε ότι η μνήμη διαμορφώνεται ή μεταπλάθεται κάτω από το πρίσμα του παρόντος και ότι οι άνθρωποι βλέπουν το παρελθόν μέσα από το πρίσμα των συγκυριών που έχουν διαμορφωθεί (ιδεολογίες, συμφέροντα κ.α.). Παράλληλα, επεσήμανε ότι μπορεί μεν τα άτομα να θυμούνται, αλλά θυμούνται ως μέλη των κοινωνικών ομάδων (Halbwachs 1950: 33). Και αυτές οι ομάδες μπορεί να συγκροτούν το οικογενειακό ή το συγγενικό περιβάλλον, την κοινωνική τάξη, την πολιτική παράταξη, τη θρησκευτική κοινότητα ή ακόμη και τον εργασιακό χώρο.

⁶ Ησιόδος, *Θεογονία* 132-136.

⁷ Ησιόδος, *Θεογονία* 915-917.

⁸ Πλάτων, *Πολιτεία* 10, 621 – Βιργίλιος, *Αινειάς* 6, 705.

⁹ Αριστοτέλης, *Περί μνήμης και αναμνήσεως*.

Επομένως, τα κοινωνικά πλαίσια του παρόντος ενσωματώνονται στη μνήμη του παρελθόντος (Kohli-Kunz 1973: 39 κ.ε.).

Αναλύοντας, λοιπόν, τη συλλογική μνήμη και εισηγούμενος την εξάρτηση της ατομικής από τις εμπειρίες της κοινωνικής ομάδας ο Halbwachs έβαλε τα θεμέλια για την εξέταση της συλλογικότητας και τη συγκρότηση της μνήμης μέσα σε μεταβαλλόμενα κοινωνικά πλαίσια. Η κυριότερη κριτική που ασκήθηκε στις απόψεις του Γάλλου Κοινωνιολόγου εστιάζεται στην υποτίμηση της ατομικής-υποκειμενικής λειτουργίας της μνήμης. Οι Fentress και Wickham (1992) εισηγήθηκαν τον όρο «κοινωνική μνήμη» αποσυνδέοντάς την από τη «συλλογική συνείδηση» και δημιουργώντας ένα νέο θεωρητικό υπόβαθρο στο πλαίσιο του οποίου μπορεί να περιληφθεί και να αξιολογηθεί και η ατομική – υποκειμενική διάστασή της. Ωστόσο, σημαντική κατάκτηση για τη μελέτη της μνήμης αποτέλεσε η σύνδεσή της με την αφηγηματικότητα, μέσα από τη λειτουργία της γλώσσας.

«Προφορική ή γραπτή η μνήμη σχετίζεται με την αφηγηματικότητα και τη γλώσσα, με το νόημα που προσδίδουν τα άτομα στο παρελθόν και τις σημασίες με τις οποίες επενδύουν τα βιώματά τους» (Ανδριάκαινα 2001: 33).

Η γλώσσα, ως κατ' εξοχήν επικοινωνιακό μέσον και αφηγηματικό εργαλείο, συγκροτεί τον βασικό κώδικα μέσα από τον οποίο μεταβιβάζεται η ανθρώπινη εμπειρία, αλλά και κώδικα μέσα από τον οποίο ανακαλείται το παρελθόν.

Η διάπλαση και η μετάπλαση της μνήμης κάτω από το πρίσμα του παρόντος συγκροτεί μια σημαντική θεωρητική βάση: ο χρόνος της αφήγησης απέχει πολύ από το χρόνο των συμβάντων και, πέρα από τους φυσικούς περιορισμούς, πρέπει να λάβουμε υπόψη την επιλεκτικότητα της μνήμης, τα μικρά ή μεγάλα «κενά» της, και να γνωρίζουμε ότι είναι σχεδόν αναπόφευκτες οι σκόπιμες αφαιρέσεις που μπορούν να οικοδομήσουν ή να αποδομήσουν γεγονότα. Η αφηγηματική διαδικασία αποτελεί πολύτιμο ερευνητικό εργαλείο στην προσπάθεια διερεύνησης του συλλογικού μέσα από το ατομικό. Η άποψη ενός ψυχολόγου μπορεί να βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα την «κατασκευή του εαυτού» (της ατομικής ταυτότητας): Οι αφηγηματικές πράξεις που διαμορφώνουν τον εαυτό καθοδηγούνται συνήθως από άρρηκτα υπονοούμενα πολιτιστικά πρότυπα σχετικά με το τι πρέπει να είναι, τι θα μπορούσε να είναι και φυσικά τι δεν πρέπει να είναι ο εαυτός (Bruner 2004: 114).

Επεκτείνοντας το ερευνητικό πλαίσιο της αφηγηματικής διαδικασίας η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος (1993: 261) θεώρησε την προφορική αφήγηση ως «κατασκευή της μνήμης». Ωστόσο, η μνήμη δεν είναι (και δεν θα μπορούσε να είναι) μόνο μια

κατασκευή του παρόντος. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για συνεχείς αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, για παρακαταθήκες που κληροδοτεί ο παρελθών χρόνος στον παρόντα, ή για πολιτισμικά πρότυπα σύμφωνα με τις νεότερες θεωρήσεις της κοινωνικής μνήμης (Ashplant κ.α. 2000, Green 2004). Το παρελθόν υπάρχει μέσα στο ιστορικό και κοινωνικό περιβάλλον του παρόντος. Αλλά και η εικόνα του παρελθόντος δεν θα μπορούσε να είναι επινόηση, «ούτε αυθαίρετο κατασκεύασμα που οικοδομείται μέσα σε ένα πολιτισμικό και κοινωνικό κενό...» (Ανδριάκαινα 2001: 40).

Το θέμα είναι πολύπλοκο από τη φύση του και σχετίζεται τόσο με τη λειτουργία της μνήμης όσο και με τη διαδικασία ανάκλησής της στο παρόν. Ο J. Bruner (2004: 153) σημειώνει ότι η διαμόρφωση του «εαυτού» είναι μια πολύπλοκη διαδικασία που γίνεται από τα έξω και εξαρτάται από την αλληλεπίδρασή μας με τους άλλους. Η διαδικασία αυτή οδηγεί στη διαμόρφωση της ταυτότητας «από τις σχέσεις μας με τους άλλους». Ωστόσο, αυτή η μοναδική ταυτότητα απορρέει σε μεγάλο βαθμό «από τις ιστορίες που λέμε στον εαυτό μας για να συναρμολογήσουμε τα ασύνδετα κομμάτια μας» (Bruner 2004: 154).

Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η εμπειρία καταγραφής του αφηγηματικού λόγου των μετακινούμενων οικοδόμων του βαλκανικού χώρου, δεδομένου ότι βασικό χαρακτηριστικό τους υπήρξε η κοινή δράση σε όλα τα στάδια, από την αναχώρηση κατά ομάδες, την πεζοπορία, την περιπλάνηση, την εργασία, μέχρι την επιστροφή και τη συμβίωση στο πλαίσιο των τοπικών κοινοτήτων. Τα βιώματα της μιας ομάδας διασταυρώνονταν με τα βιώματα των άλλων, ενώ οι διαφοροποιήσεις αφορούσαν σε επί μέρους εργασιακά θέματα ή σε εμπειρίες που αποκτούσαν κατά τη διάρκεια των μετακινήσεων. Η Πασσερίνι θεωρεί ότι η ατομική μνήμη μεταπλάθεται σε συλλογική, αφού τα άτομα μπορούν να «θυμούνται» ως μέλη των ομάδων. Παράλληλα, επισημαίνει τις αντιθέσεις ανάμεσα στην ιστοριογραφία και τη μνήμη «εφ' όσον η κάθε μία τείνει να παραγκωνίζει κάποιες κρίσιμες πλευρές» (Πασσερίνι 1998: 275). Ωστόσο, η λειτουργία της μνήμης δεν είναι κοινή για όλα τα μέλη της κοινότητας. Από τα γεγονότα του παρελθόντος άλλα διατηρούνται στη μνήμη, άλλα περνούν σε λανθάνουσα κατάσταση, και άλλα ξεχνιούνται: Η «κοινωνική μνήμη» είναι «βαθύτατα εκλεκτική», επινοητική και συχνά διαθέτει μεγάλη φανταστική ισχύ (Παπαταξιάρχης 1993: 57).

Οι μετακινήσεις των οικοδόμων που αναζητούσαν εργασία σε άλλες περιοχές διαρκούσαν συνήθως μερικούς μήνες, ανάλογα με τις τοπικές συνήθειες, τις ανάγκες και τις καιρικές συνθήκες. Η επιστροφή στο χώρο κατοικίας σηματοδοτούσε το μοίρασμα των εμπειριών και την παράλληλη διαμόρφωση ενός κοινού βιωματικού τύπου, που

μπορούμε να τον διακρίνουμε στις αφηγήσεις και να ανιχνεύσουμε τον απόηχο του στα τραγούδια και στα ανέκδοτα, πολλά από τα οποία είναι κοινά σε όλες τις περιοχές των μαστόρων. Πρόκειται για στοιχεία που πηγάζουν από το παρελθόν και ενσωματώνονται στη λαϊκή λογοτεχνία δημιουργώντας μια «σύντηξη» του χρόνου, αφού το παρελθόν προβάλλεται στο παρόν και συμπλέκεται αδιάσπαστα με αυτό. Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι εποχικές μετακινήσεις άρχιζαν είτε μετά το Πάσχα (Ηπειρος, Δυτ. Μακεδονία, Θράκη) είτε το φθινόπωρο (περιοχές Πελοποννήσου και κυρίως Αγία Βαρβάρα Καλαβρύτων). Επομένως υπήρχε ένα μεγάλο διάστημα κατά το οποίο η κοινότητα συμβίωνε στην ολότητά της, συνάπτονταν νέες συμφωνίες και οι κάτοικοι σύχναζαν στα καφενεία, όπου «διασταυρώνονταν» οι μνήμες και οι εμπειρίες από πρόσφατα ή παλαιότερα γεγονότα.

Τα καφενεία, ως τόπος συνάντησης των ανδρών, λειτούργησαν σε πολλαπλά επικοινωνιακά επίπεδα. Μέσω των αφηγήσεων οι ατομικές εμπειρίες καθίστανται κοινό κτήμα. Η έννοια της «κοινότητας» διατηρούνταν όχι μόνο ως οικιστική, κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα αλλά και ως αίσθηση του κοινού «ανήκειν» (Νιτσιάκος 2000: 48). Τα όρια ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό παραμένουν δυσδιάκριτα όταν αναφερόμαστε σε θεωρήσεις που αντιμετωπίζουν τις κοινωνίες όχι σαν αδιαφοροποίητα σχήματα αλλά ως υποκείμενα στην ιστορική μεταβλητότητα. Ωστόσο, είναι ενδιαφέρουσα και για το παράδειγμά μας η διαπίστωση του Ζαϊμάκη (1999: 38) ότι: «ο κοινωνικός κόσμος σχηματίζεται μέσω της ανθρώπινης επικοινωνίας και συναλλαγής στο πλαίσιο της καθημερινής κοινωνικής αλληλόδρασης».

Αν και δεν μπορούμε να μιλήσουμε για οργανωτικά σχήματα που περιελάμβαναν μεγαλύτερες ομάδες πληθυσμού από τα άτομα που συνεργάζονταν στις ετήσιες περιοδικές αποδημίες, τα κοινά προβλήματα οδηγούσαν συχνά στη δημιουργία ενός κοινού βιωματικού πεδίου. Σήμερα το καφενείο του κάθε χωριού εξακολουθεί να αποτελεί χώρο συνέντευξης στον οποίο λαμβάνουν χώρα ποικίλες διεργασίες. Παρακολουθώντας συζητήσεις μαστόρων (ή συμμετέχοντας σ' αυτές) διαπίστωνα συχνά τη σχέση ανάμεσα στο «εγώ» και το «εμείς». Οι «ιστορίες» τις οποίες διηγούνταν δεν αφορούσαν σχεδόν ποτέ μόνο σε ένα αφηγητή. Τα βιώματα από τις μεταναστεύσεις ήταν κοινά και ο καθένας μπορούσε να θυμηθεί κάποιο περιστατικό και να συμπληρώσει την αφήγηση, έστω και με διαφορετικό τρόπο. Δεν ήταν λίγες οι φορές που βρέθηκα μάρτυρας σε διαφωνίες που αφορούσαν είτε στα εμπλεκόμενα μέλη της κοινότητας είτε σε άλλα θέματα (εργασιακά, αμοιβών κ.α.). Θα μπορούσαμε επομένως να πούμε ότι οι παλαίμαχοι τεχνίτες της πέτρας αναγνωρίζουν στο λόγο των άλλων δικές τους μνήμες τις

οποίες είναι εύκολο να προσωποποιήσουν. Πολλές από τις αφηγήσεις έμοιαζαν εξαιρετικά μεταξύ τους, ακόμη και αν τα γεγονότα που περιέγραφαν είχαν συμβεί σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους.

Σύμφωνα πάλι με τον Ζαϊμάκη (1999: 37),

«η παρέμβαση της λήθης στην επιλεκτικότητα της κοινωνικής μνήμης εξυπηρετεί την ανάγκη των αφηγητών να εξιδανικεύσουν το παρελθόν με βάση τις ανάγκες του παρόντος».

Το ίδιο, όμως, μπορεί να ισχύει και αντίστροφα. Οι εποχικές μεταναστεύσεις εγγράφονται στη μνήμη ως εποχές πολλαπλών στερήσεων...

Οι δύσκολες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης κατά τις περιόδους των μεταναστεύσεων συνθέτουν την αναπόφευκτη σύγκρουση ανάμεσα στην αποστροφή για «τη βασανισμένη ζωή των μαστόρων» και τη νοσταλγία για τη νεότητα που έχει πλέον παρέλθει. Μνήμη και λήθη σε μια κοινή συμπίεση καθορίζουν τον αφηγηματικό λόγο: «Μνήμη είναι αυτά που θυμόμαστε όσο και αυτά που ξεχνάμε» (Αραμπατζόγλου 1999: 79).

3. Τόπος κατοικίας και τόπος δουλειάς: η νοηματοδότηση του χώρου

Κανείς άνθρωπος δεν είναι ένα νησί αυτοτελές. Κάθε άνθρωπος είναι ένα κομμάτι της στεριάς, ένα μέρος της ηπείρου.

John Donne, στο Hodder 2002: 41

Βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα των κοινοτήτων στις οποίες παρατηρείται σχεδόν αποκλειστική ειδίκευση στις τεχνικές της πέτρας είναι η κοινή καταγωγή από έναν οικισμό ή μια περιοχή και ο κοινός επαγγελματικός «χώρος», ο οποίος όμως μεταβάλλεται συνεχώς. Η έννοια του «χώρου εργασίας» δεν έχει συγκεκριμένη γεωγραφική αναφορά αλλά ταυτίζεται περισσότερο με την περιπλάνηση για αναζήτηση εργασίας. Τα δυο αυτά στοιχεία (τόπος κατοικίας – τόπος εργασίας) διαφοροποιούσαν τις μεταναστευτικές ομάδες των οικοδόμων από τους υπόλοιπους πληθυσμούς με τους οποίους συναλλάσσονταν και αποτελούσαν δομικό υλικό της συλλογικής ταυτότητας. Η μαρτυρία ηλικιωμένου μάστορα από τη Γορτυνία αποτυπώνει το πώς αντιλαμβάνονταν το δίπολο *χώρος κατοικίας – χώρος δουλειάς*:

«Εμάς πατρίδα μας ήταν τότες η ξενιτιά. Δυο πατρίδες είχαμε, το χωριό -γιατί εδώ ήταν η οικογένεια, τα παιδιά μας, το σπίτι μας- και το δρόμο. Όταν ήμασταν στην ξενιτιά νοσταλγούσαμε την πατρίδα. Κι όταν ήμασταν στο χωριό και άρχιζαν να λιγοστεύουν τα λεφτά νοσταλγούσαμε την ξενιτιά. Μπορούσαμε να κάνουμε κι αλλιώς;»

Στην Αγία Βαρβάρα Καλαβρύτων, ύστερα από συζήτηση για τις ετήσιες αποδημίες, προσπάθησα να διερευνήσω τη σχέση των ανθρώπων αυτών με το χώρο. Σύμφωνα με μια απάντηση που πήρα:

«Για να ζήσεις στην πατρίδα έπρεπε να συνηθίσεις να φεύγεις. Πήγα και είδα τα σπίτια που χτίσαμε σε άλλους τόπους, έλεγα “αυτή την πέτρα την έχτισα εγώ, εδώ ήμασταν με τον τάδε, εδώ φάγαμε, εδώ με κλώτσησε το γαϊδούρι” και νομίζω πως είναι τώρα, νιώθω τον παλιό πόνο να ζωντανεύει, κι αν μπορέσω θα ξαναπάω να δω και άλλα γιατί είναι δικά μου έργα. Έμενα εκεί για μήνες, είναι σαν δικός μου τόπος».

Στη Γαλατινή Κοζάνης, παλιός μάστορας διηγείται: «Αυτό που θυμούμαι περισσότερο με συγκίνηση και πόνο είναι ο δρόμος. Περπατούσαμε μέρες πολλές, ποτέ δεν ξέραμε πόσες. Δεν βρίσκαμε δουλειά; Ξαναπαίρναμε το δρόμο χωρίς να ξέρουμε πού θα μας βγάλει. Στο δρόμο μας αποχαιρετούσαν οι δικοί μας, στο δρόμο μας περίμεναν. Σκέψου τώρα τι ένιωθα όταν έβλεπα να με περιμένει και μια ψυχή που ήθελα πολύ να με περιμένει...»

Οι απόψεις αυτές καθιστούν πιο κατανοητές τις σύγχρονες αντιλήψεις που συνδέουν το χώρο με την ανθρώπινη δραστηριότητα και δεν τον θεωρούν σταθερό ή δεν τον αντιμετωπίζουν σύμφωνα με τις θετικιστικές και τις λειτουργιστικές ιδέες, δηλαδή «ως αφηρημένη διάσταση» ή «ως δοχείο στο οποίο εκτυλίσσονται οι δραστηριότητες των ανθρώπων και τα γεγονότα». Στις θεωρήσεις αυτές ο χώρος ήταν «παντού το ίδιο πράγμα, μια επιφάνεια δεδομένη, αυθύπαρκτη, απόμακρη και αδιάφορη» (Καυταντζόγλου 2001: 33).

Κάθε άνθρωπος αντιλαμβάνεται το χώρο με διαφορετικό τρόπο και με βάση πάντα τη δική του δράση σε άμεση συνάρτηση με το χρόνο. Στα ποικίλα συμφραζόμενα του τόπου ως συνόλου χώρων δράσης και νοημάτων σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η παραγωγική δραστηριότητα. Σύμφωνα με τον Σταυρίδη (1990: 21),

«τα δυο θεμελιώδη γνωρίσματα που συγκροτούν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της κάθε κοινωνίας, δηλαδή ο τρόπος που οργανώνει την παραγωγή της και ο τρόπος που εξασφαλίζει τη διατήρηση και τη συνοχή της, διαμορφώνουν τους συμβολικούς μηχανισμούς και επιβάλλουν την ένταξή της στην κοινωνική εμπειρία», μετέχοντας «στη ρύθμιση της συμβολικής σχέσης με το χώρο».

Ο τόπος ως διακριτή επικράτεια, δηλαδή ως ορισμένος γεωγραφικός χώρος, αποτελεί σταθερό συστατικό της ταυτότητας, σύμφωνα με τις σύγχρονες θεωρήσεις του πολιτισμού (Παπαταξιάρχης 2006: 17). Ο όρος δεν είναι απλά γεωγραφικός, δεν δηλώνει

μόνο ένα σημείο στο χάρτη ή μια εδαφική επικράτεια. Συμπλέκεται με ποικίλα συμφραζόμενα, κοινωνικά και πολιτιστικά. Παράλληλα, είναι ένα σύνολο αισθητών ερεθισμάτων, όπως οσμές, ήχοι, ιδιαίτερες κλιματολογικές συνθήκες, χρώματα...

Οι θεωρήσεις του χώρου, σε συνάρτηση με τη δράση του ανθρώπου, αποτελούν αφετηρία για την κατανόηση των παραγόντων που δημιουργούν την ιδιαιτερότητα της σχέσης ανάμεσα στα δρώντα υποκείμενα και τη γεωγραφική επικράτεια.¹⁰ Σύμφωνα με τον Λαγόπουλο (2002: 9), στις παλαιότερες κοινωνίες

«ο οικισμός είναι αδιάρρηκτα συνδεδεμένος ως χώρος, τόσο από την πλευρά της χρηστικής οργάνωσής του όσο και από αυτήν της κτισμένης μορφής του, με ένα πλούσιο και συστηματικά διαρθρωμένο συμβολικό σύστημα».

Ο τόπος αποτελεί θεμελιακό γνώρισμα της κοινοτικής οργάνωσης. Μετουσιώνεται σε σημείο αναφοράς, ικανό να προσδιορίσει το άτομο και να το κατατάξει σε σύνολα, υπερσύνολα και υποσύνολα ανθρώπων: *Έλληνας > Μακεδόνας > Ζουπανιώτης > μάστορας*, σύμφωνα με τον προσδιορισμό που ακούσαμε στον Πεντάλοφο Κοζάνης, περιοχή με μεγάλη επίδοση στις τεχνικές χρησιμοποίησης της πέτρας. «Εμείς ήμασταν μαστόροι στο επάγγελμα, Χριστιανοί, Μακεδόνες από το Ζουπάνι και Έλληνες». Η κατάταξη αυτή όχι μόνο σηματοδοτεί τη σχέση του ανθρώπου με το χώρο, αλλά και αφήνει περιθώρια για παραπέρα νοηματοδοτήσεις, σχετικές με ένα σύνολο ιδιοτήτων οι οποίες αποδίδονται μαζικά και αδιακρίτως σε τοπικές κοινότητες, δηλαδή στα άτομα με κοινή καταγωγή. Ο Λαγκαδινός (από τα Λαγκάδια Αρκαδίας) είναι χτίστης, όπως και ο Ζουπανιώτης και ο Βαρβαρίτης (από την Αγία Βαρβάρα Καλαβρύτων):

- « - Ποιος έχτισε τον κόσμο;
- Οι Πυρσογιαννίτες!
- Χιοναδίτης είσαι; Ζωγράφος είσαι!» (Μακρής 1981: 13).

Κατά την ίδια νοηματοδότηση η αναφορά στον Γοργοπόταμο Ηπείρου παραπέμπει σε εξειδίκευση στην ξυλογλυπτική, στον Πύργο Τήνου στη μαρμαρογλυπτική, στο Θραψανό Κρήτης στην αγγειοπλαστική κ.ο.κ. Παράλληλα, η αναφορά στον τόπο κατατάσσει το άτομο σε κάποιον από τους τύπους της τοπικής χαρακτηρισολογίας που μπορεί να σημαίνει τον πονηρό, τον γενναίο, τον δειλό (Κυριακίδου-Νέστορος 1978: 52).

Ωστόσο, οι ταυτότητες δεν διαμορφώνονται μόνο με βάση τις ομοιότητες, αλλά και σε συνάρτηση με τις διαφορές που διαμορφώνονται σε μια συμβιωτική ομάδα με γνώμονα το σχήμα «εμείς» και «οι άλλοι». Πρόκειται για τις διακριτές ομάδες και υπο-ομάδες που

---

¹⁰ Για μια αναλυτικότερη θεώρηση βλ. Κανταντζόγλου 2001: 31 κ.ε.

βρίσκονται σε σχέσεις αλληλεξάρτησης με τις γειτονικές. Η κοινότητα αναγνωρίζει για τα μέλη της ένα σύνολο κοινών χαρακτηριστικών. Μερικά απ' αυτά, όμως, μπορεί να τα μοιράζονται με μέλη άλλων κοινοτήτων. Επομένως υπάρχουν σαφή «όρια» ανάμεσά τους. Τα όρια που συμβάλλουν στον ορισμό της ταυτότητας μιας ομάδας είναι ταυτόχρονα και όρια αποκλεισμού και μπορεί να είναι φυσικά, ιδεολογικά, θρησκευτικά, φυλετικά, συμβολικά (Καυταντζόγλου 2001: 242). Το «άλλο» μπορεί να είναι μια άλλη κοινότητα, μια άλλη κοινωνική τάξη ή επαγγελματική ομάδα (Αλεξιάκης 1996: 143).

Εξετάζοντας την οργάνωση του χώρου στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος (1979: 49) ορίζει τρεις «φυσικές κλίμακες»: την κοινότητα, την επαρχία (ως συστάδα ισότιμων χωριών) και την περιφέρεια (ως μεγάλη γεωγραφική και πολιτιστική ενότητα). Οι τρεις ενότητες αντιστοιχούν στη Μικροκλίμακα, στη Μέση και στη Μεγάλη Κλίμακα. Τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας, χαρακτηριστικό παράδειγμα για μελέτη περίπτωσης (case study), αποτελούν μιαν ευρύτερη γεωγραφική κλίμακα που περιλαμβάνει όλα τα χωριά στα οποία παρατηρήθηκε εξειδίκευση στις τεχνικές της οικοδομής, δηλαδή ένα μεγάλο αριθμό οικισμών που βρίσκονται στην ηπειρωτική πλευρά του Γράμμου. Αλλά και καθένας απ' αυτούς τους οικισμούς προβάλλει την ιδιαίτερη τοπική ταυτότητά του. Σε ιστορικές κοινωνίες, όμως, η έννοια του «τόπου» περιλαμβάνει και άλλα χαρακτηριστικά: είναι η κοινότητα, η πολιτισμική ενότητα, το ιστορικό μόρφωμα που προέκυψε κάτω από συγκεκριμένες συγκυρίες (κατακτήσεις, πολεμικά γεγονότα, κοινωνικά κινήματα, κοινωνικές και πολιτιστικές διεργασίες κ.α.).

Τα ελληνοαλβανικά σύνορα είναι το όριο που χωρίζει δυο κρατικές οντότητες. Ωστόσο, και στη μια και στην άλλη πλευρά διατηρούνται κοινά φυλετικά χαρακτηριστικά, μνήμες από συγγενικούς και φιλικούς δεσμούς, μνήμες από παλαιότερα πλέγματα σχέσεων, καθώς και η κοινή ειδίκευση στα επαγγέλματα της οικοδομής. Είναι αξιοσημείωτος ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονται και νοηματοδοτούνται τα όρια σε βιβλίο που εκδόθηκε από το Δήμο Μαστοροχωριών:

«Η ηπειρωτική πλευρά του Γράμμου με τα γνωστά Μαστοροχώρια, Βούρμπιανη, Πυρσόγιαννη, Δροσοπηγή (Κάντσικο), Καστάνιανη, Ζέρμα, Λαγκάδα (Μπλίσγιανη), Μόλιστα, Κεράσοβο, Στράτσιανη, Πληκάτι, Οξυά, Χιονάδες, Τούρνοβο επεκτείνεται και προς την πίσω μεριά του ίδιου βουνού στην αλβανική περιφέρεια της Κολώνιας γύρω από την Ερσέκα και τα σχεδόν αμιγώς χριστιανικά Μαστοροχώρια. Τα πιο γνωστά είναι η Μπόροβα και η Ράχοβα, το Γκοστοβίτσι και το Προντάνι, η Κρισιόβα, Λιούρας, Μπούτκα, Μπέζιανη, Στίκα, Σκοροβάτι και Σάλεσι. Οι Κολωνιάτες ή Κολωνιάρηδες μαστόροι ήταν περιζήτητοι για οικοδομικές εργασίες στα Βαλκάνια και την ηπειρωτική Ελλάδα. Έχτιζαν επί χρόνια τα ψηλοκρεμαστά μοναστήρια του Αγίου Όρους και των Μετεώρων. Σήμερα με το άνοιγμα των συνόρων το 1990 βαθμιαία

αποκαθίσταται η χαμένη ιστορική ενότητα του χώρου. Παλιοί δρόμοι και τρόποι οικονομικών ανταλλαγών επανήλθαν σε λειτουργία έστω και με διαφορετικές μορφές και όψεις, παλιές κοινωνικές σχέσεις, ακόμη και συγγενικοί δεσμοί, αποκαταστάθηκαν, ξεχασμένα μονοπάτια ξαναπατήθηκαν ...» (Ζούκας 2005: 36-37).

Το γεγονός αυτό καταδεικνύει και τη μεταβλητότητα του συστήματος. Τα όρια διευρύνονται ή στενεύουν ανάλογα με τις ιδιότητες οι οποίες προβάλλονται και, όπως στην παραπάνω περίπτωση, διαπερνούν τις κρατικές συγκροτήσεις: συχνά αναγνωρίζονται κοινές ιδιότητες σε κατοίκους οικισμών που βρίσκονται εκτός των εθνικών ορίων. Η ειδίκευση στην πέτρα αποτελεί μια από τις πιο χαρακτηριστικές κοινές ιδιότητες. Κατά τον ίδιο τρόπο οι κάτοικοι ελλαδικών περιοχών εξαιρούν τους συναδέλφους τους όταν αναφέρονται σε άλλα χαρακτηριστικά (π.χ. Χριστιανοί – Μουσουλμάνοι, Ελληνόφωνοι – Αλβανόφωνοι). Ωστόσο, το παραπάνω κείμενο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως άποψη της λόγιας – εγγράμματης κουλτούρας, που διαμορφώθηκε κάτω από τις συγκυρίες της εποχής και την ιδεολογία της. Στις επισκέψεις μου, όμως, διαπίστωσα ότι η «χαμένη ενότητα» του χώρου δεν αποτελεί σχήμα λόγου, αλλά αιτούμενο πολλών κατοίκων. Οι κάτοικοι του οικισμού Πληκάτι, του τελευταίου πριν από τα αλβανικά σύνορα, δεν διστάζουν να ομολογήσουν ότι γνώριζαν όλοι αλβανικά και ότι κατά το παρελθόν, ακόμη και μέχρι το 1940, οι σχέσεις που είχαν με τις αλβανικές πόλεις ήταν περισσότερες από τις σχέσεις που είχαν με την Κόνιτσα, την πρωτεύουσα της επαρχίας:

«Πώς να πας στην Κόνιτσα; Ξέρεις πόσοι πνίγονταν στο Σαραντάπορο; Εμείς επικοινωνούσαμε με την Ερσέκα της Αλβανίας. Εκεί κάνανε τα ψώνια τους οι γονείς μας επί Ζώγου, οι δρόμοι ήταν εύκολοι και η απόσταση πιο μικρή. Ήταν για μας πιο βολικό να πεταχτούμε μέχρι την Αλβανία. Να σου πω μόνο πως όλα τα κανονίζει ο δρόμος. Έχει δρόμο; Το κοντά είναι εκεί που πάει ο δρόμος. Το μακριά εκεί που δεν μπορείς να φτάσεις εύκολα».

Η απόσταση προσλαμβάνει υποκειμενικές διαστάσεις και ορίζεται όχι με αριθμούς αλλά «ανάλογα με το βαθμό στον οποίο οι άνθρωποι αισθάνονται ότι ανήκουν σ' αυτόν» (Καυταντζόγλου 2001: 35).

Η γειτνίαση των Μαστοροχωριών του Γράμμου με την Αλβανία δημιουργεί ένα ιδιαίτερο πλαίσιο διαπραγμάτευσης με τους «άλλους», καθώς και πιο χαλαρά όρια στις ταυτοτικές περιχαράκώσεις. Οι «άλλοι» είναι επίσης μαστόροι, ανεξαρτήτως εθνικότητας και θρησκευματος. Οι παλιοί μαστόροι στην Πυρσόγιαννη μπορούν να

αναγνωρίσουν τη δουλειά των συναδέλφων τους: «Όταν ξέρουν να χτίζουν είναι καλοί μαστόροι, χτίζουν σαν κι εμάς». Τονίζουν, όμως, ότι πολλοί από τους οικονομικούς μετανάστες δηλώνουν απλώς «μαστόροι» για να βρουν εργασία, αλλά «τη δουλειά δεν την ξέρουν».

Ο χώρος φαίνεται να διαδραματίζει ιδιαίτερο ρόλο όσον αφορά στη συγκρότηση ταυτοτήτων στις κοινότητες των μαστόρων. Σύμφωνα με τις θεωρητικές προσεγγίσεις που άρχισαν να εμφανίζονται μετά το 1970, ο χώρος δεν αποτελεί μια σταθερή και αμετακίνητη οντότητα αλλά συνδέεται με τη δράση των ανθρώπων. Εκτός από τη φυσική (αντικειμενική) γεωγραφία υπάρχει και «η νοητική γεωγραφία, η γεωγραφία της συμπεριφοράς», και αυτή «στρέφεται προς τον εσωτερικό υποκειμενικό χώρο, προς τον τρόπο δηλαδή που αντιλαμβάνεται τον χώρο ένα οποιοδήποτε άτομο» (Λαγόπουλος, Μπόκλουντ-Λαγοπούλου 1987: 2). Η «χαμένη ενότητα» επιβεβαιώνεται από όλες τις πηγές, ελληνικές και αλβανικές. Δεν είναι τυχαίο που μαστόροι από την αλβανική πλευρά του Γράμμου έχτιζαν και επισκεύαζαν μοναστήρια στο Άγιον Όρος (Παπαγεωργίου και Πετρονάκης 2005: 13-27), ούτε που Έλληνες ταξίδευαν για εργασία στη σημερινή αλβανική ενδοχώρα κατά την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Μαντάς 2005: 82).

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και μετά τις νέες πολιτικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στη Βαλκανική, η «παράδοση της πέτρας» συνεχίζεται στα μαστοροχώρια αλλά ασκείται κυρίως από μετανάστες. Η κινητικότητα, βασικό γνώρισμα της εποχής, δημιούργησε νέες συνθήκες και νέες μορφές οικειοποίησης του χώρου. Άλλωστε από την ίδια περίπου περίοδο άρχισε να επανεξετάζεται από τις ανθρωπιστικές και τις κοινωνικές επιστήμες ο ρόλος του τόπου στη διαμόρφωση ταυτοτήτων (ενδεικτικά: Appadurai 1991, Malkki 1992, Olwig & Hastrup 1997).

Οι νέες τάσεις που διαμορφώθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες στην Ανθρωπολογία και αμφισβητούν την ιδέα «ταύτισης πολιτισμών, λαών, ανθρώπων ομάδων με συγκεκριμένους τόπους» (Νιτσιάκος 2003: 85. Βλ. Olwig & Hastrup 1997: 1-13) συμπίπτουν με μια εποχή αμφισβητήσεων και κοινωνικο-πολιτικών μεταβολών, βασικό γνώρισμα των οποίων είναι η κινητικότητα των ανθρώπων (μετανάστευση, αναζήτηση εργασίας). Οι μετακινήσεις, όμως, συνεπάγονται και πολλαπλές ανασυγκροτήσεις. Δεν υπάρχει πλέον η πολιτισμική ομοιογένεια που αποτελούσε χαρακτηριστικό της κοινότητας που ζει σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Θεμελιακή ως προς το σημείο αυτό είναι η εργασία του Appadurai (1991: 191-210) που πρότεινε τον όρο «εθνοτοπία» (ethnoscapes), δηλαδή

«τοπία πολιτισμικών ταυτοτήτων, απεδαφοποιημένα, διεσπαρμένα ανά τον κόσμο, τα οποία αναπαράγουν τις εθνικές τους ιστορίες, την πολιτισμική τους οικειότητα, τη μουσική και την κουζίνα τους, τις τηλεοπτικές τους σειρές και τα κινηματογραφικά τους έργα, τις θρησκευτικές τους αναπαραστάσεις» (Λιάκος 2000).

Τα ασαφή τοπία (ή μη-τοπία) ενισχύονται ακόμη περισσότερο με τη διάδοση του διαδικτύου και της νέας υπερ-τοπικής παγκοσμιοποιημένης πραγματικότητας.

Στις κοινότητες που μελετήθηκαν η τοπική αναφορά εξακολουθεί να παραμένει ισχυρή, ενώ παράλληλα δεν παραλείπεται η προβολή στον άυλο διαδικτυακό χώρο.

Οι σύγχρονες τάσεις αντιμετωπίζουν το χώρο ως ολότητα στην οποία συμπλέκονται οι κοινωνικές δομές με τα πολιτιστικά συστήματα, το φυσικό και το δομημένο περιβάλλον. Ο χώρος δεν είναι μια μονοσήμαντη έννοια, αλλά ένα σύνολο συστημάτων που έχουν κοινωνική αναφορά και ιστορική διάσταση. Ο γεωγραφικός χώρος συμπλέκεται με τον συμβολικό ή και καθορίζεται από ένα ευρύ σύνολο συμβολικών παραμέτρων. Ένα δέντρο, ένα ξωκλήσι, ένα εικονοστάσι καθορίζει τα όρια και προσδίδει μια υπερφυσική διάσταση στον τόπο αλλά και στις διαδικασίες οικειοποίησής του.¹¹

Για τις κοινωνίες των μαζικών εξειδικεύσεων ο χώρος ορίζεται σχεδόν πάντα με συμβολικά συμφραζόμενα. Και τα συμφραζόμενα αυτά σχετίζονται με το πώς αντιλαμβάνεται η κοινότητα το χώρο, πώς καθορίζουν οι μετακινούμενες ομάδες τα συμβολικά όριά του. Κατά την αναχώρηση των μπουλουκιών ο συγγενικός και κοινωνικός περίγυρος ακολουθούσε μέχρι ένα σημείο της διαδρομής, αυστηρά καθορισμένο. Στον Πεντάλοφο και σε άλλα μαστοροχώρια ήταν ένα δέντρο που το αποκαλούσαν για ευνόητους λόγους *κλαψόδεντρο*.¹² Αποτελούσε σταθερό σημείο που όριζε το χώρο, σύμφωνα με τις εμπειρίες, τα βιώματα, αλλά και τις προσδοκίες της κοινότητας. Ήταν το φυσικό και το συμβολικό όριο της κοινότητας.

---

¹¹ Η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος (1979: 15-40) μίλησε για «σημάδια του τόπου» προσδιορίζοντας τη σχέση του χώρου με το «ιερό».

¹² Το δέντρο σηματοδοτούσε τη θλίψη και το κλάμα κατά την ώρα του αποχωρισμού. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις μαζικών εξειδικεύσεων υπήρχαν παρόμοια συμβολικά σημεία.

4. Εργασία και ταυτότητα

Ένα από τα ζητήματα που απασχόλησαν τη μελέτη στις κοινότητες των οικοδόμων του ελληνικού χώρου εστιάζεται στο κατά πόσον η κοινή εργασία επηρεάζει τη δημιουργία μιας κοινής (συλλογικής) ταυτότητας. Το θέμα των ταυτοτήτων έχει απασχολήσει πολύ τις κοινωνικές επιστήμες και έχει αναδειχθεί μέσα από τις ουσιοκρατικές προσεγγίσεις, σύμφωνα με τις οποίες υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά, αναλλοίωτα και αδιαφοροποίητα, που χαρακτηρίζουν διάφορες ομάδες ανθρώπων. Ως εκ τούτου και οι ταυτότητες θεωρήθηκαν εγγενείς και αδιαφοροποίητες, χωρίς να έχουν τα άτομα τη δυνατότητα να τις αλλάξουν. Κατά τη δεκαετία του 1960 το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε από τα αντικειμενικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά στις υποκειμενικές εμπειρίες.

Τα στοιχεία που διαμορφώνουν την ιδιαιτερότητα των κοινωνικών ομάδων διαπερνούν τα όρια του φυσικού. Σύμφωνα με τον Smith (1986: 15 – βλ. και Κουταντζόγλου 2001: 243), στον πυρήνα των εθνοτικών ομάδων βρίσκονται μνήμες, μύθοι, αξίες και σύμβολα. Τα κριτήρια είναι κοινωνικά και κατά συνέπεια πολιτιστικά· εντοπίζονται, μεταξύ των άλλων, στο χώρο της εργασίας και της εξειδίκευσης. Οφείλονται, δηλαδή, στη δράση των ίδιων των υποκειμένων. Οι κοινότητες του ηπειρωτικού και του νησιωτικού χώρου που ασχολήθηκαν με την πέτρα κατέληξαν σε συλλογικές εξειδικεύσεις λόγω κυρίως των περιορισμένων δυνατοτήτων καλλιέργειας της γης και της έλλειψης άλλων οικονομικών πόρων. Πρόκειται για ορεινές ή άγονες περιοχές που δεν παρείχαν δυνατότητες επιβίωσης στις τοπικές κοινωνίες, επομένως μπορούμε να μιλήσουμε για φυσικούς καταναγκασμούς που οδήγησαν αφενός στις σχεδόν καθολικές εξειδικεύσεις και αφετέρου στην αναζήτηση εργασίας έξω από τα γεωγραφικά όρια των κοινοτήτων. Το γεγονός αυτό επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι η συλλογική ταυτότητα είναι δυνατόν να παραμένει σταθερή, όσο παραμένουν σταθερές και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες διαμορφώθηκε.

Η δράση των ατόμων, η αλληλεπίδραση με τους «άλλους», η διατήρηση κοινών χαρακτηριστικών, καθώς και η διαμόρφωση - προβολή της συλλογικής εικόνας αποτελούν παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση των ταυτοτήτων. Η «ομοιότητα» λειτουργεί σε σχέση με το «μη όμοιο». Η ομάδα αποτελεί ένα σύνολο ατόμων ορισμένο κυρίως με βάση τα κοινά χαρακτηριστικά ανθρώπων που μοιράζονται τις ίδιες ιδιότητες.

Σύμφωνα με τον Barth (1981) οι κοινωνικές ομάδες φροντίζουν να διατηρούν διαχωριστικές γραμμές, όρια που τις διαφοροποιούν από άλλες. Προκειμένου να

εξασφαλίζουν τη μοναδικότητά τους, οι ίδιες οι ομάδες καθιστούν απροσπέλαστα αυτά τα όρια (Giles 1979: 276). Ο ρόλος των διαφόρων ιδιοτήτων (π.χ. πολιτισμικών) που χρησιμοποιούνται για να συγκροτηθούν οι ταυτότητες έχουν σημασία ανάλογα με το βαθμό στον οποίο χρησιμοποιούνται, άλλοτε υπερτονιζόμενες και άλλοτε υποβαθμιζόμενες (Barth 1981: 203).

Η Ανθρωπολογία εξετάζει το ρόλο της εργασίας κάτω από ένα γενικότερο πρίσμα που δεν σταματά στην παραγωγή αγαθών ή στην προσφορά υπηρεσιών, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των οικοδόμων.¹³ Μέσα από την εργασία μεταβιβάζονται στις επόμενες γενιές γνώσεις, εμπειρίες, τεχνολογία και συμβολικοί κώδικες. Η κοινότητα συντηρεί ή μεταβιβάζει οργανωτικές δομές που σχετίζονται με τον καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο και ηλικιακή ή κοινωνική ομάδα, όπως ακριβώς συντηρεί δοξασίες και τελετουργίες. Οι Laburthe-Tolra και Warnier (2003: 369) συγκαταλέγουν ανάμεσα στις λειτουργίες της εργασίας «τον καθορισμό των συλλογικών ταυτοτήτων και την αλλοίωση ή ενδυνάμωση των σχέσεων εξουσίας». Σύμφωνα με τον Stanley Udy (1970), η οργανωμένη εργασία είναι μέρος του συστήματος εργασίας...

«συστατικά στοιχεία του οποίου είναι η ίδια η ομάδα, η οποία αποσκοπεί σε παραγωγικούς στόχους, διαμέσου μιας τεχνικής, ενώ την ίδια στιγμή υποτάσσεται αφ' ενός στους υλικούς καταναγκασμούς και αφ' ετέρου στους κοινωνικούς καταναγκασμούς» (Laburthe-Tolra & Warnier 2003: 367).

Στα μαστοροχώρια αυτοί που δεν εξειδικεύτηκαν στην τέχνη της οικοδομής ήταν κυρίως όσοι κατείχαν μεγάλες εκτάσεις γης (συνήθως σε πιο εύφορες περιοχές έξω από τα όρια των οικισμών) και όσοι ασκούσαν επαγγέλματα απαραίτητα για τη λειτουργία της κοινότητας και κατά τις περιόδους των περιοδικών μεταναστεύσεων. Σε αρκετές περιπτώσεις οι τελευταίοι (μικροέμποροι, τεχνίτες που δεν μετανάστευαν) θεωρούνται ακόμη και σήμερα «τεμπέληδες» και οι οικοδόμοι τους αντιμετωπίζουν με απαξιωτικό τρόπο. Το πιο σημαντικό απ' αυτά τα επαγγέλματα ήταν του παντοπώλη και του σαγματοποιού. Δεδομένου ότι τα γαϊδούρια αποτελούσαν κύριο μέσον μεταφοράς στους τόπους εργασίας και χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά της πέτρας, ο αριθμός τους ήταν μεγάλος και ο σαγματοποιός εργαζόταν εντατικά για να προλαβαίνει τις δουλειές.

Η εξέταση της εργασίας με κοινωνικούς και ανθρωπολογικούς όρους οδηγεί σε μια καλύτερη κατανόηση της λειτουργίας των ομάδων αυτών, ακόμη και μέσα σ' ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο σύστημα σχέσεων και συνεργασιών που μπορούσε να διαφοροποιείται σε ετήσια βάση. Ο Godelier (1978: 63) θεώρησε την εργασία

---

¹³ Η εργασία αντικαθιστά τα μέσα παραγωγής: «Αυτοί που δεν κατέχουν τα μέσα παραγωγής πωλούν την εργατική τους δύναμη και αγοράζουν τα προϊόντα» (Colley 2005: 158).

οικονομική, πολιτική και θρησκευτική πράξη και την οικονομική δραστηριότητα ως μία διεργασία με πολλές διαφορετικές σημασίες και λειτουργίες, που διαφέρουν κάθε φορά ανάλογα με τις σχέσεις ανάμεσα στις διαφορετικές δομές μιας συγκεκριμένης κοινωνίας. Πρόκειται για ένα συνδυασμό παραγόντων που έχουν ως κοινή συνισταμένη την παραγωγική διαδικασία και ως πλαίσιο δράσης τις εκάστοτε «παραγωγικές μονάδες». Τέτοιες μονάδες μπορεί να είναι ο οικογενειακός κλήρος, η κοινωνία του χωριού, η φυλή ή μια βιομηχανία (Godelier 1978: 62). Στις περιπτώσεις κοινοτήτων με εξειδίκευση στα επαγγέλματα της πέτρας, η τοπική αναφορά είναι σαφής. Οι κοινότητες είναι κατά βάση αγροτικές, εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τη φύση και χαρακτηρίζονται από κοινωνική ομοιογένεια. Παρά την προσφορά εργασίας σε άλλες περιοχές και τις μεταναστεύσεις που διαμόρφωσαν τουλάχιστον από τον 19^ο αιώνα τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των κοινοτήτων, οι οικογένειες παρέμεναν αυτάρκεις οικιακές μονάδες. Ωστόσο, υπήρξαν και περιπτώσεις οικισμών με έντονα ταξικά χαρακτηριστικά και εμφανείς κοινωνικές διαστρωματώσεις. Στην Πυρσόγιαννη, κατά την τελευταία φάση της οθωμανικής περιόδου,

«η κοινωνική διαστρωμάτωση διαμορφώνεται με βάση τη θεμελιακή διαφοροποίηση ανάμεσα στους τσιφλικάδες, που μέσω τοκογλυφικών πρακτικών συσσωρεύουν πλούτο και διοχετεύουν δυναμικό (ανθρώπινο και περιουσιακό) σε εξω-αγροτικούς τομείς, και τη μάζα των χωρικών, που επιδίδονται στην οικοδομική τέχνη (μαστόροι)» (Νιτσιάκος 1995: 89).

Μπορούμε να δεχτούμε ότι οι ομάδες των μαστόρων της πέτρας λειτουργούσαν ως άτυπες αδελφότητες χειροτεχνών, σαν αυτές που συναντάμε σε όλο σχεδόν τον κόσμο και σε διάφορες ιστορικές περιόδους. Η άτυπη λειτουργία τους είχε άμεσες συνέπειες στο κοινωνικό περιβάλλον. Σύμφωνα με τους Laburthe-Tolra & Warnier (2003: 367), «στις περισσότερες περιπτώσεις η εργασία δεν συνιστά ατομική υπόθεση» και επομένως οι σχετικές ομαδοποιήσεις «δομούν τη δημόσια ζωή, αγροτική ή αστική, με βάση κριτήρια που δεν είναι πλέον τα κριτήρια της συγγένειας, της αγοράς ή της πολιτικής εξουσίας».

Οι συνεντεύξεις και οι βιογραφικές προσεγγίσεις αποτελούν τον μοναδικό τρόπο να ερευνηθεί κανείς το παρελθόν μιας κοινωνίας για την οποία είτε δεν υπάρχουν άλλες πηγές είτε αυτές δεν είναι αρκετές. Οι άνθρωποι της εργασίας άρχισαν σχετικά πρόσφατα να ενδιαφέρονται την έρευνα. Τομή σ' αυτή τη διαδικασία αποτέλεσε το βιβλίο *Working* του Studs Terkel, όπου σε εννέα κεφάλαια («βιβλία» τα ονομάζει ο ίδιος) δημοσιεύονται ιστορίες ανθρώπων από διαφορετικούς εργασιακούς χώρους.

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η έξοδος των τεχνιτών της οικοδομής από τους οικισμούς τους για αναζήτηση εργασίας σηματοδοτούσε και την ταυτόχρονη «έξοδο», έστω και μερική, από την αγροτική παραγωγή. Η καλλιέργεια της γης, η βοσκή και η περιποίηση των ζώων, καθώς και η επεξεργασία των προϊόντων ήταν εργασίες που εκτελούνταν συνήθως από τις γυναίκες και, σε μερικές περιπτώσεις, αποκλειστικά από τις γυναίκες. Ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο ήταν σαφής... Η εργασία άρχιζε με μια γραπτή ή προφορική συμφωνία και προέβλεπε τη διεκπεραίωσή της σε ορισμένο χρόνο με αντάλλαγμα συγκεκριμένη αμοιβή ή και άλλες επί μέρους παροχές, ανάμεσα στις οποίες μπορούσε να ήταν η τροφή και η στέγη. Αυτή η μορφή εργασίας δεν ήταν άγνωστη σε παραδοσιακές κοινωνίες, ακόμη και σε πρωτόγονες (Littler 2001).

Η μικροκλίμακα της καθημερινότητας μας επιτρέπει να δούμε το θέμα των ταυτοτήτων συνθετικά. Ένα άτομο μπορεί να αναγνωρίζεται ταυτόχρονα ως μέλος πολλών διαφορετικών ομάδων. Μπορεί να είναι μέλος ενός έθνους, μιας θρησκείας, μπορεί να «ανήκει» σε έναν οικισμό, σε μια «πατριά», σε μια οικογένεια ή σε μια επαγγελματική-εργασιακή ομάδα. Τα διάφορα είδη ταυτότητας (εθνική, τοπική, θρησκευτική κ.α.) μπορούν να συνυπάρχουν χωρίς την αίσθηση της ανταγωνιστικότητας (Campbell 1964, Herzfeld 1980) και σε διαφορετικές βαθμίδες κοινωνικών οριοθετήσεων.

Ειδικότερα στα μαστοροχώρια της δυτικής Μακεδονίας και της Ηπείρου παρατηρείται μια ακόμη, όχι λιγότερο σημαντική, διαφοροποίηση που σχετίζεται με τη γλώσσα. Όπως αναφέραμε ήδη, στο Πληκάτι παλαιότερα μιλούσαν και Αλβανικά, ενώ σε άλλες κοινότητες γνώριζαν και νοτιοσλαβικά ιδιώματα.¹⁴ Πλην όμως, οι τεχνίτες της πέτρας αποτελούν διαφορετικά ταυτοτικά σύνολα: είναι οι μαστόροι. Δηλαδή, διαφοροποιημένες ομάδες που λειτουργούν στο πλαίσιο των τοπικών κοινοτήτων με τις οποίες μοιράζονται άλλα κοινά χαρακτηριστικά, εθνικά, τοπικά, θρησκευτικά κλπ.

Ωστόσο, οι κοινότητες των μαστόρων δεν αποτελούν ενιαίο σύνολο, αλλά πολλαπλώς κατακερματισμένες ομάδες. Προέρχονται από διαφορετικούς οικισμούς ή και διαφορετικές περιοχές της χώρας, ακόμη και από άλλες χώρες, όπως συνέβαινε τον 19^ο αιώνα. Δεν παραλείπουν να αναφέρουν τους συνεχείς ανταγωνισμούς ανάμεσα σε μπουλούκια από διαφορετικές περιοχές. Ακόμη και οι προερχόμενοι από την ίδια κοινότητα δεν εργάζονταν ποτέ ως σύνολο αλλά συγκροτούσαν μικρές συμβασιακές ομάδες.

---

¹⁴ Για τις ταυτότητες στη Μακεδονία βλ. Karakasidou 1993.

Ο ρόλος της εργασίας στη διαμόρφωση της ταυτότητας των μαστόρων είναι ιδιαίτερα σημαντικός, ενώ η συγκρότηση της συλλογικότητας είναι ευδιάκριτη ακόμη και σήμερα, που οι όροι έχουν μεταβληθεί. Σημαντικοί για την κατανόηση αυτής της συλλογικότητας είναι οι θεσμοί αλληλοβοήθειας και οι θεσμοί που αποσκοπούσαν στην εκτέλεση κοινωφελών έργων. Ο Σπύρος από την Πυρσόγιαννη διηγήθηκε με υπερηφάνεια ότι έχτισε το σπίτι του με τη συνδρομή των ομοτέχνων του, που δεν ζήτησαν και δεν έλαβαν αμοιβή. Το ίδιο συνέβαινε με όλους τους άλλους μαστόρους. Σε περιπτώσεις, όμως, που έχτιζαν κάποιο σπίτι για μη οικοδόμο δεν ίσχυε ο θεσμός της προσφοράς δωρεάν εργασίας από τους χτίστες. Σε άλλες περιοχές (Πελοπόννησο, Κρήτη) ο θεσμός της αλληλοβοήθειας ενσωματώθηκε στην ανάγκη για γρήγορη εργασία που απαιτείται σε κάποιες οικοδομικές εργασίες. Όταν έριχναν το μπετόν βοηθούσαν όλοι οι κάτοικοι.

Τα κριτήρια με βάση τα οποία διαμορφώθηκε η αίσθηση του συν-ανήκειν πρέπει να αναζητηθούν σε κοινωνικές και οικονομικές παραμέτρους, παράλληλα με τα κοινά βιώματα. Ας αρχίσουμε από αυτό το τελευταίο: οι μαστόροι που ζούσαν για μερικούς μήνες σε κάποιον οικισμό, μακριά από τον δικό τους, ήταν οι «άλλοι» για τις τοπικές κοινωνίες, λειτουργούσαν σαν ξεχωριστές ομάδες, που μιλούσαν με διαφορετική προφορά, ίσως και διαφορετικά γλωσσικά ιδιώματα, ακόμη και με δική τους ακατανόητη συνθηματική γλώσσα. Τους διαφοροποιούσε ακόμη η ειδικότητά τους στις τεχνικές της πέτρας και το κοινωνικό τους στάτους. Τους έβλεπαν να διαμένουν στο ύπαιθρο, ακόμη και σε στάβλους ή ερειπωμένες κατοικίες και τους είχαν συνδέσει με στερήσεις. Επειδή δεν είχαν τη δυνατότητα να τρέφονται καλά, περίμεναν να βρεθούν σε κάποιο φαγοπότι για να χορτάσουν την πείνα τους, γι' αυτό και η παροιμία «τρώει σα μάστορας» λέγεται για να δηλώσει την υπερβολική κατανάλωση τροφής. Η ένταξη των μαστόρων στις κοινωνίες υποδοχής ήταν δύσκολη και επιτυγχανόταν όχι για το σύνολο της ομάδας αλλά μόνο για κάποια μέλη της που θα μπορούσαν να παντρευτούν στις περιοχές προορισμού.

Οι έντονοι διαχωρισμοί και οι αυστηρές οριοθετήσεις σε μαστόρους και μη μαστόρους δημιούργησαν συνθήκες συγκρότησης μιας ιδιαίτερης ταυτότητας η διάρκεια της οποίας δεν περιορίζεται στο χώρο εργασίας αλλά επεκτείνεται και στο χώρο της μόνιμης διαμονής. Εκεί, βέβαια, οι οριοθετήσεις ήταν κυρίως ταξικές, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες υπήρχαν οικογένειες με μεγάλες κτηματικές περιουσίες. Υπήρχε, όμως, και μια ευδιάκριτη ταξική διαφοροποίηση ανάμεσα στους ίδιους τους μαστόρους. Οι πρωτομάστορες αποτελούσαν ξεχωριστές οντότητες στις κομπανίες των κτιστών. Καθώς κατείχαν ηγεμονική θέση και μπορούσαν να διανείμουν ρόλους στην οικοδομή, ακόμη

και να χαρακτηρίσουν «παρακεντέδες» κάποιους (για δεύτερες δουλειές), έρχονταν συχνά σε συγκρούσεις με τους υπόλοιπους. Οι αφηγήσεις των μαστόρων διασώζουν σκηνές άγριας εκμετάλλευσης και συχνών εξαπατήσεών τους. Το «ρίξιμο» αυτό κατέχει ξεχωριστή θέση στον αφηγηματικό λόγο τους και το συνάντησα σε όλες σχεδόν τις κοινότητες των οικοδόμων. Στην Ήπειρο: «οι άνθρωποι ήταν αγράμματοι. Ο πρωτομάστορας τους ξεγελούσε όταν έκανε λογαριασμό... Τρεις πενήντα, ενενήντα (3X50=90). Πάρε εκατό επειδή είσαι καλό παιδί».

Στο «Αρμολόι», περιοδικό που εκδόθηκε το 1976 από τους νέους της Πυρσόγιαννης, δημοσιεύτηκε ένα κατατοπιστικό κείμενο για τη στάση των πρωτομαστόρων:

«Πολλοί μαστόροι μιλούν με τα χειρότερα λόγια γι' αυτούς. Ο φόβος όμως τότε να μείνει κανείς έξω απ' τα μπουλούκια [...] ανάγκαζε τους μαστόρους να σκύβουν το κεφάλι» (Αρμολόι 1/1976: 10).

Ο Νιτσιάκος (1995: 92) παραθέτει το παράδειγμα του τοπικού συγγραφέα Ν. Τσίπα για να δείξει την οπτική της ρομαντικής τοπικής ιστοριογραφίας, που είναι διαφορετική από εκείνη των μαστόρων:

«η άποψη που κυριαρχεί σε συγγράμματα ρομαντικού και “πατριωτικού” προσανατολισμού, όπου είναι εμφανής γενικά η τάση εξιδανίκευσης της ζωής του παλιού καιρού στο χωριό, είναι ότι στα μπουλούκια πρυτάνευε αρμονία, δικαιοσύνη και ισότητα».

Ο ίδιος συγγραφέας (Τσίπας 2000: 125) παρουσιάζει σε νεότερο σύγγραμμά του τους πρωτομάστορες ως μέλη μιας σχεδόν εξιδανικευμένης κοινότητας:

«Το λόγο, το γενικό πρόσταγμα και την επίβλεψη της κάθε μικρής ή μεγάλης οικοδομικής εργασίας είχε ο αγράμματος, πεπειραμένος χωριανός μάστορας και όχι ο σπουδαγμένος μηχανικός με χαρτί, καλαμάρι και βούλα, αλλά το φουντωτό μεράκι, η πλούσια εμπειρική και τρανή σφραγίδα της ευσυνείδητης, της λαγαρής και τίμιας δουλειάς του απλού πατριώτη μάστορα».

Η εργασία αποτελεί θεμελιώδη συνιστώσα της «μαστορικής» ταυτότητας. Ωστόσο, το σύστημα είναι πιο σύνθετο και μπορούμε να εντοπίσουμε δυναμικά υποσύνολα που λειτούργησαν μέσα στα πλαίσια των ίδιων κοινοτήτων: οι πελεκάνοι (λιθοξόοι) μπορούσαν να λειτουργήσουν παράλληλα αλλά και αντίθετα με τους χτίστες, ανάλογα με τα συμφέροντα και τον τρόπο που εκφράζονταν αυτά κατά περίπτωση. Το ίδιο μπορούσε να συμβαίνει και με άλλα επαγγέλματα, αφού στις ίδιες ομάδες υπήρχαν συχνά και ξυλουργοί ή άλλες ειδικότητες (π.χ. λατόμοι). Το παράδειγμα των Θυμιανών της Χίου μπορεί να μας δώσει μια πληρέστερη εικόνα των επιμέρους διαφοροποιήσεων. Στα Θυμιανά υπάρχουν δυο ναοί, του Αγίου Δημητρίου και του Αγίου Ιωάννου. Στον πρώτο εκκλησιάζονταν οι χτίστες και στον δεύτερο οι «Στενακούσιοι», δηλαδή οι

πετροκόποι που δούλευαν στα λατομεία της περιοχής Στένακας. Κατά τον ίδιο τρόπο οι ακονάδες της Ελούντας μπορούσαν να διαχωρίζονται σε ιδιοκτήτες γης, που ασχολούνταν οι ίδιοι με την εξόρυξη στις ιδιοκτησίες τους, και σε εξορύκτες - εκμισθωτές των λατομείων. Αν και η διακύμανση της οικονομικής κατάστασης ανάμεσά τους ήταν μικρή, οι διαχωρισμοί ήταν ορατοί.

Το παράδειγμα των μαστορόπουλων, δηλαδή των παιδιών που μαθήτευαν στις κομπανίες των μαστόρων, δίνει μια καλύτερη εικόνα των μεταβαλλόμενων κοινωνικών πλαισίων και των ταυτοτικών υποσυνόλων που δημιουργούνταν μέσα στις κοινωνίες αυτές. Τα μαστορόπουλα βρίσκονταν στην κατώτερη βαθμίδα της ομάδας. Η περίοδος μαθητείας ήταν στην ουσία περίοδος προσφοράς σκληρής ανειδίκευτης εργασίας. Ωστόσο, τα παιδιά αυτά είχαν να αντιμετωπίσουν, παράλληλα με τις σκληρές εργασιακές συνθήκες, τη συμπεριφορά της υπόλοιπης συμβιωτικής ομάδας, συμπεριφορά σκληρή και σε πολλές περιπτώσεις βάνουση. Γίνεται, επομένως, αντιληπτό ότι μέσα στο πλαίσιο των ομαδοποιήσεων αυτών παρατηρούνται σημαντικές ανισότητες που εκφράζονται μέσα από επί μέρους συμβάσεις οι οποίες γίνονται αντιληπτές με βάση την ηλικία, τους πραγματικούς ή πλασματικούς συγγενικούς δεσμούς (συχνά τα μαστορόπουλα ήταν παιδιά των μαστόρων, οπότε η συμπεριφορά απέναντί τους γινόταν πιο ήπια), τις επί μέρους εξειδικεύσεις, τις τεχνικές και τις κοινωνικές εμπειρίες.

Το πέρασμα, ύστερα από πολυετή θητεία, από το στάδιο της μαθητείας στην τάξη των μαστόρων σήμαινε και την ταυτόχρονη ένταξη σε ανώτερη βαθμίδα της ιεραρχικής κλίμακας. Τα άτομα αυτά που περνούν από το ένα στάτους στο άλλο αντιλαμβάνονται τον κόσμο από διαφορετική κοινωνική θέση. Η παρατήρηση της Hastrup (1995: 95), ότι η οπτική μεταβάλλεται ανάλογα με τη θέση που κατέχει το άτομο στον κοινωνικό χώρο, μας επιτρέπει να δούμε τις μεταβολές αυτές κάτω από το πρίσμα της κοινωνικής μεταβλητότητας αλλά και της πολλαπλότητας των ταυτοτήτων, που κι αυτές συγκροτούνται και αλλάζουν καθώς αλλάζουν οι οπτικές και οι θέσεις μέσα σε κάθε κοινωνία.

Σε μια από τις επισκέψεις μου σε οικισμό της Γορτυνίας παρακολούθησα έναν ενδιαφέροντα διάλογο. Ηλικιωμένος χτίστης διεκτραγωδούσε τα παιδικά του χρόνια ως μαστορόπουλο. Τόνιζε ότι κοιμόταν μόνο στα χωράφια και ότι ήταν απροστάτευτος από τη βροχή. Δεν ήταν η πρώτη φορά που άκουγα ιστορίες για τόσο ακραίες συμπεριφορές. Όμως, στο ίδιο καφενείο βρίσκονταν και άλλοι χτίστες. Ένας απ' αυτούς υπενθύμισε στον (μεγαλύτερό του σε ηλικία) αφηγητή πως κι αυτός τα ίδια ακριβώς έκανε όταν ήταν

μάστορας. Τι είχε συμβεί; Ο πρώτος είχε εξελιχθεί σε πρωτομάστορα ύστερα από αρκετά χρόνια και είχε ως μαθητευόμενο τον δεύτερο αφηγητή.

Με την πάροδο του χρόνου, κυρίως από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, παρατηρούνται εγκαταστάσεις στους τόπους προορισμού. Το παράδειγμα των Αναφιώτικων, οικισμού μαστόρων από την Ανάφη που σχηματίστηκε κάτω από την Ακρόπολη, «στη σκιά του ιερού βράχου» (Καυταντζόγλου 1999), είναι χαρακτηριστικό αλλά όχι και μοναδικό. Οι μαστόροι που αποφασίζουν να εγκατασταθούν οριστικά σε άλλες περιοχές διατηρούν την ιδιαίτερη ταυτότητά τους: τους συνδέει η κοινή ειδικευση, η κοινή καταγωγή, αλλά και η γειτονιά. Εγκαθίστανται ο ένας δίπλα στον άλλο.

Στη συνοικία Πόρος του Ηρακλείου εγκαθίστανται από τη δεκαετία του 1920 Καρπάθιοι μαστόροι. Το παράδειγμα δεν αφορά μόνο σε μαστόρους της πέτρας αλλά και σε άλλες εξειδικεύσεις, όπως είναι οι Σιφνιοί αγγειοπλάστες που εγκαταστάθηκαν στο Μαρούσι.

Σήμερα η μαστορική παράδοση των οικισμών στους οποίους αναφερόμαστε δεν αποτελεί σημείο αναφοράς μόνο των ίδιων ή κληρονομιά των απογόνων τους. Χρησιμοποιείται από το σύνολο των μελών των κοινοτήτων, ακόμη και από αυτούς που οι οικογένειές τους ανήκαν σε άλλες τάξεις. Τοπικοί συγγραφείς δημοσιεύουν άρθρα και βιβλία που «διακρίνονται για τα ιδεαλιστικά τους κίνητρα και το ρομαντικό προσανατολισμό τους» (Νιτσιάκος 1995: 98). Θα σταθούμε στο ίδιο παράδειγμα και στο κείμενο του τοπικού συγγραφέα Ν. Τσίπα (2000: 123):

«Όσα πολλά ή λίγα έγραψα στα προηγούμενα βιβλία μου και σε σχετικά ηπειρωτικά περιοδικά και σε ανάλογες εφημερίδες για τους ονομαστούς μυριόστομους μαστόρους του χωριού μας, για τους άξιους και εμπειρικούς πρωτομάστορες και γι' αυτά τα θρυλικά λαϊκά μπουλούκια των μαστόρων που χτίσανε παντού στον Ελλαδικό χώρο -ως ελέχθη- εκθαμβωτικά σπίτια αλλά και απλά, μεγαλόπνευστα οχυρωματικά γερά φρούρια, πανέμορφα σαράγια, αρχοντικά πλούσια και τόσα άλλα πολλά σπίτια φτωχικά μεν αλλά καλονοικοκυρεμένα και παστρικά, από τον οβρορό και το λιακωτό μέχρι και την καλύβα ακόμα. Όλα αυτά λάμπουν και φέγγουν, αγαπητοί χωριανοί, με γνήσια πυρσογιαννίτικη συνείδηση σαν "δίκαιος κριτής"..."»

Οι οικισμοί επιλέγουν πλέον την αυτοπαρουσίασή τους δίνοντας έμφαση στην ειδικευση των κατοίκων στις τεχνικές της πέτρας. Οι οικισμοί δηλώνονται ως *μαστοροχώρια*, και *χωριά μαστόρων*, όρος που γίνεται αποδεκτός από το σύνολο των κατοίκων, ακόμη και αυτών που δεν υπήρξαν μαστόροι, ούτε αυτοί ούτε οι πρόγονοί τους. Αν αναζητήσουμε τις κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώνουν το τοπίο σήμερα θα δούμε ότι:

1. Η ομοιογένεια των κοινοτήτων αυτών και η κοινωνική συνοχή πραγματώνεται μέσα από πλέγματα συγγενειακών σχέσεων αλλά και μέσα από κοινά συμφέροντα.

2. Η μείωση του πληθυσμού με τη μετανάστευση και τη δημογραφική συρρίκνωση των τελευταίων δεκαετιών έχει αμβλύνει τις όποιες διαφορές ανάμεσα στα μέλη των τοπικών κοινωνιών. Ο Νιτσιάκος διαπιστώνει ότι στην Πυρσόγιαννη ο συγχρονικός προσανατολισμός της έρευνάς του «προσέκρουσε σε μια πραγματικότητα υποβλητικής απουσίας του ενεστώτα. Το παρόν πρόβαλε σαν ένας ισχνός απόηχος του παρελθόντος και παρέπεμπε επίμονα στο αλλού» (Νιτσιάκος 1995: 83).

3. Εκτός από το αίσθημα της διαφοροποίησης από τις άλλες κοινότητες, η προβολή του μαστορικού παρελθόντος παρέχει ελπίδες για οικονομική ανάπτυξη, κυρίως για προσέλκυση τουρισμού.

4. Ο τρόπος με τον οποίο αυτο-παρουσιάζονται οι κοινότητες των μαστόρων παρακάμπτει ή τοποθετεί σε δεύτερη μοίρα τον βιωματικό λόγο των αφηγήσεων και τη «βασανισμένη ζωή» του παρελθόντος. Σήμερα προβάλλονται περισσότερο τα καλλιτεχνικά επιτεύγματα των μαστόρων και στα διαφημιστικά φυλλάδια της τοπικής αυτοδιοίκησης κυριαρχούν επιθετικοί προσδιορισμοί όπως «χωριά φημισμένων μαστόρων», «καλλιτέχνες της πέτρας», «σπουδαίες επιδόσεις στη λαϊκή αρχιτεκτονική» κ.α.

5. Η ιδιαιτερότητα των οικισμών οδηγεί συχνά στην άντληση πόρων από κρατικές πηγές και ενισχύει τις τοπικές επιχειρηματολογίες σχετικά με την ανάγκη ανάδειξης μνημείων, οικισμών, τη δημιουργία τοπικών λαογραφικών και άλλων μουσείων, τη βελτίωση των δρόμων κ.α.

Συμπερασματικά: Στις κοινότητες των μαστόρων φαίνεται να ταυτίζονται έννοιες που σε άλλες περιπτώσεις είναι διαφορετικές, όπως η εντοπιότητα με την ιδιότητα του μάστορα. Η εντοπιότητα ως «έννοια όσο και αίσθηση συμμετοχής σε ένα περιχαρακωμένο σύνολο, σε μια κοινωνική και συμβολική ολότητα που εντοπίζεται σε ένα ενδιάμεσο επίπεδο ανάμεσα στις πρωταρχικές δομές της κοινωνικής οργάνωσης (συγγένεια, φιλία) και στο έθνος κράτος» (Παπαταξιάρχης 1990: 335), συμπλέκεται με τις επαγγελματικές εξειδικεύσεις.

Η ιδιαιτερότητα των εξειδικεύσεων λειτουργεί ως δυναμικό συμβολικό στοιχείο αυτοπαρουσίασης της κοινότητας. Αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να θεωρήσουμε τις

κοινοτήτες αυτές ως απολύτως ομοιογενή σύνολα.¹⁵ Είναι εύκολο να κατανοήσουμε, όμως, ότι οι κοινωνίες προβάλλουν προς τα έξω ένα πρόσωπο που αντανακλά σε έναν σύνθετο κόσμο αξιών και συμβόλων. Η συμμετοχή σε έναν πολιτισμό συνδέεται με την επιλογή της ταυτότητας. Επομένως, η ταυτότητα δεν είναι αποτέλεσμα φυσικής διεργασίας, δεν είναι σύνολο πολιτισμικών χαρακτηριστικών, αλλά δημιουργείται από τα ίδια τα άτομα μέσα σε κοινωνικά πλαίσια τα οποία μεταβάλλονται με γρήγορους ρυθμούς. Επιλέγοντας την ταυτότητά μας επιλέγουμε και τον πολιτισμό στον οποίο θεωρούμαστε μέτοχοι.¹⁶

Οι σημερινοί κάτοικοι των οικισμών αυτών προβάλλουν τις εργασιακές εξειδικεύσεις των προηγούμενων, φροντίζοντας παράλληλα να διατηρήσουν στοιχεία του δομημένου περιβάλλοντος τα οποία παραπέμπουν στο μαστορικό παρελθόν των κοινοτήτων τους.

---

¹⁵ «Το τοπικό δεν ισοδυναμεί αναγκαστικά με το κοινό ούτε η γεινίαση στο χώρο εξ ορισμού οδηγεί σε ηθικά κατοχυρωμένες αμοιβαιότητες και συλλογικότητες» (Παπαταξιάρχης 1990: 334).

¹⁶ Ιδιαίτερα χρήσιμο για τη συμβολική κατασκευή της ταυτότητας με βάση τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά είναι το έργο του Danforth, *Η μακεδονική διαμάχη: ο εθνικισμός σ' έναν υπερεθνικό κόσμο* (1999).

5. Ο ρόλος του «συμβολικού κεφαλαίου»

Μετά την επικράτηση της νέας οικοδομικής τεχνολογίας (τσιμέντο και άλλα υλικά) η πέτρα ως βασικό δομικό υλικό απώλεσε ουσιαστικά τον κύριο ρόλο της, που ήταν αναμφίβολα στατικός. Η τεχνολογία αυτή βέβαια στηρίχτηκε και πάλι στην πέτρα, είτε ως πρώτη ύλη για την παρασκευή του τσιμέντου, είτε ως υλικό που αναμιγνύεται με το κονίαμα υπό μορφή σκύρων. Η πέτρα άρχισε να χρησιμοποιείται για διαφορετικούς σκοπούς, κυρίως ως υλικό διακόσμησης και προβολής νοημάτων. Μελετήθηκαν οι νέοι τρόποι χρήσης της πέτρας παρακολουθώντας ιστορικά το φαινόμενο από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, δηλαδή την εποχή των μεγάλων τεχνολογικών αλλαγών στη δόμηση. Η ταχύτητα διάδοσης του τσιμέντου ήταν διαφορετική ανάμεσα στα αστικά κέντρα και τον αγροτικό χώρο. Ωστόσο, μέσα από τις αλλαγές φαίνεται η σταθερή μετατόπιση από το χρηστικό στο συμβολικό πεδίο. Άλλωστε η ίδια η κατοικία είναι χώρος με πολύπλοκους και πολύσημους συμβολισμούς από την αρχαιότητα, όπως έδειξε ο Connor (1985), εξετάζοντας τις «κατασκαφές» οικιών στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Θεμελιακή για την Ανθρωπολογία υπήρξε η εργασία του Bourdieu (1971) για το βερβέρικο σπίτι· εξέτασε το συμβολικό ρόλο του ως μεταμόρφωση του εξωτερικού κόσμου, παραθέτοντας πλούσιο υλικό με συμβολικά στοιχεία και τελετουργικές πράξεις που εκτυλίσσονται σ' αυτό.

Το βασικό θεωρητικό πλαίσιο που χρησιμοποιήθηκε για την κατανόηση των νέων τάσεων προέρχεται από τις προσεγγίσεις της «Ανθρωπολογίας της κατανάλωσης» και το ρόλο της οικίας ως στοιχείου οικειοποίησης και νοηματοδότησης του χώρου. Ως κατανάλωση μπορεί να οριστεί η ατομική ή συλλογική χρήση αγαθών και υπηρεσιών «η οποία πληροί μια διπλή λειτουργία: δημιουργεί ταυτότητα, νόημα και κοινωνικότητα την ίδια στιγμή που ικανοποιεί τις ανάγκες των καταναλωτών» (Laburthe-Tolra & Warnier 2003: 396).

Ο Hall (1966) απέδωσε βαρύτητα στις επικοινωνιακές πρακτικές καταλήγοντας σε υποβάθμιση των λειτουργιστικών τάσεων της αρχιτεκτονικής. Η εξέταση του φαινομένου εμπλέκεται σε σύνθετους προβληματισμούς δεδομένου ότι ο χρήστης μιας κατοικίας δεν είναι και αυτός που τη σχεδιάζει (ο βαθμός συμμετοχής στο σχεδιασμό ποικίλει). Κάτω από αυτή την οπτική τα αντικείμενα προσλαμβάνουν συμβολικούς ρόλους. Η παλαιότερη διαπίστωση του Veblen (1899 - ελλ. μετάφραση: 1982) για την «αργόσχολη τάξη» που επιδίδεται σε αλόγιστη κατανάλωση αγαθών αποτέλεσε

σημαντικό πρίσμα μέσα από το οποίο είχαν αρχίσει να εμφανίζονται απόψεις με ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσον αφορά στις συμβολικές πρακτικές της κατανάλωσης. Ο Veblen δεν αγνοεί τη σχέση κοινωνικής διαστρωμάτωσης και κατανάλωσης, θεωρώντας ότι η κοινωνική ιεράρχηση ορίζεται κυρίως από την καταγωγή. Ωστόσο, η κοινωνική κινητικότητα μπορεί να αναδιατάξει την ιεράρχηση. Ο συμβολικός ρόλος των αγαθών συνδέεται με την κοινωνική κινητικότητα και παρατηρείται ως κυρίαρχος τρόπος επικοινωνίας των ατόμων που βρίσκονται σε πορεία κοινωνικής ανόδου. Χρησιμοποιείται δηλαδή ως συμβολικός κώδικας που, μέσα από συμπεριφορές επίδειξης, πιστοποιεί την αλλαγή του κοινωνικού στάτους.

Καθοριστική για την κατανόηση της συμπεριφοράς στον τομέα της κατανάλωσης είναι η δημοσίευση του έργου του Norbert Elias το 1939 (ελλ. μετάφραση 1997). Στηριζόμενος σε ιστορικά δεδομένα, εξέτασε τις συγκυρίες κάτω από τις οποίες αναδείχτηκαν οι ευρωπαϊκές μοναρχίες και κυρίως η γαλλική. Οι πρακτικές συμπεριφοράς («καλοί τρόποι») αποτέλεσαν στοιχείο διάκρισης και προβολής της κοινωνικής τάξης για τη γαλλική αριστοκρατία. Οι πρακτικές αυτές διαχέονται από τα ανώτερα προς τα κατώτερα στρώματα, αν και ο κανόνας αυτός μπορεί να έχει πολλές εξαιρέσεις. Σταθμό στη μελέτη της συμπεριφοράς αποτελεί η συνεξέταση δυο διαφορετικών δομών, των ατομικών - ψυχολογικών (δομές της προσωπικότητας) και των κοινωνικών (Ελίας 1997, τ. Α': 15).

Οι αρχικές ιδέες του Max Weber για το στάτους (υποκειμενική διάσταση της τάξης, βαθμός κοινωνικής εκτίμησης και κύρους που αποδίδεται στα άτομα από τον περίγυρο) οδήγησαν στην υλική υπόσταση του συμβόλου θέσης. Ήδη από το 1951 ο Goffman είχε μιλήσει για status symbols, υλικά και μη υλικά, όπως ετικέτα, διαγωγή, χειρονομία, τονισμός, γλώσσα, λεξιλόγιο, σωματική κίνηση, δεξιότητες, γούστα κ.α., τα οποία διέπονται από τις ίδιες αρχές. Ο Bourdieu αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στη σχέση κοινωνικής τάξης και αισθητικής: «Η αισθητική κρίση είναι ουσιαδώς μια κοινωνική ικανότητα, τόσο ως προς τη γένεσή της όσο και ως προς τον τρόπο λειτουργίας της» (N. Παναγιωτόπουλος, πρόλογος στο Bourdieu 2002: 14).

Διακρίνει τέσσερις μορφές κεφαλαίου: το οικονομικό, το πολιτισμικό, το κοινωνικό και το συμβολικό. Τα μέλη των πολιτισμικών ομάδων χρησιμοποιούν συμβολικούς κώδικες αναγνώρισης. Η ενδυμασία, η τροφή και η στέγη είναι μερικά από τα στοιχεία που οικοδομούν αυτούς τους κώδικες. Οι αισθητικές επιλογές χρησιμοποιούνται για τη νομιμοποίηση της κοινωνικής διάκρισης. Το ίδιο το «γούστο» ενώνει και χωρίζει·

«ενώνει όσους είναι προϊόντα παρόμοιων συνθηκών, αλλά διακρίνοντάς τους από όλους τους άλλους» - Bourdieu 2002: 99.

Το παράδειγμα της διατροφής μπορεί να αποτελέσει παράδειγμα μέσω του οποίου θα επιχειρήσουμε να κατανοήσουμε και το παράδειγμα χρησιμοποίησης της πέτρας σήμερα: «Ένα ενήλικο άτομο έχει ανάγκη ημερησίως από 2.500 θερμίδες. Αυτό όμως δεν ερμηνεύει γιατί το συγκεκριμένο άτομο θα προτιμήσει ένα συγκεκριμένο φαγητό μαγειρεμένο με ειδικό τρόπο» (Laburthe–Tolra & Warnier 2003: 391).

Αντιστοίχως θα μπορούσαμε να πούμε ότι κάθε άνθρωπος έχει ανάγκη από στέγη, αλλά αυτό δεν εξηγεί γιατί η στέγη (κατοικία) πρέπει να βρίσκεται σε συγκεκριμένο χώρο (οικισμό, συνοικία), να παρουσιάζει συγκεκριμένη τυπολογία και να έχει ειδική διακόσμηση. Δεν ερμηνεύει γιατί ο εξωτερικός περίβολος πρέπει να είναι χτισμένος με πέτρα, ούτε γιατί η εξωτερική τοιχοποιία θα πρέπει να είναι επενδυμένη με πέτρινες πλάκες.

Η χρήση και η κατανάλωση αγαθών δεν στηρίζεται μόνο στη λογική του κατά πόσον ένα αντικείμενο είναι απαραίτητο ή περιττό. Για κανέναν δεν είναι απαραίτητη η χρήση λίθινης επένδυσης ή ακόμη και η οικοδόμηση μιας παραθεριστικής οικίας με «παραδοσιακό» τρόπο. Στις περισσότερες περιπτώσεις ο παραδοσιακός τρόπος οικοδόμησης είναι απλώς ένα σκηνικό προβολής νοημάτων, αφού ο ρόλος της πέτρας δεν είναι στατικός, όπως συνέβαινε κατά κύριο λόγο μέχρι και τον 20^ο αιώνα, καθώς χρησιμοποιούνται υλικά της νεότερης οικοδομικής τεχνολογίας (υλικά σύνδεσης, μόνωσης κ.λπ.) και καθώς η ίδια η πέτρα χρησιμοποιείται με νέους τρόπους (π.χ. για να κρύψει άλλα υλικά που δεν συνάδουν με τη συμβολική ταυτότητα του χρήστη). Σε άλλες περιπτώσεις η οικοδόμηση υποτάσσεται ολοκληρωτικά στη δημιουργία σκηνικού. Σήμερα κυκλοφορούν πλαστικές απομιμήσεις πέτρας που τοποθετούνται εύκολα και γρήγορα για να δημιουργήσουν μιαν εικόνα. Εικόνα του χώρου, αλλά και εικόνα του εαυτού. Άλλωστε, σε πολλές κοινωνίες η κατοικία αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά σύμβολα θέσης (Blumberg 1974: 486).

Μια παλαιά οικία επισκευάζεται ή αναστηλώνεται όχι με μοναδικό κριτήριο την υλική της αξία. Μπορεί να ανήκε σε κάποιον πρόγονο, να εκφράζει συνθήκες ψυχολογικής ή συναισθηματικής σύνδεσης ή να δηλώνει την ιστορική πορεία μιας κοινότητας ή μιας οικογένειας. Επομένως, η αξία της δεν είναι και δεν μπορεί να είναι μόνο υλική: αν της αφαιρεθεί το συμβολικό βάρος θα μεταπέσει και πάλι σε υλικό αντικείμενο. Με αυτή τη λογική μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί τα παλαιοπωλεία είναι γεμάτα με αντικείμενα

τα οποία θα μπορούσαν να έχουν συμβολική βαρύτητα ή γιατί τα λιθόκτιστα σπίτια πωλούνται σε άλλους ιδιοκτήτες. Κάθε υλικό αντικείμενο «εγγράφεται» σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο και αποτελεί συμβολικό κεφάλαιο για συγκεκριμένους ανθρώπους. Επομένως, ακολουθεί μια ιστορική πορεία και μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τη «βιογραφία» του σε συνάρτηση με τους ιδιοκτήτες ή τους χρήστες του. Ένα αντικείμενο μπορεί να εμπορευματοποιηθεί, μετά «να αποσυρθεί από την αγορά, να βγει εκτός πλαισίου, να περάσει εκ νέου στην τάξη του εμπορεύματος» (Laburthe–Tolra & Warnier 2003: 396).

Μεθοδολογικά η έρευνα εστιάστηκε στα ίδια τα δρώντα υποκείμενα, τους μαστόρους του ελληνικού χώρου που συνεχίζουν να χρησιμοποιούν την πέτρα. Προχώρησα, όμως, σε συνεντεύξεις με ιδιοκτήτες παλαιών πετρόχτιστων οικιών, συντηρημένων ή όχι, και ιδιοκτήτες οικιών που οικοδομούνται σήμερα χρησιμοποιώντας την πέτρα σε διάφορα σημεία της οικοδομής (περίβολοι, διακοσμητικές παρεμβάσεις – επενδύσεις, κ.α.). Οι εκτιμήσεις όσων προτιμούν σήμερα την πέτρα είναι εντυπωσιακά ταυτόσημες: σήμερα χτίζουν πέτρινα σπίτια «αυτοί που έχουν λεφτά». Περιγράφοντας τους τρόπους χρήσης της πέτρας παρατηρούμε μεγαλύτερο εύρος και μεγαλύτερη ποικιλότητα. Κάποιοι προτιμούν την πέτρα στην αρχική «άγρια» όψη της, άλλοι λεπτοδουλεμένα γωνιαία λιθάρια, άλλοι κοσμήματα, λιθόγλυπτα και λιθανάγλυφα. Ακόμη, δεν είναι ταυτόσημες οι εκτιμήσεις για το κίνητρο των ιδιοκτητών. Οι απόψεις αυτές μπορούν να συνοψιστούν στα παρακάτω:

- το κάνουν από αγάπη για την παράδοση
- χτίζουν για να δείξουν τη θέση τους στην κοινωνία
- χτίζουν για να δείξουν ότι έχουν λεφτά.

Τα αισθητικά πρότυπα δεν είναι σταθερά. Μεταβάλλονται, διαμορφώνονται και αναδιαμορφώνονται με διάφορους μηχανισμούς, όπως και τα ίδια τα σύμβολα. Στην ουσία η προβολή της συμβολικής ταυτότητας αποτελεί προβολή προτύπων, πολιτισμικών και συμπεριφορικών. Η σημασία του συμβολικού κεφαλαίου είναι σημαντική για τα μέλη μιας κοινωνίας, όπως φαίνεται από τα χρήματα και το χρόνο που δαπανούν προκειμένου να αποκτήσουν και να διατηρήσουν πράγματα που φαίνονται ασήμαντα.¹⁷ Τόσο τα κοινωνικά στρώματα όσο και κοινωνικές ή πολιτιστικές ομάδες διακρίνονται μεταξύ τους δημιουργώντας νοηματικά πλαίσια και συμβολικά συστήματα στα οποία σημαντικό ρόλο παίζουν οι αισθητικές προτιμήσεις και η χρήση

---

¹⁷ Βλ. σχετικά: Goldschmidt 1990.

συγκεκριμένων αγαθών. Ήδη από το 1939 ο Elias είχε αναφερθεί στην κοινωνική κινητικότητα και στη μίμηση προτύπων συμπεριφοράς: οι ανερχόμενες τάξεις υιοθετούν τα πρότυπα των ανώτερων. Ο Bourdieu (2002: 101) κάνει λόγο για το «άγχος» που δημιουργεί στη μικροαστική τάξη η είσοδός της στο παιχνίδι της διάκρισης.

Η βαρύτητα του συμβολικού κεφαλαίου που συσσωρεύεται συγκροτεί ένα ιδιαίτερο ταξινομητικό σύστημα. Σύμφωνα με τον Bourdieu (2002: 334), η αγορά έργων τέχνης «προσεγγίζει περισσότερο την πλέον άψογη και απaráμιλλη μορφή της συσσώρευσης, δηλαδή την ενσωμάτωση των διακριτικών σημείων και των συμβόλων της εξουσίας υπό μορφή φυσικής “διάκρισης”, προσωπικής “αυθεντίας” ή “κουλτούρας”».

Στο σύστημα αυτό η κατοικία φαίνεται να κατέχει κύρια θέση επειδή αποτελεί ορατό πεδίο διαφοροποίησης.

Μένει να εξετάσουμε τους λόγους για τους οποίους η πέτρα και οι ποικίλες εφαρμογές της στην οικοδομή χρησιμοποιούνται ως σύμβολα θέσης. Στις μέρες μας πυκνώνουν οι κατασκευές που, σε ένα κλίμα ιδιότυπης μεταμοντερνικής αντίληψης, χρησιμοποιούν στοιχεία νεοπαραδοσιακά, τόσο στον αστικό όσο και στον αγροτικό χώρο. Παράλληλα, η νεοπαραδοσιακότητα συχνά αποτελεί σκηνικό της τουριστικής βιομηχανίας. Η πέτρα γίνεται όλο και πιο εμφανής, ακόμη και σε περιοχές στις οποίες η έλλειψη επιχρισμάτων (σοβάδων) είχε συνδεθεί κατά το παρελθόν με τη φτώχεια. Ακόμη συχνότερη είναι η χρήση της πέτρας στην κατασκευή εξωτερικών στοιχείων, όπως μαντρότοιχων.

Ωστόσο, το φαινόμενο αυτό δεν είναι μόνο ελληνικό. Στην εφημερίδα *New York Times* (21-6-1998) δημοσιεύτηκε ένα ρεπορτάζ του Alex Kuczynski στο οποίο προβάλλεται η καθιέρωση ενός ξεχωριστού status symbol στο Bedford της Νέας Υόρκης: τα λίθινα περιτοιχίσματα των ιδιοκτησιών. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται σε ένα ιδιαίτερο σύμβολο θέσης που έχει κυριαρχήσει στην περιοχή. Αναδημοσιεύουμε αποσπάσματα αυτού του κειμένου επειδή αποτελούν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα χρήσης της πέτρας σε μια κοινωνία χωρίς το ειδικό βάρος της Ιστορίας που παρατηρείται στον ελληνικό χώρο:

«Γύρω από το κτήμα [δύο ιδιοκτητών] έκτασης 90 στρεμμάτων ελίσσεται ένας συμπαγής πέτρινος τοίχος. Μια ομάδα Ισπανών χτιστών χρειάστηκαν δύο χρόνια να συναρμολογήσουν τις ακατέργαστες πέτρες χωρίς καθόλου εμφανές κονίαμα. Μια τέτοια εκκεντρικότητα δεν κοστίζει φτηνά. Ο κ. Huniford [ιδιοκτήτης] δεν επιβεβαιώνει το κόστος, αλλά οι χτίστες υπολογίζουν την τιμή σε πάνω από 1 εκ. δολάρια. “Αρέσει πάρα πολύ στον κόσμο”, είπε ο κ. Huniford. “Σταματούν συνέχεια. Πάρα πολλοί άνθρωποι μιλάνε γι’ αυτό. Υπάρχουν άνθρωποι που ξεφεύγουν με το αυτοκίνητο από το δρόμο”. [Οι ιδιοκτήτες] κατανοούν ότι ο πέτρινος τοίχος τους δεν είναι μόνο λειτουργικός (οι καλοί φράχτες κάνουν τους καλούς γειτόνους, όπως έγραψε ο Robert Frost), αλλά είναι και έμβλημα.

Τα τελευταία χρόνια, ο πέτρινος τοίχος –εντυπωσιακός, ογκώδης, αποπνέοντας τη χάρη του Παλιού Κόσμου και τα χρήματα του Νέου Κόσμου- έχει γίνει ένα από τα πιο σημαντικά status symbols των σπιτιών στα δασώδη προάστια, μαζί με τα Range Rovers. Το Bedford και το Mount Kisco ελέγχουν την αγορά της λιθοδομής στη Νέα Υόρκη. Στο Connecticut, το Greenwich έχει ξετρελαθεί με τους μαντρότοιχους, μαζί με τη New Canaan, Darien και Westport. Η Randi Heine, κάτοικος του Bedford η οποία έχει δουλέψει με ένα χτίστη πάνω στους πέτρινους τοίχους της και άλλα τοπογραφικά projects για δυο χρόνια, λέει ότι το Greenwich έχει τόση εμμονή με τους μαντρότοιχους που το ονομάζει “περιτοιχισμένη πόλη”. Οι πετράδες στις κομητείες του Westchester και του Fairfield λένε ότι υπάρχουν λίστες αναμονής -μέχρι και 1 χρόνο- και οι προμηθευτές πέτρας περιμένουν ότι θα υπάρξει εποχιακή έλλειψη.

“Το χρηματιστήριο τρελάθηκε και τρελάθηκαν και οι άνθρωποι και άρχισαν να χτίζουν”, είπε ο Carmine Luppino, χτίστης στο Mount Kisco, οι πελάτες του οποίου θα περιμένουν ένα χρόνο για να τους εξυπηρετήσει. “Είναι status symbol. Όσο μεγαλύτερο τοίχο έχεις, τόση μεγαλύτερη περιουσία και τόσο περισσότερα χρήματα”. Η Diane Tomlinson, ιδιοκτήτρια του Bedford Stone and Masonry Supply, είπε: “Υπάρχει τεράστια αύξηση στη ζήτηση πέτρας τα τελευταία πέντε χρόνια. Είναι status symbol και αυξάνει την αξία του σπιτιού. Όλοι ασχολούνται μ’ αυτό τώρα”.

[...] “Στο Greenwich, όλα τα σπίτια έχουν μαντρότοιχους”, είπε η κ. Heine. “Και αμέσως μετά, έχεις ένα σπίτι με μαντρότοιχο και αετό. Μετά, έχεις ένα σπίτι με μαντρότοιχο, αετό και σημαία. Η ιδέα της επιτυχίας είναι να έχεις μαντρότοιχο”.

Ο κ. Luppino χρεώνει από 100.000 δολάρια μέχρι πάνω από 1.000.000 για έναν καλοδουλεμένο μαντρότοιχο με αρμό· έναν πελάτη τον έχει χρεώσει 3.000.000 δολάρια. Οι τιμές για τους περισσότερους χτίστες αρχίζουν από 20 δολάρια το κυβικό πόδι και ανέρχονται μέχρι 100, ανάλογα με την επιδεξιότητα του χτίστη, την ποιότητα του υλικού και τον τρόπο άρμωσης (ξερολιθιά, με λαξευμένες πέτρες χωρίς κονίαμα, κοστίζει περισσότερο). Πολλαπλασιάστε αυτό με εκατοντάδες ή χιλιάδες πόδια, και ο κρουνός των εκατομμυρίων δεν φαίνεται να απέχει πολύ. Ο Vincent Camuto, ο διευθύνων σύμβουλος της αλυσίδας υποδημάτων Nine West, ξόδεψε λίγο λιγότερα από 600.000 δολ. για να χτίσει μαντρότοιχους στο κτήμα του –αν και το σπίτι του βρίσκεται σε μια περιτοιχισμένη κοινότητα με πύλη (η πινακίδα στην πρόσοψη λέει “propriété privée” - ιδιωτική περιουσία).

“Είναι πολυτέλεια και σπατάλη και αυξάνει την αξία της περιουσίας σου”, είπε ο Joe Coppola, χτίστης που έχτισε τον μαντρότοιχο του κ. Camuto και άλλους 500 στο Greenwich.

Οι χτίστες έχουν τη δικιά τους ανάλυση για την ψυχολογία της κατασκευής μαντρότοιχου. “Ίσως συμβαίνει ότι όταν έχεις λεφτά, θέλεις να είσαι στο δικό σου μικρόκοσμο”, είπε ο κ. Coppola. “Και αυτοί οι άνθρωποι θέλουν να ανταγωνίζονται ο ένας τον άλλο –ποιος έχει τις καλύτερες μαρκίζες ή τον ωραιότερο πέτρινο τοίχο”. “Είναι κάτι που προχωρά με πυρετώδη ρυθμό τα τελευταία 4-5 χρόνια”, είπε ο Dan Ginell, μεσίτης στο Bedford. “Και όταν κάποιος ξοδεύει τόσα χρήματα, δεν σημαίνει απαραίτητα διαφορά εκατομμυρίων, αλλά προσθέτει στη συνολική του αξία. Κάποιοι τοίχοι προσθέτουν αξία”. Ο πυρετός των πέτρινων τοίχων εξαπλώνεται. Η ποπ τραγουδίστρια Tina Turner είδε τον τοίχο των Huniford και Sills και έπρεπε να φτιάξει και δικό της. “Πήγα στο Bedford και είδα εκείνο τον τοίχο, και δεν περίμενα ότι θα ήταν τόσο

φοβερός. Σκέφτηκα ότι αυτός ήταν ο μαντρότοιχος που θα ήθελα να έχω!”, είπε. Ο κ. Huniford και ο κ. Sills πρόσφεραν καθοδήγηση για την κατασκευή ενός μαντρότοιχου που περιβάλλει τώρα το σπίτι της στη Γαλλία, κοντά στη Νίκαια».

Στην Ελλάδα, από τη δεκαετία του 1980, πολιτιστικοί, εκπαιδευτικοί και αυτοδιοικητικοί φορείς οργανώνουν ειδικά σεμινάρια στα οποία διδάσκεται το χτίσιμο με πέτρα. Σε ένα πρόγραμμα της ΝΕΛΕ Ηρακλείου, ο εκπαιδευτής ήταν παλιός μάστορας, στα 77 χρόνια του. Σε ρεπορτάζ τοπικής εφημερίδας δηλώνει: «Τα πετρόχιστα έχουν γίνει πλέον της μόδας. Σχεδόν σε όλες τις οικοδομές θέλουν ένα κομμάτι πέτρα έτσι για την εμφάνιση» (εφημ. *Αποψη του Νότου*, φ. της 6/9/2005: 33).

Όσον αφορά στη χρήση της πέτρας και την ταξινόμησή της μέσα στο συμβολικό σύστημα της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, το πρόβλημα εμφανίζεται ιδιαίτερα σύνθετο. Η «υποταγή της μορφής στη λειτουργία» (Bourdieu 2002: 77) μπορεί να καθορίζει τη «λαϊκή αισθητική», αλλά η κατοικία αποτελούσε πάντα προσφιλέστερο πεδίο προβολής της κοινωνικής διαφοροποίησης. Τα στοιχεία που καθιστούν ευδιάκριτες τις τάσεις αυτές σχετίζονται τόσο με το μέγεθος όσο και με τη μορφή (λεπτοδομημένα διακοσμημένα θυρώματα, οικόσημα, λιθανάγλυφα διαφόρων τύπων).

Σύμφωνα με τον Colley (2005: 26),

«για να κατανοήσουμε τις αρχιτεκτονικές πρακτικές ενός λαού, πρέπει πρώτα να μελετήσουμε την ιστορία του, την κοινωνική οργάνωσή του, τις θρησκευτικές αντιλήψεις του». Πρέπει «να αναρωτηθούμε για τους θρησκευτικούς, αισθητικούς ή κοινωνικού γοήτρου κανόνες που διέπουν την κατασκευή της κατοικίας».

Στην Ελλάδα η επίσημη ιδεολογία ταυτίστηκε με την ελληνικότητα στην οποία συμπεριέλαβε διαδοχικά τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, τον βυζαντινό και, σε ένα επόμενο στάδιο, τη λαϊκή αρχιτεκτονική. Η πέτρα αποτελούσε το πιο χαρακτηριστικό υλικό που μπορούσε να δηλώσει ιδεολογικές στάσεις.

Είναι ενδιαφέρουσα η πορεία αισθητικών προτύπων από τη «λαϊκή» κουλτούρα προς τη λόγια, πάντα κάτω από ειδικές συνθήκες. Η άντληση έμπνευσης από τη λαϊκή αρχιτεκτονική και η προσπάθεια αντιμετώπισης του ελληνικού πολιτισμού ως ενιαίου συνόλου απέδωσε ιδιαίτερη συμβολική βαρύτητα σε στοιχεία που μέχρι τότε ήταν αδιάφορα ή μπορούσαν να αποτελούν αντικείμενα περιφρόνησης, όπως τα λαϊκά λιθανάγλυφα. Θα γίνει περισσότερο κατανοητό αν παρακολουθήσουμε τις επιδρομές για την απόκτηση αρχιτεκτονικών μελών, περιθυρωμάτων, λιθανάγλυφων και άλλων. Πρόσφατα δημοσιεύτηκε στην εφημ. *Νέα Κρήτη* Ηρακλείου, φ. της 27-2-2009, ένα ενδιαφέρον ρεπορτάζ. Άγνωστοι δράστες είχαν αφαιρέσει έναν παλιό μύλο:

«...Φόρτωσαν προφανώς σε φορτηγό αυτοκίνητο τα λαξευμένα πελέκια και τα δυο δοκάρια τους, καθώς και τις γούρνες που αποτελούσαν τον παλιό νερόμυλο, και εξαφανίστηκαν αφήνοντας πίσω τους μόνον λάσπες και λίγα μπάζα στη θέση όπου πριν ήταν το μνημείο...»

Το φαινόμενο δεν είναι μοναδικό. Παντού ακούγονται διηγήσεις για αρχιτεκτονικά μέλη ή και σύνολα που αφαιρούνται για να τοποθετηθούν σε νεοπαραδοσιακές κατασκευές, κατοικίες ή ξενοδοχεία (χαρακτηριστικό παράδειγμα η φημολογία στο Μεραμπέλλο Κρήτης για την απογύμνωση των οικιών της Σπιναλόγκας κατά τη δεκαετία του 1970).

Τα μνημεία αποτελούν φορείς νοήματος που συνδέεται είτε με τη φύση των ίδιων των μνημείων, είτε με το ιστορικό, πολιτισμικό ή κοινωνικό τους φορτίο. Ένα από τα βασικά παραδείγματα που μας επιτρέπουν την κατανόηση του τρόπου νοηματοδότησης του χώρου, και ιδιαιτέρως των κτηρίων, μας δίνει η Γαλλική Επανάσταση. Τα οικοδομήματα που θεωρήθηκε ότι εξέφραζαν το παλαιότερο καθεστώς καταστράφηκαν (Βαστίλη, Πύργος Παρισίων κ.α.). Το φαινόμενο θα πρέπει να εξεταστεί σε σχέση με τους τρόπους ιδεολογικής διαχείρισης του παρελθόντος και το βαθμό συμμετοχής του στη διαμόρφωση συμβολικών ταυτοτήτων. Η Γαλλική Επανάσταση του 1789 σηματοδοτεί γενικότερα ένα διαφορετικό τρόπο διαχείρισης της μνήμης, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το Μουσείο του Λούβρου που ιδρύθηκε εκείνη την εποχή, το 1893. Τα μνημεία άρχισαν να συνδέονται αμεσότερα με τη μνήμη. Άλλωστε, σύμφωνα με τους Rowlands & Tilley (2006: 500), τα μνημεία υπάρχουν για να ορίζουν την ιστορία, παρέχοντας μονιμότητα και σταθερότητα. Δεν είναι τυχαίο που αρχαιολογικοί χώροι με ιδιαίτερη σημασία για τους λαούς μπορούν να δώσουν το όνομά τους ακόμη και σε χώρες (π.χ. η Ζιμπάμπουε) ή σε μικρότερες συγκροτήσεις, όπως συνέβη στην Ελλάδα με τις συνενώσεις των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Πολλοί από τους νέους δήμους επέλεξαν ονομασίες που αναφέρονται ευθέως σε κάποια μνημεία, αρχαιολογικούς χώρους ή ιστορικά γεγονότα.

Αλλά και η ανεπεξέργαστη πέτρα μπορεί να αποτελέσει αισθητικό πρότυπο, όπως συνέβη στις διαμορφώσεις του Πικιώνη στην Ακρόπολη. Χρησιμοποίησε πέτρες χωρίς λάξευση, κοντά σε λαξευμένα αρχιτεκτονικά μέλη αναδεικνύοντας συμβολικές χρήσεις που θα μπορούσαν να αποτελούν συνδέσεις ανάμεσα στο δομημένο και το φυσικό τοπίο.

Τα μνημεία μεταμορφώνονται σε μαρτυρίες, σε «φωνές» από το παρελθόν, σε «κείμενα» που λειτουργούν ως μέσα υπενθύμισης της ιστορίας. Μελετώντας το παράδειγμα του Ρεθύμνου η Α. Λουκάκη αναφέρεται στις μεταβολές που συντελέστηκαν

μετά την ενετική κατάκτηση του 13^{ου} αιώνα και συμπεραίνει ότι η πρώτη μοντερνική γλώσσα και ηθική έφερε μια σειρά από αντιπαραβολές, όπως η ταξική (διάκριση ανάμεσα σε αρχοντικές κατοικίες, τις λεγόμενες βίλες ή κονάκια, και τις λοιπές κατοικίες) και η αισθητική (αντιπαραβολή υλικών και είδους εργασίας -Λουκάκη 2001: 7). Ο νεωτερισμός που έρχεται μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ανιχνεύεται σε ήπιες παρεμβάσεις με την οικοδόμηση νέων οικιών στο πολεοδομικό συγκρότημα της παλιάς πόλης. Ωστόσο, δεν απουσιάζει η συγκρουσιακή σχέση με το «κράτος» που επιβάλλει τη διατήρηση της μορφής των παλαιών οικοδομημάτων (Herzfeld 1991). Μια δεύτερη παρέμβαση στο δομημένο περιβάλλον, πιο δυναμική, συνέβη κατά τη δεκαετία του 1970, όταν άρχισαν να χτίζονται πολυκατοικίες. Και μια τρίτη κατά τη δεκαετία του 1990 με τη μεταμοντέρνα έκφραση της αρχιτεκτονικής, που συχνά εμπνέεται από τη νεοπαραδοσιακή αντίληψη (μιμήσεις προτύπων του παρελθόντος, δάνεια από την ενετική και από την τουρκική - Λουκάκη 2001: 10).

Η προστασία του παρελθόντος θέτει μια μεγάλη σειρά ζητημάτων τα οποία μπορεί να είναι αισθητικά, χρηστικά, ψυχολογικά, συναισθηματικά, συμβολικά της κοινωνικής θέσης, ιδεολογικά, μέχρι και τουριστικής αξιοποίησης (βλ. και Γιανναράς 1999). Από όλα αυτά δεν απουσιάζει συχνά η πολιτική σκοπιμότητα. Συχνά τόσο το παρελθόν όσο και τα υλικά κατάλοιπά του χρησιμοποιούνται για να νομιμοποιήσουν πράξεις του εκάστοτε παρόντος, όπως γνωρίζουμε ήδη από την αρχαιότητα, με παράδειγμα την Αθήνα στα χρόνια του Κίμωνος (478 π.Χ.). Για να αιτιολογηθεί η προσάρτηση της Σκύρου «ανακαλύφθηκαν» εκεί οστά του μυθικού ήρωά της, του Θησέα.

Αν μια παλιά κατοικία «αναστηλώνει» τη μνήμη οικογένειας, η πέτρα χρησιμοποιείται για την «οικοδόμηση» όχι μόνον ενός μαντρότοιχου ή τη δημιουργία ενός λιθόγλυπτου, αλλά και για την προβολή ιδεολογίας και κοινωνικής θέσης. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα αμφισβητήθηκαν έντονα έννοιες όπως «συνολική κοινωνία» και «ομοιογενής πολιτισμός», εκδηλώνοντας ενδιαφέρον για τις «ατομικές διαδρομές, τις στρατηγικές των κοινωνικών παραγόντων, τη βιωματική εμπειρία, την καθημερινότητα» (Colleyn 2005: 86).

Στο παράδειγμά μας η πέτρα «συνοψίζει» την ανθρώπινη πολυπλοκότητα. Οι ατομικές διαδρομές, οι εμπειρίες και τα βιώματα μπορούν να καθορίσουν τη στάση απέναντι στην πέτρα ως δομικό υλικό και ως υλικό προβολής νοημάτων. Για να αποκτήσει συμβολικό ρόλο ένα αντικείμενο πρέπει να είναι όχι μόνο κοινωνικά αποδεκτό αλλά και επιθυμητό (Blumberg 1974: 480-498).

Συμπερασματικά: η διασπορά των συμβόλων θέσης από τα άνω προς τα κάτω αντανακλά την άποψη του Blumberg (1974): αν συνεχιστεί η αύξηση της υλικής αφθονίας στις δυτικές κοινωνίες θα ακυρωθούν τα συνήθη status symbols επειδή αυτά λειτουργούν όταν είναι σπάνια. Η κοινωνική σημασία των υλικών πραγμάτων μειώνεται όσο τα αντικείμενα αυτά πολλαπλασιάζονται. Οι συνθήκες που επικράτησαν στην Ελλάδα (π.χ. ξένα εργατικά χέρια) έκαναν την πέτρα πιο προσιτή σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, γεγονός που ερμηνεύει σε κάποιο βαθμό τη διάδοση των λίθινων κατασκευών.

Μένει να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της πέτρας ως υλικού δόμησης και να την εξετάσουμε μέσα στα κοινωνικά και τα ιστορικά συμφραζόμενά της. Η διαφοροποίηση της χρήσης της πέτρας από στατικό σε διακοσμητικό-συμβολικό υλικό δημιούργησε τις συνθήκες ώστε να χρησιμοποιηθεί με πολλούς τρόπους (υλικό δομής, λίθινη επένδυση κ.α.) και ποικίλες αισθητικές. Ήδη οι πλαστικές απομιμήσεις πέτρας δημιουργούν νέο τοπίο: το πιο συχνό φυσικό υλικό υποκαθίσταται από ένα άλλο, προϊόν βιομηχανίας. Ο Goffman (1951) κάνει λόγο για ψευδή σύμβολα που δηλώνουν όχι πραγματικές αλλά επιθυμητές θέσεις και ο Blumberg (1974: 491) για απατηλά status symbols. Χρησιμοποίησε, μάλιστα, παραδείγματα όπως η γούνα:

«η απομίμηση γούνας ακυρώνει την επίδειξη της γνήσιας ως status symbol, το zircon υπονομεύει την κοινωνική λειτουργία των διαμαντιών, και τα αντίγραφα Ohrbach κάνουν το ίδιο στα ακριβά γνήσια».

Σήμερα δεν μιλάμε μόνο για απομίμηση της χρήσης αλλά και για απομίμηση της ίδιας της πέτρας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η πέτρα ως οικοδομικό υλικό – συστήματα δομής

1. Λίθος και πολιτισμός

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζουμε την πέτρα ως οικοδομικό υλικό και παρακολουθούμε την εξέλιξη των συστημάτων δομής στον ελληνικό χώρο με κατάληξη τα συστήματα που κυριάρχησαν στην Ελλάδα τον 19^ο και 20^ο αιώνα, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους χρησιμοποιείται η πέτρα σήμερα. Στη μελέτη αυτή δεν αναζητούνται μόνο τα τεχνολογικά δεδομένα· προσπαθούμε να ανιχνεύσουμε το κοινωνικό περιβάλλον, τις αισθητικές τάσεις και τη νοηματοδότηση των κατασκευών και των χρήσεων.

Ξεκινώντας από τις πρώτες προσπάθειες του ανθρώπου να κατασκευάσει μόνιμη και ασφαλή στέγη, παρατίθεται μια συνοπτική εικόνα της τεχνολογίας κάθε εποχής, της εξέλιξης των οικοδομικών τεχνικών και των εμπειριών που μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά. Μελετώντας τη διεθνή βιβλιογραφία διαπιστώνει κανείς ότι η οικοδομική τεχνολογία και οι κοινωνικές-ανθρωπολογικές προεκτάσεις της αποτελούν ένα από τα λιγότερο ελκυστικά πεδία για την επιστημονική έρευνα. Η Κ. Παλυβού γράφει:

«Από το τρισυπόστατον της αρχιτεκτονικής –firmitas-utilitas-venustas κατά τον Βιτρούβιο– η οικοδομική τεχνολογία φαίνεται να αποτελεί το λιγότερο ελκυστικό σκέλος για τους μελετητές του αρχαίου κόσμου. Η προτίμησή τους παραμένει κατά προτεραιότητα στους άλλους δυο τομείς, και κυρίως στην ερμηνεία της λειτουργίας και της χρήσης των χώρων -utilitas- δια της οποίας προσδοκάται η κατανόηση του αρχαίου βίου...» (Παλυβού 2005: 12).

Ωστόσο, υπάρχουν αξιόλογες εργασίες οι οποίες αφορούν περισσότερο στα τεχνικά – τεχνολογικά χαρακτηριστικά. Συχνά υπάρχουν και αναφορές ή εκτιμήσεις για τους ανθρώπους που υπηρέτησαν την τεχνολογία της πέτρας και αποτελούν σημαντικό υλικό για τη μελέτη και άλλων παραμέτρων της οικοδομικής τέχνης από την προϊστορική εποχή μέχρι σήμερα.¹⁸ Το ενδιαφέρον των μελετητών προσελκύουν περισσότερο τα εντυπωσιακά έργα-σταθμοί στην ιστορία των πολιτισμών και λιγότερο οι ανάγκες του καθημερινού ανθρώπου, οι κατασκευές που προορίζονται για στέγη ή για επεμβάσεις στο περιβάλλον και αξιοποίηση της γης (π.χ. αναβαθμίδες). Οι κατασκευές αυτές συνδέονται με κοινωνικές πρακτικές, αξίες, δοξασίες, αισθητικές επιλογές των κοινωνιών που τις δημιούργησαν και τις χρησιμοποίησαν. Από αρχαιολογικής πλευράς το πρόβλημα είναι σύνθετο. Στις περισσότερες περιπτώσεις το σωζόμενο ύψος των κατασκευών είναι μικρό. Ο μελετητής δεν γνωρίζει τι γίνεται στα τμήματα που έχουν καταπέσει και πρέπει να προχωρήσει, με τη μεθοδολογία και τα μέσα που διαθέτει, στην ανασύσταση του υλικού του.

¹⁸ Ενδεικτικά: Xanthoudides 1924, Ορλάνδος 1994, Shaw 1973, Hult 1983, Hitchcock 2000, Hood 1960, Hood 1987, Karlsson 1992, Scranton 1941, Παλυβού 2005, Tomlinson 1961.

2. Ιστορική αναδρομή - εξέλιξη

Η πέτρα είναι από τα αρχαιότερα υλικά που χρησιμοποίησε ο άνθρωπος στην ιστορική εξέλιξή του, πρώτα ως εργαλείο, αυτούσιο ή μορφοποιημένο – κατεργασμένο, και στη συνέχεια ως υλικό δομής. Οι φυσικές ιδιότητες της κατέστησαν την πέτρα πολύτιμο εργαλείο στα χέρια του ανθρώπου. Οι φυσικές ιδιότητές της και πάλι την καθιστούν σημαντική μαρτυρία στα χέρια των μελετητών των αρχαίων πολιτισμών. Δεν είναι καθόλου τυχαίο που η σταδιοποίηση του πολιτισμού γίνεται με όρους αναφοράς στη χρήση του λίθου:

Παλαιολιθική εποχή (2.600.000 χρόνια – 10.000 πριν), με επί μέρους διαιρέσεις σε Κατώτερη (2.600.000 χρόνια – 750.000 χρόνια πριν), Μέση (200.000 – 35.000 χρόνια πριν), Ανώτερη (35.000 – 10.000 χρόνια πριν).

Νεολιθική (10.000 χρόνια πριν – 3.200 π.Χ.), με επί μέρους διαιρέσεις σε Αρχαιότερη (μέχρι το 5.800 π.Χ.), Μέση (5.800-5.300 π.Χ.), Νεότερη (5.300–4.500 π.Χ.), Τελική (4.500–3.200 π.Χ.).

2.1. Προϊστορική εποχή

Η εξειδίκευση στην πέτρα χρονολογείται από τις προϊστορικές κοινωνίες, από τότε που ο άνθρωπος της Εποχής του Λίθου προσπάθησε να κατασκευάσει τα πρώτα λίθινα εργαλεία. Τα κατάλοιπα που απαντώνται δίπλα στους χώρους κατοίκησης, στα σπήλαια και στις βραχοσκεπές προϊδεάζουν για το ρόλο της πέτρας στην εξέλιξη του πολιτισμού. Από τα παλαιολιθικά χρόνια η πέτρα συνδέθηκε με την προσπάθεια του ανθρώπου να εξασφαλίσει καλύτερες συνθήκες ζωής. Εκτός από τα λίθινα εργαλεία, χρησιμοποιήθηκε για την κάλυψη ποικίλων αναγκών, αλλά και για τη δημιουργία στοιχειωδών οικιστικών δομών.

2.1.1. Νεολιθική εποχή

Από τη Μέση Νεολιθική εποχή παρατηρείται σημαντική βελτίωση των τεχνικών και μια πρώιμη τυποποίηση. Η εξειδίκευση αυτή εκφράζεται και στην αρχιτεκτονική. Είναι η εποχή που η ανάπτυξη της οικιστικής «χαρακτηρίζεται από μια συγκεντρωτική και πυκνωτική τάση που της δίνει ήδη καθαρά μεσογειακό γνώρισμα» (Treuil 1996: 136) και που η κατεργασία των πετρωμάτων γίνεται μέσα σε οικισμούς. Την εποχή αυτή παρατηρείται συστηματική χρήση της πέτρας. Για πρώτη φορά στην ιστορία του

πολιτισμού εμφανίζονται οχυρωματικά τείχη, όπως συμβαίνει στο Διμήνι, ενώ στο Jassatepe χτίζονται οικήματα σε ευθύγραμμες σειρές (Treuil 1996: 137).

Στη Νεότερη Νεολιθική χρονολογείται, για παράδειγμα, το μεγάλο οικοδόμημα που χτίστηκε στο πιο ψηλό σημείο του οικισμού του Σέσκλου με την τεχνική του δρομικού. Και σ' αυτήν την περίοδο αναπτύσσονται περισσότερο οι οικοδομικές τεχνικές, όπως φαίνεται από τους λιθόκτιστους τοίχους και τους λίθινους περιβόλους του Σέσκλου και τους έξι κυκλικούς ομόκεντρους «περιβόλους» του Διμηνίου, πάνω στους οποίους ακουμπούσαν οι τοίχοι των κατοικιών (Χουρμουζιάδης 1979: 59).

Η πέτρα ορίζει το χώρο στους προϊστορικούς οικισμούς και αποτελεί σημαντική αρχαιολογική μαρτυρία για την κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και την κοινωνική δομή (Κωτσάκης 1996: 55). Ωστόσο, η καθιέρωση της πέτρας ως υλικού δομής θα αργήσει ακόμη να συστηματοποιηθεί. Η οικοδομική τεχνολογία φαίνεται να αρχίζει στον ελλαδικό χώρο γύρω στα τέλη της 7^{ης} – αρχές της 6^{ης} χιλιετίας, με κύριο υλικό το ξύλο.

Κατά τη Νεολιθική Εποχή χρησιμοποιούνται στην οικοδομική τέχνη και οργανικά υλικά που αποσυντίθενται χωρίς να αφήσουν κατάλοιπα, όπως δέρματα και ψάθες. Η τέχνη της οικοδομής στηρίζεται σε λίθους που βρίσκονται κοντά στα οικοδομήματα, συνήθως σχιστόλιθους και ασβεστόλιθους, που χρησιμοποιούνται μάλλον ως συμπληρωματικά υλικά (πλακόστρωτα, κρηπίδες πλινθόκτιστων τοίχων). Τα σπουδαιότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της περιόδου βρίσκονται στην Κνωσό και είναι αυτά που ανακάλυψε ο Έβανς στο νότιο τμήμα της κεντρικής αυλής του ανακτορικού συγκροτήματος. Αξιοσημείωτη εξέλιξη όσον αφορά στη χρήση της πέτρας είναι οι χαλικόστρωτες αυλές της Κνωσού. Στην Κρήτη, πάντως, παρατηρείται χρήση της πέτρας σε συστηματοποιημένη μορφή. Ήδη έχουν αρχίσει να κατασκευάζονται σπίτια με ακατέργαστους, αργούς λίθους (Μπούρας 1999: 85). Το χτίσιμο εξακολουθεί να γίνεται με κρηπίδα λίθινη και ανωδομία από πηλό, τα δάπεδα είναι επαλειμμένα και οι εστίες μόνιμες και κτιστές.

Την ίδια εποχή κονιάματα και ασβέστης αρχίζουν να χρησιμοποιούνται ως επιχρίσματα. Η επιφάνεια του τοίχου καλύπτεται από πηλοκονίαμα, ακολουθεί ένα λεπτότερο στρώμα ασβεστοκονιάματος και στο τέλος ένα λευκό ή κόκκινο επίχρισμα διακοσμημένο με ανάγλυφα σχήματα (Treuil 1996: 139).

2.1.2. Εποχή του Χαλκού

2.1.2.1 Η εμπειρία στην πέτρα

Κατά την εποχή αυτή (Πρωτοελλαδική) παρατηρείται συστηματική οργάνωση της παραγωγής, αστικοποίηση και εξειδίκευση της εργασίας. Ήδη από τη Νεολιθική Εποχή παρατηρείται εξόρυξη πετρωμάτων για διάφορες χρήσεις με το σύστημα των υπόγειων σηράγγων. Ένα από τα πιο γνωστά παραδείγματα είναι η εξόρυξη πυριτόλιθου στην Kriva Reka (Kriva Rjeka). Η συστηματική εξόρυξη πετρωμάτων φαίνεται να συμβάλει στην τυποποίηση της λιθοτεχνίας, όπως συμβαίνει με εργαλεία και όπλα από οψιανό, αλλά και με άλλα προϊόντα της εξειδικευμένης τεχνικής εργασίας (Vermeule 1983: 9).

Στην Κρήτη παρατηρούμε σημαντικές εξελίξεις στον τομέα της λιθοτεχνίας (Renfrew 2006: 200-201, Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 1997: 567 κ.ε.). Σύμφωνα με τον Collin Renfrew (2006: 201), τα θαυμάσια λίθινα αντικείμενα «είναι από τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα της πρωτομινωικής τέχνης».

Κατά την πρώιμη Χαλκοκρατία χρησιμοποιείται συστηματικά η σμίλη, ενώ κατά την επόμενη περίοδο (μέση) θα χρησιμοποιηθεί το χάλκινο σωληνωτό τρυπάνι, γεγονός που αποτυπώνεται και στην εξέλιξη της σφραγιδογλυφίας (Poursat 1978: 834), την οποία γνωρίζουμε από πλήθος ευρημάτων σε πολλές περιοχές της Κρήτης και αλλού (Evans 1921-1935, Warren 1970, Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 1997: 670 κ.ε., Renfrew 2006: 201). Πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι η διάτρηση των λίθινων αντικειμένων επιτυγχάνεται και με τρυπάνια τα οποία καταλήγουν σε αιχμηρές απολήξεις (Treuil 1996: 162).

2.1.2.2. Οικοδομικές τεχνικές

Οι οικοδομικές τεχνικές βελτιώνονται συνεχώς κατά την πρώιμη Χαλκοκρατία, όπως φαίνεται από τις ανασκαφές στον ελληνικό χώρο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η τεχνική της ιχθυάκανθας στην κρηπίδα της Λέρνας, της Τύρινθας και άλλων περιοχών.¹⁹

Πάντως η χρήση της πέτρας παραμένει περιορισμένη. Χρησιμοποιείται για πλακοστρώσεις και για την κατασκευή τοίχων, αν και οι τοίχοι δεν χτίζονται εξ ολοκλήρου με αυτό το υλικό. Συνήθως χρησιμοποιούνται λίθινες θεμελιώσεις πάνω στις οποίες χτίζονται ωμόπλινθοι.

Ήδη κατά την πρώιμη Εποχή του Χαλκού παρατηρούμε τα μεγάλα μνημειώδη κτήρια (οικίες με διαδρόμους), όπως συμβαίνει στη Λέρνα, στην Αίγινα, στη Βασιλική

---

¹⁹ Πρόκειται για τρόπο θεμελίωσης με τους λίθους τοποθετημένους ανά δύο σε σχήμα ιχθυάκανθας ώστε να είναι ορατοί στις πλευρές των τοίχων.

Ιεράπετρας, στα Ακοβίτικα Μεσσηνίας και αλλού. Τα πρώιμα οχυρωματικά έργα αποτελούν συνδυασμό της οικοδομικής με τη στρατιωτική τεχνολογία (Renfrew 2006: 572). Οι νέες αντιλήψεις εκφράζονται μέσα από την οικοδομή, ενώ είναι πια ευδιάκριτο ένα νέο επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης.

Μέχρι το τέλος της πρώιμης Χαλκοκρατίας οι πέτρες που χρησιμοποιήθηκαν τόσο στη λιθοτεχνία όσο και στην οικοδομική φαίνεται να λαμβάνονταν από φυσικά ρήγματα και από το διάσπαρτο υλικό που υπήρχε εμφανές στη φύση. Οι χτίστες της 3^{ης} χιλιετίας χρησιμοποιούν την πέτρα με ελάχιστη ή χωρίς καθόλου κατεργασία.

Κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού παρατηρούνται σημαντικότερες εξελίξεις στην αρχιτεκτονική, η δόμηση πυκνώνει και δίνει την εικόνα πολεοδομικού σχεδιασμού που καταλήγει στην αστικοποίηση και στην εμφάνιση του ανακτορικού συστήματος το οποίο θα διατηρηθεί μέχρι το τέλος του 13^{ου} αιώνα. Πέτρες από παλαιότερα οικοδομήματα επαναχρησιμοποιούνται συστηματικά και κτήρια οικοδομούνται σε θέσεις παλαιών, ακόμη και στις ίδιες θεμελιώσεις, όπως ακριβώς βλέπουμε να συμβαίνει σε όλες τις εποχές, ακόμη και μέχρι πρόσφατα. Άλλωστε η επαναχρησιμοποίηση της πέτρας αποτελεί κανόνα για τις κοινωνίες όλων των εποχών και οφείλεται κυρίως σε οικονομικούς λόγους. Στην αρχαία Αίγυπτο υπάρχουν διακοσμημένες και εγχάρακτες πέτρες που έχουν χρησιμοποιηθεί χωρίς τον αρχικό συμβολικό τους ρόλο, ως απλό δομικό υλικό (Dieter 1991: 112-3).

Σημαντική εξέλιξη αποτελεί η συστηματική εκμετάλλευση των λατομείων. Στη Φαιστό, την Κνωσό και τα Μάλια παρατηρούμε ήδη λαξευμένους λίθους, ενώ τα λίθινα πελεκητά πλαίσια γύρω από τις πόρτες και τα παράθυρα φανερώνουν μεγαλύτερη εξειδίκευση της εργασίας, εξελιγμένες τεχνικές λιθοτεχνίας που εφαρμόζονται στην οικοδομική και αποτυπώνουν τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις κατά το ανακτορικό σύστημα. Οι λαξευμένοι λίθοι χρησιμοποιούνται μαζί με τους αργούς και μόνο σε ορισμένα σημεία της οικοδομής (παραστάδες, ανοίγματα, εξωτερικές γωνίες). Δεν γνωρίζουμε σήμερα αν αποδιδόταν κάποια ιδιαίτερη σημασία στη διάνοιξη νέων λατομείων, όπως συνέβαινε για παράδειγμα στην Αίγυπτο, όπου

«το άνοιγμα ενός καινούριου λατομείου ήταν ένα επίσημο γεγονός που συχνά μνημονευόταν σε πέτρινες στήλες του βασιλιά ή των υπεύθυνων αξιωματούχων. Οι στήλες αυτές χρονολογούνταν κάποιες φορές και περιελάμβαναν μία επιγραφή με το σκοπό της εργασίας» (Dieter 1991: 31).

2.1.2.3. Η εξειδίκευση της εργασίας

Αν και οι αρχές της εξειδίκευσης της εργασίας τοποθετούνται, όπως αναφέραμε και παραπάνω, στη Νεολιθική Εποχή, οι τεχνίτες της οικοδομής προέκυψαν αργότερα μέσα από τις αυξανόμενες ανάγκες σχεδιασμού και εκτέλεσης οικοδομικών εργασιών. Ο Renfrew (2006: 557) περιγράφει τον νεολιθικό άνθρωπο ως γνώστη πολλών ειδικών εργασιών και κάτοχο ποικίλων δεξιοτήτων, όπως του επέβαλαν οι ανάγκες αυτοσυντήρησης. Η επαγγελματική εξειδίκευση φαίνεται να εμφανίζεται στις αρχές της 3^{ης} χιλιετίας και να εξελίσσεται σταδιακά μέχρι να φτάσει στο επίπεδο της πλήρους απασχόλησης κατά τη Μεσομινωική Εποχή. Ο βαθμός των εξειδικεύσεων ανιχνεύεται σε μια μεγάλη σειρά δεξιοτήτων που έχουν μελετηθεί καλύτερα σε άλλα υλικά, όπως ο πηλός (κεραμική) και τα μέταλλα. Η εξειδίκευση στις τεχνικές κατεργασίας της πέτρας αποτυπώνεται όχι μόνο στη λιθοτεχνία αλλά και στο χώρο της οικοδομής. Τα μεγάλα ανακτορικά κέντρα, οι περίπλοκες αρχιτεκτονικές συνθέσεις, η λειτουργία των λατομείων συνοδεύουν την εξέλιξη του πολιτισμού και τη διάχυση των νέων τεχνικών, αλλά και των μεγάλων αλλαγών που επέφερε η χρήση των μετάλλων.

Στην οικοδομή η εξειδίκευση δημιουργεί προϋποθέσεις καταμερισμού της εργασίας (λατόμοι, χτίστες). Οι πινακίδες της Γραμμικής Β΄ Γραφής έρχονται να διαφωτίσουν περισσότερο τον κόσμο των ειδικευμένων τεχνιτών. Ανάμεσα στα επαγγέλματα που αναφέρονται είναι και εκείνο του χτίστη.

Σε πινακίδα της Πύλου (An 35) αναφέρονται 12 οικοδόμοι χωρίς να προσδιορίζεται τι είναι αυτό που επρόκειτο να χτίσουν (Chadwick 1997: 281). Ωστόσο, το πιο χαρακτηριστικό υλικό που φωτίζει τις εξειδικεύσεις προέρχεται από τον κόσμο των νεκρών. Σε τάφους της Ύστερης Χαλκοκρατίας που βρέθηκαν στην Κρήτη υπήρχαν ταφές με ποικιλία κτερισμάτων. Στον λεγόμενο «τάφο του ξυλουργού» στην Κνωσό βρέθηκε χάλκινη σμίλη, χάλκινο πριόνι και ξυράφι (Evans 1905: 440). Στην Κνωσό πάλι βρέθηκε άλλος τάφος που, λόγω των κτερισμάτων - εργαλείων, πιθανολογείται ότι ανήκε σε λιθοξόο πολύτιμων λίθων (Forsdyke 1927: 254).

2.1.2.4. Κοινωνικές παράμετροι

Για την κοινωνική θέση των λατόμων και των εξειδικευμένων τεχνιτών της οικοδομής μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν υπήρχε κάποια σημαντική διαφοροποίηση σε σχέση με τους άλλους τεχνίτες της Εποχής του Χαλκού. Πρόκειται για συστηματοποίηση της κοινωνικής ιεραρχίας (Renfrew 2006: 650).

Η βασική διαφοροποίηση με την πλειονότητα των άλλων τεχνιτών αφορά στο χώρο δουλειάς. Οι περισσότεροι εξειδικευμένοι τεχνίτες του προϊστορικού κόσμου μπορούσαν να εργάζονται μέσα σε εργαστήρια, σε συγκεκριμένους χώρους. Η φύση της εργασίας της οικοδομής είναι τέτοια που απαιτεί συχνές μετακινήσεις στους χώρους όπου ανεγείρονται οικοδομήματα. Μένει όμως να διαπιστωθεί κατά πόσον οι τεχνίτες αυτοί μετακινούνταν σε μεγάλες αποστάσεις μακριά από τον τόπο κατοικίας τους, στο πλαίσιο πάντα του συγκεντρωτικού ανακτορικού συστήματος. Ούτε η επεξεργασία της πέτρας (πελέκημα) ούτε οι τοιχοποιίες μπορούν (τουλάχιστον σήμερα) να συνηγορήσουν ώστε να διακρίνουμε με ασφάλεια κάποια ειδικά εργαστήρια.

Παρακολουθώντας, όμως, παραδείγματα από άλλες ειδικεύσεις μπορούμε να υποθέσουμε ότι ακόμη και κατά την Εποχή του Χαλκού υπήρχαν οργανωμένες αποδημίες, πιθανότατα περιοδικές, ακόμη και σε πολύ μακρινές περιοχές. Το παράδειγμα των μινωικών τοιχογραφιών που έχουν ανευρεθεί σε διάφορες περιοχές της ανατολικής Μεσογείου (Alalakh, Kabri, Quatna) μπορεί να αποτελέσει κλειδί για την κατανόηση των συνθηκών απασχόλησης των ειδικευμένων τεχνιτών. Οι ανασκαφείς κάνουν λόγο για μετακινήσεις Μινωιτών καλλιτεχνών. Παράδειγμα οι υποθέσεις του Bietak για την τοιχογράφηση των ανακτόρων του Άμαση του Γ' στην Άβαρη (Tell el-Dab'a) της Αιγύπτου. Το ανάκτορο διακοσμήθηκε με μινωική θεματολογία, πιθανότατα από Μινωίτες τεχνίτες (Bietak 1999: 47).

Για τις μετακινήσεις γενικά των τεχνιτών υπάρχει πολύ ενδιαφέρον συγκριτικό υλικό και προέρχεται από τη Λέρνα, όπου «μια εντυπωσιακή ανακάλυψη υποδηλώνει ότι ειδικευμένοι κεραμείς ταξίδευαν από χωριό σε χωριό, ακριβώς όπως συμβαίνει με τους κατασκευαστές πιθαριών στην Κρήτη σήμερα» (Renfrew 2006: 563).

Η λεπτοδουλεμένη εργασία των λιθοξόνων φαίνεται άμεσα στις τοιχοποιίες της ίδιας εποχής. Οι αρμόσεις των κρυσταλλικών γυψόλιθων είναι σχεδόν απόλυτες. Σύμφωνα με τον Graham (1962: 143 κ.ε.) χρησιμοποιούσαν πριόνια μήκους μέχρι 1,5 μ., ενώ υπήρχαν ακόμα και ειδικές σμίλες πλάτους 2 εκ. (Renfrew 2006: 571).

Η γενική εικόνα που παρουσιάζει η οικοδομική εργασία, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που μας δίνουν οι πινακίδες, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι τεχνίτες της πέτρας αποτελούσαν διακριτές ομάδες που λειτουργούσαν μέσα στο πλαίσιο της ανακτορικής κοινωνίας (Shaw 1973: 139-143). Αν και δεν είναι γνωστό το οργανωτικό σύστημα που ακολουθούσαν, μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπήρχε συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό σχέδιο το οποίο εφαρμοζόταν, πιθανότατα με ευθύνη ή και επίβλεψη των εμπειρότερων μελών της ομάδας.

2.1.3. Συστήματα τοιχοποιίας

Η χρήση των λαξευτών λίθων στην οικοδομή φαίνεται να σηματοδοτεί μια μεγάλη αλλαγή που αντικατοπτρίζει τις τεχνικές εξελίξεις, τις βελτιώσεις των εργαλείων και το συμβολικό ρόλο της αρχιτεκτονικής. Οι εξωτερικές όψεις των κτηρίων, που από τη ΜΜ1 εποχή γίνονται πιο προσεγμένες, δηλώνουν κοινωνική διαφοροποίηση. Ο Pendlebury (1963: 283) συνδέει αυτή την εξέλιξη με την εισαγωγή του ορείχαλκου, που αντικατέστησε τον χαλκό. Τα εργαλεία, επομένως, ήταν πιο ανθεκτικά και επέτρεπαν την καλύτερη επεξεργασία πετρωμάτων. Μελετώντας το παράδειγμα της Αιγύπτου ο Dieter (1991: 41) εκτιμά ότι η κοπή της πέτρας γινόταν αρχικά με χάλκινα εργαλεία και η σφυρηλάτηση με λίθινα. Ο Begg (2004: 3) συνδέει την εφαρμογή του ισοδομικού συστήματος με την εμφάνιση των ορειχάλκινων εργαλείων στις αρχές της Μέσης Εποχής του Χαλκού. Ο Shaw (1973: 59) σημειώνει ότι οι Μινωίτες έκοβαν σκληρό ασβεστόλιθο με πριόνια.

Ο ασβέστης, που είναι ήδη γνωστός στην Κρήτη, δεν χρησιμοποιείται για τη δημιουργία συνδετικών κονιαμάτων. Για τη σύνδεση των λίθων χρησιμοποιείται απλή λάσπη, ενώ σε περιπτώσεις μεγάλων λαξευτών λίθων χρησιμοποιούνται χάλκινοι σύνδεσμοι. Συνήθως οι λαξευτοί λίθοι, που προσδίδουν εντυπωσιακές όψεις στα οικοδομήματα, παραμένουν εμφανείς. Ο ασβέστης χρησιμοποιείται σε επιχρίσματα, τα οποία κατασκευάζονται με πηλοκονιάματα και με γύψο. Ωστόσο, τα επιχρίσματα αυτά αξιοποιούνται περισσότερο για διακοσμητικούς σκοπούς (Μπούρας 1999: 86). Ο Shaw (1973: 107-109) συμπέρανε ότι χρησιμοποιήθηκαν ισχυρά ασβεστοκονιάματα στους αρμούς των πιο προσεγμένων κατασκευών για λόγους προστασίας από την υγρασία, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τοιχοποιίες της Ζάκρου.

Στις αρχές της Ύστερης Χαλκοκρατίας βλέπουμε τις τεχνικές αυτές να εξελίσσονται ακόμη περισσότερο και να οικοδομούνται επιμελημένα κτήρια, όπως η Ξεστή της Θήρας, κατασκευή με πελεκημένους λίθους. Παράλληλα αρχίζει να εμφανίζεται η χρήση της πέτρας στη μνημειακή γλυπτική (ανάγλυφες στήλες των λακκοειδών τάφων των Μυκηνών, συνήθεια που επικράτησε στον ελλαδικό χώρο και διατηρήθηκε για πολλούς αιώνες).

Κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο η πέτρα χρησιμοποιείται σχεδόν αποκλειστικά και έχουν διασωθεί εντυπωσιακά δείγματα λιθόκτιστων κτηρίων και οχυρωματικών έργων, όπου κυριαρχεί το κυκλώπειο σύστημα. Πρόκειται για μεγάλους πολυγωνικούς ογκόλιθους με στοιχειώδη κατεργασία (διαμόρφωση μόνο του «προσώπου») που χτίζονται, χωρίς

ενδιάμεσο συνδετικό υλικό, σε τοίχους πλάτους μέχρι και 8 μ. Τα κενά κλείνονται με μικρότερες πέτρες (Ιακωβίδης 1969: 463-472, Μπούρας 1999: 109).

Στα μεγάλα ταφικά μνημεία οι λαξευτές τοιχοποιίες από πωρόλιθο ή και σκληρότερες πέτρες, όπως ο μυγδαλίτης, είναι συνηθισμένες, συναντάμε όμως και θολωτές κατασκευές με λαξευτούς λίθους. Οι τεχνικές διευρύνονται και οι εξειδικεύσεις απηχούν την κοινωνική οργάνωση που επικράτησε αυτή την εποχή. Ασφαλές δείγμα των τεχνικών που εφαρμόζονται και της αισθητικής αντίληψης που επικρατεί αποτελεί ο «Θησαυρός του Ατρέως» με τον λαξευμένο σε βράχο δρόμο που οδηγεί ως εκεί, μήκους 36 μ. Οι Μυκηναίοι τεχνίτες τον είχαν επενδύσει με οριζόντιες στρώσεις από λεία επιμήκη κομμάτια αμυγδαλόπετρας κατά το ψευδοϊσοδομικό σύστημα. Οι αναλογίες που επισημάνθηκαν και μελετήθηκαν από τον Wace (1953) μας δίνουν την εικόνα ενός αρχιτεκτονικού συνόλου υψηλής αισθητικής και τεχνικών γνώσεων. Ο κυψελοειδής θόλος είναι κατασκευασμένος με 33 επάλληλες σειρές από επιμήκεις αμυγδαλόλιθους σε εντυπωσιακή συναρμολόγηση που «κλειδώνει» με τον τελευταίο λίθο (το «κλειδί», όπως λέγεται στη γλώσσα των μαστόρων) δημιουργώντας ένα στέρεο σύνολο.

Καινούργιο στοιχείο αποτελεί η χρήση αναγλύφων μεγάλης κλίμακας σε τάφους ή σε αρχιτεκτονικά έργα, όπως είναι η Πύλη των Λεόντων στις Μυκήνες. Λίθινα μνημεία, όπως τα διακοσμητικά ανάγλυφα στην οροφή του θαλάμου του τάφου του Ορχομενού και η πρόσοψη του λεγόμενου Θησαυρού του Ατρέως, δείχνουν την πρόοδο της λιθοξοϊκής.

2.1.3.1. Τοιχοποιία με αργούς λίθους

Οι έρευνες των τελευταίων ετών πλούτισαν σε σημαντικό βαθμό τις γνώσεις μας για τη χρήση της πέτρας. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τις τεχνικές εξελίξεις και να τολμήσουμε συγκρίσεις με τις τεχνικές της προβιομηχανικής εποχής, που σε αρκετές περιπτώσεις έχουν διασωθεί και χρησιμοποιούνται ακόμη. Τόσο στο συμβολικό όσο και στο πρακτικό πεδίο η οικοδόμηση ενός οικήματος αποτελούσε πάντα μια σύνθετη διαδικασία που ξεκινούσε από την επιλογή του χώρου, το σχεδιασμό της οικοδομής, το καθάρισμα ή την ισοπέδωση του εδάφους, την επιχωμάτωση ή την κατασκευή ανδρών όπου ήταν αναγκαίο, τη διάνοιξη θεμελίων και την έναρξη του χτισίματος (Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 1997: 241, Μαντζουράνη 2002: 35).

Οι τεχνικές χτισίματος ήταν απλές, συνήθως χρησιμοποιούσαν αργούς λίθους που συλλέγονταν από τις γύρω περιοχές και συνδέονταν μεταξύ τους με χώμα (λάσπη), πολλές φορές αναμεμιγμένο με μικρά χαλίκια ή όστρακα, πράγμα που έδινε μεγαλύτερη

σταθερότητα στους τοίχους. Με λάσπη ή μικρότερες πέτρες (χαλίκια) καλύπτονταν οι αρμοί για να γίνονται πιο συμπαγείς και σταθερές οι κατασκευές. Στις γωνίες παρατηρούνται συχνά μεγαλύτεροι λίθοι για ενίσχυση των πιο ευαίσθητων σημείων της οικοδομής. Η χρήση οριζόντιων και κάθετων ξύλων (ξύλοδεσιές) καθιστούσε πιο ελαστικές τις κατασκευές (Shaw 1973: εικ. 60, 70, 71).

Συχνά χρησιμοποιούνται υλικά σε δεύτερη χρήση, γεγονός που δείχνει τη μέγιστη δυνατή αξιοποίηση των παλαιότερων καταλοίπων. Γι' αυτό δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες βλέπουμε, ανάμεσα σε λίθους, θραύσματα αγγείων και κομμάτια χρηστικών λίθινων, ειδών που είχαν καταστραφεί και περιπέσει σε αχρηστία. Σε πολλές περιπτώσεις, ιδιαίτερα όταν επρόκειτο να κατασκευαστούν μεγαλύτερα ή πιο φροντισμένα κτήρια, η αργολιθοδομή κάλυπτε μόνο τις βάσεις των τοίχων. Στη συνέχεια επιλέγονταν άλλα συστήματα δόμησης (Graham 1962: 151, Shaw 1973: 77).

2.1.3.2. Τοιχοποιία με λαξευμένους λίθους

Οι λαξευτοί γωνιολίθοι και τα λαξευτά πλαίσια αποτελούν μια καινοτομία στην οικοδομική τέχνη που θα συνεχιστεί για πολλούς αιώνες και θα κυριαρχήσει κατά τα νεότερα χρόνια. Συνήθως οι γωνιολίθοι τοποθετούνται στις εξωτερικές γωνίες. Ανάλογη είναι η χρήση των πλαισίων γύρω από τα ανοίγματα, πόρτες και παράθυρα. Στην Εποχή του Χαλκού συνηθίζεται η κατασκευή λαξευμένων γωνιολίθων με μαλακές πέτρες. Βασικός στόχος είναι η ενίσχυση των οικοδομών στα πιο ευπαθή σημεία τους. Η χρήση των γωνιολίθων καταδεικνύει μακρά εμπειρία και πολύχρονες δοκιμές (Dieter 1991: 130).

Στις προσόψεις των εξωτερικών τοίχων, όπως στη δυτική αυλή του ανακτόρου της Κνωσού, συναντάμε ένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία που εμφανίζονται κατά τη ΜΜ εποχή: τους ορθοστάτες (Shaw 1973: εικ. 86-90). Είναι ογκόλιθοι, συνήθως πώρινοι, λαξευμένοι μόνο από την εξωτερική πλευρά, ενώ η εσωτερική παραμένει ανώμαλη, όπως συνέβαινε και σε άλλες περιοχές (π.χ. Αίγυπτος - Dieter 1991: 44 και 132). Τοποθετούνται όρθιοι με τη λαξευμένη πλευρά προς τα έξω, σε τοίχους που κατασκευάζονται συνήθως με αργούς λίθους και προσδίδουν μια αισθητικά αρτιότερη εικόνα στο κτήριο. Στον Χρυσόλακκο των Μαλίων και στη Φαιστό, όπου απαντώνται τα αρχαιότερα δείγματα ορθοστατών στο Αιγαίο, όλος ο τοίχος πάνω από τον ορθοστάτη αποτελούνταν από μάζα, δηλαδή από ακατέργαστους λίθους, και πλαίσιο από οριζόντια και κάθετα ξύλα (Shaw 1983: 213). Οι σχετικοί τρόποι δόμησης είναι γνωστοί και σε άλλους πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου. Στην Αίγυπτο «οι λίθοι έχουν ωραίους

αρμούς στις προσόψεις αλλά πίσω είναι φαρδείς και γεμισμένοι με λάσπη» (Johnson 1949: 34).

Από την παλαιοανακτορική οικοδομική τέχνη μας είναι γνωστός ο τρόπος δόμησης που έμελλε να κυριαρχήσει στη μεταγενέστερη εποχή, κυρίως στην ΥΜ περίοδο, το ψευδοϊσοδομικό σύστημα. Πρόκειται για τετραγωνισμένους ψαμμίτες, ασβεστόλιθους ή γυψόλιθους, που χτίζονταν στην εξωτερική πλευρά των τοίχων, συνήθως όταν οι όψεις αυτές ήταν ορατές ή εκτεθειμένες στις καιρικές συνθήκες (Μαντζουράνη 2002: 36). Οι τετραγωνισμένες πέτρες τοποθετούνταν σε παράλληλες στρώσεις. Όλες οι πέτρες της ίδιας στρώσης είχαν το ίδιο ύψος ώστε να δημιουργούνται ευθύγραμμοι αρμοί, παράλληλοι προς το επίπεδο του εδάφους. Δεν είχαν, όμως, όλες οι στρώσεις το ίδιο ύψος, όπως συμβαίνει στο ισοδομικό σύστημα.

Η χρήση λειασμένων λίθων ήταν εκτεταμένη κατά τη Μέση και την Ύστερη Χαλκοκρατία, ακόμη και όταν χρειαζόταν να μεταφερθούν από άλλες περιοχές, όπως συνέβη στη Ζάκρο. Εκεί, τρία μίλια βορείως του ανακτόρου, ο Ν. Πλάτων ανακάλυψε λατομείο πωρόλιθου ο οποίος μεταφερόταν στον όρμο της Ζάκρου από τη θάλασσα (Πλάτων 1974: 72).

Κατά τη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο, ή και λίγο μετά, συνέχιζαν να χτίζονται ισόδομες σειρές λαξευμένων λίθων καλύπτοντας όλο το ύψος του τοίχου μέχρι την οροφή. Η πρόσοψη του ανακτόρου της Κνωσού κατά μήκος της εσωτερικής αυλής αποτελούνταν αρχικά από μια ισόδομη βάση ενώ στην κορυφή είχαν χτιστεί ακατέργαστοι λίθοι. Σύμφωνα με τον Shaw (1983: 214), οι ορθοστάτες ήταν τοποθετημένοι κατά μήκος και της εσωτερικής και της εξωτερικής όψης και μετά ενώνονταν εγκάρσια με ξύλινα δοκάρια κομμένα στις άκρες σε σχήμα ουράς χελιδονιού για να στερεώνονται μέσα σε αντίστοιχες υποδοχές.

Το ισοδομικό (έστω και ψευδοϊσοδομικό, όπως εφαρμόστηκε κατά κανόνα στη Μινωική Εποχή) είναι δαπανηρό σύστημα δόμησης που παρέχει εξαιρετικά αισθητικά αποτελέσματα και χαρακτηρίζει τις εξελίξεις στη μινωική αρχιτεκτονική. Στην Κνωσό παρατηρούμε το πρώτο δείγμα αλληπάλληλων δρομικών και μπατικών δόμων, γεγονός που σηματοδοτεί τις εξελίξεις στο χώρο της οικοδομής και στις τεχνικές κτισίματος (Treuil 1996: 182). Η ισόδομη μινωική τοιχοποιία χρησιμοποίησε κατά κανόνα λιθόπλινθους με σχετικά μικρή κατεργασία. Από τις έξι πλευρές της κάθε πέτρας μόνο μία ήταν λαξευμένη επιμελώς (η μπροστινή). Οι άλλες γίνονταν λεπτότερες προς τα πίσω και τα κενά που δημιουργούνταν καλύπτονταν με λάσπη και μάζα. Με την

τεχνική αυτή η εργασία που απαιτούνταν ήταν λιγότερη και ο χρόνος μικρότερος (Begg 2004).

Πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα η προσεγμένη σύνθεση, ο τρόπος με τον οποίο συμπλέκονται οι ισοϋψείς λιθόπλινθοι μεταξύ τους, οι επίσης προσεγμένοι αρμοί (στις περισσότερες περιπτώσεις είναι εξαιρετικά στενοί) και οι σφήνες που καλύπτουν τα όποια κενά δημιουργώντας τη μεγαλύτερη δυνατή σταθερότητα.²⁰

Μια καλή εικόνα των εξελίξεων στο χώρο της οικοδομής μας δίνουν τα πλακίδια από φαγεντιανή που βρέθηκαν στην Κνωσό και απεικονίζουν μια μορφή δόμησης κατά το ισοδομικό σύστημα, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τις σχετικές απομιμήσεις του, οι οποίες βρέθηκαν στα Μάλια (πλίνθινοι τοίχοι με επιχρίσματα όπου φαίνεται η απομίμηση της ισοδομικής διάταξης). Ο οικίσκος των Αρχανών, που χρονολογείται γύρω στο 1600 π.Χ., δείχνει πιο καθαρά τόσο τις οικοδομικές τεχνικές όσο και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της οικιακής αρχιτεκτονικής.

2.1.3.3. Το εκφορικό σύστημα

Απαντάται στους θολωτούς τάφους της ΥΕ περιόδου, αλλά φαίνεται ότι βασικές αρχές της εκφορικής δόμησης είναι γνωστές από την Πρωτοκυκλαδική περίοδο και από τους χαμηλούς τάφους που βρέθηκαν στη Σύρο. Από τα παλαιότερα δείγματα του είδους είναι ο θολωτός τάφος στην περιοχή Οσμάν Αγά Μεσσηνίας, της ΜΕ ΙΙΙ περιόδου. Το εκφορικό σύστημα δομής, όμως, απαντάται και σε άλλους πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου, όπως στους Αιγυπτίους και στους Χαλδαίους, στη δυτική Μεσόγειο (Σαρδηνία), σε ευρωπαϊκές χώρες (Αγγλία, Γαλλία), καθώς και σε πολλές περιοχές ακόμη και άλλων ηπείρων (Lazar κ.α. 2004, Ντάκουρη 1998).

Είναι, όμως, γεγονός ότι οι Μυκηναίοι, που συνήθως επιδίωκαν να δηλώνουν με την αρχιτεκτονική την κοινωνική διαστρωμάτωση και την πολιτική ιεραρχία, προχώρησαν σε μνημειακές κατασκευές τάφων, ιδιαίτερα των βασιλικών (Hood 1960, Στίκας 1958, Wace 1953). Το προεξέχον τμήμα των λίθων είναι μικρότερο, ώστε να επιτυγχάνεται ισορροπία. Η μορφή αυτή (θολοδομία) θα επικρατήσει και στην Ανατολή και στην Κρήτη, αλλά στις Μυκήνες η κατασκευαστική τεχνική θεωρείται πολύ υψηλή (Μπούρας 1999: 109).

Επάλληλες οριζόντιες στρώσεις δόμων με ελάχιστο ή χωρίς συνδετικό υλικό στους αρμούς δημιουργούν εντυπωσιακά σύνολα, συμπαγή και ανθεκτικά. Χαρακτηριστικό της

---

²⁰ Για τη μελέτη των ισοδομικών κατασκευών της Εποχής του Χαλκού στην ανατολική Μεσόγειο βλ. Hult 1983.

μεθόδου είναι το προοδευτικό στένεμα προς τα πάνω. Οι συγκλίνουσες προς ένα νοητό κέντρο στρώσεις έφταναν συμμετρικά μέχρι ένα ορισμένο ύψος, οπότε το κενό που έμενε στην κορυφή μπορούσε είτε να καλυφθεί με στέγαστρο (π.χ. κάποια μεγάλη πέτρινη πλάκα), είτε να κλείσει εντελώς με τις ίδιες πέτρες (Ορλάνδος: 1994: 287 κ.ε.). Τα εντυπωσιακά σε μέγεθος και ποιότητα κατασκευής έργα αποτελούν παραδείγματα αντοχής: ακόμη και τα πιο ευαίσθητα σημεία των κατασκευών, τα στόμια, ενισχύονται με παραστάδες μεγάλου βάρους ώστε να μπορούν να αντισταθμίζουν τις πλάγιες ωθήσεις. Και μόνο η εκτίμηση του βάρους του ανωφλίου στον εκφορικό «Τάφο του Ατρέως» (120 τόνοι) δίνει μια καλή εικόνα της εξειδίκευσης και της εμπειρίας που απαιτήθηκε για τη μεταφορά των υλικών και την οικοδόμηση.

Το εκφορικό σύστημα εφαρμόστηκε και κατά τους ιστορικούς χρόνους, σε κυκλοτερείς, ορθογώνιους, τετράγωνους και στενομήκεις τάφους, πύλες τειχών, παράθυρα, οικοδομήματα διαφόρων χρήσεων, κρήνες, γέφυρες, δεξαμενές, οικοδομικά τόξα κ.α.

Στα νεότερα χρόνια το πιο γνωστό παράδειγμα ευρείας χρήσεως της εκφορικής μεθόδου αφορά στα λιθόκτιστα *μιτάτα* της Κρήτης, ειδικά κυκλοτερή οικοδομήματα που χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα από τους βοσκούς του Ψηλορείτη. *Μιτάτα* ονομάζονται στην κεντροανατολική Κρήτη, ενώ στη δυτική λέγονται *κούμοι*. Μια από τις πληρέστερες περιγραφές τους χρωστάμε στον Στέφανο Ξανθουδίδη (Xanthoudides 1924), που εντόπισε ομοιότητα των μιτάτων με τους θολωτούς τάφους, την οποία αποδίδει σε μια μακρά και αδιάλειπτη παράδοση μεταδιδόμενη από γενιά σε γενιά.

3. Ιστορικά χρόνια.

Από τη Γεωμετρική ως την Ελληνιστική εποχή

Στην Κρήτη εξακολουθεί κατά τη Γεωμετρική εποχή να χρησιμοποιείται η πέτρα και έχουμε μερικά σημαντικά δείγματα τοιχοποιίας, όπως στον Πρινιά και στο Πύθιο της Γόρτυνας (Pernier 1934). Οι τοίχοι εξακολουθούν να είναι ευθύγραμμοι, με πέτρες ελαφρά κατεργασμένες, ενώ σπάνια χρησιμοποιούνται μεγαλύτεροι δόμοι. Σε άλλες περιοχές της Ελλάδας η πέτρα χρησιμοποιείται για την κατασκευή βάσεων πάνω στις οποίες εδράζονται οικοδομήματα από ξύλα ή και οπτόπλινθους για να αποφεύγεται η υγρασία του εδάφους.

Στις αρχές του 7^{ου} αιώνα π.Χ αρχίζουν να χτίζονται ναοί με πέτρες, ενώ κατά τον επόμενο (6^ο) αιώνα η χρήση της πέτρας στα μνημειακά οικοδομήματα γενικεύεται.

Ταυτόχρονα αρχίζει να εμφανίζεται το μάρμαρο σε περιορισμένη κλίμακα. Η χρήση του δεν είναι άσχετη με την προσπάθεια για αισθητική βελτίωση των δημόσιων κατασκευών και των χώρων λατρείας επειδή «πρόσθετε στα αρχιτεκτονήματα ξεχωριστή χάρη εξαιτίας του χρώματος και της λάμψης του» (Hölscher 2005: 203). Η παρουσία του στην αρχιτεκτονική θα γίνει ιδιαίτερα αισθητή κατά τον 5^ο αιώνα. Ήδη κατά την εποχή αυτή θα παρατηρηθεί μια σημαντική πρόοδος στις τεχνικές κατεργασίας και εφαρμογής της πέτρας και του μαρμάρου και θα αναπτυχθούν λατομεία σε πολλές περιοχές, όπως της Νάξου και της Πάρου, ο γνωστός «λυχνίτης», που ονομάστηκε έτσι επειδή εξορυσσόταν από υπόγειες στοές τις οποίες φώτιζαν με λύχνους.

Οι πέτρες που χρησιμοποιήθηκαν στην οικοδομή στα κλασικά και τα ελληνιστικά χρόνια ποικίλουν ανάλογα με την εποχή και το υλικό που βρισκόταν κοντά στον τόπο κατασκευής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η Αθήνα με τα δημόσια οικοδομήματά της επειδή έχουν διασωθεί αρκετές γραμματειακές πηγές και έχει μελετηθεί το δομικό υλικό, κυρίως το μάρμαρο της Πεντέλης (Wycherley 1978, Κορρές 1994).

Κατά την κλασική περίοδο θα αρχίσει η συστηματική εκμετάλλευση των λατομείων της Πεντέλης, εκείνων που θα τροφοδοτήσουν τους Αθηναίους μαρμαροτεχνίτες και θα αξιοποιηθούν στη γλυπτική της κλασικής εποχής. Η χρήση μαρμάρων και η επέκταση των χρήσεων της πέτρας φαίνεται να δημιουργεί συνθήκες σημαντικών τεχνολογικών εξελίξεων. Αναπτύσσονται οι τεχνικές μεταφοράς, δημιουργούνται έλκηθρα, επινοούνται κατασκευές με ξύλινα πλαίσια μέσα στα οποία έβαζαν τους λίθους προσαρμόζοντας μέχρι και άξονες περιστροφής, όπως συνέβη με τους αρχιτέκτονες του αρχαϊκού Αρτεμισίου της Εφέσου, τον Μεταγένη και τον Χερσίφρονα, που κατάφεραν να μεταφέρουν τα τεράστια επιστύλια του ναού, μήκους 8,75 μ. Η σχετική πληροφορία προέρχεται από τον Βιτρούβιο. Συχνά κατασκεύαζαν δρόμους για να διευκολύνουν τη μεταφορά με άμαξες που τις έσερναν βόδια. Ο πιο συνηθισμένος τρόπος μεταφοράς των λίθων ήταν η κύλιση με τα χέρια πάνω σε φάλαγγες ή σε ξύλινους κυλίνδρους. Η διαθάλασσης μεταφορά παρουσιάζει επίσης ενδιαφέρον. Χρησιμοποιούσαν ειδικά σκάφη, τα λιθαγωγιά. Οι μικρές πέτρες στοιβάζονταν στα πλοία και οι μεγαλύτερες δένονταν και εμβαπτίζονταν στο νερό, ανάμεσα σε δυο σκάφη. Με την άνωση το φορτίο ήταν πιο ελαφρύ (Ορλάνδος 1994: 88 κ.ε.). Τα μάρμαρα λαξεύονταν αρχικά στα λατομεία, όπου γινόταν η βασική επεξεργασία, η οποία συνεχιζόταν στο εργοτάξιο ενώ συχνά ολοκληρωνόταν μετά την τελική τοποθέτησή τους.

Ο τρόπος κατασκευής των τοίχων ποικίλει ανάλογα με το οικονομικό επίπεδο του ιδιοκτήτη. Οι πιο ποιοτικές κατασκευές γίνονται σε δημόσια κτήρια, με τοίχους που

χτίζονται συχνά με λαξευμένες πέτρες οι οποίες καλύπτουν όλο το πάχος τους. Δεν χρησιμοποιήθηκαν σε ευρεία έκταση τοξωτές και θολωτές κατασκευές, αν και οι τρόποι αυτοί ήταν γνωστοί. Τα τόξα σε μνημειακές κατασκευές θα αρχίσουν να εφαρμόζονται στα ελληνιστικά χρόνια, ενώ η χρήση τους θα επεκταθεί σημαντικά στη ρωμαϊκή εποχή.

Ήδη από την κλασική εποχή οι ναοί κτίζονταν τις περισσότερες φορές εξ ολοκλήρου με πέτρες. Κίονες με σπονδύλους, κιονόκρανα και βάσεις δίνουν εντυπωσιακές όψεις, ενώ οι τοίχοι κατασκευάζονταν με κανονικές σειρές λιθόπλινθων. Σημαντικό βήμα εξέλιξης της οικοδομικής τεχνογνωσίας αποτελεί η εφαρμογή μαρμάρινων στεγών που εμφανίζονται αρχικά στις Κυκλάδες, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον οίκο των Ναξίων στη Δήλο (600 π.Χ. περίπου). Ωστόσο, τα πιο γνωστά παραδείγματα εφαρμογής αυτού του τρόπου στέγασης προέρχονται από την Αθήνα (π.χ. Παρθενώνας).

Από τα ύστερα κλασικά και τα ελληνιστικά χρόνια η χρήση της πέτρας στην οικοδομή επεκτείνεται, αρχίζουν να χτίζονται ψηλότερες βάσεις και πολλές οικίες κατασκευάζονται εξ ολοκλήρου με πέτρα. Πρόκειται για «δημόσια κτήρια και πολυτελείς ιδιωτικές κατοικίες των ανώτερων τάξεων» (Hölscher 2005: 203).

3. 1. Συστήματα τοιχοποιίας

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες οι γνώσεις μας για τους τρόπους με τους οποίους έχτιζαν κατά την αρχαιότητα βελτιώθηκαν σε σημαντικό βαθμό καθώς διαφωτίστηκαν από μελέτες που αφορούν είτε στα υλικά δομής (Ορλάνδος 1994) είτε στα οχυρωματικά ή άλλα έργα, με πρώτη την εργασία του R. L. Scranton (1941).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν προκαλέσει τα ισχυρά οχυρωματικά έργα των ιστορικών χρόνων και η δυνατότητα της οικοδομικής να κατασκευάζει συμπαγείς τοιχοποιίες που άντεξαν σε πολλές φυσικές καταπονήσεις (σεισμούς) και ανθρώπινες επεμβάσεις. Η χρησιμοποίηση του καταπέλτη ως πολιορκητικής πρακτικής από τους Συρακούσιους το 399 π. Χ. άλλαξε δραστικά τα πράγματα. Η τεχνική του βελτιώθηκε στα μέσα του 4^{ου} αιώνα και οι οικοδομικές τεχνικές έπρεπε πλέον να προσαρμοστούν στην καινούργια πραγματικότητα για να αντέχουν οι οχυρώσεις.

Ο Winter (1971α και 1971β) και ο Lawrence (1979) συμπλήρωσαν την εργασία του Scranton και πρόσφεραν καινούργιο υλικό και στοιχεία για τη χρονολόγηση της τοιχοποιίας. Αν και οι επί μέρους χρονολογήσεις ξεφεύγουν από τα ζητούμενα αυτής της διατριβής, θα πρέπει να σημειώσουμε μια σημαντική παρατήρηση του Winter (1971α: 81 κ.ε.), σύμφωνα με την οποία τα συστήματα τοιχοποιίας που εφαρμόστηκαν μπορούν να ερμηνευτούν ως έργα διαφορετικών εργαστηρίων και δεν ανταποκρίνονται κατ' ανάγκη

σε χρονολογικές διαφορές. Ο τρόπος με τον οποίο χτίζεται ένα κτήριο αποτελεί συνάρτηση πολλών παραγόντων, όπως:

1. Το διαθέσιμο οικοδομικό υλικό. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις προτιμώνται λίθοι που είτε υπάρχουν σε κοντινές αποστάσεις είτε εξορύσσονται από την ίδια περιοχή στην οποία γίνεται κάποιο έργο. Εξαίρεση αποτελούν τα μεγάλα δημόσια οικοδομήματα και, πιο συχνά, τα έργα της μνημειακής αρχιτεκτονικής. Αλλά και σ' αυτήν την περίπτωση είναι πιο συνηθισμένη η μεταφορά αρχιτεκτονικών μελών και όχι όλου του οικοδομικού υλικού.

2. Το αισθητικό και δομικό ρεύμα, η τάση που επικρατεί κάθε φορά και που συνήθως αποτελεί επιλογή του ιδιοκτήτη.

3. Η εξειδίκευση των μαστόρων και ο τρόπος που χτίζουν.

4. Τα οικονομικά και τα κοινωνικά κριτήρια. Δεν απαιτούν όλα τα συστήματα τοιχοποιίας ίδια εργασία, ίδια εξειδίκευση, ούτε ίδιο κόστος κατασκευής.

Διαφωτιστική για την οικοδομική τέχνη των κλασικών και των ελληνιστικών χρόνων υπήρξε η διατριβή του Karlsson (1992), που μελέτησε τους οχυρωματικούς πύργους στη Σικελία. Μας έδωσε μια καλή ανάλυση της έμπλεκτης τοιχοποιίας συμπληρώνοντας το υλικό που είχε συλλέξει και αναλύσει ο Tomlinson (1961). Πρόκειται για ένα σύστημα κατά το οποίο οι λίθοι εμπλέκονται, τοποθετούνται σταυροειδώς και δημιουργούν συμπαγέστερα σύνολα, με τοιχοποιίες «δεμένες» από τις εξωτερικές πλευρές προς το εσωτερικό τους. Πήρε το όνομά της από την εμφάνιση των προσόψεων των τοίχων που δίνουν την εικόνα πλεκτής δόμησης, με τους δρομικούς και τους μπατικούς λίθους να εναλλάσσονται. Ο Cooper (2000: 171-172) υποστήριξε ότι οι αλλαγές στον τύπο τοιχοποιίας στα οχυρωματικά έργα δεν είναι θέμα εκλεκτικισμού του ρυθμού αλλά αποτέλεσμα των τεχνολογικών εξελίξεων. Ωστόσο, οι πιο σημαντικές πληροφορίες που έχουμε για το *έμπλεκτον* προέρχονται από τον Βιτρούβιο: «Οι Έλληνες παρεμβάλλουν εγκάρσιους λίθους, τους καλουμένους διάτονους που διαπερνούν από μέτωπο σε μέτωπο τον τοίχο, δένοντάς τον κατά τον καλύτερο τρόπο και εξασφαλίζοντας τη στερεότητά του» (Βιτρούβιος II, 8, 7).²¹

Η μελέτη των Δανών στην Κεφαλονιά κατέληξε σε μια ακόμη προσπάθεια κατηγοριοποίησης με βάση τη συνολική εικόνα των οχυρωματικών έργων της αρχαιότητας (μέγεθος λίθων, άρμοση, επεξεργασία επιφάνειας και σχήμα). Προτάθηκαν 27 κατηγορίες, οι οποίες προέκυψαν με συγκριτικές μεθόδους και με βάση υλικό που

---

²¹ Σε μετάφραση Π. Λέφα.

συγκεντρώθηκε απ' όλη την Ελλάδα. Μελετώντας το πολυγωνικό σύστημα δόμησης προτάθηκαν 14 υποκατηγορίες (Randsborg 2002: 207 κ.ε.).

Οι πληροφορίες μας για τις οικοδομικές εργασίες των ιστορικών χρόνων εμπλουτίζονται από τη μελέτη των οικοδομικών επιγραφών που έχουν εντοπιστεί σε πολλές περιοχές της Ελλάδας και σε άλλες περιοχές (Ιωνία, Μεγάλη Ελλάδα). Αναφέρονται σε ανεγέρσεις και επισκευές κτηρίων, διασώζουν συμβάσεις και φωτίζουν τεχνικές και κατασκευαστικές πλευρές. Εκτός από τα τεχνικά και οικονομικά θέματα που θίγονται, αποκαλύπτονται πτυχές της καθημερινής ζωής και πληροφορίες για τα κοινωνικά συμφραζόμενα, τους θεσμούς, τη θέση των οικοδόμων κ.α.

3.1.1. Λέσβιο σύστημα

Ήδη από την αρχαϊκή περίοδο μας είναι γνωστό το λέσβιο σύστημα το οποίο εφαρμόστηκε περισσότερο σε περιοχές με ιωνική επίδραση (Ορλάνδος 1994: 208) και σε περιπτώσεις που απαιτούσαν μεγάλες αντοχές, όπως είναι τα οχυρωματικά έργα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του τύπου οικοδομής αποτελεί το Τελεστήριο της Ελευσίνας, το οποίο χρονολογείται από τον 7^ο αι. π.Χ. Ο Ορλάνδος (ο. π.) το θεωρεί υποκατηγορία του «πολύπλευρου» συστήματος δόμησης. Πιθανώς χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από Λέσβιους οικοδόμους ή εφαρμόστηκε (για πρώτη φορά ή σε μεγάλη έκταση) στο νησί από το οποίο πήρε το όνομά του.

Οι λίθοι έχουν ακανόνιστο σχήμα, συνήθως τετράπλευρο ή πεντάπλευρο, παρουσιάζουν ελαφρές καμπυλώσεις και έχουν λαξευμένες τις εξωτερικές τους πλευρές ώστε να δημιουργούνται συμπαγείς τοιχοποιίες με καλή αισθητική. Η εξωτερική επιφάνεια μπορεί να είναι λεία ή πελεκημένη λιγότερο ώστε να φαίνεται πιο αδρή. Στις γωνίες, όμως, οι πέτρες ήταν πάντα ορθογώνιες για στατικούς λόγους.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα του λέσβιου συστήματος ήταν η πολύ καλή άρμωση των λίθων. Πρόκειται για δύσκολη εργασία, αφού οι λίθοι λαξεύονται με μεγάλη ακρίβεια ώστε να ταιριάζει ο ένας με τον άλλο και οι αρμοί να μην παρουσιάζουν κενά ούτε να χρειάζονται μικρότερες πέτρες για να καλυφθούν (δεν γινόταν το γνωστό από τη λαϊκή οικοδομική «χαλικολόημα»). Είναι εντυπωσιακή η εμφάνιση αυτής της μορφής τοιχοποιίας, αφού δημιουργεί ποικιλία σχημάτων.

Οι χτίστες είχαν στη διάθεσή τους «μολύβδινους κανόνες» με τους οποίους αποτύπωναν επακριβώς το κενό και με βάση αυτές τις αποτυπώσεις λάξευαν τις πέτρες. Ήταν κάποιο φύλλο ή ταινία από μόλυβδο. Επειδή ήταν εύκαμπτος, τον τοποθετούσαν πάνω στις πέτρες κατά τη διάρκεια του κτισίματος, έπαιρνε το σχήμα που απαιτούσε η

άρμοση των υποκείμενων λίθων και με αυτό το σχήμα οι λιθοξόοι λάξευαν τις κάτω πλευρές των λίθων που επρόκειτο να χτιστούν στη συνέχεια. Η πληροφορία διασώθηκε από τον Αριστοτέλη²² και απασχόλησε τόσο τους μεταγενέστερους σχολιαστές του²³ όσο και τη νεότερη έρευνα (Forchhammer 1847: 5).²⁴

3.1.2. Πολυγωνικό σύστημα

Πρόκειται για τη δεύτερη υποκατηγορία του πολύπλευρου συστήματος δόμησης. Από τον 5^ο αιώνα είχε αρχίσει να υποκαθιστά το λέσβιο σε πολλά οικοδομικά έργα (Ορλάνδος 1994: 215). Οι πέτρες έχουν περισσότερες από τέσσερις ευθύγραμμες πλευρές, σχεδόν ισομήκεις (Scranton 1941: 16-17). Η εξωτερική πλευρά λαξευόταν και λειανόταν σπάνια – συνήθως την άφηναν όπως ήταν, ή τη διαμόρφωναν με λίγα χτυπήματα οι λιθοξόοι.

Από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. τα χτυπήματα με τα λαξευτικά εργαλεία ήταν πιο πυκνά, κάθετα, και έδιναν μια πιο εντυπωσιακή όψη στα οικοδομήματα. Από το τέλος του ίδιου αιώνα το σύστημα αυτό άρχισε να αποκτά πιο κανονική όψη, καθώς διατήρησε τον πολυγωνικό χαρακτήρα του, αλλά οι λίθοι χτίζονταν σε οριζόντιες στρώσεις (Scranton 1941: 50). Σε γενικές γραμμές σχημάτιζε πολύπλοκα δίκτυα αρμών που προκαλούσαν εντύπωση και έδιναν την αίσθηση ανεπτυγμένης οικοδομικής τέχνης.

3.1.3. Τραπεζιόσχημο σύστημα

Είναι παραλλαγή του πολυγωνικού και απαντάται σε διαφορετικές εκδοχές (ακανόνιστο, ψευδοϊσόδομο και ισόδομο), αν και σε πολλές περιπτώσεις θεωρήθηκε ως αυτόνομο σύστημα δόμησης. Οι δυο πλευρές των λίθων που τοποθετούνται σε οριζόντια διάταξη (η πάνω και η κάτω) είναι παράλληλες. Οι άλλες είναι συνήθως ακανόνιστες. Το ισόδομο τραπεζιόσχημο αποτέλεσε κατά κάποιον τρόπο προσπάθεια μετάβασης από τα πολυγωνικά προς τα τετράπλευρα συστήματα δόμησης. Καθώς οι πέτρες δεν ήταν πάντοτε ισοΰψεις, οι χτίστες έπρεπε να βρουν τρόπους να συμπληρώνουν τα κενά με διαφορετικές στρώσεις ή με τη χρησιμοποίηση μικρότερων «πλακοειδών βυσμάτων» (Ορλάνδος 1994: 217).

²² Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1137b.

²³ Σχολ. Αριστοτ., *Ηθικά Νικομάχεια*, 1134A (Bekker) και (Ανών.) Σχ. Αριστοτ., *Ηθικά Νικομάχεια*, 250.

²⁴ «Πρώτος εταύτισε την λεσβίαν οικοδομήν του Αριστοτέλους προς την καμπυλόγραμμον τοιχοποιίαν ο Forchhammer, όστις όμως έκαμε σύγχυσιν των προϊστορικών κυκλοπειών τειχών προς τα πολυγωνικά των ιστορικών χρόνων. Των κυκλοπειών τειχών οι λίθοι δεν έχουν λαξευτούς τους αρμούς, παρουσιάζουν δε μεταξύ των κενά πληρούμενα διά μικροτέρων λιθαρίων και πηλού» (Ορλάνδος 1994: 211).

3.1.4. Ορθογώνιο σύστημα

3.1.4.1. Ισοδομικό

Γνωστό από την προϊστορική εποχή σε πολλές περιοχές της Μεσογείου, όπως τονίσαμε ήδη, αποτελεί ένα από τα γνωρίσματα της μνημειακής οικοδομικής. Το συναντάμε κυρίως σε ναούς και άλλα δημόσια οικοδομήματα. Οι πέτρες είναι ορθογώνιες, λαξεύονται ώστε να έχουν ίσα μεγέθη και τοποθετούνται σε ισοϋψείς στρώσεις. Ως προς το μέγεθος διαφέρουν μόνο οι πέτρες που τοποθετούνται στις γωνίες. Για μεγαλύτερη σταθερότητα οι κάθετοι αρμοί της μιας σειράς τοποθετούνταν στο μέσο των λίθων της προηγούμενης και της επόμενης. Ο Βιτρούβιος (VI, 8, 6) όρισε ως ισόδομο το σύστημα στο οποίο «όλοι οι δόμοι έχουν το ίδιο ύψος». Ωστόσο, υπάρχουν διαφορετικές τεχνικές χτισίματος.

Ο Ορλάνδος αναφέρει διαφορετικούς τύπους, ανάλογα με την πλοκή των λιθόπλινθων:

α. Οι λίθοι είναι ισοϋψείς, ισομήκεις, ισοπαχείς και καταλαμβάνουν όλο το πάχος του τοίχου.

β. Οι λιθόπλινθοι είναι ισοϋψείς και ισομήκεις, δεν καταλαμβάνουν όμως σε όλες τις στρώσεις όλο το πάχος του τοίχου. Οι στρώσεις αυτές εναλλάσσονται με άλλες στις οποίες έχουν τοποθετηθεί δυο παράλληλοι λιθόπλινθοι. Υπάρχουν, δηλαδή δρομικοί και μπατικοί (διάτονοι) λίθοι, όπως ονομάζονται αυτοί που καταλαμβάνουν όλο το πάχος της τοιχοποιίας.

3.1.4.2. Ακανόνιστο ορθογώνιο

Οι πέτρες είναι πάντα λαξευμένες ώστε να σχηματίζουν ορθές γωνίες, χωρίς όμως να έχουν πάντα το ίδιο ύψος. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο (1994: 223),

«είναι δυνατόν να προέκυψεν είτε εκ λόγων οικονομίας, είτε εκ λόγων εσπευσμένης κατασκευής ή ανωμάλου διαπλάσεως του εδάφους, ή ακόμη και εξ αδεξιότητος των εκτελεστών του».

3.1.4.3. Ψευδοϊσοδομικό

Οι πέτρες έχουν και πάλι ορθογώνιο σχήμα, τοποθετούνται σε στρώσεις, όπως στο ισοδομικό σύστημα, αλλά οι στρώσεις δεν είναι ισοϋψείς. Συνήθως εναλλάσσονται ανά δύο. Σύμφωνα με τον Βιτρούβιο (VI, 8, 6), ψευδοϊσόδομο είναι το σύστημα εκείνο «που οι δόμοι είναι ανισοϋψείς και ανισομεγέθεις». Και σ' αυτό το σύστημα υπάρχουν διάφορες παραλλαγές ανάλογα με τον τρόπο εναλλαγής στρώσεων από λίθους μικρού ή μεγαλύτερου ύψους.

3.1.4.4. Ισοδομικό τραπεζιόσχημο

Όπως το απλό ισοδομικό μόνο που οι λίθοι είναι τραπεζιόσχημοι. Ο Ορλάνδος (1994: 219) το αναφέρει ως παραλλαγή του τραπεζιόσχημου.

3.1.5. «Εκ λογάδων λίθων»

Με «αργούς» λίθους, όπως θα λέγαμε σήμερα, χωρίς επεξεργασία. Οι αργολιθοδομές όλων των εποχών δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις. Συνήθως η χρήση γωνιόλιθων, λαξευτών πλαισίων στα ανοίγματα και η επιμέλεια της κατασκευής αποτελούν βασικά στοιχεία για την εκτίμηση της ποιότητας μιας κατασκευής με αργολιθοδομή.

3.2. Εργολάβοι και χτίστες

Η εκτίμηση των επαγγελμάτων της πέτρας είναι συνδεδεμένη με τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν τη χειρωνακτική εργασία οι αρχαίες ελληνικές κοινωνίες. Στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντα γίνεται έντονος λόγος για τα χειρωνακτικά επαγγέλματα. Μεταξύ άλλων, ένας από τους συνομιλητές τονίζει ότι οι χειρωνακτικές εργασίες...

- Καταστρέφουν το σώμα όσων ασκούν τέτοια επαγγέλματα και όσων διευθύνουν τους εργαζόμενους.

- Τα σώματά τους γίνονται πλαδαρά και οι ψυχές δειλές.

- Οι χειρώνακτες δεν ασχολούνται με τους φίλους τους και με την πολιτεία.

- Είναι θλιβεροί ως υπερασπιστές της πατρίδας τους.

Στο ίδιο κείμενο αναφέρεται ότι σε πόλεις με στρατιωτική οργάνωση απαγορεύεται στους πολίτες να ασκούν *βαναυσικά* (χειρωνακτικά) επαγγέλματα.

Η Claude Mossé (1996: 58-59) συγκαταλέγει ανάμεσα στις απαραίτητες εξειδικεύσεις του αρχαιοελληνικού κόσμου την κατεργασία της πέτρας και του μαρμάρου «καθώς οι πόλεις αρχίζουν να ανεγείρουν δημόσια ή θρησκευτικά μνημεία και να τα διακοσμούν με γλυπτές παραστάσεις και αγάλματα». Προφανώς μερικές βασικές εργασίες μπορούσαν να γίνουν στο πλαίσιο του «οίκου»: τέτοια εργασία θα μπορούσε να είναι η κατασκευή κάποιων επίπλων ή και των ίδιων των κτηρίων. Όσον αφορά στην αθηναϊκή κοινωνία, μεγάλο μέρος των εργασιών γινόταν από δούλους. Στα κλασικά και τα ελληνιστικά χρόνια τα περισσότερα σπίτια των ελληνικών πόλεων ήταν μικρά και κατασκευάζονταν με ευτελή υλικά, ώστε μπορούσαν να κατασκευαστούν χωρίς σημαντικές οικοδομικές εξειδικεύσεις. Όσον αφορά στα δημόσια οικοδομήματα, δεν πρέπει να ξεχνάμε τον μνημειακό χαρακτήρα της οικοδομικής τέχνης. Η εκτέλεση των έργων που

συγκροτούσαν το τεράστιο οικοδομικό πρόγραμμα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας²⁵ μετέτρεψε την Αθήνα σε διαρκές εργοτάξιο. Τα πειραϊκά λατομεία λειτουργούσαν συνέχεια και...

«σχεδόν δέκα χιλιάδες λίθοι, μέσου βάρους δυο τουλάχιστον τόνων, ανεβάζονται από τον Πειραιά στην Ακρόπολη για την κατασκευή του γιγάντιου συμπαγούς βάρου του νέου ναού (περίπου 77,00 μ.Χ31,40 μ). Το σχέδιο προβλέπει περίσταση με 6 κίονες στις προσόψεις και 15 στις πλευρές. Οι κίονες θα πρέπει να έχουν διάμετρο περίπου 2,30 μ. και ύψος περίπου 11,50 μ. Τα επιστύλια των προσόψεων θα πρέπει να έχουν μήκος περίπου 5,30 μ.(!)» (Κορρές 2000: 8-9).

Τα γεγονότα των περσικών πολέμων θα διακόψουν το έργο. Η νίκη των Αθηναίων, όμως, πρόφερε την ισχύ και το ιδεολογικό υπόβαθρο για να κατασκευαστούν ακόμη πιο εντυπωσιακά έργα, όπως ο Παρθενώνας, ένα από τα πιο εντυπωσιακά δημιουργήματα του αρχαίου κόσμου,²⁶ που γνώρισε πολλές κατασκευαστικές περιπέτειες και αποπερατώθηκε το 438 π.Χ. (Κορρές 2000: 16).

Είναι τότε που αρχίζουν να λειτουργούν σε οργανωμένη μορφή τα λατομεία της Πεντέλης. Τα έργα αυτά λειτουργούν ως φορείς πολλαπλών μηνυμάτων.

Από φιλολογικές πηγές, λοιπόν, πληροφορούμαστε ότι κατά τα κλασικά χρόνια υπήρχαν επαγγέλματα όπως αυτά του λατόμου, του λιθουργού και του τέκτονος (Θουκυδίδης 7, 43). Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε την κοινωνική διάρθρωση του αρχαίου κόσμου. Ο θεσμός της δουλοκτησίας φαίνεται να διαμορφώνει ειδικεύσεις και εργασιακές συνθήκες. Οι εργασίες που σχετίζονταν με την πέτρα ήταν πάντα σκληρές και κουραστικές και τις ασκούσαν άνθρωποι των κατώτερων οικονομικών τάξεων, όπως γνωρίζουμε από σύγχρονα παραδείγματα. Η δουλεία αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την κατανόηση του συστήματος. Δεν υπήρχε ανεπτυγμένη η ελεύθερη εργασία στη μορφή που τη γνωρίζουμε σε σύγχρονες κοινωνίες. Όπως έχει επισημανθεί, «ο δουλοκτητής της αρχαιότητας ήταν εισοδηματίας και όχι επιχειρηματίας» (Finley 1996: 61). Στις πιο βαριές και σκληρές χειρωνακτικές εργασίες απασχολούνταν κυρίως δούλοι, όπως συνέβαινε με τα ορυχεία του Λαυρίου.

²⁵ Για τα οικοδομικά προγράμματα της αθηναϊκής δημοκρατίας βλ. Λαμπρινουδάκης 1983.

²⁶ Σχετικά βλ. Ορλάνδος 1978.

4. Ρωμαϊκή Εποχή

Ο τρόπος δομής και, σε μεγαλύτερο βαθμό, τα υλικά απέκτησαν συμβολικές διαστάσεις στα χρόνια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Γύρω από την οικοδομική και τη λιθοξοϊκή τέχνη κινούνταν ένα ολόκληρο σύστημα που ξεκινούσε από τα μεγάλα λατομεία και έφτανε στην τελική χρήση των υλικών προκειμένου να τονιστούν οι οικονομικές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Ο Βιτρούβιος (II 7, 2) μας άφησε περιγραφές των λίθων που χρησιμοποιούσαν, καθώς και σημαντικές πληροφορίες για τα λατομεία. Οικοδομικά υλικά και αρχιτεκτονικά μέλη μεταφέρονταν με πλοία από τη μια γωνιά της Αυτοκρατορίας στην άλλη· κίονες, κιονόκρανα, λαξευμένες επιφάνειες, ακόμη και ολόκληρες σαρκοφάγοι απέκτησαν διαστάσεις συμβόλων της ρωμαϊκής χλιδής. Από τα πιο εντυπωσιακά υλικά που μεταφέρθηκαν στη Ρώμη είναι εκείνα που λαξούνταν στην ανατολική αιγυπτιακή έρημο (πορφυρίτες, γρανίτες και διορίτες), οι κυανέρυθροι λίθοι της Φρυγίας, το κίτρινο μάρμαρο της αφρικανικής Νουμιδίας, το ερυθρό μάρμαρο του Ταίναρου, το πράσινο λατυποπαγές μάρμαρο από τη Λάρισα, ο πράσινος πορφυρίτης, γνωστός και ως κροκεάτης λίθος, καθώς και τα φημισμένα από την αρχαιότητα μάρμαρα της Προκονήσου, της Πάρου, της Θάσου, της μικρασιατικής Αφροδισιάδας και άλλων περιοχών (Μπούρας 1999: 374).

Παράλληλα με το μάρμαρο, αναπτύχθηκε η οικοδομική με οπτόπλινθους (τούβλα) τα οποία είχαν όχι μόνο ποικίλα σχήματα αλλά και χτίζονταν με πολλούς τρόπους.

Ο τρόπος εφαρμογής των οικοδομικών υλικών και τα οικοδομικά συστήματα δεν παραμένουν σταθερά, όπως είδαμε ήδη. Οι Ρωμαίοι προτιμούν στην αρχή λαξευτές τοιχοποιίες που δείχνουν συμμετρία και δημιουργούν καλά αισθητικά σύνολα σύμφωνα με το ισόδομο και το ψευδοϊσόδομο σύστημα (ρωμαϊκό *quadratum*). Αν και στη συνέχεια εφαρμόστηκαν και άλλα συστήματα, το *quadratum* δεν σταμάτησε να εφαρμόζεται, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις πολυτελών μνημειακών κατασκευών, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το Ωδείο του Ηρώδου του Αττικού στην Αθήνα. Οι πολυγωνικές τοιχοποιίες εξελίσσονται και «ενίστε ο τρόπος που οι λίθοι συνδυάζονται μεταξύ τους δημιουργεί σύνολα στατικά αυτόνομα (ψευδότοξα), όπως στο Segni» (Μπούρας 1999: 376).

Το πραγματικά νέο που εμφανίζεται για πρώτη φορά κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ. (Hölscher 2005: 202) είναι οι χυτές τοιχοποιίες, που η εφαρμογή τους κορυφώνεται στην ύστερη περίοδο της Δημοκρατίας (1^{ος} αι. π.Χ.) και συνεχίζει να επεκτείνεται διαρκώς στους αυτοκρατορικούς χρόνους, οπότε χρησιμοποιήθηκαν σε θεμελιώσεις και σε οροφές. Η

τεχνική ονομάστηκε *opus caementicium* και *structura caementicia*. Είναι μια μορφή σκυροδέματος που μπορεί να εφαρμοστεί μέσα σε ξύλινα καλούπια, ωστόσο προτιμάται κατά κανόνα η κατασκευή συμπαγούς εξωτερικής τοιχοποιίας με λεπτούς λίθινους ή οπτοπλίνθινους τοίχους. Με αυτή τη λογική κατασκευάστηκαν πολλά από τα πιο εντυπωσιακά έργα της εποχής. Οι ξυλόπηκτες τοιχοποιίες δεν ήταν πάντα αποδεκτές, καθώς φαίνεται ότι παρουσίαζαν προβλήματα. Ο Βιτρούβιος (II, 8, 20) τονίζει ότι θα ευχόταν να μην είχαν επινοηθεί και απαριθμεί προβλήματα τα οποία παρουσιάζουν. Και στις χυτές τοιχοποιίες ο τρόπος δομής δεν είναι ενιαίος, αλλά παρουσιάζει διαφοροποιήσεις που μπορούν να συνθέσουν βασικές κατηγορίες οικοδομικών εφαρμογών, όπως:

4.1. *Opus incertum*

Στις δυο πλευρές των τοίχων τοποθετούνταν μικρές ακανόνιστες πέτρες, οπότε το χυτό υλικό εφαρμοζόταν με ξυλότυπους. Μπορούσε να είναι χτισμένη μ' αυτόν τον τρόπο η μια μόνο πλευρά και η άλλη να έχει πολυτελή όψη με λαξευτή τοιχοποιία.

4.2. *Opus reticulatum* (δικτυωτό)

Οι δυο πλευρές των τοίχων ήταν χτισμένες με λίθους σχήματος κύβου ή πυραμίδας, αλλά δεν ήταν τοποθετημένοι σε οριζόντια διάταξη. Στο σύστημα αυτό οι αρμοί σχημάτιζαν πλέγμα καθώς οι διαγώνιοι των λίθων ήταν τοποθετημένοι κατακόρυφα. Για την εφαρμογή του απαιτούνταν λίθοι που κόβονταν εύκολα, όπως ήταν τα ηφαιστειογενή πετρώματα της Ιταλίας, τα οποία κόβονταν με πριόνι, στο μέγεθος και στο σχήμα που απαιτούσε η μέθοδος. Το *opus reticulatum* είναι γνωστό από την προ Χριστού εποχή (Βιτρούβιος II, 8), ενώ γνώρισε μεγάλη τεχνική τελειότητα στην εποχή του Αυγούστου (Hölscher 2005: 202).

4.3. *Opus quasi reticulatum*

Όπως το απλό *opus reticulatum* με τη διαφορά ότι οι ρόμβοι είχαν ακανόνιστο σχήμα.

4.4. *Opus mixtum*

Τοιχοποιία στην οποία εναλλάσσονται διπλές οριζόντιες στρώσεις τούβλων και μίγμα από μικρές πέτρες και κονίαμα.

5. Παλαιοχριστιανικά χρόνια – Βυζαντινή Εποχή

5. 1. Παλαιοχριστιανικά – πρωτοβυζαντινά χρόνια

Οι τεχνικές που εφαρμόζονται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια αντικατοπτρίζουν την πολυπλοκότητα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και τη συνύπαρξη διαφορετικών λαών. Στις ανατολικές επαρχίες, και ιδιαίτερα στη Μέση Ανατολή, συνεχίζουν να χτίζουν σύμφωνα με τα παλαιότερα πρότυπα, με λαξευτές τοιχοποιίες. Στην Ιταλία, στην Κωνσταντινούπολη και σε πόλεις της Βαλκανικής φαίνεται να παίζουν σημαντικό ρόλο τα ισχυρά ασβεστοκονιάματα με εναλλασσόμενες στρώσεις από οπτόπλινθους και πέτρες ημιλαξευμένες ή και ακατέργαστες. Τα τείχη της Κωνσταντινούπολης χτίζονται με τούβλα και λαξευμένες πέτρες. Γενικά οι τοιχοποιίες δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις (Krautheimer 1998: 281). Η θολοδομία εξελίσσεται, εγκαταλείπονται τα ρωμαϊκά πρότυπα των χυτών θόλων και γενικεύεται η χρήση τούβλων, υλικό που αρχίζει να διαδραματίζει όλο και πιο σημαντικό ρόλο (Μπούρας 2001: 62).

Στα δημόσια οικοδομήματα και στους ναούς χρησιμοποιείται κατά κόρον το μάρμαρο, όπως συνέβαινε και στα χρόνια της ρωμαϊκής ακμής. Τα μάρμαρα της Προκονήσου της Προποντίδος ταξιδεύουν σε όλη σχεδόν τη Μεσόγειο. Τα συναντάμε στην κοντινή Κωνσταντινούπολη, αλλά και σε πολλές περιοχές της Βαλκανικής, στα νησιά του Αιγαίου, στην Κύπρο, στην Ιταλία και στη Βόρειο Αφρική.

Παράλληλα χρησιμοποιούνται ευρέως μάρμαρα από τα φημισμένα λατομεία της Πάρου, της Πεντέλης, της Αφροδισιάδας, της Θάσου και πολλών άλλων περιοχών. Η εξαγωγή των μαρμάρων εξειδικεύεται. Στα λατομεία λειτουργούν ειδικά λιθογλυπτικά εργαστήρια και τα διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη ετοιμάζονται και φορτώνονται σε πλοία για να ακολουθήσει η διαδικασία μεταφοράς. Γύρω στον 4^ο-5^ο αιώνα φαίνεται ότι βρίσκεται σε πλήρη ακμή το φαινόμενο της αρχιτεκτονικής τυποποίησης και, πιο συγκεκριμένα, το φαινόμενο της παραγωγής τυποποιημένων αρχιτεκτονικών μελών με τα οποία κατασκευάζονται όμοιες βασιλικές σε πολλές περιοχές της Μεσογείου (Μπακιρτζής 1997: 327-332).²⁷

Τα αρχαία ναυάγια με αρχιτεκτονικά μέλη και άλλα προϊόντα μαρμαρογλυπτικής και λιθοτεχνίας αποδεικνύουν τη φήμη των μαρμάρων από ορισμένες περιοχές που συνήθως κατευθύνονταν προς τη Ρώμη επιβεβαιώνοντας τις γραμματειακές πηγές και κυρίως τον Βιτρούβιο (X, 2, 15) και τον Πλίνιο (36, 6, 64) και συμπληρώνοντας την αρχαιολογική

²⁷ Αναφέρεται σε μεταφορές μαρμάρων Προκονήσου, καθώς και έτοιμων αρχιτεκτονικών μελών από την Προποντίδα στην Κύπρο και σε περιοχές της Βόρειας Αφρικής.

έρευνα. Ένα πλοίο που είχε ναυαγήσει έξω από τις σικελικές ακτές ήταν κατάφορτο με αρχιτεκτονικά μέλη ναοδομίας, δηλαδή κίονες, θωράκια τέμπλου, βάσεις κίωνων κ.α., όλα φτιαγμένα με μάρμαρο από την Προκόνησο. Ήταν δηλαδή όλα τα μαρμάρινα μέλη ενός ναού που επρόκειτο να χτιστεί σε κάποια άγνωστη περιοχή, στην ιταλική χερσόνησο, τη Σικελία ή τη Βόρειο Αφρική στα χρόνια του Ιουστινιανού (Agnello 1963: 1-9).

Οι μονόλιθοι κορμοί των κίωνων που ξεφορτώνονται από τα πλοία στις παραλίες της Μεσογείου μεταφέρονται με άλλους τρόπους, γνωστούς ήδη από την κλασική αρχαιότητα, σε περιοχές της ενδοχώρας. Το ίδιο συμβαίνει και με τα κιονόκρανα που μιμούνται αρχαιότερα μοτίβα και δημιουργούν μια καινούργια παράδοση με συμβολικό περιεχόμενο που είχε αντληθεί από τη χριστιανική θρησκεία (Παναγιωτίδη 1972, Πούλου–Παπαδημητρίου 1988).²⁸ Και πάλι τα λατομεία της Προκονήσου αποτελούν σημείο αναφοράς της παλαιοχριστιανικής μαρμαρογλυπτικής και αρχιτεκτονικής και δημιουργούν πρότυπα τα οποία προσπαθούν να μιμηθούν και άλλα τοπικά εργαστήρια. Τα παραδείγματα και στις δυο περιπτώσεις είναι πολλά και έχουν εντοπιστεί σε ναούς διαφόρων περιοχών (Krautheimer 1998: 157 –για τη βασιλική της Νέας Αγχιάλου). Παράλληλα δεν είναι σπάνια η χρήση κίωνων από παλαιότερα οικοδομήματα (Αντουράκης 1984: 71). Τα δάπεδα των βασιλικών, όπως και άλλων σημαντικών οικοδομημάτων, καλύπτονται με ψηφιδωτά ή με ορθογώνιες πλάκες μαρμάρου που κόβονται με πριόνια σε συγκεκριμένες διαστάσεις.²⁹

Η οικοδομική τέχνη υπήρξε αναμφισβήτητα μια από τις πιο σημαντικές δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν στον βυζαντινό κόσμο. Παράλληλα, όμως, ήταν και από τις πιο δαπανηρές. Μια εικόνα της κατάστασης που επικρατούσε μας δίνει ο Μιχαήλ Ψελλός (*Χρονογραφία* 3,14) κάνοντας λόγο για πακτωλό χρημάτων που είχαν διατεθεί προκειμένου να οικοδομηθούν δυο ναοί, της Περιβλέπτου και του Αγίου Γεωργίου Μαγγανά στην Κωνσταντινούπολη. Από τις πηγές, επίσης, πληροφορούμαστε για τεράστια ποσά που εκταμιεύονταν ως χορηγίες, μια και αυτό αποτελούσε κριτήριο ενίσχυσης της δημόσιας εικόνας των ίδιων των χορηγών (Bouras 2002: 538).

Οι σημαντικές εξελίξεις στην αρχιτεκτονική, και κυρίως στη ναοδομία, δημιούργησαν πρότυπα που άρχισαν να εξάγονται από τη νέα πρωτεύουσα και παράλληλα

---

²⁸ Η Παναγιωτίδη αναφέρεται στα ανάγλυφα ζώα των βυζαντινών κιονόκρανων και η Πούλου–Παπαδημητρίου σε χριστιανικά κιονόκρανα με άκανθα “πεταλούδα” από τη Σάμο.

²⁹ Για τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα της Ελλάδας, βλ. Πελεκανίδης 1974.

εκδηλώθηκαν προσπάθειες αντιγραφής των αρχιτεκτονικών μελών που χαρακτήριζαν τη δημόσια αρχιτεκτονική της πρωτεύουσας σε πολλές επαρχιακές περιοχές.

Δεν φαίνεται, όμως, να έχουμε ακόμη μαζικές μετακινήσεις μαστόρων. Οι λατόμοι και οι πετροκόποι ζουν στις περιοχές τους και ετοιμάζουν παραγγελίες, σχηματίζοντας μικρές ή μεγαλύτερες κοινότητες με βασικό χαρακτηριστικό την ειδίκευση στις τεχνικές επεξεργασίας της πέτρας. Οι εφαρμογές πάνω στην οικοδομή αποτελούσαν αντικείμενο τοπικών εργαστηρίων που κι αυτά αποκτούσαν σε κάποιο βαθμό εξειδικεύσεις, ωστόσο η ποιότητα των κατασκευών δεν είναι πάντα η ίδια και κατά κανόνα υπολείπεται της επιμέλειας που παρατηρείται στα μεγάλα έργα της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης. Ακόμη και τα ίδια τα αρχιτεκτονικά μέλη που εξάγονταν στην περιφέρεια του βυζαντινού κράτους δεν ήταν της ίδιας ποιότητας με αυτά που προορίζονταν για την Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τον Krautheimer (1998: 329),

«η γενική εξαγωγή ενός πλήρους συνεργείου τεχνιτών από το μητροπολιτικό κέντρο, εφοδιασμένου με τις κατασκευαστικές τους τεχνικές και πιθανόν και με τα υλικά τους, όπως έγινε στην περίπτωση του Quasr Ibn Wardan, παραμένει σπάνιο φαινόμενο».

Από τον 4^ο αιώνα μ.Χ.

«τα αυτοκρατορικά αφιερώματα και μάλιστα της εποχής του Μ. Κωνσταντίνου έχουν καθοριστική σημασία, κυρίως αυτά που κτίστηκαν στις πρωτεύουσες του ρωμαϊκού κράτους [...] Για πρώτη φορά το αυτοκρατορικό μεγαλείο εκφράστηκε σε κτήρια προσαρμοσμένα στη νέα λατρεία» (Μπούρας 2001: 79).

Η πολιτική εξουσία χρησιμοποιεί την αρχιτεκτονική για να εκφράσει τις ιδεολογικές επιλογές της. Η θρησκεία εκφράζεται, επίσης, μέσα από μνημειώδεις χώρους λατρείας δηλώνοντας την άνοδό της από τις πρωτοχριστιανικές κατακόμβες. Εκατοντάδες παλαιοχριστιανικές βασιλικές κοσμούν κάθε γωνιά της Αυτοκρατορίας.

Η οικοδομική τέχνη εξακολουθεί να χρησιμοποιεί σταθερά τις τεχνικές της ρωμαϊκής εποχής με τα ισχυρά κονιάματα και τους οπτόπλινθους. Τα μάρμαρα εξακολουθούν να προσδίδουν μεγαλείο και να συγκροτούν μορφές συμβολικών δηλώσεων.

Η επιλογή του οπτόπλινθου οφείλεται συχνά σε λόγους οικονομίας. Στην επιστολή του Γρηγορίου επισκόπου Νύσσης (*Επιστ.* 35, 12) προς τον επίσκοπο Ικονίου Αμφιλόχιο που αφορά στην οικοδόμηση ενός ναού στα τέλη του 4^{ου} αιώνα μ. Χ. τονίζεται με σαφήνεια ότι δεν υπάρχει κατάλληλη πέτρα για όλες τις εργασίες και για το λόγο αυτό επέλεξαν να κατασκευάσουν τμήματα του έργου με ψημένα τούβλα για να μην σπαταλούν χρόνο οι τεχνίτες να πελεκούν όλες τις πλευρές των λίθων. Προφανώς πρόκειται για ένα είδος μικτής τοιχοποιίας, συνδυασμό πέτρας και οπτόπλινθων, που φαίνεται να συνταιριάζονταν στο κτήριο.

Ο Β. Χαρίσης (2003: 91) θεωρεί ότι έχουμε μια πρόιμη πληροφορία για τον τύπο της τοιχοποιίας «που επεκράτησε και καθιερώθηκε ως ο πλέον αντιπροσωπευτικός τύπος δόμησης τοίχων της βυζαντινής αρχιτεκτονικής», παραπέμποντας σε αναφορές του Αν. Ορλάνδου στο πλινθοπερίκλειστο σύστημα.

Από την ίδια επιστολή αντλούμε πληροφορίες όχι μόνο για το είδος των οικοδομικών υλικών αλλά και για τον τρόπο κατασκευής των καμπύλων επιφανειών, προφανώς των θόλων και των αψίδων. Ο Γρηγόριος ζητεί από τον Αμφιλόχιο να του στείλει τεχνίτες οι οποίοι να ξέρουν να χτίζουν χωρίς καλούπι, θεωρώντας ότι τα κτήρια που κατασκευάζονται με αυτόν τον τρόπο είναι πιο σταθερά (*Επιστ.* 25, 11). Η θολοδομία χωρίς καλούπι φαίνεται να αποτελεί κριτήριο και για την υψηλή κατάρτιση του κτίστη και για τη στερεότητα του οικοδομήματος.

Στην ίδια επιστολή υπάρχουν σημαντικές λεπτομέρειες για τη στατικότητα του κτηρίου και για τη διακόσμησή του. Οκτώ κολόνες του περιστυλίου θα είχαν κεφαλίδες «κατά το κορίνθιον είδος» και οι βάσεις τους θα ήταν «βωμοειδείς». Τα πρότυπα που είχαν διαμορφωθεί στον ελλαδικό χώρο πριν από την εμφάνιση του Χριστιανισμού επηρέαζαν ακόμη τις αισθητικές αντιλήψεις των λογίων. Σημαντικές λεπτομέρειες, όμως, παρατίθενται και για τα θυρώματα, που θα ήταν μαρμάρινα με γείσο και διακοσμημένα με θέματα, πιθανότατα ανάγλυφα ή εγχάρακτα, όπως συνηθίζοταν.

Τα ερείπια των αρχαίων οικοδομημάτων αποτελούν πηγές οικοδομικού υλικού καλής ποιότητας. Αλλά και τα δημόσια κτήρια χρειάζονταν συστηματική συντήρηση, ενώ δεν πρόσθεταν τίποτε στην πολιτική ιδεολογία του βυζαντινού κράτους:

«Από τον 4^ο αιώνα, καθώς η αυτοκρατορία γινόταν χριστιανική, οι αρχαιότερες πόλεις το βρήκαν πολύ βαρύ να διατηρούν τους σωρούς μαρμάρων και λαξευμένων λίθων. Η συντήρηση ήταν αρκετά δύσκολη χωρίς να προσθέτει τίποτα στα δημόσια μνημεία... Η οικοδομική δραστηριότητα στράφηκε σε εκκλησίες...» (Mango 1991: 41).

Από τα χρόνια του Ιουστινιανού (6^{ος} αι. μ. Χ.) παρατηρείται στροφή της βυζαντινής αρχιτεκτονικής σε νέες πιο ισχυρές κατασκευές εγκαταλείποντας οριστικά τις χυτές τοιχοποιίες. Αυτές συνεχίζουν να εφαρμόζονται μόνο στην Αρμενία όπου καλύπτονται με λαξευμένους λίθους. Ωστόσο, οι τοίχοι εξακολουθούν να κατασκευάζονται με εναλλασσόμενες ζώνες από οπτόπλινθους και πέτρες, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις αποκλειστικής χρήσης τούβλων. Χρησιμοποιούνται επιχρίσματα, ορθομαρμαρώσεις και ένθετος γλυπτικός διάκοσμος (Αντουράκης 1984: 70).

Από τον 7^ο αιώνα η ισχυροποίηση του αραβικού στοιχείου και η διάδοση της ισλαμικής θρησκείας αρχίζει σταδιακά να διαμορφώνει ένα νέο περιβάλλον στα

ανατολικά της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, το οποίο εκφράζεται με πολλούς τρόπους, ανάμεσα στους οποίους είναι και η αρχιτεκτονική διαφοροποίηση. Οι συριακές επιρροές με τους λαξευμένους λίθους (ακόμη και θολίτες) επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τη λατρευτική αρχιτεκτονική του Ισλάμ (Krautheimer 1998: 280, Μπούρας 2001: 167), τουλάχιστον κατά τον 7^ο και 8^ο αιώνα. Στη συνέχεια αρχίζουν να εμφανίζονται ψηφιδωτά, μαρμαροθετήσεις και ορθομαρμαρώσεις κατά το πρότυπο των παλαιοχριστιανικών βασιλικών. Από την εποχή των Αββασιδών αρχίζει να επικρατεί ένας νέος τρόπος δόμησης με οπτόπλινθους και με εξωτερικά επιχρίσματα δανεισμένα από τις ανατολικές αρχιτεκτονικές παραδόσεις (Ασσυρίους και Βαβυλωνίους).

Γενικά στη βυζαντινή ενδοχώρα χρησιμοποιούνται συνήθως πέτρες της κάθε περιοχής. Όταν πρόκειται για δημόσια κτήρια ή ναούς, οι πέτρες αυτές είναι ορθογωνισμένες. Ειδικά στη Συρία η λαξευμένη πέτρα καταλαμβάνει όλο το πάχος των τοίχων. Στα παλαιοχριστιανικά και τα πρωτοβυζαντινά χρόνια οι ναοί της Μέσης Ανατολής (Παλαιστίνη, Ιορδανία) εξακολουθούν να χρησιμοποιούν μεγάλες ορθογωνισμένες πέτρες. Η χρησιμοποίηση υλικών από κατεστραμμένα παλιά κτήρια είναι ευρύτατα διαδεδομένη: «Ακόμη και στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινουπόλεως πιστοποιείται χρήση παλαιότερων κίωνων, κιονόκρανων κ.τ.λ.» (Μπούρας 2001: 110).

5. 2. Μεσοβυζαντινά χρόνια

5. 2. 1. Το σύστημα της αποκρυμμένης πλίνθου

Δεν υπήρξαν σημαντικές μεταβολές στην οικοδομική τεχνολογία των μεσοβυζαντινών χρόνων. Εξακολουθούν να κατασκευάζουν θόλους με οπτόπλινθους και τοιχοποιίες με συνδυασμό πέτρας και τούβλου, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις χρησιμοποιούν μόνο τούβλα (Krautheimer 1998: 438 κ.ε.).

Αλλαγές παρατηρούνται, όμως, στις μεθόδους με τις οποίες χτίζουν. Στην Κωνσταντινούπολη εμφανίζεται από τον 11^ο αιώνα ένας νέος τρόπος δόμησης, το λεγόμενο σύστημα της «αποκρυμμένης πλίνθου» (recessed system). Οι ορατές επιφάνειες καλύπτονται εξ ολοκλήρου με πλίνθους τοποθετημένες οριζόντια και εναλλάξ ώστε να εξέχει η μία και να φαίνεται ενώ η άλλη να είναι χτισμένη δύο ή τρία εκατοστά πιο μέσα (αποκρυμμένη). Η πλίνθος που χτίζεται πιο μέσα από την επιφάνεια σχηματίζοντας δόντι είναι καλυμμένη με κονίαμα και εμφανίζει καλό οπτικό αποτέλεσμα.

5. 2. 2. Το πλινθοπερίκλειστο σύστημα

Από την αρχή της δεύτερης χιλιετίας περίπου οι πέτρες με τις οποίες χτίζονται τα οικοδομήματα κύρους είναι πιο ογκώδεις, σε αντίθεση με τις αργολιθοδομές που συνηθίζονταν ως τότε, ενώ ανάμεσά τους παρεμβάλλονται οριζόντιες ακανόνιστες στρώσεις από λεπτές πλίνθους. Οι πέτρες δεν είναι πάντα κανονικές και οι πλίνθοι δεν τοποθετούνται μόνο σε οριζόντιες στρώσεις αλλά παρεμβάλλονται και σε οριζόντια και σε κάθετη διάταξη. Εξέλιξη αυτού του αρχικού συστήματος είναι το αποκαλούμενο πλινθοπερίκλειστο που η εφαρμογή του εξαπλώνεται γρήγορα και χτίζεται σύμφωνα μ' αυτό μεγάλος αριθμός οικοδομημάτων, κυρίως ναοί. Πρόκειται για ένα σύστημα δόμησης που εφαρμόστηκε μόνο στους εξωτερικούς (εμφανείς) τοίχους. Οι πέτρες, που λαξεύονται και αποκτούν ορθογώνιο σχήμα, χτίζονται κατά στρώσεις όπως στο ισόδομο σύστημα, ενώ στους αρμούς (οριζόντιους και κάθετους) παρεμβάλλονται λεπτές πλίνθοι (οπτόπλινθοι). Δηλαδή οι ορθογώνιες πέτρες της τοιχοποιίας πλαισιώνονται από λεπτά τούβλα. Οι λαξευμένες πέτρες προσδίδουν έναν τόνο πολυτελούς καλαισθησίας, ένα εντυπωσιακό σκηνικό που γίνεται ακόμη πιο έντονο λόγω της ερυθράς απόχρωσης των πλίνθων και των χρωματικών αντιθέσεων που δημιουργούνται.

Οι εσωτερικές πλευρές των τοίχων εξακολουθούν να χτίζονται με αργολιθοδομές, όπως συμβαίνει και με τους μη εμφανείς τοίχους. Μόνο στις κορυφές των ναών τοποθετούνται σε γραμμική διάταξη (κυκλοτερώς στις στεφάνες των τρούλων) λαξευμένοι λίθοι σαν γείσο που ονομάζεται κοσμήτης (Αντουράκης 1984: 131).

5. 2. 3. Οι θόλοι

Οι θόλοι εξακολουθούν και στα μεσοβυζαντινά χρόνια να κατασκευάζονται από πλίνθους ή λίθους ή συνδυασμό των δύο υλικών, ανάλογα με το βαθμό επιρροής από την Πρωτεύουσα, όπου εξακολουθεί να κυριαρχεί η πλινθόκτιστη θολοδομία.

Στον ελλαδικό χώρο οι σφαιρικοί θόλοι κατασκευάζονται με αργούς λίθους και ξυλότυπο. Από τον 12^ο αιώνα αρχίζει να εμφανίζεται όλο και συχνότερα η θολοδομία με λαξευμένους λίθους, όπως γίνεται και στις καμάρες. Ωστόσο, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για την παγίωση ενός συστήματος, αφού εξακολουθεί να γίνεται χρήση και των δύο υλικών. Η θολοδομία με τούβλα και νευρώσεις (π.χ. Σκριπού) ή λίθους και νευρώσεις (π.χ. Αγ. Αχίλλειος Πρέσπας) οφείλεται σε στατικούς λόγους. Τα λαξευτά τόξα στο εσωτερικό των ναών αρχίζουν να εμφανίζονται από τον 12^ο αιώνα.

5. 2. 4. Οι δυο «Σχολές»: Ελλαδική και της Πρωτεύουσας

Κατά την περίοδο αυτή (μεσοβυζαντινή) έχουν αρχίσει να διαμορφώνονται δυο εμφανείς τάσεις με αντίκτυπο σε διαφορετικές τέχνες, ανάμεσα στις οποίες ήταν και η αρχιτεκτονική. Τομή στη μελέτη των τάσεων αυτών αποτέλεσε το έργο του G. Millet (1916), *L'école Grecque dans l'architecture Byzantine*, που πρότεινε τη διάκριση των λεγόμενων αρχιτεκτονικών σχολών, της «ελλαδικής» και της «Σχολής της Πρωτεύουσας». Η θεώρηση αυτή κυριάρχησε για πολλές δεκαετίες και στηρίχτηκε στην ταξινόμηση του αρχαιολογικού υλικού με βάση τα μορφολογικά χαρακτηριστικά, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη άλλα στοιχεία, κυρίως αυτά που αφορούν σε οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα. Η «τυπολογική προσέγγιση» ακολουθήθηκε από τον Ebersolt (1934) και υιοθετήθηκε από νεότερους μελετητές. Ωστόσο, διατυπώθηκαν και άλλες ερμηνευτικές τάσεις. Ο Mango (1991: 41) σημειώνει σχετικά:

«πίστευαν ότι υπήρχαν γεωγραφικές “σχολές” -της Κωνσταντινούπολης, της Ελλάδας και της ασιατικής Ανατολής (από τη Μεσοποταμία μέχρι τον Καύκασο, με ή χωρίς τη Συρία και την Παλαιστίνη). Έτσι η θεωρία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής θεωρήθηκε ως πεδίο μαχών διαφόρων “στοιχείων” ελληνιστικών ή ρωμαϊκών ή προερχομένων από την Ανατολή. Τα πιο αντιπροσωπευτικά ζητήματα αφορούσαν στη γεωγραφική προέλευση των στοιχείων, κυρίως από Ανατολή και Δύση».

Η συμβολική ή ιδεολογική προσέγγιση (Smith 1950, Smith 1956, Προκοπίου 1981) πρόσφερε σημαντικές ιδέες στην προσπάθεια κατανόησης της αρχιτεκτονικής συμβολικής.

Η λειτουργική προσέγγιση διατυπώθηκε ως αντίδραση στην τυπολογική. Δεν αντιμετωπίζει τα αρχιτεκτονήματα μόνο ως έργα τέχνης αλλά προχωρεί στην εξέταση και άλλων παραμέτρων, όπως φαίνεται και από την ονομασία της (Lassus 1947, Grabar 1946: 218-222). Τέλος, η κοινωνικοοικονομική προσέγγιση, σύμφωνα με τον Tchalenko (1953–1958), αντιμετωπίζει τα μνημεία σε συνάρτηση με το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον στο οποίο ευρίσκονται (Mango 1991: 43).

Πέρα από τις αρχιτεκτονικές μορφές, που δεν αποτελούν αντικείμενο εξέτασης σ' αυτή τη μελέτη, οι οικοδομικές εφαρμογές παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις από περιοχή σε περιοχή. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνούμε την ιστορική διάσταση του ζητήματος και τις εξελίξεις που παρατηρούνται από εποχή σε εποχή. Σύμφωνα με την παλαιότερη προσέγγιση, την τυπολογική, η «Σχολή της Πρωτεύουσας» επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τις περιοχές κοντά στην Κωνσταντινούπολη, τα νησιά του Αιγαίου και επεκτείνεται σε άλλους λαούς, όπως οι Ρώσοι. Θα χρησιμοποιήσει τις πλίνθους για να διαμορφώσει

απλά, διπλά ή τριπλά τυφλά αψιδώματα. Δίνεται μεγάλη έμφαση στις εξωτερικές επιφάνειες και διαμορφώνονται έντονα διακοσμητικά στοιχεία, όπως κογχάρια (Θεοτόκος – Άι Κυρ Γιάννης στον Αλικιανό Χανίων) ή ημικίονες (Παναγία Χαλκέων, Μονή Μυρελαίου).

Η «ελλαδική σχολή» χρησιμοποιεί κατά κανόνα το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας. Ωστόσο, οι πλίνθοι αρχίζουν να διατάσσονται και με πιο κανονικούς τρόπους σε μια προσπάθεια δημιουργίας σχημάτων και αισθητικής τελειότητας. Αρχίζουν να χρησιμοποιούνται συχνότερα οι οδοντωτές ταινίες, των οποίων γίνεται κατάχρηση σε μερικές περιπτώσεις, όπως στο ναό της Παναγίας στη Μονή του Οσίου Λουκά. Χρησιμοποιούνται επίσης ως διακοσμητικά στοιχεία ρομβοειδή πλακίδια (reticulate revetments) με έντονες αποχρώσεις (Megaw 1964: 10-22).

Οι οικοδομικές τεχνικές δεν θα διαφοροποιηθούν σε μεγάλο βαθμό. Στους ναούς η προσπάθεια για αισθητική αρτιότητα είναι εμφανής και παρατηρείται σε όλες τις βυζαντινές περιοχές. Οι υπόλοιπες κατασκευές συνεχίζουν να ακολουθούν τη μέθοδο της αργολιθοδομής. Σε γενικές γραμμές οι τοιχοποιίες της περιόδου αυτής παρουσιάζουν το φαινόμενο της χρήσης διαφορετικών υλικών για αισθητικούς λόγους που φαίνονται εντονότερα στις προσόψεις και στους εμφανείς τοίχους.

Από τις αρχές της δεύτερης χιλιετίας μ.Χ. εντείνεται το φαινόμενο οικοδόμησης με υλικά σε δεύτερη χρήση (καθολικό Οσίου Λουκά). Συχνά ενσωματώνουν και αρχαιότερο διακοσμητικό υλικό όχι μόνο για να εξασφαλίσουν λαξευμένους λίθους για δομικούς σκοπούς αλλά και για τη διακόσμηση των εξωτερικών τοίχων (κυρίως των προσόψεων) των κτηρίων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση μαρμάρινων κίωνων σε δεύτερη χρήση, καθώς τα λατομεία από τα οποία προέρχονταν οι περισσότεροι φαίνεται να μη λειτουργούν από τα μεσοβυζαντινά χρόνια (Μαμαλούκος 2005: 13).

5.3. Ύστερα βυζαντινά χρόνια

Κατά την τελευταία περίοδο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (1204-1453) ο ελληνικός χώρος είναι διασπασμένος. Πολλές περιοχές βρίσκονται ήδη κάτω από ενετική κυριαρχία και οι συνεχείς επεκτάσεις των Οθωμανών ασκούν διαρκώς πιέσεις στο ήδη συρρικνωμένο κράτος των Βυζαντινών. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες δεν μπορούμε να μιλήσουμε ούτε για κοινές εκφράσεις της αρχιτεκτονικής ούτε για ομοιομορφία των υλικών και των τρόπων δομής.

Μετά το 1261 και την αποκατάσταση του διοικητικού κέντρου της Κωνσταντινούπολης θα παρατηρηθεί μια τάση ανανέωσης και εξειδίκευσης της

τεχνικής, αποτέλεσμα της οποίας υπήρξε η επιτυχημένη αποκατάσταση του θόλου της Αγ. Σοφίας, μετά το σεισμό του 1346 και παρά την κακή κατάσταση της οικονομίας των Βυζαντινών. Ως προς τον τρόπο δομής, το πλινθοπερίκλειστο σύστημα φαίνεται να προτιμάται από πολλούς σε περιπτώσεις μνημειακών συνόλων. Στα υπόλοιπα κυριαρχεί η αργολιθοδομή.

5.4. Στις λατινοκρατούμενες περιοχές

Στις βενετοκρατούμενες περιοχές η μίμηση ιταλικών προτύπων είναι έντονη. Στο πέρασμα του χρόνου θα παρατηρηθεί ένας εντυπωσιακός συγχρωτισμός. Οι τεχνικές και οι αισθητικές τάσεις της ευρωπαϊκής αναγέννησης θα επηρεάσουν την αρχιτεκτονική και την οικοδομική τεχνική. Στη ναοδομία των ενετοκρατούμενων περιοχών η επίδραση της βενετικής αρχιτεκτονικής είναι «ριζική και μόνιμη σαν αναπόδραστη, ενώ στην τουρκοκρατούμενη περιοχή συνεχίζεται και ξαναζωντανεύει η μεσαιωνική βυζαντινή παράδοση» (Χατζηδάκης 1980: 413).

Η παρουσία των Βενετών σε περιοχές όπως η Κρήτη από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα (από το 1211) δημιουργεί συνθήκες συνεργασίας με το ντόπιο εργατικό δυναμικό, καθώς από τις πρώτες κιόλας δεκαετίες έχουν αρχίσει να κατασκευάζουν ναούς, μοναστήρια, δημόσια οικοδομήματα και οχυρωματικά έργα. Σε όλα αυτά μπορεί να χρησιμοποιήθηκαν Ενετοί σχεδιαστές και αρχιτέκτονες αλλά οι μαστόροι της πέτρας ήταν ντόπιοι. Η συνεργασία αυτή τους έφερε πιο κοντά στα δυτικά πρότυπα και δημιούργησε συνθήκες μεγαλύτερης εξοικείωσης με την τέχνη της Δύσης, με τους γλυπτούς διακόσμους και τις περίτεχνες προσόψεις. Το σπασμένο οξυκόρυφο τόξο και τα ανάγλυφα υστερογοτθικά θυρώματα θα κυριαρχήσουν στη ναοδομία της Κρήτης.

Τα αναγεννησιακά πρότυπα φτάνουν στις ενετοκρατούμενες περιοχές και αρχίζουν να διαμορφώνουν ένα νέο αισθητικό τοπίο, με εντυπωσιακές όψεις (π.χ. Φανερωμένη Ζακύνθου). Στα νησιά του Ιονίου οι επιρροές είναι πιο έντονες· επεκτείνονται και στο εσωτερικό των ναών. Προς αυτή την κατεύθυνση συμβάλλει το βιβλίο του Sebastiano Serlio (1475-1554), εγχειρίδιο αρχιτεκτονικής που παραθέτει σχέδια και προτάσεις για διάφορα οικοδομήματα. Εντυπωσιακό όσο και χαρακτηριστικό παράδειγμα για την επιρροή αυτή αποτελεί το καθολικό της μονής Αρκαδίου στην Κρήτη (Δημακόπουλος 1972: 233). Το φαινόμενο της μίμησης ιταλικών προτύπων είναι έντονο στην Κρήτη. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 16^{ου} και το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα χτίζονται μερικά από τα πιο εντυπωσιακά μοναστηριακά συγκροτήματα (Παναγία του Γδερνέττου, Αγία Τριάδα Τζαγκαρόλων κ.α.)

Στην Πελοπόννησο η δεύτερη Ενετοκρατία (1685-1715) αφήνει σημαντικά ίχνη, όπως φαίνεται σε ναούς της Μονεμβασίας (Μυρτιδιώτισσα) και στην Καλαμάτα (Άγιοι Απόστολοι). Στην επίσημη αρχιτεκτονική υπάρχει μια τάση για ανάδειξη της ισόδομης τοιχοποιίας με λαξευτές πέτρες που να υποδηλώνουν κατασκευαστική επιμέλεια. Σε άλλες περιπτώσεις η τοιχοποιία είναι ψευδοϊσόδομη, ενώ δεν απολείπουν τα αετώματα και οι λαξευτοί φεγγίτες, συνήθως στρογγυλού σχήματος.

Κατά τον 16^ο αιώνα οι επιρροές από τη Δύση θα γίνουν ακόμη πιο έντονες. Φημισμένοι αρχιτέκτονες, όπως ο Michele Sanmicheli, θα εργαστούν στην Κρήτη προκειμένου να σχεδιαστεί και να υλοποιηθεί ένα τεράστιο πρόγραμμα αμυντικής θωράκισης του νησιού, εν όψει και της αυξανόμενης οθωμανικής ισχύος στις θάλασσες της Ανατολής. Τα μνημειακά αστικά συγκροτήματα της Κρήτης φανερώνουν μια τάση ανάδειξης της αρχιτεκτονικής του δημόσιου χώρου, με παραδείγματα όπως οι εντυπωσιακές λέσχες του Ηρακλείου και του Ρεθύμνου. Η Loggia του Ρεθύμνου σχεδιάζεται από τον Sanmicheli (Δημακόπουλος 1974).

Η κατάσταση που επικράτησε σε άλλες ενετοκρατούμενες περιοχές δεν ήταν και πολύ διαφορετική. Στις Κυκλάδες παρατηρείται κάποιας μορφής αυτοτέλεια στη μνημειακή αρχιτεκτονική, λόγω των διαδοχικών κατακτήσεων (Χατζηδάκης 1980: 415). Στα Επτάνησα, στη Μάνη και στη Ρόδο τα έργα της περιόδου αυτής δημιουργούν παράδοση. Σε ό,τι αφορά τις τεχνικές δόμησης, το πιο σημαντικό είναι η εξειδίκευση στις τεχνικές που εφαρμόζονταν στο δυτικό κόσμο, και κυρίως η χρήση κονιαμάτων.

Οι πληροφορίες που έχουμε για τους μαστόρους της εποχής της Λατινοκρατίας, για τα αρχιτεκτονικά έργα, καθώς και για τις κοινωνικές παραμέτρους των οικοδομικών εξειδικεύσεων αυξάνονται με ταχύτατους ρυθμούς λόγω των δημοσιεύσεων νοταριακών κατάστιχων, ενετικών εγγράφων και άλλου υλικού. Παράλληλα, αυξάνονται οι μελέτες για την αρχιτεκτονική αυτής της περιόδου και για άλλες πτυχές της, όπως είναι η συντεχνιακή οργάνωση και η μαθητεία στα επαγγέλματα. Η λεπτομερέστερη εξέταση αυτού του υλικού υπερβαίνει τα όρια αυτής της διατριβής.

5.5. Ναοί και «οσπίτια»

Η μεγάλη πλειοψηφία των μελετών που έχουν δημοσιευτεί μέχρι σήμερα αφορούν σε μνημειακά οικοδομήματα και κυρίως σε ναούς. Μιλώντας κανείς ακόμη και σήμερα για βυζαντινή αρχαιολογία φέρνει συνειρμικά στο μυαλό του τη ναοδομία, δηλαδή την πιο χαρακτηριστική έκφραση της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Ωστόσο, οι μαστόροι εκείνης της εποχής έχτιζαν όχι μόνο ναούς και μοναστήρια αλλά και λουτρά, τείχη, γέφυρες,

υδραγωγούς, δεξαμενές, δηλαδή έργα χρηστικά, χωρίς να δηλώνεται άμεσα η καλλιτεχνική τους αξία. Τα έργα αυτά δείχνουν σε μεγαλύτερο βαθμό την πολιτική οργάνωση και την κοινωνική συγκρότηση. Ήδη γνωρίζουμε από τις φιλολογικές πηγές μερικά αξιομνημόνευτα κτήρια, που ανήκαν κυρίως στις ανώτερες βαθμίδες της διοικητικής ιεραρχίας, όπως του Θεοδώρου Μετοχίτη (Guiland 1922: 82-95). Σε δικαιοπρακτικά έγγραφα συναντάμε σημαντικές πληροφορίες για τη μορφή των βυζαντινών οικιών. Σε κείμενο του 1309, που αφορά σε αγοραπωλησία στη Θεσσαλονίκη, γίνεται λόγος για «μονόρρυθτον, καλαμόστεγον, ιδιαιτερότοιχον, υποκέραμον οίκημα, τοίχω μεν διηρημένον εις δύο, θυρικάς δε υπανοίξεις έχον δύο εξιούσας προς μεσημβρίαν εν τη αυλή» (Petit 1964: 40).

Από τα μη μνημειακά κτίσματα των Βυζαντινών έχουν σωθεί ελάχιστα και όχι πάντα σε ολοκληρωμένη μορφή. Η παρατήρηση του Ν. Μουτσόπουλου, που μελέτησε συστηματικά πολλές περιοχές του βαλκανικού χώρου, δίνει μια καλή εικόνα των γνώσεων που έχουμε σήμερα:

«Δυστυχώς είναι πολύ λίγα τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας για να μπορέσουμε με ασφάλεια να αποκαταστήσουμε τη μορφή της μεσαιωνικής, της βυζαντινής κατοικίας στο βαλκανικό χώρο και αυτά αναφέρονται κυρίως στην κατοικία των αρχόντων. Τα ερείπια των αρχοντικών που σώθηκαν στο Μυστρά αποτελούν επίσης μια μονόπλευρη αλλά εύγλωττη μαρτυρία για τη μορφή της αστικής κατοικίας των πόλεων» (Μουτσόπουλος 1971: 94).

Σύμφωνα με τον ίδιο, η εικόνα γίνεται καθαρότερη αν συμπληρωθεί με τα στοιχεία που παρέχει η βυζαντινή εικονογραφία. Στις κατασκευές οικιών κυριαρχούσε η αργολιθοδομή, χωρίς ασβεστοκονίαμα, με πηλό, οπότε «το οσπίτιον εχαρακτηρίζετο ως λιθοπηλόκτιστον» ή «έμπηλον», όπως αναφέρεται στο Επαρχιακόν Βιβλίον του Λέοντος του Σοφού (Κουκουλές 1951: 258).

5.6. Οι μαστόροι στο Βυζάντιο

Η ιστορία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής είναι στην ουσία μια ιστορία μαστόρων. Καθώς, σύμφωνα με τον Mango (1991: 40), «δεν μπορούμε να μιλάμε για Βυζαντινούς αρχιτέκτονες αλλά για μαστόρους», μπορούμε να κατανοήσουμε ότι οι διάφορες τάσεις που επικράτησαν εμπεριείχαν και το στοιχείο της προσωπικής εμπειρίας. Τα βιώματα και οι γνώσεις που αποκτούσαν οι Βυζαντινοί τεχνίτες επηρέαζαν συχνά τις εξελίξεις, όχι κατ' ανάγκη σε περιορισμένο γεωγραφικό χώρο. Έτσι δικαιολογείται η ανάμιξη στοιχείων από διαφορετικές αρχιτεκτονικές τάσεις. Αν και δεν έχει επισημανθεί αρκετά μέχρι σήμερα, δεν θα πρέπει να παραγνωρίσουμε την προσωπική αισθητική, τις επιλογές

του κάθε τεχνίτη και την ιδιαιτερότητα που του επέτρεπε να λειτουργεί προτάσσοντας προσωπικές επιλογές χωρίς να υπερβαίνει τα όρια της συλλογικότητας σε θέματα αισθητικής αντίληψης ή και κατασκευαστικής τεχνικής.

Οι άνθρωποι μπορούσαν να ταξιδεύουν σε μια τεράστια γεωγραφική έκταση, να ανταλλάσσουν επιρροές και εμπειρίες, παρά το γεγονός ότι τα ταξίδια των μαστόρων δεν συνηθίζονταν, απεναντίας ήταν κατά καιρούς απαγορευμένα, όπως θα δούμε παρακάτω. Οι πηγές που θα μας επέτρεπαν μια βαθύτερη γνώση τόσο των εργασιακών συνθηκών όσο και των τεχνικών που εφαρμόζονταν σε συνάρτηση με τις οικονομικές και τις κοινωνικές παραμέτρους δεν υπάρχουν, ή δεν φωτίζουν το θέμα από όλες τις πλευρές του. Η αξιοποίηση φιλολογικών πηγών, αρχαιολογικών δεδομένων, εικονογραφικών και άλλων μαρτυριών μπορεί να μας δώσει μια πληρέστερη εικόνα. Η εργασία του Α. Ορλάνδου (1955), που μελέτησε τα οικοδομικά εργαλεία σε παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία, υπήρξε σημαντική για την έρευνα του βυζαντινού κόσμου. Η Λούβη-Κίζη μελέτησε το ρόλο μιας κεντρικής μορφής που εικονίζεται «μέσα στο εργοτάξιο κατασκευής της Καρχηδόνας» (Κώδικας 3225 του Βατικανού). Θεωρεί ότι πρόκειται για «μηχανικό» του έργου ο οποίος επιβλέπει τις εργασίες κρατώντας στο ένα χέρι μια λεπτή ράβδο. Η ίδια μορφή «επαναλαμβάνεται στην παράσταση της κατασκευής Κιβωτού του Νώε στη λιτή του Καθολικού της Μονής Καρακάλου του Αγίου Όρους (18^{ος} αιώνας). Ο Νώε καθοδηγεί το συνεργείο κρατώντας τη ράβδο του μηχανικού» (Λούβη-Κίζη 1989: 116).

Μέχρι τον 6^ο αιώνα, ή και λίγο αργότερα, οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν τον όρο «μηχανικός» για τον αρχιτέκτονα,³⁰ υποδηλώνοντας ίσως την εκπαίδευση σε θεωρίες της μηχανικής (Ousterhout 2007: 43-44). Αν και είναι δύσκολο να κατανοήσουμε τον ακριβή ρόλο της μορφής με τη ράβδο, μπορούμε να εξάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα όσον αφορά στην ιεραρχική κλίμακα που ίσχυε σε περιπτώσεις κατασκευής μεγάλων έργων. Θα μπορούσε να είναι ο επιστάτης του έργου ή ο πρωτομάστορας που φέρει την ευθύνη της κατασκευής. Σε επιγραφές από τις ανατολικές περιοχές αναφέρονται οι «επιστήκοντες» (επιστάτες): «...έκτισεν η μεγαλοπρεπεστάτη Αυρηλιανή επιστήκοντος Αυρηλίου» (Μέντζου 1975: 184).

Αρχιτέκτων είναι ο επιβλέπων της οικοδομής, ο αρχιμάστορας. Πριν από τα μεσοβυζαντινά χρόνια η λέξη οικοδόμος μπορούσε να σημαίνει και τον αρχιμάστορα και τον τεχνίτη. Οι όροι *μαῖστωρ* και *πρωτομαῖστωρ* χρησιμοποιούνται για τον αρχιμάστορα

---

³⁰ Ο Ισίδωρος ήταν καθηγητής της Γεωμετρίας και της Μηχανικής και ο Ανθέμιος ήταν μαθηματικός.

και για τον επικεφαλής της συντεχνίας. Τεχνίτες ονομάζονταν οι ειδικευμένοι σε οικοδομικά έργα (Ousterhout 2007: 44).

Τα ονόματα των οικοδόμων δεν αναφέρονται συχνά σε γραπτά κείμενα επειδή η κοινωνική τους θέση δεν ήταν υψηλή και γενικά ήταν χαμηλής εκτίμησης (Mango 1991: 40). Συνήθως οι Βυζαντινοί θεωρούσαν ότι ήταν πιο σημαντικό να αναφέρουν τα ονόματα των αφιερωτών, των ιδρυτών, των χορηγών και των ιδιοκτητών, όταν επρόκειτο για αξιόλογα οικοδομήματα. Συχνά, στις επιγραφές που έχουν σωθεί, δεν είναι απόλυτα σαφές τι ακριβώς έκαναν κάποια πρόσωπα που αναφέρονται, αν δηλαδή ήταν αφιερωτές ή κατασκευαστές κάποιου κτηρίου.

Η αναφορά σε «μαΐστορα» δεν αρκεί για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Μπορεί να είναι κάποιος έμπειρος οικοδόμος, μπορεί όμως να είναι και κάποιο άλλο πρόσωπο, άλλης ειδικότητας, που συμμετείχε σε οικοδομικά έργα ως χορηγός ή επιστάτης και έφερε αυτόν τον τίτλο. Ωστόσο, σε πολλές επιγραφές από τη Μικρά Ασία και τη Συρία διαβάζουμε ονόματα οικοδόμων σε διαφόρων τύπων μνημεία (Μέντζου 1974: 169 κ.ε.). Γνωρίζουμε επίσης επιγραφές από ταφικά μνημεία, όπως η στήλη με πεντελικό μάρμαρο από τον Κεραμεικό που αναφέρει κάτω από ανάγλυφο σταυρό και δυο συμμετρικά φύλλα χρυσού: *Κυμητηριον Ερπιδίου οικοδόμου (IG III, 3466)*.

Ονόματα μαστόρων και πρωτομαστόρων που σώζονται σε επιγραφές αποκαλύπτουν ότι υπήρχαν τεχνίτες με αξιόλογη κοινωνική καταξίωση. Ο Νικηφόρος, που έκτισε το ναό του Παντοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη, συγκρίνεται με τον βιβλικό αρχιτέκτονα Βεσαλειήλ. Ο Μιχαήλ Κολοκύνθης αναφέρεται ως οικοδόμος του ναού του Αγίου Ιωάννη Καλυβίτη στην Εύβοια (Bouras 2002: 548). Οι αναφορές σε ζεύγη μαστόρων (ή σε τρεις μαζί) δηλώνουν πιθανώς συνεργατικές πρακτικές ή ευκαιριακές συνεργασίες. Σε επιγραφή από την Άβυδο αναφέρονται οι οικοδόμοι Τουβίας, Ακάκιος και Παύλος (Grégoire 1922: 5). Στο Μπουργκάς αναφέρονται οι Ιωάννης και Κοσμάς (Grégoire 1922: 117).

Οι επιγραφές από τη Συρία και τη Μικρά Ασία φανερώνουν κάποια μεγαλύτερη εκτίμηση της εργασίας των οικοδόμων. Παράλληλα, όμως, η αναγραφή των ονομάτων σε κτητορικές επιγραφές υποδηλώνει το ρόλο και τη συμβολή τους στην εκτέλεση σημαντικών έργων.³¹ Στον βίο του Οσίου Υπατίου αναφέρονται οι «τεχνίτες» που έκτισαν τον οίκο του Θεού: «και λαβών τεχνίτας, συγκαμνόντων και των αδελφών, επιλοκάλησεν τον οίκον του Θεού...» (Μέντζου 1975: 180).

---

³¹ Ενδεικτικά: Le Bas & Waddington IV, 1965. Επίσης, στο ίδιο: 1999, 2056b, 2235 και 2465.

Στα τέλη του 11^{ου} αιώνα διαβάζουμε το όνομα ενός μάστορα (Γεώργιος) και ενός μαρμαρά (Νικήτας) στην περιοχή της Μάνης. Το όνομα του Γεωργίου είναι χαραγμένο σε γλυπτό με τη χρονολογία 1079 (Δρανδάκης 1979) και του Νικήτα σε γλυπτά που χρονολογούνται στο 1073-1074 και 1075 (Δρανδάκης 1972 και 1976). Από τον διάκοσμο του ναού του Αγ. Θεοδώρου στην Μπάμπακα Μάνης φαίνεται ότι ο Νικήτας προσπαθούσε να ακολουθήσει πρότυπα της λιθογλυπτικής της Πρωτεύουσας, διατηρώντας ταυτόχρονα τα λαϊκά χαρακτηριστικά της τέχνης του. Απεναντίας, οι μοναχοί που επέβλεπαν ή συμμετείχαν σε οικοδομικές εργασίες αναφέρονται συχνότερα (Bouras 2002: 544).

Στους τελευταίους αιώνες της Αυτοκρατορίας εμφανίζεται και πάλι το φαινόμενο των μαστόρων που υπογράφουν έργα τους. Στη Ρόδο δυο τεχνίτες, και οι δυο με το όνομα Κωνσταντίνος, έχτισαν έργα για την οικογένεια Gattilusi και για τους Ιωαννίτες Ιππότες (Bouras 2002: 548).

Εξετάζοντας πληροφορίες από φιλολογικές πηγές συμπεραίνουμε ότι οι οικοδόμοι ανήκαν στις κατώτερες βαθμίδες της περίπλοκης κοινωνικής πυραμίδας. Οι κτίστες συγκαταλέγονται μεταξύ των φτωχών, σύμφωνα με πηγές του 14^{ου} αιώνα (Ousterhout 2007: 40). Το γεγονός αυτό φαίνεται τόσο από τις βαριές και ατιμωτικές τιμωρίες που προβλέπονταν γι' αυτούς σύμφωνα με το *Επαρχιακόν Βιβλίον* του Λέοντος του Σοφού, όσο και από την τάση να πληρώνονται συχνά σε είδος: δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις που οι οικοδόμοι πληρώνονταν με τρόφιμα. Στον βυζαντινό κόσμο φαίνεται να μην ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένο το κίνητρο της καλλιτεχνικής δημιουργίας και οι χτίστες ενδιαφέρονταν περισσότερο να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους.

Οι ώρες εργασίας των οικοδόμων δεν ήταν καθορισμένες. Συνήθως δούλευαν από τα ξημερώματα μέχρι τη δύση του ήλιου (Bouras 2002: 543). Ωστόσο, δίπλα στους ειδικευμένους τεχνίτες συχνά δούλευαν και άλλοι, με ακόμη μικρότερες αμοιβές, ενώ υπήρχαν πρόσωπα που παρείχαν δωρεάν τις υπηρεσίες τους για διαφορετικούς λόγους. Μπορούσε να είναι συγγενείς ή φίλοι του ιδιοκτήτη της οικοδομής, άνθρωποι αφιερωμένοι στην εκκλησία, όταν επρόκειτο περί ναού, ή εργάτες υποχρεωμένοι από την πολιτεία να παράσχουν αφιλοκερδώς υπηρεσίες σε δημόσια έργα. Σε επιγραφή του 6^{ου} αιώνα από τη Φρυγία αναφέρεται ότι το έργο «εγένετο συνυπουργησάντων πάντων»,³²

---

³² *Bulletin de Correspondance Hellénique*, τ. 7/1883: 502-503, αρ. 2.

φράση μάλλον κατανοητή από ένα σημερινό κτίστη· η λέξη *πουργός*³³ δηλώνει εκείνον που βοηθά στην οικοδομή. Όσον αφορά στις αγγαρείες, είναι γνωστό το παράδειγμα της οικοδόμησης των τειχών της Βέροιας κατά τον 14^ο αιώνα, τότε που ο Σέρβος ηγεμόνας Στέφανος Ντουσάν είχε επιστρατεύσει 10.000 εργάτες για να δουλέψουν σ' αυτά.

Οι παραπάνω συνήθειες ίσχυαν σχεδόν αναλλοίωτες στον ελληνικό χώρο μέχρι και πριν από μερικές δεκαετίες. Κατά τον ίδιο τρόπο ίσχυσαν και ισχύουν ακόμη οι τρόποι με τους οποίους ρυθμίζονταν οι αμοιβές των εργολάβων. Ο Γρηγόριος Νύσσης (*Επιστ.* 25, 12) παραθέτει στοιχεία για τον τρόπο ανάθεσης των έργων. Οι μαστόροι αναλάμβαναν το έργο με το γνωστό τρόπο «φατούρα»: πληρώνονταν ανά τετραγωνικό πόδι, ενώ ο εργοδότης φρόντιζε τόσο για την τροφή τους όσο και για την προμήθεια των πρώτων υλών.

Στις μεγάλες πόλεις της Αυτοκρατορίας υπήρχε ειδικευση στις τεχνικές της οικοδομής. Οι τεχνίτες ήταν οργανωμένοι σε «συστήματα» (συντεχνίες), που φαίνεται να έχουν τις ρίζες τους στα ρωμαϊκά χρόνια, όπως θα δούμε πιο αναλυτικά παρακάτω. Επικεφαλής της συντεχνίας ήταν ο *μαΐστωρ* ή *πρωτομαΐστωρ*, που είχε τη γενική ευθύνη για την κατασκευή και την καθοδήγηση των μελών της. Φαίνεται πως η αυθεντία του αυτοκράτορα είχε προσλάβει μεταφυσικές διαστάσεις. Όταν οι αρχιτέκτονες συναντούσαν κατασκευαστικά προβλήματα κατέφευγαν στον αυτοκράτορα για να τα λύσει (Ousterhout 2007: 40).

Σε βυζαντινά κείμενα συναντάμε συχνά τον τίτλο του «εργολάβου». Σύμφωνα με το λεξικό *Σούδα*, «εργολάβον καλείν τον υπέρ τινων έργων μισθόν λαμβάνοντα και έχοντα τους συνεργαζομένους...».

Στο *Επαρχιακόν* του Λέοντος του Σοφού διευκρινίζεται ότι εργολάβοι υπήρχαν σε πολλές εργασίες. Το *Επαρχιακόν Βιβλίον*, πάντως, αποτελεί μια καλή πηγή πληροφοριών για τη νομοθεσία που ίσχυσε για τα έργα, τους εργολάβους, αλλά και για τη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Οι εργολάβοι δεν είχαν δικαίωμα να διακόψουν την εκτέλεση των συμφωνηθέντων έργων και την ανάληψη άλλων. Η εγκατάλειψη των οικοδομικών εργασιών επέσυρε σοβαρές ποινές. Ο Έπαρχος μπορούσε να τους κουρέψει και να τους εξορίσει. Μόνον αν ο εργοδότης δεν ήταν σε θέση να προμηθεύσει οικοδομικά υλικά, μπορούσαν να εγκαταλείψουν την εργασία καταγγέλλοντας τη συμφωνία. Γενικά, η

---

³³ Στο Λεξικό Πιτυκάκη (1983): «ο βοηθός του χτίστη, εκείνος που μεταφέρει οικοδομικά υλικά στη σκαλωσιά, μαλάσσει τον πηλό, τον ασβέστη κλπ». Το ρ. *πουργεύω*: «βοηθώ το χτίστη στην εργασία του μεταφέροντάς του στη σκαλωσιά διάφορα οικοδομικά υλικά».

νομοθεσία φαίνεται πως προέβλεπε σημαντικές λεπτομέρειες που αφορούσαν στην οικοδομή, όπως το κόστος, το χρόνο αποπεράτωσης κ.α. (*Επαρχιακόν*: 911–912).

Στα βυζαντινά χρόνια υπήρχαν εξειδικεύσεις στις εργασίες της οικοδομής, που μαρτυρούνται από φιλολογικές πηγές και από επιγραφικές μαρτυρίες. Ανάμεσα στους ειδικευμένους τεχνίτες αναφέρονται οι αρχιτέκτονες, οι *λατόμοι–λατόπαι* και οι *μαρμαράριοι*. Από τις Τράλλεις της Μικράς Ασίας γνωρίζουμε τους *μαρμαραρίους* Βασίλειο και Ιωάννη Βάρδα (Grégoire 1922: 347). Αναφέρονται ακόμη και οι ακονητές, εκείνοι που αναλάμβαναν το ακόνισμα των λεπτών μεταλλικών οικοδομικών εργαλείων.

Μελετώντας κυρίως φιλολογικές πηγές ο Φ. Κουκουλές (1951: 254) αναφέρει μεγάλο αριθμό επαγγελμάτων της οικοδομής:

«Πλην των εργολάβων, εις την οικοδομήν μιας οικίας ελάμβανον μέρος και οι λιθοξόοι και τέκτονες και οικοδόμοι, οίτινες και ως κτίσται είναι γνωστοί, προς δε και χρίσται, οι επικαλύπτοντες δηλαδή τους τοίχους δι' επιχρίσματος, και οπέραι, τουτέστι βοηθοί, οίοι ήσαν π.χ. οι τον πηλόν μεταφέροντες επί των ώμων, εφ' ων, προς ανακούφισιν από του βάρους, απέθετον το λεγόμενον προσώμιν».

Οι λιθοξόοι που εργάζονταν στα λατομεία ασχολούνταν με τη λάξευση της πέτρας σε αρχικά στάδια. Δεν έδιναν πάντα την τελική μορφή στην πέτρα, αν και υπήρχαν πολλές σχετικές εξαιρέσεις, όπως συνέβαινε με τους λατόμους της Προκονήσου. Οι λόγοι ήταν οικονομικοί και τεχνικοί. Μια στοιχειώδης κατεργασία μπορούσε να μειώσει σημαντικά τον όγκο των υλικών και να διευκολύνει τη μεταφορά τους. Οι τρόποι μεταφοράς από το λατομείο στο εργοτάξιο δεν διέφεραν σημαντικά από παλαιότερες περιόδους. Όπως είπαμε ήδη, ήταν συνηθισμένη η μεταφορά με λιθαγωγιά πλοία. Κατά τον ίδιο τρόπο διατηρούνταν και οι μέθοδοι ανύψωσης με τροχαλίες, μοχλούς κ.α.

Ο βαθμός εξειδίκευσης φαίνεται να διαφοροποιείται από περιοχή σε περιοχή. Όπως συμβαίνει και σήμερα, πολλοί τεχνίτες μπορούσαν να εκτελέσουν περισσότερες από μια εργασίες. Ο κτίστης μπορούσε να είναι και λιθοξόος ή και *λευκαντής* (*χρίστης* - αντίστοιχος του σημερινού σοβατζή). Εκτός από αυτές τις ειδικότητες, συναντάμε στα βυζαντινά κείμενα και τους *κονιάτες*, αυτούς που φρόντιζαν να διακοσμήσουν τις όψεις των κτηρίων με διάφορα σχέδια. Σύμφωνα με τον Ησύχιο, *κονίασις* είναι η *ασβέστωσις* και *κονιαταί* οι *ασβεστάριοι* και οι *χρίσται*. Ο Μιχαήλ Ψελλός περιγράφει τον τρόπο της εργασίας τους: «οι κονιαταί πρότερον ραίνουσι τον τοίχον ύδατι, είτα χρίουσιν».³⁴

³⁴ J. M. Duffy, *Michaelis Pselli philosophica minora*, έκδ. Teubner, Leipzig, 1992 (55, 35-36).

5.7. Περί «υφάνσεως» των λίθων

Πρώτο μέλημα ήταν η εκσκαφή των θεμελίων, που δεν είχαν πάντα το ίδιο βάθος. Ο τρόπος θεμελίωσης εξαρτιόταν από το υπέδαφος. Αν ήταν χαλαρό ανοίγονταν θεμέλια σε μεγάλο βάθος και τοποθετούνταν μεγάλοι λίθοι για τη στερέωση της οικοδομής. Σε βραχώδες έδαφος η θεμελίωση γινόταν με λιγότερες πέτρες. Η εργασία για την ανέγερση τοίχων είναι αρκετά γνωστή· όπως συμβαίνει ακόμη και σήμερα, υπήρχαν ζεύγη χτιστών που εργάζονταν μαζί. Ο πιο έμπειρος στεκόταν απ' έξω, ο λιγότερο έμπειρος από την εσωτερική πλευρά του τοίχου, όπως θα δούμε και παρακάτω, εξετάζοντας τους νεότερους χρόνους. Η «ύφανση» των λίθων (Ιωάννης Χρυσόστομος, βλ. Migne, P.G. 61: 47-54) αποτελεί κλειδί για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο προσπαθούσαν να πετύχουν τη στερέωση της τοιχοποιίας. Η «ύφανση», βέβαια, αφορούσε όχι μόνο στη στερεότητα της οικοδομής αλλά και στην αισθητική της:

«Καθάπερ γαρ οι οικοδόμοι, επειδάν μέλλωσι τοίχον εγείρειν, σπαρτίον τείναντες από γωνίας εις γωνίαν, ούτως υφαίνουσι την οικοδομήν, ώστε μη ανώμαλον αυτής γενέσθαι την επιφάνειαν...» (Migne, P.G. 48, 962, 19-24).

Το πάχος του τοίχου θεωρούνταν κριτήριο καλής εργασίας (Κουκουλές 1951: 257).

Και πάλι η εικαστική μαρτυρία συμπληρώνει την εικόνα που έχουμε για τις οικοδομικές εργασίες και τον τρόπο εκτέλεσής τους. Η Λούβη-Κίζη (1989: 116) μελετά τοιχογραφία από το καθολικό της Μονής Βουτσάς στο Γρεβενίτι Ιωαννίνων, όπου εικονίζεται η κατασκευή του Πύργου της Βαβέλ. Οι σκαλωσιές που έχουν στηθεί απεικονίζονται με ακρίβεια:

«Η παράσταση δίνει ένα μάθημα οικοδομικής και επεξηγεί συγχρόνως την πυκνότητα και τη θέση των οικοδομικών οπών (σκαλότρυπες) που παρατηρούμε σε πολλά οικοδομήματα, κυρίως κοσμικά, της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. Η εικόνα αποκρυπτογραφεί τον τρόπο ανέγερσης με σκαλωσιά χωρίς ορθοστάτες, όπου τα οριζόντια δοκάρια της δεν είναι παρά προεκτάσεις των μελών των ξυλοδέσμων των τοίχων ή και των πατωμάτων, κατά περίπτωση, που υποστηρίζονται από προσωρινές αντηρίδες».

Παρόμοιες εικόνες σχολιάζει ο Ousterhout (2007: 135). Χτίστες μεταφέρουν κονίαμα σε πηλοφόρια και χρησιμοποιούν μυστριά.

5.8. Στον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα

Ο Ευρωπαϊκός Μεσαίωνα, περίοδος σημαντικών αλλαγών, χαρακτηρίζεται από πολλές διακυμάνσεις, μικρά κράτη, αποκεντρωμένη οικονομία και έλλειψη υποδομών. Οι αντιθέσεις στα μεσαιωνικά φεουδαρχικά συστήματα ήταν ακραίες, ενώ άρχισε από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα να παρατηρείται μια σημαντική διαφοροποίηση: η ενδυνάμωση των πόλεων και η σταδιακή απαγκίστρωση των ακτημόνων αγροτών από τη σκληρή

ηγεμονία των φεουδαρχών. Άμεσο αποτέλεσμα ήταν η αύξηση του εργατικού δυναμικού, που καταφεύγει στις πόλεις αναζητώντας εργασία. Κατά την ίδια περίοδο στις πόλεις είχαν αναπτυχθεί οι συντεχνίες: συσσωματώσεις με οργανωτικές δομές και πυραμιδωτές ιεραρχίες, αντίστοιχες της φεουδαρχικής κοινωνικής ιεράρχησης.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες η αρχιτεκτονική δεν μπορούσε να γνωρίσει πραγματική ανάπτυξη, τουλάχιστον κατά τους πρώτους αιώνες (5^{ος}-10^{ος} αιώνας). Από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα παρατηρούμε σημαντικά μνημεία με λαξευμένους λίθους και ισχυρά κονιάματα. Σε γενικές γραμμές η γεωγραφική και γεωλογική ποικιλομορφία του ευρωπαϊκού χώρου αντικατοπτρίζεται στην ποικιλομορφία των κατασκευών. Υπερυψωμένες καλύβες με πασσάλους χρησιμοποιούνταν ως κατοικίες στη σλαβική Ευρώπη. Σε γερμανόφωνες περιοχές άνθρωποι και ζώα έμεναν μαζί σε ένα δωμάτιο (κατοικία-στάβλος). Το ξύλο, τα άψητα τούβλα και οι ψάθινες στέγες διαμόρφωναν το ευρωπαϊκό αγροτικό τοπίο κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα (Nicholas 1999: 233).

Από τον 5^ο αιώνα είχαν σχεδόν εξαφανιστεί οι γλυπτικές διακοσμήσεις από τις προσόψεις για να επανέλθουν μόνο κατά τον 11^ο αιώνα και έκτοτε να γνωρίσουν ευρύτατη διάδοση. Η εμφάνιση των γλυπτικών διακοσμήσεων ταυτίστηκε με τη μίμηση αρχαίων προτύπων. Η πορεία αυτή οδήγησε στο κορυφαίο παράδειγμα της Γαλλίας και της μεγάλης προόδου που τοποθετείται στο μέσο του 12^{ου} αιώνα. Πυλώνες και κιονόκρανα φιλοτεχνούνται για να εξυπηρετήσουν αισθητικούς και ιδεολογικούς στόχους. Οι πιο σημαντικές διαφοροποιήσεις θα εμφανιστούν στο χώρο της κατοικίας κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Έχει αρχίσει πια να αναδύεται η ιδιωτική ζωή και αυτό αποτυπώνεται στην αρχιτεκτονική. Στα αστικά κέντρα αρχικά εμφανίζονται τα ξεχωριστά διαμερίσματα για κάθε μέλος της οικογένειας, χωρίς αυτό να συνεπάγεται πάντα σημαντικές διαφοροποιήσεις στον τρόπο κατασκευής. Η πέτρα χρησιμοποιείται πια σχεδόν καθολικά, στοιχείο που μαρτυρεί την άνοδο του οικονομικού και του κοινωνικού επιπέδου.

Τεράστια κατασκευαστικά προγράμματα του μεσαιωνικού κόσμου αφορούν σε μικρά και μεγάλα οχυρωματικά έργα. Καθώς η τεχνική του πολέμου δεν έχει αλλάξει από την αρχαιότητα, τα φρούρια εξακολουθούν να χτίζονται σε κορυφές λόφων, με ελικοειδή τείχη τα οποία προσαρμόζονται στις εδαφικές ανωμαλίες (Τζομπανάκη 1996: 105).

Κατά την καρλομάγνια περίοδο (8^{ος}-9^{ος} αιώνας) αρχίζει σταδιακά να επανέρχεται η χρήση ρωμαϊκών δομικών και αρχιτεκτονικών στοιχείων στην αρχιτεκτονική και στην οικοδομική τέχνη. Ο τύπος της βασιλικής κερδίζει διαρκώς έδαφος στη δυτική ναοδομία (Nicholas 1999: 205). Από τον 13^ο αιώνα η γοτθική αρχιτεκτονική δημιουργεί νέες

τάσεις και πρότυπα που θα επηρεάσουν την αρχιτεκτονική της Ευρώπης κατά τους επόμενους αιώνες. Το υλικό που κυριαρχεί είναι η πέτρα: την αντλούν από λατομεία της κάθε περιοχής και παρατηρείται μεγάλη εξειδίκευση στις τεχνικές λάξευσης.

Στα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια καθιερώνεται η γοθτική αρχιτεκτονική με οξυκόρυφα τόξα, θόλους και νευρώσεις. Πρόκειται για τη ναοδομία που θα επικρατήσει, θα εξαπλωθεί πολύ γρήγορα και θα δώσει υπέροχα μνημεία σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις. Την εποχή αυτή αρχίζει να συντελείται η μεγάλη στροφή σε παλαιότερα πρότυπα, σε θέματα που αντλούνται από την ελληνική και τη ρωμαϊκή αρχαιότητα.

Ωστόσο, κοντά σε όλα τα άλλα, αυξάνονται και οι απεικονίσεις τεχνιτών, συνήθως σε υαλογραφήματα-δώρα κάποιας μεσαιωνικής συντεχνίας. Στις περιπτώσεις αυτές απεικονιζόταν η δραστηριότητα της συντεχνίας σε συνδυασμό με τον προστάτη Άγιο.

Οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις θα εμφανιστούν με συμβολικό τρόπο:

«όσο ανώτερη ήταν η κοινωνική τάξη του εικονιζόμενου προσώπου τόσο περισσότερο ο καλλιτέχνης το εξιδανίκευε. Συχνά συναντάμε ρεαλιστικές απεικονίσεις ατόμων των κατώτερων τάξεων, όπως του δουλοπάροικου στο ναό της Μαγεντίας. Οι αγροτικές σκηνές συχνά αποδίδονται μέσα από τα μοτίβα των εργασιών των Μηνών, τόσο σε εικονογραφημένα χειρόγραφα όσο και σε γλυπτά» (Nicholas 1999: 524).

6. Μεταβυζαντινά χρόνια. Οθωμανική Αυτοκρατορία

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 επηρέασε καταλυτικά την αρχιτεκτονική στα αστικά κέντρα που υπάγονταν στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, καθώς η νέα επίσημη θρησκεία επέβαλε νέα πρότυπα. Η Faroqhi, που μελέτησε την ιστορία και την κοινωνία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παραθέτει την άποψη του Ουγκώ για να περιγράψει το ρόλο της μνημειακής αρχιτεκτονικής: «ο ευρωπαϊκός μεσαίωνας ήταν εποχή της αρχιτεκτονικής». Ο Ουγκώ είχε την άποψη ότι «αποκτούσαν αξία κυρίως τα θρησκευτικά κτήρια της κάθε εποχής καθώς απευθύνονταν σε ένα μεγάλο αριθμό ανθρώπων» (Faroqhi 2000: 165).

Η διάδοση της τυπογραφίας, σύμφωνα με την ίδια άποψη, προώθησε τη λογοτεχνία σε κορυφαίο καλλιτεχνικό είδος με ταυτόχρονη υποχώρηση της αρχιτεκτονικής.

Η κατασκευή πολυδάπανων αμυντικών έργων, που απασχόλησε πολλές γενιές εργατικού δυναμικού, σταμάτησε. Οι Οθωμανοί διεξήγαν συνήθως κατακτητικούς πολέμους κατά τους πρώτους αιώνες μετά την κατάλυση του Βυζαντίου και αρκέστηκαν στην επισκευή των παλαιών οχυρώσεων και στη συντήρησή τους (Δεληγιάννη-Δωρή 1993: 19). Αντιθέτως, τα πολυτελή οικοδομήματα δημιούργησαν σπουδαία παράδοση.

«Σουλτάνοι, πριγκίπισσες, βεζίρηδες και, ιδιαίτερα στο 18^ο αιώνα, τοπικοί διοικητές ανέθεταν την κατασκευή πολυτελών τζαμιών, παλατιών, θεολογικών σχολών, δερβίσιμων μονών, υδραγωγείων και πτωχοκομείων» (Faroqhi 2000: 165).

Τα δημόσια κοινωφελή και τα θρησκευτικά οικοδομήματα αποτελούσαν τον σημαντικότερο τρόπο προβολής της ιθύνουσας τάξης στις τοπικές κοινωνίες. Κάθε αξιωματούχος επιθυμούσε να συνδέσει το όνομά του με κάποιο οικοδόμημα. Το γεγονός αυτό συνέβαλε στο να δημιουργηθεί αρχιτεκτονική και κατασκευαστική παράδοση. Η μορφή του Χριστιανού εξωμότη Ατίκ Σινάν, γύρω από τη ζωή και το έργο του οποίου αναπτύσσεται τελευταία αξιόλογη βιβλιογραφία (βλ. Kuran 1987, Kuban 1997), θεωρείται σήμερα η πιο σημαντική για την εξέλιξη της οθωμανικής θρησκευτικής αρχιτεκτονικής. Ήταν αρχιτέκτονας της σουλτανικής αυλής από το 1538 μέχρι το 1588 και θεωρείται μεταμορφωτής των ισλαμικών χώρων προσευχής και λατρείας, έχοντας χτίσει πάνω από 100 τεμένη, από τα οποία τα 25 βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη. Στις αρχαιότερες εποχές του Ισλάμ χρησιμοποιήθηκαν παραλλαγές χριστιανικών ναών χωρίς ιερό, καθώς η θρησκεία αυτή δεν το χρειαζόταν.

Μετά την οριστική κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας παρατηρούνται σημαντικές εξελίξεις στο χώρο της οικοδομής. Οι ναοί και άλλα σημαντικά κτήρια της Κωνσταντινούπολης μετατρέπονται σε μουσουλμανικά τεμένη ή αποκτούν άλλες (κοσμικές) χρήσεις. Το γεγονός αυτό επαναλαμβάνεται σε κάθε κατακτημένη πόλη μέχρι τον 17^ο αιώνα. Για παράδειγμα, η κατάκτηση των κρητικών πόλεων (1645-1669) θα διαφοροποιήσει εντελώς την εικόνα που είχαν αυτές μέχρι τότε: οι πιο σημαντικοί ναοί θα μετατραπούν σε μουσουλμανικά τεμένη.

6.1. Η οθωμανική πολυμορφία

Χαρακτηριστικό της εποχής μετά την άλωση είναι η πολυμορφία και η επικράτηση τοπικών ιδιαιτεροτήτων. Τα περισσότερα κτίσματα στις περιφέρειες της Αυτοκρατορίας οικοδομούνται με αργολιθοδομή, χωρίς να απουσιάζει η τυχαία παρεμβολή τούβλων, που σπάνια τώρα επιτελούν και διακοσμητικό ρόλο. Οι λαξευμένοι λίθοι τοποθετούνται στις γωνίες, στα ευαίσθητα σημεία της οικοδομής. Τα πενιχρά οικονομικά μέσα δεν επιτρέπουν συχνά τη χρήση μαρμάρινων κιόνων αλλά οι τεχνίτες καταφεύγουν στους κτιστούς. Οι αρμοί καλύπτονται επιμελώς με δυνατά επιχρίσματα προκειμένου να φαίνονται ως ενιαία σύνολα. Πολλά από τα τούβλα που χρησιμοποιούνται προέρχονται από παλαιότερα κτήρια.

Ως προς τα υλικά και τον τρόπο δομής, οι αλλαγές δεν ήταν καταλυτικές. Διατηρήθηκε η χρήση τούβλων, ακόμη και το πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Παράλληλα, καταβλήθηκαν προσπάθειες για την εμφάνιση των θρησκευτικών μνημείων και των δημοσίων κτισμάτων με πολυδάπανα συστήματα δομής, όπως το ισοδομικό. Οι αξιωματούχοι έδειχναν ιδιαίτερη προτίμηση στην αισθητική της ισόδομης κατασκευής. Στα δημόσια οικοδομήματα παρατηρούνται συχνά κεραμικά πρόσθετα, τοποθετημένα σε οριζόντιες ζώνες. Το διαφορετικό χρώμα σπάει τη μονοτονία της πέτρας, ιδιαίτερα όταν αυτή είναι γκριζα.

Η πολυμορφία των κτισμάτων αντικατοπτρίζει την πολυμορφία της Αυτοκρατορίας. Η δόμηση με πέτρα ήταν ακριβή για τους αγροτικούς πληθυσμούς. Όταν υπήρχαν δάση κοντά, το ξύλο αποτελούσε κύριο υλικό δομής. Εκεί που δεν υπήρχαν, ή εισάγονταν και ήταν πολύ ακριβά, οι άνθρωποι κατέφευγαν στην πέτρα. Στο Χαλέπι της Συρίας, για παράδειγμα, η μαλακή πέτρα που υπήρχε αποτελούσε μια σχετικά εύκολη λύση. Δεν έλειπαν ακόμη οι πλινθοδομές με άψητο πηλό και με παράλληλη χρήση του ξύλου.

6.2. Λαϊκές κατοικίες, κονάκια και πυργόσπιτα

Ο τύπος κατοικίας του οθωμανικού αγροτικού χώρου είναι απλός. Οι οικοδομικές εργασίες εκτελούνταν με ειδικεύσεις που παρατηρούνταν μέσα στις ίδιες τις αγροτικές κοινότητες. Ήταν συνήθως ένα δωμάτιο μικρών διαστάσεων με ενιαίο χώρο και τζάκι σε κάποια γωνιά. Όπου υπάρχει πέτρα χτίζεται με αργολιθοδομή με πρόχειρο επίχρισμα, ανάλογα με την ποιότητα του οικοδομικού υλικού κάθε περιοχής.

Η αρχιτεκτονική και ο τρόπος δόμησης των οικιών των πιο εύπορων στρωμάτων επηρεάζεται άμεσα από τις πολιτικές συνθήκες που επικρατούν στον ελλαδικό χώρο. Καθώς πολλές περιοχές ζουν σε κλίμα ανασφάλειας και ληστρικών επιδρομών, οι εύποροι κάτοικοι καταφεύγουν σε σπίτια–φρούρια, όπως είναι οι οχυροί πύργοι που είχαν ήδη εμφανιστεί από τα χρόνια των Παλαιολόγων (Ορλάνδος 1937: 1 κ.ε.) και έχουν ως πρότυπο τους πύργους των βυζαντινών μοναστηριών (Μουτσόπουλος 1973,³⁵ βλ. και Ορλάνδος 1958: 134). Σε τέτοιες κατοικίες έμεναν και οι αξιωματούχοι του οθωμανικού κράτους που ζούσαν σε νησιά ή σε απομακρυσμένες περιοχές (Δελιγιάννη–Δωρή 1993: 30). Καλά διατηρημένα δείγματα τέτοιων πυργόσπιτων συναντάμε σε πολλές ελληνικές περιοχές, όπως στα νησιά, στην Κρήτη (περιοχή Μεσαράς), και κυρίως στη Μάνη, όπου ο τρόπος δόμησης διατηρήθηκε μέχρι τον 19^ο αιώνα. Εκεί, όμως, οι

---

³⁵ Ο Μουτσόπουλος (1973: 35-108) μελέτησε την επίδραση της μορφολογίας των πύργων στην οχυρή κατοικία του ελλαδικού χώρου μετά τον 16^ο αιώνα.

λόγοι ήταν διαφορετικοί· οι φρουριακές κατασκευές οφείλονταν σε λόγους εσωτερικούς και σε κοινωνικές παραμέτρους που όρισαν τον τρόπο ζωής, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τη βεντέτα.

6.3. Το Άγιον Όρος και η μίμηση των βυζαντινών προτύπων

Σημαντικό υλικό τόσο για την αρχιτεκτονική όσο και για τις οικοδομικές τεχνικές μας προσφέρουν οι ναοί που κατασκευάστηκαν κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στο χώρο της Βαλκανικής Χερσονήσου (Μυλωνάς 1963). Πρόκειται για κτήρια που έχουν κατά κανόνα διασωθεί και εξακολουθούν να συντηρούνται μάλλον συστηματικά ακόμη και σήμερα. Το ίδιο ακριβώς μπορούμε να πούμε για τα μοναστήρια του Αγίου Όρους, που χτίζονται με έξοδα Φαναριωτών ηγεμόνων της Βλαχίας και της Μολδαβίας ή και Πατριαρχών. Η μονή Ιβήρων χτίστηκε το 1514 και ακολουθούν τα μοναστήρια: Διονυσίου (1539), Κουτλουμουσίου (1540), Φιλοθέου (1540), Σταυρονικήτα (1542), Ξενοφώντος (1544), Δοχειαρίου (1568).

Οι Οθωμανοί δεν απαγόρευαν την οικοδόμηση ναών. Ωστόσο, τα εμπόδια που παρεμβάλλονταν συνήθως δρούσαν αποτρεπτικά. Οι αρχές χορηγούσαν άδειες για ανοικοδομήσεις και επισκευές, αλλά και σ' αυτές τις περιπτώσεις λάμβαναν υπόψη το μέγεθος του προηγούμενου ναού (Ψιλάκης 2002, τ. Α': 156). Μόνο σε περιοχές που είχαν εξασφαλίσει ειδικά προνόμια, όπως στο Άγιον Όρος, ίσχυε διαφορετικό καθεστώς και η οικοδόμηση ναών και μονών ήταν ευκολότερη. Το 1745 ο Μητροπολίτης Κρήτης Γεράσιμος ζήτησε από «τον περινούστατον και εξοχώτατον Κιοπρουλού Ζαδέ Ελχάντζ Αχμέτ Πασάν» την άδεια να επισκευάσει εκκλησίες και μοναστήρια της επαρχίας Μελεβιζίου. Η άδεια δόθηκε μόνο ύστερα από αυτοψία του αρμόδιου κρατικού αρχιτέκτονα και κάτω από αυστηρούς όρους. Τα υλικά υπολογίστηκαν με ακρίβεια, τα ημερομίσθια των εργατών επίσης, αλλά υπήρχε ρητός όρος να μην γίνει ανύψωση των ναών, ούτε και διεύρυνση (Σταυρινίδης 1984: 286).

Το Άγιον Όρος λειτουργεί ως θρησκευτικό και αρχιτεκτονικό πρότυπο και επηρεάζει τη ναοδομία σε όλη τη Βαλκανική. Οι μαστόροι προσπαθούν να μιμηθούν τους παλαιότερους συναδέλφους τους, των οποίων τα έργα θαυμάζουν, ενώ παράλληλα οι προφορικές παραδόσεις τροφοδοτούν με θρύλους την ιστορία των μεγάλων έργων. Ο θρύλος των Βυζαντινών μαστόρων παραμένει ζωντανός όλη αυτή την περίοδο. Ωστόσο, την πραγματική εικόνα των συνθηκών που επικράτησαν και την ανάδειξη των τοπικών ιδιαιτεροτήτων μπορούμε να την παρακολουθήσουμε σε μικρότερους ναούς αυτής της περιόδου. Στο Άγιον Όρος συνηθίζεται η εναλλαγή λαξευμένης πέτρας και τούβλου σε

επάλληλες σειρές. Στη Σερβία η προσπάθεια μίμησης εντοπίζεται και στον κατασκευαστικό τομέα με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα στην ατελή μορφή του, όπως συμβαίνει στο παράδειγμα του Jasunje. Πολύ πιο συνηθισμένη, όμως, σε όλες τις περιοχές της Βαλκανικής είναι η απλή αργολιθοδομή. Οι θόλοι, όπου μπορούν να γίνουν, είναι ελαφροί, κατασκευασμένοι συνήθως από οπτόπλινθους. Σε πολλές περιοχές προτιμάται η στέγαση με σχιστόπλακες, όπως στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Κεχροβούνι Τήνου (1662), όπου χρησιμοποιήθηκαν τεράστιες πλάκες (Βασιλειάδης 1962: 94). Η φυσιογνωμία κάθε περιοχής και τα διαθέσιμα υλικά καθορίζουν και τη φυσιογνωμία των κατασκευών.

Οι τεχνίτες που αναλαμβάνουν την εκτέλεση μεγάλων έργων και ναών είναι πια εξειδικευμένοι και ταξιδεύουν σε διαφορετικές περιοχές από τις πατρίδες τους, χωρίς αυτό να αποτελεί κανόνα, αφού σε όλη την Αυτοκρατορία υπάρχουν τοπικά οικοδομικά συνεργεία. Τα ταξίδια των μαστόρων κατά τους μέσους και τους ύστερους οθωμανικούς χρόνους έχει ως συνέπεια την ανάμιξη πολλών και διαφορετικών στοιχείων, όπως και κατασκευαστικών τεχνικών που μεταφέρονται από τόπο σε τόπο. Εν πολλοίς η εργασία επηρεάζεται από τα τοπικά οικοδομικά υλικά.

Κατά την πρώτη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας θα συνεχιστεί η οικοδόμηση σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών με τρούλο, όπως βλέπουμε σε αρκετά παραδείγματα στα νότια αλλά και στα βόρεια της Βαλκανικής (Βοσνία). Στις εύρωστες πόλεις της όψιμης Τουρκοκρατίας κυριαρχεί η ξυλόστεγη βασιλική, στη συνήθη μορφή της, τρίκλιτη με δίρριχτη στέγη. Ο τύπος αυτός είναι συνήθης σε περιοχές της βόρειας Ελλάδας, όπως το Πήλιο, η Δυτική Μακεδονία, η Θεσσαλία και η Ήπειρος, αλλά και στα νησιά, όπως η Χίος, η Λέσβος και τα Επτάνησα (Δεληγιάννη–Δωρή 1993: 57).

6.4. Η μαρτυρία του μονόχωρου ναού: ελληνικά ξωκλήσια

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του μονόχωρου ναού, γνωστότατου από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, ορίζει σε κάποιο βαθμό το ελληνικό τοπίο. Πρόκειται για την απλούστερη μορφή βασιλικής, τα μικρά μακρόστενα κτήρια με αψίδες στην ανατολική τους πλευρά. Σε περιπτώσεις που είναι επιθυμητή η διεύρυνση κατά πλάτος, προστίθενται κλίτη, συνήθως ένα (δίκλιτος ναός) ή περισσότερα (ναός Αφέντη Χριστού στο Γιούχτα Κρήτης με τέσσερα κλίτη). Οι ναοί αυτοί έχουν κτιστεί στα βυζαντινά χρόνια. Ωστόσο, θα εξακολουθήσουν να εμφανίζονται την εποχή της Λατινοκρατίας, την οθωμανική περίοδο (όχι σε μεγάλη συχνότητα λόγω των σχετικών εμποδίων που πρόβαλλε η διοίκηση), καθώς και μετά τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους. Στις περιοχές που

παρέμειναν όλο τον 19^ο αιώνα επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η δόμηση ήταν περιορισμένη και αναπτύσσεται ξανά σε μεγαλύτερη έκταση από τη δεκαετία του 1850, μετά τα μέτρα φιλελευθεροποίησης της Υψηλής Πύλης. Πρόκειται για χαρακτηριστικό γνώρισμα του ελληνικού τοπίου, καθώς οι ναοί αυτοί βρίσκονται σε κορυφές λόφων και βουνών ή ακόμη και σε ακρογιαλιές, μακριά από οργανωμένους οικισμούς.

Ο τρόπος δόμησης παραμένει απλός, αργολιθοδομή με δίρριχτη κεραμωτή στέγη ή με αψιδωτές κατασκευές και ισχυρά επιχρίσματα. Οι πέτρες δεν είναι διαφορετικές από αυτές που υπάρχουν σε κάθε περιοχή, δεν μεταφέρεται οικοδομικό υλικό (εκτός από σπάνιες περιπτώσεις) για να χτιστεί ένα ελληνικό ξωκλήσι· σε πλήθος περιπτώσεων οι επιγραφικές μαρτυρίες στα υπέρθυρα επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε λίγο ή πολύ την ιστορία τους. Δεν λείπουν ονόματα αφιερωτών και μαστόρων και, σε περιπτώσεις που υπήρχαν κοντά παλαιότεροι ναοί (αρχαιοελληνικοί ή ρωμαϊκοί) ή άλλα κτίσματα, χρησιμοποιείται οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση.

Στις βόρειες ελληνικές περιοχές παρατηρούμε ναούς με αργολιθοδομή, με ισχυρό συνδετικό κονίαμα που επιτρέπει να αφήσουν τους εξωτερικούς τοίχους χωρίς επίχρισμα. Λαξευμένοι λίθοι χρησιμοποιούνται μόνο όταν υπάρχει οικονομική άνεση. Ο τρόπος κτισίματος διαμορφώνεται με βάση το υλικό που υπάρχει σε κάθε περιοχή. Η λάξευση του πωρόλιθου ή άλλων μαλακών λίθων είναι ευκολότερη και λιγότερο δαπανηρή. Στις νότιες περιοχές και στις παραλίες «όπου υπάρχει νησιώτικη επίδραση, παχύ επίχρισμα ντύνει ακόμη και τις γυμνές από κεραμίδια στέγες – καμάρες και τρούλους, όπως στην Αττική, στα Μέγαρα» (Χατζηδάκης 1980: 418).

Την εικόνα του τοπίου σ' ένα νησί του Αιγαίου (Ικαρία) περιγράφει στις αρχές του 18^{ου} αιώνα με κριτική ματιά ο Tournefort, παρέχοντας παράλληλα πληροφορίες για το κοινωνικό περιβάλλον των Νησιωτών:

«Καθώς το χτίσιμο σ' αυτή τη χώρα στοιχίζει φθηνά, όταν οι Έλληνες έχουν κάποιο πρόβλημα δωρίζουν καμιά εικοσαριά κορώνες για να κτίσουν ένα ξωκλήσι και για τον λόγο αυτό όλα τα νησιά του Αιγαίου είναι γεμάτα ξωκλήσια. Προς μεγάλο σκανδαλισμό του Χριστιανισμού, οι ταξιδιώτες δεν έχουν άλλο κατάλυμα. Εκεί μέσα φυλάσσουν ρούχα και εμπορεύματα, μαγειρεύουν και κοιμούνται. Αυτή η συνήθεια είναι πολύ παλαιά: ακόμη και η Άρτεμις και η Ήρα παραπονούνταν συχνά ότι οι άνθρωποι βεβήλωναν τους ναούς τους...» (Απέργης & Απέργη 2003: 254).

6.5. Ισλαμικές επιδράσεις

Όπως είπαμε ήδη, οι Οθωμανοί έδωσαν μεγάλη σημασία στην αρχιτεκτονική του δημόσιου χώρου. Σε όλη την ανατολική Μεσόγειο αρχίζουν να εμφανίζονται κτήρια με ιδιαίτερη ιδεολογική και σημασιολογική φόρτιση, όπως τα τζαμιά και οι τεράστιοι για τα ύψη των συνηθισμένων κατασκευών μιναρέδες. Σε όλες τις πόλεις και σε μεγάλα χωριά οικοδομούνται φιλανθρωπικές κρήνες, ενώ δεν απολείπουν και άλλα κτήρια, όπως χαμάμ, τεκέδες και άλλα. Σ' αυτά τα κτήρια διατηρούνται κατασκευαστικές πρακτικές γνωστές ήδη από το Βυζάντιο. Στην ουσία οι Οθωμανοί ενσωμάτωσαν τα βυζαντινά στοιχεία στην αρχιτεκτονική τους δημιουργώντας μια καινούργια παράδοση θολωτών κατασκευών. Οι εξελίξεις αυτές δεν έμειναν μόνο στο χώρο της ισλαμικής λατρείας. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι πολλά στοιχεία επέστρεψαν στη χριστιανική ναοδομία. Το καθολικό της μονής Νταού Πεντέλης είναι ένα καλό παράδειγμα για τη μελέτη του φαινομένου. Η στήριξη του τρούλου πάνω σε χαμηλό τύμπανο ακολουθεί μουσουλμανικά πρότυπα (τον τρόπο στήριξης που συνηθιζόταν στα τζαμιά). Το γεγονός αυτό οφείλεται στις κοινές εμπειρίες ανθρώπων διαφορετικών θρησκευμάτων που συμβιούσαν στον ίδιο γεωγραφικό χώρο, αλλά κυρίως στη δράση ομάδων μαστόρων. Όπως είναι φυσικό, οι ίδιες ομάδες μαστόρων κατασκεύαζαν και τα μουσουλμανικά τεμένη (τζαμιά) και τους χριστιανικούς ναούς.

Από την Κρήτη του 19^{ου} αιώνα μπορούμε να αντλήσουμε ένα πολύ γνωστό παράδειγμα: Μετά τον σεισμό του 1856 προέκυψε η ανάγκη να οικοδομηθεί ένα νέο τέμενος στη θέση του παλαιού Βεζίρ Τζαμί, που είχε στεγαστεί στο ναό του Αγίου Τίτου, στο Ηράκλειο. Την ίδια εποχή, και μετά τα μέτρα φιλελευθεροποίησης του 1856, η χριστιανική κοινότητα σχεδίασε την οικοδόμηση ενός μεγάλου ναού. Επιπλέον, η πολιτική διοίκηση είχε αποφασίσει να δημιουργήσει ένα μεγάλο διοικητήριο στην πόλη. Και τα τρία αυτά μνημειακά οικοδομήματα ανέλαβε ο ίδιος αρχιτέκτονας, ο Αθανάσιος Μούσης. Μια σειρά από έγγραφα που εντοπίστηκαν στο Αρχείο της Δημογεροντίας Ηρακλείου,³⁶ σε συνδυασμό με προφορικές μαρτυρίες από την Κρήτη, την Κάρπαθο και την Τήνο, αποκαλύπτουν το κλίμα της εποχής: Πολυμελής συνεργασία Χριστιανών μαστόρων αναλάμβαναν τα έργα και εργάζονταν συστηματικά στην Κρήτη. Η μελέτη

³⁶ Στο Αρχείο της Δημογεροντίας Ηρακλείου (Α.Δ.Η.) υπάρχει πλήθος εγγράφων που αφορούν στο ναό, κυρίως όσον αφορά στην εξεύρεση οικονομικών πόρων για τη συνέχιση των οικοδομικών εργασιών. Ενδεικτικά: Α.Δ.Η. 9-500/1863, 10-730/1863, 10-732/1863, 12-133/1864, 12-138/1864, 322-72/1894, 322-73/1894, 322-111/1894. Ο Θ. Δετοράκης (1995: 357-359) δημοσιεύει το ιδιαίτερα σημαντικό έγγραφο Α.Δ.Η. 12-138/1864 που αναφέρεται σε αίτηση του Ιάκωβου Παλαμάρη, λιθοξόου από την Τήνο, ο οποίος ζητούσε να εργαστεί με ομάδα ομοτέγων του στο έργο, και μάλιστα με χαμηλότερες αμοιβές από αυτές που εισέπρατταν άλλοι τεχνίτες. Εκτός από ονόματα λιθοξόων, στο σχετικό κατάλογο δημοσιεύονται και ονόματα κτιστών και άλλων μαστόρων της οικοδομής.

του Αγίου Μηνά ή και των άλλων έργων του Μούση απηχεί τόσο τις αλληλεπιδράσεις αρχιτεκτονικών ρυθμών και τύπων όσο και το συνονθύλευμα στοιχείων που προέρχονται από διαφορετικούς κόσμους και διαφορετικές εποχές. Στον Άγιο Μηνά εφαρμόζεται ο τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με υψηλό τύμπανο ο οποίος συνδυάζει εσωτερικά και στοιχεία τρίκλιτης βασιλικής με υπερώα στη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά (Κριτσωτάκη 1995: 131).

Ακριβείς απομιμήσεις αρχαιοελληνικών προτύπων, ελεύθερες συνθέσεις που παραπέμπουν στην ελληνική αρχαιότητα, αναγεννησιακά στοιχεία, διακοσμήσεις ανατολικού τύπου συνθέτουν ένα μνημείο που οικοδομήθηκε για να δηλώσει όχι μόνο τη χριστιανική πίστη αλλά και την ισχύ του χριστιανικού στοιχείου της πόλης.

6.6. Οι μαστόροι στο οθωμανικό κράτος

Η δομή της πολυεθνικής Αυτοκρατορίας αποτυπώνεται κυρίως στον κοινωνικό χώρο. Οι εξειδικευμένοι τεχνίτες απασχολούνται συνήθως στην κατασκευή μουσουλμανικών ιερών καθιδρυμάτων. Καθώς η Αυτοκρατορία προχωρεί προς την κορύφωση της εξάπλωσής της, αναπτύσσεται η μαρμαρογλυπτική, συνήθως σε λευκό μάρμαρο. Ωστόσο, η απαγόρευση απεικόνισης ομοιωμάτων ανθρώπων ή και ζώων (θεωρείται ειδωλολατρία) επηρεάζει καταλυτικά τη μαρμαρογλυπτική, που είχε ήδη δεχτεί το πρώτο πλήγμα από τα βυζαντινά χρόνια, όταν η γλυπτική είχε σταματήσει να διαδραματίζει ρόλο στη λατρεία.

Οι τεχνίτες της οικοδομής ανήκαν σε χαμηλά κοινωνικά στρώματα και παρέμεναν ανώνυμοι. Στην περιφέρεια της Αυτοκρατορίας οι αγρότες και οι κάτοικοι μικρών οικισμών εξακολουθούν να χτίζουν τα σπίτια τους με προσωπική εργασία. Στους μικρούς αγροτικούς οικισμούς αναπτύσσονται εξειδικεύσεις, αλλά σε σπάνιες μόνο περιπτώσεις ξεφεύγουν από τα τοπικά πλαίσια. Αυτό θα συμβεί με μερικούς οικισμούς και για ειδικούς λόγους, όπως συνέβη με τη Μάδυτο κατά τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα. Το γεγονός αυτό οφείλεται στο σύστημα σχέσεων με τα όργανα της διοίκησης. Από τη Μάδυτο κατάγονταν τρεις αυλικοί αρχιτέκτονες, ο Χατζή Ανδρέας (18^{ος} αι.), ο Χατζή Στεφανής Γαητανάκης (επί Σουλτάνου Μετζήτ) και ο Χατζή Δημήτριος «εις την επιστασίαν του οποίου οφείλεται η αχανής οικοδομική της Υψηλής Πύλης» (Βουραζέλη-Μαρινάκου 1950: 74). Οι κτίστες από τη Μάδυτο ήταν σχεδόν στο σύνολό τους Χριστιανοί και εργάζονταν συστηματικά σε μεγάλα έργα. Μπορούμε να κατανοήσουμε τους μηχανισμούς που οδήγησαν σ' αυτές τις ειδικεύσεις: οι αυλικοί αρχιτέκτονες είχαν

τη δυνατότητα επιλογής συνεργατών και δρούσαν μέσα στο πλαίσιο των συγγενειακών σχέσεων.

Η ανωνυμία των μαστόρων της μεταβυζαντινής περιόδου αποτελεί καθεστώς ακόμη και για έργα που χτίζονται σε χριστιανικές περιοχές. Οι τεχνίτες που υπογράφουν τα έργα τους σπανίζουν, όπως του πρωτομάστορα Μανουήλ Κουντή που αφήνει τα ίχνη του στα τείχη της Ρόδου, στα χρόνια των Ιπποτών (1457): «Πρωτομαστορεύοντος καμού Μανουήλ Κουντή» (Χατζηδάκης 1980: 418).

Από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα εμφανίζεται στο οθωμανικό κράτος ο θεσμός του πολεοδόμου, ο οποίος διοριζόταν σε επαρχιακές πόλεις και ενεργούσε για λογαριασμό του ανώτερου αρχιτέκτονα του Σουλτάνου που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη. Οι αρμοδιότητές του δεν ήταν μόνο πολεοδομικές, αλλά λειτουργούσε ως εκπρόσωπος του κράτους σε θέματα που αφορούσαν τις οικοδομές. Επιπλέον λειτουργούσε ως σύμβουλος των Καδήδων όταν οι τελευταίοι είχαν να επιλύσουν διαφορές σχετικές με οικοδομές και ως εισπράκτορας των φόρων που επέβαλε το κράτος στις συντεχνίες (Farooqi 2000: 171).

Ένα παράδειγμα από την Κρήτη του 1745 μας δίνει σημαντικές πληροφορίες για τον τρόπο λειτουργίας του κρατικού αρχιτέκτονα, των θεσμών και των διατάξεων που ίσχυαν σε περιπτώσεις επισκευής χριστιανικών ναών. Η οθωμανική διοίκηση επέμενε να καθορίζει με αυστηρότητα όχι μόνο την ποσότητα των υλικών αλλά και τα ημερομίσθια που απαιτούνταν για την αποπεράτωση των εργασιών. Ο «ειδικός και εμπειρογνώμων δια τας κρατικές και στεγαστικές υποθέσεις αρχιτέκτων Γεώργης υιός Νικολού» πραγματοποίησε αυτοψία σε κάμποσους ναούς που χαρακτηρίζονται «κατερειπωμένοι», για να χορηγηθεί άδεια επισκευής (Σταυρινίδης 1984: 286 κ.ε).

Τα μεγάλα κατασκευαστικά προγράμματα και τα ογκώδη κτήρια απαιτούσαν εξειδικευμένες γνώσεις. Οι μαστόροι που δούλεψαν σε μεγάλες πόλεις, και κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, αντεπεξέρχονταν μάλλον με ευκολία στις απαιτήσεις και των πιο δύσκολων έργων, όπως είχε συμβεί με τους κτίστες από τη Μάδυτο. Οι εντυπωσιακοί θόλοι και τα άλλα θαυμαστά επιτεύγματα της οθωμανικής αρχιτεκτονικής οφείλονται στην εμπειρία και στη γνώση των τεχνιτών που συναπάρτιζαν τις γνωστές συντεχνίες, τα οθωμανικά εσνάφια, αλλά συχνά προέρχονταν από χριστιανικές περιοχές της υπαίθρου.

Οι γνωστές εξειδικεύσεις στην κατεργασία της πέτρας, τη λατόμευση και τη μεταφορά της εξακολουθούν να ισχύουν. Ειδικά στην Κωνσταντινούπολη, οι πέτρες που προορίζονταν για τα μεγάλα δημόσια κτήρια προέρχονταν από τα λατομεία που βρίσκονταν στη θάλασσα του Μαρμαρά:

«Από τα λατομεία αυτά μπορούσαν να μεταφερθούν με πλοία στην Κωνσταντινούπολη οικοδομικές πέτρες ή και μάρμαρα από την Προκόνησο. Η μεταφορά όμως των λίθινων όγκων πάνω σε δυσκυβέρνητες σχεδίες ήταν τόσο κοπιαστική ώστε η εργασία αυτή, όπως και η κωπηλασία στις γαλέρες, να θεωρείται αγγαρεία. Όταν έφταναν οι λίθινοι όγκοι στην Κωνσταντινούπολη τοποθετούνταν σε αμάξια που τα έσερναν βόδια ή άλογα στις κορυφές των λόφων, όπου συνήθως χτίζονταν τα μεγάλα τζαμιά των Σουλτάνων» (Faroqhi 2000: 184).

6.7. Η μαρτυρία της ξερολιθιάς

Οι ξερολιθικές κατασκευές που απαντώνται στον ελληνικό χώρο αποτελούν σημαντικό κεφάλαιο για μια έρευνα που αφορά στην πέτρα και τους τρόπους που χρησιμοποιείται στον αγροτικό χώρο. Ο συνδυασμός ξερολιθιάς και αναβαθμίδας αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο του ελληνικού νησιωτικού τοπίου.³⁷ σε πολλές περιπτώσεις οι επεμβάσεις είναι τόσο έντονες που ορίζουν το ίδιο το τοπίο. Οι χάρτες (1: 5.000) της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, όπου απεικονίζονται οι περιοχές με έντονες αναβαθμιδώσεις, αποκαλύπτουν μια εντυπωσιακή εικόνα ανθρώπινων παρεμβάσεων στο φυσικό περιβάλλον παράλληλα με τα οικονομικά και τα κοινωνικά συμφραζόμενα που τη διέπουν.

Η υιοθέτηση του όρου «πολιτιστικά τοπία» από την Unesco άνοιξε, μετά το 1990, νέους ορίζοντες για τη μελέτη του περιβάλλοντος. Το τοπίο δεν είναι μόνο φυσικός χώρος, αλλά και χώρος στον οποίο διαδραματίζονται ανθρώπινες δραστηριότητες. Τα πολιτιστικά τοπία «ως αποτυπώματα της ιστορίας του ανθρώπου είναι οι πλουσιότερες ιστορικές καταγραφές που διαθέτουμε» (Taylor 2003: 55). Επομένως, τα τοπία δεν είναι σταθερά και αμετάβλητα αλλά αποτελέσματα συνεχών φυσικών διεργασιών και ανθρωπογενών δράσεων. Σύμφωνα με τον Νιτσιάκο (2000: 15)

«η μετάβαση του ανθρώπινου είδους από τη φύση στον πολιτισμό συνεπάγεται και την υποταγή των λειτουργιών της φύσης στο πολιτισμικό γίγνεσθαι. Η μορφολογία του φυσικού περιβάλλοντος μεταβάλλεται ανάλογα με τις εξελίξεις των κοινωνιών που φιλοξενεί».

Οι αναβαθμιδώσεις είναι το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο του αγροτικού χώρου που αντανακλούν άμεσα αυτή τη μεταβολή. Και, μάλιστα, σε μια εποχή παρακμής του παραγωγικού συστήματος, η οποία επιτρέπει να δούμε τα σημάδια των τόπων και να τα «διαβάσουμε». Ο Μ. Μερακλής (1989: 190) περιέγραψε την αποτύπωση του χρόνου σε χωρικά αντικείμενα χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τον Παρθενώνα και τις μεταβολές

³⁷ Αναβαθμίδες δεν συναντάμε μόνο στα νησιά. Σε όλο τον βαλκανικό χώρο απαντώνται παρόμοιοι τρόποι διεύρυνσης του αγροτικού χώρου, σε περιπτώσεις μη πεδινών εδαφών. Στα νησιά του Αιγαίου, όμως, είναι μεγαλύτερη η έκταση των αναβαθμιδών, όπως είναι και ο ρόλος τους στη διαμόρφωση του τοπίου.

που υπέστη από τον 6^ο αιώνα π.Χ. μέχρι σήμερα, τη μετάβαση από το ναό στο μνημείο, με όλα τα ενδιάμεσα στάδια, για να συμπεράνει πως

«κάθε πέτρα, χτίσμα, αντικείμενο δεν καταλαμβάνει μόνο ορισμένο χώρο, δεν είναι μόνο χωρικό αντικείμενο, αλλά περιέχει και ορισμένο χρόνο, είναι χρονικό αντικείμενο».

Συχνά, μαζί με τις ξερολιθιές και τις αναβαθμίδες, τους πέτρινους δρόμους, τα περιφράγματα, τους λιθοσωρούς και τα άλλα δημιουργήματα του ανθρώπου, μπορεί να συναντήσει κανείς αναθέματα (σωρούς λίθων που εκφράζουν κατάρες προς συγκεκριμένα πρόσωπα του παρελθόντος), σπιτάκια κτισμένα με ξερολιθιές, ληνούς, ακόμη και στοιχειώδη καταφύγια για προστασία από τις καιρικές συνθήκες,

«τα ταπεινά ξερολιθικά καλύβια, μικρής κλίμακας ποιμενικές κατασκευές, πρωτόγονα πέτρινα καταφύγια, δείγματα μιας αρχέγονης μινιμαλιστικής αρχιτεκτονικής» (Αρακαδάκη 2000: 250).

Οι ξερολιθιές (τράφοι, ζωνάρια, πετροζώναρα, λιθοζώναρα, βαστάδια, δετάδες, ξεροτοίχια, ξεροπέτρια, ξινουτρόχαλοι, γκουμούλες,³⁸ όχτες,³⁹ βασταοί,⁴⁰ τροχάλιοι, τροχαλιές, λιθιές), οι πεζούλες (αναβαθμίδες, τάβλες, σέτια, λουριά), τα διάσπαρτα σε όλον τον κόσμο *τέχνηρα*, που ως μέθοδοι επεμβάσεων στο περιβάλλον παρουσιάζουν μεγάλη αντοχή, συμπυκνώνουν την προσπάθεια του ανθρώπου να ελέγξει τον χώρο και να τον καταστήσει φιλικότερο. Πρόκειται για αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στις κοινωνίες και το φυσικό περιβάλλον που υπερβαίνουν τα όρια του «χρηστικού» και νοηματοδοτούν το χώρο με έννοιες και συμβολισμούς. Προσκυνητάρια, ναοί, σωροί από πέτρες, «αναθέματα» είναι απλώς ιστορίες ανθρώπων που έχουν εκλείψει, αλλά μπορούμε να τις αναζητήσουμε στη μελέτη των λίθινων κατασκευών ή των υπολειμμάτων τους.

Πέρα από το ότι τα νησιά του Αιγαίου αποτελούν παραδείγματα περιοχών όπου οι ανθρώπινες παρεμβάσεις με την κατασκευή αναβαθμίδων και ξερολιθιών είναι ίσως τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία των τοπίων, τα ίδια τα νησιά αποτελούν κλειστά οικοσυστήματα που διατήρησαν μια σχετική σταθερότητα για μεγάλα χρονικά διαστήματα και θεωρούνται γεωγραφικές ενότητες υπό κλίμακα (Κόπακα 2000α: 64).

Οι ξερολιθικές κατασκευές δεν περιορίστηκαν μόνο στα περιφράγματα, τις αναβαθμίδες, τους χώρους διαμονής των αγροτών κατά την περίοδο της συγκομιδής ή των κτηνοτρόφων στα βοσκοτόπια· συχνά οι άνθρωποι της προβιομηχανικής εποχής

³⁸ Ονομασία που ακούγεται στη Λέρο.

³⁹ Όχτα = ξερολιθιά με μια όψη (π.χ. Τζια, στο: Κλουτσινιώτη, Φαράκλας & Αλεξάνδρου 1982: 272).

⁴⁰ Ξερολιθικές κατασκευές που «βαστάνε» (στηρίζουν) το χώμα στις αναβαθμίδες (Κάρπαθος).

διαχειρίζονταν τον οικιστικό χώρο οικοδομώντας ξερολιθικά προσκτίσματα στους αρχικούς πυρήνες.

Σήμερα οι αναβαθμίδες έχουν αλλάξει μορφή και περιεχόμενο. Δεν επισκευάζονται οι παλιές και δεν οικοδομούνται καινούργιες κυρίως λόγω των αλλαγών τις οποίες έχει υποστεί το αγροτικό τοπίο (εγκατάλειψη εδαφών με μικρή παραγωγικότητα, οικοπεδοποίηση σε περιοχές με τουριστική ή αστική ανάπτυξη, επέκταση των κτηνοτροφικών ζωνών).

7. Στο νέο ελληνικό κράτος

Την έκφραση “Έλληνας” την εισήγαγαν στην Ελλάδα οι φιλέλληνες, οι ανθρωπιστές, οι διαφωτιστές, οι κλασικιστές και οι βαυαροί γραφειοκράτες, συναντώντας ελάχιστη αντίσταση, μια και η νέα ονομασία του έθνους είχε αποδώσει στο εξωτερικό και το κράτος εξαρτιόταν από το εξωτερικό.

Puchner 1996: 259.

7.1. Ιστορική περισκόπηση – ιδεολογικός προσανατολισμός

7.1.1. Αρχαίος και Έλληνας

Η λέξη *Έλληνας* λειτουργούσε από τα ομηρικά χρόνια τουλάχιστον ως όρος συλλογικού αυτοπροσδιορισμού, ακόμη και αν δεν κατέληξε να εκφράζει κανενός είδους πολιτική ενότητα: διατήρησε τη σημασία της καθ’ όλη την κλασική και την ελληνιστική εποχή και άρχισε να αποκτά διαφορετικά σημασιόμενα από τα πρωτοχριστιανικά χρόνια. Από την εποχή αυτή Έλληνας δεν ήταν πλέον εκείνος που μετείχε σε μια κοινή ταυτότητα αλλά εκείνος που αποκλειόταν απ’ αυτήν. Στα πρώτα χριστιανικά χρόνια η λέξη «Έλληνας» παρέπεμπε σε «μια επίμονη και ανατρεπτική ιδεολογία» (Herzfeld 2002: 34), δηλώνοντας εμμονή στην εθνική θρησκεία, για την οποία αναπτύχθηκε η καταγγελτική ρητορική των Πατέρων της Εκκλησίας.

Από τον 10^ο αιώνα παρατηρείται σημαντική μεταβολή στη στάση των Βυζαντινών απέναντι στην αρχαιότητα (Kazhdan & Epstein 1997: 210). Αρχίζουν να «συνειδητοποιούν όλο και περισσότερο τους προνομιακούς δεσμούς τους με την ελληνική αρχαιότητα εξ αιτίας της ελληνοφωνίας τους» (Γλύκατζη-Αρβελέρ 1997: 72). Μέχρι το τέλος της Αυτοκρατορίας οι όροι *έλληνας* και *ελληνισμός* σημαίνουν, τουλάχιστον για τους κύκλους των λογίων, την αρχαιότητα και ένα ανώτερο πολιτιστικό επίπεδο. Δεν είναι, όμως, καθόλου βέβαιο ότι αυτή η αντίληψη πέρασε στα ευρύτερα στρώματα, και ιδιαίτερα στους εκκλησιαστικούς κύκλους.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ο διαχωρισμός και η ένταξη σε διαφορετικά ταυτοτικά σύνολα είχε και πάλι θρησκευτικά χαρακτηριστικά: οι υπήκοοι του Σουλτάνου δεν ήταν Έλληνες, ούτε Ρωμιοί, αλλά Χριστιανοί. Όπως κάποιοι άλλοι ήταν Μουσουλμάνοι. Ο διαχωρισμός διήρκεσε όλη την περίοδο της Οθωμανοκρατίας και μάλιστα σε όλα τα επίπεδα. Ακόμη και κατά τον 18^ο αιώνα η ταύτιση Έλληνα και Εθνικού είναι πλήρης, όπως φαίνεται από κήρυγμα του Κοσμά του Αιτωλού: «αδελφοί μου, έμαθα πως [...] δεν είσθε Έλληνες, δεν είσθε ασεβείς, αιρετικοί, άθεοι, αλλ' είσθε ορθόδοξοι Χριστιανοί» (Κακριδής 1979: 14).

Ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός δεν αφήνει ανεπηρέαστους τους κύκλους των λογίων, που αρχίζουν πλέον να αποκαλούνται Έλληνες αναζητώντας τις ρίζες τους στο κλασικό παρελθόν. Η πολιτισμική συνέχεια φάνταζε πλέον ως η μόνη ορατή συνεκτική δύναμη που θα μπορούσε να προσφέρει υλικό για την τεκμηρίωση μιας ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Το γεγονός ότι οι Νεοέλληνες

«ζούσαν στον ίδιο χώρο και μιλούσαν την ίδια γλώσσα με τους αρχαίους αποτελούσε τον θεμέλιο λίθο για τη σφυρηλάτηση της νεοελληνικής συνείδησης» (Κιτρομηλίδης 2000: 96).

Το κυριότερο αιτούμενο, λοιπόν, όπως φαίνεται και από τις συνεχείς προσπάθειες του Κοραή, ήταν να αναβιώσει το παρελθόν, η περίφημη κλασική παράδοση. Το κλίμα ήταν εμφανώς ευνοϊκό σε όλη τη Βαλκανική:

«Κύριο συστατικό της ελληνικότητας θεωρείται στην εποχή του ο πολιτισμός και όχι η φυσική καταγωγή. Σε ολόκληρα τα Βαλκάνια οι μορφωμένοι ονόμαζαν τους εαυτούς τους Έλληνες» (Herzfeld 2002: 45).

Πολύ σημαντικές φωνές στην Ευρώπη αναγνώριζαν τους ανθρώπους που ζούσαν σ' αυτή τη γωνιά του κόσμου ως «κληρονόμους» ενός σπουδαίου πολιτισμού· οι λόγιοι της εποχής έφταναν για να δουν τα ερείπια των αρχαίων ναών έχοντας την πεποίθηση ότι ανακάλυπταν την ελληνική συνέχεια.

7. 2. Κλασικισμός και ελληνικότητα

Από τα χρόνια της Αναγέννησης η Ευρώπη βίωνε τη διαρκή αναζήτηση της αρχιτεκτονικής· η στροφή στον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό άφησε έντονες αποτυπώσεις στο αισθητικό πεδίο, καθώς η Ευρώπη στρεφόταν σταθερά προς τη δημιουργία των εθνικών κρατών. Μέσα σ' αυτό το κλίμα το ενδιαφέρον για τον ελληνικό πολιτισμό και την ελληνική αρχιτεκτονική διευρύνεται. Ο κλασικισμός, που σηματοδοτούσε τη στροφή στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, αρχίζει στην πορεία να βρίσκει απέναντί του την ιδιόρρυθμη στροφή προς το «εξωτικό», με το οποίο έρχεται σε επαφή ο ευρωπαϊκός

κόσμος, λόγω του αυξανόμενου ενδιαφέροντος για χαμένους πολιτισμούς. Η εκστρατεία του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο φέρνει την Αίγυπτο κοντά στους Ευρωπαίους. Ο ιστορικισμός αρχίζει να κερδίζει έδαφος προτείνοντας διαρκώς μιμήσεις άλλων εποχών, με τρόπο μάλλον πολυφωνικό και πολύμορφο. Το νέο ως πρώτο συνθετικό διαφόρων τάσεων θα δημιουργήσει ένα νέο τοπίο: νεο-κλασικό, νεο-αναγεννησιακό, νεο-γοτθικό. Μέσα απ' αυτά τα σχήματα επιχειρείται η «επιστροφή» σε ένα παρελθόν το οποίο φάνταζε καλύτερο σε σχέση με το εκάστοτε «παρόν».

Η συμβολή των διανοουμένων στη διάκριση των εθνικών ιδιαιτεροτήτων είναι περισσότερο από εμφανής. Με τη στροφή στο ευρωπαϊκό παρελθόν, με το βλέμμα είτε στον κλασικό πολιτισμό είτε στη ρομαντική αναζήτηση του «λαϊκού» ως έκφρασης του ανόθευτου και πηγαίου, η ευρωπαϊκή διάνοηση συνέβαλε αισθητά στην ανάδυση των ευρωπαϊκών εθνικισμών (Αμσέλ 1999: 42).

Αν αναζητήσουμε το ιδεολογικό υπόβαθρο της λόγιας στροφής προς το κλασικό παρελθόν, θα πρέπει να διερευνήσουμε την έλξη που ασκούσε η αθηναϊκή δημοκρατία του 5^{ου} αιώνα π.Χ. σε σύγκριση με τη σουλτανική θεοκρατική εξουσία, μια έλξη που εντοπίζεται «στην ιδέα του καθήκοντος και του χρέους της Ευρώπης απέναντι στην Ελλάδα» (Puchner 1996: 251). Η δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους σηματοδοτεί τη ρήξη με το οθωμανικό παρελθόν. Ο κλασικισμός είχε ήδη εισβάλει, από άλλες οδούς, σε περιοχές που διατήρησαν επαφές με τη δυτική Ευρώπη, όπως ήταν τα Επτάνησα. Το ίδιο και σε περιοχές της Πελοποννήσου, με τη δεύτερη Ενετοκρατία. Στο Βορρά οι επιδράσεις του νεοκλασικισμού έφταναν από άλλους δρόμους, από τα Βαλκάνια ή από την Ευρώπη. Ωστόσο, αυτή η νέα τάση δεν συμβόλιζε τίποτε περισσότερο από Ελλάδα.

Πρόσωπο-κλειδί για την Ελλάδα στα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας υπήρξε ο Γιάκομπ Φίλιπ Φαλμεράγιερ (1790-1861). Κινητοποιεί τους λογίους της εποχής, που πληροφορούνται πως τους αρνιόταν το δικαίωμα να αυτοπροσδιορίζονται. Σύμφωνα με τον Herzfeld (2002: 137), «το έγκλημά του ήταν ότι αρνήθηκε στους Έλληνες την αξίωσή τους, πως κατάγονταν από τους αρχαίους Έλληνες».

Η ελληνική αρχαιότητα θα αποτελέσει σταθερό σημείο αναφοράς της νεοελληνικής ιδεολογίας. Στόχος είναι η αποκατάσταση της συνέχειας, η οποία όμως περνούσε μέσα από το απαξιωμένο στο λόγο των διαφωτιστών Βυζάντιο. Μέσα σ' αυτό το κλίμα αναπτύχθηκε η επιστημονική ιστοριογραφία και η λαογραφία.⁴¹ Στην πολιτική θα

---

⁴¹ «Το πιο αξιοσημείωτο αποτέλεσμα της ελληνικής αντίδρασης ήταν η αφινίδια άνθηση των λαογραφικών σπουδών» (Herzfeld 2002: 145). Μια από τις πρώτες ουσιαστικές αντιδράσεις που υπήρξαν ήταν εκείνη

κυριαρχήσει ο προσανατολισμός που πρότεινε ο Ιωάννης Κωλέττης το 1844 με τη διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας.

Η «αποκατάσταση» της συνέχειας σημαίνει και αποκατάσταση του Βυζαντίου. Η λαϊκή παράδοση αποτελούσε ισχυρό αντίδοτο στις θεωρίες του Φαλμεράγιερ, αλλά και μέσο με το οποίο αποδεικνυόταν η ελληνική ταυτότητα. Η λαογραφία είναι αυτή που προσφέρει «ένα “λαμπρόν και ανέλπιστον” γεφύρι που ένωνε τον νεότερο ελληνισμό με τον αρχαίο» (Πολίτης 1998: 56).

Το κλίμα που υπήρχε στην Ευρώπη ευνοούσε τους ελληνικούς στόχους.⁴² Το 1865, πριν ακόμη εισηγηθεί ο Πολίτης τον όρο *Λαογραφία*, δημοσιεύεται στην Αγγλία το έργο του Tylor και εισάγεται ως επιστημονικός όρος η *θεωρία των επιβιωμάτων*.⁴³ Στο χώρο της οικοδομής ο νεοκλασικισμός φάνταζε σαν καταλύτης που μπορούσε να αλλάξει την εικόνα παραπέμποντας στο κλασικό παρελθόν των Ελλήνων.

7. 3. Οι αρχαιότητες ως λατομεία. Τα μάρμαρα και ο ασβέστης

Πηγαινόρχουμαι μέσα στα χαλάσματα της Άλτης, ξαναβλέπω με χαρά τις κοχλοφόρες πέτρες που χτίστηκαν οι ναοί. Οι χριστιανοί τις σύντριψαν, οι σεισμοί τις γκρέμισαν, οι βροχές κι οι πλημμύρες του Αλφειού ξέπλυναν τη φανταχτερή τους πολυχρωμία. Τ' αγάλματα τα έκαψαν, τα έκαμαν ασβέστη, λίγα μας απόμειναν, μα φτάνουν να παρηγορήσουν ακόμα το νου μας. Μαζεύω δύο τρία κλαριά φλησκούνι που έχει φντρώσει στη γούβα όπου λένε πως στέκουνταν το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Φειδία, και τα δάχτυλά μου γεμίζουν από το αιώνιο άρωμά τους.

N. Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*: 168

Στα χρόνια της Οθωμανοκρατίας ο ευρωπαϊκός περιηγητισμός ανακάλυπτε την Ελλάδα ως χώρα ερειπίων. Μερικοί από τους περιηγητές που επισκέφτηκαν τον σημερινό ελλαδικό χώρο μας άφησαν πολύτιμες πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν τις αρχαιότητες οι κοινωνίες εκείνης της εποχής.⁴⁴ Άλλοι έφταναν σε

του Εμμ. Βυβιλάκη, που συνέγραψε ένα κείμενο χρησιμοποιώντας ως μεθοδολογικό εργαλείο τις αναλογίες ανάμεσα στο αρχαιοελληνικό παρελθόν και τον νεοελληνικό λαϊκό βίο. Μελετώντας αρχαίες πηγές προχωρούσε σε αντιστοιχίσεις με νεοελληνικά έθιμα τα οποία γνώριζε καλά ως προσωπικά βιώματα.

⁴² «Ο προσδιορισμός του τάδε ή του δείνα πολιτισμού είναι το αποτέλεσμα ενός εξωτερικού βλέμματος στα αντικειμενικά πράγματα» (Αμσέλ 1999: 42).

⁴³ Ο Herzfeld πιστεύει ότι ο Πολίτης «ανέπτυξε τις ιδέες του ανεξάρτητα και στη συνέχεια βασίστηκε σε εκείνες του Tylor για την επεξεργασία των δικών του» (2002: 181).

⁴⁴ Το 1817 έφτασε στην Κρήτη ο Αυστριακός γιατρός F.W. Sieber και βλέπει τα αρχαία κατάλοιπα να σχηματίζουν φράκτες για καλλιέργειες: «Οι Τούρκοι έχουν πάρει τις κολόνες που ήταν από γρανίτη, πορφυρίτη, σερπεντίνη και μάρμαρο και τις έχουν χρησιμοποιήσει στα εξοχικά σπίτια της περιοχής»,

διάφορες ελληνικές περιοχές για να αποκομίσουν αρχαία αγάλματα και να τα μεταφέρουν στην Ευρώπη, με πιο γνωστό παράδειγμα εκείνο του Elgin. Την εικόνα μπορεί να συμπληρώσει η σύγχρονη έρευνα. Αρχαίες κολόνες, επιγραφές, κιονόκρανα και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη βρίσκονται εντοιχισμένα σε νεότερα κτήρια. Οι περιηγητές επισημαίνουν συχνά το παράδειγμα της Δήλου που είχε μεταβληθεί για πολλούς αιώνες σε λατομείο. Λέει σχετικά ο Tournefort:

«Όλοι οι κτίστες των γειτονικών νησιών καταφθάνουν, σαν να πρόκειται για λατομείο, για να διαλέξουν τα κομμάτια που χρειάζονται. Καταστρέφουν έναν ωραίο κίονα για να κατασκευάσουν σκαλοπάτια, στηρίγματα παραθύρων και υπέρθυρα, ή σπάζουν ένα βάθρο για να φτιάξουν ένα κοινό γουδί ή κάποιο απ' αυτά που θρυμματίζουν το αλάτι. Τούρκοι, Έλληνες και Λατίνοι κομματιάζουν, αναποδογυρίζουν και παίρνουν ό,τι τους αρέσει» (Απέργης & Απέργη 2003: 346).

7.3.1. Το παράδειγμα της Λύκτου

Για την αρχαιολογική έρευνα δεν υπάρχει τίποτε πιο κοινό από το να εντοπίζονται τμήματα από παλαιότερα κτήρια επαναχρησιμοποιημένα σε νεότερες κατασκευές. Μελετώντας ένα παράδειγμα, εκείνο της κρητικής Λύκτου, που εγκαταλείφθηκε κατά τη βυζαντινή εποχή, αναζήτησα την «πόλη έξω από την πόλη», το «παλίμνηστο» της Λύκτου, σε κοντινούς οικισμούς, ερευνώντας παράλληλα τη σχέση των τοπικών κοινοτήτων με τον αρχαιολογικό χώρο.⁴⁵ Η έρευνα δεν μπορεί να είναι πλήρης, καθότι είναι προσβάσιμα μόνο τα εμφανή σημεία των σύγχρονων οικοδομημάτων. Η εικόνα συμπληρώνεται από παλαιότερες αναφορές και έρευνες, όπως της Guarducci, που εντόπισε και δημοσίευσε μεγάλο αριθμό επιγραφών, και από προφορικές μαρτυρίες. Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας οδηγούν στα ακόλουθα συμπεράσματα:

α. Ο σημερινός αρχαιολογικός χώρος υπήρξε λατομείο που χρησιμοποιήθηκε συνεχώς για περισσότερα από 1000 χρόνια.

β. Το ρωμαϊκό υδραγωγείο, μια τοιχοκατασκευή διπλής πρόσοψης με ασβεστοκονίαμα κυμαινόμενου πάχους (ανάλογα με το ύψος του τοίχου), έχει απογυμνωθεί με διαδοχικές αποσπάσεις των εξωτερικών λίθων. Το σωζόμενο τμήμα δίπλα στον μικρο-οικισμό *Τοίχος* στηρίζεται μόνο στη λιθογόμωση, που διατηρείται χάρη στην ισχυρή συνθετική

σημειώνει αναφερόμενος στη Γόρτυνα (1994: 276). Στην Ιεράπετρα τα κιονόκρανα είχαν λαξευτεί και είχαν γίνει σκάφες: «Μερικά κιονόκρανα κορινθιακού και μικτού ρυθμού, κυρίως από παριανό μάρμαρο, που η Κρήτη καθώς φαίνεται δεν έχει, αποτελούν εντυπωσιακές μαρτυρίες του αρχαίου της μεγαλείου. Σήμερα τα έχουν βαθουλώσει και τα χρησιμοποιούν ως κύπελλα και σκάφες για τις δουλειές του σπιτιού. Κίονες σε διάφορα χρώματα, στιλπνοί και διακοσμημένοι με ραβδώσεις βρίσκονται ακόμα εδώ κι εκεί και μερικοί χρησιμοποιούνται στην κατασκευή σπιτιών» (1994: 228).

⁴⁵ Ανακοίνωσή μου στο Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο «Λύκτος εϋκτιμένη», 9-11 Νοεμβρίου 2007, Καστέλλι Πεδιάδος.

ικανότητα του κονιάματος. Οι λίθοι έχουν αφαιρεθεί από τα σημεία στα οποία έφτανε το ανθρώπινο χέρι, ενώ σε υψηλότερα σημεία ο τοίχος σώζεται σε όλο του το πάχος.

γ. Η άντληση οικοδομικού υλικού από τα αρχαία κατάλοιπα αποτελεί βασικό κανόνα της συνέχειας των οικισμών. Ο Sanders (1982: 147) πιστεύει ότι οι πέτρες από τη σκηνή του ρωμαϊκού θεάτρου χρησιμοποιήθηκαν στα βυζαντινά οχυρωματικά έργα. Αρχαιότερο υλικό είδε και ο Gerola εντεταγμένο στο χτίρι του κεντρικού οχυρωματικού πύργου, πάνω στην ακρόπολη. Το φαινόμενο είναι ιδιαίτερα έντονο στους δυο ναούς, του Αγίου Γεωργίου και του Σταυρωμένου, που βρίσκονται στη Λύκτο, όπου βλέπουμε άφθονο υλικό σε δεύτερη χρήση, από επιγραφές μέχρι τμήματα παλαιοχριστιανικών ναών.

Από την ίδια μελέτη ξεχωρίσαμε δυο χαρακτηριστικά παραδείγματα χρήσης αρχαίων σπολίων σε βυζαντινές κατασκευές:

α. Τοποθέτηση διαδοχικών κιονόκρανων σε κάθετη διάταξη ώστε να σχηματιστεί ο κίονας που συγκρατεί δυο τόξα στο ναό του Αγίου Παντελεήμονα στο Μπιτζαριανώ (Gerola II: 191).

β. Τοποθέτηση τμήματος ρωμαϊκού αγάλματος ως κίονα στήριξης της αγίας τράπεζας στο ναό των Αγίων Αναργύρων στον οικισμό Ξιδάς. Το γλυπτό έχει λαξευτεί ώστε να μη διακρίνονται τα χαρακτηριστικά του και να δίνει την εικόνα οικοδομικού λίθου.

7.3.2. Στα ασβεστοκάμينا

Οι μαρτυρίες των περιηγητών που επισκέφτηκαν τον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, άμεσες ή έμμεσες, φωτίζουν μια σημαντική πλευρά του τρόπου με τον οποίο αντιμετώπισαν τις αρχαιότητες οι κοινωνίες, πριν αυτές αποκτήσουν συμβολική αξία. Στόχος της μελέτης μας δεν είναι να συγκεντρωθούν όλες οι σχετικές αναφορές, οι οποίες δεν θα επέτρεπαν και πάλι γενικεύσεις σε μια χώρα στην οποία τα ερείπια ήταν διάσπαρτα. Γι' αυτό και τα παραδείγματα που παραθέτουμε είναι ενδεικτικά:

Bartholdy 1803-1804: «Δεν χρησιμοποιούν καθόλου τα εξαιρετά λατομεία της Πεντέλης και της Πάρου. Αν κατά τύχη, είτε για εκκλησίες ή τζαμιά, είτε για οχυρώματα, έχουν ανάγκη από μάρμαρο, κολόνες ή οποιαδήποτε υλικά, βρίσκουν πιο βολικό να καταστρέφουν τα απομεινάρια της αρχαιότητας. Έτσι, στην Ολυμπία, ο τοπικός αγάς μετέτρεψε το ναό του Διός σε λατομείο που του παρέχει υλικά για τις καινούριες κατασκευές του. Και στην Αθήνα, για να μη μπουκ στον κόπο να πάνε λίγο πιο μακριά να ψάξουν για πρώτες ύλες, χρησιμοποιούν, όποτε χρειάζονται ασβέστη, κομμάτια από τους κίονες του Παρθενώνα και των Προπυλαίων» (Bartholdy 1993: 197-198).

Spratt, δεκαετία 1850 (Λέντας Κρήτης): «Οι ντόπιοι με πληροφόρησαν ότι πριν κάποια χρόνια βρέθηκε εδώ ένα ολόκληρο άγαλμα, από ανθρώπους που έσκαβαν

για πέτρα να κάνουν ασβέστη, και το έσπασαν σε πιο βολικά κομμάτια για να το μεταφέρουν στο καμίνι, καθώς το μάρμαρο, λόγω της λευκότητάς του, θεωρείτο πιο περιζήτητο για την κατασκευή καλύτερου ασβέστη. Το πόδι ήταν, λοιπόν, το μόνο κομμάτι που είχε σωθεί· και, αν κρίνομε από την ποιότητα του μαρμάρου, ήταν πιθανότατα του Ασκληπιού» (Ψιλάκης & Ψιλάκη 2007, τ. Α': 451).

Spratt, δεκαετία 1850 (Δικτυναίον Κρήτης): «Επειδή χρησιμοποιούσαν το ιερό ως λατομείο για να εφοδιάζουν ένα ασβεστοκάμινο το οποίο έχτισαν εκεί κοντά λίγο καιρό αργότερα, πολλά από τα κατάλοιπά του τα οποία βρίσκονταν στην επιφάνεια χρησιμοποιήθηκαν μ' αυτό το βάρβαρο τρόπο και καταστράφηκαν» (Ψιλάκης & Ψιλάκη 2007, τ. Β': 261).

Spratt, δεκαετία 1850 (Ελεύθερνα Κρήτης): «Ένας κυκλικός βωμός, επίσης από λευκό μάρμαρο, υπήρχε ακόμη στην εξέδρα [...] Έχει, όμως, ένα κυκλικό κοίλωμα στην κορυφή, σαν σημερινή κολυμπήθρα, αλλά πρέπει να είναι προγενέστερο της χριστιανικής εποχής· ίσως είναι βωμός της ρωμαϊκής περιόδου που μετατράπηκε στη συνέχεια σε κολυμπήθρα. Αν και είχε μόλις πρόσφατα ανακαλυφθεί όταν έσκαψαν εκεί αναζητώντας πέτρες για χτίσιμο, όμως ήταν κιόλας σπασμένος εν μέρει. Επειδή το μάρμαρό του ήταν λευκό και καλής ποιότητας, τον προόριζαν για ασβέστη. Φοβάμαι ότι σήμερα δεν θα σώζεται τίποτα» (Ψιλάκης & Ψιλάκη 2007, τ. Β': 135).

7. 4. Η Αρχαιολογία ως «χορηγός» προτύπων

*Γνωρίσαμε τόσο πολύ τούτη τη μοίρα μας
στριφογυρίζοντας μέσα σε σπασμένες πέτρες, τρεις ή έξι
χιλιάδες χρόνια
ψάχνοντας σε οικοδομές γκρεμισμένες που θα ήταν ίσως
το δικό μας σπίτι...*

Γιώργος Σεφέρης

Η μαζική στροφή των λογίων της Ευρώπης στην Ιταλία κατά τον 18^ο αιώνα δεν ήταν άσχετη με το πώς αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι την αρχαιότητα. Το «μεγάλο ταξίδι» εμπειρείχε τόσο τη διάσταση του χώρου, όσο και τη διάσταση του χρόνου. Εκτός από την Ιταλία, το «ταξίδι» άρχισε να περιλαμβάνει και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου υπήρχαν λείψανα αρχαίων πολιτισμών. Αναζητώντας την αρχαιότητα η Ευρώπη δεν αναζητούσε μόνο την ανακάλυψη του παρελθόντος· η σύγκριση με το ευρωπαϊκό «παρόν» αποτελούσε την κύρια αφετηρία αναζήτησης ενός εξιδανικευμένου κόσμου. Σύμφωνα με τον Le Goff (1998: 39), η αρχαιότητα ως όρος εκφράζει την αυθεντία, την αξία και το μεγαλείο. Όλα αυτά αντιμετωπίζονταν ως κοινή κληρονομιά.

Η μίμηση των προτύπων μπορούσε να σημαίνει μίμηση και του τρόπου ζωής που εκφράζουν αυτά. Ωστόσο, για την Ελλάδα η μίμηση μπορούσε να αποτελεί τρόπο έκφρασης της επίσημης ιδεολογίας. Η αρχιτεκτονική, και στην προκειμένη περίπτωση,

καλείται να εκφράσει αυτήν την ιδεολογία στο δημόσιο χώρο. Σύμφωνα με την Καυταντζόγλου (2001: 53),

«τα τοπία μπορούν να διαβαστούν ως αναπαραστάσεις μιας τάξης πραγμάτων και ως προϊόντα της κυρίαρχης αντίληψης γι' αυτήν την τάξη. Αντικατοπτρίζουν την παρέμβαση των μηχανισμών της εξουσίας στον χώρο».

Την αρχιτεκτονική «ταυτότητα» του νέου ελληνικού κράτους και τις εισαγόμενες από την Ευρώπη τάσεις θα τις συναντήσουμε έντονα στην εποχή της βασιλείας του Όθωνα. Η Καυταντζόγλου (2001: 61) προτείνει την ένταξη των αρχιτεκτόνων και των πολεοδόμων στην κατηγορία των «εθνικών λογίων». Πρέπει να κατανοήσουμε τη διαφορά ανάμεσα στη «λόγια» κουλτούρα (που αποτυπώνουν στο χώρο οι αρχιτέκτονες) και στη «λαϊκή», που εκφράζεται από τους εμπειρικούς μαστόρους. Ωστόσο, ανάμεσα στις δύο κατηγορίες δεν υπάρχουν στεγανά, όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω.

Η Αθήνα γίνεται πρωτεύουσα για λόγους συμβολικούς, όχι χωρίς αντίθετες απόψεις και εντάσεις. Τη γνωρίζουν όλοι ως κοιτίδα των Τεχνών και των Γραμμάτων, δηλαδή του ελληνικού κλασικισμού. Η στροφή προς την αρχαιότητα δεν είναι μόνο αισθητική τάση, αλλά κυρίως πολιτική και κοινωνική, εκφράζει την ανάγκη ταύτισης με το παρελθόν, οικειοποίησης του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Τα πρώτα ανάκτορα, το σημερινό Κοινοβούλιο, έργο του Φρειδερίκου Γκαίρτνερ (1836-1840), αποτελούν ένα ασφαλές δείγμα της τάσης που επικράτησε. Η αισθητική θα αποτελέσει ένα ακόμη επιχείρημα στη νεοελληνική ιδεολογία, καθώς ιδρύεται η Βασιλική Σχολή των Τεχνών. Στην εφημερίδα *Αθηνά* δημοσιεύεται το 1844 ένα κείμενο με την ευκαιρία της έκθεσης έργων των φοιτητών της σχολής, όπου φαίνεται αποκρυσταλλωμένη η αντίληψη αυτή:

«Η νεολαία αυτή αμιλλωμένη τρέχει ως η διψώσα έλαφος εις τας πηγάς των υδάτων, δια να ποτισθή τα νάματα της αισθήσεως του Καλού και να επαναφέρει στην Ελλάδα, την μητέρα της καλλιτεχνίας, τας ωραίας τέχνας, αι οποίαι προ αιώνων είχαν φυγαδευθή απ' αυτής» (Φιλιππίδης 1984: 68).

Η επίσημη ιδεολογία υιοθετεί από τα πρώτα της βήματα τον νεοκλασικισμό, σε διάφορες μορφές και εκφάνσεις του. Η αισθητική που προτείνει αναμιγνύεται με τοπικές παραδόσεις: είναι ο τρόπος με τον οποίο προσλαμβάνει και κατανοεί το νέο ιδεολογικό και αισθητικό σχήμα ο κάτοικος της περιφέρειας. Ο «λαϊκός νεοκλασικισμός» κατακτά μεγάλες περιοχές του ελληνικού χώρου, ακόμη και εκτός επίσημων συνόρων. Η αρχαιολογία άρχισε να συμπληρώνει το υλικό που συγκέντρωνε η λαογραφική έρευνα από τα πρώτα στάδια της εμφάνισής της. Οι ανακαλύψεις μνημείων του παρελθόντος, ακόμη και οι αποκαταστάσεις, δημιουργούν πρότυπα.

Κάτω από συνθήκες ιδεολογικής και συμβολικής φόρτισης αρχίζει η «αποκατάσταση» της Ακρόπολης, χώρου με βαρύνουσα συμβολική σημασία. Η έννοια της αρχικής μορφής του μνημείου οδηγεί ασφαλώς στην εποχή του Περικλή, χωρίς να υπολογίζονται οι προγενέστερες φάσεις. Ως αρχική εικόνα «θεωρείται απλώς μια φάση μιας γενικότερης πολιτισμικής διαδικασίας μετασχηματισμών των μορφών και όχι μια διαδικασία εξέλιξης» (Ωραιόπουλος 1986: 418).

Το εγχείρημα δεν είναι εύκολο, καθώς οι διαδοχικές επεμβάσεις αντανakλούν τις διαδοχικές πολιτικές, κοινωνικές και αισθητικές μεταβολές. Οι αλλαγές αυτές θα αποτυπωθούν συνοπτικά σε ένα κείμενο Έλληνα αρχαιολόγου:

«Πολλές γενιές εξαθλιωμένων κατάφεραν να μετατρέψουν εκατό χιλιάδες τόνους γλυπτών και λαξευτών μαρμάρων των αρχαίων κτηρίων σε δέκα εκατομμύρια άμορφα λιθάρια» (Κορρές 1994: 58).

Οι εγκαταστάσεις της τουρκικής φρουράς δεν είχαν καμιά θέση στο βράχο της αθηναϊκής Ακρόπολης. Ούτε και το τζαμί που βρισκόταν στον Παρθενώνα. Το αίτημα της επιστροφής των μαρμάρων που είχε αρπάξει ο Elgin γίνεται όλο και πιο επιτακτικό, καθώς ο Παρθενώνας αποκτά εμβληματικό ρόλο.⁴⁶ Ο Γερμανός αρχιτέκτονας Leo von Klenze, από τους κύριους εκπροσώπους του νεοκλασικού ρεύματος, προτείνει την απομάκρυνση όλων εκείνων που θα μπορούσαν να νοθεύσουν την αρχέγονη εικόνα. Προτείνει την κατεδάφιση των οχυρώσεων και την αναστήλωση του Παρθενώνα, την αποκατάσταση των αρχαίων ανδρήρων και στη συνέχεια την αναστήλωση του Ερεχθείου και των Προπυλαίων (Μαλλούχου–Tufano 1998: 17). Ένας άλλος Γερμανός (ο F. K. Schinkel) προτείνει τη δημιουργία ανακτόρων για το νέο βασιλιά πάνω στην Ακρόπολη (McNeal 1991). Η συγκυρία ευνοεί την αισθητική μεταμόρφωση της Αθήνας. Ο Όθων είναι γιος του Λουδοβίκου, που είχε ανεβεί στο θρόνο της Βαυαρίας το 1815 και είχε αρχίσει να μεταμορφώνει το Μόναχο, ένα από τα κυριότερα κέντρα του νεοκλασικισμού στην Ευρώπη (Hamilakis & Yalouri 1996). Τα κίνητρα του Βαυαρού ηγεμόνα δεν είναι (ή δεν είναι μόνο) αισθητικά. Εκφράζουν την πολιτική ιδεολογία και την ανάγκη να παρουσιάσει μια πόλη ανάλογη με τις πολιτικές φιλοδοξίες του.

Η ρητορική της στροφής προς το κλασικό παρελθόν θα διατηρηθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα και θα εκφράζεται με κάθε ευκαιρία ως επίσημη ιδεολογία και ως θέση της λόγιας ελίτ. Το 1981 η Ακαδημία Αθηνών εξέδωσε το βιβλίο του Σόλωνος Κυδωνιάτη,

---

⁴⁶ «Ο Παρθενώνας και η αποκατάστασή του ταυτίζονται με το ιδεολόγημα της συνέχειας και της αναγέννησης του ελληνικού πολιτισμού [...] ο αναγεννημένος Παρθενώνας αποτελεί σύμβολο φυλετικής αριστείας και εθνικής κληρονομιάς με έντονη σημειολογική εμβέλεια...» (Γ. Τόλιας, «Κληρονόμοι εναντίον ιδιοκτητών», στην εφημ. *ΤΟ ΒΗΜΑ*, Αθήνα, φ. της 1-6-2003).

λάτρη του νεοκλασικισμού, καθηγητή της αρχιτεκτονικής και μέλους της, με τίτλο *Η ελληνική αρχιτεκτονική αναγέννησις και η κακοποίησίς της (Συμβολή στην ιστορία του Νεοκλασικισμού)*. Ο τίτλος είναι ενδεικτικός του περιεχομένου. Στην πρώτη σελίδα του κειμένου ο σκοπός γίνεται πιο σαφής:

«Σ' αυτή την αγωνιώδη πορεία του, τη γεμάτη αμηχανία και απογοητεύσεις, η μόνη παρηγοριά του, σαν καταφύγιο, σαν να πούμε πνευματικός αναχωρητισμός, στάθηκε πάντα η στροφή στο παρελθόν και μάλιστα στην εποχή των κορυφαίων επιτευγμάτων του ανθρώπινου νου, που είναι η ελληνική κλασική εποχή με κορύφωμα τον χρυσούν αιώνα του Περικλέους» (Κυδωνιάτης 1981: 7).

Στο εν λόγω σύγγραμμα η εποχή του νεοκλασικισμού συγκαταλέγεται ανάμεσα στις αναγεννήσεις του παγκόσμιου πολιτισμού:

«την εποχή που καλούμεν ΝΕΟΚΛΑΣΣΙΚΗ [...] ορθότερον θα ήταν να την λέγαμε ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ» (Κυδωνιάτης 1981: 8).

Παράλληλα, επαναλαμβάνεται η ρητορική περί επιστροφής των τεχνών στην κοιτίδα τους, που την είχαμε συναντήσει ως ιδεολογική έκφραση της λογισύνης από τη δεκαετία του 1840: «Ο Ελληνισμός ολόκληρος αγκάλιασε την Αρχιτεκτονική αυτή σαν ξηνητεμένο παιδί του που επαναπατρίζεται...» (Κυδωνιάτης 1981: 10-11).

7. 5. Και ο «ένδοξός μας Βυζαντινισμός»

*...ο νους μου πηαίνει σε τιμές μεγάλες της φυλής μας,
στον ένδοξό μας Βυζαντινισμό.*

Κ. Καβάφης

Ορθά επισημαίνει ο Αλ. Πολίτης (1998: 84), ότι η Αθήνα του 19^{ου} αιώνα «είναι μια προσπάθεια αναβίωσης της αρχαίας πόλης». Στα πρώτα χρόνια η αρχιτεκτονική οδηγούσε στη μίμηση προτύπων και στην άντληση αισθητικών ιδεών από τα μνημεία του 5^{ου} αιώνα π. Χ. Αυτή η εποχή είχε θεωρηθεί ως ιδανική, χωρίς να παραπέμπει στην αρχική μορφή του μνημείου. Η ανάγκη για νομιμοποίηση της εξουσίας περνούσε μέσα από τη δημιουργία νέων προτύπων που θα δήλωναν με την πρώτη ματιά τη ρήξη με το οθωμανικό παρελθόν. Οι πρώτοι αρχιτέκτονες που εργάζονται στην Ελλάδα γοητεύονται από την ιδέα της «αναβίωσης» των κλασικών μορφών. Αργότερα η ανάμιξη στοιχείων από διαφορετικά αισθητικά πρότυπα θα αποτελέσει κανόνα για την Ελλάδα. Ο αγγλικανικός ναός του Αγίου Παύλου είναι νεο-γοτθικός, ο Άγιος Διονύσιος νεο-αναγεννησιακός, η ρώσικη εκκλησία θυμίζει πρότυπα της Ρωσίας. Ο Ερνέστος Τσίλερ συνδυάζει τη μίμηση των αρχαίων προτύπων με τον ευρωπαϊκό νεοκλασικισμό. Ένα από τα κορυφαία δημιουργήματά του ήταν το «Ιλίου Μέλαθρον» (Κορρές & Ταράντου

1991). Και το Βυζάντιο, που πρόβαλλε ως αυταρχικό σύστημα διακυβέρνησης (Σκοπετέα 1988: 178), θα αναδυθεί το 1850, όταν άρχισε να γίνεται λόγος για την ελληνική διαχρονία. Σ' αυτό συνέβαλε και η πολιτική ιδεολογία των ανακτόρων: Όταν πέθανε ο Σουλτάνος Μαχμούτ το 1840, ο Όθων ήταν έτοιμος να ορμήσει στην Κωνσταντινούπολη, όντας σίγουρος ότι θα ανακηρυσσόταν αυτοκράτορας της Ανατολής. Το Βυζάντιο αρχίζει να αναδεικνύεται όχι μόνο ως κρατική ιδεολογία, αλλά και ως συλλογική συνείδηση. Ωστόσο, η Αθήνα είχε σχεδόν απογυμνωθεί από τα βυζαντινά μνημεία της. Σύμφωνα με τον Μπίρη (1966: 90-92), από τις 130 εκκλησίες που υπήρχαν κατά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους κατεδαφίστηκαν μέσα σε ελάχιστα χρόνια οι 72, άλλες επειδή βρίσκονταν κοντά σε μνημεία και άλλες επειδή εμπόδιζαν τη νέα ρυμοτομία.

Σύμφωνα με τους Hamilakis & Yalouri (1996), οι αρχαιότητες είναι εικόνες του εθνικισμού ως κοσμικού και θρησκευτικού συστήματος. Η νέα πραγματικότητα θα εκφραστεί και πάλι μέσα από την αρχιτεκτονική. Το θρησκευτικό παρελθόν του βυζαντινού κράτους αποτελεί ένα επιπλέον στοιχείο που θα γίνει συνεκτικός κρίκος της ελληνικής συνέχειας.

Η Ελλάδα έστρεψε το βλέμμα στο Βυζάντιο για να αποτυπώσει τα αρχιτεκτονικά πρότυπά του στη νεότερη αρχιτεκτονική. Στην πορεία «ανακαλύπτονται» ο Ανθέμιος και ο Ισίδωρος και τοποθετούνται δίπλα στον Ικτίνο. Η Αγία Σοφία αποτελεί μνημείο διαφορετικό μεν αλλά ισάξιο του Παρθενώνα (Φιλιππίδης 1984: 66-67). Είναι φυσικό, λοιπόν, η επιστροφή στο Βυζάντιο να αρχίσει από τους ναούς. Η Μητρόπολη της Αθήνας αποτελούσε το πρώτο βήμα, αν και το έργο ενσωματώνει στοιχεία από διάφορους ρυθμούς. Η τάση αυτή θα συνεχιστεί καθώς η αναζήτηση της «ελληνικότητας» φτάνει στην κορύφωσή της κατά τη δεκαετία του 1930. Το 1931 χτίστηκε το νεο-βυζαντινό σχολικό συγκρότημα Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της τάσης. Κατά τη δεκαετία του 1950 ο Δ. Πικιώνης ενσωματώνει στοιχεία διαφορετικών εποχών και διαφορετικών ρυθμών στο ναό του Αγίου Δημητρίου του Λουμπαδιάρη στο λόφο του Φιλοπάππου της Αθήνας.

7. 6. Από το παραδοσιακό στο «νεο-παραδοσιακό»

Η έκφραση της επίσημης κρατικής ιδεολογίας δεν μπορούσε να αφήσει απ' έξω καμιά περίοδο της ελληνικής ιστορίας. Επόμενο βήμα είναι η ανακάλυψη του «δημώδους». Ο Puchner (1996: 251) διατυπώνει την άποψη ότι ο λαϊκός πολιτισμός είχε θεωρηθεί μέχρι το 1880 αρχαιολογικό λατομείο

«με πολύτιμα ευρήματα, απολιθώματα, survivals (“επιβιώματα, εγκαταλείμματα”) του αρχαίου μεγαλείου τα οποία θα μπορούσαν να κατατεθούν ενώπιον ολόκληρου του κόσμου ως αποδεικτικά στοιχεία για το μη αμφισβητήσιμο του βασικού αιτήματος της κρατικής ιδεολογίας του διαρκώς απειλούμενου μικρού κράτους».

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η Λαογραφία (όρος που είχε καθιερωθεί από τον Πολίτη) επιβάλλεται σε ευρύτερα λαϊκά στρώματα. Το αίτημα της ελληνικής συνέχειας καλύπτει τη σύγχρονη ζωή και αρχίζει να δημιουργεί πρότυπα. Η αφηγηματικότητα της εθνικής ταυτότητας εκφράζεται στο δημόσιο χώρο. Τα προβλήματα, μεθοδολογικά και άλλα, όσον αφορά στην ενιαία έκφραση της λαϊκής αρχιτεκτονικής είναι πολλά. Κατ' αρχήν σχετίζονται με την ελληνική γεωγραφική πολυμορφία. Οι βαρείς χειμώνες κυριαρχούν στο Βορρά, το ξηροθερμικό κλίμα στα νησιά του Αιγαίου. Το ξύλο, βασικό στοιχείο της οικοδομής στο Βορρά, δεν υπάρχει στα νησιά· εκεί το πρόβλημα κατασκευής στέγης λύνεται με θόλους (παράδειγμα η Σαντορίνη με τα υπόσκαφα και τους θόλους). Υπάρχουν, όμως και άλλα ζητήματα· η διαφορετική ιστορική πορεία αποτυπώνεται στην οικοδομή πολλαπλά. Στην Κρήτη και στα Επτάνησα η Λατινοκρατία έχει αφήσει παντού τα ίχνη της.

Τα πρότυπα που μιμείται η αρχιτεκτονική των αρχών του 20^{ου} αιώνα προέρχονται από διάφορες περιοχές του ελληνικού χώρου. Ο Πικιώνης χτίζει το πιο εντυπωσιακό λαϊκότροπο σπίτι στις Τζιτζιφιές μιμούμενος πρότυπα λαϊκής αιγινίτικης κατοικίας (1921). Και ο Α. Ζάχος, που χτίζει την οικία Χατζημιχάλη στην Πλάκα, χρησιμοποιεί ιδέες από τη λαϊκή και τη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Η «επιστροφή στις ρίζες» εκφράζει πολλαπλά αιτούμενα και εκφράζεται με διαφορετικούς τρόπους, ανάλογα με το πού, σε ποια εποχή τοποθετεί ο καθένας τις ρίζες.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο θα αρχίσει μια καινούργια συζήτηση για την ελληνικότητα. Κατά την εποχή αυτή παρατηρείται μια μεγαλύτερη αποδοχή της λαϊκής δημιουργίας, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με το ρεμπέτικο τραγούδι. Στις πόλεις χτίζονται απομιμήσεις νησιώτικων σπιτιών. Αρχιτέκτονες, όπως ο Α. Κωνσταντινίδης, θα εισηγηθούν νέες θεάσεις, και θα αναδείξουν νέα πεδία προβληματισμού, όπως το ρόλο του φυσικού περιβάλλοντος. Το 1947 τυπώνει το βιβλίο *Δuo χωριά απ' τη*

Μύκονο... που χαρακτηρίζεται ως «μια σύνοψη της τραγικής στάσης του απέναντι στη σύγχρονη ζωή» (Φιλιππίδης 1997: 13). Μέσα από συζητήσεις και εφαρμογές θα προκύψει ένας νέος όρος: νεο-παραδοσιακότητα. Ο λόγος της κυρίαρχης τάξης, που εκφράζεται μέσα από νόμους και διατάξεις, συναντά τις επιλογές ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων, για διαφορετικούς λόγους βέβαια. Ο όρος θα περάσει και στην πολεοδομία.⁴⁷ Θα σταθούμε σε ένα παράδειγμα, της Άνω Πόλης στη Θεσσαλονίκη, όπως το περιγράφει η Κ. Καυκούλα στην εφ. *Καθημερινή* το 2004:

«Στο σύνολο της έκτασης, οι νέοι όροι δόμησης του 1979, αν και ηπιότεροι έναντι αυτών που ίσχυαν στον περίγυρο, ήταν ήδη υψηλοί. Τα νέα κτίρια μετέβαλαν τα βασικά στοιχεία της δομής του οικισμού, όπως την αναλογία όγκων και ελεύθερων χώρων και τη σχέση τους με τον δρόμο και αλλοίωσαν σε μεγάλο βαθμό τη φυσιογνωμία της περιοχής. Εισηγάγαν πάντως μιαν ομοιογένεια ύφους νέου τύπου, επιβάλλοντας το νεοπαραδοσιακό στυλ στα νέα κτίρια, σύμφωνα με ειδικό οικοδομικό κανονισμό. Οι κατασκευές της πρώτης δεκαετίας ήταν ως επί το πλείστον οικογενειακές. Μετά το 1990 η ανανέωση του κτιριακού αποθέματος έχει περάσει στα χέρια των εργολάβων. Οι νεότερες οικοδομές, εργολαβικές πολυκατοικίες ως επί το πλείστον, μάταια προσπαθούν να μασκαρευτούν σε “νεοπαραδοσιακές”».⁴⁸

7.7. Η αποτυχία κατασκευής μιας «μινωικής αρχιτεκτονικής»

Το προϊστορικό παρελθόν ως συμβολικό κεφάλαιο δεν είχε την ίδια διείσδυση στην ελληνική κοινωνία που γνώρισε ο κλασικός πολιτισμός. Ακόμη και ο Σλήμαν κατέφυγε στο ασφαλές οπλοστάσιο του νεοκλασικισμού όταν έχτιζε το σπίτι του στην Αθήνα, ενσωματώνοντας στοιχεία από το προϊστορικό παρελθόν.⁴⁹ Οι λόγοι πρέπει να αναζητηθούν στο βαθμό στον οποίο επένδυσε στο κλασικό παρελθόν η κρατική ιδεολογία και η νεοελληνική λογισύνη. Εξετάζοντας τον «κόσμο της πέτρας», τη λόγια

---

⁴⁷ «Ο ορισμός “νεο-παραδοσιακό σχέδιο” αναφέρεται σε σύγχρονους οικισμούς, στους οποίους γίνεται αναπαράσταση της παραδοσιακής συνεκτικής δόμησης, της αρχιτεκτονικής και της λειτουργίας μικρών οικισμών, με στόχο τη βελτίωση των όρων διαβίωσης και την προστασία του περιβάλλοντος. Κύριο εργαλείο και μεθοδολογία σχεδιασμού αποτελεί η οργάνωση των λειτουργιών του οικισμού σε αποστάσεις που διανύονται με τα πόδια, (ακτίνα 400 μ.) και η αποφυγή της διάχυτης δόμησης. Στην Ελλάδα η δόμηση των περισσότερων οικισμών -εκτός των επεκτάσεων των μεγάλων αστικών κέντρων- έχει παραδοσιακό υπόβαθρο οικιστικής ανάπτυξης, όπως διατυπώνεται στην παρούσα μελέτη, γιατί οργανώθηκε σε εποχές πριν την καθιέρωση του αυτοκινήτου, ανεξάρτητα από τη φυσική ή συστηματική διανομή των οικοπέδων» (Θεοδωράκη-Πάτση 2003: 61).

⁴⁸ Ενθετο «Επτά Ημέρες», εφημ. *Καθημερινή*, φ. της 24-10-04.

⁴⁹ Τα κριτήρια του ήταν διαφορετικά: «Η ανακτορική κατοικία Σλήμαν αποτελεί το κλασικό έργο του Τσίλερ. Πλήρως ελευθερία αλλά με ορισμένες προδιαγραφές. Οι λόγοι του Σλήμαν ήταν χαρακτηριστικοί: “Εζήσα όλον τον βίον εν μικρά οικία, θέλω όμως να διέλθω τα υπολείποντά μοι έτη εν μεγάλη οικία. Ζητώ ευρυχωρίαν και ουδέν πλέον. Έκλεξον οιονδήποτε ρυθμόν θέλεις, οι μόνοι μου όροι είναι πλατεία μαρμάρινη κλίμαξ άγουσα από του εδάφους μέχρι του άνω πατώματος και επί της κορυφής ταράτσα”». (Γ. Σ. Κορρές, «Ερνέστος Τσίλερ», στο «Επτά Ημέρες», εφημ. *Καθημερινή*, φ. της 10-2-2002: 19).

και τη δημόδη αρχιτεκτονική, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι μερικές από τις αιτίες είναι:

α. Ο προϊστορικός πολιτισμός επισκιάστηκε από τον κλασικό, στη διαδικασία «αφομοίωσης», τόσο από τη λόγια ελίτ όσο και από τα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Πριν από τη σύσταση ακόμη του νεοελληνικού κράτους ο κλασικός πολιτισμός «εισαγόταν» στις οθωμανικές επαρχίες με τις διαδικασίες που περιγράψαμε παραπάνω, ως αναζήτηση μιας ιδανικής εποχής και αντιπαραβολής της με τη σύγχρονη.

β. Η γλώσσα των προϊστορικών ερειπίων δεν ήταν το ίδιο κατανοητή όσον οι δημιουργοί του κλασικού πολιτισμού. Απουσίαζε το «κείμενο» και η εικόνα δεν αρκούσε. Ο νεολιθικός πολιτισμός δεν συνοδευόταν από γραπτά κατάλοιπα και οι γραφές των πινακίδων ήταν άγνωστες. Τα προϊστορικά μνημεία, που άρχισαν να ανασκάπτονται στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, προβάλλονταν ως τόποι δράσης των ομηρικών ηρώων και όχι ως αυτόνομες πολιτιστικές οντότητες. Ειδικά για την αρχιτεκτονική και τους τρόπους δομής, δεν υπήρχαν μνημεία–σταθμοί που να μπορούν να συγκριθούν με τον Παρθενώνα και την Αγία Σοφία. Αυτό άρχισε μόνο μετά τις αναστηλώσεις του Έβανς στην Κνωσό.

γ. Τα μνημεία δεν συγκροτούν ένα ενιαίο «κείμενο» για ανάγνωση. Οι διαφορετικές φάσεις των προϊστορικών πολιτισμών συνθέτουν επί μέρους αποσπασματικότητες: Κρήτη – μινωικός πολιτισμός, Μυκήνες – μυκηναϊκός. Κάθε τοπική κοινωνία έβλεπε στα μνημεία του γεωγραφικού της χώρου την ιστορική της συνέχεια.

δ. Η Αθήνα αποτελούσε ιδεολογικό πρότυπο για το δημοκρατικό πολίτευμα της κλασικής εποχής. Η επένδυση των Ευρωπαίων λογίων στον τρόπο διακυβέρνησης ξεκινούσε από τα αιτήματα που κυριάρχησαν στην Ευρώπη μετά τη Γαλλική Επανάσταση. Αντιθέτως, η εικόνα του προϊστορικού κόσμου, που είχε διαμορφωθεί από τις ομηρικές αναφορές, δεν πρόσφερε πρότυπα ανάλογης βαρύτητας. Εξάιρεση αποτελεί η Κνωσός και ο μινωικός πολιτισμός, όπως τον είχε ερμηνεύσει ο Έβανς, με σύνθετη κοινωνική οργανωτική δομή και οικονομική ανάπτυξη.

Η μεγαλύτερη πληθυσμιακή ενότητα που επηρεάστηκε από τον προϊστορικό πολιτισμό είναι η Κρήτη, όπου παρουσιάζεται το φαινόμενο μιας ιδιαίτερης οικειοποίησης του μινωικού πολιτισμού (Hamilakis & Yalouri 1996, Σολομών 2006, Hamilakis 2006). Στην οικοδομή δεν μπορούμε να μιλήσουμε για μίμηση μινωικών προτύπων, αλλά για αποσπασματική και επιλεκτική χρήση στοιχείων της αρχιτεκτονικής, συνηθέστερη χρήση διακοσμητικών θεμάτων και έφεση προς το θεωρούμενο ως «μινωικό χρώμα» (terracotta). Μινωικοί κίονες κοσμούν σήμερα σπίτια, καταστήματα, εστιατόρια και

ξενοδοχεία, όπως συμβαίνει και με άλλα στοιχεία τα οποία ενσωματώνει είτε η λόγια αρχιτεκτονική είτε η λαϊκή. Ακραίο παράδειγμα αποτελεί μια κατοικία σε οικισμό πολύ κοντά στη Φαιστό όπου, εκτός από τους κίονες, έχουν τοποθετηθεί σειρές από διπλά κέρατα κατασκευασμένα με τσιμεντένιο καλούπι. Στη συγκεκριμένη κατοικία, εκτός από τις κραυγαλέες δηλώσεις του μινωικού προτύπου, παρατηρούνται και ενσωματώσεις στοιχείων από νεότερες περιόδους, όπως χειρόμυλοι, που χρησιμοποιούνται ως διακοσμητικά στοιχεία στους τοίχους. .

Η συζήτηση για «μινωικό αρχιτεκτονικό πρότυπο» είχε αρχίσει από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Μικρής έκτασης κατασκευές είχαν αρχίσει να ενσωματώνουν εμβληματικά στοιχεία του μινωικού κόσμου. Το 1925 ένας από τους πιο γνωστούς λόγιους της εποχής, ο Ι. Μουρέλλος, θα γράψει ένα άρθρο στην πρώτη σελίδα της *Νέας Εφημερίδας*, όπου θέτει θέμα «κρητομινωικού» ρυθμού»:

«Ο πρώτος δρόμος που περνά [ο ξένος ταξιδιώτης], που κάποτε ένας φίλος μου τον είχε ονοματίσει “οδόν πλάνης”,⁵⁰ με τους όγκους των κτηρίων του, παρουσιάζει στα μάτια του ξένου μια πόλι ευρωπαϊκή που υπόσχεται ζωή τέλεια όμοια με μεγάλες πόλεις. Κι όμως σαν προχωρήσει ο ξένος λίγο πάνω και τραβήξει μέσα στα στενά σε κείνα μάλιστα που η σοφή μέθοδος των ετοιμόρροπων δεν κατώρθωσεν ακόμα να πάρη δικό της χρηματισμό γιατί σε κάθε στενό ή σε κάθε δρομάκο κάτι θα του θυμίζει το πέρασμα το βαρύ και κουραστικό του Τούρκου ή το φρουριακό πέρασμα του Βενετσιάνου. Μετά την καταστροφήν, μάλιστα, της Μικράς Ασίας που συγκεντρώθηκαν τόσοι πρόσφυγες στην πόλιν μας, η ανάγκη να στεγαστούν όλα αυτά τα θλιβερά ναυάγια και να τους δοθή μια γωνιά για να βγάνουν το μαύρο και δακρυσμένο ψωμάκι τους, η πόλις μας μετεβλήθη εις μιαν αηδεστάτην σαλάτα πολυσχήμεων και ακαθάρτων παραγκών. Είναι θλιβερό και άσχημο το θέαμα που παρουσιάζουν κι όμως κανένας δεν έχει δικαίωμα να το διακόψη αν δεν περάσουν τουλάχιστον δυο χρόνια κι αν δεν κατορθωθή η οποιαδήποτε συγκέντρωσις της αγοράς είτε σε ιδιαίτερο κτίριο, είτε σε ιδιαίτερο περιορισμένο τετράγωνο.

Ο μόνος χρωματισμός που απομένει ακόμα στην πόλιν που αρχίζει να χάνεται κι αυτός λόγω των οικοδομικών αναγκών είναι οι αυλές των σπητιών με τα λίγα ή πολλά λουλούδια των. Σε μερικές συνοικίες διατηρούνται ακόμα τα μικρά παλιά σπίτια με τις ασπρισμένες κατακάθαρες αυλές πούναι στολισμένες μ’ άνθη. Κάπου ένας ψηλός φοίνικας αιγυπτιακός, κάπου ένας μισογκρεμισμένος μινάρης, αλλού κανένας τούρκικος χαζινές νερού, κάτι στρογγυλές μικρές πορτούλες και με χρώματα περίεργα βαμμένες πόρτες τραβούν τη σκέψη σε περίεργα πηδήματα. Εδώ βρίσκεται ένα κακό κι αυτό σαν άρχισε γίνηκεν αιτία να τραβήξη για πάντα το δρόμο του. Βέβαια στο μηχανικό φίλο μου κ. Κυριακό οφείλει η οικοδομική στο Ηράκλειο μεγάλο μέρος της προόδου της. Κι όμως ο κ. Κυριακός -ακούσιά του ίσως- είναι ο δημιουργός του κακού. Δεν εδημιούργησεν όπως είπαμε -γιατί ίσως να μη φαντάστηκε τη μελλοντική εξέλιξη της πόλεως μας- ένα ρυθμό

⁵⁰ Αναφέρεται στη σημερινή οδό 25^{ης} Αυγούστου, όπου είχαν ανεγερθεί πολυτελή κτήρια μετά τις εκτεταμένες καταστροφές που είχε υποστεί η πόλη από τα γεγονότα του 1898 και την ένταση ανάμεσα στις δυο κοινότητες (χριστιανική και μουσουλμανική).

κρητομινωικό. Τότε που πρωταρχινούσε την ανέγερση των σπητιών του μεγάλου δρόμου, θα μπορούσε μελετώντας τον κρητικό ρυθμό όπως τον ξέρει τώρα, και παρακολουθώντας τα αρχαιολογικά ευρήματα ίδια της Κνωσού, να παρουσιάσει ένα θαυμαστό μινωικό ρυθμό που θα εμπρεσιονάρει τον ξένο με την πρώτη ματιά. Μα τώρα; Ως δια βγή ο ξένος χτυπούν μπρος στα μάτια του ο Αραβικός, ο Ιωνικός, ο Νορμανδικός, ο Δαρικός [;] ρυθμός και χίλιοι άλλοι ρυθμοί ακαθορίστου ονομασίας και πλέον ακαθορίστου συνδυασμού. Να η αμαρτία από την οποία είν' αδύνατον ν' απαλλαγώμεν ποτέ πια».⁵¹

Στο επόμενο φύλλο (12-10-1925) συνεχίζει:

«Μα τι να περιμένη κανένας τη στιγμή που ο Δήμος κάνοντας ένα μέγαρο που θα στοιχίσει εκατομμύρια -επειδή δεν εβρέθηκε κανένας μέσα στο συμβούλιο που να ενδιαφέρεται γι' αυτά τα μικροπράματα!!- δεν ώρισε για το σχέδιο ωρισμένο ρυθμό ή συνδυασμό ρυθμών, αλλ' αφήκε στη διάθεσι των μηχανικών την ανέγερσιν στη μέση του Κάστρου -του επινείου της περιφήμου Κνωσού- ενός κτιρίου ρυθμού ακαθορίστου, ενός όγκου με καμίαν απολύτως αισθητικήν αξίωσιν».

Το 1930 κατασκευάστηκε το «Ηρώον» του Ηρακλείου σε σχέδια του Δ. Κυριακού. Ο γνωστός αρχιτέκτονας επέλεξε να αντιγράψει τον τύπο του Μινωικού Μεγάρου. Το Ηρώο «αποτελούνταν από μια εξωτερική κιονοστοιχία με δύο ερυθρούς κίονες που δημιουργούσαν ανοικτή στοά... Συμβολικά απέδιδε ανακτορικού τύπου μινωικό ιερό» (Τζωράκης 2010: 325). Ο τύπος το υποδέχτηκε μάλλον με ενθουσιασμό: «Το Ηράκλειο, μαζί με το βενετσιάνικο, ανατολίτικο και σύγχρονο χρώμα, αποκτά και το μινωικό», σημειώνει η εφημερίδα *Επαρχία* (5/9/1930, βλ. και Τζωράκης 2010: 328).

Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα είχε αναδειχτεί μια τάξη εύπορων εμπόρων με καταγωγή είτε από την Κρήτη είτε από άλλες περιοχές, σχεδόν όλοι Χριστιανοί. Όλοι αυτοί

«επιθυμούν να ζήσουν σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα προβάλλοντας ιδιαίτερα την οικονομική τους ευμάρεια και την κοινωνική τους καταξίωση. Κτίζουν, λοιπόν, εξαιρετικής κατασκευαστικής ποιότητας και αισθητικής αντίληψης κτίσματα [...] Τα κτίσματα αυτά, που ανήκουν στον αρχιτεκτονικό τύπο του “μεγάρου”, δεσπόζουν στην αστική αρχιτεκτονική του Ηρακλείου τις δυο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα» (Τζομπανάκη 2000: 109).

Πρόκειται για δείγματα νεοκλασικού εκλεκτικισμού που διαμορφώνουν την εικόνα του κυριότερου εμπορικού δρόμου, ο οποίος άρχισε να αλλάζει μετά τις σφαγές και τις καταστροφές του 1898. Τα παρακείμενα κτήρια έγιναν σωροί ερειπίων, «τα ντουκιάνια που θα βλέπαμε ορθά ήταν μετρημένα στα δάκτυλα του ενός χεριού. Τα άλλα εκοίτονταν στους μαύρους σωρούς των ερειπίων τους από τη φωτιά...»⁵²

⁵¹ Ι. Πύργος (Ι. Μουρέλλος), «Μια ματιά στην πόλι μας. Η απόκρυφη και φανερή ζωή του Κάστρου», στη *Νέα Εφημερίδα*, αρ. φ. 3158/11-10-1925.

⁵² Μ. Δερμιτζάκης, *Απ' όσα θυμούμαι. Το παλιό Κάστρο*, τ. Α', Ηράκλειο 1962: 44.

Το 1902 άρχισε η ανοικοδόμηση σύμφωνα με τα νεοκλασικά πρότυπα, αν και ο νεοκλασικισμός είχε κάνει νωρίτερα την εμφάνισή του. Μετά το 1902, όμως, μια ολόκληρη περιοχή ανοικοδομείται και αλλάζει πρόσωπο. Η τάξη των εύπορων αστών είναι αυτή που επενδύει ιδεολογικά στις οικοδομές. Ουσιαστικά πρόκειται για μια αντιγραφή του κλίματος που είχε επικρατήσει μερικές δεκαετίες νωρίτερα στην Αθήνα. Η πέτρα χρησιμοποιείται για στατικούς και για διακοσμητικούς λόγους. Το παραλληλόγραμμο σχήμα των δόμων, το πενταγωνικό και το εξαγωνικό, διαμορφώνουν όχι μόνο αισθητικές τάσεις αλλά και εξειδικεύσεις κτιστών και λιθοξόων που έρχονται είτε από την Κρήτη είτε από άλλες περιοχές, κυρίως νησιά του Αιγαίου. Σε πολλά σημεία του αστικού κέντρου κυριαρχούν τα κτήρια με επιδράσεις από τη βαλκανική και τη μικρασιατική αρχιτεκτονική. Σε άλλους δρόμους, όμως, τα πράγματα ήταν λίγο-πολύ όπως τα περιγράφει ο Μουρέλλος.

Η ίδρυση της Αρχιτεκτονικής Σχολής στην Αθήνα θα επηρεάσει σε σημαντικό βαθμό το χώρο της οικοδομής στην Ελλάδα. Παράλληλα, θα επηρεάσει και το χώρο των μαστόρων που συνεργάζονται με καταρτισμένους τεχνικούς και δουλεύουν στα δημόσια έργα. Ωστόσο, το όνειρο για μια «μινωική αρχιτεκτονική» δεν έχει σβήσει εντελώς· ακόμη και για μινωική Disneyland γινόταν λόγος σε τηλεοπτική εκπομπή το καλοκαίρι του 2005, μια απομίμηση των μινωικών ανακτόρων «με σύγχρονο επιχειρηματικό σχεδιασμό».

7. 8. Οι δυο όψεις του νεοκλασικισμού

Η μίμηση των προτύπων αποτελεί σύνθετο φαινόμενο με διαστάσεις που δεν μπορούν να περιοριστούν μόνο σε έναν τομέα. Είναι κοινωνικές, οικονομικές, ψυχολογικές. Μετά την ανακήρυξη της Αθήνας ως πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους παρατηρείται το φαινόμενο της εγκατάστασης στο χώρο ανάλογα με την κοινωνική τάξη. Οι εύποροι χτίζουν κοντά στα ανάκτορα ή γύρω απ' αυτά. Οι εργάτες και οι τεχνίτες που χτίζουν τα σπίτια των εύπορων δημιουργούν πιο απομακρυσμένες γειτονιές, όπως το *Προάστιο*, στα Εξάρχεια. Οι εγκαταστάσεις στο χώρο αντανakλούν τις τοπικές συλλογικότητες, οι συντοπίτες κατοικούν στις ίδιες γειτονιές. Και οι γειτονιές αυτές λειτουργούν ως πόλοι έλξης για συντοπίτες τους που αναζητούν εργασία στην Αθήνα. Το ίδιο συμβαίνει στο Ηράκλειο, στη συνοικία του Πόρου όπου εγκαθίστανται μαστόροι από την Κάρπαθο.

Με την αρχιτεκτονική και την κατοικία επιδιώκεται ένας κατανοήσιμος και εύληπτος τρόπος αυτοπαρουσίασης. Αυτό συντελεί στην ταχύτερη διάδοση των τεχνικών και των εξειδικεύσεων. Μελετώντας το παράδειγμα της Πάρου η Φίλιπα-Αποστόλου (1982:

136) διαπιστώνει πως τα αναγεννησιακά στοιχεία ενσωματώνονται σταδιακά στις κατοικίες των λαϊκών τάξεων:

«ανοίγματα με μαρμάρινα πλαίσια, γεισώματα και φουρούσια κάτω από το πρέκι συναντάμε και στα πιο λαϊκά σπίτια από τον 15^ο αιώνα. Τον 17^ο αιώνα, πέρα από το πλήθος τέτοιων παραδειγμάτων στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, έχουμε ένα τέτοιο χρονολογημένο παράδειγμα, ανάμεσα στα πολλά που συναντάμε στην εξωτερική οχρωμένη ζώνη της Νάουσας [...] Όλα αυτά σε μορφές που αναπτύχθηκαν παλιά, βασικά αναγεννησιακές, που επέζησαν και αφομοιώθηκαν από τη ντόπια αρχιτεκτονική».

Το 1961 ο Ορλάνδος διαπίστωνε τη συνέχεια της σπουδαίας γλυπτικής παράδοσης των Παριανών:

«πάντα τούτα τα γλυπτικά έργα μαρτυρούσι τρανώς την μεγάλην επίδοσιν εις την γλυπτικήν των Παρίων τεχνιτών, οίτινες συνεχίζοντες την λαμπράν παράδοσιν των αρχαίων προγόνων των εγνώριζον να στολίζουν με βαθύ διακοσμητικόν αίσθημα τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη των κτιρίων των» (Ορλάνδος 1961: 122-123).

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η ίδια παράδοση έχει προσαρμοστεί στις νέες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συγκυρίες, αν και μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αι. χτίζονται πολυτελείς κατασκευές στις οποίες ενσωματώνονται και λαϊκά λιθανάγλυφα. Ο Bartholdy (1993: 198), που επισκέφτηκε το νησί το 1803-4, συναντά μαρμαρογλύπτες που ασχολούνται μόνο με χρηστικά είδη. Με την επικράτηση του νεοκλασικισμού, θα παρατηρηθεί διείσδυση στοιχείων που θα χρησιμοποιηθούν ακόμη και για να διαφοροποιήσουν τις μορφές παλαιότερων κατασκευών· το νεοκλασικό «μπαίνει σαν στοιχείο εμπλουτισμού της μορφολογίας μιας τοπικής λαϊκής παράδοσης με έντονη προσωπικότητα» (Φίλιππα–Αποστόλου 1982: 143).

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι μαστόροι συνεχίζουν να χτίζουν τηρώντας τις βασικές κατασκευαστικές αρχές που έχουν μάθει. Εμπλουτίζουν μόνο τις κατασκευές αυτές με πρόσθετα διακοσμητικά στοιχεία τα οποία προσδίδουν αστικά χαρακτηριστικά στα κτήρια. Αετώματα, ακροκέραμα και σιδερένια κάγκελα αποτελούν καινούργια στοιχεία τα οποία ενσωματώνονται ακόμη και σε ταπεινότερες κατοικίες (Χαριτωνίδου 1982α: 280).

7.9. Οι αλλαγές στην οικοδομική τεχνολογία. Το τσιμέντο

Η χρησιμοποίηση του οπλισμένου σκυροδέματος άλλαξε καταλυτικά την οικοδομική τεχνολογία και διαμόρφωσε νέες συνθήκες τόσο στην οικοδομή όσο και στις κοινότητες των μαστόρων. Τα υδραυλικά κονιάματα που εμφανίστηκαν στην Ευρώπη πριν από το 1850 άρχισαν να παράγονται σε βιομηχανική κλίμακα το 1852, όταν ιδρύθηκε το πρώτο εργοστάσιο στη Γερμανία. Ακολούθησαν εργοστάσια στη Ρωσία (1857), στην Αμερική (1873) και αλλού. Η νέα τεχνολογία είχε αρχίσει να διαδίδεται στην Ελλάδα αργά αλλά σταθερά από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Κατά τη δεκαετία του 1920 χρησιμοποιούνταν μαζί παλιά και καινούργια υλικά. Από τότε η αύξηση κατανάλωσης τσιμέντου στην περιφέρεια υπήρξε ραγδαία. Ενδεικτικό της υποδοχής της οποίας έτυχε η νέα τεχνολογία στην Ελλάδα είναι ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε στο *Ημερολόγιον Σκόκου* (τ. 32/1917: 75-76) με τίτλο *Η οικοδομική εν Αθήναις και το σύστημα του μπετόν αρμέ*. Αναφέρεται στον μηχανικό Πάνο Καπερώνη. Στον πρόλογο κάνει λόγο για τα μεγαλοπρεπή κτήρια της Αθήνας τονίζοντας ότι «η εσχάτως εφαρμοζόμενη θαυμασία μέθοδος της εκ Μπετόν-Αρμέ οικοδομικής, η επιτρέπουσα πολυώροφα στερεά και πολυτελή μέγαρα, θέλει οσονούπω να τη προσδώση όψιν ευρωπαϊκής όντως μεγαλουπόλεως». Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει:

«Αλλ' ο κύριος Καπερώνης, μόλις ήρχισε να εισάγεται και εν Αθήναις η εν Ευρώπη ευρύτατα διαδεδομένη Νεοοικοδομική, ήτοι η εκ Μπετόν-Αρμέ κατασκευή οικοδομικών και τεχνικών έργων, προείδε ότι το υπέροχον τούτο σύστημα θα αντικαταστήση βαθμηδόν τας τέως μεθόδους της συνήθους οικοδομικής, ως συνδυάζον ασυναγώνιστα πλεονεκτήματα οικονομίας, αντοχής και ταχύτητος περί την εκτέλεσιν, ήτοι το άφλεκτον από του πυρός, το αντισεισμικόν, την αντίστασιν κατά των βιαίων κλονισμών, το υγιεινόν δια το ανεπίδεκτον υγρασίας και δη συνοικισμών εξ εντόμων, την μεγάλην οικονομίαν χώρου διά τα δαπανηρά μάλιστα οικόπεδα, το αδιαπέραστον υπό του ύδατος, το δυσθερμαγωγόν και επομένως ανεπέραστον υπό της εξωτερικής ατμόσφαιρας, και πλείστα άλλα προτερήματα. Ούτως, ο κ. Καπερώνης έσπευσεν εκ των πρώτων εις Ιταλίαν και Ελβετίαν, όπως σπουδάσει το σύστημα τούτο, είτα δε απέστειλε και έναν των εργοδοτών του εις Λωζάνην και Τεργέστην, όστις ειργασθεί επίτηδες εις μεγάλα γραφεία Καθηγητών Μηχανικών. Μεθ' ο ίδρυσε εν τω Γραφείω του Νέον Τμήμα "Μελετών και Εκτελέσεων Έργων εκ Μπετόν-Αρμέ", το οποίον εντός διετίας και μόνον, εξετέλεσεν έργα αξίας πλέον του εκατομμυρίου, εν οίς το Εθνικόν Χημείον, το μέγα Θέατρον "Αττικόν", την μεγάλην οικίαν Καλλιμασιώτη, κ.λπ.».

Στην Ελλάδα το πρώτο εργοστάσιο ιδρύθηκε το 1902 στην Ελευσίνα (Χατζηκυριάκου–Ζαχαρίου και αργότερα Τιτάν), ακολούθησε δεύτερο στον Πειραιά (Χατζηκυριάκου), τρίτο στο Βόλο το 1925 (Ολυμπος), τέταρτο στη Χαλκίδα το 1929 (Ηρακλής). Ήδη από το 1902 είχαν εισαχθεί 2.143 τόνοι, ενώ η παράλληλη εγχώρια παραγωγή τσιμέντου

άρχισε να δημιουργεί ρήγματα στις παραδοσιακές τεχνικές. Από τη δεκαετία του 1920 η χρήση του αυξάνεται κατακόρυφα. Πιο συγκεκριμένα:

<i>έτος</i>	<i>παραγωγή</i>	<i>κατανάλωση</i>
1921	22.200	
1922	37.400	
1923	35.300	44.800
1924	55.900	80.900
1925	56.200	126.200
1926	83.700	127.400
1927	110.500	153.600
1928	144.300	215.000
1929	152.000	227.000
1930	174.100	238.000
1931	196.850	239.400
1932	197.180	223.180

Η παραγωγή τσιμέντου συνέχισε να αυξάνεται, όπως και η κατανάλωσή του. Για τα επόμενα χρόνια η ελληνική παραγωγή φτάνει τις παρακάτω ποσότητες: 1933: 200 τόνοι, 1935: 278 τόνοι, 1937: 290 τόνοι, 1958: 1375 τόνοι, 1960: 1648 τόνοι, 1961: 1838 τόνοι, 1962: 1920 τόνοι. Ωστόσο, είχαν αρχίσει και οι εξαγωγές προς τρίτες χώρες.⁵³

Από τη δεκαετία του 1930 άρχισε να αποδομείται το σύστημα που κυριαρχούσε στο νοτιοβαλκανικό χώρο για πολλές δεκαετίες. Οι παλιοί μαστόροι άρχισαν να μούνται στη νέα τεχνολογία, όχι πάντα χωρίς αντιρρήσεις. Άλλωστε, οι πρώτοι «μπετατζήδες» του ελληνικού χώρου ήταν οι παλιοί πετροχτιστάδες. Οι «πρωτομαστόροι» άρχισαν να αναλαμβάνουν εργολαβίες σε μεγάλα ή μικρά έργα τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στην ύπαιθρο πάνω σε σχέδια μηχανικών, χρησιμοποιώντας όλο και συχνότερα μπετόν.

Σταδιακά μέχρι τη δεκαετία του 1960 το τσιμέντο είχε εκτοπίσει την πέτρα από όλα σχεδόν τα έργα. Ναιί, έργα σε αρχαιολογικούς χώρους (π.χ. οι διαμορφώσεις του Πικιώνη στην Ακρόπολη) και σποραδικά έργα στον αγροτικό χώρο χρησιμοποιούσαν την πέτρα ως αυτούσιο οικοδομικό υλικό. Ωστόσο, το τσιμέντο συνέχιζε να χρησιμοποιείται για την παρασκευή συνδετικών κονιαμάτων και επιχρισμάτων (σοβάδων).

⁵³ Ο πίνακας βασίζεται σε στοιχεία που αντλήθηκαν από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία και, για τις παλαιότερες εποχές, από άρθρο του Θ. Χαριτάκη στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΚΓ: 448-454.

Η προσαρμογή στους νέους όρους δεν ήταν ούτε γρήγορη ούτε εύκολη. Σύμφωνα με τους ίδιους τους μαστόρους, «οι παλιοί δεν ήξεραν να το χρησιμοποιήσουν, αυτοί ήξεραν την πέτρα που την έκαναν ό,τι ήθελαν» (Σέρβου Αρκαδίας). Πληροφορητής από τα Παλιά Ρούματα Χανίων τονίζει: «το μεράκι δεν έλειψε. Κάναμε καλούπια για να βγάλουμε σκαλίσματα στην πέτρα, ακόμη και τα τσιμεντένια καμπαναριά ήταν απομίμηση των πέτρινων. Τα φουρούσια δεν τα ξεχώριζες αν ήταν τσιμεντένια ή πέτρινα. Στην αρχή ζώναμε την οικοδομή με τσιμεντένια πρέκια. Αντικαθιστούσαμε τα ξύλα που έβαζαν παλιά για να γίνεται το κτίρι πιο σταθερό. Μετά τον πόλεμο άρχισε να χρησιμοποιείται πιο συχνά το τούβλο. Αλλά η μεγάλη επανάσταση είχε γίνει με τις στέγες. Εδώ στην Κρήτη, που τα σπίτια σκεπάζονταν με δώματα χωμάτινα και ήθελαν κάθε χρόνο συντήρηση, το τσιμέντο ήταν σωτηρία. Δεν έβαζε νερό και οι περισσότεροι προτιμούσαν να σκεπάζουν μ' αυτόν τον τρόπο τα σπίτια τους».

Τα καμπαναριά με τσιμέντο -απομιμήσεις των πέτρινων (Ψιλάκη 2009: 290) αποτελούν δείγματα της αρχικής σχέσης των μαστόρων με το νέο υλικό.

Τα τελευταία μπουλούκια μετακινήθηκαν λίγο πριν τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Η χρήση της πέτρας είχε περιοριστεί σε λίγες αγροτικές περιοχές. Ωστόσο, οι νέες τεχνολογίες εξαπλώνονταν και στην ύπαιθρο. Οι μαστόροι εξειδικεύονταν πια στο μπετόν που έμελλε να κυριαρχήσει (και) στον ελληνικό χώρο.

Μιλώντας σήμερα για «επιστροφή» στην πέτρα (το φαινόμενο είναι ιδιαίτερα έντονο από τη δεκαετία του 1990) δεν εννοούμε αλλαγή των οικοδομικών τεχνικών. Η πέτρα χρησιμοποιείται πια με διαφορετικούς όρους, με συνδετικά κονιάματα και, συνήθως, χωρίς τον γνωστό από την ιστορία της οικοδομικής, στατικό της ρόλο. Δεν μπορούμε να μιλήσουμε για μια γενική τάση, αλλά για μια σύνθετη διαδικασία μέσα από την οποία επιλέγεται η πέτρα είτε ως κύριο δομικό υλικό, είτε ως διακοσμητικό στοιχείο. Τα παραδείγματα επιλεκτικής χρήσης της σε μαντρότοιχους και προσόψεις είναι πολλά και απαντώνται τόσο στον αγροτικό όσον και στον αστικό χώρο.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα το φαινόμενο θα πρέπει να αναζητήσουμε ερμηνευτικά σχήματα στη «διάκριση»: η κατοικία αντανακλά τη «θέση» του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο. Η πέτρα, το βασικό και φτηνό υλικό των χαμηλών εισοδηματικών τάξεων, χρησιμοποιείται σήμερα από αστούς και νεο-αστούς, από ξενοδόχους που επιθυμούν να δηλώσουν την «παραδοσιακότητα» ως στοιχείο εξωτισμού, από μορφωμένους αστούς. Οι πέτρες από κατεδαφίσεις παλιών σπιτιών δεν απορρίπτονται ως άχρηστα υλικά, όπως συνέβαινε μέχρι πρόσφατα, αλλά διατίθενται και πάλι στην αγορά με την αίγλη του «παλιού», ιδιαίτερα οι πελεκημένες.

7.10. Σύγχρονα συστήματα δομής

Η διάδοση και εξάπλωση των συστημάτων δομής σχετίζεται άμεσα με μια σειρά παραγόντων, όπως είναι οι τοπικές συνήθειες, οι εξειδικεύσεις, το υπάρχον υλικό δομής, ο βαθμός επιρροής από τη «λόγια αρχιτεκτονική» κ.α. Ωστόσο, δεν εκφράζουν μόνο τεχνικά ή στατικά ζητήματα. Αντανακλούν ιδεολογίες και συμβολισμούς. Μέσα από το «μωσαϊκό» που εφαρμόζει ο μάστορας από τα νησιά και μέσα από το απόλυτο ταίριασμα των πολυγωνικών δικτύων αρμών επιδεικνύει την αξία της τέχνης του. Κατά την ίδια λογική, οι ναοί χτίζονται με τρόπο «βυζαντινό».

Για τη μελέτη των σύγχρονων συστημάτων δομής χρησιμοποιήθηκαν σύνθετες μέθοδοι έρευνας. Μελετήθηκαν ιδιωτικά και δημόσια κτήρια ενώ αντλήθηκε υλικό από συζητήσεις με τους ίδιους τους μαστόρους. Η παρατήρηση αποδείχτηκε πολύτιμη, με τη διατύπωση ερωτήσεων σχετικών με τεχνικές πληροφορίες. Σε δυο περιπτώσεις επιχειρήθηκε η σύγκριση με αρχαιότερα συστήματα δομής. Πιο συγκεκριμένα:

α. Στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού αναζητήθηκε η άποψη ενός έμπειρου σημερινού κτίστη (του κ. Ανδρέα Παπαδουράκη) σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους έχτιζαν την πέτρα τόσο οι αρχαίοι τεχνίτες όσο και οι εργάτες που χρησιμοποιήθηκαν από τον Evans στις αναστηλωτικές εργασίες.

β. Στη Λύκτο περιηγήθηκα το χώρο, από το ρωμαϊκό υδραγωγείο μέχρι τους μεταβυζαντινούς ναούς με τον κτίστη κ. Ζαχ. Γερακιανάκη. Επιχειρήθηκε η σύγκριση ανάμεσα σε αρχαιότερες και σημερινές τεχνικές δομής, καθώς και ο τρόπος χρήσης των καταλοίπων της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής πόλης από τους μεταγενέστερους μαστόρους (επιγραφές έχουν χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό).

Και στις δυο περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν ψηφιακά καταγραφικά μέσα εικόνας και ήχου (βίντεο, φωτογραφία).

Τα πιο διαδεδομένα συστήματα που εφαρμόστηκαν από τους μαστόρους στον ελληνικό χώρο κατά τις τελευταίες δεκαετίες ή εφαρμόζονται ακόμη και σήμερα, είναι:

7.10.1. Αργολιθικές κατασκευές

Είναι ο πιο συνηθισμένος τρόπος χρήσης της πέτρας. Οι πέτρες χρησιμοποιούνται ακατέργαστες ή με ελάχιστη κατεργασία (εικ. 1, 2, σελ. 141). Ο λιθοξόος, ο πελεκάνος της λαϊκής οικοδομικής, δεν παρεμβάλλεται σε κανένα στάδιο του χτισίματος, παρά μόνο σε περιπτώσεις που χρησιμοποιούνται ορθογώνιοι λίθοι στις γωνίες για μεγαλύτερη σταθερότητα, ή στα περιθυρώματα. Ωστόσο, ο τρόπος δομής έχει διαφοροποιηθεί, οι στατικοί κανόνες που ακολουθούσαν οι προηγούμενες γενιές έχουν καταργηθεί· σπάνια

τοποθετούνται εγκάρσιοι λίθοι (διαμπερείς). Η στατική επάρκεια των κατασκευών στηρίζεται μόνο στο συνδετικό κονίαμα, δηλαδή αναμίξεις τσιμέντου και ασβέστη ή τσιμέντου και άλλων σύγχρονων υλικών που έχουν αντικαταστήσει τον ασβέστη. Στις συνήθεις αργολιθοδομές χρησιμοποιούνται μεγαλύτερες πέτρες («πλεκτές») με τις οποίες ενισχύονται τα ευαίσθητα σημεία της οικοδομής. Στην Κάρπαθο ακούγεται και ως γρεζοκτήρι («βάζουμε τις πέτρες όπως είναι, χωρίς πελέκημα»).

7.10.2. Ισοδομικό – ψευδοϊσοδομικό

Χρησιμοποιείται μόνο σε περιπτώσεις πολυτελών κατασκευών, κυρίως ναών και οικοδομών με συμβολική σημασία. Ο τρόπος εφαρμογής δεν διαφοροποιείται από αυτόν που χρησιμοποιούσαν μετά τα κλασικά χρόνια. Πρόκειται για λίθινους δόμους που χτίζονται σε επάλληλες στρώσεις (εικ. 3, σελ. 141 – ψευδοϊσοδομικό). Σημασία έχει ο τρόπος εφαρμογής, κυρίως οι κάθετοι αρμοί, που δεν είναι σε ευθεία γραμμή αλλά ευθυγραμμίζονται κατά ζεύγη: ο πρώτος με τον τρίτο, πέμπτο, έβδομο κ.ο.κ. Ο δεύτερος με τον τέταρτο, έκτο, όγδοο... Στη μορφή δεν διαφέρει από τον τρόπο που χτίζονται τα τούβλα. Σε πολλές περιπτώσεις, όμως, οι πέτρες δεν έχουν το ίδιο μήκος, οπότε δεν παρατηρείται εναλλάξ ευθυγράμμιση των κάθετων αρμών. Σήμερα είναι εύκολος αυτός ο τρόπος, αλλά δαπανηρός. Οι πέτρες κόβονται με ηλεκτροκίνητα μέσα.

7.10.3. Αραδωτό

Απαντάται πρωτίστως στην Ήπειρο, όπου εφαρμόστηκε από τα τοπικά συνεργεία και εξαπλώθηκε σε άλλες περιοχές στις οποίες υπήρχαν παρόμοια υλικά. Οι τοίχοι ανυψώνονται με διαδοχικές προσθήκες οριζόντιων στρώσεων σχιστόλιθου.

7.10.4. Εξαγωνικό (πολυγωνικό)

Το αποκαλούν και κυψελωτό. Στην Κάρπαθο το άκουσα μωσαϊκό. Όλες οι πέτρες έχουν ίδιο σχήμα (πολυγωνικό) και διαστάσεις. Τοποθετούνται έτσι που να εφάπτονται απόλυτα όλες οι πλευρές και να σχηματίζεται η εντύπωση μιας λίθινης κυψέλης (εικ. 4, σελ. 142). Η ομοιότητα με την κυψέλη μελισσών αποτελεί και κριτήριο για τους τεχνίτες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος λάξευσης της πέτρας με μολύβδινο καλούπι.

7.10.5. Μωσαϊκό

Πρόκειται για παρεμφερές σύστημα με το προηγούμενο, με τη διαφορά ότι οι πέτρες δεν έχουν ίδιο σχήμα ούτε μέγεθος, αλλά είναι ακανόνιστες (εικ. 5, σελ. 142). Ο τεχνίτης μετρά επακριβώς το κενό που αφήνουν οι χτισμένες πέτρες και λαξεύει την επόμενη έτσι ώστε να εφαρμόζεται ακριβώς. Πρόκειται για εντυπωσιακό σύστημα που δίνει την

εικόνα συμπαγών δομικών συνόλων με εξαιρετική άρμωση, όπως ακριβώς και το πολυγωνικό. Οι αρμοί εκτείνονται ανάμεσα σε πέτρες διαφορετικών γεωμετρικών σχημάτων δημιουργώντας πολύπλοκα και πολυδαίδαλα σχήματα, ακριβώς όπως συμβαίνει και με το λέσβιο σύστημα της αρχαιότητας. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι τα πιο εντυπωσιακά παραδείγματα βρίσκονται στη Λέσβο. Στην Κάρπαθο περιγράφεται ως «κτίρι χωρίς αρμό».

7.10.6. *Ανώμαλο*

Οι πέτρες λαξεύονται ώστε να αποκτήσουν «άγρια» όψη. Τα τελευταία χρόνια εμφανίστηκαν στην αγορά τετραγωνισμένες λίθινες επενδύσεις με ανώμαλη όψη.

7.10.7. *Μπατικό*

Ισχυρή τοιχοποιία κατά την οποία οι πέτρες τοποθετούνται εναλλάξ οριζόντια και κάθετα (εγκάρσια) στον τοίχο ώστε να καλύπτουν όλο το πλάτος του (εικ. 6, σελ. 142 πάνω). Και σ' αυτό το σύστημα χρειάζεται προσοχή ώστε να μην ευθυγραμμίζονται οι κατακόρυφοι αρμοί. Οι όροι μπατικό και δρομικό χρησιμοποιούνται σήμερα περισσότερο σε κτήρια με τούβλα.

7.10.8. *Δρομικό*

Η μεγαλύτερη διάσταση της πέτρας (ή του τούβλου) τοποθετείται σε οριζόντια διάταξη στον τοίχο (επάλληλες στρώσεις). Είναι, δηλαδή, μορφή ισοδομικού συστήματος. Και σ' αυτό οι αρμοί ευθυγραμμίζονται κατά ζεύγη (εικ. 6, σελ. 142, κάτω).

7.10.9. *Βυζαντινό*

Ακολουθεί την τυπολογία του πλινθοπερίκλειστου συστήματος που εμφανίζεται σε πολλά βυζαντινά και μεταβυζαντινά θρησκευτικά μνημεία. Οι ορθογωνισμένοι λαξευμένοι λίθοι περιβάλλονται από κεραμικές πλίνθους (εικ. 7, σελ. 143). Χρησιμοποιείται σε ναούς ακόμη και στις μέρες μας. Στην Κάρπαθο (οικισμός Σπόα) συναντήσαμε μια πρόχειρη μορφή «βυζαντινής» δόμησης σε κατοικίες. Παραλλαγή του ίδιου συστήματος είναι η δόμηση με πέτρες, ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται οπτόπλινθοι είτε εν σειρά είτε σε τυχαία διάταξη. Άλλοτε πάλι δημιουργούν σταυρούς και άλλα σχήματα τοποθετώντας σειρές συμπαγών τούβλων (εικ. 8, σελ. 143). Στη γλώσσα των μαστόρων έχει επικρατήσει να λέγεται βυζαντινό κάθε κτήριο που χρησιμοποιεί ανάμιξη των δυο υλικών.

7.10.10. «Αφηρημένη τέχνη»

Όρος που χρησιμοποιήθηκε από ομάδες μαστόρων κατά τη δεκαετία του 1970, στην Αθήνα. Σύμφωνα με τους μαστόρους, «δεν πρέπει να φαίνεται ίχνος από σφυρί, ή πελέκημα. Η πέτρα μένει άγρια, όπως είναι, άλλη μπαίνει μέσα, άλλη βγαίνει έξω. Το ζητούσαν σε βίλες των βορείων προαστίων», σύμφωνα με πληροφορητή μας από την Κάρπαθο.

7.10.11. Επενδύσεις

Αν και δεν μπορούμε να τις κατατάξουμε στα συστήματα δομής, καθώς δεν έχουν στατικό αλλά διακοσμητικό χαρακτήρα, τις αναφέρουμε επειδή τυγχάνουν ευρύτατης διάδοσης κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Πρόκειται για νεωτερικό τρόπο χρήσης της πέτρας στηριγμένο στη λογική των καλύψεων τοίχων με λείες πλάκες μαρμάρου, σχιστολίθων Καρύστου ή άλλου υλικού με καλή εμφάνιση. Εφαρμόζεται σε τοίχους χτισμένους με τούβλα ή τσιμεντόπλινθους (εικ. 9, σελ. 143). Σε προσεγμένες μορφές παρατηρείται επιτηδευμένη χρήση πέτρας ώστε να εμφανίζει όψη κανονικής τοιχοποιίας, οπότε δίνεται ισοδομική μορφή ή παραλλαγές της. Οι πέτρες επικολλούνται με τσιμεντοκονίαμα πάνω στους τοίχους. Με τον τρόπο αυτό επιχειρούνται κατά τα τελευταία χρόνια αισθητικές επεμβάσεις σε παλιές πρόχειρες κατασκευές. Τις έχουμε συναντήσει πρωτίστως σε περιοχές με τουριστική ανάπτυξη, όπου η θέα του τσιμεντόπλινθου δεν ικανοποιεί τις σημερινές αισθητικές απαιτήσεις. Οι τεχνίτες μεγάλης ηλικίας θεωρούν τη μέθοδο προσβολή για την τέχνη τους. Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του ομότιμου καθηγητή Αρχιτεκτονικής Τάση Παπαϊωάννου που δημοσιεύτηκε σε αθηναϊκή εφημερίδα το 2009:

«Δεν ξέρουμε πια να χτίζουμε. Ακόμη κι αυτή η πέτρα, υλικό δομής που γέννησε αριστουργήματα σε τούτο τον τόπο αλλά και σε κάθε άλλη γωνιά της γης με βραχώδες περιβάλλον, μεταβλήθηκε σε λουστραρισμένη πλάκα ελάχιστου πάχους που επικολλάται ως πλακίδιο στον κατακόρυφο τοίχο χάνοντας μια για πάντα τη δομική της αλήθεια. Ο πέτρινος τοίχος εδώ και δεκαετίες έπαψε να χρησιμοποιείται ως φέρων οργανισμός στις κατασκευές μας και μετατράπηκε σε ανούσιο φολκλόρ, σε ευτελές μασκάρωμα των κατασκευών από οπλισμένο σκυρόδεμα...»⁵⁴

---

⁵⁴ *Ελευθεροτυπία* Αθήνας, φ. της 25/5/2009.

Εικ. 1.
Αργολιθοδομή (Μονή
Αρετίου Λασιθίου).

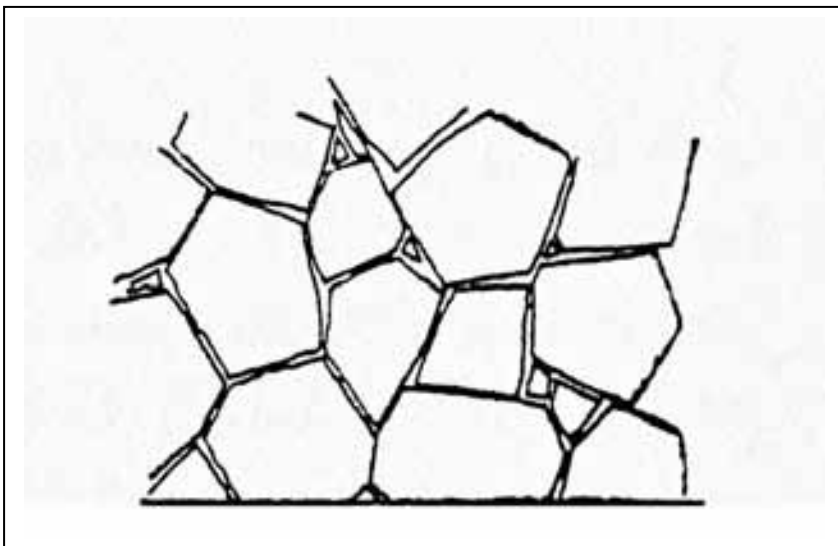
Εικ. 2.
Αργολιθοδομή
(Βούρμπιανη Δήμου
Μαστοροχωρίων,
Ιωάννινα).

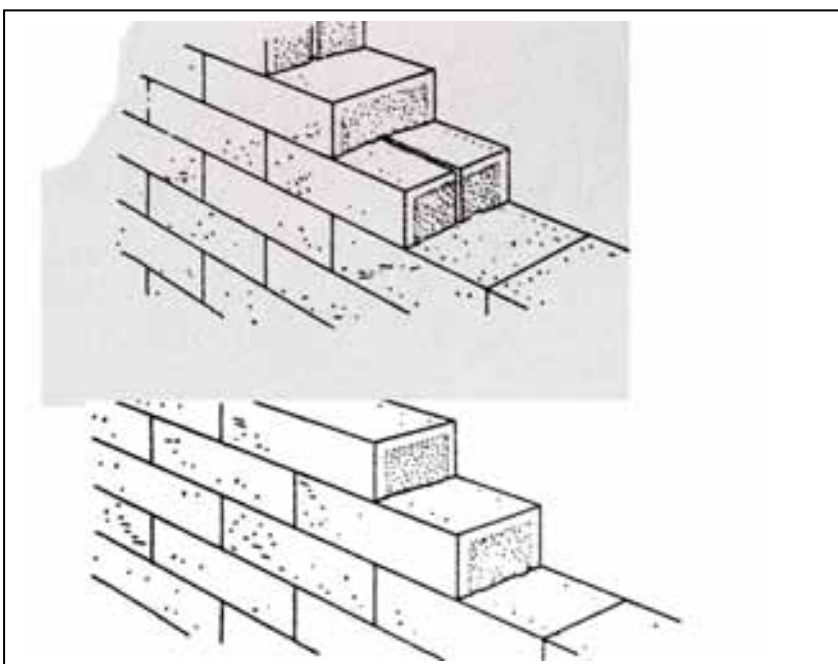
Εικ. 3.
Ψευδοϊσοδομικό
σύστημα (καθεδρικός
ναός Στεμνίτσας
Αρκαδίας).

Εικ. 4.
Πολυγωνικό σύστημα -
εξαγωνικό (Αγία
Βαρβάρα Καλαβρύτων).

Εικ. 5.
Μωσαϊκό (ανώμαλο)
(Τζάρτζανος 1981: 18).

Εικ. 6.
Μπατικό και δρομικό
σύστημα δομής
(Ορλάνδος 1994: 227).

Εικ. 7.
Βυζαντινό
πλινθοπερίκλειστο
σε σύγχρονη εκδοχή
του (ναός Αγίου
Ανδρέα Ηρακλείου).

Εικ. 8.
Διάφορα είδη
πλίνθων σε
σύγχρονη
διακοσμητική
εφαρμογή του
«βυζαντινού
συστήματος»
(Φοινίκι Καρπάθου).

Εικ. 9.
Εφαρμογή λίθινης
επένδυσης σε οικία
(Πράμαντα
Ιωαννίνων).

7.11. Ο μολύβδινος κανών στη νεότερη οικοδομική τεχνολογία

Ο μολύβδινος κανόνας, που χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να δώσει την ακριβή αποτύπωση του χώρου τον οποίο καλύπτει η κάθε πέτρα, μας δίνει τη δυνατότητα να μελετήσουμε με εθνοαρχαιολογικά κριτήρια μια μέθοδο λάξευσης και επεξεργασίας της πέτρας που χρησιμοποιείται σπανίως σήμερα. Όπως είδαμε ήδη, όμοιο τρόπο λάξευσης χρησιμοποιούσαν και στην αρχαιότητα (Αριστοτέλης, *Ηθικά–Νικομάχεια*, 1137b 27-33).

Παρόμοιες τεχνικές συναντάμε σε πολλές ελληνικές περιοχές μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Δεν ευτύχησα να παρακολουθήσω ή να καταγράψω τεχνίτη σε ώρα εργασίας (η μέθοδος δεν εφαρμόζεται σήμερα). Ήταν αρκετά χρονοβόρος και δαπανηρός τρόπος χτισίματος, αλλά οι τεχνίτες θεωρούν ότι είναι από τους καλύτερους, επειδή το τελικό αποτέλεσμα κρίνεται ως «όμορφο» και αντιπροσωπεύει μian ιδιαίτερη αισθητική, προσιτή σε ανώτερες τάξεις. Στην αρχή λάξευαν τις πέτρες που τοποθετούνταν πάνω από τη θεμελίωση, στο σχήμα και στο μέγεθος που επιθυμούσαν. Οι πρώτες αυτές πέτρες καθόριζαν την υπόλοιπη εργασία. Οι πληροφορητές μας είχαν εμπειρία κυρίως από πολυγωνικές τοιχοποιίες, που εφαρμόζονταν ευρέως ακόμη και στα δημόσια έργα πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Όταν είναι καθορισμένο το τελικό σχήμα των λίθων (επαναλαμβανόμενα πολύγωνα), η λάξευση είναι ευκολότερη. Η ομάδα των λιθοξόνων σμιλεύει ποσότητες πολυγωνικών δόμων και οι χτίστες τους τοποθετούν στον τοίχο, φροντίζοντας να εφάπτονται όλες οι πλευρές τους επακριβώς. Η μέθοδος είναι απλή: λυγίζουν μια μολύβδινη ράβδο για να δώσουν το επιθυμητό σχήμα (καλούπι). Στη συνέχεια προσαρμόζουν το καλούπι πάνω στην κάθε πέτρα και τη λαξεύουν ώστε να χωρά επακριβώς σ' αυτό. Προσέχουν να μην υπάρχει καμιά απολύτως κακοτεχνία στην πρόσοψη· οι άλλες πλευρές δεν φαίνονται και οι όποιες ατέλειες καλύπτονται με κονίαμα.

Όταν το τελικό σχήμα δεν είναι καθορισμένο, ο λιθοξός παρακολουθεί κατά βήμα την εργασία του χτίστη. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς, σε κάθε χτίστη αναλογούν δύο λιθοξόοι. Μόλις τοποθετηθεί η κάθε πέτρα και σχηματιστεί κενό, ο λιθοξός προσαρμόζει μια μολύβδινη ράβδο και αποτυπώνει σ' αυτήν το σχήμα του κενού που πρέπει να καλυφθεί. Καθώς ο μολύβδος είναι εύκαμπτος, είναι εύκολο να σχηματίζει καλούπια και να μεταφέρει εμπειρικά τα απαιτούμενα σχήματα σε απολύτως συγκεκριμένες διαστάσεις.

Σε μεγάλα δημόσια έργα που απαιτούσαν ομοιομορφία οι πελεκάνοι του 20^{ου} αιώνα αντικαθιστούσαν τη μολύβδινη ράβδο με μεταλλικό καλούπι το οποίο κατασκεύαζαν σε σιδηρουργεία. Ο «μολύβδινος κανών» είναι ένα από τα ελάχιστα χρησιμοποιούμενα

εργαλεία των οικοδόμων που, παρά τη μικρή του διάδοση, πρέπει να συμπεριληφθεί στους πολλούς δημοσιευμένους καταλόγους εργαλείων των μαστόρων.

Συμπερασματικά: στον ελληνικό χώρο παρατηρείται σχετική ομοιομορφία όσον αφορά στα συστήματα δομής και στη διαδικασία ανέγερσης μιας οικοδομής. Καθώς το βασικό δομικό υλικό δεν αλλάζει, τεχνικές και αισθητικές τάσεις επανέρχονται σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, σε συνάρτηση πάντα με τις τεχνολογικές εξελίξεις και τα αισθητικά πρότυπα. Το φαινόμενο αποτελεί συνάρτηση των αρχιτεκτονικών επιλογών και των συμβολικών συστημάτων (π.χ. οι ναοί που χτίζονται σήμερα ακολουθούν συχνά τη βυζαντινή συνήθεια να συνδυάζεται η πέτρα με οπτόπλινθους).

Στις νεότερες εποχές σημαντικό ρόλο στη διάδοση ιδεών, πρακτικών και τάσεων έπαιξαν οι πλάνητες της οικοδομής, τα μπουλούκια των μαστόρων. Οι διαφοροποιήσεις στον τρόπο κτισίματος μπορούν να θεωρηθούν ως «τοπικά ιδιώματα», με πιο χαρακτηριστικό το ιδίωμα των Καλαβρυτινών (Βαρβαριτών) με την ιδιαίτερη χρήση του ξύλου στις τοιχοποιίες. Ο τρόπος εργασίας από το άνοιγμα θεμελίων ως τη σκεπή παρουσιάζει επίσης πολλά κοινά χαρακτηριστικά. Διαβάζοντας ένα βιβλίο από την Κύπρο (*Το ιστορικό της πελεκητής πέτρας και οι τεχνίτες πελεκητές της Λεμεσού*, του λιθοξόου Ν. Μ. Μιλάκκα), είναι σα να ακούει κανείς παραλλαγές αφηγήσεων μαστόρων από την Ήπειρο, την Πελοπόννησο, τη Μακεδονία, την Κρήτη.

Τα συστήματα δομής που κυριάρχησαν στην Ελλάδα τον 19^ο και 20^ο αιώνα αποτελούν εξελίξεις παλαιότερων προτύπων τα οποία διατηρήθηκαν προσαρμοζόμενα στις κοινωνικές, τεχνολογικές και οικονομικές συνθήκες κάθε εποχής. Μέσα από τις τεχνικές και τα συστήματα δομής παρακολουθούμε την κινητικότητα που χαρακτηρίζει τις αρχιτεκτονικές κατασκευές. Κομβικό σημείο στη χρήση της πέτρας αποτέλεσε η εφαρμογή της δόμησης με οπλισμένο σκυρόδεμα από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η πέτρα χάνει σταδιακά τον στατικό της ρόλο και μεταπίπτει σε διακοσμητικό υλικό.

Εξετάζοντας το παράδειγμα του αρχαίου «μολύβδινου κανόνα» διαπιστώνεται ότι παρόμοιες τεχνικές επεξεργασίας ήταν γνωστές στους μαστόρους της προβιομηχανικής εποχής και εφαρμόστηκαν ακόμη και σε πολύ πρόσφατες εποχές (δεκαετίες 1960 και 1970). Οι τεχνίτες που εργάστηκαν με αυτήν τη μέθοδο βοηθούν να κατανοήσουμε καλύτερα τις αρχαιότερες μεθόδους λάξευσης και δομής και να διερευνήσουμε με εθνοαρχαιολογικές μεθόδους τις τεχνικές λεπτομέρειες σε συνάρτηση με τις κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες κάτω από τις οποίες επινοήθηκε και εξελίχθηκε η μέθοδος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

*Από τις συντεχνίες και τα εσνάφια
στα «μπουλούκια» των μαστόρων...*

1. Συντεχνίες και μπουλούκια

1.1. Ιστορικές και εθνογραφικές προσεγγίσεις

Μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, δηλαδή μέχρι την αποσύνθεση του συστήματος, επιβίωνε στις κοινωνίες των περιπλανώμενων μαστόρων της οικοδομής ένα καθεστώς άτυπων συσσωματώσεων χωρίς νομική υπόσταση, κατάλοιπο παλαιότερων πρακτικών. Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται οι κοινωνίες των μαστόρων και οι οργανωτικές δομές τους, ξεκινώντας από την ιστορική προσέγγιση των συνεργατικών θεσμών των οικοδόμων. Η μελέτη του θεσμού των συντεχνιακών οργανώσεων και η ιστορική αναδρομή θα μας οδηγήσει στην καλύτερη κατανόηση των εξελίξεων που οδήγησαν από την αυστηρή συντεχνιακή οργάνωση των βυζαντινών και των οθωμανικών χρόνων στην άτυπη αλλά ισχυρή συσσωμάτωση των «μπουλουκιών» του βορειοελλαδικού χώρου, περιοχών της Πελοποννήσου και (σε μικρότερο βαθμό) των νησιών, όπως και στην αποδόμηση του συστήματος. Στο πλαίσιο αυτό εξετάζεται όχι μόνο η συντεχνιακή οργάνωση των μαστόρων που έδρασαν στον βαλκανικό χώρο, αλλά και οι ευρωπαϊκές τεκτονικές στοές, προκειμένου να ανιχνευτούν αναλογίες ή διαφορές στη συμπεριφορά και στη δράση τους. Χωρίς τη συνδρομή της ιστορικής προσέγγισης δεν μπορεί να γίνει κατανοητή η δομή των μαστορικών συσσωματώσεων, ούτε οι εθιμικοί κανόνες που χαρακτήριζαν μέχρι πρόσφατα τις κοινωνίες αυτές και εν πολλοίς εξακολουθούν να τις επηρεάζουν.

Η έρευνα στηρίχτηκε σε ιστορικές πηγές με την παράλληλη εξέταση υλικών καταλοίπων (κτηριακών εγκαταστάσεων, φρουρίων κλπ). Η προσέγγιση των βαλκανικών «μπουλουκιών» στηρίχτηκε σε μεγαλύτερη ποικιλία πηγών: ιστορικές, αρχαιακές, αρχαιολογικές. Ωστόσο, κύρια πηγή πληροφοριών στάθηκε η εθνογραφική μέθοδος, η μελέτη των κοινωνιών των μαστόρων στις κοιτίδες της «μαστορικής», δηλαδή στις περιοχές που παρουσίασαν μεγάλο βαθμό ομοιογενών εξειδικεύσεων. Μέσα απ' αυτήν την προσπάθεια αναζητήθηκαν οι ποικίλες προσαρμογές της μαστορικής σε διαφορετικά περιβάλλοντα, κοινωνικά και πολιτισμικά, αλλά και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες επήλθε η αποδόμηση, τα αίτια που την προκάλεσαν και η συνακόλουθη διάλυση των άτυπων συσσωματώσεων. Αναζητήθηκε επίσης η εξέλιξη των συγκεκριμένων ομάδων και η συνέχιση της επαγγελματικής πορείας των αφηγητών. Δεν είναι μόνο θέμα αναπαράστασης του παρελθόντος αλλά και του τρόπου με τον οποίο «εγγράφεται» το παρελθόν στο παρόν των μαστορικών κοινοτήτων. Όπως έχει επισημάνει ο Νιτσιάκος (1995: 81), στον οποίο οφείλουμε την πρώτη επιστημονική

προσέγγιση μιας κοινωνίας μαστόρων (στην Πυρσόγιαννη της Ηπείρου), σε τέτοιες έρευνες «η σύνδεση ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό αποτελεί ζητούμενο και όχι δεδομένο». Για τη μελέτη αυτή το πρόβλημα είναι ακόμη πιο πολύπλοκο, αφού εξετάζονται ομάδες με διαφορετικές ιστορικές και κοινωνικές καταβολές, που δραστηριοποιήθηκαν σε διαφορετικές περιοχές και σταμάτησαν τις ετήσιες αποδημίες τους σε διαφορετικούς χρόνους. Αυτό που συμβαίνει στο πλαίσιο μιας κοινότητας δεν είναι υποχρεωτικό να συμβαίνει και στις άλλες.

Με τη μέθοδο των ημιδομημένων συνεντεύξεων και τη συμμετοχική παρατήρηση αντιμετωπίστηκαν προβλήματα κατανόησης των τεχνικών, των κοινωνικών διαφοροποιήσεων και των συμβολικών συστημάτων που ίσχυσαν, όπως και ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουν οι ίδιες οι τοπικές κοινωνίες το μαστορικό παρελθόν τους. Παραθέτουμε αυτούσια αποσπάσματα από συνεντεύξεις μαστόρων, ηλικιωμένων και απόμαχων σήμερα, πιστεύοντας ότι ο βιωματικός λόγος αποτελεί σημαντικό τεκμήριο για τη μελέτη ομάδων που έμειναν στο περιθώριο της ιστορίας, των ανθρώπων της εργασίας (Terkel 1974), σύμφωνα με τις νεότερες επιστημονικές προσεγγίσεις (Thompson 2002).

2. Συντεχνίες και Τεκτονικές Εταιρείες

2.1. Μεσαιωνική συντεχνιακή οργάνωση

2.1.1. Συντεχνίες οικοδόμων στο Βυζάντιο

Η καταγωγή των συσσωματώσεων συντεχνιακού τύπου ανάγεται σε εποχές που είχαν αρχίσει να παρατηρούνται εξειδικεύσεις σε νέες τεχνικές, άγνωστες στις ευρύτερες κοινωνίες. Οι εξειδικεύσεις εμφανίζονται πολύ νωρίς στην ιστορία του πολιτισμού με τις τεχνικές κατασκευής λίθινων εργαλείων και άλλες δραστηριότητες. Δεν μπορούμε, όμως, να εντοπίσουμε κάποια μορφή συντεχνιακής οργάνωσης στα προϊστορικά χρόνια. Ωστόσο, οφείλουμε να αναζητήσουμε τα κίνητρα των συσσωματώσεων σε οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες, στην προσπάθεια των ειδικευμένων σε νέες ή περίπλοκες τεχνικές να διαφυλάξουν τις γνώσεις τους, να δημιουργήσουν κλειστές ομάδες και να εξασφαλίσουν οικονομικά μέσα και κοινωνική θέση.

Οι «μυστικές εταιρείες» δεν φαίνεται, όμως, να σχετίζονται μόνο με τις τεχνικές, αλλά και με τις διάφορες θρησκείες, ιδιαίτερα τις μυστηριακές. Υπάρχουν ενδείξεις για συσσωματώσεις τεχνιτών που λειτουργούσαν στο πλαίσιο μεγάλων ιερών ή και θρησκευτικών οργανώσεων. Από την μυκηναϊκή εποχή κιόλας γνωρίζουμε μερικά

χαρακτηριστικά παραδείγματα, όπως εκείνο των μεταλλουργικών συντεχνιών, των χαλκέων, που φαίνεται να ανήκουν στην Πότνια. «Χαλκείς της Πότνιας ταρανσίαν έχοντες» αναφέρεται σε πινακίδα της Γραμμικής Β' Γραφής (Py Jn 310).

Το φαινόμενο αρχίζει να προσλαμβάνει μεγαλύτερες διαστάσεις κατά την ύστερη αρχαιότητα. Σύμφωνα με ιστορικές προσεγγίσεις (Ward 1992), συσσωματώσεις των τεκτόνων του Μεσαίωνα έχουν τις ρίζες τους στις ρωμαϊκές «τεκτονικές εταιρείες», που πίστευαν ότι είχαν καθιερωθεί στα χρόνια του μυθικού βασιλιά Νουμά (Πλούταρχος, *Νουμάς*: 17) και το μυστηριακό στοιχείο αποτελούσε βασικό συστατικό τους.

Οι πολιτικοί και οργανωτικοί θεσμοί των Ρωμαίων συνεχίστηκαν στο Βυζάντιο· οι συσσωματώσεις εμφανίζονται, επισήμως μάλιστα, στη νομοθεσία των Ισαύρων και των Μακεδόνων. Πρόκειται για τα γνωστά «συστήματα» ή «σώματα» που η ίδια η πολιτεία «επόπτευε την οργάνωση, τον αριθμό των μελών και τη λειτουργία τους με τον έλεγχο της πόλεως που όριζε τα μέλη της συντεχνίας, τον αντιπρόσωπό της απέναντι στο κράτος και ασκούσε αστυνομική και ποινική δικαιοδοσία» (Μουτσόπουλος 1971: 97).

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι στις ανατολικές περιοχές της Αυτοκρατορίας (πιθανώς και αλλού) υπήρχε «δημοσία τάξις οικοδόμων» και τελούσε υπό τον έλεγχο του «εκδίκου» της πόλεως, δηλαδή του κρατικού επιτετραμμένου που είχε ως αποστολή την προστασία των κατώτερων τάξεων από αυθαιρεσίες. Μια επιγραφή που συντάχτηκε το 459 μ. Χ. στις Σάρδεις, στα χρόνια του Λέοντος του Σοφού, φωτίζει σε σημαντικό βαθμό τις εργασιακές σχέσεις, τους όρους εργασίας και απόλυσης των οικοδόμων. Με ένορκη δήλωσή της η συντεχνία (η «δημοσία τάξις») των οικοδόμων αποδέχεται ότι κάποια από τα μέλη της χαρακτηρίζονται από επαγγελματική ασυνέπεια και καθορίζει τις υποχρεώσεις των ίδιων και των εργοδοτών, αλλά και τις κυρώσεις που προβλέπονται σε περιπτώσεις μη συμμόρφωσης.

Ο οικοδόμος που αρχίζει μια δουλειά οφείλει να την ολοκληρώσει. Αν για κάποιο λόγο την εγκαταλείψει, ο εργοδότης θα μπορεί να προσλάβει άλλον χωρίς να τον εμποδίσει η συντεχνία. Στην περίπτωση αυτή η αμοιβή θα δοθεί στον καθένα, προηγούμενο και επόμενο, ανάλογα με την εργασία που έχει κάνει. Ωστόσο, σε περίπτωση ασθενείας του οικοδόμου, η αντικατάστασή του δεν μπορούσε να γίνει αν δεν απουσίαζε για περισσότερες από 20 μέρες.⁵⁵

Όπως ίσχυσε και στις δυτικές τεκτονικές εταιρείες, παρατηρείται και στο Βυζάντιο μεταβίβαση γνώσεων, τεχνικών εξειδικεύσεων και παράλληλα συμβολικών κωδίκων,

---

⁵⁵ Buckler 1923: 36-50, αρ. 4.

όπως ήταν η συμβολική των αριθμών και των σχημάτων⁵⁶ που τη διαπιστώνουμε σε ναούς αυτής της περιόδου. Κατά τον ίδιο τρόπο φαίνεται να μεταβιβάζονται τελετουργικές πρακτικές που αποσκοπούσαν στη συνδρομή της θείκης δύναμης προκειμένου να διασφαλιστεί το αίσιον πέρας της εργασίας και η μετέπειτα στερεότητα των κτηρίων. Πρόκειται για τις τελετουργίες που απαντώνται συχνά στη νεότερη εθιμολογία κατά την έναρξη και το τέλος της οικοδομής.

Η ισχύς των συσσωματώσεων αυτών στο πλαίσιο του βυζαντινού κράτους δεν παρέμεινε σταθερή, όπως ακριβώς συνέβη και στις μεσαιωνικές συντεχνίες της Δύσης. Από τον 10^ο αιώνα φαίνεται να αποκτούν πολιτική ισχύ απορροφώντας ένα μέρος από τη δραστηριότητα που ασκούσαν ως τότε οι βυζαντινοί δήμοι (Vryonis 1963: 314). Σύμφωνα με τον Beck (1992: 77), οι ομάδες αυτές (Πράσινοι και Βένετοι)

«δείχνουν να ταυτίζονται με τις συντεχνίες, που με τη σειρά τους δεν αποτελούν ούτε αυτές οικονομικά και πολιτικά μια ενιαία ομάδα παρά εξυπηρετούν πολύ διαφορετικά οικονομικά συμφέροντα».

Η πολιτική επιρροή που ασκούσαν αυξήθηκε κατά τις αρχές του επόμενου αιώνα, μέχρι τα χρόνια του Αλεξίου Α΄ του Κομνηνού (1081-1118), για να περιοριστεί ακόμη περισσότερο στα τέλη του ίδιου αιώνα.

Όσον αφορά τώρα στη συμβολή των συντεχνιών των οικοδόμων στην εξέλιξη της οικοδομικής τέχνης, μπορούμε να εξετάσουμε διάφορες ενδιαφέρουσες πλευρές, όπως:

1. Η διδασχία των νέων μελών.
2. Η διασφάλιση της ποιότητας των κατασκευών, αφού η συντεχνία φρόντιζε για την καλή εικόνα της και ασκούσε ουσιαστικό ποιοτικό έλεγχο.
3. Η καθιέρωση αρχιτεκτονικών τύπων και μορφών, κυρίως στα δημόσια κτήρια.
4. Η προσήλωση στις συντεχνιακές παραδόσεις, γνώρισμα πολλών παρόμοιων συσσωματώσεων. Από την άποψη αυτή ο συντηρητισμός αποτελούσε εμπόδιο στη διάδοση νέων τεχνικών ή αισθητικών τάσεων.

2.2. Τεκτονικές εταιρείες της Δύσης. Οι ελευθεροτέκτονες

Το κύριο χαρακτηριστικό της μεσαιωνικής Ευρώπης στον τομέα της οικοδομικής είναι η ανάπτυξη ισχυρών συντεχνιών. Λειτουργούσαν ως κλειστά συστήματα με αυτοτέλεια και εσωτερικούς κανονισμούς, με αυστηρούς όρους εισόδου και απόλυτη μυστικότητα. Το γεγονός αυτό είχε ως άμεση συνέπεια τη μεγαλύτερη εξειδίκευση των μελών τους. Οι τεχνίτες μούνταν με εμπειρικές μεθόδους σε προχωρημένες γνώσεις Γεωμετρίας και

⁵⁶ Π.χ. οι ναοί κατασκευάζονται σε σχήμα σταυρού, ο κύκλος και ο τρούλος συμβολίζουν τον ουρανό. (Προκοπίου 1981: 147 κ.ε.).

Στατικής. Ωστόσο, τα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν ήταν απλά. Ο διαβήτης χρησιμοποιήθηκε με ποικίλους τρόπους στο σχεδιασμό, στην εφαρμογή της πέτρας και στη λάξευση. Ίσως γι' αυτό απέκτησε συμβολικό ρόλο και κατοχυρώθηκε ως ένα από τα κύρια γνωρίσματα των συντεχνιών:

«Το ότι τα εργαλεία αυτά [ο διαβήτης και το τετράγωνο] ήταν σημαντικά για τη δουλειά των μεσαίων μαστόρων φαίνεται από τη συνεχή χρήση τους ως σύμβολα της τέχνης, όπως στη σφραγίδα των λιθοξόων του Στρασβούργου, στα παράθυρα κτιστών στο Chartes και σε ταφικά μνημεία κάμποσων πρωτομαστόρων» (Shelby 1965: 236).

Στη μεσαιωνική Ευρώπη, όπως και στο Βυζάντιο, οι φορείς του αρχιτεκτονικού έργου μεταβίβαζαν όχι μόνο τεχνικές γνώσεις αλλά και συμβολικά συστήματα, συχνά σε τέτοιο βαθμό που μπορεί να θεωρηθεί έκφραση μυστηριακής νοοτροπίας. Ιδιαίτερως σε ό,τι αφορά στο χτίσιμο δημοσίων οικοδομημάτων φορτισμένων με συμβολικές προεκτάσεις, κυρίως ναών, ο οικοδόμος έπρεπε να είναι μέτοχος μιας στερεής γνώσης γεμάτης μυστικού αριθμούς και υπερβατικό μυστήριο.

Στα ρωμαϊκά χρόνια κάθε «τεκτονική εταιρεία» ή «Κολλέγιο» αποτελούνταν από τρία πρόσωπα: ένα *Διδάσκαλο* (Magister) και δυο *Decuriones*. Αυτοί πλαισιώνονταν από έναν ιερέα. Είναι πιθανόν να χρησιμοποιούσαν μυστικές και αλληγορικές λέξεις και να είχαν προσδώσει συμβολικά νοήματα στα εργαλεία της δουλειάς τους. Πρόκειται περί συμβολισμών που επιβίωσαν και στα μεταγενέστερα χρόνια και επέζησαν μέσα στις Ελευθεροτεκτονικές Στοές (Προκοπίου 1981: 210).

Μετά την κατάρρευση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας οι «εταιρείες των τεκτόνων» θα αναζητήσουν τρόπους προκειμένου να επιβιώσουν. Τις βρίσκουμε ξανά δίπλα στον χριστιανικό κλήρο, που εν τω μεταξύ έχει κατακτήσει σημαντικές θέσεις στην κοινωνική ιεραρχία. Δίπλα στο ιερατείο θα ισχυροποιήσουν τη θέση τους και θα ενσωματώσουν στα δημιουργήματά τους συμβολισμούς και μυστηριακές πρακτικές του παρελθόντος (Ward 1992: 144 κ.ε.). Στα πρώτα στάδια του θεσμού την ευθύνη για τις κατασκευές και την τήρηση της μορφής των ναών είχαν οι μοναχοί, οι οποίοι διατηρούσαν στενές σχέσεις με τους τέκτονες· στην κυριολεξία τους είχαν υπό την άμεση επίβλεψή τους. Στη συνέχεια, όμως, οι τελευταίοι κατάφεραν να ανεξαρτητοποιηθούν. Η εξέλιξή τους ήταν εντυπωσιακή, καθώς δημιούργησαν έργα υψηλής ποιότητας και απέκτησαν προσβάσεις στα συστήματα της εκκλησιαστικής και της πολιτικής εξουσίας.

Με τον όρο «ελευθεροτέκτονες» είναι γνωστοί οι κτίστες που δεν ήταν δεσμευμένοι σε συντεχνίες κάποιας συγκεκριμένης πόλης, αλλά περιπλανούνταν όπου υπήρχε εργασία,

συνήθως εκεί που χτίζονταν ναοί. Επρόκειτο, δηλαδή, για μια «διεθνή κοινότητα» μαστόρων. Το παράδειγμα που μας δίνει ο P. Frankl (1945: 46) αντανακλά τις συνθήκες εργασίας τους:

«Οι ίδιοι Ιταλοί χτίστες πέτρας δούλευαν στο Spreyer της Γερμανίας και στο Lund της Σουηδίας. Γάλλοι χτίστες δούλευαν στη Γερμανία κλπ. Όμως, είχαν τοπική οργάνωση. Μόνο στη Γερμανία είχαν πλήρη οργάνωση. Τέσσερις μεγάλες στοές έγιναν κέντρα για τις μικρότερες: Στρασβούργο, Κολωνία, Βιέννη και Βέρνη. Σ' αυτά τα μέρη τις διαφορές διευθετούσε ο αρχιμάστορας...»

Ο βαθμός εξειδίκευσης φαίνεται ακόμη και μέσα από μια στοιχειώδη ανάλυση των στοιχείων που συνθέτουν ένα έργο μνημειακού χαρακτήρα, όπως αυτά που κατασκευάζονταν κατά τον όψιμο Μεσαίωνα στις ευρωπαϊκές πόλεις. Οι γνώσεις που απαιτούνταν ήταν αρχιτεκτονικές και γεωμετρικές. Μπορούμε να κατανοήσουμε ότι ένας ολόκληρος κόσμος εξειδικευμένων ανθρώπων απασχολούνταν για κάθε ναό: χτίστες, λιθοξόοι, υαλοτεχνίτες, ειδικοί για στέγες, μεταλλοτεχνίτες, ξυλουργοί κ. α. Όλοι αυτοί, σε συνδυασμό με το κόστος των πρώτων υλών, δείχνουν τα τεράστια ποσά που απαιτούνταν για την κατασκευή ενός τέτοιου έργου:

«Αν και το κόστος αυτών των κτηρίων ήταν υψηλό, ωστόσο η ανέγερσή τους ενίσχυσε την αλληλεξάρτηση και την εξειδίκευση των επαγγελμάτων, έστω και αν αυτό οδηγούσε στην αφαίμαξη των πόρων των ενοριών και των δήμων» (Nicholas 1999: 525).

Τα επαγγελματικά σωματεία των τεκτόνων έφτασαν μέχρι και να τελούν υπό την προστασία του ίδιου του Πάπα, απέκτησαν πολιτική ισχύ και διαδραμάτισαν σοβαρό ρόλο στην εξέλιξη της μεσαιωνικής πόλης. Σύμφωνα με τη μαρξιστική προσέγγιση, η συντεχνιακή οργάνωση οφείλεται σε προσπάθειες συσπείρωσης απέναντι στους οικονομικά ισχυρούς και στη συσσώρευση ολοένα και περισσότερου πληθυσμού στις πόλεις («αυξανόμενος συναγωνισμός των δουλοπάροικων που δραπετεύαν και συσσωρεύονταν στις αναπτυσσόμενες πόλεις» -Τοντόροφ 1986: 157).

Σε περιπτώσεις βιοτεχνικών δραστηριοτήτων και παραγωγής αγαθών, τα μέλη των συντεχνιών απέδειξαν έναν αξιοσημείωτο συντηρητισμό, μη αποδεχόμενα συχνά τις όποιες καινοτομίες. Έτσι το σύστημα κρατήθηκε κλειστό, λειτούργησε ως τρόπος μεταβίβασης γνώσεων και είχε συνήθως τα χαρακτηριστικά της συγγενικής οργανωτικής δομής, αφού η μεταβίβαση γνώσεων γινόταν συχνά μέσα στο πλαίσιο της ίδιας της οικογένειας. Μπορούμε, όμως, να μιλήσουμε γενικά για πραγματικούς συγγενικούς δεσμούς ή για πλασματικές συγγενικές σχέσεις με τις οποίες συνδέονταν συχνά τα μέλη των συντεχνιών.

Η διαφύλαξη των μυστικών των τεκτόνων δεν παραμένει μόνο στο επίπεδο προφορικών συμφωνιών ή άγραφων κανόνων αλλά θεσμοθετείται. Σε κοινή συνεδρίαση των στοών της Γερμανίας, Ελβετίας και Αλσατίας το 1459 (στο Regensburg) διατυπώθηκαν κανόνες λειτουργίας που επικυρώθηκαν από τον αυτοκράτορα Μαξιμιλιανό, μεταξύ των οποίων αναφέρεται ότι:

«κανένας εργάτης, ούτε μάστορας, ούτε νεοειδικευμένος εργάτης δεν μπορεί να δείξει σε κανέναν που δεν είναι της τέχνης μας πώς θα ανυψώσει ένα κτήριο από την κάτωψη» (Frankl 1945: 46).

Γι' αυτό και κάθε νεοεισερχόμενος ήταν υποχρεωμένος να δώσει όρκο ότι θα σεβόταν τη διαφύλαξη της μυστικότητας, ακόμη και του τεκτονικού χαιρετισμού.

Σημαντικό ρόλο στην οικοδομική τεχνολογία που ακολουθούσαν έπαιζαν οι αναλογίες του κτηρίου και ιδιαιτέρως των ναών.⁵⁷

Στη λατινοκρατούμενη Ανατολή επικράτησε το συντεχνιακό σύστημα της Βενετίας (Πανοπούλου 1995: 611, Μοσχονάς 1998: 388).⁵⁸ Στόχος της συντεχνιακής δομής ήταν ο έλεγχος και η οργάνωση της κοινωνίας, καθώς και η προστασία των επαγγελματιών. Οι συντεχνίες των επαγγελματιών είχαν ως σημείο αναφοράς κάποιον άγιο κατά το πρότυπο των θρησκευτικών αδελφοτήτων (Πανοπούλου 1995). Η συμμετοχή των επαγγελματιών στις συντεχνίες ήταν υποχρεωτική και ο θεσμός του πρωτομάστορα διεδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη γενικότερη λειτουργία του συστήματος (Πανοπούλου 2004, Κόλλιας 1998).

2.3. Τα οθωμανικά εσνάφια

Ο θεσμός των συντεχνιών διατηρήθηκε στα χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και μάλιστα με το σύστημα και τον τρόπο διοίκησης των βυζαντινών χρόνων (Χατζημιχάλη 1953: 280 κ.ε.).⁵⁹ Πρέπει να σημειώσουμε, όμως, ότι το ζήτημα της καταγωγής αυτού του τύπου της οργάνωσης δεν είναι απλό και έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις σχετικά με την καταγωγή και τον χαρακτήρα του. Εκτός από την τάση που

---

⁵⁷ «Στο σχεδιασμό μιας εκκλησίας το πλάτος του χοροστασίου ήταν το μέτρο συσχετισμού που θα καθόριζε τις κύριες διαστάσεις, μήκη, ύψη και πλάτη. Οι εξωτερικοί τοίχοι θα ήταν το ένα δέκατο του πλάτους του χοροστασίου και αυτό το μικρό πάχος θα καθόριζε τα μικρότερα μέτρα των κρηπίδων, των παραθύρων, των κατακόρυφων χωρισμάτων των παραθύρων και των εγκάρσιων ψαλιδιών. Αναλογίες χρησιμοποιούνταν για τον καθορισμό των τεμνουσών... Η λήψη των μέτρων από την κάτωψη ήταν ζήτημα χρήσης των βασικών διαστάσεων στο σχέδιο για να δημιουργηθούν οι βασικές κατατομές της ανύψωσης. Ήταν μια συμβατική αρχή που καθόριζε μια σειρά αναλογιών που μπορούσαν να αναπαραχθούν οριζόντια και κάθετα» (Coldstream 2002: 66).

⁵⁸ Γενικά για τις ενετικές συντεχνίες βλ. Marangoni 1974.

⁵⁹ Η Χατζημιχάλη παραθέτει απόσπασμα του Louis Enault, *Constantinople et la Turquie*, 1855: 408: «Τας συντεχνίας ταύτας (corps de métier corporations) συσταθείσας παρά των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων διετήρησαν οι Οθωμανοί».

βλέπει το συντεχνιακό σύστημα των Οθωμανών ως συνέχεια του βυζαντινού, υπάρχει και μια άλλη που θεωρεί ως «βασική θεμελιακή αρχή της συντεχνίας το ισχυρό κίνημα κοινωνικής ισότητας που συντάραξε τις μουσουλμανικές πόλεις της Εγγύς Ανατολής το 10^ο και 11^ο αιώνα», ένα κίνημα που, «παρά το θρησκευτικό χαρακτήρα του, είχε ένα σχετικά φιλελεύθερο περιεχόμενο» (Τοντόροφ 1986: 158).

Οι Οθωμανοί μ' αυτόν τον τρόπο μπορούσαν να ελέγχουν ολόκληρο το σύστημα παραγωγής αγαθών ή προσφοράς εργασίας και κατανάλωσης και να εισπράττουν φόρους ευκολότερα. Παράλληλα με την καθιερωμένη συνήθεια να επιλύονται οι διαφορές στο πλαίσιο των συντεχνιακών συσσωματώσεων, μπορούσε να επικρατεί ομαλότητα, ενώ υπήρχαν και πιο ευδιάκριτοι στόχοι, όπως η άσκηση φορολογικής πολιτικής. Πρόκειται για σύστημα ελέγχου που εκφράζεται από τη νομοθεσία της αγοράς και τους τρόπους με τους οποίους εφαρμόζεται, δηλαδή την αστυνόμευσή της (Ασδραχάς 2003: 403).

Οι οθωμανικές συντεχνίες συνένωναν ανθρώπους με κοινά χαρακτηριστικά, όπως η κοινή εργασία, τα κοινά συμφέροντα και οι συγγενικές σχέσεις. Οι κοινές θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν έπαιζαν πάντα τον ίδιο ρόλο στη συντεχνιακή οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Υπήρχαν συντεχνίες αμιγώς χριστιανικές ή μουσουλμανικές, όπως υπήρχαν και άλλες που αδιαφορούσαν για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των μελών τους.

Στο πλαίσιο του οθωμανικού διοικητικού συστήματος οι συντεχνιακές συσσωματώσεις είχαν διευρυμένους ρόλους. Ωστόσο, η διαφορά των συντεχνιών αυτών από τις συντεχνίες δυτικού τύπου φαίνεται να είναι ουσιαστική: η σχέση τους με τις κρατικές αρχές ήταν λιγότερο στενές και η λειτουργία τους λιγότερο εξαρτημένη απ' αυτές. Ο Τοντόροφ (1986: 159) τις θεωρεί «μάλλον κοινωνικούς θεσμούς», δημιουργήματα των ίδιων των παραγωγών.

Αν και η παρατήρηση του Βούλγαρου ιστορικού φαίνεται να αντανακλά κάποια ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα, έχει κάπως υποτονιστεί το γεγονός της απόλυτης εξάρτησης των κατώτερων μελών της συντεχνίας από τα ανώτερα, γεγονός που τονίζει παρακάτω στη μελέτη του, μιλώντας για τη διοικητική της δομή. Η τύχη του μαστορόπουλου (τσιράκι) εξαρτιόταν από τον μάστορα: αυτός μπορούσε να το εντάξει σε ανώτερο στάτους της πυραμίδας των εξειδικεύσεων. Πρέπει, επίσης, να σημειωθεί η εκμετάλλευση των μαστορόπουλων, που παρείχαν χωρίς (ή με ελάχιστη) αμοιβή τις υπηρεσίες τους. Εξετάζοντας τις συσσωματώσεις των μαστόρων της οικοδομής στο βαλκανικό χώρο μπορούμε να δούμε ότι το σύστημα αυτό επιβίωσε και μετά την

παρακμή του συντεχνιακού συστήματος. Υπήρξαν, μάλιστα, περιπτώσεις συσπειρώσεων των διαφόρων βαθμίδων είτε απαγορεύοντας τις προαγωγές νέων μελών είτε προωθώντας την παράταση του χρόνου μαθητείας (Τοντόροφ 1986: 317, 322).

Η συντεχνία των τεκτόνων αποτελούνταν από οικοδόμους όλων των ειδικοτήτων. Χτίστες, σοβατζήδες, λατόμοι, μαρμαράδες, πελεκάνοι, μαραγκοί αποτελούσαν ένα κοινό «ισνάφι», όπως ήταν η τουρκική ονομασία του. Με τα επαγγέλματα αυτά ασχολούνταν κυρίως Χριστιανοί της κατώτερης τάξης. Ωστόσο, μέσα στο πλαίσιο μιας πολυεθνικής αυτοκρατορίας, ήταν περίπου αυτονόητο το να ασχοληθεί κάποιος με ιερά καθιδρύματα μιας άλλης θρησκείας: αυτό συνέβαινε με τους Χριστιανούς οικοδόμους. Έχτιζαν τα πάντα. Φυσικά, έχτιζαν και μουσουλμανικά τεμένη. Στην κορυφή της οθωμανικής διοικητικής μηχανής βρισκόταν ο υπεύθυνος κρατικός αρχιτέκτονας, ο Μειμάρ μπασής.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαθητεία στα επαγγέλματα, μεταξύ των οποίων είναι και τα επαγγέλματα της οικοδομής. Οι επίδοξοι τεχνίτες άρχιζαν από τα παιδικά τους χρόνια ως «τσιράκια». Δούλευαν σε δευτερεύουσες εργασίες για κάμποσα χρόνια, συνήθως πέντε, και στη συνέχεια γίνονταν βοηθοί, παραγοί του μάστορα. Το βοήθημα (ρόγα, μίσθωση υπηρεσιών) που έπαιρναν τα πρώτα χρόνια αυξανόταν και μπορούσαν να συνάψουν ιδιαίτερη συμφωνία με τον μάστορα, συνήθως ετήσια. Έπρεπε και πάλι να περάσουν μερικά χρόνια, να σημειώσουν καλές επιδόσεις, για να μπορέσουν να διεκδικήσουν τον υψηλό τίτλο του μάστορα, γεγονός που σήμαινε ολοκλήρωση των επαγγελματικών στόχων και άνοδο στην κοινωνική κλίμακα. Ωστόσο, η απονομή του τίτλου του μάστορα δεν ήταν πάντα εύκολη υπόθεση. Ο υποψήφιος έπρεπε να έχει εξασφαλίσει τη συγκατάθεση του μάστορα δίπλα στον οποίο είχε μαθητεύσει. Το αίτημα έφτανε στη διοικητική πυραμίδα της συντεχνίας και εκεί λαμβανόταν η τελική απόφαση με εισήγηση του πρωτομάστορα. Τα κριτήρια ήταν κατά το δυνατόν αντικειμενικά όσον αφορά στο βαθμό εξειδίκευσης. Υπήρχαν όμως και ηθικά κριτήρια, όπως αν ήταν δόκιμος τεχνίτης, έμπειρος μάστορας ή τίμιος άνθρωπος, τα οποία λαμβάνονταν υπόψη. Η απονομή του τίτλου συνοδευόταν από καταβολή ανάλογου ποσού στη συντεχνία.

Η δράση τους δεν περιορίζεται μόνο σε καθαρά επαγγελματικά θέματα: επιδίδονται σε κοινωνικές δράσεις καλύπτοντας θρησκευτικές ή άλλες ανάγκες με πρακτικές φιλανθρωπίας (Παπαχριστοδούλου 1951, Καλινδέρης 1973). Το παράδειγμα των μαστόρων της Φιλιππούπολης είναι ενδεικτικό: με προσωπική εργασία έχτισαν το προκαταρκτικό σχολείο στην αυλή της εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής (Αποστολίδης 1935: 101).

Το παράδειγμα της συντεχνίας των Δουλγέρηδων της Θράκης δίνει το οργανωτικό περίγραμμα των συντεχνιών των οικοδόμων που δρούσαν στις οθωμανικές πόλεις:

«Αντίθετα με τις άλλες μεγάλες θρακικές συντεχνίες, δεν είχε γραπτό κανονισμό. Επειδή τα περισσότερα μέλη ήταν αγράμματα, το “ρουφέτι” τους προμήθευε μια Βούλα (σφραγίδα) με το ονοματεπώνυμό τους για να τη χρησιμοποιούν αντί υπογραφής. Από τη Γενική Συνέλευση εκλεγόταν η Δωδεκάρα [...] Την αποτελούσαν οι 12 πιο ηλικιωμένοι και έμπειροι μάστορες [...] Οι 12 αυτοί καλύτεροι Δουλγέρηδες ψήφιζαν όποιον θεωρούσαν πιο κατάλληλο [...], που διοικούσε τη Συντεχνία σύμφωνα με τους Άγραφους Κανόνες και είχε σα σύμβολο τον ξύλινο πήχυ. Ο Κάλφας παρέδιδε τους λογαριασμούς της διαχειρίσεώς του στη Δωδεκάρα, όταν τελείωνε τη θητεία του. Οι Μάστορες είχαν σαν σύμβολο την αξίνα [...], συνήθως γνώριζαν όλες τις οικοδομικές εργασίες» (Παπαθανάση-Μουσιοπούλου 1979: 542).

Το γεγονός ότι οι Δουλγέρηδες της Θράκης δεν γνώριζαν ανάγνωση και γραφή υποδηλώνει το κοινωνικό τους επίπεδο. Στην ακμάζουσα κατά τον 19^ο αιώνα Φιλιππούπολη της Βουλγαρίας συρρέουν χτίστες από τις πιο φτωχές περιοχές της Θράκης. Δεν διαμένουν μόνιμα στην πόλη αλλά μεταναστεύουν μόνο την άνοιξη και το καλοκαίρι από τις πατρίδες τους για να εργαστούν στα μεγάλα έργα. Όλοι αυτοί (Έλληνες και Βούλγαροι) εγγράφονται στη συντεχνία (εσνάφιον) των Τεκτόνων (Αποστολίδης 1935).

2.4. Τα μπουλούκια των μαστόρων

Η εικόνα που παρουσίαζε η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον πρώιμο 16^ο αιώνα παρέπεμπε σε μια χώρα με ιδιότυπο φεουδαλικό σύστημα, μικρές πόλεις και με τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού να ζει σε αγροτικές περιοχές (Faroqhi 2000: 65). Οι άνθρωποι που κατοικούσαν στις πόλεις ήταν συνήθως διοικητικοί υπάλληλοι, ενώ περιοδικοί μετανάστες αναζητούσαν μισθωτή εργασία, διαμένοντας για σύντομα χρονικά διαστήματα μακριά από τους τόπους καταγωγής τους. Η αγροτική κρίση που γνώρισε η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 16^ο αιώνα προκάλεσε σημαντικές δημογραφικές και κοινωνικές αλλαγές τόσο στις περιφέρειες όσο και στις μεγάλες πόλεις. Πληθυσμοί που δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν τα προς το ζην άρχισαν να συρρέουν στις πόλεις και να αναζητούν διέξοδο καταφεύγοντας ακόμη και σε ακραίες πρακτικές, όπως είναι η επαιτεία. Η αγροτική έξοδος εντάθηκε στα τέλη του 17^{ου} και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Οι Έλληνες ιστορικοί συνηθίζουν να αποδίδουν την αγροτική έξοδο στις καταπιέσεις των τοπικών κρατικών οργάνων, στη χαμηλή παραγωγικότητα και στην ανασφάλεια που εντεινόταν (Γιαννόπουλος 1980: 100).

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν κατά τον 17^ο και τον 18^ο αιώνα σηματοδότησαν την ακόμη μεγαλύτερη διεύρυνση των ανισοτήτων. Είναι η περίοδος κατά την οποία οι στρατιωτικές επιχειρήσεις γίνονται μακριά από τη Βαλκανική και επικρατούν μεγάλα διαστήματα ειρήνης. Το γεγονός ότι αναπτύχθηκε η βιοτεχνική παραγωγή σε ορισμένα είδη προϊόντων και παρατηρήθηκε η τάση μεγαλύτερων εξειδικεύσεων δεν είναι άσχετο με τη γενικότερη κατάσταση που διαμορφώθηκε. Κατά τον 18^ο αιώνα παρατηρείται αύξηση του πληθυσμού. Πρόκειται για ένα γεγονός που δημιούργησε «πληθυσμιακά περισσεύματα στον ορεινό χώρο» (Παναγιωτόπουλος 1980: 156). Η αύξηση αυτή συμβαδίζει με τη γενικότερη αύξηση του ευρωπαϊκού πληθυσμού. Στην κεντρική και τη δυτική Ευρώπη το ποσοστό ανήλθε στο 36% ανάμεσα στο 1750 και το 1800 (από 140.000.000 σε 190.000.000 - Παναγιωτόπουλος 1980: 158).

Με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή το 1774 το εμπόριο και οι μεταφορές περνούν σε χέρια υποταγμένων λαών και αναπτύσσονται νέες κοινωνικές τάσεις, ισχυροποιείται η αστική τάξη και αρχίζουν να διαμορφώνονται οι συνθήκες για την εμφάνιση των εθνικών συνειδήσεων. Η πρώτη αστική τάξη που εμφανίστηκε στη Βαλκανική ήταν η ελληνική και η ανάπτυξή της οφείλεται στο γεγονός ότι οι Έλληνες πήραν στα χέρια τους το εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η στροφή στο παρελθόν για άντληση έμπνευσης και ερεισμάτων συνδέεται με το αίτημα για τη δημιουργία εθνικών κρατών. Φορέας αυτής της ιδεολογίας είναι η νέα αστική τάξη, δηλαδή τα εύπορα κοινωνικά στρώματα που έχουν εμφανιστεί στο προσκήνιο. Η ανάπτυξη των εμπορικών ανταλλαγών δημιούργησε νέες συνθήκες για τα αγροτικά προϊόντα. Πολλά απ' αυτά έπαιρναν πια το δρόμο για τις διεθνείς αγορές, όπως το ελαιόλαδο με το οποίο τροφοδοτούνταν οι ευρωπαϊκές σαπωνοβιομηχανίες, άλλα τρόφιμα, αλλά και προϊόντα της εξειδικευμένης βιοτεχνικής παραγωγής. Παράδειγμα, τα Αμπελάκια της Θεσσαλίας, που κατά τον 18^ο αιώνα είχαν αποκτήσει μεγάλη φήμη και η βιοτεχνική επεξεργασία του μπαμπακιού απασχολούσε όλο σχεδόν τον πληθυσμό.

Την ίδια εποχή το οθωμανικό σύστημα παραγωγής αρχίζει να κλονίζεται· η κοινωνική ανέλιξη συνδέεται άμεσα με την κατάληψη δημοσίων αξιωμάτων. Κάθε νεωτερισμός αντιμετωπιζόταν με καχυποψία και κάθε «υποχώρηση στις απαιτήσεις των νέων καιρών εκλαμβάνονταν ως παραχώρηση προς όφελος του μη μουσουλμανικού πληθυσμού» (Τοντόροφ 1986: 284). Στα χρόνια του Σελήμ Γ' παρατηρήθηκε μια προσπάθεια εξόδου από τη βαθιά κρίση που μάστιζε την Αυτοκρατορία, αλλά χωρίς αποτελέσματα. Ήδη είχαν αρχίσει να εμφανίζονται ποικίλα εθνοτικά αιτήματα και οι κυρίαρχες τάξεις επιθυμούσαν να διατηρήσουν τα κεκτημένα. Οι μικροκαλλιεργητές αποτελούσαν τη

συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού της υπαίθρου. Στις ορεινές και τις μειονεκτικές περιοχές το πρόβλημα ήταν ακόμη πιο έντονο. Το μεγαλύτερο μέρος των εύφορων εδαφών ανήκε στον μουσουλμανικό πληθυσμό. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μας παρέχει ο Σπ. Ασδραχάς (1980: 160) με βάση στοιχεία που συγκεντρώθηκαν μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους: στο 9,4% του πληθυσμού, που αντιπροσώπευε το τουρκικό στοιχείο, αντιστοιχούσε το 58% της γης.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες αναπτύχθηκαν σημαντικά εμπορικά κέντρα και αναδύθηκαν εισοδηματίες που αντλούσαν πλούτο είτε από τη συγκέντρωση των φορολογικών προσόδων, είτε από τη μεγάλη παραγωγή, είτε από τις μεταφορές (π.χ. πλοιοκτήτες) και το εμπόριο. Παράλληλα, η ανάπτυξη της βιοτεχνικής παραγωγής, σύνθετο φαινόμενο επίσης με πολλές κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές προεκτάσεις, δημιούργησε ένα νέο τοπίο στο βαλκανικό χώρο. Οι εισοδηματικές αυτές τάξεις επιθυμούσαν να δηλώσουν τη διαφοροποίησή τους (διάκριση) χτίζοντας επιβλητικές κατοικίες και άλλες κατασκευές. Οι εύποροι από τη Σιάτιστα, τα Αμπελάκια, την Καστοριά και άλλες βορειοελληνικές πόλεις είχαν γνωρίσει τον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής, τις αισθητικές τάσεις, τα αντικείμενα καθημερινής χρήσης (όπως σκεύη), τη διακοσμητική ως στοιχείο διάκρισης και είχαν μεταφέρει υλικό και ιδέες στις πατρίδες τους. Καθώς δεν υπήρχε η δυνατότητα ενός μόνιμου και σταθερά απασχολούμενου εργατικού δυναμικού, η πλανόδια εργασία ήταν εκείνη που έπρεπε να καλύψει τη «ζήτηση» της αγοράς σε εξειδικευμένα χέρια. Τα μαστοροχώρια, κυρίως αυτά της Βόρειας Ελλάδας, αποτελούν κατά τον ύστερο 18^ο αλλά και κατά τον 19^ο αιώνα τις βασικές πηγές ανατροφοδότησης του συστήματος. Κατασκευάζουν σπίτια και γεφύρια, μικρά και μεγάλα έργα, πολλά από τα οποία διατηρούνται ακόμη. Και, παράλληλα, ενισχύουν τις οικονομίες των περιοχών από τις οποίες προέρχονται και στις οποίες κατευθύνουν τα εισοδήματά τους.

Τα μαστορικά ταξίδια δεν αποτελούν μόνο «διαδρομές» μέσα από τις οποίες διοχετεύεται εισόδημα σε μειονεκτικές ορεινές περιοχές, αλλά και δρομολόγια πολιτιστικών προσμίξεων και ανταλλαγών. Οι μαστόροι γίνονται φορείς των νέων τάσεων, σε πολλές περιπτώσεις είναι αυτοί που μεταφέρουν τις νεωτερικές τάσεις που διείσδυσαν στον βαλκανικό χώρο ως επιλογές των μεγάλων εισοδηματιών.⁶⁰ Μέσα απ' αυτή τη διαδικασία μπορούμε να δούμε και την μεταβλητότητα του «γούστου» ως

---

⁶⁰ Δεν πρέπει να παραγνωρίσουμε, όμως, τη συμβολή των μηχανικών που εργάστηκαν στη Βαλκανική, όπως των ξένων αρχιτεκτόνων του Αλή Πασά (Μπούρας 1982: 26).

στοιχείου διάκρισης παράλληλα με την κοινωνική κινητικότητα, που έμελλε να είναι πιο έντονη μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους.

Τα μεγάλα δημόσια κοινωφελή και θρησκευτικά έργα που γίνονταν κατά την οθωμανική περίοδο είχαν συντελέσει στην ανάπτυξη των οικοδομικών τεχνικών και εξειδικεύσεων. Από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων έργων είναι τα εντυπωσιακά γεφύρια που συναντάμε παντού στη Βαλκανική, κατασκευασμένα συνήθως με ευθύνη και πρωτοβουλία των τοπικών κοινοτήτων. Παρόμοια φαινόμενα θα παρατηρήσουμε και μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους.

«Τώρα κτίζουν όχι μόνον οι παλιές ισχυρές οικογένειες από τις επαρχίες ή οι νέοι επιχειρηματίες, αλλά κυρίως αυτοί που πλούτισαν έξω από την Ελλάδα και έρχονται να εγκατασταθούν στο ελεύθερο βασίλειο» (Μπούρας 1982: 26).

Ωστόσο, η ανάπτυξη του δημόσιου τομέα και το σύστημα ανάθεσης έργων θα δημιουργήσει νέες κοινωνικές ιεραρχήσεις και θα συντελέσει στην ανάπτυξη των εργολάβων. Παλιοί πρωτομάστορες αναλαμβάνουν μεγάλα δημόσια έργα, οδικά, σχολεία, άλλα δημόσια κτήρια. Οι μεταναστεύσεις θα αλλάξουν μορφή και περιεχόμενο. Συνήθως γίνονται μονιμότερες και συμβάλλουν στη συγκέντρωση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού στα αστικά κέντρα.

3. Οι μετακινήσεις

Οι μετακινήσεις των μαστόρων είναι συνυφασμένες με την ιστορία της οικοδομικής τέχνης και με τη συνολική εικόνα του μεταναστευτικού φαινομένου. Η έλλειψη πηγών που θα μπορούσαν να προσφέρουν στοιχεία για στατιστικές αναλύσεις στην περίπτωση των μεταναστεύσεων που παρατηρήθηκαν στην Βαλκανική κατά τους τελευταίους αιώνες έχει συντελέσει στην ελλιπή μελέτη του φαινομένου από την πλευρά των ιστορικών. Ως κοινωνικό φαινόμενο παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον γιατί μπορεί να οδηγήσει στη διασάφηση παραγόντων που σχετίζονται γενικά με την κοινωνική και οικονομική ζωή, με τη διαχείριση του περιβάλλοντος, την εργατική δύναμη, τις εξειδικεύσεις και την απασχόληση. Μπορούμε, όμως, να γνωρίζουμε τις γενικές αρχές που διέπουν τη μετανάστευση και τα αίτια που την προκαλούν από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.

Η πορεία των μεταναστευτικών ρευμάτων εξακολουθεί συγκεκριμένες διαδρομές, από περιοχές χωρίς οικονομική ανάπτυξη, χωρίς παραγωγικές δραστηριότητες και χωρίς αγροτικό κλήρο προς τις περιοχές με καλύτερους οικονομικούς δείκτες. Σύμφωνα με τον Ασδραχά (2003: 361),

«οι τεχνίτες ταξιδεύουν για να βρουν δουλειά και να αναπληρώσουν τις επιτόπιες ελλειμματικές πλουτοπαραγωγικές πηγές, όχι για να εκτελέσουν πάντα αμειβόμενη αγγαρεία».

Σύμφωνα μ' αυτή την προσέγγιση, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι οι τεχνίτες της οικοδομής μετανάστευαν όταν λιγόστευαν τα περιθώρια απασχόλησης στους τόπους κατοικίας τους ή όταν αναδεικνύονταν ευκαιρίες σε άλλες περιοχές. Οι ευκαιρίες αυτές μπορούσαν να είναι ιδιωτικά έργα ή μεγάλα οικοδομικά προγράμματα που εκτελούνταν από τα κράτη και τις διοικήσεις τους. Τα μεγάλα έργα του αρχαίου κόσμου, ακόμη και τα προϊστορικά, δεν μπορούσαν να γίνουν χωρίς μεγάλη εργατική δύναμη. Τις περισσότερες φορές η δύναμη αυτή, ειδικευμένη ή ανειδίκευτη, ήταν εισαγόμενη με διάφορους τρόπους, συμπεριλαμβανομένης και της δουλείας.

3.1. Οικοδόμοι, στρατός και εκστρατείες

Ενδεικτικά αναφέρουμε το παράδειγμα των μαστόρων της πέτρας που απασχολούνταν στα στρατιωτικά έργα. Καθώς προχωρούσε η οχυρωματική τέχνη, οι χτίστες ακολουθούσαν πάντα το στρατό, όπως γνωρίζουμε από τις πηγές. Κανένας στρατιωτικός από την προϊστορική εποχή μέχρι τα χρόνια που κατασκευάζονταν πέτρινα οχυρωματικά έργα δεν σχεδίαζε επιχειρήσεις χωρίς τη συνοδεία μαστόρων, άλλοτε επίστρατων και άλλοτε αμειβόμενων επαγγελματιών.

Οι μαρτυρίες του Πολυδεύκη (1, 160-161), που παραδίδει λέξεις σχετικές με εκστρατείες και οχυρώσεις, είναι ενδεικτικές. Ο Θουκυδίδης (6, 44) μας δίνει σημαντικές πληροφορίες, περιγράφοντας την εκστρατεία των Αθηναίων στη Σικελία. Στα εκστρατευτικά πλοία είχαν επιβιβαστεί και κτίστες και ξυλουργοί. Κατά την ίδια περίοδο Αθηναίοι «λιθουργοί» και τέκτονες μετακινούνται στο Άργος για την κατασκευή οχυρωματικών έργων (Θουκυδίδης 5, 82). Μαρτυρίες για αμειβόμενους μαστόρους που συμπράττουν σε στρατιωτικά έργα συναντάμε στον Ξενοφώντα (*Ελληνικά*, 4, 8, 10).

Κι αν γνωρίζουμε σήμερα μετακινήσεις Βοιωτών και άλλων μαστόρων προς την Αθήνα των κλασικών χρόνων, στη βυζαντινή περίοδο το φαινόμενο είχε προσλάβει πολύ μεγάλες διαστάσεις. Η κατεύθυνση που ακολουθούσαν ήταν κοινή σε όλες τις εποχές: από τις πιο άγονες περιοχές, όπου δεν υπήρχε οικοδομική δραστηριότητα, αλλά απ' εναντίας υπήρχε εξειδίκευση στα επαγγέλματα της πέτρας, προς τα αστικά κέντρα ή προς τις περιοχές όπου γινόταν κάποιο σπουδαίο έργο (π.χ. ναός).

Ο Βυζαντινός ιστορικός Προκόπιος (*Περί των του Δεσπότη Ιουστινιανού κτισμάτων*, 1, 1, 23-24) περιγράφει τη σπουδή του Ιουστινιανού να χτίσει τον περίφημο ναό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη χωρίς να λογαριάσει έξοδα. Στα χρόνια του ίδιου αυτοκράτορα ο στρατός πλαισιώνεται από ειδικούς τεχνίτες και εξειδικεύεται στην κατασκευή φρουρίων. Ο Προκόπιος πάλι διασώζει πλήθος πληροφοριών για το τεράστιο κατασκευαστικό πρόγραμμα του Ιουστινιανού. Εκατοντάδες οχυρά δημιουργήθηκαν κατά μήκος των συνόρων και σχηματίστηκε ένας τεράστιος «κλοιός» προκειμένου να προστατευτούν ευπρόσβλητα σημεία του κράτους. Από τη λιβυκή έρημο μέχρι τον Ευφράτη κι από τον Ευφράτη μέχρι τον Καύκασο και τη Βαλκανική χερσόνησο μια αλυσίδα οχυρών έδινε την εικόνα ενός ισχυρού και καλά οργανωμένου κράτους. Για την κατασκευή αυτών των φρουρίων, που το πάχος των τοίχων τους ήταν 1-3 μέτρα, απαιτήθηκε τεράστια εργατική δύναμη και μετακινούμενοι ειδικευμένοι τεχνίτες.

Γνωρίζουμε ήδη ότι τεχνίτες από την Κωνσταντινούπολη έχτισαν το Qasr Ibn Wardan στη συριακή έρημο (Krauthemer 1998: 324). Δεν μπορεί παρά να συνέβη το ίδιο και στο όρος Σινά με ένα βαρύ και σχεδόν απροσπέλαστο για τις συνθήκες της εποχής φρούριο. Είναι η περίοδος κατά την οποία αρχίζει να διαμορφώνεται η εικόνα της φρουριακής μοναστηριακής αρχιτεκτονικής. Αλλά η μετακίνηση ειδικευμένων μαστόρων, και περισσότερο αρχιτεκτόνων και επιστατών, θα προσλάβει μεγάλες διαστάσεις όχι μόνο κατά τα βυζαντινά χρόνια αλλά και κατά τις επόμενες περιόδους, καθώς η ανατολική Μεσόγειος δεν παύει να είναι πεδίο συνεχών ανταγωνισμών και διεκδικήσεων. Τα οχυρά, τα φρούρια και τα τείχη θα εξακολουθήσουν να διαμορφώνουν το μεσογειακό τοπίο, γεγονός που θα παρατηρηθεί σε εντονότερο βαθμό κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε σήμερα τι μετακινήσεις χρειάζονταν για να αρχίσουν ή και να ολοκληρωθούν εντυπωσιακά οχυρωματικά προγράμματα. Φαίνεται, όμως, ότι δεν γινόταν τίποτε το διαφορετικό από αυτό που συνέβαινε μέχρι και τις πιο πρόσφατες εποχές. Μετακινούνταν οι άνθρωποι με εξαιρετικές γνώσεις και μεγάλη εμπειρία και επιστρατεύονταν ντόπιοι κτίστες και λατόμοι.

3.2. Μετακινήσεις μεγάλης κλίμακας

3.2.1. Η μαρτυρία των πηγών

Σε επιστολή του Γρηγορίου Νύσσης προς τον Επίσκοπο Ικονίου Αμφιλόχιο συναντάμε ένα καλό παράδειγμα μετάκλησης μαστόρων από μια περιοχή της Αυτοκρατορίας σε μιαν άλλη, στα τέλη του 4^{ου} αιώνα. Ο Γρηγόριος (*Επιστ.* 25, 12) ζητεί από τον Αμφιλόχιο να του στείλει κτίστες για να οικοδομήσει ναό στην πόλη του.

Το Ικόνιο υπήρξε σπουδαίο αστικό κέντρο της Μικράς Ασίας, πρωτεύουσα της Λυκαονίας, βόρεια του Ταύρου, και είναι χτισμένο σε υψόμετρο 1027 μέτρων. Οι κάτοικοι της περιοχής υπήρξαν σπουδαίοι τεχνίτες της πέτρας κατά τους τελευταίους αιώνες. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι έχαιραν μεγάλης φήμης ως μαστόροι της πέτρας ακόμη και κατά τους τελευταίους αιώνες. Γενικά, οι κάτοικοι της Λυκαονίας, όπως και της Καππαδοκίας, είχαν ειδικευτεί στο επάγγελμα του χτίστη (Κάννερ 2004: 98). Στη στέπα του Ικονίου, πάντως, οι περισσότερες οικοδομές γίνονταν με πλίνθους· ακόμη και το ξύλο σπάνιζε στην περιοχή (Faroqhi 2000: 167).

Ο Γρηγόριος τονίζει στην επιστολή του ότι γνωρίζει τους χτίστες του Ικονίου και είναι καλύτεροι και φτηνότεροι από τους ντόπιους. Αυτό δικαιολογεί και τη μετάβασή τους από τη μια πόλη στην άλλη, σε απόσταση γύρω στα 250 χιλιόμετρα. Ομολογεί, μάλιστα, ότι οι μαστόροι της Νύσσης εκμεταλλεύονταν την ανάγκη να οικοδομηθεί ο ναός και ζητούσαν υψηλές αμοιβές. Αναφέρεται ακόμη και ο αριθμός των τεχνιτών που επρόκειτο να μετακινηθούν: ήταν περίπου 30 (*Επιστ.* 25, 12).

Οι μαρτυρίες για μετακινήσεις από την εποχή του Ιουστινιανού και μετά μας δίνουν την εικόνα ενός εργατικού δυναμικού που κινείται οργανωμένα όπου κατασκευάζονται μεγάλα έργα. Ο Χ. Μπούρας συνοψίζει αρκετές χαρακτηριστικές περιπτώσεις κατά τις οποίες μαρτυρούνται σημαντικές μετακινήσεις μέσα στα όρια της Αυτοκρατορίας για την εκτέλεση μεγάλων έργων:

«Από την Κων/πολη στη Χίο για το χτίσιμο της Νέας Μονής, από τη Μονεμβασιά στα Κύθηρα για τις επισκευές της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου, από την Κέα στο Λιγουριό για τον Άγιο Ιωάννη Ελεήμονα, από την Πάρο στο Μαγουλά Λακωνίας, από τη Ρόδο στην Κρήτη, από διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας στη Μονή Μεγίστης Λαύρας και στον Ξάνθο της Λυκίας και από τη Θήβα στην Αθήνα» (Bouras 2002: 550).

Το 766, σύμφωνα με τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (404: 14-24), η Κωνσταντινούπολη υπέφερε από έλλειψη νερού. Ο Κωνσταντίνος Ε΄ αποφάσισε να επιδιορθώσει τον αγωγό του Ουαλεντινιανού και έφερε στην Πόλη τεχνίτες από διάφορες περιοχές.

Ένας Αρμένιος, ο Τιριδάτης, φέρεται να είχε επισκευάσει τους θόλους της Αγίας Σοφίας στα τέλη του 10^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με μια αρμενική πηγή,

«το 989 η χώρα των Ελλήνων αναταράχθηκε από έναν ισχυρό σεισμό... Η Αγία Σοφία η ίδια, ο καθεδρικός ναός, σχίσθηκε από πάνω προς τα κάτω· οι κοινοί Έλληνες αρχιτέκτονες προσπάθησαν πολύ να την αποκαταστήσουν. Αλλά ο μαΐστωρ Αρμένιος αρχιτέκτων Τιριδάτης ο γλύπτης, που ευρισκόταν εκεί κατά τύχην, έδωσε ένα σχέδιο για την αποκατάσταση, ετοίμασε μια μακέτα, που ήταν έργο ιδιοφυές, και καθοδήγησε αυτοπροσώπως τα πρώτα έργα, ούτως ώστε (ο ναός) ανακατασκευάστηκε πιο μεγαλοπρεπής» (Μυλωνάς 1989: 59).

Κατά τον ίδιο τρόπο υπήρχαν μεγάλες μετακινήσεις προς περιοχές εκτός των συνόρων. Εξειδικευμένοι μαστόροι στη ναοδομία μεταβαίνουν ακόμη και σε πολύ μακρινές περιοχές για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους. Ειδικά οι ψηφιδοθέτες από την Κωνσταντινούπολη μετακινούνται προς κάθε κατεύθυνση. Διακοσμούν το τέμενος της Βαγδάτης και το Θόλο του Βράχου της Ιερουσαλήμ τον 7^ο αι. (Krautheimer 1998: 431).

Καθώς διαδίδεται σταδιακά ο Χριστιανισμός προς Βορρά (εκχριστιανισμός των Σλάβων κατά τον 9^ο αιώνα) το λατρευτικό τοπίο στις περιοχές αυτές αλλάζει. Η βυζαντινή ναοδομία διαδίδεται μαζί με τη θρησκεία, είτε μέσω επιρροών από γειτονικές περιοχές, είτε με αποστολές αρχιτεκτόνων και τεχνιτών από την Κωνσταντινούπολη. Η βυζαντινή διπλωματία προς τον αραβικό κόσμο και άλλους λαούς εκφραζόταν συχνά μέσω γενναιόδωρων προσφορών αρχιτεκτονικών μελών και διακοσμητικού υλικού. Παράλληλα, οι αυτοκράτορες έστελναν τεχνίτες προκειμένου να τοποθετηθεί σωστά αυτό το υλικό. Ο Νικηφόρος Φωκάς έστειλε στον χαλίφη El-Hakim (961-976) 325 τόνους ψηφίδων για τη διακόσμηση της πρόσοψης του μιχράμπ, στέλνοντας μαζί και ψηφοθέτη. Τέτοια δώρα αναφέρονται πολλά, όπως οι 140 κίονες που έστειλαν οι Βυζαντινοί μαζί με μαρμάρινα είδη πολυτελείας για το ανάκτορο της Medinat-al-Zahra (Krautheimer 1998: 430). Κατά τον 11^ο αιώνα παρατηρείται εντονότερη διάδοση αρχιτεκτονικών τύπων του Βυζαντίου προς τη Δύση. Στα τέλη του ίδιου αιώνα συναντάμε Βυζαντινούς ψηφοθέτες στο Montecassino και το 1063

«κάποιος αρχιτέκτονας με ελληνικό όνομα, ο Βουσκέτος, σχεδιάζει τον καθεδρικό ναό της Πίζας, ενώ ήδη από τον 10^ο αιώνα οι χαλίφες της Κόρδοβας καλούν ψηφοθέτες από την Κωνσταντινούπολη στην Ισπανία, όπως ακριβώς οι Ομμεϋάδες χαλίφες τους είχαν καλέσει τον 7^ο αιώνα στη Δαμασκό και την Ιερουσαλήμ» (Krautheimer 1998: 408).

Οι μετακινήσεις δεν σταματούν ούτε κατά τους τελευταίους αιώνες της Αυτοκρατορίας. Στις βενετοκρατούμενες περιοχές φτάνουν τεχνίτες από την Ιταλία, όπως συνέβη στην Κρήτη, όπου τα σωζόμενα έργα αποτελούν σημαντικές πηγές πληροφοριών. Οι απλοί τεχνίτες προέρχονταν από το ντόπιο δυναμικό.

3.2.2. Τα οθωμανικά μεγάλα έργα

Η εμφάνιση των μετακινούμενων ομάδων οικοδόμων στο πλαίσιο της οθωμανικής οικονομίας αποτελεί πολύπλοκο φαινόμενο στη δημιουργία του οποίου έχουν συντελέσει πολλοί παράγοντες, πρωτίστως κοινωνικοί και οικονομικοί, στους οποίους σταθήκαμε παραπάνω. Οι ομάδες των μετακινούμενων οικοδόμων προέρχονται κατά κανόνα από περιοχές με χαμηλή παραγωγικότητα, ορεινές και δυσπρόσιτες. Σ' αυτές τις περιοχές, όμως, είχαν εγκατασταθεί ήδη από τον 15^ο αιώνα Χριστιανοί - οι Μουσουλμάνοι ζούσαν σε πεδιάδες. Στα ορεινά της βαλκανικής χερσονήσου συγκεντρώθηκε τόσος πληθυσμός που ήταν αδύνατον να εξασφαλίσει τα στοιχειώδη μέσα επιβίωσης, μια και ο αριθμός των κατοίκων ήταν δυσανάλογος με τις παραγωγικές δυνατότητες των περιοχών αυτών. Ήδη από τον 15^ο αιώνα υπάρχουν μαρτυρίες για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσαν οι ορεινοί πληθυσμοί (Βακαλόπουλος 1980: 73).

Ο προσανατολισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς τη μνημειακή αρχιτεκτονική και τα μεγάλα – εντυπωσιακά έργα, δημιούργησε ανάγκες για μεγαλύτερες εξειδικεύσεις. Το εργατικό δυναμικό της Πόλης δεν επαρκούσε.⁶¹ Εκεί

«τα μεγάλα έργα κατασκευάζονται από μια εργατική δύναμη που έρχεται από τις τέσσερις άκρες της Αυτοκρατορίας. Το δικό της εργατικό δυναμικό δεν επαρκούσε, ούτε διαθέτει τις απαιτούμενες τεχνικές γνώσεις. Για το λόγο αυτό η κεντρική διοίκηση καταγράφει την εργατική δύναμη όλης της Αυτοκρατορίας που της είναι αναγκαία για όσα έργα θέλει να εκτελέσει, κατά κανόνα στον οικοδομικό τομέα, και την υποχρεώνει να εργαστεί σ' αυτά» (Ασδραχάς 2003: 359).

Οι μεγάλες συγκεντρώσεις μαστόρων αποτελούν ένα εντυπωσιακό φαινόμενο, όχι πάντως άγνωστο στην ιστορία της οικοδομικής. Στα μέσα του 16^{ου} αιώνα αρχίζει η κατασκευή ενός εντυπωσιακού έργου στην Κωνσταντινούπολη, του Süleymaniye Camii, που αρκεί για να δώσει την εικόνα των μετακινήσεων κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας στη Βαλκανική. Οι δαπάνες επιβαρύνουν το προσωπικό χαρτοφυλάκιο του Σουλτάνου. Για να αποπερατωθεί το τζαμί

«δούλεψαν επί δέκα χρόνια χιλιάδες εργάτες από τις ανατολικές και τις ευρωπαϊκές περιοχές της Αυτοκρατορίας [...] Αυτή η εργατική δύναμη διαιρείται σε τρεις κατηγορίες: ελεύθεροι τεχνίτες, γενίτσαροι και άλλοι στρατιωτικοί της Πόλης, σκλάβοι: σε ένα σύνολο 2.678.506 εργασίμων ημερών, οι πρώτοι αντιπροσωπεύουν το 55%, οι δεύτεροι το 40% και οι τρίτοι το 5%. Στο δείγμα οι

⁶¹ «Το μεγαλύτερο μέρος της εργατικής δύναμης που εκτελούσε τα μεγάλα οικοδομικά έργα ήταν μισθωτοί εργάτες. Τη χρησιμοποίηση ελεύθερης εργατικής δύναμης μαρτυρεί το γεγονός ότι το κράτος αναγκάστηκε να θεσπίσει ορισμένους κανόνες όσον αφορά την αμοιβή των εργατών, ανάλογους με τις ρυθμίσεις που ίσχυαν για τις αγορές και τις πωλήσεις» (Τοντόροφ 1986: 280).

χριστιανοί ελεύθεροι τεχνίτες (1.810 άτομα) αντιπροσωπεύουν το 51% και οι μουσουλμάνοι (1713) το 49%» (Ασδραχάς 2003: 360).

Το 14% των εργατών προερχόταν από τα νησιά του Αιγαίου.

Οι χρηματοδοτήσεις για την κατασκευή μεγάλων έργων ήταν συνήθεις στην Κωνσταντινούπολη. Ακόμη και γυναίκες, μητέρες σουλτάνων, πριγκίπισσες και κυρίες της αυλής χρηματοδοτούσαν την ανέγερση τζαμιών και άλλων κτισμάτων (Faroqhi 2000: 157).

3.2.3. Περιοδικές μεταναστεύσεις. Τα κοινωνικά συμφραζόμενα

Από το τέλος του Μεσαίωνα οι ευρωπαϊκές πόλεις ήταν αυτές που μπορούσαν να απορροφήσουν τα πληθυσμιακά περισσεύματα του αγροτικού χώρου· στην εδαφική επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όμως, τα πράγματα εξελίχθηκαν διαφορετικά. Ο πλεονάζων πληθυσμός, λόγω και της διατάραξης της ισορροπίας ανάμεσα στη γη και τους ανθρώπους, αναζήτησε τρόπους επιβίωσης σε περιοδικές μεταναστεύσεις, στην επέκταση των καλλιεργειών και στην ανάπτυξη των τεχνικών εξειδικεύσεων.

Στη Βαλκανική του 18^{ου} αιώνα παρατηρείται ουσιαστική μετατόπιση των εξειδικεύσεων από την πόλη προς την ύπαιθρο. Η αξιοποίηση των τεχνικών εξειδικεύσεων δημιουργεί συνθήκες ανάπτυξης μικρών κοινωνιών. Οι εξειδικεύσεις αυτές έχουν πάντα σχέση με τις πρώτες ύλες και την κατανομή τους ανά γεωγραφικές περιφέρειες. Η Ολυμπίτου (2003: 306) αναφέρει το παράδειγμα της υφαντικής που τροφοδότησε ολόκληρο το σύστημα, από τους παραγωγούς νήματος μέχρι τη διακίνηση του τελικού προϊόντος προς τις ευρωπαϊκές αγορές. Η οργάνωση της παραγωγής στηρίζεται στην οικογενειακή μορφή της. Συμμετέχουν τα μέλη των οικογενειών, ανάλογα με την ηλικία και το φύλο. Στις πιο άγονες περιοχές οι εξειδικεύσεις εξαρτώνται από το φυσικό περιβάλλον. Η φράση «πέτρα είναι ο τόπος μας, πέτρα κι η δουλειά μας», που την ακούσαμε στη δυτική Μακεδονία και έχει καταγραφεί σε διάφορες εκδοχές, αποτελεί σαφή αποτύπωση αυτής της σχέσης με τον περιβάλλοντα χώρο.

Ο Νιτσιάκος (2002: 501) περιγράφει τις τεχνικές εξειδικεύσεις κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας ως φαινόμενο του ορεινού χώρου, όπου

«ολόκληρα χωριά ή συστάδες χωριών ειδικεύονται σε συγκεκριμένες τεχνικές δραστηριότητες, όπως κτίστες, ζωγράφοι –αγιογράφοι, μαραγκοί – ξυλογλύπτες κλπ. Έτσι μπορούν να αναπαράγονται, αποφεύγοντας την εξάντληση των

φυσικών πόρων που έχουν στη διάθεσή τους οι κοινότητες και δίνοντας τη δυνατότητα στα νοικοκυριά να έχουν πρόσθετα έσοδα».

Οι μετακινήσεις καλύπτουν τη ζήτηση εργατικών χεριών, όπως ακριβώς συμβαίνει με τους εποχιακά μετακινούμενους αγρότες που μεταναστεύουν μόνο κατά την περίοδο της συγκομιδής ορισμένων προϊόντων, ή κατά τις εποχές που απαιτείται αυξημένη εργασία στη γη η οποία δεν μπορεί να καλυφθεί από ντόπιο δυναμικό. Με τον τρόπο αυτό επέρχεται μια ιδιότυπη ισορροπία, χωρίς σημαντικές ασυνέχειες. Ωστόσο, και οι ίδιοι οι τεχνίτες της οικοδομής είναι ταυτόχρονα και καλλιεργητές ή κτηνοτρόφοι με μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις.⁶² Οι οικονομικές πιέσεις που ασκούνταν, σε συνδυασμό με την αύξηση του πληθυσμού, δημιούργησαν έντονα μεταναστευτικά φαινόμενα. Γνωρίζουμε για μεταναστεύσεις των ορεσίβιων της Ηπείρου προς τις βορειότερες περιοχές της Βαλκανικής, όπου υπήρχαν δυνατότητες απασχόλησης. Θα αναφέρουμε το παράδειγμα των Αγράφων, όπου δεν είχαν εγκατασταθεί μουσουλμανικοί πληθυσμοί, γεγονός που η παράδοση το αποδίδει σε συμφωνία των κατοίκων με τις οθωμανικές αρχές από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα.

Ανεξάρτητα από τον ιστορικό πυρήνα της υπόθεσης, οι οικονομικοί λόγοι φαίνεται να καθόριζαν τη μορφή των αγροτικών αυτών κοινοτήτων κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας. Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί ήταν εγκατεστημένοι σε πιο εύφορες γαίες. Ωστόσο, είχαν παρατηρηθεί από παλαιότερα μαζικές μεταναστεύσεις προς την Κοζάνη, τη Λάρισα, τη Θεσσαλονίκη και αλλού, όπου ασκούσαν βιοτεχνικές δραστηριότητες και αποκαλούνταν από τους ντόπιους «παϊζάνοι» (Βακαλόπουλος 1980: 175). Άλλοι προχώρησαν ακόμη βορειότερα, προς τις ακμάζουσες παραδουνάβιες περιοχές. Πολλοί δεν γύρισαν πίσω στις ορεινές πατρίδες τους, εγκαταστάθηκαν εκεί και δεν ήταν λίγες οι φορές που προσήλκυσαν και άλλους ορεσίβιους προς τα βόρεια της Βαλκανικής.

Μια εικόνα των εποχικών μεταναστεύσεων μας δίνει ο Γάλλος περιηγητής Belon, ο οποίος το 1546 είδε στη Θράκη ομάδες Ηπειρωτών (ο ίδιος τους χαρακτηρίζει Αρβανίτες) να βαδίζουν ξυπόλυτοι και εξαθλιωμένοι, σα σμάρια από σπουργίτια. Πληρώνονταν ελάχιστα και δούλευαν σκυλίσια (Σιμόπουλος 1994: 389). Ο Απ. Βακαλόπουλος θεωρεί ότι επρόκειτο περί Ελλήνων από τη Βόρειο Ήπειρο που επέστρεφαν στις πατρίδες τους. Σημειώνει, μάλιστα, ότι

---

⁶² Ο εργάτης-τεχνίτης «μετέχει σε μια οικονομία μικρών εισοδημάτων και ο ίδιος δεν είναι προϊόν μιας αποπτωχευτικής διαδικασίας που τον βγάζει από το πλαίσιο της οικονομίας αυτής» (Ασδραχάς 1980: 170).

«η γλώσσα που μιλούσαν, που διέφερε λίγο από τα Ελληνικά κατά τη γνώμη του Belon, ήταν η κατά τόπους διάλεκτός τους ή η συνθηματική γλώσσα των κτιστών. Είναι γεγονός ότι οι κάτοικοι των περιοχών αυτών επί 2.000 χρόνια ασκούσαν το επάγγελμα του κτίστη και αποδημούσαν. Ασφαλώς οι μεγάλες αυτές ομάδες ήταν συντροφικές από τεχνίτες του ίδιου επαγγέλματος, που κατευθύνονταν σε διάφορα μέρη της Αυτοκρατορίας και ιδίως στην Κωνσταντινούπολη» (Βακαλόπουλος 1980: 175).

Προσεγγίζοντας το φαινόμενο των μεταναστεύσεων προς τα βορειοανατολικά τμήματα της Βαλκανικής κατά τις δεκαετίες του 1860 και 1870, ο Τοντόροφ (1986: 503 κ.ε.) μελέτησε τα κατάστιχα με τις άδειες που χορηγούσε η κυβέρνηση για την άσκηση τέχνης σε εποχικούς μετανάστες. Ο συνολικός αριθμός των αδειών που μελετήθηκαν ήταν 1957 και οι κάτοχοί τους προέρχονταν από διάφορες περιοχές της Βαλκανικής. Ήταν Βούλγαροι, Έλληνες, Τούρκοι, Αρμένιοι, Εβραίοι, Ρουμάνοι, ακόμη Γερμανοί και Τσέχοι. Ο Βούλγαρος μελετητής προχωρεί σε στατιστικές αναλύσεις και διαπιστώνει:

- Οι περισσότεροι μετανάστες ήταν τεχνίτες. 781 άτομα ή το 40% του συνόλου.
- Η Μακεδονία ήταν εκείνη που έστελνε ένα αληθινά εντυπωσιακό ποσοστό τεχνιτών (63% στο σύνολο των μεταναστών της).
- Η μάζα των τεχνιτών από τη Μακεδονία προς τη βορειοανατολική Βουλγαρία αποτελείται από χειροτέχνες που το επάγγελμά τους δεν απαιτούσε εργαστήρια, κεφάλαιο ή οποιονδήποτε σχετικά πολυδάπανο εξοπλισμό.

Οι χτίστες αποτελούσαν έναν από τους κυριότερους κλάδους μεταναστών. Συνοδεύονταν συχνά από άλλους τεχνίτες, ράφτες ή ψωμάδες. Κι αυτοί «ζητούσαν να εξοικονομήσουν τα μέσα βιοπορισμού που δεν τους έδωσε η πατρίδα τους» (Τοντόροφ 1986: 510).

«Το 1848, σύμφωνα με τη Journal de Constantinople, ένας αρχικτίστης είχε καθορισμένο ημερομίσθιο 13 γρόσια, ένας κάλφας 12 γρόσια, ένας κτίστης εργολάβος 15 γρόσια, και ένας ξυλουργός από 12 ως 14 γρόσια. Πολλοί μαστόροι οικοδόμοι με διάφορες συναφείς ειδικεύσεις (σοβατζήδες, κατασκευαστές μολυβένιων τρούλων, μπογιατζήδες) έπαιρναν από 11 ως 13 γρόσια τη μέρα. Κοινοί χειρώνακτες κέρδιζαν από 5 ως 8 γρόσια τη μέρα και οι χαμάληδες 7» (Τοντόροφ 1986: 559).

Στον ελλαδικό χώρο γνωρίζουμε σήμερα τα ταξίδια επαγγελματιών ομάδων που κατοικούσαν στους ίδιους οικισμούς και ασχολούνταν με τα ίδια επαγγέλματα: Τηνιακοί μαρμαροτεχνίτες, Σιφνιοί αγγειοπλάστες, Θραψανιώτες αγγειοπλάστες, Στεμνιτσώτες τεχνίτες, χτενιάδες από τον Κοσμά Λακωνίας. Και βέβαια, οι μαστόροι της οικοδομής από τη Θράκη, τη Μακεδονία, την Ήπειρο, την Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου.

4. Τα νεότερα «μπουλούκια»

Είναι αυτοί που πλημμύρισαν την Αθήνα, όταν έγινε πρωτεύουσα της Ελλάδας το 1833, και με το μυστήρι τους και τα εργαλεία της μαστορικής τους μεταμόρφωσαν το πανάθλιο πρώην τουρκοχώρι σε υποφερτή “καθέδρα” του βασιλιά – πρωτεύουσα δηλαδή του κράτους. Γι’ αυτό και επί πολλά χρόνια κατόπι, όταν ο δάσκαλος ρωτούσε σκολαρούδια κατά το μάθημα των θρησκευτικών, ποιος έχτισε τον κόσμο, εκείνα απαντούσαν με μια φωνή:

- Τηνιακοί, Αντριώτες κι Αναφιώτες.

Τάσος Βουρνάς, στο *Αρμολόι*, τ. 2/1976: 32.

Τα μπουλούκια ονομάζονταν *ταϊφάδες* και *παρέες*. Η συνεργατική δομή των μετακινούμενων ομάδων μαστόρων της Βαλκανικής διαφέρει ουσιαστικά από τις οργανωτικές δομές των συντεχνιών που δραστηριοποιούνταν στις πόλεις, όπου υπήρχαν επαγγελματικές συσσωματώσεις τεχνιτών της οικοδομής (κτιστών κ.α.).⁶³ Στον βορειοελλαδικό χώρο κυριαρχούσαν τα μπουλούκια που κατάγονταν από ορισμένες περιοχές, τα χωριά των σχεδόν καθολικών εξειδικεύσεων,⁶⁴ όπως έχουμε ήδη συζητήσει: Μαστοροχώρια Κόνιτσας («χωριά της πέτρας» κατά τον Νιτσιάκο),⁶⁵ Τζουμέρκα, Δυτ.

⁶³ Οι συντεχνίες των κτιστών εμφανίζονται συχνά ως αφιερωτές ναών, όπως και σε άλλα κοινωφελή έργα. Στο ναό του Αγίου Μηνά στο Ηράκλειο («μικρό», παλαιότερα Παντάνασσας), το «σνάφι του κτηστάδων» αφιέρωσε μια εικόνα ήδη από το 1751 (Ευμενίου Μητροπολίτου Κρήτης, «Οι αφιερωταί του ιερού ναού του αγίου Μεγαλομάρτυρος Μηνά», εφημ. *Κρητικός Λαός*, Ηράκλειο, Α’/1909: 83).

Στον ίδιο ναό κατά το 1811 «αφιέρωσεν εις την εκκλησίαν του Αγίου Μηνά μίαν κανδήλα με πέντε φωτιές το ευλογημένον ρουφέτι των κτιστάδων...». Η συντεχνία αυτή γιόρταζε την Κυριακή της Πεντηκοστής με συνεστίαση των μελών της -Ν. Ζευγαδάκης, «Αι συντεχνίαι του Ηρακλείου», εφημ. *Μεσόγειος*, 23-7-1963.

Στο ναό του Αγίου Αθανασίου Κοζάνης η συντεχνία αφιέρωσε εικόνα της *Ψηλάφησης* του Θωμά κατά το 1885. Στην εικόνα διαβάζουμε: «Δέησις Συνδικάτου Οικοδόμων Κοζάνης». Το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται και σήμερα. Το 1969 το Σωματείο Οικοδόμων Κοζάνης πρωτοστάτησε στην οικοδόμηση του ναού του προστάτη του Αγίου Θωμά κοντά στην πόλη, όπου κατέγραφα την επιγραφή: «ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΘΩΜΑ ΕΘΕΜΕΛΙΩΘΗ ΤΟ ΕΤΟΣ 1969 ΚΑΙ ΕΠΕΡΑΤΩΘΗ ΤΟ ΕΤΟΣ 1976 ΕΠΙ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΕΙΟΥ ΟΙΚΟΔΟΜΩΝ Κ(ΑΙ) ΣΥΝΑΦΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΚΟΖΑΝΗΣ Ο ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΤΗ ΑΡΩΓΗ ΠΟΛΛΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ».

⁶⁴ Με τη λέξη «μαστοροχώρια» είναι γνωστοί οικισμοί της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας στους οποίους η πλειονότητα των κατοίκων ασκούσε επαγγέλματα σχετικά με την οικοδομή, κυρίως κτίστες και πελεκάνοι. Οι τεχνίτες αυτοί δούλευαν ομαδικά και στήριζαν την επιβίωσή τους στην αναζήτηση εργασίας μέσα από περιοδείες.

⁶⁵ «Από το γεφύρι της Ζέρμας, στα όρια του χωριού Πλαγιά και Δροσοπηγή, μέχρι τα Καβάσιλα και την Πυξαριά, μια ομάδα χωριών γέννησε πλήθος τεχνιτών (μαστόρους της πέτρας, ξυλογλύπτες, ζωγράφους κτλ) που κατά την παροιμιώδη έκφραση έκτισαν τον κόσμο. Πληκάτι, Γοργοπόταμος, Ασημοχώρι, Χιονιάδες, Βούρμπιανη, Πυρσόγιαννη, Καστάνιανη, Πύργος, Νικάνορας, Αμάραντος είναι τόποι που έβγαλαν χιλιάδες τεχνίτες κατά “μπουλούκια”. Οργάνωσαν τον ευρύτερο χώρο της Βαλκανικής χτίζοντας ιδιωτικά και δημόσια κτίρια, διακοσμώντας και αγιογραφώντας εκκλησίες, κατασκευάζοντας γεφύρια και καλντερίμια [...] Λαξευμένες και μη πέτρες, γεωμετρικές στέγες, αραδιασμένες σχιστόπλακες, υνίκορμες καμινάδες, πέτρινα ή ξύλινα γεισώματα, ευθυγραμμισμένες γρηπίδες, ξύλινα δεσίματα, τοξωτά υπέρθυρα, αγκωνάρια λαξευμένα με βελόνι, λίθινες τετράγωνες ή κυκλικές κολώνες, θολωτές πέτρινες κατασκευές, πλακοστρώσεις με καπάδια, κτητορικές πλάκες, λιθανάγλυφα, ξύλινες στέγες, πλατυσάνιδα πατώματα, σκάλες... ένα σύνολο τέτοιων στοιχείων συνιστούν τον πλούτο της λαϊκής δημιουργίας των τεχνιτών των μαστοροχωριών» (Β. Νιτσιάκος, Μ. Αράπογλου, Γρ. Τσουνης, «Ο

Μακεδονία, Θράκη. Στην ίδια περιοχή, όμως, δραστηριοποιούνταν και μπουλούκια αλλόγλωσσων μαστόρων, Σλαβόφωνοι και Αλβανοί. Καθώς ο σημερινός χάρτης της Βαλκανικής διαμορφωνόταν σταδιακά μετά την ελληνική επανάσταση του 1821, οι μαστόροι δραστηριοποιούνταν σε έναν ευρύτατο γεωγραφικό χώρο που περιελάμβανε περιοχές που ανήκουν σήμερα σε όλες σχεδόν τις βαλκανικές χώρες: Ελλάδα, Τουρκία, Αλβανία, Βουλγαρία, FYROM, Σερβία, Ρουμανία, ακόμη και Κροατία και Σλοβενία, όπου όμως έφταναν χτίστες και από την κεντρική Ευρώπη. Ο Μουτσόπουλος (1976: 354) θεωρεί ότι οι μη ελληνόφωνες συντεχνίες δημιουργήθηκαν μετά τις ελληνικές: «πολύ αργότερα δημιουργήθηκαν σλαβόγλωσσες οικοδομικές και καλλιτεχνικές συντεχνίες, ισνάφια (αγιογράφοι, ξυλογλύπτες, χρυσοχόοι)...»

Είναι γεγονός, όμως, ότι ελληνόγλωσσες κομπανίες εργάζονταν σε αλβανόφωνες και σλαβόφωνες περιοχές, αντιστοίχως αλβανόγλωσσες ή σλαβόγλωσσες συντεχνίες εργάζονταν σε ελληνόφωνες περιοχές, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό του Αγίου Όρους, όπου μαρτυρείται σημαντική δραστηριότητα μαστόρων από την περιοχή Κολώνια της Αλβανίας.⁶⁶ Άλλωστε, ο χώρος της Ηπείρου εθεωρείτο πάντα ενιαίος όσον αφορά στις ειδικεύσεις των μαστόρων, συμπεριλαμβανομένου και εκείνου που ανήκει σήμερα στην Αλβανία (*Αρμολόι* 1/1976: 7). Γενικό χαρακτηριστικό των μεταναστεύσεων ήταν η οικονομική κατάσταση που επικρατούσε στους τόπους προορισμού. Οι περιορισμένοι οικονομικοί πόροι των κατοίκων της υπαίθρου στη Βαλκανική στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα είχαν στρέψει πολλούς μαστόρους, εκτός από τα αστικά κέντρα, σε περιοχές όπου παρατηρούνταν οικοδομική δραστηριότητα, όπως το Άγιον Όρος. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι συνέρεαν εκεί Δυτικομακεδόνες, Ηπειρώτες και Αλβανοί μαστόροι, αλλά και μαστόροι από τα νησιά και από άλλες περιοχές που υπάγονταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, Σέρβοι, Βούλγαροι κ.α. (δεν είχαν διαμορφωθεί ακόμη ούτε εθνικά κράτη, ούτε εθνικές συνειδήσεις. Σε κώδικα της μονής Σιμωνόπετρας μαρτυρείται ο «Ιωάννης Στειλιανού», που καταγράφεται ως «Αλβανός». Το ίδιο θα συνεχίσει να συμβαίνει καθ' όλη τη διάρκεια των μαστορικών μετακινήσεων· όπου υπήρχε οικονομική υπήρχε και οικοδομική ανάπτυξη.

Στον απογραφικό κατάλογο του 1885 του Αγίου Όρους, που φυλάσσεται στην Πυρσόγιαννη προκειμένου να εμπλουτίσει τις συλλογές του εκεί Μουσείου Ηπειρωτών

Σαραντάπορος και τα χωριά της πέτρας», στο ένθετο *Επτά Ημέρες, Αφιέρωμα στην Ήπειρο*, εφ. *Καθημερινή*, φ. της 9-7-2000: 12-13).

⁶⁶ Πρόκειται για Χριστιανούς μαστόρους (Παπαγεωργίου & Πετρονάτης 2005: 13). Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχαν και Μουσουλμάνοι μαστόροι στο Άγιον Όρος. Πάντως, σε όλη σχεδόν τη Βαλκανική οι μαστόροι δούλευαν συχνά σε αλλόθρησκους εργοδότες.

Μαστόρων, απογράφονται 1990 λαϊκοί, από τους οποίους 400 περίπου δήλωναν κτίστες. Απ' αυτούς 248 προέρχονταν από την περιοχή Κολώνια που ανήκει σήμερα στην Αλβανία. Σε έρευνα που πραγματοποίησε το Μουσείο στα μαστοροχώρια της Αλβανίας το 2000 βρέθηκαν εν ζωή μαστόροι που είχαν δουλέψει στο Άγιον Όρος στις αρχές του 20^{ου} αιώνα:

«Πρωτοταξίδεψα στο Άγιον Όρος το 1926 με τον πατέρα μου και 15 άλλους μαστόρους Ραχοβίτες. Πηγαίναμε σταθερά από πατέρα και πάππο στην Ιβήρων. Το Άγιον Όρος το είχαμε σαν δικό μας. Εκεί πέθανε και εκεί είναι θαμμένος ο πατέρας μου [...] Οι Κολωνιάτες μαστόροι ταξίδευαν τον Σεπτέμβριο για δυο-τρία χρόνια και επέστρεφαν τον Αύγουστο. Κάθονταν δυο μήνες και πάλι πίσω» (Παπαγεωργίου & Πετρονάκης 2005: 14-15).

4.1. Οι «κοιτίδες» των μαστόρων

Αναλυτικότερα, οι μεγάλες κοιτίδες μετακινούμενων μαστόρων του βορειοελλαδικού χώρου κατά τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα ήταν:

4.1.1. Μαστοροχώρια Κόνιτσα

Βρίσκονται στη λεκάνη του Σαραντάπορου και συγκροτούν τον σημερινό Δήμο Μαστοροχωρίων, με έδρα την Πυρσόγιαννη. Τους κατοίκους των χωριών αυτών συναντάμε ως «Κονιτσιώτες» και «κονιτσιώτικα μπουλούκια» σε πολλές περιοχές του σημερινού ελληνικού χώρου, αλλά και βορειότερα, στην Αλβανία. Δύσκολα μπορεί να τα διαχωρίσει κανείς από τα όμορα χωριά της Κολωνίας (σημερινή Αλβανία), ελληνόφωνα και αλβανόφωνα. Ωστόσο, οι μαστόροι από την περιοχή αυτή ήταν γνωστοί ως «Κολωνιάτες» και έχαιραν μεγάλης εκτίμησης για την τέχνη τους.⁶⁷

4.1.2. Τζουμέρκα

Οι σημαντικότερες εστίες ήταν τα χωριά που βρίσκονται στη δυτική πλευρά της ηπειρώτικης αυτής οροσειράς (Άγναντα, Πράμαντα, Κτιστάδες, Χριστοί, Μελισσουργοί, Χουλιανοχώρια).

4.1.3. Μαστοροχώρια Δυτικής Μακεδονίας

Επταχώρι, Ζούζουλη, Βογατσικό, Άργος Ορεστικό κ.α. του σημερινού νομού Καστοριάς.

Δροσοπηγή, Φλάμπουρο κ.α. νομού Φλώρινας.

---

⁶⁷ Οι μαστόροι που δραστηριοποιούνταν σε διάφορες περιοχές της Βαλκανικής προέρχονταν ακόμη από περιοχές της Αλβανίας, από την Όπαρη (Οπαρλήδες) και τα μαστοροχώρια της Κορυτσάς (Γιορτσαλήδες), καθώς και από τη Δίβρη της ΠΓΔΜ (Ντεμπρελήδες).

Επαρχία Ανασελίτσας (Βοΐου), με πιο σημαντικά χωριά το Ζουπάνι (Πεντάλοφος), Ντόλο (Βυθός) και άλλα του νομού Κοζάνης. Στον ίδιο νομό βρίσκεται το σπουδαίο μαστοροχώρι Γαλατινή και αρκετά άλλα χωριά μαστόρων (π.χ. Εράτυρα, Πελεκάνος).

Άγιος Κοσμάς και άλλα μαστοροχώρια του νομού Γρεβενών.

4.1.4. Θράκη

Οι πιο γνωστοί «δουλγέρηδες» (μαστόροι) της Θράκης προέρχονταν από την περιοχή της Φιλιππούπολης (Βουλγαρία), ενώ αξιόλογες εξειδικεύσεις γνωρίζουμε σε περιοχές του σημερινού νομού Έβρου. Ονομαστοί μαστόροι υπήρχαν στην Ανατολική Θράκη.

4.1.5. Πελοπόννησος

Δυο κύριες κοιτίδες της μαστορικής παράδοσης συναντάμε στην Πελοπόννησο: τα Λαγκάδια με τα γύρω χωριά και τις Κλουκίνες στην περιοχή Καλαβρύτων. Μαστόροι, και μάλιστα φημισμένοι, υπήρχαν στη Μάνη, αλλά αυτοί δεν ταξίδευαν σε μακρινές περιοχές. Στην Καστάνιτσα παρατηρούμε εξειδίκευση στην παρασκευή ασβέστη και οι κάτοικοι επιδίδονταν σε πολυήμερα ταξίδια έχοντας φορτωμένο σε ζώα το προϊόν που παρήγαν στα ασβεστοκάμινά τους. Ωστόσο, λόγω της δυσκολίας αυτών των μεταφορών (μια ξαφνική βροχή μπορούσε να επιφέρει οδυνηρά αποτελέσματα), επιδόθηκαν σε περιοδικές μεταναστεύσεις σχηματίζοντας συνεργατικές ομάδες και «χτίζοντας» ασβεστοκάμινια σε όλη σχεδόν την Πελοπόννησο.⁶⁸

4.1.6. Νησιά Β. Α. Αιγαίου

Χίος (εξειδίκευση στην κατασκευή δαπέδων) και Λέσβος (οι γνωστοί «γιαπιτζήδες» με επιδόσεις στην κατασκευή ναών). Στη Χίο, μάλιστα, υπήρχαν τα λατομεία των Θυμιανών, όπου παρουσιάστηκε κατά καιρούς έντονη εξορυκτική δραστηριότητα. Μαρτυρίες για ταξίδια μαστόρων από τη Χίο έχουμε από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα. «Προ του 1700 μαρτυρείται ομάδα από Χιώτες μαρμαράδες στην Παλαιστίνη» (Μπούρας 1982: 26).

4.1.7. Κυκλάδες

Πάρος, Νάξος, Τήνος, Άνδρος, Ανάφη, Μύκονος, Σαντορίνη. Σε αρκετά απ' αυτά τα νησιά (κυρίως σε Τήνο, Πάρο, Νάξο) υπήρχε μεγάλη παράδοση στην εξόρυξη και την κατεργασία του μαρμάρου, γνωστή από την αρχαιότητα.

---

⁶⁸ Ένα παρόμοιο παράδειγμα μαζικής ειδίκευσης γνωρίζουμε από τη σημερινή Αλβανία. Οι κάτοικοι των χωριών Πάνω και Κάτω Λεσινίτσα έγιναν ασβεστάδες και ταξίδευαν κατά ομάδες (μπουλούκια 6-7 ατόμων) κατασκευάζοντας ασβεστοκάμινια (Μαντάς 2008: 81).

4.1.8. Κρήτη

Η πιο γνωστή περιοχή μαστόρων βρίσκεται στον Αποκόρωνα (Γαβαλοχώρι, Κεφαλάς) αλλά «δεν είχαν την αυστηρή διάκριση βαθμών της ιεραρχίας της οικοδομικής ομάδας» (Καμηλάκης 1986: 55). Η πιο γνωστή αποδημία μαστόρων από την Κρήτη είναι εκείνη των αρχών του 20^{ου} αιώνα, όταν μεγάλος αριθμός τους εργάστηκε στην Αίγυπτο.

4.1.9. Δωδεκάνησα

Ρόδος, Πάτμος και, περισσότερο, Κάρπαθος, όπου οι περιοδικές μεταναστεύσεις διήρκεσαν μέχρι και τα μέσα του 20^{ου} αιώνα.

Οι συνεργατικές ομάδες των μαστόρων του Αιγαίου, που οφείλουν την ύπαρξή τους στους ίδιους περίπου λόγους με τους τεχνίτες του ηπειρωτικού βαλκανικού χώρου (άγονα εδάφη, αξιοποίηση του πρόσφορου φυσικού υλικού⁶⁹ κ.α.), επιδίδονταν επίσης σε περιοδικές μεταναστεύσεις. Ωστόσο, δεν ήταν καθορισμένοι οι χρόνοι αναχώρησης και επιστροφής λόγω της παρεμβολής θάλασσας ανάμεσα στον τόπο κατοικίας και τον τόπο εργασίας. Πάντως, τα άγονα νησιά του Αιγαίου αποτελούσαν κοιτίδες της μαστορικής,⁷⁰ αν και δεν είχαν τη συνοχή και τις αυστηρές ιεραρχήσεις των μπουλουκιών του βορειοελλαδικού χώρου και της Πελοποννήσου.

4.1.10. Άλλα νησιά, Κύπρος, Μικρά Ασία

Σημαντικές κοιτίδες της οικοδομικής τέχνης υπήρχαν και σε άλλα νησιά (Κύθηρα, Σκόπελος), αλλά και στη Μικρά Ασία και στον Πόντο,⁷¹ με πεδίο δράσης τη σημερινή Τουρκία και βορειότερες περιοχές, όπως η Ρωσία, η Ουκρανία και η Γεωργία.

Στην Κύπρο υπήρχαν φημισμένοι κτίστες αλλά οι μετακινήσεις τους περιορίζονταν κυρίως εντός των ορίων της νήσου.

---

⁶⁹ Στην Τήνο «το μάρμαρο έδωσε οικονομικό διέξοδο το 18^ο και 19^ο αιώνα στον τηνιακό λαό, ιδιαίτερα μετά την καταστροφή του μεταξοσκώληκα. Συγκεντρωνόταν στο λιμάνι Πάνορμος και από εκεί με τηνιακά καράβια έφευγε για Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Εύξεινο Πόντο, Ευρώπη. Γι' αυτό τα χωριά της περιοχής, και περισσότερο ο Πύργος, πλούτισαν με αντίκτυπο την ανοικοδόμηση και ανακαίνιση πολλών σπιτιών, όπως φανερώνουν οι χαραγμένες χρονολογίες στα μαρμάρινα θυρώματα των σπιτιών» (Χαριτωνίδου 1982α: 280).

⁷⁰ «Συμβαίνει ορισμένοι τόποι, για λόγους πρωταρχικά οικονομικούς, να παράγουν ομαδικά μαστόρους στην προβιομηχανική εποχή, δηλαδή μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Στο Αιγαίο παράδοση στην οικοδομική τέχνη έχουν η Κάρπαθος, η Σκόπελος, η Ανδρος, η Τήνος (μαρμαρογλύπτες), η Μύκονος, η Ανάφη, η Νάξος, η Χίος (αστρακάρηδες) και η Λέσβος (γιαπιτζήδες). Η Ανάφη, παρά τον μικρό πληθυσμό της, παρήγε πολλούς μαστόρους. Η οικοδομική ήταν το σημαντικότερο επάγγελμα των κατοίκων. Καθώς είναι μικρό και άγονο νησί, με έδαφος σχεδόν άλυδρο, είναι φυσικό οι κάτοικοί του να αναζητήσουν άλλες διεξόδους διαβίωσης εκτός από τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Ναυτιλία δεν ανέπτυξαν (αλίμενο νησί)» (Καμηλάκης 2002: 19).

⁷¹ Για μια συνολική εικόνα των μαστόρων της Μικράς Ασίας βλ. Πετρονάκης 2007.

4.2. Τα δρομολόγια των μαστόρων

Αν και δεν υπήρχαν κανόνες στις μετακινήσεις και τα δρομολόγια των μαστόρων, μπορούμε σήμερα να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα όσον αφορά στις συνήθειες διαδρομές τους.

Στην Ήπειρο και τη Μακεδονία η μεγάλη οροσειρά της Πίνδου φαίνεται να οριοθετεί τις κατευθύνσεις που ακολουθούσαν τα μπουλούκια.

Οι Κονιτσιώτες κατέβαιναν από τη δυτική πλευρά, χτίζοντας στα Γιάννενα, στην Αιτωλοακαρνανία, στην Πάτρα και σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου, κυρίως στο δυτικό τμήμα της. Μπουλούκια Κονιτσιωτών, όμως, κατευθύνονταν στη Θεσπρωτία αλλά και βορειότερα, σε εκτεταμένες περιοχές της Αλβανίας. Παρόμοια δρομολόγια ακολουθούσαν και οι Κολωνιάτες μαστόροι.

Οι μαστόροι της Δυτ. Μακεδονίας ακολουθούσαν διαφορετικά δρομολόγια, προς την ανατολική πλευρά της Πίνδου. Εργάζονταν κυρίως σε περιοχές της Μακεδονίας, στη Θεσσαλία (σπουδαία υπήρξε η συμβολή των Ζουπανιωτών στη διαμόρφωση της αρχιτεκτονικής του Πηλίου), στη Ρούμελη και στην ανατολική Πελοπόννησο. Οι διαδρομές τους επεκτείνονταν ανατολικότερα, μέχρι ακόμη και την Κωνσταντινούπολη. Σε κείμενο του 1887 διαβάζουμε: «...οι χριστιανοί των τριών επαρχιών Άνω Σελίτσας, Κονίτσης και Γρεβενών οίτινες, κτίσται όντες, περιέρχονται όλην την Τουρκίαν κτίζοντες οίκους λαμπρούς...»⁷²

Οι μαστόροι από τα Τζουμέρκα εργάζονταν σε περιοχές της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας, ενώ συχνά περνούσαν προς την πλευρά της Θεσσαλίας.

Οι εξαιρέσεις σ' αυτές τις συνήθειες δεν ήταν λίγες. Μπορούμε να κατανοήσουμε ότι δεν υπήρχαν «κανόνες», ούτε απαγορεύσεις. Ζουπανιώτες μαστόροι εργάστηκαν πολλές φορές στην Ήπειρο, όπως και Ηπειρώτες στη Μακεδονία, στο Άγιον Όρος, ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη. Το 1783 εργάζονταν στην Πόλη 1500 ορθόδοξοι Αλβανοί, στην ανοικοδόμηση κτηρίων που είχαν καταστραφεί από πυρκαγιά (Μαντάς 2008: 75). Κολωνιάτες και Κονιτσιώτες έφταναν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ακόμη και στη Ρουμανία, και στην Ουκρανία.

Οι πολιτικές ανακατατάξεις του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη ή τον περιορισμό των περιοδικών αποδημιών. Το 1881, με την καθιέρωση των νέων συνόρων της Ελλάδας, οι μαστόροι από την περιοχή της Κόνιτσας δεν μπορούσαν

---

⁷² Β. Δ. Ζώτος-Μολοσσός, *Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου*, τόμ. Δ', τεύχος Γ', εν Αθήναις 1887: 253 (βλ. Μαντάς 2008: 74).

να περνούν εύκολα από τη νέα συνοριακή γραμμή και να κατευθύνονται στην Αιτωλοακαρνανία και την Πελοπόννησο. Το κενό καλύφθηκε από οικοδομικά συνεργεία των Τζουμέρκων (Πετρονώτης 2009: 563).

Οι μαστόροι από τα Κλουκινοχώρια (γνωστοί και ως Καλαβρυτινοί και Βαρβαρίτες) εργάζονταν σε όλη σχεδόν την Πελοπόννησο, όπως και οι Λαγκαδινοί και οι μαστόροι των κοντινών χωριών (Σέρβου, Λευκοπηγή κ.α.). Μαστόρους και από τις δυο αυτές σημαντικές κοιτίδες της οικοδομικής τέχνης συναντάμε από την Κόρινθο μέχρι την Καλαμάτα. Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα φαίνεται ότι μεγάλωσε η ακτίνα δράσης τους, κυρίως όταν είχε αρχίσει η γρήγορη ανάπτυξη της Αθήνας. Φαίνεται ότι η Αγία Βαρβάρα και γενικώς τα Κλουκινοχώρια είχαν προηγηθεί. Σε κείμενο του 1890 διαβάζουμε:

«Οι Λαγκαδινοί, ελάχιστα εις την γεωργίαν ασχολούμενοι, επαγγέλλονται ιδίως τον κτίστην και περιέρχονται άπασαν την Πελοπόννησον, εξασκούντες το επάγγελμά των. Μέχρι προ μικρού είχαν αντιζήλους τους Κλουκινιώτες, τους κατοίκους δηλ. του δ. Νωνάκριδος των Καλαβρύτων, ιδίως δε τους κατοίκους του χωρίου Αγ. Βαρβάρας. Αφ' ότου όμως επεδόθησαν εις την καλλιέργειαν της σταφίδαμπέλου, έμεινε το στάδιον ελεύθερον εις τους Λαγκαδινούς, οίτινες ου μόνον σχεδόν άπασας τας εν Πελοποννήσω οικίας των χωριών προ πάντων έκτισαν και κτίζουσιν, αλλά και πολλών μεγάλων δημοσίων έργων, ιδίως γεφυρών, την εκτέλεσιν ανέλαβον και επιτυχέστατα επερατώσασιν» (Χρ. Κορύλλος, *Πεζοπορία από Πατρών εις Τρίπολιν*, Πάτραι 1890: 47-48, βλ. Σιακωτός 2009: 51).

Βέβαια, οι Βαρβαρίτες μαστόροι συνέχισαν τη δραστηριότητά τους για πολλά ακόμη χρόνια μετά την παραπάνω αναφορά.

Οι μαστόροι από τις Κυκλάδες εργάζονταν πριν από τον 19^ο αιώνα στη Μικρά Ασία. Μετά τη συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους απορροφήθηκαν κατά κανόνα από μεγάλα εργοτάξια, δημόσια και ιδιωτικά, της Αθήνας. Οι ίδιοι περηφανεύονται σήμερα ότι έχτισαν την πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους και ότι αναστήλωσαν την Ακρόπολη. Πολλοί Νησιώτες εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Αθήνα με πιο γνωστό παράδειγμα τους Αναφιώτες στην περιοχή της Ακρόπολης.

Οι Καρπάθιοι μαστόροι εργάζονταν στην Μικρά Ασία (περιοχή Σμύρνης και αλλού), σε περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας (Αθήνα, Πελοπόννησο), και στη Βόρεια Αφρική. Σημαντικό κεφάλαιο στην ιστορία των καρπαθιακών περιοδικών μεταναστεύσεων αποτελεί η μεγάλη εξειδίκευσή τους στην εξόρυξη μαρμάρου και η συστηματική απασχόλησή τους στα λατομεία της Πεντέλης. Το πιο συνηθισμένο δρομολόγιο των Καρπαθιωτών μαστόρων ήταν εκείνο προς την Κρήτη.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα τα ταξίδια αρχίζουν να μακραίνουν. Η ανάπτυξη των συγκοινωνιακών μέσων επέτρεψε στους μαστόρους να ταξιδεύουν σε πολύ μεγαλύτερες αποστάσεις, φτάνοντας μέχρι την Αμερική. Ταξίδια στην Περσία, την Αίγυπτο, την Αιθιοπία, το Σουδάν, τη Γαλλία, την Αγγλία, τις Ηνωμένες Πολιτείες, ακόμη και την Αργεντινή και το Βλαδιβοστόκ αποτελούν κοινό τόπο στις αφηγήσεις.

4.3. Νομική υπόσταση. «Άτυπες συσσωματώσεις».

Όπως συζητήσαμε ήδη, οι συντεχνίες ήταν νομικά συγκροτημένες επαγγελματικές και βιοτεχνικές συσσωματώσεις, με μέλη εγκατεστημένα σε συγκεκριμένη έδρα, ενώ τα μπουλούκια των μαστόρων ήταν άτυπες συσσωματώσεις. Καθώς δεν υπήρχε η δυνατότητα ουσιαστικού ελέγχου των συνεργατικών ομάδων σύμφωνα με τα αυστηρά συντεχνιακά πρότυπα, ίσχυσε ένα χαλαρό σύστημα στηριζόμενο περισσότερο στην εσωτερική συνοχή των κοινοτήτων και στο εθιμικό δίκαιο που δημιουργήθηκε ως αποτέλεσμα εσωτερικών μηχανισμών. Οι χαλαροί θεσμοί ίσχυσαν όχι τόσο στο πλαίσιο των μεγάλων επαγγελματικών συσσωματώσεων (π.χ. συντεχνίες κτιστών των αστικών κέντρων) αλλά στη μικρή κλίμακα, ανάμεσα στις ομάδες που συγκροτούνταν σε ετήσια ή μονιμότερη βάση. Ο Κωνσταντινόπουλος (1983: 48) προτείνει για τον ορθότερο χαρακτηρισμό των μπουλουκιών τον όρο «ατελείς συντεχνίες».

Η διάρκεια των συνεργατικών σχέσεων δεν ήταν αόριστη, όπως συνέβαινε με τις συντεχνίες, όπου εφαρμόζονταν συστήματα ελέγχου των τιμών και του ανταγωνισμού· εξαρτιόταν από μια σειρά ειδικών παραγόντων, ανάμεσα στους οποίους ήταν οι προσωπικές, τα οικονομικά συμφέροντα κ.α. Πιο συγκεκριμένα: «ερχόταν ο πρωτομάστορας, μιλούσαμε, κλείναμε τη συμφωνία και αποφασίζαμε να δουλέψουμε μαζί. Αν ήμασταν όλοι ευχαριστημένοι συνεχίζαμε και την άλλη χρονιά, γιατί δεν ήταν ένας πρωτομάστορας εδώ, ήταν κι άλλοι...» (Πεντάλοφος Κοζάνης).

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι «συμβάσεις» εργασίας και οι εταιρικές σχέσεις τέλειωναν με τη λήξη της ετήσιας περιοδικής αποδημίας, δηλαδή με την επιστροφή των συνεργατικών ομάδων στους τόπους της μόνιμης κατοικίας. Ο κάθε τεχνίτης ήταν ελεύθερος να διαπραγματευτεί με άλλες συνεργατικές ομάδες.

Η διοικητική δομή των συνεργατικών ομάδων δεν διέφερε ουσιαστικά από εκείνη των συντεχνιών· φαίνεται πως οι αστικές συντεχνίες υπήρξαν το οργανωτικό πρότυπο των μαστόρων. Στην κορυφή της πυραμίδας βρισκόταν πάντα ο *πρωτομάστορας* και ακολουθούσαν οι *μαστόροι*, οι βοηθοί (ασχολούνταν με βοηθητικές εργασίες) και τα

μαστορόπουλα. Στην Αρκαδία οι βοηθοί ονομάζονταν *τριότες* και στην Αχαΐα *λασπολόγοι* (Κωνσταντινόπουλος 1987: 54).

Ο αριθμός των μελών της κομπανίας δεν ήταν καθορισμένος. Ανάλογα με τον τόπο προορισμού, την άτυπη υπόσταση (συμβάσεις ή «εταιρείες») και τα έργα που αναλάμβαναν, η κομπανία μπορούσε να έχει μονοψήφιο ή διψήφιο αριθμό μελών. Τα μεγαλύτερα μπουλούκια, πάντως, δεν είχαν περισσότερα από 20–25 μέλη. Σύμφωνα με την Χατζημιχάλη (1953: 288), η κάθε ομάδα αποτελούνταν από 10–20 τεχνίτες, ενώ μπορούσε να έχει μέχρι και 60 μαστόρους. Στα Μαστοροχώρια της Ηπείρου, σύμφωνα με τους πληροφορητές μας, το μικρότερο μπουλούκι είχε 2–4 μαστόρους, έναν πελεκάνο, δυο πετροκόπους (λατόμους) και μερικά παιδιά, περισσότερα από τρία, για τη μεταφορά της πέτρας και άλλες βοηθητικές εργασίες. Στις κομπανίες της Πελοποννήσου υπήρχε συνήθως και ένας βοηθός, όμως σε πολλές περιπτώσεις τον αντικαθιστούσαν τα μαστορόπουλα. Ο ζυγός αριθμός των μαστόρων δικαιολογείται από το γεγονός ότι σε κάθε τοίχο έπρεπε να χτίζουν συγχρόνως δυο, ο εμπειρότερος από έξω και ο λιγότερο έμπειρος από μέσα. Ωστόσο, ο αριθμός των μαστόρων δεν ήταν καθορισμένος: «Για να σταθεί ένα μπουλούκι και να μπορεί να βγάλει δουλειά έπρεπε να έχει δυο ζευγάρια μαστόρους και ένα με δυο πελεκάνους. Αν ήταν γρήγοροι οι μαστόροι, ο πελεκάνος δεν τους προλάβαινε. Ήταν και φορές που θέλαμε δυο ζευγάρια μαστόρους και άλλους τόσους πελεκάνους, όταν φτιάχναμε μεγάλα έργα με εμφανείς πέτρες, όπως ήταν οι εκκλησίες. Όταν είχαμε να χτίσουμε μεγάλες εκκλησίες με πελεκημένες πέτρες το μπουλούκι ήταν μεγαλύτερο» (Μαστοροχώρια Ιωαννίνων).

«Ήμασταν τέσσερις μαστόροι και κοντέψαμε να χτίσουμε ένα χωριό στο Βάλτο. Είχαμε μαζί μερικά παιδιά και όταν αύξαναν οι δουλειές παίρναμε κι άλλους μαστόρους για να προλάβουμε να μη μας βρει ο χειμώνας» (Τζουμέρκα).

Η μαρτυρία αυτή μας δείχνει την ελαστικότητα του συστήματος και τη χαλαρή οργάνωση του μπουλουκιού, που μπορούσε να αυξάνει ή να μειώνει τα μέλη του. Ενδεικτική είναι η μαρτυρία από χειρόγραφο του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας (Γκούτος 1985: 66):

«προπολεμικώς είχε την έδρα του εν Βερδικούση [Ελασσώνος] μεγάλη συγκροτημένη ομάς 18-20 κτιστών Μακεδόνων της περιοχής Βοΐου υπό την ηγεσία του πρωτομάστορος Μπαρμπαγιώργη οι οποίοι εφάνησαν εργατικότετοι, συνεπέστατοι και ανήγειραν τα 80% των οικιών τότε».

Όταν υπήρχαν δυο ζευγάρια μαστόρων, συνήθιζαν να κινούνται αντιστρόφως ανά ζεύγη πάνω στις σκαλωσιές, συγκλίνοντας προς το κέντρο ή αποκλίνοντας απ' αυτό,

οπότε ο τοίχος ανορθωνόταν με αρμονικό ρυθμό. Η συμμετοχή των ζώων στη διεκπεραίωση της εργασίας ήταν καθοριστική. Ο μάστορας που είχε ένα γαϊδούρι ή ένα μουλάρι έπαιρνε επιπλέον αμοιβή:

«Ο κάθε μάστορας και οικογενειάρχης, για να μπορεί να ανεβάσει το μερδικό του, έπαιρνε μαζί του και το γάιδαρό του μα και το παιδί του. Όσα σπίτια είχαν δυο άντρες στη μαστοριά και καναδυό γαϊδούρια θεωρούνταν πιο εύπορα (Παπαθεοδώρου 2000: 76).

Οι πληροφορητές μας το σχολιάζουν σήμερα σχεδόν αυτοσαρκαστικά: «Μεροκάματο εμείς, μεροκάματο κι ο γάιδαρος».

4.4. Εργασιακές σχέσεις

Είναι δύσκολο σήμερα να προσπαθήσει κανείς να διερευνήσει τους συνεργατικούς θεσμούς των μπουλουκιών. Δεν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες (οι συμβάσεις δεν αναφέρονται στις συνεργατικές σχέσεις μεταξύ των μελών της ομάδας) και οι αφηγήσεις αναφέρονται σε βιώματα και εμπειρίες των τελευταίων μπουλουκιών, τότε που η εμπορευματοποίηση είχε αρχίσει να διαμορφώνει διαφορετικές εργασιακές σχέσεις. Επιπλέον, πολλοί από τους σημερινούς μαστόρους εργάστηκαν επί σειρά ετών σε μεγάλα δημόσια έργα, φράγματα, σήραγγες, ή μεγάλα κτήρια που κατασκευάζονταν από εργοληπτικές εταιρείες. (Για παράδειγμα, στην Αγία Βαρβάρα θεωρούν σημείο αναφοράς το δρόμο στην Κακή Σκάλα Αττικής).

Σύμφωνα με δημοσιευμένες εργασίες (Γκούτος 1985), οι πλανόδιοι οικοδόμοι μετείχαν σε συμβάσεις εργασίας και έργου· συχνά αποτελούσαν ιδιότυπες εταιρείες χωρίς νομική υπόσταση, με διαχειριστή τον πρωτομάστορα (Γκούτος 1985: 66, 176 κ.ε.). Οι μορφές συνεργασίας δεν είναι ξεκάθαρες σε όλες τις περιπτώσεις, καθώς υπήρχε μεγάλη ποικιλία συνεργατικών και εργοδοτικών σχέσεων, τουλάχιστον κατά τα τελευταία χρόνια. Συνοψίζοντας την πολυπλοκότητα αυτή η Χατζημιχάλη (1953: 195) θα γράψει ότι ο πρωτομάστορας ήταν και εργολάβος και εργοδότης και συνεταίρος. Η συγκέντρωση των τριών ιδιοτήτων στο ίδιο πρόσωπο είναι αντιφατική· μπορούσε, όμως, να συμβαίνει σε περιπτώσεις ειδικών συμφωνιών. Σύμφωνα με μαρτυρίες μαστόρων, υπήρχαν συμφωνίες εργοδοτικής μορφής αλλά οι εργαζόμενοι συμμετείχαν και στα κέρδη.

Οι συνεργατικές μορφές που διαπιστώθηκαν στις συνεντεύξεις με τους μαστόρους σε όλες τις περιοχές της έρευνας είναι:⁷³

---

⁷³ Για το νομικό χαρακτήρα των συμφωνιών και περισσότερο σχετικό υλικό, βλ. Γκούτος 1985: 176 κ.ε.

- Συνεργατικές ομάδες που εργάζονταν από κοινού, με τον πρωτομάστορα να έχει πρωτεύοντα ρόλο. Στην περίπτωση αυτή η αμοιβή του πρωτομάστορα ήταν αυξημένη.

- Ομάδες που συγκροτούσε ο πρωτομάστορας και τα μέλη τους εργάζονταν με σχέση εξαρτημένης εργασίας. Στην ουσία ο πρωτομάστορας λειτουργούσε ως εργολάβος (εργολάβος έναντι των κυρίων των έργων, εργοδότης έναντι των μισθωτών μαστόρων).⁷⁴

- Ομάδες στις οποίες δυο ή τρεις μαστόροι λειτουργούσαν ως εργολάβοι και οι υπόλοιποι εργάζονταν ως μισθωτοί ή λάμβαναν μικρότερα ποσοστά.

Θα συμφωνήσουμε με τον Νιτσιάκο (1995: 95) ότι κανόνας φαίνεται να ήταν το μοίρασμα των κερδών με υπολογισμό τη συμβολή του καθένα σε εργασία, εργαλεία και ζώα. Και επειδή τα εργαλεία ήταν σχετικά λίγα, γεγονός που επέτρεπε και τη μεταφορά τους στα πολυήμερα ταξίδια των ετήσιων αποδημιών, φαίνεται ότι «βάραινε» ιδιαίτερα η προσφορά εργασίας και ιδιαίτερα της ειδικευμένης.

Οι συμφωνίες ανάμεσα στα μέλη των μπουλουκιών ήταν προφορικές, σύμφωνα με τις αρχές για την αξία του «λόγου»⁷⁵ που χαρακτηρίζουν τις αγροτοκτηνοτροφικές κοινότητες του ελληνικού χώρου. Οι συμφωνίες ανάμεσα στην ομάδα (που την εκπροσωπούσε ο πρωτομάστορας) και τους ιδιοκτήτες προέβλεπαν το είδος και το μέγεθος της κατασκευής, το ποσόν, τον τρόπο πληρωμής, ενώ συχνά προέβλεπαν ακόμη και τη διατροφή και τη διαμονή των μαστόρων στους τόπους εργασίας. Οι πληροφορητές μας σπεύδουν να διευκρινίσουν ότι οι προβλέψεις για τη διαμονή και τη διατροφή συνηθίζονταν κατά τα τελευταία χρόνια (τις τελευταίες δεκαετίες) δραστηριοποίησης των μπουλουκιών, όταν είχε αρχίσει να ανεβαίνει το βιοτικό επίπεδο· παλαιότερα διέμεναν στο ύπαιθρο, σε στάβλους, αποθήκες, καταστήματα και πρόχειρες καλύβες. Διατηρούνται, όμως, ακόμη μνήμες για τις δύσκολες συνθήκες διατροφής και την κακή ποιότητα του φαγητού και τη μονοφαγία, δηλαδή την κατανάλωση μιας φτηνής τροφής σε καθημερινή βάση. Τέτοια φτηνή («λαϊκή») τροφή ήταν τα όσπρια, κυρίως τα φασόλια, που στη συμβολική της γλώσσας αντιπροσωπεύουν την ίδια την Ελλάδα.⁷⁶ Κάποιος από την ομάδα φρόντιζε να παρασκευάζει πρόχειρο φαγητό.⁷⁷ Όταν υπήρχαν συμφωνίες που προέβλεπαν διατροφή των μαστόρων, το σχετικό κόστος εξέπιπτε από τη συνολική αμοιβή.

⁷⁴ Βλ. και Κωνσταντινόπουλος 1987: 60, Γκούτος 1985: 176 κ.ε.

⁷⁵ Λόγος – συμβόλαιο, σύμφωνα με τη γνωστή πανελλήνια έκφραση.

⁷⁶ «Τι να θυμηθώ... ένα ταξίδι στο Τσιάμικο 70 μέρες 50 φασολάδες. Φύτρωσαν στο στομάχι» (*Αρμολόι* 1/1976: 9).

⁷⁷ Βλ. και *Αρμολόι* 1/1976: 10.

Οι σχέσεις ανάμεσα στα δυο συμβαλλόμενα μέρη δεν ήταν πάντα αρμονικές. Οι ίδιοι οι μαστόροι διηγούνται σήμερα τρόπους με τους οποίους προσπαθούσαν να «ξεγελάσουν» τους ιδιοκτήτες, αλλά και τρόπους με τους οποίους οι ιδιοκτήτες προσπαθούσαν να αποφύγουν να καταβάλουν ολόκληρα τα συμφωνηθέντα ποσά. Θα παραθέσω χαρακτηριστικά παραδείγματα από διηγήσεις μαστόρων: «Στη μέση του σπιτιού καρφώναμε ένα λεπτό ξύλο, που το χώναμε στη γη τόσο όσο ήταν το βάθος των θεμελίων. Στο τέλος μετρούσαμε τους τοίχους και υπολογίζαμε και το βάθος των θεμελίων. Μερικοί μαστόροι πότιζαν συνέχεια το ξύλο με νερό, το χώμα κάτω μαλάκωνε και το σπρώχνανε πιο μέσα για να κερδίσουνε πόντους. Δεν ήταν λίγο το κέρδος... λογάριασε, αν κέρδιζαν είκοσι πόντους, έπρεπε να λογαριάσουν το 20 επί το μήκος των τοίχων, που ήταν πάνω από πενήντα μέτρα, ή και περισσότερο, ανάλογα με το σπίτι, δέκα τετραγωνικά τα είχες κερδίσει πολύ εύκολα» (Μαστοροχώρια Ηπείρου).

«Όταν σφάζανε τον πετεινό και έμπαινε η πρώτη πέτρα, ο ιδιοκτήτης έριχνε νομίσματα για να στεριώσει. Αν ήταν φτωχός τα νομίσματα αυτά ήταν ψιλά, αν, όμως, ήταν πλούσιος το ποσόν είχε αξία, ακόμη και μια χρυσή λίρα θυμάμαι κάποτε. Τη βάζαμε κάτω από την πρώτη πέτρα και έτσι που έκανε ο πρωτομάστορας ότι κυλά την πέτρα, έχωνε με τρόπο το χέρι του και την έπαιρνε. Αν άξιζε τον κόπο τα μοιραζόμασταν, αλλιώς πίναμε ένα κρασί» (Κρήτη).

«Αρχίσαμε να χτίζουμε και ακούσαμε τον ιδιοκτήτη να διαμαρτύρεται, έλεγε πως ήταν πολλά τα λεφτά. Δεχτήκαμε, τι να κάνουμε; Αλλά βρήκαμε τρόπο να του τα πάρουμε: δεν αφήσαμε πόρτες. Ήρθε έξαλλος και λέει, πού είναι οι πόρτες; Του απαντήσαμε πως η συμφωνία δεν έλεγε για πόρτες. Αυτός χλώμιασε, πώς θα μπαίνω; λέει. Στο τέλος κάναμε καινούργια συμφωνία» (Μαστοροχώρια).

Οι ιστορίες αυτές, που εμφανίζονται ως προσωπικά βιώματα των μαστόρων, ακούγονται σχεδόν απαράλλακτες σε όλες τις περιοχές όπου δραστηριοποιούνταν ομάδες μαστόρων. Αλλά, εκτός από αυτά, που η συχνή επανάληψή τους και η συχνότητα με την οποία ακούγονται μας επιτρέπει να τα κατατάξουμε στην προφορική λογοτεχνία των μαστόρων, υπήρχαν και σημαντικοί μηχανισμοί άμυνας. Κανένα μπουλούκι δεν αναλάμβανε να αποτελειώσει μια οικοδομή που είχε αρχίσει άλλο: «Ξέραμε όλοι ότι κάποιο πρόβλημα θα υπάρχει, κι αφού το αφεντικό δεν τα βρήκε με τους άλλους δε θα τα 'βρισκε και με μας. Αλλά δεν ήταν μόνο αυτό. Ήταν και που σκεφτόμασταν ότι μπορούσαμε να είμαστε εμείς στη θέση τους» (Πεντάλοφος).

Όπως είπαμε ήδη, απέφευγαν να δουλεύουν στα ίδια μέρη πολλά μπουλούκια για το φόβο μήπως κάποιο αναγκαστεί να ρίξει τις τιμές. Συχνά, όμως, δεν αποφεύγονταν οι

καυγάδες. Η μικρότερη προσφορά δημιουργούσε συνθήκες ανταγωνισμού και «κατέληγεν ενίοτε εις βιαιοπραγίας» (Φωτόπουλος 1982: 25). Όπως φαίνεται, οι συνθήκες σκληρού ανταγωνισμού δεν απουσίαζαν. Αντιθέτως, γίνονταν αισθητές σε περιόδους κρίσεων. Στην περιοχή του Λαγκαδά είχαν εγκατασταθεί Ηπειρώτες μαστόροι το 1908. Το 1925 περίπου εμφανίστηκαν στην ίδια περιοχή και Αρβανίτες που έκλειναν δουλειές με χαμηλότερες τιμές (Αθανασόπουλος 1991: 40).

Οι ευρύτεροι συνεταιρισμοί δεν έλειπαν, ιδιαίτερα όταν επρόκειτο για κάποιο μεγάλο έργο. Ένας τέτοιος συνεταιρισμός συστάθηκε το 1908 στο Άγιον Όρος από μαστόρους που είχαν συγκεντρωθεί στο ρωσικό μοναστήρι του Αγίου Παντελεήμονα και προέρχονταν από διάφορες περιοχές. Οι μετακινούμενοι οικοδόμοι ήταν Ηπειρώτες και Αρβανίτες. Ονομάστηκε «αδελφική συντεχνία» και περιελάμβανε χτίστες, μαραγκούς, λατόμους, πλινθοποιούς κ.α. Είναι ενδιαφέρον ότι όλοι μιλούσαν μεταξύ τους τα κουδαρίτικα (Ξεναρίου–Μανασσή 1991: 67).

4.5. Οι περιοδικές αποδημίες και η αναζήτηση εργασίας

Οι περιοδικές μετακινήσεις παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες όσον αφορά στα οργανωτικά σχήματα, στις συμβάσεις, στη λογική των ετήσιων αποδημιών, διαφέρουν, όμως, όσον αφορά στο χρόνο αναχώρησης και επιστροφής. Αυτό οφείλεται τόσο στις ιδιαίτερες κλιματολογικές, περιβαλλοντικές και παραγωγικές συνθήκες των τόπων αναχώρησης και προορισμού, όσο και στις συνήθειες που επικράτησαν σε κάθε περιοχή. Οι μαστόροι από την Αγία Βαρβάρα και γενικά τις Κλουκίνες της Πελοποννήσου αναχωρούσαν στις αρχές του χειμώνα και επέστρεφαν τις παραμονές του Πάσχα.⁷⁸ Οι Λαγκαδινοί και οι υπόλοιποι Γορτύνιοι έκαναν τρία ταξίδια το χρόνο,

«το μαρτιάτικο, το μαγιάτικο και το αυγουσιάτικο. Το πρώτο διήρκει από Μαρτίου μέχρι Πάσχα, -διό και άλλως σαρακοστιανό εκαλείτο-, το δεύτερον ήτο συντόμου διαρκείας, -έφευγον τον Μάιον και επανήρχοντο τον Ιούνιον-, το δε τρίτον διήρκει από Προφήτη Ηλιού ή Αγίας Παρασκευής έως του Αγίου Δημητρίου» (Αικατερινίδης 1972: 109-110).

Είναι φανερό ότι οι μαστόροι φρόντιζαν να μη λείπουν από τα χωριά τους κατά τις μεγάλες γιορτές. Η επιστροφή του καλοκαιριού συνδυάζεται με την επιστροφή σε ένα από τα ονομαστά πανηγύρια των χωριών, αφού τα καλοκαιρινά πανηγύρια αποτελούν σημείο αναφοράς των κοινοτήτων. Οι μαστόροι από την Ήπειρο και τη Μακεδονία αναχωρούσαν στις αρχές της άνοιξης. Οι Θρακιώτες ξενιτεύονταν συνήθως τη δεύτερη

⁷⁸ «Χωρισμένοι κατά ομάδες -τα μπουλούκια- οι Βαρβαρίτες φεύγουν την ημέρα της γιορτής της Αγίας Βαρβάρας, στις 4 Δεκεμβρίου, ή την ημέρα που γιορτάζεται ο Άγιος Νικόλαος, στις 6 Δεκεμβρίου. Επιστρέφουν λίγο πριν το Πάσχα» (Ράλλη 1984: 66).

εβδομάδα της Μεγάλης Σαρακοστής και γύριζαν στα σπίτια τους τα Χριστούγεννα (Παπαθανάση-Μουσιοπούλου 1979: 546). Για τους Καρπάθιους δεν υπήρχε διαμορφωμένο πλαίσιο αναχωρήσεων και επιστροφών, φρόντιζαν όμως να ταξιδεύουν σε εποχές που ήταν εύκολα τα θαλάσσια ταξίδια.

Η εκκαθάριση και η πληρωμή των μαστόρων ή το μοίρασμα των κερδών γινόταν πριν την αναχώρηση για τις μόνιμες κατοικίες τους. Έχοντας εισπράξει χρήματα, φρόντιζαν να προμηθεύονται δώρα με τα οποία επέστρεφαν στις πατρίδες τους.

«Εις το τέλος κάθε ταξιδιού άνοιγαν τη σακκούλα και αφού αφηρούντο τα κοινά έξοδα, τα δια την διατροφή του μπουλουκιού, τα υπόλοιπα διενέμοντο εις μερδικά (ήτοι εις μερίδια). Ο πρωτομάστορας, οι άλλοι μαστόροι και ο λιθαράς έπαιρναν από δύο μερδικά -ένα δι' εαυτούς και ένα δια τα ζώα των-, τα μαστορόπουλα από ένα μερδικό, τέλος δ' ο λασπιτζής έπαιρνε κατά έν τρίτον ολιγότερον του ποσού των μαστόρων» (Αικατερινίδης 1972: 110).

Η εργασία δεν ήταν εξασφαλισμένη εκ των προτέρων. Μερικές φορές οι δουλειές των μπουλουκιών είχαν συμφωνηθεί από την προηγούμενη περίοδο, οπότε ο προορισμός ήταν προκαθορισμένος. Δεν ήταν σπάνιες, όμως, οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι μαστόροι περπατούσαν μέρες αναζητώντας δουλειά. Με κάθε τρόπο φρόντιζαν να γίνεται αισθητή η παρουσία τους:

«Στο δρόμο φορούσαν τη μαστορική ποδιά τους για να ξεχωρίζουν από τους κάθε λογής στρατολάτες. Αυτό διευκόλυνε τους χωριάτες απ' όπου περνούσαν να τους αναγνωρίζουν και να κλείνουν τις δουλειές τους» (Παπαθεοδώρου 2000: 74).

Αν δεν έβρισκαν δουλειά σε κάποια περιοχή, προχωρούσαν, συνέχιζαν την οδοιπορία.⁷⁹ Όλοι, πάντως, είναι σήμερα κατηγορηματικοί: όσο και αν δυσκολεύονταν, στο τέλος έβρισκαν δουλειά. Μαρτυρούν, μάλιστα, περιπτώσεις κατά τις οποίες έσπευδαν εκεί όπου υπήρχε καλή παραγωγή και οι άνθρωποι είχαν τη δυνατότητα να χτίσουν. Η ευθύνη για τη συλλογή τέτοιων πληροφοριών ανήκε στον πρωτομάστορα. Άλλωστε, εκτός από τις τεχνικές γνώσεις και το σεβασμό που έπρεπε να εμπνέει ο ίδιος, έπρεπε να γνωρίζει τρόπους εξεύρεσης εργασίας, να διατηρεί καλές κοινωνικές σχέσεις και να μπορεί να διαπραγματεύεται. Αναφέρονται περιπτώσεις που μετά από μια καλή αγροτική σοδειά συνέρεε στην ίδια περιοχή μεγάλος αριθμός μπουλουκιών.

Φαίνεται, όμως, ότι υπήρξαν και φορές που οι χτίστες έπαιρναν άπρακτοι το δρόμο της επιστροφής. Σε τοπική εφημερίδα του Μιχαλιτσίου Ιωαννίνων δημοσιεύτηκε το 1985 μια ενδιαφέρουσα περιγραφή (Ράπτης 2002: 639):

⁷⁹ «Άντε να μέναμε μια βδομάδα χωρίς δουλειά, άντε δυο βδομάδες. Ε, κάπου θα βρίσκαμε. Αν ήταν πολλά μπουλούκια, φεύγαμε για να μην αρχίσουμε να ρίχνουμε τις τιμές» (πληροφορητής από τον Πεντάλοφο Κοζάνης).

«Φορτωμένοι τους ντρουβάδες με τα σκουτιά και τα εργαλεία γύριζαν την Ήπειρο, έφταναν στη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα και τη Μακεδονία κατάκοποι και πολλές φορές νηστικοί. Και το χειρότερο, τύχαινε να μη βρουν δουλειά και ύστερα από τόσες και τόσες περιπέτειες χρωμένοι, πικραμένοι και βασανισμένοι να παίρνουν το δρόμο της επιστροφής».

4.6. Η ιεραρχική δομή της κομπανίας

Η εξέλιξη των μαστόρων της πέτρας αποτελούσε πάντα δοκιμασία πολύχρονη. Ξεκινούσαν από την κατώτερη βαθμίδα, ακολουθούσαν τις κομπανίες ως μαστορόπουλα ή λασποπαίδια, όπως τα έλεγαν σε κάποιες περιοχές. Μετά την απόκτηση εμπειρίας το μαστορόπουλο μπορούσε να εξελιχτεί σε ανώτερες βαθμίδες. Το επόμενο στάδιο ήταν εκείνο του «μέσα κτίστη» (έχτιζε από την εσωτερική πλευρά του τοίχου). Ακολουθούσε η εξειδίκευση ως «έξω κτίστης», το πέρασμα σε εξειδικευμένες τεχνικές (κατασκευή σκεπής με σχιστολιθικές πλάκες, χτίσιμο τζακιών). Σε περιοχές όπου ακολουθούσαν άλλες τεχνικές το στάδιο αυτό ισοδυναμούσε με το χτίσιμο αψιδωμάτων και καμαρών.

Το πελέκημα της πέτρας θεωρούνταν και το τελευταίο στάδιο εξειδικεύσεων, αν και οι διαχωρισμοί αυτοί δεν ήταν αυστηρά οριοθετημένοι. Για τις κομπανίες των Καρπαθίων που δούλεψαν στην Κρήτη, κορυφαίο στάδιο ειδικεύσης ήταν η κατασκευή καμαρών, έργο που αναλάμβανε συνήθως ο πρωτομάστορας. Για την κατασκευή μεγάλων έργων (καθεδρικών ναών, αρχοντικών) φαίνεται πως γίνονταν ειδικές συμφωνίες. Στη συνεργατική ομάδα συμμετείχαν και τεχνίτες με μεγαλύτερες εξειδικεύσεις. Αναλυτικότερα:

4.6.1. Μαστορόπουλα

Τα έλεγαν και *τσιράκια*, *λασποπαίδια*, *παρτιλήδες*, *υπηρέτες*, *παιδιά*. Στην Πελοπόννησο παρατηρείται το έθιμο του *ρογιάσματος* (βλ. αμέσως παρακάτω). Ήταν η φτηνή εργατική δύναμη, αντικείμενο εκμετάλλευσης από την πλευρά των μαστόρων και πρωτομαστόρων. Ήταν παιδιά που από την ηλικία των 10 ετών, άλλοτε 12, 13 ή 14, σχεδόν ποτέ μεγαλύτερα, ακολουθούσαν τις κομπανίες στα μακρινά ταξίδια τους. Σύμφωνα με τον Μουτσόπουλο, «πολλές φορές δεν ήταν ούτε δεκάχρονα» (1976: 358). Όλες οι πηγές και όλες οι μαρτυρίες που συγκεντρώθηκαν περιγράφουν το στάδιο αυτό ως μαρτυρικό. Ακόμη και σε περιπτώσεις που τα παιδιά ανήκαν σε συγγενικές ομάδες και εργάζονταν μαζί στην οικοδομή, οι συνθήκες εργασίας δεν διαφοροποιούνται. Τα παιδιά αυτά ακολουθούσαν τις κομπανίες των μαστόρων προσδοκώντας καλύτερη ζωή και ειδικεύση στη μαστορική. Ωστόσο, για την εξέλιξη αυτή δεν υπήρχε ούτε χρονικός

προσδιορισμός ούτε και πραγματική μαθητεία. Οι μαστόροι μου αφηγήθηκαν παρόμοιους τρόπους με τους οποίους μυήθηκαν στα μυστικά της οικοδομής:

«Το μεσημέρι που τρώγαμε, οι μαστόροι κάθονταν μια ώρα να ξεκουραστούν. Αυτός ήταν ο μόνος χρόνος που είχαμε στη διάθεσή μας για να μάθουμε. Πηγαίναμε στις σκαλωσιές και σιγά-σιγά κοιτάζαμε τι έκαναν οι άλλοι, το κάναμε κι εμείς. Αυτούς τους συνέφερε γιατί αν ήταν καλό το κτίσιμο το κρατούσαν και η δουλειά προχωρούσε λίγο. Αν δεν ήταν καλό τρώγαμε καρπαζιές, αλλά κανείς δεν μου έδειξε ποτέ, κανείς δεν μου είπε τι να κάνω. Ό,τι έμαθα, το έμαθα κλέβοντας με το μάτι. Αλλά πρόσεξε, την ώρα της δουλειάς δεν μπορούσες ούτε μάτι να ρίξεις, δεν μπορούσες να χαζέψεις, γιατί έτρωγες ξύλο» (Γαλατινή Κοζάνης).

«Στην Αθήνα δούλευα, ξεκουραζόμουν μια-δυο ώρες το μεσημέρι, αλλά όταν σηκωνόμουν να λείπανε πάντα τα εργαλεία. Τα έπαιρνε ένα παιδί, πήγαινε λίγο μακριά και δούλευε για να μην ενοχλήσει. Στο τέλος έμαθε τη δουλειά» (Κάρπαθος).

«Ήταν υποχρεωμένα να εκτελούν κάθε εργασία που δεν απαιτούσε ειδικές τεχνικές γνώσεις, επιπλέον δε και κάθε υπηρετική δουλειά που σχετιζόταν με την ομαδική συμβίωση (πλύσιμο, μαγείρεμα, θελήματα)» (Κωνσταντινόπουλος 1987: 63).

«Όλη τη μέρα κουβαλούσαν πέτρες και λάσπη ή ασβέστη στους μαστόρους και τη νύχτα δεν είχαν ανάπαυση γιατί έπρεπε να έχουν το νου τους στα ζώα, μην απομακρυνθούν βόσκοντας και κάνουν ζημιά στα σπαρτά. Η τροφή τους ήταν ελάχιστη. Τις Κυριακές, που οι μαστόροι ξεκουράζονταν ή έπαιζαν στα καφενεία, τα μαθητούδια βάζαν μπουγάδα στα ρούχα των μαστόρων» (Μουτσόπουλος 1976: 358).

Παρόμοιες είναι και οι αφηγήσεις μαστόρων από την Αλβανία:

«όταν οι μεγάλοι τρώγαν ή σταματούσανε λίγο, πηγαίναμε εμείς στον τοίχο και χτίζαμε τρεις, τέσσερις πέτρες. Ύστερα φεύγαμε μακριά περήφανοι μα φοβισμένοι. Αν μας έπιαναν, ποιος ξέρει, ίσως μας έδιωχναν...» (Μαντάς 2008: 77).

Στην Κάρπαθο, όπου οι εθιμικοί θεσμοί λειτουργίας των μαστορικών σιναφιών ήταν πιο χαλαροί και δεν υπάρχουν μαρτυρίες για ομαδικές μετακινήσεις, η μαθητεία περιελάμβανε και διδασκαλία των νεότερων μελών, ιδιαίτερα αν ανήκαν στη συγγενική ομάδα: «φώναζαν κοντά τα παιδιά, έλα δω, πάρε αυτή την πέτρα, βάλε τη πάνω, ίσιωσε, αλφάδιασε... οι πατεράδες και οι θείοι έδειχναν τα μυστικά της δουλειάς. Αν ήταν ξένα παιδιά δεν έδιναν και τόση σημασία».

Το κύριο έργο τους ήταν η μεταφορά λίθων και άλλων πρώτων υλών από το νταμάρι στο εργοτάξιο. Τα μεγαλύτερα μαστορόπουλα έφτιαχναν λάσπη και βοηθούσαν τους μαστόρους ανεβάζοντας πέτρες στις σκαλωσιές. Ανάμεσα στις κομπανίες των μαστόρων επικρατούσε η νοοτροπία κακομεταχείρισης των παιδιών. Οι ίδιοι το αιτιολογούν

σήμερα με διαφορετικούς τρόπους, πιστεύοντας ότι κάθε μάστορας ήθελε να πάρει την εκδίκησή του για όσα είχε υποστεί ο ίδιος ως παιδί· άλλοι θεωρούν ότι υπήρχε διαδεδομένη η αντίληψη ότι με την κακομεταχείριση ήταν πιο εύκολη η μάθηση. Πάντως, η γενιά των μαστόρων που συνάντησα είναι αυστηρή απέναντι στις προηγούμενες.

Τις συνθήκες διαβίωσης των παιδιών περιγράφει ο Παπαθεοδώρου (2000: 76-77):

«Στη μαστοριά θα 'χανε το δικαίωμα να δέρνουν τα μαστορόπουλα όποτε νόμιζαν, χωρίς να δίνουν λογαριασμό σε κανέναν γιατί, κατά τους νόμους της μαστοριάς, το μαστορόπουλο έπρεπε να κακοπεράσει, να πεινάσει, να μην κοιμηθεί αλλά να πονέσει για να 'χει δικαίωμα να γίνει μάστορας».

«Υπήρχαν μαστόροι που παράταγαν τη δουλειά τους και σκαρφάλωναν ακόμη και σε δέντρα προκειμένου να ελέγχουν την τήρηση της διαταγής τους: “κανένα μαστορόπουλο δεν πρέπει όταν επιστρέφει στο νταμάρι για να φορτώσουν πέτρες, να καθαλάει σε ζώο”. Απ’ τη μεγάλη κούραση που είχαν τα παιδιά, παράβαιναν τη διαταγή συχνά, αλλά συχνή επίσης ήταν και η τιμωρία τους. Ολημερίς χωρίς φαί, χωρίς νερό και με δυο στρατιές παραπάνω από τα άλλα μαστορόπουλα. Η οποιαδήποτε, όμως, τιμωρία, είχε και συνέχεια, το πρόστιμο. Αυτό σήμαινε ότι τα παιδιά, ειδικά αυτά που δεν είχαν κάποιον δικό τους, να ήσαν πάντα χρεωμένα έναντι του μπουλουκιού, με αποτέλεσμα να μην είχαν ποτέ το δικαίωμα, αν ήθελαν, να τα παράταγαν και να 'φευγαν» (Παπαθεοδώρου 2000: 78).

Οι πληροφορητές σταματούν ιδιαίτερα στις παιδικές μνήμες. Είναι το πιο μελανό σημείο απ’ όσα θυμούνται. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι δεν συνάντησα κανέναν που να επικροτεί αυτόν τον τρόπο συμπεριφοράς:⁸⁰

«Δεν μας αγαπούσανε οι μεγάλοι. Αν κάναμε λάθος τρώγαμε ξύλο. Και το φαγητό που μας έδιναν ήταν λίγο. Αν τύχαινε καμιά φορά να φάμε κρέας, ο πρωτομάστορας έτρωγε το καλό κομμάτι, οι μαστόροι το δεύτερο και για εμάς κανένα κόκαλο για να το γλύψουμε. Το ίδιο γινόταν με όλα τα φαγιά. Τρώγανε όλοι και μέναμε στο τέλος, με λειψές μερίδες, ποτέ δεν θυμούμαι να σηκώθηκα χορτάτος, πάντα πεινούσαμε. Αν είχε φρούτα και κλέβαμε κανένα, γεμίζαμε το στομάχι μας. Τα ρούχα του πρωτομάστορα τα πλέναμε εμείς, αλλοίμονο αν δεν τα πλύναμε καλά, και τα ρούχα και τα εσώρουχα» (Μαστοροχώρια Ιωαννίνων).

«Έμεινα μαστορόπουλο από το 1929 μέχρι το 1936, όλοι μέναμε πολλά χρόνια σ’ αυτή τη δουλειά. Όταν ήμουν 14 χρονών έσπασα το πόδι μου στο νταμάρι. Πάει ο μάστορας και το λέει στον πρωτομάστορα, λέει αυτός “το ένα έσπασε ή και τα δυο;” και να σκεφτείς ότι ήταν αδελφός της μάνας μου. Πονούσα, με είδαν κάτι καλοί άνθρωποι,

⁸⁰ «Τα μαστορόπουλα δούλευαν σκληρά και ξεκουράζονταν σπάνια, έτρωγαν λίγο και υπόκεινταν σε κάθε είδους προσβολές, πράγμα που είχε δυσμενείς συνέπειες για τη σωματική και πνευματική τους ανάπτυξη» (Κωνσταντινόπουλος 1987: 61).

έφεραν έναν πρακτικό, μου το έδωσε. Δεν μπορούσα να περπατήσω και κάθισα δυο μέρες: την τρίτη έρχεται ένας μάστορας: “σήκω γρήγορα”, μου λέει, “δεν θα τεμπελιάζεις εδώ”. Δούλεψα μερικές ημέρες με σπασμένο ποδάρι, να δες, εδώ είναι ακόμη τα σημάδια. Καθόμουν πίσω στο γαιδούρι, το φόρτωνα από το νταμάρι, το κατέβαζα στην οικοδομή, ξανακάθιζα στο ζώο, αυτό έκανα. Πού να πω τον πόνο μου; Ήταν ένα παιδί μαζί μας, δυστυχώς σκοτώθηκε την Κατοχή, κι αυτός έπαιρνε και το δικό μου ζώο γιατί το πόδι είχε πρηστεί. Ένας καλός άνθρωπος φώναξε στο τέλος πως δεν μπορούν να αφήσουν κουτσό ένα παιδί 14 χρονών, με λυπήθηκε, με πήγαν στο νοσοκομείο. Έτσι ήταν τότε, κι αν έμενα κουτσός, κι αν πέθαινα, κανένας δεν θα μιλούσε» (Σέρβου Γορτυνίας).

4.6.2. Οι «ψεχογιού» (το ρόγιασμα)

Στα ταξίδια των μαστόρων έπαιρνε μέρος και ειδική κατηγορία παιδιών που τα αποκαλούσαν «ψεχογιούς» (ψυχογιούς) ή «ρογιασμένους» στις κομπανίες της Πελοποννήσου. Η μεσαιωνική λέξη *ρόγια* σημαίνει δώρο, αλλά και μισθός που δινόταν σε μισθοφόρους. Στην ουσία ήταν κι αυτά μαστορόπουλα, χωρίς να θεωρείται όμως αυτονόητη, ούτε καν εύκολη, η άνοδός τους στην πυραμίδα των εξειδικεύσεων. Τις περισσότερες φορές, μάλιστα, δεν παρέμεναν για πολλά χρόνια στην οικοδομή. Παιδιά που προέρχονταν από φτωχές οικογένειες ή ορφανά από πατέρα εκμισθώνονταν από τους μαστόρους για συγκεκριμένες χρονικές περιόδους και το αντίτιμο το εισέπραττε η οικογένειά τους. Οι «συμβάσεις» αυτές δεν συνάπτονταν μόνο ανάμεσα στις οικογένειες και σε κάποιο μάστορα: όποιος μπορούσε να πληρώσει κάποιο μικρό χρηματικό ποσό μπορούσε να αποκτήσει για μεγάλα χρονικά διαστήματα ένα παιδί και να το εκμεταλλεύεται χωρίς όρους και χωρίς όρια.

Οι κομπανίες των μαστόρων φρόντιζαν πολλές φορές να έχουν μαζί τους τέτοια παιδιά: ήταν δωρεάν εργατική δύναμη που δεν είχε δικαιώματα, συχνά δεν επεδίωκε να «μάθει τη δουλειά», δεν μπορούσε να προβάλλει αξιώσεις.⁸¹ Μεταφέρω τον ορισμό που μου έδωσε ηλικιωμένος μάστορας από το Σέρβου Γορτυνίας: «Ήταν παιδιά που τα έδιναν οι γονείς τους για ένα, για δυο, για τρία χρόνια σε κάποιον άλλο και έπαιρναν

---

⁸¹ Είναι χαρακτηριστικά τα όσα γράφει ο Κ. Βοβολίνης: «Εκ δυο επαρχιών της Πελοποννήσου, της Κορινθίας και της Γορτυνίας, απεστέλλοντο εκ μικράς ηλικίας εις Αθήνας παιδιά προς βιοπορισμόν. Αλλά συμπατριώται αυτών εκμεταλλευταί, οι διαβόητοι μαστόροι, εκμισθούντες διά συμβολαίου παρά των πτωχών γονέων αυτά αντί ευτελούς τιμήματος, το οποίον προκατέβαλλον, καθίσταντο απόλυτοι αυτών δεσπότες και τύρρανοι. Το προϊόν της εργασίας των οι μικροί ατυχείς βιοπαιλαισταί, στιλβωταί υποδημάτων, οσηκομισταί, ή εφημεριδοπάλοι ώφειλαν να παραδίδουν την εσπέραν εις τον μάστορην. Και αλλοίμονον αν ήτο ανεπαρκές! Τα δυστυχή παιδιά υβρίζοντο βαναύσως, εδέρνοντο ανηλεώς, αφήνοντο νηστικά» (Κωνσταντινόπουλος 1987: 49).

λεφτά. Ο πατέρας μου έμεινε δυο χρόνια στα Λαγκάδια, μέχρι δεκαπέντε χρονών ρογιασμένος, δυο χρόνια δυο κατοστάρικα. Άλλα ήταν ορφανά, άλλα από φτωχές οικογένειες, τότε δεν τα πρόσεχαν τα παιδιά ούτε αυτοί που τα γεννούσαν ούτε οι άλλοι, τα είχαν και δούλευαν σκληρά από το πρωί ως το βράδυ. Ερχόταν ο πατέρας μου να φορτώσει ξύλα για τον αφέντη του και δεν τον άφηναν να περάσει από το σπίτι να δει τη μάνα του. Αν ο αφέντης ήταν μάστορας, το παιδί έπρεπε να τον ακολουθήσει στη δουλειά κι εκεί δεν υπήρχε ούτε συμπόνια, ούτε λύπηση».

Φαίνεται πως, εκτός από το τυπικό ρόγιασμα (την εκμίσθωση της παιδικής εργασίας σε ετήσια βάση), υπήρξαν και περιπτώσεις κατά τις οποίες τα παιδιά έμπαιναν «υπερέτες» μόνο για όσο διάστημα διαρκούσαν οι περιοδικές αποδημίες. Αν και το υπονοεί σαφώς ο Κωνσταντινόπουλος (1983: 51), η έρευνά μου δεν το επιβεβαιώνει: στη μνήμη των μαστόρων μένει το τυπικό ρόγιασμα για δυο ή τρία χρόνια. Η μόνη ένδειξη που βρήκα από τις προφορικές μαρτυρίες ήταν η αναφορά ηλικιωμένου μάστορα από το Σέρβου: «αν ήταν να μάθει και τέχνη στο παιδί, πλήρωνε λιγότερα χρήματα στον πατέρα του». Η συνήθεια αυτή φαίνεται πως δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα:

«Οι γονείς ή άλλοι κηδεμόνες εκμίσθωναν τις υπηρεσίες των παιδιών στις εύπορες οικογένειες, σε διάφορους “μαστόρους” και σε επιχειρηματίες της Αθήνας έναντι ενός ελαχίστου ετήσιου ποσού, που εισέπρατταν οι γονείς ή οι κηδεμόνες. Τα παιδιά αυτά δούλευαν για ένα κομμάτι ψωμί από το πρωί ως το βράδυ» (Κωνσταντινόπουλος 1987: 38).

Κατά τη λήξη κάθε περιοδικής μετανάστευσης τα μέλη της κομπανίας μοιράζονταν τα αναλογούντα κέρδη. Τα μαστορόπουλα έπαιρναν το μικρότερο ποσοστό, το ίδιο ποσοστό αναλογούσε και στους ψυχογιούς. Όμως, δεν τα εισέπρατταν οι ίδιοι, ούτε οι οικογένειές τους, αλλά ο μάστορας ο οποίος τα είχε στη δούλεψή του.

Οι μαστόροι θεωρούν σήμερα εγκληματική αυτή τη συμπεριφορά: «παιδιά που δεν είχαν ένα ρούχο να βάλουν πάνω τους. Από την ώρα που έφευγαν από το σπίτι τους, οι γονείς δεν είχαν κανένα λόγο, όλη την ευθύνη την είχε ο μάστορας, ούτε μπορούσαν οι γονείς να ρωτήσουν για τη συμπεριφορά του αφεντικού» (μάστορας από το Λευκοχώρι Γορτυνίας).

4.6.3. Πουργοί, τριότες, λασπιτζήδες

Ήταν αυτοί που ασκούσαν βοηθητικές εργασίες, ημι-ειδικευμένοι εργάτες της οικοδομής. Συνήθως ήταν επιφορτισμένοι με το ανέβασμα υλικών στις σκαλωσιές, με την παρασκευή της λάσπης και με άλλες σχετικές εργασίες. Ύστερα από μακρά θητεία αποτελούσαν πολύτιμους συνεργάτες των μαστόρων· ήξεραν τι πέτρες (σε σχήμα και σε

μέγεθος) ήθελε κάθε φορά ο χτίστης και φρόντιζαν να τον τροφοδοτούν εγκαίρως για να μην υπάρχουν καθυστερήσεις. Τριότες (ή τριώτες) τους έλεγαν στα μαστοροχώρια της Πελοποννήσου.

4.6.4. Πετροκόποι – νταμαρτζήδες

«Πολλοί πίστευαν πως ήταν παρακατιανοί, αλλά δεν ήταν καθόλου. Ήξεραν να δουλεύουν καλά. Η πέτρα στο νταμάρι θέλει μεγάλη τέχνη για να βγει, ο λατόμος ήξερε πώς θα τη χτυπήσει και πού. Αν ήταν καλός ο νταμαρτζής ευκολυνόταν και η δική μας δουλειά. Μας έδινε καλό υλικό, δεν έστελνε στην οικοδομή άχρηστες πέτρες. Εγώ νομίζω πως ο καλός λατόμος είναι σαν τον καλό μάστορα» (Μαστοροχώρια). Τα λόγια του παλαιού μαστόρου αρκούν για να περιγράψουν το πλαίσιο εργασίας του πετροκόπου.

4.6.5. Μέσα χτίστες – μεσομάστορες

Ήταν ο μάστορας που δούλευε από την εσωτερική πλευρά των τοίχων, έχτιζε δηλαδή τους μη ορατούς, τους τοίχους που οι ατέλειές τους μπορούσαν να καλυφθούν με επιχρίσματα.⁸² Γενικά, ο «μέσα μάστορας» δεν διέθετε μεγάλη εμπειρία, ή τεχνική κατάρτιση. Τη θέση την καθόριζε ο πρωτομάστορας, ο οποίος και εκτιμούσε τις δυνατότητες του καθένα. Όμως, είτε έχτιζε απ' έξω είτε έχτιζε από μέσα, ελάμβανε την ίδια αμοιβή. Η παραμονή κάποιου χτίστη σ' αυτή τη βαθμίδα για πολλά χρόνια δεν ήταν καθόλου τιμητική. Αποτελούσε ένδειξη μειωμένων δυνατοτήτων: «Λέγαμε, καλό παιδί είναι αλλά χτίζει από μέσα» (Τζουμέρκα).

Στη Δυτική Μακεδονία ο πληροφορητής μου είχε να διηγηθεί μια «πραγματική ιστορία». Δυο παιδιά μάλωναν στο σχολείο και το ένα κορόιδευε το άλλο: «...τι να σου πω εσένα που είσαι παρακατιανός και ο πατέρας σου χτίζει από μέσα».

Παρόμοιες «ιστορίες» ακούγονται και σε άλλες περιοχές· ανεξαρτήτως από το αν απηχούν πραγματικά γεγονότα, καταμαρτυρούν το συμβολικό νόημα που προσλάμβανε η τεχνική κατάρτιση του μάστορα στις συμβιωτικές ομάδες των μαστόρων.

4.6.6. Έξω μάστορες – «φατσαδόροι»

Είναι το τελευταίο στάδιο πριν τον πετροπελεκητή, που συχνά ταυτιζόταν με τον πρωτομάστορα. Ήταν έμπειροι και ήξεραν καλά τα μυστικά της πέτρας. Τα κριτήρια με τα οποία έκριναν τη δουλειά τους οι άλλοι ήταν σχετικά με τη στερεότητα του κτηρίου

---

⁸² «Ο πρωτομάστορας και οι μαστόροι χτένανε τα τοιχία, δηλαδή έκτιζον τους τοίχους, ειργάζοντο δε δυο-δυο, ζευγάρια. Παίρνει το ένα ζευγάρι τη μια πλάτη του σπιτιού και το άλλο την άλλη. Απ' έξω βγαίνει ο καλλίτερος τεχνίτης» (Αικατερινίδης 1972: 109).

και την «αλφαδιά των τοίχων»: «Θεωρούσα τιμή μου να μου πουν πως ο τοίχος που χτίζω δεν έχει ψεγάδι. Αν έγερνε ή αν τον έβλεπες να κάνει κοιλιά, ήταν μεγάλη ντροπή. Ένας καλός μάστορας δεν πήγαινε ποτέ από μέσα, το θεωρούσε υποτιμητικό, εκτός και αν υπήρχε ανάγκη. Μια φορά στην Κυπαρισσία μοιραστήκαμε δυο καλοί μαστόροι τη δουλειά, μια μέρα αυτός από μέσα, μια μέρα εγώ» (Λαγκάδια Γορτυνίας).

Οι δυο μαστόροι, ο μέσα και ο έξω, περνούσαν όλη τη μέρα μαζί, ο ένας απέναντι ακριβώς από τον άλλο· η συνεργασία μεταξύ τους ήταν απαραίτητη, όπως και οι καλές σχέσεις: «Ήμασταν σαν αδέρφια. Βοηθούσε ο ένας τον άλλο. Πιάσε μια μπατική, βάλε μια δρομική, στο τέλος όλα γίνονταν με τα μάτια» (Κάρπαθος).

4.6.7. Πελεκάνοι

Το ανώτατο στάδιο της μαστορικής εξειδίκευσης. Ο μάστορας που έφτανε ως αυτό το στάδιο είχε περάσει επιτυχώς από όλα τα στάδια. Ήταν υπεύθυνος για την καλή εμφάνιση του κάθε κτηρίου, πελεκούσε τα αγκωνάρια, τις παραστάδες, τα επίθυρα. Δεν ήταν απαραίτητο να γνωρίζει σχέδιο και να μπορεί να φτιάξει λιθόγλυπτα, αν και αυτό θεωρούνταν σημαντικό προσόν. Οι λοξές αποτιμήσεις στις γωνιές αποτελούσαν μια από τις εργασίες με τις οποίες ήταν επιφορτισμένος, όπως και όλα τα ειδικά έργα που απαιτούνταν («σκάρπα τοίχου»).

4.6.8. Οι πρωτομάστορες

Με έβαλε και καβάλα στο γάιδαρο ο αρχιμάστορας, ώσπου σκαπετίσαμε πίσω από μια ράχη, για να μη μας βλέπει η μάνα μου, και μετά με κατέβασε...

Μαστορόπουλο από την Πυρσόγιαννη (*Αρμολόι* 1/1976: 13).

Ανεξάρτητα από την άτυπη νομική μορφή των μπουλουκιών, ο πρωτομάστορας, που ονομαζόταν και αρχικούδαρης στον βορειοελλαδικό χώρο (Μουτσόπουλος 1976: 358), είχε πάντα αυξημένες αρμοδιότητες. Το σύστημα ανέλιξης στην κορυφή της πυραμίδας ήταν εντελώς διαφορετικό από το σημερινό, που ο εργολάβος πρέπει να έχει κυρίως οικονομική υπόσταση και κύκλο γνωριμιών για να μπορεί να παίρνει δουλειές. Στην παραδοσιακή ιστοριογραφία ο πρωτομάστορας ήταν φτασμένος τεχνίτης που είχε περάσει από όλα τα στάδια, είχε καταξιωθεί και μπορούσε να συνάπτει συμφωνίες. Ο Νιτσιάκος (1995: 92) διαχωρίζει την εικόνα που παρουσιάζουν για τους πρωτομαστόρους τα συγγράμματα «ρομαντικού “πατριωτικού” προσανατολισμού» από

εκείνην που μεταφέρουν οι μαρτυρίες των μαστόρων.⁸³ Σύμφωνα με τον Χρ. Κωνσταντινόπουλο (1983: 49),

«η ανάδειξη του ως αρχηγού και ο τρόπος με τον οποίο διοικούσε την ομάδα των χτιστών δεν καθοριζόταν από γραπτές καταστατικές διατάξεις, όπως συνέβαινε συνήθως στις συντεχνίες, αλλά από άγραφους κανόνες».⁸⁴

Βασικό προσόν του ήταν να εμπνέει σεβασμό και να τηρεί ισορροπίες.

Ο πρωτομάστορας ήταν επιφορτισμένος με την εξεύρεση εργασίας και τη σύναψη συμφωνιών· ανάλογα με τη μορφή της συνεργασίας οι συμβάσεις συνάπτονταν με τη συμφωνία όλων των μαστόρων. Ο ίδιος εκπροσωπούσε την ομάδα, ήταν υπεύθυνος για τη σωστή οργάνωση και για την καλή εκτέλεση της εργασίας, καθώς και για τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, σε περιόδους που δεν υπήρχαν σχέδια αρχιτεκτόνων. Το τελευταίο αυτό στοιχείο δείχνει και το βαθμό της εμπειρίας που απαιτούνταν.⁸⁵

Η εξουσία του, ιδιαίτερα όταν ήταν επικεφαλής συνεργατικής ομάδας, ήταν αυξημένη, αλλά μέσα στο πλαίσιο των καλών σχέσεων με τους μαστόρους. Δεν συνέβαινε το ίδιο όσον αφορά στις σχέσεις του με τα μαστορόπουλα· απέναντι σ' αυτά τα παιδιά η εξουσία του ήταν απόλυτη και η συμπεριφορά του μπορεί να χαρακτηριστεί ακόμη και βάνουση.

Με τους μαστόρους οι σχέσεις ήταν καλύτερες: «αν ήξερε πως διαφωνούσαν οι υπόλοιποι, ακόμη κι αν δεν του το έλεγαν, αυτός το καταλάβαινε και έκανε πίσω».⁸⁶ Οι σημερινοί μαστοροί δεν έχουν την καλύτερη εικόνα για τους πρωτομάστορους. Πιστεύουν ότι εκμεταλλεύονταν τους τεχνίτες, συχνά τους έκλεβαν κιόλας. Στην Ήπειρο διηγούνται ένα ανεκδοτολογικό περιστατικό για πρωτομάστορα που λογάριάζε τα μεροκάματα του τεχνίτη:

«έλεγε “τρεις πενήντα, ενενήντα, πάρε και δέκα παραπάνω επειδή δούλεψες πολύ”. Του έδινε ένα εκατοστάρι και του έκλεβε τα άλλα». (Βλ. και *Αρμολόι* 1/1976: 10).

Στο περιοδικό των νέων της Πυρσόγιαννης, στο πρώτο τεύχος, φαίνεται η τάση διαφοροποίησης των μαστόρων από τους πρωτομάστορες:

«Πολλοί μαστοροί μιλούν με τα χειρότερα λόγια γι' αυτούς. Ο φόβος όμως τότε να μείνει κανείς έξω απ' τα μπουλούκια, με λίγα λόγια να χαρακτηριστεί, ανάγκαζε τους μαστόρους να σκύβουν το κεφάλι στις ανεξέλεγκτες πρωτοβουλίες του. Όταν τολμούσαν να αντιπαραθέσουν άλλη γνώμη

⁸³ Στα ρομαντικά συγγράμματα, στα οποία «είναι εμφανής η τάση εξιδανίκευσης της ζωής του παλιού καιρού στο χωριό», αναφέρεται ότι «πρυτάνευε αρμονία, δικαιοσύνη και ισότητα στα μπλούκια...», άποψη με την οποία δεν συμφωνεί η πλειοψηφία των μαστόρων.

⁸⁴ Προφανώς ο καλός μελετητής των Πελοποννησίων μαστόρων αναφέρεται στη μορφή της συνεργασίας που συνηθιζόταν σε μεγάλη κλίμακα στις παλαιότερες εποχές (άτυπη εταιρική σχέση).

⁸⁵ «Τις πέτρες επελεκτούσε ο πελεκάνος, ένας από τους μαστόρους ή και ο ίδιος ο πρωτομάστορας. Έργον του πρωτομάστορα ήτο και η εκπόνησις του σχεδίου του σπιτιού» (Αικατερινίδης 1972: 109).

⁸⁶ Βλ. και Κωνσταντινόπουλος 1987: 58, όπου αναφέρεται ότι ασκούσε εξουσία ως εκπρόσωπος της ομάδας και με τη σιωπηρή έγκριση των άλλων μαστόρων.

διώχονταν και το χειρότερο δεν βρίσκανε αλλού δουλειά, γιατί σκοντάφτανε στις συμφωνίες των πρωτομαστόρων. Στα χέρια του κρατούσε κάθε συμφωνία κρυφή και φανερή πούκανε με το νοικοκύρη του σπιτιού, τα δευτέρια των λογαριασμών με το μπακάλη του τόπου και τον έλεγχο πάνω στο χτίσμα. Είχε απεριόριστη δύναμη αφού ήταν σε θέση να χαρακτηρίσει τους άλλους σε μαστόρους για τοίχο (πρώτη κατηγορία) και σε παρακεντέδες (για νταμάρια και για δευτερες δουλειές) κι ας ήταν πολλές φορές ο ίδιος ο χειρότερος τεχνίτης» (Αρμολόι 1/1976: 10).

4.5. Περί «ύφους»...

Συχνά οι μαστόροι μιας περιοχής γνώριζαν τα δρομολόγια των συναδέλφων τους από άλλες περιοχές, όχι μόνο από την πληροφόρηση που μπορεί να υπήρχε, αλλά και από το ιδιαίτερο ύφος του χτισίματος. Οι μαρτυρίες των μαστόρων δίνουν μια πλήρη εικόνα για το διαφορετικό «ύφος» των λιθόκτιστων κατασκευών του ελληνικού χώρου:

«Αν δω ένα σπίτι ξέρω ποιοι το χτίσανε. Τα πιο καλά, τα πιο όμορφα, τα χτίζανε οι Λαγκαδινοί. Εγώ είμαι από το Σέρβου, αλλά το λέω: μαστόρους σαν τους Λαγκαδινούς δεν θα βρεις πουθενά. Οι Βαρβαρίτες χτίζανε αλλιώς, έβλεπα τα ξύλα που βάζανε, πολλά ξύλα, το καταλάβαινα» (Σέρβου Γορτυνιάς).

«Όποιος δεν είναι μάστορας μπορεί να μην καταλάβει, αλλά εγώ ξέρω. Τα σπίτια που χτίζαμε έχουν άλλο αέρα, φαίνονται. Δε λέω, καλοί είναι και οι άλλοι, αλλά εγώ το δικό μας το ξέρω, γνωρίζω τη δουλειά που κάνανε οι παλιοί, μεγάλοι μαστόροι, χτίζανε το σπίτι και καθόσουνα και χάζευες τους τοίχους. Αν βλέπαμε άλλο χτίσιμο φρέσκο, καταλαβαίναμε πως μας πρόλαβαν άλλοι και φεύγαμε» (Τζουμέρκα).

Οι διαφοροποιήσεις αυτές φαίνονται ακόμη:

«Αν τα έργα των Λαγκαδινών και των Ηπειρωτών δύσκολα ξεχωρίζουν μεταξύ τους, των Βαρβαριτών, ιδιαίτερα τα λαϊκά σπίτια (όχι τα πλουσιόσπιτα), φαίνονται από την πρώτη ματιά, έτσι που μπορούμε να μιλάμε για δική τους τεχνική και δικό τους ύφος. Το χαρακτηριστικό γνώρισμα της τεχνικής τους είναι η συχνή χρήση του ξύλου. Το χρησιμοποιούν πρώτα-πρώτα σε πολλαπλές ενισχυτικές οριζόντιες ζώνες που προστατεύουν αντισεισμικά το κτίριο. Οι ζώνες αυτές, πολλές φορές κάθε ένα μέτρο, αγκαλιάζουν περιμετρικά το κτίριο δίνοντάς του άλλη αίσθηση. Για κάθε ζώνη χρησιμοποιούν τρία ξύλα: ένα στη μέση του τοίχου και τ' άλλα δύο εξωτερικά. Για να συνεργάζονται σε μια ενιαία ζώνη, συνδέονται εγκάρσια με ξύλινους συνδετήρες με κεφαλή που προβάλλει από την τοιχοποιία, τα λεγόμενα χατίλια» (Χριστόπουλος 1985: 37).

5. Η κοινωνική θέση των μαστόρων

Δεν υπάρχει μάστορας που να μη δανείζεται πριν φύγει για ταξίδι. Έτσι μόνο μπορούν να καλύψουν τις βασικότερες ανάγκες της οικογένειας στο διάστημα που λείπουν.

Αρμολόι 1/1976: 9.

Τα ποσοστά των εξειδικευμένων μόνιμων κατοίκων στα ελληνικά μαστοροχώρια παρουσιάζουν σημαντικές διακυμάνσεις και σχετίζονται με κοινωνικούς, οικονομικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες. Σε οικισμούς όπως η Αγία Βαρβάρα Καλαβρύτων, η Πυρσόγιαννη (και άλλοι της ίδιας περιοχής), τα ποσοστά των οικοδόμων κατοίκων είναι πολύ μεγαλύτερα από αυτά που συναντάμε σε άλλα μαστοροχώρια. Στην Πυρσόγιαννη δεν ακολουθεί τη μαστορική «η μειοψηφία εκείνη των οικογενειών που διέθεταν μεγάλες περιουσίες, κυρίως εκτός των ορίων της κοινότητας» (Νιτσιάκος 1995: 86).

Σε άλλες περιπτώσεις η κατανομή των επαγγελματιών ενασχολήσεων είναι διαφορετική. Στα μαστοροχώρια της Γορτυνίας παρατηρούμε μεγάλο μέρος των κατοίκων να ασχολείται με την πέτρα και ένα άλλο να αρκείται στην εκμετάλλευση του αγροτικού κλήρου. Σε πολλούς οικισμούς αναπτύσσονται επαγγέλματα σχετικά με την εξυπηρέτηση των αναγκών των μαστόρων. Στην Αγία Βαρβάρα «αν περνούσες έξω από τον σαμαρά θα έβλεπες τους μαστόρους να στέκουν στη σειρά. Καθένας είχε και το ζωντανό του και το έπαιρνε μαζί του. Με αυτό κουβαλούσαν τις πέτρες, τα σαμάρια χαλούσαν...»

Το ίδιο, αν και σε μικρότερο βαθμό, συνέβαινε με τους σιδεράδες (γύφτους ή χαλκιάδες): επισκεύαζαν τα εργαλεία ή κατασκεύαζαν καινούργια. Επιπλέον υπήρχαν επαγγέλματα σχετικά με την εξυπηρέτηση των οικιακών αναγκών, όπως μπακάλικα.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες αναδεικνύονται ως κυρίαρχες οι ομάδες που κατέχουν μεγάλες ιδιοκτησίες γης και έχουν πρόσβαση στα κέντρα εξουσίας. Ωστόσο, δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε τις διαφοροποιήσεις που υπήρχαν ανάμεσα στους απλούς μαστόρους και στους πρωτομάστορες. Οι τελευταίοι κατάφερναν συχνά να εξελιχθούν σε εργολάβους. Τα φαινόμενα αυτά παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις και εξίσου σημαντικές κοινωνικές ανακατατάξεις.

Η κοινωνική κινητικότητα δεν αποτελούσε άγνωστο φαινόμενο για τους μαστόρους. Μαρτυρούνται περιπτώσεις χτιστών που ανελάμβαναν εργολαβικά έργα, μικρά στην αρχή, μεγαλύτερα στη συνέχεια, και η επιχειρηματική τους εξέλιξη υπήρξε πολύ καλή. Σε εφημερίδα της Ηπείρου του 1953 διαβάζουμε:

«Οι κάτοικοι του βορείου τούτου τμήματος της Κονίτσης είναι εις άκρον φιλόπονοι· ησχολούνται δε μέχρι τούδε εις την οικοδομικήν τέχνην του τέκτονος μετά μεγάλου ζήλου και τιμιότητος, διά τούτο εκ της επαρχίας ταύτης εξήλθον οι διαπρεπέστεροι κτίσται της όλης Ηπειρού, όθεν και αποκαλούνται παρά των λοιπών Ηπειρωτών “Μαστοροχώρια” μετά τινος ειρωνείας. Πολλοί δεν τούτων φοβεροί διαχειρισταί του σφυρίου και καλλωπισταί πελεκητών λίθων απέβησαν εργολάβοι των δημοσίων έργων της Οθωμανικής Κυβερνήσεως και σχεδιασταί περικαλλών δημοσίων καταστημάτων».⁸⁷

Οι εργολάβοι που αναλαμβάνουν δημόσια έργα εγκαθίστανται στις πόλεις, ιδιαίτερα μετά την ενσωμάτωση περιοχών της Βόρειας Ελλάδας στο ελληνικό κράτος. Από την εποχή που εγκαταστάθηκαν οι πρώτοι Νησιώτες μαστόροι στην Αθήνα, κάποιοι μικροεργολάβοι κατάφεραν να αναλάβουν μεγαλύτερα έργα (Καμηλάκης 2002: 19). Σε όλα τα μαστοροχώρια του ελληνικού χώρου γίνεται λόγος για σπουδαίους επιχειρηματίες που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στον κατασκευαστικό τομέα ακόμη και σήμερα.

Μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα μοναδική επαγγελματική διέξοδος για τα παιδιά ήταν η μαστορική. Παρά το ότι όλοι γνώριζαν τη σκληρή ζωή των μαστορόπουλων, οι γονείς όχι μόνο συνηγορούσαν για να συμμετάσχουν στα μπουλούκια αλλά προσπαθούσαν να το επιτύχουν με κάθε τρόπο: «Από τη στιγμή που γεννιόταν κανείς εδώ ήξεραν όλοι τι θα κάνει όταν μεγαλώσει. Πήγαινα στο δημοτικό, ε, στα διαλείμματα τα αγόρια δεν παίζαμε με άλλο παιγνίδι παρά με την πέτρα. Χτίζαμε, χαλούσαμε, παίρναμε μια πέτρα και την κάναμε σφυρί. Δέκα χρονών χτίσαμε ένα σπιτάκι, το είδαν οι μαστόροι και χάρηκαν πολύ, να, λέγανε, τα παιδιά μας θα προκόψουν, και προκοπή ήταν η μαστορική. Όποιος δεν δούλευε στα μπουλούκια ήταν τεμπέλης» (πληροφορητής από τα Μαστοροχώρια Ιωαννίνων).

Η εικόνα που είχαν οι κάτοικοι των τόπων εργασίας για τους μαστόρους δεν ήταν καλή. Σύμφωνα με τους πληροφορητές, συχνά αναπτύσσονταν σχέσεις, πήγαιναν στα καφενεία με τους ντόπιους, αλλά δεν ήταν λίγες οι φορές που είχαν προβλήματα. Οι ίδιοι περιγράφουν τις αρνητικές στάσεις των κατοίκων ως αποτέλεσμα προκαταλήψεων και της αίσθησης υπεροχής που είχαν απέναντι στους μαστόρους. Υπήρξαν οικισμοί που δεν είχαν αποδεχτεί ποτέ τους μαστόρους, τους έβλεπαν ως ξένους που είχαν έρθει για να εκτελέσουν κάποιο έργο και να φύγουν. Οι μαστόροι περιγράφουν τη θέση τους λέγοντας «μάστορας σήμαινε παρακατιανός» (Αρμολόι 1/1976: 9).

---

⁸⁷ «Η επαρχία Κονίτσης: τοπογραφική περιγραφή εν έτει 1913», εφημ. *Αώς*, α.φ. 54/1-12-1954 – στο *Μαστοροχώρια* 2005: 27.

Στη δημιουργία αυτής της εικόνας συνετέλεσε και η σκληρή ζωή που ζούσαν στους τόπους προορισμού. Πρόχειρες καλύβες, εγκαταλελειμμένα σπίτια, ακόμη και η ύπαιθρος αποτελούσαν καταλύματα των μαστόρων. Οι ίδιοι θυμούνται πολύμηνες περιόδους διαμονής σε καλύβια που έφτιαχναν πρόχειρα με κλαδιά και χόρτα. Επιπλέον το φαγητό ήταν λιτό· σχεδόν πεινούσαν. Κι όταν έβρισκαν φαγητό, έτρωγαν πολύ. Μια φράση που ακουγόταν στους τόπους εργασίας, «αυτός τρώει σα μάστορας», λέγεται σήμερα σε όλους τους οικισμούς μαστόρων της ηπειρωτικής Ελλάδας.⁸⁸

«Τι είδαν τα μάτια μου! Έπιανε ο πρωτομάστορας την ελιά και τη χώριζε στα δυο. Δεν ματάειδα τέτοιο πράμα. Εμείς πεινούσαμε αλλά κατσουλώναμε από τον φόβο. Απ' το πρωί ως τη νύχτα δουλειά στο νταμάρι και σ' έτρωγε το λιοπύρι και η πείνα» (*Αρμολόι* 1/1976: 9).

Οι ίδιοι είχαν επίγνωση αυτής της κατάστασης αλλά δεν αντιδρούσαν. Η στάση τους απέναντι στους ντόπιους ήταν μάλλον αμυντική και επιφυλακτική: «Ίσως και να πιστεύαμε πως εμείς ήμασταν καλύτεροι απ' αυτούς. Αυτοί τι ήξεραν να κάνουν; Να σπέρνουν και να θερίζουν; Το ξέραμε κι εμείς, το έκαναν και οι γυναίκες στο χωριό. Αλλά εμείς μπορούσαμε να χτίσουμε παλάτια, να κάνουμε τις πέτρες να μιλούν. Αυτοί μπορούσαν;» (πληροφορητής από τα Μαστοροχώρια Ιωαννίνων).

Η προφορική λογοτεχνία των περιοχών απ' όπου κατάγονταν οι μαστόροι αποτυπώνει σαφώς αυτήν την εικόνα. Ανέκδοτα και αυτοσαρκασμοί κυκλοφορούσαν μεταξύ τους. Ίσως και να είχαν οι ίδιοι συμβιβαστεί με την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί. Ο Κωνσταντινόπουλος διέσωσε πλήθος ανεκδότων και άλλου υλικού από την Πελοπόννησο. Αν και δεν έχουν γίνει παρόμοιες προσπάθειες σε άλλες περιοχές (ή έχουν γίνει σε μικρότερη έκταση), διαπιστώνουμε ότι τα περισσότερα ανέκδοτα ακούγονται σε όλες τις περιοχές των μαστόρων, αναφέροντας τους πρωταγωνιστές ως χωριανούς τους. Μέσα από αυτά αναδεικνύεται η ίδια η κοινωνική πραγματικότητα. Πιθανώς έχουν την πηγή τους σε πραγματικές ιστορίες, σαν την παρακάτω που δημοσιεύτηκε το 1976 στο *Αρμολόι* (1/1976: 10):

- «Σ' ένα ταξίδι δούλευαν οι μαστόροι στο σπίτι μιας χήρας.
- Μάνα, λέει η κοπέλα, ήπια απ' τον κουβά το γομάρι.
  - Και τι πειράζει, ας ήπια απαντάει η τρανή.
  - Ήπια κι ένας μάστορας μωρ' μάνα.
  - Χύστο γρήγορα».

⁸⁸ «Πάμπολλα είναι τα ανέκδοτα που μιλούν για την πολυφαγία και την καλοφαγία των κτιστών. “Τρώει σαν Λαγκαδινός” ή “σαν Βαρβαρίτης” είναι φράσεις που λέγονται και σήμερα για όποιον τρώει πολύ» (Κωνσταντινόπουλος 1983: 56).

Πολλές φορές οι μαστόροι κατέβαλλαν προσπάθειες καλών σχέσεων με τους κατοίκους των περιοχών που πήγαιναν.⁸⁹ «Προσπαθούσαμε να πιάνουμε φίλιες, να πλησιάσουμε κάποιους ανθρώπους, αλλά τα αποτελέσματα δεν ήταν πάντα καλά. Άλλοι μας έβλεπαν σαν ξένους, άλλοι μας απέφευγαν. Αν ένας από μας ήξερε μουσική, πήγαινε στα καφενεία, σιγά-σιγά κάτι μπορούσε να γίνει» (πληροφορητής από τα Τζουμέρκα). Στο *Αρμολόι* (10/1980: 21) δημοσιεύτηκε ένα κείμενο για Πυρσογιαννίτες μαστόρους που έπαιζαν θέατρο (τη «Γκόλφω») το 1938 στη Λέλοβα (Νικολίτσι).

Η κοινωνική καταξίωση ερχόταν συχνά μέσα από την εργασία. Σε όλη την Ελλάδα μαρτυρούνται δύσκολα έργα τα οποία έχτισαν μαστόροι που απέκτησαν πολύ μεγάλη φήμη ακόμη και πέρα από τα όρια των κοινοτήτων τους. Το παράδειγμα του Ζιώγα Φρόντζου, Πυρσογιαννίτη «θρυλικού πρωτομάστορα γεφυριών» (*Αρμολόι* 2/1976: 27) είναι ίσως το πιο χαρακτηριστικό (Παπαγεωργίου & Πετρονώτης 1996).

5.1. Οι γυναίκες

Κατά τα μεγάλα διαστήματα των αποδημιών η ζωή στους οικισμούς των μαστόρων άλλαζε μορφή. Το κύριο βάρος των αγροτικών και κτηνοτροφικών εργασιών έπεφτε στις γυναίκες. Στις περισσότερες περιοχές γνώριζαν να σπέρνουν και να θερίζουν, να αλωνίζουν, να σκάβουν τη γη και να καλλιεργούν αμπέλια και κηπευτικά.

«Πριν παντρευτούν, ανάμεσα στα 18 και 25 χρόνια τους, φεύγουν κατά ομάδες των 6-7 ατόμων και πηγαίνουν σε γειτονικά χωριά, όπου δουλεύουν σε διάφορες αγροτικές δουλειές (οργώνουν κτήματα, μαζεύουν ελιές, τρυγούν κλπ)» (Ράλλη 1984: 38).

Σημαντική από κάθε άποψη υπήρξε η συμβολή της γυναίκας στην απόκτηση της οικογενειακής στέγης. Όπως έχει επισημανθεί ήδη, οι γυναίκες κουβαλούσαν πάνω στα κεφάλια τους τις πέτρες με μοναδική αμοιβή τη συμμετοχή σε διασκεδάσεις που οργανώνονταν με ευθύνη του ιδιοκτήτη: «Στο χωριό μας δεν εσήκωνε ποτέ ο άντρας τις πέτρες. Αυτοί μας φόρτωναν μόνο, τίποτε άλλο. Ήταν στο νταμάρι, πηγαίναμε εμείς 10-15 κορίτσια, μας έβαζαν από ένα πελέκι στο κεφάλι και ξεκινούσαμε. Σου φαίνεται παράξενο; Και αν σου πω ότι σηκώναμε πάνω στα κεφάλια τα μεγάλα ξύλινα μπαούλα που έφερναν οι Αμερικάνοι και τα ανεβάζαμε από τη θάλασσα στο χωριό, χιλιόμετρα ανηφόρα, τι θα πεις;» (Κάρπαθος).

---

⁸⁹ Σύμφωνα με τον Νιτσιάκο (1995: 104-105), «ο κλειστός χαρακτήρας των μπουλουκιών, η προσωρινότητα των επαφών, ο ανταγωνισμός και η εχθρική του περιβάλλοντος υποδοχής, ο τοπικισμός και η καχυποψία που χαρακτηρίζουν τον χωρικό αποτελούσαν ανασταλτικούς παράγοντες για μια ενδεχόμενη ουσιαστική επικοινωνία και αλληλεπίδραση, που θα μπορούσε να καταλήξει στην αποδοχή κοινωνικοπολιτικών στοιχείων και στην εισαγωγή τους στην κοινότητα εκ μέρους των μαστόρων».

6. Η αποδόμηση του συστήματος

Η μεγάλη ανάπτυξη των μαζικών εξειδικεύσεων κατά τον 19^ο αιώνα δεν είναι άσχετη με τις ιδιαίτερες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν με την ανάδυση των εθνικών κρατών της Βαλκανικής. Σε όλα τα έργα που σχεδιάζονταν (δρόμοι, λιμάνια, γέφυρες, οικοδομές, κυβερνητικά και άλλα δημόσια κτήρια) απαιτούνταν εξειδικευμένη εργατική δύναμη. Οι αλλαγές στο σύστημα των μπουλουκιών άρχισαν να εμφανίζονται την ίδια εποχή, πρώτα στις περιοχές που εντάχτηκαν στο νέο ελληνικό κράτος μετά την επανάσταση του 1821. Στα νησιά το τέλος είχε αρχίσει να διαφαίνεται από τότε που τα αστικά κέντρα απορροφούσαν τους μαστόρους της οικοδομής. Σκοπελίτες, Αναφιώτες, Ναξιώτες και άλλοι σπεύδουν στην Αθήνα, όπου αρχίζει να υλοποιείται το όραμα για μια πρωτεύουσα που θα «ακτινοβολούσε» τον αρχαίο πολιτισμό της. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα αρχίζει να παρατηρείται και η έκρηξη του μεταναστευτικού ρεύματος προς τις ΗΠΑ. Αν και οι συνθήκες δουλειάς δεν ήταν πάντα οι καλύτερες, οι οικοδόμοι αναζήτησαν ευκαιρίες απασχόλησης ελπίζοντας σε καλύτερες αμοιβές. Όπως είδαμε ήδη, από την αρχή του 20^{ου} αιώνα μέχρι και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οι μαστόροι μετακινούνταν προς κάθε κατεύθυνση, όπου υπήρχε εργασία. Στην Αφρική και στην Ασία, σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, ακόμη και στη Νότια Αμερική.

Η δημιουργία των εθνικών κρατών αποτέλεσε μια από τις αιτίες της αποδόμησης. Οι μαστόροι δεν μπορούσαν πλέον να μετακινούνται ελεύθερα μέσα στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παράδειγμα, οι Δωδεκανήσιοι μαστόροι: τα νησιά τους βρίσκονταν υπό ιταλική κυριαρχία και η νόμιμη μετάβαση στην Αθήνα ήταν δύσκολη.

Μετά τη διανομή των «εθνικών γαιών» το 1871 επήλθαν σημαντικές αλλαγές στη δημογραφική σύνθεση πολλών περιοχών της Πελοποννήσου. Κάτοικοι των ορεινών περιοχών κατεβαίνουν στα πεδινά, ανάμεσά τους και πολλοί χτίστες. Εκεί αποκτούν κτηματικές περιουσίες και επιδίδονται στην άσκηση του επαγγέλματός τους χωρίς να χρειάζονται ιδιαίτερες μετακινήσεις. Οι Κλουκινοχωρίτες κατέβηκαν στην Αιγιαλεία, αλλά η μετάβαση αυτή ήταν σταδιακή και κράτησε πολλές δεκαετίες.

Από τη δεκαετία του 1920 είχε εγκατασταθεί στα αστικά κέντρα σημαντική εργατική δύναμη που αναζητούσε απασχόληση. Οι εξειδικεύσεις άρχισαν να πληθαίνουν και οι νέες τεχνικές είχαν αρχίσει να επιφέρουν σημαντικές αλλαγές. Τα μαστοροχώρια, όμως, άντεχαν ακόμη καθώς οι αλλαγές στην περιφέρεια έφταναν με μεγαλύτερη καθυστέρηση.

Η Κάρπαθος, που τροφοδοτούσε με μαστόρους πολλές περιοχές της Μικράς Ασίας και την Κρήτη, είχε αρχίσει να αδειάζει από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Οι σημερινοί μαστοροί διηγούνται πως οι γονείς και οι παππούδες τους είχαν δουλέψει σε μακρινές χώρες, όπως το Μαρόκο, η Αβησσυνία, η Περσία, η Αμερική.⁹⁰ Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο τοπικός τύπος διαπιστώνει ότι το νησί κοντεύει να μείνει χωρίς μαστόρους:

«Προ ικανών ετών συνειθίζαμεν όλοι οι Καρπάθιοι να γινόμεθα ή κτίσται ή μαραγκοί ή και τα δύο μαζί, να είναι δε τόσοι πολλοί, ώστε να προκύψη ένα πολύ έξυπνο καλαμπούρι το οποίον ανέγνωσα εις κάποιον ημερολόγιον της Καρπάθου, καθ' ο ένας διδάσκαλος ερωτά τον μαθητήν ποίος έκτισεν τον κόσμον και ο μαθητής προσφυστάτα ν' απαντήσει: οι Καρπάθιοι, διδάσκαλε.

Σήμερον κατήντησεν η Κάρπαθος η χώρα των κτιστών και των λεπτουργών να μην έχη αρκετούς κτίστας και μαραγκούς να κτίσει τα σπίτια της. Οι δε υπάρχοντες να ζητούν υπέρογκα ημερομίσθια να εργασθούν και με παρακάλια μάλιστα. Η τοιαύτη δε κατάστασις και η έλλειψις κτιστών και μαραγκών θα επαυξήση δια τον εξής λόγον: Διότι όσοι μεταβαίνουν εις την Αμερικήν ή εις άλλα απομεμακρυσμένα μέρη, είναι δε οι περισσότεροι ούτοι και οι νέοι οι οποίοι θα αντικαταστήσουν τους παλαιούς κτίστας πηγαίνουν και μαθαίνουν άλλας εργασίας, άλλας τέχνας μη έχουσας πέραςιν εν Καρπάθω, ουδείς δε ή μάλλον ελάχιστοι μανθάνουν κτιστικήν και λεπτουργικήν. Ιδού λοιπόν διατί ύστερα από 10-15 χρόνια θα φέρνομεν απ' αλλού εργάτας κτίστας και μαραγκούς δια να κτίζομεν τα σπίτια μας» (εφημ. *Αυγή* της Καρπάθου, φ. 33/2-9-1912: 1).⁹¹

Τα ίχνη της καρπαθιακής μετανάστευσης αποτυπώνονται σε σύγγραμμα που αφορά στο γενεαλογικό δέντρο των κατοίκων του οικισμού Μενετές. Καταγράφονται 9.138 άτομα (τα 2.070 δεν είναι πλέον στη ζωή). Τα υπόλοιπα 7.068 κατοικούν: 2.400 στην Κάρπαθο, 3.000 στην Αττική, 220 στην Κρήτη, 150 στη Ρόδο, 100 στην Κάλυμνο, 40 στη Σάμο, 1158 σε διάφορα μέρη της Ελλάδας και του εξωτερικού (Μαστρομηνάς 2002: 18).

Από το 1930 οι αλλαγές στον οικοδομικό τομέα ήταν ακόμη πιο εντυπωσιακές και πιο γρήγορες. Η ψήφιση του Ν. 3741/1929 ευνόησε την κατασκευή πολυκατοικιών (Γκούτος 1985: 65), βάζοντας σε νέα βάση το σύστημα εγκατάστασης στον αστικό χώρο. Ο τόπος καταγωγής ως στοιχείο δηλωτικό του επαγγέλματος δεν έχει την ίδια σημασία μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι οικοδόμοι δεν κατάγονται πλέον από ορισμένες περιοχές και

⁹⁰ «Πριν ανοίξουν οι δρόμοι για την Αμερική και Αυστραλία, οι Καρπάθιοι έφευγαν και πήγαιναν στην Ανατολή και δούλευαν χτιστάδες, μαραγκοί κ.α. Ψώνιζαν γουρούνια, πετσιά, ρέγγες, υφάσματα, ρούχα κι ερχόντουσαν πίσω τον Οκτώβρη να σπείρουν. Είχε πολλά πλούτη τότε η Ανατολή, γι' αυτό πήγαιναν και έφερναν πολλά φράγκα στο χωριό.» Με υπερηφάνεια αναφέρεται ότι «Οι Καρπάθιοι χτιστάδες ήταν οι καλύτεροι, και έκτισαν τον κόσμο όλο»» (χειρόγρ. 2393 - Σπουδαστήριο Λαογραφίας Παν/μίου Αθηνών, Μεσοχώρι Καρπάθου – Μ. Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, Ο λαϊκός πολιτισμός της Καρπάθου (1969-1980), *Κάρπαθος και Λαογραφία, Πρακτικά Α' Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας* (Κάρπαθος 26-27 Μαρτίου 1994), Αθήνα 1998-2001: 216, σημ. 25).

⁹¹ Κάρπαθος και Λαογραφία, *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας*, ο.π.: 194-195.

η κύρια εργατική δύναμη έχει εγκατασταθεί στις πόλεις λόγω και της συσσώρευσης πληθυσμού από τη Μικρά Ασία.

«Τα μπουλούκια των μαστόρων εκείνα τα χρόνια, κοντά στο 36, είχαν λιγοστέψει. Είχε σπάσει το παλιό, δεν έβγαζαν λεφτά. Λιγόστεψαν κι οι παλιοί πελεκάνοι. Σα να πούμε, στέρεψε η πηγή. Από κει κι ύστερα κανένας δεν έμαθε πελέκι. Μόνο μετά και καλούπια ξέρουν οι καινούργιοι μαστόροι. [...] Τότε που λες και με τον Μεταξά ύστερα χάλασαν τα μπουλούκια, χάλασε κι η τέχνη κι άρχισε ο καθένας να δουλεύει για πάρτη του» (Μάστορας από την Πυρσόγιαννη, *Αρμολόι* 6/1978: 29).

Η έλευση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία πρόσθεσε στρατιές ειδικευμένων εργατών στο δυναμικό της χώρας. Είναι χαρακτηριστικά όσα γράφει ο Αργύρης Πετρονώτης (2007: 209) για τους μαστόρους της Σαφράπολης:

«Την επόμενη μέρα της αναχώρησης των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία σημειώνεται σε μια πόλη τούτο το εξαιρετικό γεγονός: Σύμφωνα με την τουρκική απογραφή των επαγγελματιών της Σαφράπολης του έτους Εγείρας 1339 (=1923), δεν έμεινε ούτε ένας από τους πρωτομαστόρους, αφού έφυγαν σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάνης».

Ο ίδιος (2007: 209) κάνει λόγο για τους Αϊβαλιώτες μαστόρους που κατέφυγαν στη Λέσβο, όπου οι ντόπιοι θεωρούσαν «ότι ξεπέρασαν και τους καλύτερους δικούς τους», καθώς και για Μικρασιάτες κτιστάδες που φημολογείται ότι έχτισαν το 1923 τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Άλλωστε, οι προσφυγογειτονιές των αστικών κέντρων αποτέλεσαν σημαντικά φυτώρια μαστόρων για πολλές δεκαετίες.

Στην Κρήτη, προσφιλές πεδίο δράσης Καρπαθίων μαστόρων, παρατηρούνται προστριβές με τους Μικρασιάτες, επειδή οι τελευταίοι έριχναν τις τιμές. Η εγκατάσταση προσφύγων στη Νέα Αλικαρνασσό του Ηρακλείου σηματοδότησε και τη μείωση των περιοδικών μεταναστεύσεων από την Κάρπαθο προς την Κρήτη. Λίγα χρόνια μετά η Νέα Αλικαρνασσός είχε γίνει οικισμός χτιστών και μαστόρων της οικοδομής.

Οι αλλαγές στην οικοδομική τεχνολογία οδήγησαν σε διαφορετικές χρήσεις της πέτρας. Καθώς το τσιμέντο (που κι αυτό προέρχεται από επεξεργασία πετρωμάτων) αναμιγνύεται με χαλίκια και άμμο, άρχισαν να λειτουργούν λατομεία σε όλη την Ελλάδα. Αρχικά τα χαλίκια προέρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από το σπάσιμο πέτρας με τα χέρια. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην ανάπτυξη μιας ακόμη επαγγελματικής ιδιότητας που δεν απαιτούσε ιδιαίτερη εξειδίκευση. Στον οικισμό Κασταμονίτσα Ηρακλείου παρατηρήθηκε μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1960 μια εντατική ενασχόληση με αυτό το αντικείμενο. Όλα τα παιδιά που φοιτούσαν στη μέση εκπαίδευση και στα πανεπιστήμια εξασφάλιζαν μικρά εισοδήματα μ' αυτόν τον τρόπο (σπούσαν πέτρες και πουλούσαν τα χαλίκια).

Η νέα οικοδομική τεχνολογία αποτέλεσε έναν από τους κύριους παράγοντες της αλλαγής που παρατηρήθηκε στα μαστοροχώρια. Οι συνθήκες ζωής ήταν καλύτερες, δεν απαιτούνταν εποχικές μετακινήσεις και διαμονή στους τόπους εργασίας και η μαθητεία δεν απαιτούσε τις προηγούμενες θυσίες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι εργασιακές συνθήκες ήταν ιδανικές. Απλώς οι ανειδίκευτοι εργάτες της οικοδομής μπορούσαν να ασφαλίζονται, να συμμετέχουν σε συνδικάτα, να διεκδικούν καλύτερες αμοιβές και καλύτερες συνθήκες εργασίας και να εξελίσσονται. Ο ανειδίκευτος εργάτης μπορούσε να μνηθεί στις τεχνικές του τσιμέντου χωρίς τη δοκιμασία της παλαιάς «μαθητείας».

Οι παλιοί μαστόροι αντιμετώπιζαν με επιφύλαξη το τσιμέντο:

«Ο γέρο Μούσκος στον Πεντάλοφο μου διηγόταν με καμάρι πως είχε χτίσει με τα χέρια του τόσες εκκλησιές και τόσα σχολεία στη Θεσσαλία, χώρια από τ' αμέτρητα σπίτια. Και με πέτρα κι αγκωνάρι γερό, όχι μ' αλεύρι από το Βόλο, όπως μου ονόμασε χαρακτηριστικά το τσιμέντο» (Μάνεσης 1962: 20).

Ακόμη και τη δεκαετία του 1950 υπήρχαν μετακινούμενες ομάδες τεχνιτών που αναζητούσαν εργασία. Οι μετακινήσεις τους γίνονταν άλλοτε με τα πόδια, άλλοτε με τα μέσα μεταφοράς, άλλοτε και με τα δυο (πήγαιναν με λεωφορείο σε κάποιο αστικό κέντρο και από εκεί συνέχιζαν πεζοί). Τα τελευταία μπουλούκια που εργάστηκαν με το γνωστό σύστημα των περιοδικών μετακινήσεων πρέπει να ήταν αυτά του 1962–1963, αν και δεν αποκλείεται να υπήρξαν και περιπτώσεις μεταγενέστερων συνεργατικών ομάδων. Αυτή η δεκαετία (1960-1970), όμως, σήμανε και το οριστικό τέλος των μπουλουκιών.

Θα χρησιμοποιήσουμε ως παράδειγμα το «μαστοροχώρι» των Καλαβρύτων, την Αγία Βαρβάρα, παρακολουθώντας την κίνηση του πληθυσμού από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα:⁹²

1861	243
1879	306
1889	316
1895	461
1907	481
1920	332
1928	327
1940	411
1951	215

⁹² Ράλλη 1984: 19.

1961	154
1971	56
1981	17

Όπως παρατηρούμε, η μέγιστη ακμή του τοποθετείται στο τέλος του 19^{ου}- αρχές 20^{ου} αιώνα. Η μεγαλύτερη καμπή σημειώνεται ανάμεσα στο 1940 και το 1951, οπότε χάνει περίπου το 50% των κατοίκων. Όσοι συνεχίζουν να διαμένουν εκεί εξακολουθούν να μετέχουν σε κομπανίες. Σήμερα ο οικισμός αυτός δεν έχει μόνιμους κατοίκους.

Θα καταφύγουμε και πάλι στο βιοματικό λόγο των μαστόρων, που συχνά είναι άμεσος και περιγραφικός, δίνοντας με παραστατικό τρόπο εικόνες οι οποίες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ακόμη και ως «σύννοψη επιστημονικών συμπερασμάτων»: «Το 1960-62 βλέπαμε όλοι ότι η δουλειά δεν πήγαινε καλά. Παίρναμε το λεωφορείο και πηγαίναμε αλλά για λίγο καιρό. Δεν ήταν όπως παλιά που η ταλαιπωρία μας έκανε πιο πεισματάρηδες. Υπήρχαν δρόμοι, υπήρχε συγκοινωνία, όλα ήταν πιο εύκολα. Οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν πια το τσιμέντο και δεν ήταν ανάγκη να κάνουμε τόσα μεροκάματα. Δεν συνέφερε πια. Και οι μαστόροι στο χωριό είχαν λιγοστέψει, άλλοι είχαν φύγει για την Αθήνα, άλλοι που είχαν μπάρμπα στην Κορώνη είχαν πιάσει θέσεις εδώ κι εκεί. Όσοι δεν είχαν βρήκαν τον τρόπο να πάνε σε άλλες δουλειές, εισπράκτορες σε λεωφορεία, όπου μπορούσε καθένας, άλλοι σπουδάζανε, πράγμα που δεν μπορούσαν να κάνουν παλιά γιατί η σπουδή στο Πανεπιστήμιο ήθελε πολλά λεφτά, έπρεπε να έχεις μπάρμπα ηγούμενο στο μοναστήρι. Τότε κάναμε τα τελευταία ταξίδια...» (μάστορας από το Σέρβου Γορτυνίας).

7. Εθιμολογικές προεκτάσεις

*Έδρασον αυτόν [τον οίκον] επί την στερεάν πέτραν
Μικρό Ευχολόγιο*

Οι κτίστες ήτο καλοί τεχνίτες τσαι μαστόροι, δεν ήτο αζαμήδες. Επήαιναν στη Μικρά Ασία τσαι μαθαίναν τσ' ήρχουττο. Στα θεμέλια του σπιτιού εσφάζα οι νοικοκύρηδες ήσφαζε μιάλο ζωντάρι, αν ήτο καένα φτωχός τι θάσφαζε; Καένα πετεινό. Όταν το σφάζανε εφήνα να πέση το αίμα στα θεμέλια τσ' ύστερα το ψήναν τσαι το τρώα οι τεχνίτες. Ήρχετο τσ' ο παπάς τσ' ήκανε αγιασμό τσαι τόρριχτε στα θεμέλια. Ήρχουττο τσ' οι συτζενείς τσαι για τις ευχές τους έδιναν τσ' έλεγα: ας είναι καλορρίζικο, νάναι στερεωμένο, καλά ζετελέματα.

Φρ. Σταυράκη, Αφηγήσεις ζωής από το Όθος Καρπάθου, *Λαογραφικά Θέματα*, Αθήνα 2002: 16-17.

7.1. Το αίμα

Τα έθιμα της λαϊκής οικοδομίας δεν συζητούνται αναλυτικά σ' αυτή την εργασία, καθώς πολλοί παλαιότεροι και νεότεροι λαογράφοι έχουν δημοσιεύσει ενδιαφέρουσες εργασίες και το θέμα έχει σχεδόν καλυφθεί (Αικατερινίδης 1990, Αικατερινίδης 2008, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία). Το ενδιαφέρον σ' αυτή τη μελέτη εστιάζεται στη θυσιαστική τελετή που σηματοδοτεί την έναρξη των εργασιών και στα «μαντηλώματα» που ταυτίζονται με το τέλος τους, δηλαδή στις κυριότερες εθιμικές εκφράσεις που σχετίζονται με τις πρακτικές των μπουλουκιών και διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στις κοινωνίες των μαστόρων.

Το έθιμο της ζωοθυσίας, που μέχρι και πριν από λίγες δεκαετίες θεωρούνταν απολύτως απαραίτητο, επιβιώνει σήμερα σε περιοχές της χώρας,⁹³ ακόμη και σε αστικά κέντρα. Παρακολούθησα τέσσερις περιπτώσεις, όλες στην Κρήτη, όχι σε πετρόχτιστες οικοδομές, αλλά σε κτήρια που κατασκευάζονται εξ ολοκλήρου με σύγχρονα υλικά. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι ακόμη και νέοι άνθρωποι επιλέγουν να «ματώσουν» τα θεμέλια λίγο πριν πέσει το πρώτο σκυρόδεμα και αμέσως μετά από τον αγιασμό. Συμπερασματικά μόνο θα αναφέρω ότι η θυσία ζώου δεν τελείται σε περιπτώσεις ανέγερσης κτηρίων από οργανωμένους επιχειρηματίες της οικοδομής (εργολάβους, αντιπαροχείς κ.α.). Απεναντίας, σημαντικό ποσοστό ιδιοκτητών που κατασκευάζουν οικοδομές για κατοικία δεν την παραλείπει. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το γεγονός ότι στις δυο από τις τέσσερις περιπτώσεις οι ιερείς ζήτησαν να αποχωρήσουν πριν από την τελετή λέγοντας ότι θεωρούν το έθιμο ειδωλολατρικό. Ωστόσο, οι αποχωρήσεις αυτές δεν επηρέασαν καθόλου την εξέλιξη της τελετής.

Σε μια περίπτωση ο ιδιοκτήτης ήταν κάτοικος του εξωτερικού και, επιστρέφοντας για μόνιμη εγκατάσταση, έχτισε οικοδομή σε κεντρικό δρόμο του Ηρακλείου. Επειδή καταγόταν από ορεινό δήμο, προτίμησε να φέρει στη θεμελίωση μεγαλύτερο ζώο, ένα αρνί. Το έσφαξαν στα θεμέλια, τα ράντισαν με αίμα περιμετρικά και στη συνέχεια ένα μικρό φορτηγό παρέλαβε το σφαγμένο ζώο και αναχώρησε. Ύστερα από λίγες ώρες το ίδιο φορτηγό επέστρεψε· το αρνί είχε ψηθεί στο φούρνο και συνοδευόταν από κρασί, σαλάτες και άλλους μεζέδες. Η ποσότητα του κρέατος δεν έπειθε ότι επρόκειτο για ένα

---

⁹³ «Το ζώο που θυσιάζεται στα θεμέλια είναι συνήθως κόκορας. Συχνότατα αναφέρεται και το αρνί και ακολουθούν: κατσίκι, κριός, βόδι. Το είδος του θύματος εξαρτάται από τις οικονομικές δυνατότητες του νοικοκύρη ή από το μέγεθος του οικοδομήματος. Το ζώο σφάζεται πάνω στον ακρογωνιαίο λίθο των θεμελίων, αφού πρώτα γίνει ο αγιασμός ή σφάζεται πάνω σε μία πέτρα στη γωνία του οικοπέδου και έπειτα το περιφέρουν γύρω-γύρω στο θεμέλιο, για να βραχεί με το αίμα. Από το αίμα μπορούν να σχηματίσουν σταυρούς πάνω στις πρώτες πέτρες που χτίζουν ή να βάλουν μπουκαλάρια απ' αυτό, όπως κάνουν με τον αγιασμό, στις γωνίες του οικοπέδου» (Αικατερινίδης 1990: 150).

μόνο ζώο. Είναι πιθανόν να συμπληρώθηκε από άλλο επειδή «το φαί πρέπει να είναι πλούσιο για να είναι πλούσιο και το σπίτι». Στο μεταξύ είχαν φροντίσει να καλέσουν τον αρχιτέκτονα της οικοδομής και σταματούσαν όποιον γνωστό περνούσε. Τηλεφώνησαν ακόμη και στον ιερέα που είχε τελέσει τον αγιασμό, αλλά δεν ήρθε. Οι ευχές ήταν σχετικές με τη στερεότητα του σπιτιού (καλοστερέωτο, καλά ξέτελα κ.α.).

Η συνήθεια να θυσιάζεται ζώο κατά τη θεμελίωση είναι διαδεδομένη σε πολλούς λαούς και είναι γνωστή από την αρχαιότητα. Ο Roux (1998: 280) αναφέρει δυο παραδείγματα από άλλους πολιτισμούς: από τους Παπούα Κιουάι, που συνήθιζαν να ανεγείρουν την κεντρική κολόνα της κατοικίας, να την αλείφουν με αίμα και μετά να θυσιάζουν έναν αιχμάλωτο, και από την Ινδονησία, όπου βάνονται με αίμα οι κολόνες και οι πόρτες κατά τη θυσία του σπιτιού. Αν και δεν μπορεί να αναζητήσει κανείς κοινά τυπολογικά στοιχεία και είναι ακραίο το να προσπαθήσουμε να συσχετίσουμε διαφορετικούς πολιτισμούς, πρέπει να αναζητήσουμε τη γενεσιουργό αιτία αυτών των φαινομένων στη λειτουργία των θυσιαστικών τελετών και στο συμβολικό ρόλο του αίματος. Ο ίδιος ο Roux (1998: 281) διαπιστώνει ότι οι “πρωτόγονες” θρησκείες «αποδίδουν στις άορατες δυνάμεις, και ίσως πολύ απλά στη δύναμη του αίματος, τον ίδιο ρόλο που αποδίδει ο ιουδαϊκός μονοθεϊσμός στον Θεό». Ο Πολίτης σημείωνε ότι η συνήθεια είναι γνωστή σε πολλούς λαούς αφού

«επικρατεί η δοξασία ότι προς στερέωσιν και προφύλαξιν από οιουδήποτε κινδύνου παντός κτίσματος απαιτείται να προσηλωθεί εις αυτό ζώον, καταριπτόμενον εις τα θεμέλια ή εντοιχιζόμενον».⁹⁴

Οι δοξασίες αυτές ανιχνεύονται στα δημοτικά τραγούδια στοιχειωμένων γεφυριών, όπως αυτό της Άρτας (Μέγας 1971).⁹⁵ Παρόμοιες δοξασίες ακούγονται και σε πολλές

⁹⁴ Ν. Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, εν Αθήναις 1932: 131.

⁹⁵ Μια κρητική παραλλαγή δημοσιεύει ο Θ. Δετοράκης (*Ανέκδοτα Δημοτικά τραγούδια της Κρήτης*, Ηράκλειο 1976: 107-108):

«Στη Μεσαράς τον ποταμό χτίζουνε μια καμάρα / Ολημερνίς τη χτίζανε και καθ' αργά εχάλα.
Κι έναν πουλάκι κιλαΐδει στον πόδα τση καμάρας: / “Επά καμάρα μη χτιστεί, καμάρα μη στελιώση,
μόνο να βάλουν άνθρωπο στον πόδα τση καμάρας. / Μήτε ζουγλό, μήτε στραβό, μήτε μονοποδάρη,
μόνο του πρωτομάστορα το πρώτο του στεφάνι.” / Φεύγει ο πρωτομάστορας στο σπίτι ντου και πάει.
Βλέπει τον η μαστόρισσα πολλά βαρά κλαημένο.

-“Είντα 'χεις πρωτομάστορα, κ είσαι βαρά κλαημένος;”

-“Το δαχτυλίδι μου 'πεσε στον πόδα τση καμάρας.”

-“Σώπασε, πρωτομάστορα, κι εγώ θα σου το βγάλω.”

Κι ήπιασε και στολίζεται 'που το ταχύ ως το βράδυ, / απ' το ταχύ ως το βράδυ, ως το άλλο μεσημέρι.
Βάνει τον ήλιο πρόσωπο και το φεγγάρι στήθος, / την άμμο την αμέτρητη βάνει μαργαριτάρια,
την λιώχεντρα την πλουμιστή κορδέλα στα μαλλιά τής. / Το μεσημέρι κίνησε και στην καμάρα πάει
και σφιγχανεμπουκόνεται και κατεβαίνει κάτω. / Ο γεις τση 'κόλα με πηλό κι ο άλλος με χαλίκι
κι άπιστος πρωτομάστορας μ' ένα βαρύ πελέκι.

-“Όλοι να πάσου να βαρού κι όλοι να γιατρευτούνε /του σκύλου πρωτομάστορα τα μάθια ντου να βγούνε. / Σταθήτε μόνο να σας πω δυο λόγια μόνο-μόνο. / Τρεις αδερφήδες ήμαστε κι οι τρεις

άλλες χώρες,⁹⁶ όπως στη Ρουμανία (μοναστήρι του Άρτζεζ), Ουγγαρία (φρούριο Ντέβα), Αλβανία (κάστρο Σκόδρας), Βουλγαρία, Σερβία κ.λπ. (Μαντάς 2008: 100).

Ωστόσο, και σε αυτά τα έθιμα ανιχνεύουμε το ρόλο του δώρου: το ζώο που θυσιάστηκε προσφέρεται στους μαστόρους. Το ίδιο και τα κέρματα που τα ρίχνουν στα θεμέλια της οικοδομής και στις περισσότερες περιπτώσεις τα παραλαμβάνουν οι μαστόροι. Πιθανώς πρόκειται για έναν αρχικό εθιμικό πυρήνα (της θυσιαστικής τελετής) και σ' αυτόν προσαρτήθηκαν άλλες πρακτικές, γνωστές στις κοινωνίες από την αρχαιότητα. Οι μαστόροι πιστεύουν ότι το έθιμο είναι καλό γιατί «το αίμα προστατεύει το σπίτι και το ζώο γίνεται στοιχειό» (Γαλατινή Κοζάνης). Η άποψη αυτή εκφράζει τις λαϊκές πεποιθήσεις για το «στοιχειό του σπιτιού» και την ψυχή του θυσιαζόμενου ζώου που ως στοιχειό «παίρνει διάφορες μορφές (αράπης, κριάρι, πετεινός κ.α.). Συνηθέστερα όμως μεταβάλλεται σε φίδι» (Αικατερινίδης 1990: 152).

Ο Γ. Αικατερινίδης παραθέτει πλήθος παραδειγμάτων από όλο τον ελληνικό χώρο, όπου φαίνεται ότι η θυσιαστική τελετή κατά την έναρξη οικοδομικών εργασιών αποτελούσε συνηθισμένο οικοδομικό έθιμο. Οι όποιες παραλλαγές (π.χ. να θυσιάζουν το ζώο με το μυστρί του κτίστη πάνω στον θεμέλιο λίθο) καταδεικνύουν την επικράτηση τοπικών συνηθειών στις οποίες μπορούμε να αναζητήσουμε επιπρόσθετα συμβολικά νοήματα. Η θυσία με τα εργαλεία της μαστορικής ερμηνεύεται από τον Αικατερινίδη (1979: 149) ως «μάτωμα και του βασικού εργαλείου στην οικοδόμηση». Τα σχετικά με την ανέγερση της οικοδομής έθιμα δεν περιορίζονται στη ζωοθυσία. Στην Ικαρία «δοκιμάζουν» το μέρος όπου πρόκειται να ανεγερθεί οικοδομή, αφήνουν τέσσερις κούπες με νερό στις τέσσερις γωνίες και, αν τα βρίσκουν απείραχτα το πρωί, τότε χτίζουν (Αικατερινίδης 1990: 147).

7.2. Τα «μαντηλώματα» και η λειτουργία του δώρου

Το έθιμο του «σταυρού της στέγης», γνωστό και ως «μαντηλώματα», έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον πολλών μελετητών. Πρόκειται για τη συνήθεια προσφοράς δώρων στους μαστόρους που έχτισαν την οικοδομή, αμέσως μετά την αποπεράτωσή της. Επειδή

κακογραμμένες. Η μια εχτίστη σ' εκκλησιά κι η άλλη σε πηγάδι / κι εγώ το κακορίζικο στον πόδα τση καμάρας».

⁹⁶ Ο Γ. Μέγας (1971: 35), που μελέτησε το θέμα συνολικά, σημειώνει ότι «το έθιμον της δια θυσίας οικοδομήσεως είναι διαδεδομένον εφ' ολοκλήρου της γης. Το συναντώμεν εις λαούς όλων των βαθμίδων του πολιτισμού: εις την Κίναν, Ιαπωνίαν, Ινδίαν, Σιάμ, Βόρνεο, εις την Αφρικίν, παρά τοις Σημίταις, εις την Νέαν Ζηλανδίαν, Ταϊτήν, Χαβάι, εις τας νήσους Φίτζι και τους Chibokas της Νοτίου Αμερικής. Εις παλαιούς μάλιστα χρόνους άνθρωποι, ιδία γυναίκες και παιδιά, εθάπτοντο ζωντανοί εις τα θεμέλια ή ενετοιχίζοντο. Ιδία με τον τρόπον αυτόν ήθελαν ν' αποτρέψουν την κατακρήμνισιν ή καταστροφήν οικοδομικών έργων παντός είδους».

φαίνεται ότι υπήρχαν δύστροποι ιδιοκτήτες, συχνά τα δώρα κατοχυρώνονταν με γραπτές συμφωνίες. Η παρακάτω περιγραφή ανήκει σε μάστορα από την Πυρσόγιαννη και δημοσιεύτηκε στο *Αρμολόι* (8-9/1978: 14):

«Τήραξε τι γινόταν· αφού τελείωνε το σπίτι και πιάναν τη στέγη οι μαστόροι βάζαν στα δυο άκρα της δυο σταυρούς με λουλούδια και περνούσαν ένα ράμμα [...] Αρχίζαν τα μπαξίσια και όλοι οι μαστόροι στη σκεπή και πρώτος ο νοικοκύρης έφερνε το δώρο. Ακολουθούσαν οι υπόλοιποι του σπιτιού και οι συγγενείς· έπειτα ας πούμε, δηλαδή όλο το χωριό πήγαινε δώρα. Άλλος πήγαινε μαντίλια, άλλος πήγαινε κάλτσες, άλλος πήγαινε ένα παντελόνι, ένα πουκάμισο, έτσι συνηθισμένα δώρα...»

«Ο δωρητής εκθέτει το δώρο ανεβαίνοντας στη σκαλωσιά. Ο αρχιμάστορας το ψηλαφίζει πρώτα κι ύστερα το σηκώνει ψηλά κουνώντας το όπως ο παπάς τον “αέρα” στη λειτουργία. Συνήθως σκύβει το κεφάλι του πίσω από το δώρο και οι κινήσεις του μοιάζουν σαν το παιγνίδι “κρυφτό”. Το υπόλοιπο σώμα λικνίζεται και παρακολουθεί το κεφάλι. Πολλές φορές οι μαστόροι ξεχνιούνται στο τραγούδι και τα μπαξίσια είναι μια ατέλειωτη θεατρική παράσταση. Οι στερεότυπες ευχές χάνονται στις προσωπικές απολογίες με πλούσιους ερωτικούς υπαινιγμούς...» (*Αρμολόι* 8-9/1978: 12-13).

Δεν το συνάντησα πουθενά κατά τη διάρκεια της έρευνας, αν και σε πολλά χωριά της Βόρειας Ελλάδας οι οικοδόμοι λένε ότι επιβιώνει, όχι όμως στην παλιότερη έκταση· φαίνεται ότι έχουν διαφοροποιηθεί και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά. Στον Κρουσώνα Κρήτης, όπου παρατηρείται εξειδίκευση στα επαγγέλματα της οικοδομής, διατηρήθηκε μέχρι και πριν από δύο δεκαετίες. Σήμερα δεν προσφέρονται στους οικοδόμους ενδύματα, αλλά χρήματα. Προξενεί εντύπωση, πάντως, ο περιορισμός εθίμων που έχουν σχέση με την προσφορά δώρων αφού κατά κανόνα αυτά διατηρούνται, ακόμη και με απαίτηση των αποδεκτών. Η μεταβολή αυτή επήλθε κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Το 1961 ο Δ. Λουκάτος είχε εντυπωσιαστεί από τη δυναμική της συνήθειας και είχε καταγράψει τις οικοδομές που είχε δει ο ίδιος στην Αθήνα να τηρείται το έθιμο:

«Ένα τέτοιο ποικίλο και παλιό επαρχιακό έθιμο, γενικευμένο πια στην Πρωτεύουσα και προσαρμοσμένο στη νέα οικοδομική, είναι ο Σταυρός που στήνουν οι μπετατζήδες στην τελευταία στέγη [...] στις μεγάλες οικοδομές του κέντρου των Αθηνών, αυτές που χτίστηκαν τα τελευταία χρόνια, ο σταυρός και το εθιμικό φιλοδώρημα δεν έλειψαν» (Λουκάτος 1961: 35).

Αναφέρει, μάλιστα οικοδομές όπως αυτές της Αρχαιολογικής Εταιρείας, το Βασιλέως Μέλαθρον, της Ραδιοφωνίας και πολλές ιδιωτικές, σημειώνοντας πως σε μερικές, αντί για σταυρό με λουλούδια, έβαζαν πλέον σταυρό φωτεινό με φθόριο.

Ο περιορισμός του εθίμου είναι πιθανόν να οφείλεται:

α) στη μεγαλύτερη εξειδίκευση που παρατηρείται στο χώρο της οικοδομής. Παλαιότερα το συνεργείο των μαστόρων που άρχιζε το έργο, το τελείωνε κιόλας. Ιδιαίτερα τα μπουλούκια της ΒΔ Ελλάδας ήταν πλαισιωμένα με πολλές ειδικότητες,

ακόμη και με μαραγκούς για τα δοκάρια. Σήμερα εμπλέκονται στις εργασίες ανέγερσης οικοδομών πολλά συνεργεία ανεξάρτητα μεταξύ τους.

β) στις μεγάλες κοινωνικές αλλαγές που συντελέστηκαν. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι οικοδόμοι προέρχονταν κυρίως από την περιφέρεια, υπήρχαν ακόμη ισχυρές καταβολές και πολλοί από τους παραδοσιακούς μαστόρους της οικοδομής είχαν αναζητήσει εργασία στα αστικά κέντρα, όπως συζητήσαμε ήδη. Στη συνέχεια, όμως, οι οικοδόμοι προέρχονταν από αστικοποιημένους πληθυσμούς που είχαν εγκατασταθεί κυρίως στις λεγόμενες «λαϊκές» συνοικίες.

Η προσφορά και η ανταλλαγή δώρων αποτελεί πράξη με κοινωνικά και οικονομικά συμφραζόμενα, όπως εισηγήθηκε ο Mauss (1979: 68):

«οι παροχές που φαίνονται αυτοπροαίρετες, ανιδιοτελείς και αυθόρμητες στην πραγματικότητα είναι υποχρεωτικές και ιδιοτελείς. Σχεδόν πάντα παίρνουν τη μορφή της δωρεάς, του δώρου που προσφέρεται μεγαλόψυχα. Αυτό ισχύει και όταν η όλη χειρονομία αποτελεί προσποίηση, τυπικότητα και κοινωνικό ψεύδος ή όταν, κατά βάθος, υπάρχει υποχρέωση και οικονομικό συμφέρον».

Στην περίπτωση των μαστόρων το δώρο απαιτείται (Γκούτος 1985: 68, όπου δημοσιεύεται σχετικό συμφωνητικό). Και όταν δεν καταβάλλεται, παρατηρούνται διεκδικήσεις και οξύτητες. Γι' αυτό και τα συμφωνητικά που συντάσσονται το προβλέπουν. «Το δώρο διατηρεί ζωντανή οικονομική λειτουργία και στη δική μας κοινωνία», διαπιστώνει ο Σ. Δημητρίου (Μωσ 1979: 11). Προφανώς, στα μαντηλώματα το δώρο είναι ενσωματωμένο ως εθιμική παροχή στην αμοιβή των μαστόρων. Παράλληλα, όμως, είναι και το κεντρικό στοιχείο μιας τελετουργίας με πολλά συμφραζόμενα. Μπορεί να είναι διαφορετικές οι νοηματοδοτήσεις, οι ιδιοκτήτες να το ερμηνεύουν γενικά ως «γούρι» και να το δικαιολογούν με την παρουσία του σταυρού που κατασκευάζεται ως επιστέγασμα στο μεγαλύτερο ύψος της οικοδομής, αλλά όλα εξυφαίνονται γύρω από το δώρο: η θεατρική στάση του πρωτομάστορα, οι κανόνες προσφοράς και αποδοχής, το πέρασμα στο «δημόσιο» (όλα τελούνται μπροστά σε κοινό, συγγενείς, φίλους, περίεργους), οι ήχοι (συχνά οι τεχνίτες χτυπούν ρυθμικά τα εργαλεία στα σανίδια, ή χτυπούν δυο σφυριά για να ακούγεται μεταλλικός ήχος). Η κατανόηση του εθιμικού περιβάλλοντος περνά μέσα από τη συνολική εικόνα της τελετουργικής συμπεριφοράς: παντού στα μαστοροχώρια αμφισβητούν την εγκυρότητα του θεσμού. Οι μαστόροι που βίωσαν την εθιμική προσφορά δώρων διηγούνται «βιώματα» υπό μορφή στερεότυπων εκφράσεων (στα όρια της προφορικής λογοτεχνίας):

«Ανέβαζε ο πρωτομάστορας ένα παιδί πάνω και του έδενε τα μάτια ή το έβαζε να κοιτάζει αλλού για να μη βλέπει τα δώρα, έπαιρνε το πρώτο, το ζύγιαζε στο χέρι του και

ρωτούσε το παιδί: “Τίνος είν’ τούτο;”, “Του Γιώργη”, απαντούσε το παιδί. Μετά έπαιρνε άλλο. Το κοίταζε, το ζύγιαζε, ρωτούσε πάλι: “Αμ’ τούτο;”, “Του Γιάννη”, απαντούσε εκείνο. Αλλά το δώρο του Γιάννη ήταν πολύ μικρό, δεν άξιζε. Ο Γιάννης νόμιζε ότι έτσι το ήθελε η τύχη, αφού το παιδί δεν έβλεπε. Αλλά δεν ήταν έτσι. Αυτό το “αμ’ τούτο” μπορεί να δήλωνε πρόσωπο που δεν άρεσε στον πρωτομάστορα. Το παιδί ήξερε από πιο μπροστά ποια ονόματα θα πει όταν ακούσει “αμ’ τούτο”. Τέτοια κόλπα βρισκανε οι αρχιμάστορες. Κι αν τα καταλάβαιναν οι μαστόροι τι θα γινόταν; Τίποτα. Ποιος μπορούσε να τα βάλει με αυτούς;» (πληροφορητής από την Πυρσόγιαννη).

7.3. Αναχωρήσεις, αφίξεις και «σκορποφαμελίτες» άγιοι

Το ξεκίνημα κάθε παρέας αποτελούσε κοινωνικό γεγονός. Σε περιοχές της Βόρειας Ελλάδας γινόταν το βράδυ της προηγούμενης μεγάλο οικογενειακό ή «συντροφικό» τραπέζι. Στην Πελοπόννησο η μέρα της αναχώρησης ήταν μυστική. «Ρωτούσαν μια γυναίκα: Ετοιμάζεται να φύγει ο άντρας σου; Απαντούσε: Όχι, όχι, δεν φεύγει, δεν φεύγει ακόμη. Και το πρωί έφευγε» (Σέρβου Γορτυνιάς). Πιθανότατα υπήρχαν λόγοι που επέβαλαν τη μυστικότητα, μάλλον τοπικές προλήψεις. Η αναχώρηση αποτελούσε διατάραξη της οικογενειακής συνοχής και, παράλληλα, συναισθηματική διατάραξη όλης της συμβιωτικής ομάδας. Ο Μουτσόπουλος (1976: 358) σημειώνει:

«Πριν από τα ξημερώματα ξεκινούσε αμίλητη, βουβή, η παρέα των κουδαραίων, ο πρωτομάστορας, οι μαστόροι, τα ζώα, τα παιδόπουλα. Όλοι οι συγγενείς με τα πιο μικρά παιδιά τους ακολουθούσαν έως το γύρισμα του δρόμου για να τους ξεπροβοδίσουν. Όλο και κοντοστέκονταν οι μαστόροι να πούνε κάτι στις γυναίκες τους. Όταν τα βαρυφορτωμένα άλογα χάνονταν στο λογγωμένο ρουμάνι η συνοδεία έπαιρνε στο χωριό και οι γυναίκες κρυφά άφηναν να τρέχει νερό από το μπαγκράτσι στο δρόμο, κρατώντας το παλιό έθιμο, για ν’ αφήσει αχνάρια και να ξαναβρεί το δρόμο του γυρισμού».

Τα έθιμα αναχώρησης συνθέτουν έναν κόσμο γεμάτο συμβολισμούς. Δεν ήταν μόνο το νερό που άφηναν να τρέχει για να βρουν το δρόμο της επιστροφής οι ξενιτεμένοι. Ακουμπούσαν στα μαστορόπουλα πέτρες για να είναι γερά σαν την πέτρα, τους έδιναν φυλακτά... Μάστορας από την Πυρσόγιαννη διηγήθηκε το 1976 πως τον φίλησε η μάνα του όταν πρωτοπήγε σε μπουλούκι: «μου έδωσε την ευχή της και μου έβαλε μια δραχμή στην πέτρα να την πάρω και να είμαι γερός, σαν το μέταλλο της δραχμής και σαν την πέτρα» (Σπ. Τσούβαλης, στο *Αρμολόι* 1/1976: 13).

Στα μαστοροχώρια της Ηπείρου οι γυναίκες έκοβαν κλωνιά κρανιάς, τα κρεμούσαν στις πόρτες «για να είναι γεροί οι ξενιτεμένοι μας· σαν την κρανιά γεροί». Το έθιμο

θυμίζει ανάλογες τελετουργικές συμπεριφορές που συναντάμε στον βορειοελλαδικό χώρο κατά την πρώτη μέρα του χρόνου.

Στην Κάρπαθο, όπου οι μεταναστεύσεις είχαν μεγαλύτερη διάρκεια και δεν υπήρχαν σταθερές περίοδοι αναχώρησης και επιστροφής, ο αποχαιρετισμός αποτελούσε σημαντικό γεγονός: «όποιος έφευγε από τα χωριά κι έμπαινε στο πλοίο κοίταζε πίσω στο νησί για να δει τη φωτιά του. Εγώ δεν το πρόλαβα, αλλά ο πατέρας και ο θεός μου τα κουβεντιάζανε συνέχεια. Όταν ήταν να έρθουν στην Κρήτη τους χαιρετίσανε και μετά όταν ήταν στο καϊκι είδαν πάνω στο βουνό τις φωτιές. Ανέβαιναν οι δικοί τους, συγγενείς και φίλοι, μάζευαν κλαδιά και τα άναβαν. Φύγανε τα μεσάνυχτα για να πάνε στα Πηγάδια [η πρωτεύουσα] κι από κει μπήκαν στο καϊκι» (πληροφορητής καρπαθιακής καταγωγής – Μεσαρά). Την ίδια πληροφορία επιβεβαιώσαμε στην Κάρπαθο, στον οικισμό Σπόα: οι μεγαλύτεροι θυμούνται ότι άναβαν φωτιές σε όσους έφευγαν για την Αμερική.

Οι δυο μεγάλες γιορτές των καβαλάρηδων αγίων της Εκκλησίας (Γεωργίου και Δημητρίου) όριζαν δυο παραγωγικές περιόδους χωρίζοντας τον χρόνο σε δυο ίσα μέρη (εξάμηνα). Η ανοιξιάτικη εορτή του Αγίου Γεωργίου (23 Απριλίου) σήμαινε για τους μαστόρους της Βορειοδυτικής Ελλάδας και την έναρξη της αποδημίας. Η εορτή του Αγίου Δημητρίου (26 Οκτωβρίου) σηματοδοτούσε την επιστροφή. Τα δυο αυτά χρονικά ορόσημα απέκτησαν συμβολικό περιεχόμενο. Στα δημοτικά τραγούδια ο Άγιος Γεώργιος είναι ο σκορποφαμελίτης άγιος (σκορπίζει της φαμίλιες).⁹⁷

Τα όρια αυτά δεν είναι σταθερά. Άλλοι ξεκινούσαν μετά το Πάσχα και άλλοι μετά τις Απόκριες. Στη Γαλατινή Κοζάνης οι μαστόροι αναχωρούσαν μετά το «χορό της ρόκας», που τον χόρευαν το Πάσχα. Αυτό δεν εμπόδιζε τους κατοίκους να θεωρούν ορόσημο την εορτή του αγίου Γεωργίου:

«Μόλις γιόρταζαν τον Άι Γιώργη, έπαιρναν τα πρόχειρα εργαλεία τους, το μυστρί και τ' αλφάδι, καμιά κουβέρτα κι αλλαξιά ρούχα κι εσώρουχα, και κατηφόριζαν μαζί με τα μεγάλα παιδιά τους στους κάμπους της Μακεδονίας και της Ηπείρου, της Θράκης και της Θεσσαλίας συνήθως, και της Στερεάς ακόμα – πολλοί έφτασαν κι ως την Καλαμάτα – για να δουλέψουν την τέχνη τους» (Μάνεσης 1962: 20).

⁹⁷ «Οι δυο αγίοι μάλωναν, ο Γιώργης κι ο Δημήτρης: / -Άι-Γιώργη, Βούλγαρε και σκορποφαμελίτη, / εγώ μαζεύω φαμελιές κι εσύ μου τις σκορπίζεις. / Μαζώνω μάνες με παιδιά, γυναίκες με τους άντρες, / μαζώνω και τ' αντρόγυνα τα πολυαγαπημένα. / Μαζώνω και μια μικρόνυφη, μικρή 'ρραβωνιασμένη, / που 'χει τα τέλια στα μαλλιά, τα νύχια τα βαμμένα. / -Εγώ φέρνω την άνοιξη κι εσύ μου τη στεγνώνεις. / -Εγώ φέρνω τα πρόβατα κι εσύ τα διαγονιμίζεις. / -Εγώ φέρνω τσοπάνηδες λαλώντας με φλογέρες» (πληροφορητής από τη Γαλατινή Κοζάνης).

Στο ίδιο χωριό (Γαλατινή) υπάρχει το τοπωνύμιο Κλαψάραχη, τόπος αποχωρισμού των μαστόρων. Κατά τον ίδιο τρόπο μπορούμε να κατανοήσουμε το «κλαψόδεντρο» του Πεντάλοφου, το δέντρο στο οποίο αποχωρίζονταν οι οικογένειες τους μαστόρους. Το πρώτο συνθετικό των λέξεων (κλάψα) σκιαγραφεί τη συναισθηματική φόρτιση και τα γεγονότα που διαδραματιζόνταν εκεί. «Όταν γυρνούσαμε πυροβολούσαμε από την Κλαψάραχη, άκουγαν οι άλλοι, έρχονταν στην άκρη του χωριού και εκεί να δεις, τα παιδιά έπαιρναν γλυκά και οι δικοί μας τα δώρα που τους κρατούσαμε».

Η Κλαψάραχη, το Κλαψόδεντρο και τα άλλα τοπωνύμια στα οποία εκτυλίσσονται δραματοποιημένες τελετουργίες αποχωρισμού αποτελούν συμβολικά σημεία οικειοποίησης του χώρου.

Τα έθιμα της αναχώρησης και της επιστροφής συνθέτουν ένα ενδιαφέρον κοινωνικό πλαίσιο· η συνοχή της οικογένειας έπρεπε να δηλωθεί και συμβολικά με το πρώτο μεγάλο τραπέζι και την οικογενειακή μετάβαση στην εκκλησία κατά την πρώτη Κυριακή μετά την επιστροφή. Αν είχε πεθάνει κάποιος συγγενής κατά τη διάρκεια της απουσίας, γίνονταν επισκέψεις στον τάφο. Αλλά και η συνοχή ευρύτερων ομάδων, όπως της συνεργατικής, δηλωνόταν συμβολικά με κοινό τραπέζι.

Στη Γαλατινή χόρευαν την Τρίτη του Πάσχα το «χορό της ρόκας», μόνο γυναίκες. Μια ηλικιωμένη γυναίκα που κρατούσε ρόκα έσερνε το χορό και ακολουθούσαν οι υπόλοιπες ανάλογα με το χρόνο κατά τον οποίο είχαν παντρευτεί. Οι ανύπαντρες ακολουθούσαν στο τέλος. Το έθιμο φαίνεται να συνδέεται με τις εσωτερικές δομές και τις περιοδικές αποδημίες των ανδρών. Η αναχώρησή τους «λίγο πριν ή λίγο μετά το Πάσχα για την ξενιτιά έδινε αφορμή για εορτές και διάφορες εκδηλώσεις, όπως εξάλλου και η επιστροφή τους [...] Ο χορός της ρόκας λοιπόν, ως ευρύτερη λαϊκή εκδήλωση, ήταν και το ξεπροβόδισμα των αντρών», σύμφωνα με φυλλάδιο που εξέδωσε το 2006 ο Πολιτιστικός Σύλλογος Γαλατινής.⁹⁸ Στο ίδιο φυλλάδιο δημοσιεύονται τα σχετικά τραγούδια που συνόδευαν τον χορό με τη σημείωση:

«Καταδεικνύονται οι τελευταίες συγκινητικές στιγμές του ανδρόγυνου πριν τον αποχωρισμό και μέσα από έναν χείμαρρο ευχών για καλό δρόμο και κυρίως για γρήγορη επιστροφή κοντά της και για μεγάλα πλούτη, φαίνεται ο πόνος της, η αγωνία και η αγάπη που τρέφει γι' αυτόν».

---

⁹⁸ Το φυλλάδιο υπογράφεται από τους Γ. Μ. Μέτσιο, Ναούμα Ι. Γκαντώνα και Μ. Μ. Καραμπέρη.

8. Συνθηματικές γλώσσες

8.1. Η ποιητική της κρυπτικής επικοινωνίας

Ο τομέας του συμβολικού, τομέας τεράστιος και ποικίλος, περιλαμβάνει τη θρησκεία, τους μύθους, τις τελετουργίες, τα φαινόμενα ταξινόμησης, τις γλώσσες, τη γλώσσα των κινήσεων, τη σημαντική, την τέχνη, τη σκέψη, τις ιδεολογίες, τις δοξασίες κλπ, στο μέτρο που όλα αυτά επηρεάζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Τα κοινωνικά αυτά φαινόμενα είναι άραγε αυτά που δομούν το συμβολικό, ή μήπως, αντιθέτως, το συμβολικό καθορίζει την εμφάνισή τους;

Laburthe-Tolra & Warnier 2003: 186.

Στις περισσότερες περιπτώσεις κοινωνιών που ειδικεύτηκαν στα επαγγέλματα της πέτρας παρατηρείται η επικράτηση τοπικών συνθηματικών γλωσσών τις οποίες καταλάβαιναν και μιλούσαν αποκλειστικά οι μαστόροι. Το φαινόμενο δεν είναι ούτε καθαρά ελληνικό αλλά ούτε και εντοπισμένο αποκλειστικά στο χώρο των οικοδόμων.⁹⁹ Παρατηρείται σε όλον τον κόσμο (Τριανταφυλλίδης 1963: 302) και σε πλήθος ομάδων ατόμων με κοινά χαρακτηριστικά,¹⁰⁰ τόσο στον αγροτικό όσο και στον αστικό χώρο.¹⁰¹ Στην κατηγορία των συνθηματικών ή κρυπτικών γλωσσών δεν εντάσσονταν μόνο τα επαγγελματικά ιδιώματα αλλά και εκείνα περιθωριακών ομάδων όπως φυλακισμένων, ζητιάνων, γυρολόγων, ατόμων με σεξουαλικές ιδιαιτερότητες -τα *καλιαρντά* των ομοφυλοφίλων, τα *λουμπινίστικα* που χρησιμοποιούν οι πόρνες (Πετρόπουλος 1974) κ.α.¹⁰² Από τις γλώσσες των επαγγελματικών και συντεχνιακών ομάδων που έδρασαν κατά τον 19^ο και το πρώτο μισό του 20^{ού} αιώνα¹⁰³ στον ελληνικό χώρο, μπορούμε να αναφέρουμε τα:

Αλειφιάτικα, των καλαντζήδων της Ηπείρου (Παπασταύρου 1945).

⁹⁹ Συνθηματικές γλώσσες είχαν και οι μαστόροι της Αλβανίας, που κι αυτοί επιδίδονταν σε περιοδικές αποδημίες. Οι κτίστες της Κολώνιας μιλούσαν τη «ντογκάνε» και της Όπαρης την «πουρίστε».

¹⁰⁰ Για τους Ιρλανδούς μαστόρους της Αμερικής, τη συνθηματική γλώσσα και τους κανόνες που διασφαλίζουν τη μυστικότητα της, βλ. Sinclair 1909.

¹⁰¹ «Παλαιότερα φαίνεται ότι ελάχιστα επαγγέλματα υπήρχαν χωρίς τη μυστική ή επαγγελματική των γλώσσα. Το ίδιο όμως συνέβαινε και με τις θρησκείες, και με τις φιλοσοφικές αιρέσεις, και με τις μαγείες, και με κάθε επιστήμη και γνώσι. Τα ξόρκια και σήμερα ακόμη έχουν λέξεις ακατανόητες» (Φαλτάιτς 1930: 291).

¹⁰² Ο Κ. Φαλτάιτς τόνιζε ήδη από το 1930 ότι στις γλώσσες αυτές πρέπει να «συμπεριλάβουμε πρώτους-πρώτους τους λωποδύτες. Η γλώσσα των λωποδυτών είναι ίδια με τη μυστική γλώσσα των χασισοποτών και των φυλακισμένων» (Φαλτάιτς 1930: 289). Ο Vendryes (1978: 278) στέκεται ιδιαίτερα στη γλώσσα (αργκό) των κακοποιών της Γαλλίας στις αρχές του 20^{ού} αιώνα, οπότε και υπήρχε συντεχνιακή οργάνωση των κακοποιών με καθορισμένη συνθηματική γλώσσα.

¹⁰³ Το όριο είναι συμβατικό. Στην ουσία η χρήση των συνθηματικών γλωσσών των επαγγελματικών ομάδων είχε αρχίσει να φθίνει από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Σε πολλές περιπτώσεις, όμως, διατηρήθηκαν ή και διατηρούνται ακόμη, όχι όμως στην αρχική μορφή τους. Απλώς, σε μικρές ορεινές κοινότητες χρησιμοποιούνται ιδιωματικές λέξεις οι οποίες εμπλουτίζουν την καθομιλούμενη (κοινή Ελληνική).

Γεωργατζέικα, των χτενιάδων από τον Κοσμά Κυνουρίας (Τριανταφυλλίδης 1923) και των χτενιάδων της Κρήτης, που κατάγονταν από τον Κοσμά.

Κομπογιαννίτικα, των πρακτικών γιατρών του Βίκου (Σάρρος 1923).

Μεστιτσιώτικα ή Στεμνιτσιώτικα (χρυσικών Στεμνίτσας - Μουτσόπουλος 1976: 360).

Μπουκουρέικα (ραπτών Ρούμελης - Αγράφων, Ευρυτανίας κ.α. - Σούλης 1928).

Μπολιάρικα (γυρολόγων και ζητιάνων από τα Κράβαρα - Αικατερινίδης 1992).

Ντόρτικα (Ευρυτάνων σιδεράδων τσιγγάνικης καταγωγής - Τριανταφυλλίδης 1923).

Ράφτικα (ραπτών Ναυπακτίας. Και **ραφτιάτικα** Τζουμέρκων - Τριανταφυλλίδης 1963).

Ρόμικα (σιδεράδων και μουσικών της Βόρειας Ελλάδας - Σούλης 1929).

Σιώτικα (βαγενάδων του Πωγωνίου - Παπασταύρου 1945).

Σφηνιάτικα (αρτοποιών Ιωαννίνων - Τριανταφυλλίδης 1963).

Ο Τριανταφυλλίδης (1963: 302) αναφέρει και τα **τσουμπουρλουκίστικα**, γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι φυλακισμένοι: (“τσουμπουρλούκι” σημαίνει φυλακή).

Οι κυριότερες συνθηματικές γλώσσες των μαστόρων του ελληνικού χώρου είναι:

Κουδαρίτικα των κτιστών της Ηπείρου και Μακεδονίας (Σούλης 1930, Μπογδανόπουλος 1952, Οικονομίδης 1960, Γράβας 1948).

Κουλπανάδικα των κτιστών κ.α. επαγγελματιών της Αδριανούπολης (Ροδόινος 1933).

Κρικόνικα, κρικονίστικα των μαστόρων της Γορτυνίας (Κωνσταντινόπουλος 1983).

Μαστόρικα Μπελκαμένης Φλώρινας - **Μαστόρικα Νεγοβάνης** με βάση τα αρβανίτικα (Μουτσόπουλος 1976: 362).

Μπαρραμπάτικα των Καλαβρυτινών μαστόρων (Κωνσταντινόπουλος 1983).

Ντουλγκέρικα των κτιστών της Θράκης (Αμπατζόγλου 1932).

Ρεκουνιώτικα των μαστόρων του Λευκοχωρίου Αρκαδίας (Αικατερινίδης 1972).

Πρόκειται για γλωσσικές κοινωνικές ποικιλίες (κοινωνιολέκτους), κατά κανόνα φτωχές. Σχηματίζονται με φωνολογικές, μορφικές ή και μορφοφωνολογικές παραμορφώσεις λέξεων, με δημιουργία νέων λέξεων ή διαφορετικές νοηματοδοτήσεις υπαρχουσών (νεολογία) και με το δανεισμό λέξεων από άλλες γλώσσες, άγνωστες στο ευρύ κοινό (Vendryes 1978: 278 [1921]). Όπως είχε επισημάνει ο Τριανταφυλλίδης (1963), τα ιδιώματα αυτά «θεμελιώνονται στη μητρική γλώσσα του τόπου, στη γραμματική της, τυπικό, σύνταξη, φωνητική, παραγωγικό, και μόνο οι λέξεις γίνονται συνθηματικές». Ο ίδιος είχε αναλύσει τα *αποκρυπτικά* μέσα των συνθηματικών γλωσσών:

α. Φωνητικός μετασχηματισμός ή παραμόρφωση: κατσώνω αντί τσακώνω.

β. Νεολογισμός, νέα σημασία ή και νέα λέξη μαζί: κόκκινο ή κοκκινάδι, το κεραμίδι.

γ. Λέξεις παρμένες από άλλες γλώσσες: κούρκουλας, ο παπάς.

Η εισαγωγή και η χρήση λέξεων από άλλες γλώσσες μπορεί να αποδοθεί σε παράγοντες γεωγραφικούς, στις επαφές που είχαν με αλλόγλωσσους γειτονικούς πληθυσμούς.

Μιλώντας για τα «μαστόρικά» θα πρέπει να μνημονεύσουμε ξεχωριστά ένα ανυπόγραφο άρθρο που δημοσιεύτηκε στο *Αρμολόι*. Ο συγγραφέας είναι μέλος της κοινότητας και γνωρίζει τα πράγματα από μέσα. Επιχειρώντας μια πολυεπίπεδη αναφορά στα κουδαρέικα σημειώνει:

«δεν είναι γλώσσα σωστή και ολοκληρωμένη σαν τις γνωστές μας που έχουν λέξεις για το καθετί και για κάθε είδους σχέση. Είναι [...] περιορισμένο σύνολο από λέξεις που στην κουβέντα εναλλάσσονται με ελληνικά. Οι λέξεις που αλλάζουν είναι ουσιαστικά προπάντων ρήματα και επίθετα, τα πιο βασικά και χρήσιμα, αυτά που χρειάζονται στην καθημερινή κουβέντα» (*Αρμολόι*, τ. 3/1977: 25).

Και ο Χρ. Κωνσταντινόπουλος (1983: 65), που ασχολήθηκε με τους μαστόρους της Πελοποννήσου, παρατηρεί ότι

«οι περισσότερες λέξεις των μαστόρων [...] είναι παρμένες από την κοινή λαλιά. Στις λέξεις αυτές οι μαστόροι έδωσαν συνθηματικό περιεχόμενο. Πολλές μάλιστα από τις λέξεις που χρησιμοποιούν οι Γορτύνιοι χτίστες δεν είναι παρά τοπωνύμια των Λαγκαδίων (Κρεκούκι, Αρτοζίνος, Κουβαράς) ή παρατσούκλια και επώνυμα Λαγκαδινών, Ρεκουνιωτών ή Κατσουλείων (Καλατζογιάννης, Κωνσταντάρας, Δασκαλάκης, Στασινόπουλος, Μπολοχώνης, Ρουσιάς, Κύκαλος, Λουλές, Τσερτόγιαννης...)».

Στη γλώσσα των μαστόρων αυτών *κωνσταντάρας* σημαίνει τυρί, επειδή κάποιος συγχωριανός τους με αυτό το όνομα ήταν βοσκός. Κατά τον ίδιο τρόπο, και με βάση ονόματα συμπατριωτών τους, *δασκαλάκης* ήταν ο καφές και *λουλές* το κρέας (Κωνσταντινόπουλος 1983: 65). Οι έννοιες αυτές δεν ήταν σταθερές στο πέρασμα του χρόνου, μερικές όμως μπορούσαν να επιβιώσουν. Μαστόροι από τη Γορτυνία μας εξήγησαν πως κάποτε υπήρχε ένας συγχωριανός τους τσιγκούνης. Και μια μέρα, γύρω στο 1950, που ήθελαν να χαρακτηρίσουν έναν εργοδότη, χρησιμοποίησαν την παρομοίωση. Συμβατικά μας είπαν το όνομα *Γιώργαρος* (δεν ήθελαν να πουν το αληθινό για ευνόητους λόγους). Επικράτησε έκτοτε να χρησιμοποιείται το όνομα αυτό για την τσιγκουνιά και τον τσιγκούνη.

8.2. Γλώσσα και ταυτότητα

Το θέμα της γλωσσικής διαφοροποίησης και των ιδιωμάτων που χρησιμοποιούν ειδικές ομάδες (μειονότητες, περιθωριακοί, επαγγελματικές ομάδες) αποτελεί ένα ενδιαφέρον πεδίο προβληματισμού, αντικείμενο της Κοινωνιογλωσσολογίας (Wardaugh

2001, Fasold 1984, Coulmas 1996, Tagliamonte 2006). Τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν είναι εμπειρικά και η έρευνα πραγματοποιήθηκε στις περιοχές που υπήρχαν συνθηματικές γλώσσες (Μαστοροχώρια Κόνιτσας, περιοχές Τζουμέρκων, Δυτικής Μακεδονίας, Λαγκαδίων Αρκαδίας, Αγίας Βαρβάρας Αχαΐας).

Η γλωσσική διαφοροποίηση στην περίπτωση που εξετάζεται είναι κάθετη, παρατηρείται δηλαδή ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες οι οποίες μπορεί να συμβιώνουν στον ίδιο γεωγραφικό χώρο. Η γνώση και η χρήση της συνθηματικής γλώσσας μπορούσε να σημαίνει την ολοκλήρωση της ένταξης στην ομάδα, πέρα από τους όποιους πρακτικούς λόγους που επέβαλαν στους μαστόρους να χρησιμοποιούν ξεχωριστό γλωσσικό κώδικα. Η γλώσσα αποτελούσε στοιχείο διαφοροποίησης από την κυρίαρχη ομάδα. Επομένως μπορούμε και πάλι να παρατηρήσουμε (και σε γλωσσικό επίπεδο) την περιχαράκωση της ουσιώδους αντίθεσης που συνοψίζεται στο σχήμα **εμείς** και οι **άλλοι**.

Δεν είναι δύσκολο να κατανοήσουμε ότι η εκμάθηση της γλώσσας ήταν σχεδόν υποχρεωτική στα μαστοροχώρια, καθώς τα περιθώρια επιλογής επαγγελματικής ενασχόλησης ήταν εξαιρετικά περιορισμένα λόγω φυσικών καταναγκασμών. Οι πρακτικοί λόγοι είναι γνωστοί και έχουν επισημανθεί σε όλες σχεδόν τις σχετικές μελέτες (Αικατερινίδης 1972, Μουτσόπουλος 1976, Κωνσταντινόπουλος 1983). Σε ένα πρώτο επίπεδο ανάλυσης μπορούμε να σημειώσουμε ότι οι άνθρωποι αυτοί αισθάνονταν σε μεγάλο βαθμό την ανάγκη να διαφυλάξουν τα μυστικά της τέχνης τους. Μιλώντας για τη λειτουργία της κρυπτικής γλώσσας ο Μ. Τριανταφυλλίδης (1963: 304) σημειώνει:

«Τα μυστικά ιδιώματα δεν χρησίμευαν μόνο σε προθέσεις αγνές και ανακοινώσεις αλλά αποβλέπουν οι κάτοχοί τους πριν απ' όλα να εκμεταλλευτούν τον πλησίον τους, τον ξένο, με κάποια πονηριά και συγχρόνως ν' αμυνθούν από το κράτος και την αστυνομία, που κινδύνευαν να μπλεχτούν στ' αρπάγια της».

Και ο ανώνυμος συγγραφέας του άρθρου «Κουδαρίτικα. Συμβολή στη γλώσσα των μαστόρων του τόπου μας», που δημοσιεύτηκε στο *Αρμολόι* δεν διαφοροποιείται από αυτήν την άποψη:

«[τα κουδαρίτικα] περιέχουν βασικά έννοιες σχετικά με την τροφή, το ποτό, τη γυναίκα, την αστυνομία και τις παραβάσεις του νόμου, τους ληστές, τους νοικοκύρηδες, τη γύρω ζωή· φράσεις που δείχνουν την ανάγκη να ειδοποιηθεί ο σύντροφος πως φάνηκε ο νοικοκύρης, να δουλέψει καλά, να προσέξει, να φύγει ή να κρύψει κάτι, πως ο «μπαρός» τους γέλασε, να πάρουν τα μέτρα τους. Θα τα μεταχειριστούν σα βρίσκονται πάνω στη σκαλωσιά, ο ένας στη μια γωνιά κι ο άλλος στην άλλη, μα και στο καφενείο στα ξένα για να κλέψουν στην τράπουλα. Δε λείπουν οι λέξεις που αναφέρονται στον παπά, το χωροφύλακα, ούτε και τα ρήματα παίρνω – κλέβω» (*Αρμολόι*, τ. 3/1977: 24).

Οι πραγματικές πρακτικές σκοπιμότητες που εξυπηρετούνταν μέσω της κρυπτικής γλώσσας ήταν πολλές. Αισθάνονταν την ανάγκη μιας ξεχωριστής συνεννόησης που αφορούσε στον τρόπο δουλειάς. Στην ουσία είχαν μπροστά τους ένα προνομιακό πεδίο, αποκλειστικά δικό τους στο οποίο δεν μπορούσε να έχει πρόσβαση ο άλλος, ο αμύητος, πράγμα που τους βοηθούσε στη διεκπεραίωση καθημερινών υποθέσεων. Η χρήση των κουδαρίτικων μπορούσε να εισχωρήσει στις εργασιακές σχέσεις και στις κοινωνικές ή άλλες ιεραρχήσεις. Μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τα «αφεντικά», τους εκπροσώπους του κράτους, τους χωροφύλακες.

Οι παραπάνω λόγοι δεν ήταν βέβαια μοναδικοί. Υπήρχαν συναισθηματικοί αλλά και ψυχολογικοί παράγοντες που επέβαλαν τις συνθηματικές γλώσσες. Σε όλες τις περιοχές είπαν ότι συνήθιζαν να σχολιάζουν τις γυναίκες που συναντούσαν.¹⁰⁴ Κάποια φορά ο εργοδότης γνώριζε τη συνθηματική γλώσσα, κατάλαβε τι έλεγαν και απειλήθηκε παρεξήγηση. Για το λόγο αυτό λένε ότι ήταν πολύ δύσκολο να φανερώσουν λέξεις σε ανθρώπους που δεν ανήκαν στην ομάδα. Ο μάστορας Σπύρος Τσούβαλης περιέγραψε σε κείμενό του το 1977 το σύστημα μεταβίβασης της γλώσσας με τα παρακάτω λόγια:

«Ήταν μεγάλη προδοσία αν κανένας έλεγε και μάθαινε τη γλώσσα σε άλλους ξένους. Θυμάμαι όταν είμουν παιδί και μας τη μάθαιναν οι μεγαλύτεροι. Αυτό γινόταν τα βράδια που πηγαίναμε έξω με τα ζώα και μας έλεγαν να μην τα λέμε στα παιδιά του χωριού γιατί θα ήταν ιεροσυλία, κι εδώ που τα λέμε μας ψοφούσαν και στο ξύλο» (*Αρμολόι*, τ. 3/1977: 33).

Στο *Αρμολόι*, περιοδικό που σηματοδοτεί την προσπάθεια ανασυγκρότησης της κοινωνικής μνήμης, δημοσιεύτηκαν 27 χαρακτηριστικές φράσεις από τα κουδαρίτικα. Τέσσερις μόνο αναφέρονται σε καθαρά πρακτικά ζητήματα ή δεν εμπεριέχουν υπονοούμενα:

«Ξόφλιασε της μπαρέσιος να σου ράξει την αλλοιώτικη να πραχαλίσουμε το μάνεμα», δηλαδή: πες της κυράς να σου δώσει την κατσαρόλα να φτιάξουμε το φαγητό και «Αν μας ράξει ξιάρχο και μάνεμα θα του ξογλιάσεις πέντε κράνια το μέτρο, αν δεν μας ράξει ξιάρχο και μάνεμα θα του ξοφλιάσεις οκτώ κράνα το μέτρο», δηλαδή: αν μας δώσει ψωμί και φαΐ θα του ζητήσεις πέντε δραχμές το μέτρο. Αν δεν μας δώσει ψωμί και φαΐ θα του ζητήσεις οκτώ δραχμές το μέτρο» - *Αρμολόι*, τ. 3/1977: 33.

Από τις υπόλοιπες φράσεις επιλέγω μερικές αντιπροσωπευτικές, ικανές κατά τη γνώμη μου να δείξουν την κρυπτική λειτουργία της γλώσσας, μια και αναφέρονται σε σχόλια τα οποία δεν ήταν δυνατόν να διατυπωθούν δημοσίως:

---

¹⁰⁴ Μεγάλο μέρος των διαλόγων που έχουν σωθεί ή και έχουν δημοσιευτεί αφορούν σε σχόλια για γυναίκες. Από το περιοδικό *Αρμολόι* (τ. 3/1977: 33) μεταφέρω μια χαρακτηριστική φράση: «“Η αγκίδα του μπαρού φορεί όρματη και φορεί στηρνάρια να γκινέβης ανάμεσα”, δηλαδή Η κόρη του αφεντικού είναι όμορφη και έχει βυζιά να κοιμάσαι (για προσκέφαλο) ανάμεσα».

«“Να μη παραχάλισουμε όρματη παραχάλα γιατί ο μπαρός φορεί κατσάλι” (να μη φκιάσουμε καλή δουλειά γιατί το αφεντικό είναι κακός, σκύλος)» *Αρμολόι*, τ. 3/1977: 33.

«Μόλις πήγαιναν να πιάσουν δουλειά οι μαστόροι στο σπίτι ρωτούσαν τον πρωτομάστορα αν:

- φορεί όρματη μπαρέσιο (αν είναι όμορφη η κυρά)
- φορεί κούλιες ο μπαρός (αν έχει λεφτά το αφεντικό)
- φορεί όρματα το μάνεμα (αν είναι καλό το φαγητό)».

«“Η μπαρέσια σιουμαλνιέται αλλά φορεί μπαρό κατσάλι και την γκαβιάζει” (η κυρά πλακώνεται αλλά είναι το αφεντικό σκυλί και τη δέρνει ή τη σκοτώνει)» *Αρμολόι*, ο.π.

«“Γυάλισε κούδαρη, γυαλίζονται τα καλαμίδια και το καστέλι της μπαρέσιος, φορούν όρματα” (κοίταξε μάστορα, φαίνονται τα πόδια και το βρακί της κυράς. Είναι όμορφα)» *Αρμολόι*, τ. 3/1977: 35.

Μάστορας από το Πληκάτι χαρακτηρίζει τα κουδαρίτικα γλώσσα... για τις γυναίκες:

«Εγώ γεννήθηκα το 20 και μόλις που την πρόλαβα τη γλώσσα. Θυμάμαι μόνο λίγες λέξεις αλλά να σας πω, την είχαμε για τις γυναίκες. Τις σχολιάζαμε, πώς ήταν, αν ήταν όμορφες, είχαμε λέξεις για όλα τους. Την είχαμε και για τα κακά αφεντικά, αυτούς που δεν πλήρωναν καλά, που δεν έδιναν καλό φαγητό, που ήταν τσιγκούνηδες, πώς να σου το πω»;

Η βασική λογική που διαμόρφωσε τη συνθηματική γλώσσα των μαστόρων στηρίζεται στη λειτουργία της ίδιας της γλώσσας ως εργαλείου επικοινωνίας κάτω από δυσχερείς συνθήκες και κοινωνικές-ψυχολογικές αναγκαιότητες. Οι τεχνίτες της πέτρας αναζήτησαν απλά σχήματα προκειμένου να αποκτήσουν τη δυνατότητα μιας στοιχειώδους επικοινωνίας με τους συναδέλφους τους. Όλοι οι συνομιλητές παραδέχονται ότι η γλώσσα τους είναι φτωχή και απλή και ότι δεν μπορούν να συζητήσουν τίποτε περισσότερο μ’ αυτήν εκτός από καθημερινά ζητήματα, με μοναδικό κριτήριο τον αποκλεισμό: να μην καταλάβουν οι άλλοι.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι όλο και περισσότεροι εκτός ομάδας κατάφερναν να μάθουν λέξεις της συνθηματικής γλώσσας, γεγονός που οδηγούσε σε σταδιακή απώλεια της κρυπτικής λειτουργίας.¹⁰⁵ Στα διάφορα μαστοροχώρια οι χρήστες της συνθηματικής γλώσσας αποδίδουν την επικράτησή της σε διάφορους λόγους, όπως:

1. Για να προστατευτούν από τους εργοδότες. Συχνά το ένα συμβαλλόμενο μέρος προσπαθούσε να εξαπατήσει το άλλο.

---

¹⁰⁵ Βλ. σχετικά: Calvet 1994.

2. Για να μπορούν να συνεννοούνται και να αντιμετωπίζουν ομόφωνα τους εργοδότες.

3. Για να ξεχωρίζουν («εμείς είμασταν μαστόροι, ξένοι»).

4. Για να μπορούν να σχολιάζουν χωρίς να αντιμετωπίζουν το φόβο να παρεξηγηθούν.

Γενικά, η συνθηματική γλώσσα αντανακλά την επαγγελματική – κοινωνική ομαδοποίηση των μαστόρων, όπως συμβαίνει και με τις υπόλοιπες επαγγελματικές ή ταξικές ομάδες (Holmes 1992: 146). Εκείνος που κατανοεί και μπορεί να χρησιμοποιήσει μια συνθηματική γλώσσα είναι και μέτοχος των κοινών χαρακτηριστικών, μοιράζεται μια κοινή ταυτότητα με τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας. Ο γλωσσικός κώδικας αποτελεί μέρος του γενικότερου συμπεριφορικού κώδικα (Ντάλτας 1997: 28-29).

Οι συνθηματικές γλώσσες μπορεί να μη διαδραμάτισαν βασικό ρόλο στη διαδικασία συγκρότησης συλλογικών ταυτοτήτων, συμμετείχαν όμως σ' αυτήν. Ενίσχυσαν την αίσθηση της διαφοράς και περιχαράκωσαν τα συμβολικά όρια μέσα στα οποία δομούνται οι συλλογικές ταυτότητες. Βασικά κριτήρια, πάντως, υπήρξαν αυτά που εξετάστηκαν ήδη, όπως η κοινή εργασία και η κοινή καταγωγή. Οι περιπλανώμενοι τεχνίτες της πέτρας χρησιμοποιούσαν τη γλώσσα σε συνάρτηση με τα εκάστοτε συμφραζόμενα: πότε, πού, με ποιους συνομιλητές και με ποιο ακροατήριο. Οι απαντήσεις των κατόχων και χρηστών της συνθηματικής γλώσσας οδηγούν στο παρακάτω γενικό συμπέρασμα:

Πότε: Κυρίως κατά τις περιόδους των αποδημιών, κατά την ώρα της εργασίας.

Πού: Στους εργασιακούς χώρους.

Με ποιους: Με τους «άλλους», αυτούς που δεν συμμετέχουν στη συλλογική ταυτότητα, άρα δεν «τσιλίζουν κουδαρίτικα».¹⁰⁶ Χρησιμοποιούσαν τις συνθηματικές γλώσσες συνήθως όταν ήταν άλλοι παρόντες. Όταν ήταν μόνοι τους μιλούσαν μια ιδιαίτερη μορφή γλώσσας, μια μορφή του τοπικού γλωσσικού ιδιώματος με λιγότερες συνθηματικές λέξεις.

Φαίνεται πως η συχνή χρήση των μαστόρικων οδήγησε σε σταδιακή επέκταση των χωρικών και των χρονικών ορίων χρήσης. Σε χωριά της Κόνιτσας συνήθιζαν να τα χρησιμοποιούν και στους τόπους της μόνιμης κατοικίας, αλλά μόνο σε συνομιλίες ανάμεσα σε άνδρες. Οι γυναίκες δεν τα γνώριζαν και, όπως πιστεύουν ακόμη οι

---

¹⁰⁶ Δεν μιλούν κουδαρίτικα.

μαστόροι, «δεν έπρεπε να τα γνωρίζουν, αυτά ήταν ανδρικές δουλειές». Σύμφωνα με τον Θωμά Μουκούλη από το Κάντζικο, «...θεωρούσαν άνανδρο να μαρτυρήσεις τα κουδαρίτικα ακόμα και στη γυναίκα σου. Γι' αυτό και οι γυναίκες του χωριού δεν γνώριζαν τη γλώσσα αυτή».¹⁰⁷

Σε ερωτήσεις για τις σκοπιμότητες που επέβαλλαν στους τεχνίτες να διαφυλάσσουν τα κουδαρίτικα ακόμη και από τις συζύγους, οι απαντήσεις ήταν περίπου κοινές: «Αν άκουγαν τους άντρες να κουβεντιάζουν θα καταλάβαιναν τι ακριβώς κάναμε στα ξένα. Αλλά δεν θέλαμε να προδώσουμε τα δικά μας μυστικά, οι πιο πολλές νόμιζαν στα χρόνια μου πως τα κουδαρίτικα τα μιλούσαμε μόνο για τις συμφωνίες με τα αφεντικά και τις πληρωμές».

Ίσως αυτό να δομούσε και τις ενδοκοινοτικές αλλά και τις ενδοοικογενειακές σχέσεις. Οι γυναίκες αισθάνονταν αποκλεισμένες, αλλά «πού να σκεφτούμε το πονηρό, παιδάκι μ'; εμείς σκεφτόμασταν πώς να καταφέρουμε να ζήσουμε και περιμέναμε να έρθουν πίσω».¹⁰⁸

Ο Guiraud (1989: 98) θεωρεί ως βασικό συστατικό των συνθηματικών γλωσσών την αίσθηση ανωτερότητας που διακατέχει τα μέλη των ομάδων οι οποίες τις μιλούν. Στην περίπτωση των μαστόρων, βέβαια, μπορούμε να μιλήσουμε για δυο διαφορετικά επίπεδα κοινωνικής θέσης, το πραγματικό και το ψυχολογικό. Οι ίδιοι παραδέχονται σήμερα ότι βρίσκονταν σε χειρότερη θέση από τους ανθρώπους με τους οποίους έρχονταν σε επαφή. Στις περιοχές όπου εργάζονταν τους περιφρονούσαν και τους «φόρτωναν» με προσβλητικούς χαρακτηρισμούς. Η φράση «τρώει σα μάστορας» δήλωνε τον πεινασμένο, τον λαίμαργο, τον πολυφαγά. Ωστόσο, όπως μας είπε μάστορας από τη Δυτ. Μακεδονία, ένιωθαν την ανάγκη να είναι διαφορετικοί: «Θεωρούσαμε τους εαυτούς μας πιο δυνατούς και πιο σκληραγωγημένους. Αντέχαμε τις κακουχίες. Μπορεί και να περιφρονούσαμε πολλές φορές τους άλλους».

Η κοινωνική μειονεξία αντισταθμιζόταν με το πώς αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι τους εαυτούς τους, με τη σωματική υπεροχή και τη δεξιότητα που απαιτούσε η τέχνη. Πρόκειται ουσιαστικά για μια κατασκευή που λειτούργησε ευεργετικά, δημιουργώντας συνθήκες μεγαλύτερης αυτοεκτίμησης για τους περιπλανώμενους τεχνίτες.

Η χρήση της συνθηματικής γλώσσας δημιουργούσε ένα κλειστό και σχετικά περιχαρακωμένο σύστημα επικοινωνίας, αποκλείοντας τους αμήτηους όχι μόνο από τα

¹⁰⁷ <http://www.drosopigi.com/istoriko.htm>

¹⁰⁸ Γυναίκα μάστορα από τη Γαλατινή Κοζάνης.

νοήματα που εκφέρονταν αλλά και «από τις απολαύσεις που παρέχει η γλώσσα» (Πετρούνιας 1984: 118). Το χιούμορ αποτελούσε τον πιο συνηθισμένο τρόπο διασκέδασης. Τις περισσότερες φορές όμως ήταν χιούμορ που γινόταν εις βάρος των άλλων. Οι όροι με τους οποίους αντιμετώπιζαν τις γυναίκες των περιοχών όπου εργάζονταν ήταν συνήθως σεξιστικοί, ένας ακόμη λόγος που επέβαλλε την αυστηρή περιχαράκωση, όπως είδαμε και στα παραπάνω παραδείγματα. Στην Πυρσόγιαννη άκουσα από μαστόρους μια αθώα ιστορία που είχε σταθεί ικανή να ακυρώσει μια συμφωνία: «Είχαν συμφωνήσει με ένα αφεντικό να του φτιάξουν το σπίτι κι έκλεισαν τη συμφωνία με τραπέζωμα. Σέρβιρε η κυρά. Ο ένας μάστορας λέει του άλλου:

- Ο μπαρός φορά όρματη μπαρέσιο. Δηλαδή ο αφέντης έχει όμορφη κυρά.

Το αφεντικό, όμως, ήξερε κουδαρέικα. Και τους απαντά:

- Μανέψετε, Κουδαραίοι, και καψαλίσετε και η μπαρέσια φορεί του μπαρού», δηλαδή: φάτε μαστόροι και φύγετε από δω γιατί η κυρά είναι του αφέντη».

Το ίδιο περιστατικό είχε γράψει στο *Αρμολόι* (τ. 3/1977: 31) ο Πυρσογιαννίτης Δήμος Φλίνδρης.

Αξίζει να σημειωθεί ότι σε περιπτώσεις που κάποιος από την ομάδα αντιλαμβανόταν ότι ο περίγυρος γνώριζε συνθηματικές λέξεις, έσπευδε να ειδοποιήσει τους υπολοίπους με πιο δυσνόητες φράσεις. Στα δουλγέρικα της Θράκης η συνθηματική φράση που ακουγόταν, σύμφωνα με τον Τριανταφυλλίδη (1963), ήταν: «Ανθίζουν οι μπαμπακιές».

8.3. «Μύστες και χτίστες»

*Τι μύστες, τι χτίστες. Κι οι δυο με τον ίδιο τρόπο δουλεύαμε...*¹⁰⁹

Η «κρυπτική επικοινωνία» ανάμεσα στα μέλη μιας κοινότητας, μιας «αδελφότητας» ή ενός ιερατείου είναι γνωστή από την αρχαιότητα. Ομάδες ανθρώπων με κοινά κοινωνικά, θρησκευτικά ή επαγγελματικά χαρακτηριστικά επινόησαν τρόπους επικοινωνίας με μυστικά σύμβολα και ιδιαίτερες σημασιοδοτήσεις της γλώσσας, προκειμένου τα μέλη τους να μην γίνονται κατανοητά από τον περίγυρο. Τα σχετικά παραδείγματα είναι πολλά και δεν αφορούν τους στόχους αυτής της διατριβής. Ωστόσο θα μπορούσαμε να αναφέρουμε το παράδειγμα των Πυθαγορείων και των άλλων μυστηριακών λατρειών, όπως είναι τα πολυσυζητημένα ελευσίνια μυστήρια.

Η αναζήτηση συμβολικών εκφράσεων και κρυπτικού λόγου φαίνεται να είναι σύμφυτη με την ανθρώπινη πολυπλοκότητα και την ανάγκη να διαφυλαχθούν γεγονότα ή έννοιες

¹⁰⁹ Η φράση οφείλεται σε ηλικιωμένο μάστορα από την Ήπειρο ο οποίος τη θυμάται από τη διδασκαλία του σχολείου (δημοτικού). Ο δάσκαλος της εποχής του είχε χαρακτηρίσει τους μαστόρους που χρησιμοποιούσαν συνθηματικά γλωσσικά ιδιώματα «μύστες της νεότερης Ελλάδος».

τα οποία δημιουργούν κλίμα αυστηρής οριοθέτησης του συλλογικού «εμείς». Μέσα απ' αυτή τη λογική πηγάζει το διπολικό (και αντιθετικό) σχήμα:

μυημένοι – αμύητοι.

Η μύηση σε οργανώσεις και αδελφότητες αυτής της μορφής δεν ήταν ποτέ στην ιστορία των πολιτισμών εύκολη υπόθεση. Απαιτούνταν περίοδοι μακράς δοκιμασίας ή μαθητείας (στις περιπτώσεις επαγγελματικών συσσωματώσεων). Η ανάγκη διαφύλαξης των επαγγελματικών συμφερόντων οδήγησε στην επινόηση συνθηματικών κωδικών επικοινωνίας, κρυπτικών μεθόδων επικοινωνίας και στην ανάδειξη συμβόλων που ήταν κατανοητά μόνο στα μέλη αυτών των ομάδων.

Στην περίπτωση των τεκτόνων της Δύσης οι κώδικες επικοινωνίας διατηρήθηκαν και μετά την κάμψη της οικοδομικής δραστηριότητας και την αποδόμηση του συστήματος. Ωστόσο, το φαινόμενο των «επαγγελματικών γλωσσικών ιδιωμάτων» βρήκε εφαρμογή σε πολλές ομάδες τεχνιτών ή άλλες ομάδες στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω. Μπορούμε δηλαδή να μιλήσουμε για ένα βασικό ψυχολογικό υπόβαθρο το οποίο καθορίζει την ανθρώπινη συμπεριφορά σε περιπτώσεις ομάδων που διαφοροποιούνται για διάφορους λόγους από την υπόλοιπη κοινωνία, χωρίς να ξεχνάμε ότι η συμπεριφορά αυτή εκδηλώνεται κάτω από παρόμοιες συνθήκες, όπως είναι η απειλή την οποία αισθάνονται τα μέλη μιας ομάδας μαστόρων που ζουν μακριά από τον τόπο τους, συχνά σε περιβάλλον αντιπαράθεσης με τους ντόπιους.

Ο Μ. Τριανταφυλλίδης (1963: 305) σημειώνει ότι

«η κρυφή τους γλώσσα είναι μέσο αμυντικό μα και επιθετικό στον ανταγωνισμό αυτό, στην πίεση που δέχονται από την κοινωνία, με τις επιταγές της και τις απαγορεύσεις της, συγχρόνως όμως και αποτέλεσμα της πίεσης που οι ίδιοι ασκούν σ' αυτήν».

8.4. Η ποιητική της «ενοχής»: η συντελεσθείσα «προδοσία»

Νοιώθω σαν ένοχος τώρα που γράφω τα Κουδαρίτικα και θα δημοσιευτούν, γιατί ήταν κάτι δικό μας, που δεν έπρεπε να το ξέρουν πολλοί [...] Ήταν μεγάλη προδοσία αν κανένας έλεγε και μάθαινε τη γλώσσα σε άλλους ξένους...

Από επιστολή του μάστορα Σπύρου Τσούβαλη, *Αρμολόι*, τ. 3/1977: 23.

Όταν επισκέφτηκα τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας είχα διαβάσει μόνο μερικές δημοσιευμένες εργασίες για τη συνθηματική γλώσσα των μαστόρων και τη θεωρούσα νεκρή. Η έκπληξη ήρθε στο καφενείο, το δεύτερο απόγευμα, στις αρχές του καλοκαιριού του 2005. Ένας ηλικιωμένος πληροφόρησε κάποιον άλλο που έφτασε εκείνη την ώρα για την «ακίδα» που είχε έρθει στο χωριό. Θυμήθηκα πως «ακίδα» σημαίνει κόρη, κοπέλα,

επομένως υπέθεσα ότι εννοούσαν εμένα. Χαμογέλασα μάλλον αμήχανα. Κι ο συνομιλητής μου γύρισε έκπληκτος να με ρωτήσει: «Τσιλίζεις κουδαρίτικα;»¹¹⁰ Τον διαβεβαίωσα πως είχα διαβάσει αρκετά αλλά θυμόμουν μόνο λίγες λέξεις.

Τελικά εκείνοι που «τσιλίζουν κουδαρίτικα» ακόμη και σήμερα, δεν είναι λίγοι...

Στο καφενείο η συζήτηση παρουσίαζε ενδιαφέρον. Αν και οι κάτοικοι του χωριού είναι ελάχιστοι, κάθε καλοκαίρι καταφτάνουν οι ξωμάχοι, συνταξιούχοι που ζουν σε μεγάλα αστικά κέντρα της δυτικής Ελλάδας. Μερικά χωριά ζωντανεύουν για λίγους μήνες.¹¹¹ Και τότε ακούγονται σκόρπιες άγνωστες λέξεις, ανάμεσα στις γνωστές της κοινής Ελληνικής. Ακόμη και όταν δεν έχουν τίποτα να κρύψουν από κανέναν οι λέξεις αυτές ακούγονται, έστω και σποραδικά, κι ας μην έχουν καμιά χρηστικότητα πια. Όσο για μένα, μια λέξη («ακίδα») και μια φράση (*τσιλίζεις κουδαρίτικα;*) δημιούργησαν ένα κλίμα μεγαλύτερης οικειότητας, ίσως και καλύτερης αποδοχής. Από τότε, όμως, απέφευγαν να πουν πιο δύσκολες ή πιο δυσνόητες λέξεις. Υποψιάζονταν, νομίζω, ότι θα μπορούσα να τις γνώριζα.

Καταφεύγω και πάλι στην εμπειρία του ανώνυμου Πυρσογιαννίτη αρθρογράφου:

«Αν κάποιος ταξιδιώτης επισκεφτεί την Πυρσόγιαννη και τα γύρω μαστοροχώρια και θελήσει να γνωρίσει τον τόπο και τους ανθρώπους που τον κατοικούν, να μάθει για τις συνήθειες τους, να κουβεντιάσει μαζί τους και να τους πλησιάσει, το πρώτο πράγμα που θα τον παραξενέψει σαν έρθει σε επαφή μαζί τους, είναι κάτι στη γλώσσα που μιλούν. Τα ελληνικά στην κουβέντα επάνω εναλλάσσονται με λέξεις άγνωστες, πρωτάκουστες γι' αυτόν, ξένες, λες κι οι συνομιλητές του κάτι λένε μεταξύ τους που δεν πρέπει να το μάθει αυτός ο αμύητος» (*Αρμολόι*, τ. 3/1977: 22).

Τριάντα χρόνια μετά τη δημοσίευση του άρθρου, οι παλιοί μαστόροι έχουν λιγοστέψει. Όμως στα χωριά της Κόνιτσας, σε χωριά της Δυτικής Μακεδονίας και των Τζουμέρκων διατηρούνται συνθηματικές λέξεις. Και μάλιστα εξακολουθούν να δομούν τους όρους με τους οποίους προσδιορίζεται η συμμετοχή σε μια συλλογική ταυτότητα. Ωστόσο, σε πολλά μαστοροχώρια έχουν σχεδόν ξεχαστεί (π.χ. Αρκαδία).

Η δημοσίευση των συνθηματικών γλωσσών άρχισε αρκετά νωρίς από συλλογείς λαογραφικής και γλωσσικής ύλης.¹¹² Ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα (1822) ήταν γνωστές λέξεις των συνθηματικών γλωσσών των Ζαγορησίων ψωμάδων και των γιατρών

¹¹⁰ «Καταλαβαίνεις τα κουδαρίτικα;»

¹¹¹ «Τώρα που ήρθες είναι καλοκαίρι. Έλα μετά τον Δεκαπενταύγουστο να δεις τα άδεια σπίτια. Φεύγουν άλλος για τα Γιάννενα, άλλος για το Αγρίνιο, άλλος για την Αθήνα» (μάστορας από τα χωριά της Κόνιτσας).

¹¹² Σάρρος 1923, Σούλης 1928, Σούλης 1929, Αμπατζόγλου 1932, Παπασταύρου 1945, Γράβας 1948, Μπογδανόπουλος 1952, Αναστασίου 1954 κ.α.

της Ηπείρου. Τις είχε δημοσιεύει ο Rouqueville. Στα 1856 δημοσιεύτηκαν στη Γαλλία κι άλλες πληροφορίες για το θέμα (Μουτσόπουλος 1976: 450, σημ. 46).

Η συλλογή λέξεων δεν ήταν εύκολη υπόθεση, καθώς την εποχή που δημοσιεύτηκαν οι παραπάνω μελέτες οι «κομπανίες» των μαστόρων συνέχιζαν να δραστηριοποιούνται στον ελλαδικό χώρο. Το πρόβλημα έχει επισημανθεί ήδη από τον Τριανταφυλλίδη (1963: 307), ο οποίος περιγράφει τη συνάντησή του με «μισοξενόγλωσσο ράφτη ίσως από το Μέτσοβο» που τον είχε συναντήσει στο μοναστήρι της Τατάρνας και «αρνιόταν για ώρες να μου πη τίποτε για τη γλώσσα που μάντεψα σωστά πως θα ήξερε, τα ραφτιάτικα των Τζουμέρκων. Τα ήξερε, μα τα είχε ξεχασμένα, έλεγε, από καιρό...»

Έχοντας διαβάσει τον Τριανταφυλλίδη δεν βρέθηκα σε άγνωστο «τοπίο». Ακόμη και σήμερα αρκετοί μαστόροι επιστρατεύουν τα ίδια επιχειρήματα: δεν θυμούνται τις λέξεις και, μάλιστα, τη στιγμή που μιλούν με περηφάνια για την «ξεχασμένη» γλώσσα. Υποθέτω πως είναι πολύ δύσκολο να απαγκιστρωθεί κανείς από τα συμπεριφορικά στερεότυπα όπως αυτό που επέβαλε την αυστηρή περιχαράκωση του μυστικού τρόπου επικοινωνίας. Πάντως, στο σύνολο σχεδόν των περιπτώσεων, όταν τους έλεγα λέξεις έσπευδαν να τις ερμηνεύσουν ή να συμπληρώσουν το λόγο μου αναφέροντας λέξεις με το ίδιο νόημα.

Οι συνθηματικές γλώσσες διατηρούνταν και ήταν σε χρήση στις περισσότερες περιοχές μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η αποδόμηση του συστήματος και η αλλαγή των εργασιακών συνθηκών με την αραίωση των περιοδικών αποδημιών ευθύνεται σε ένα βαθμό για τη σταδιακή αποδυνάμωση του ρόλου τους. Η στροφή των λογίων προς τις γλώσσες αυτές άλλαξε τον τρόπο θέασης των πραγμάτων και τη στάση των ντόπιων απέναντι στη συνθηματική γλώσσα. Είναι χαρακτηριστική η στάση των Γορτυνίων στις αρχές του 1970, όταν δημοσίευσε τα *Ρεκουνιώτικα* ο Αικατερινίδης (1972: 122):

«Η ομολογία των Λαγκαδινών φαίνεται να είναι απόρροια της αντιλήψεως ότι η συνθηματική γλώσσα επιφέρει μομφήν τινά εις αυτούς που τη χρησιμοποιούν, αφού κύριος σκοπός της είναι η απόκρυψις των λεγομένων και κατά συνέπειαν δημιουργείται η εντύπωσις ότι καταβάλλεται προσπάθεια προς απόκρυψιν μεμπτού τινός. Δια τούτο οι περισσότεροι “κρυφογλωσσίται” προσπαθούν να παραστήσουν την γλώσσαν των “αναξίαν” και “αστείαν”. Πιθανώς, λοιπόν, ούτω και οι Λαγκαδινοί σκεπτόμενοι, να απέδωσαν εις τους πλησιοχώρους των Ρεκουνιώτας, εν είδει ψόγου, και την κοινήν εις αμφοτέρα τα χωρία συνθηματικήν γλώσσαν».

Το 2006 και το 2007, έτη κατά τα οποία πραγματοποίησα έρευνα πεδίου στη Γορτυνία, κανείς δεν θεωρούσε ούτε «αναξίαν» ούτε «αστείαν» τη συνθηματική γλώσσα. Δεν την περιφρονούσαν και δεν απέφευγαν να μιλήσουν γι' αυτήν, ακόμη και όταν δεν ήταν

πολύ πρόθυμοι να αποκαλύψουν λέξεις ή φράσεις. Οι Λαγκαδινοί μαστόροι δεν αποδίδουν πλέον τη δημιουργία της στους πλησιόχωρους Ρεκουνιώτες ή Λευκοχωρίτες, όπως τους λένε σήμερα. Και οι Ρεκουνιώτες, που όπως και οι Σερβαίοι αναγνωρίζουν στους Λαγκαδινούς την πρωτοκαθεδρία στη μαστορική τέχνη, διεκδικούν για τους εαυτούς τους τη δημιουργία της γλώσσας: «μπορεί να βγήκαν και από τους δυο, αφού μαζί γύριζαν τον κόσμο και έχτιζαν».

Ασφαλώς η αλλαγή στάσης απέναντι στη γλώσσα δεν μπορεί να οφείλεται μόνο στο ενδιαφέρον των λογίων ή της παραδοσιακής Λαογραφίας. Το φαινόμενο είναι σύνθετο και σχετίζεται με τη στάση των τοπικών κοινωνιών απέναντι στο παρελθόν και τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνουν την επιστροφή στις ρίζες (Μερακλής 1989: 117).

Σήμερα η συνθηματική γλώσσα των μαστόρων «επιβιώνει» κυρίως σε περιοχές της Ηπείρου και της Μακεδονίας όχι ως κρυπτικό ιδίωμα αλλά ως στοιχείο διαφοροποίησης μέσα από το οποίο τονίζεται το παρελθόν των κοινοτήτων. Και επειδή δεν μπορούμε να μιλήσουμε για «επιβίωση» μιας γλώσσας επειδή μόνο μερικές λέξεις της έχουν ενσωματωθεί στο τοπικό ιδίωμα, μπορούμε να πούμε ότι επιβιώνει η ανάμνησή της. Σε μερικές περιπτώσεις, μάλιστα, καταβάλλεται προσπάθεια να διασωθούν όσο το δυνατόν περισσότερα στοιχεία απ' αυτά τα ιδιώματα.

Στις ιστοσελίδες πολιτιστικών συλλόγων, οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης και ιδιωτών αναρτώνται, μαζί με αναφορές στην μαστορική παράδοση, και ολόκληρα γλωσσάρια με συνθηματικές λέξεις. Λέξεις από τα Κρικόνικα της Γορτυνίας,¹¹³ τα Κουδαρίτικα της Κόνιτσας,¹¹⁴ των Χουλιαροχωριών¹¹⁵ κ. ά. περιοχών παρουσιάζονται με έμφαση σκιαγραφώντας τα «μαστόρικά» ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα των κοινωνιών.

Συνθηματική γλώσσα χρησιμοποιούσαν και οι μαστόροι της Αλβανίας. Ο Αλβανός ερευνητής Qemal Haxhihasani περιγράφει μια ερευνητική αποστολή πριν από το 1964, σημειώνοντας:

«Υπήρξαν περιπτώσεις που οι πληροφορητές απεδείχθησαν εσωστρεφείς, θεωρώντας την αποκάλυψη του μυστικού τους ως παραβίαση της συμφωνίας έναντι της ομάδας. Μας εδόθησαν μερικές φορές απαντήσεις του τύπου: “δεν λέγονται αυτά” ή “την έχω ξεχάσει αυτή τη γλώσσα” κ.λπ.! Ένας μάστορας απ' την Γκεργκεβίτσα μπόρεσε να μου δείξει μερικά στοιχεία της πουρίστε αφού εξασφάλισε προηγουμένως την έγκριση του αρχηγού της ομάδας. Έτσι οι λέξεις balash [λιάρος], bishtgjate [με μακριά ουρά], djegie [κάψιμο], lodhem

¹¹³ <http://www.inarcadia.gr/dd/lagadia/lagadiaglossa.htm> (6/9/2008).

¹¹⁴ http://www.e-konitsa.gr/a/index.php?option=com_content&task=view&id=343&Itemid=68 (6/9/2008) και <http://www.eipe.gr/gefiria.pdf> (6-9-2008).

¹¹⁵ <http://www.remen.gr/glosses/koudaritika.html> (6-9-2008).

[κουράζομαι], mjekers [γενάτος], tres [λιώνω], tymes [καπνούρης], i thate [σεγνός], thartoj [ξινίζω], στην πουρίστε χρησιμοποιούνταν με τη σημασία αντίστοιχα 'ήλιος', 'κεραμίδι', 'νερό', 'έρχομαι', 'χότζας ή παπάς', 'έχω', 'καπνός', 'πέτρα', 'σκοτώνω'... Για τον εμπλουτισμό του λεξιλογίου χρησιμοποιήθηκε κυρίως η αρωμουνική [βλάχικη] που μιλιόταν στα γύρω χωριά. Ο αριθμός των ελληνικών λέξεων ήταν περιρισμένος: avge [αβγό], gras [γράφω], kronje [χρόνος], lloge [λόγος], pirjona [πιρούνια]...» (Μαντάς 2008: 87).

Οι νέοι που ζουν στα μαστοροχώρια (κάτω των 40 ετών) γνωρίζουν πια ελάχιστες λέξεις και μόνον από διηγήσεις παλαιότερων. Σε μερικές περιπτώσεις οι λέξεις αυτές είναι μόνο οι «πονηρές». Μη έχοντας συμμετάσχει σε μεταναστεύσεις βλέπουν τα μαστόρικα σαν κάτι το μακρινό το οποίο όμως θεωρούν παράδοση του τόπου τους. Η συντελεσθείσα «προδοσία» μπορεί να έχει αφήσει πολύ λίγα ίχνη, έχει όμως συμβάλει σημαντικά στη διάσωση πολύτιμου γλωσσολογικού και ανθρωπολογικού υλικού.

9. Συμπεράσματα

Τα μπουλούκια (ταϊφάδες, κομπανίες, παρέες, τσούρμα) των μαστόρων όλων των περιοχών με εξειδικεύσεις στην οικοδομική ήταν μετακινούμενες ομάδες τεχνιτών που επιδίδονταν στην κατασκευή μικρών και μεγάλων έργων.

Μελετώντας τον πυρήνα αυτών των μετακινήσεων μπορούμε να κατανοήσουμε τη λειτουργία του συστήματος, εφαρμόζοντας ένα υποθετικό μοντέλο το οποίο προέκυψε από βιογραφικές προσεγγίσεις μαστόρων στην Κρήτη, σε περιοχές όπου δεν υπήρξαν καθολικές εξειδικεύσεις, αντλώντας υλικό από την τάση μεμονωμένων μαστόρων των επαρχιών Κισάμου και Μυλοποτάμου να εργάζονται έξω από όρια των οικισμών τους. Πιο συγκεκριμένα:

α. Ειδικευμένοι τεχνίτες που επιδίδονται σε κατασκευές εντός των οικισμών αναζητούν απασχόληση σε γειτονικές περιοχές, όπου μπορούν να πηγαινοέρχονται σε ημερήσια βάση ή με μικρά διαστήματα παραμονής στο χώρο εργασίας.

β. Καθώς καλύπτονται οι ανάγκες και αυτών των (γειτονικών) οικισμών, η ακτίνα δράσης μεγαλώνει. Οι μετακινήσεις δεν είναι πια ημερήσιες, αραιώνουν και μεγαλώνει το διάστημα παραμονής στους χώρους εργασίας.

γ. Η ακτίνα δράσης μεγαλώνει περισσότερο, οι μαστόροι ταξιδεύουν σε μεγάλες αποστάσεις και επιστρέφουν μετά την ολοκλήρωση κάποιου έργου.

δ. Ανακαλύπτουν περιοχές με μεγαλύτερη οικονομική ανάπτυξη αλλά απαιτείται πεζοπορία αρκετών ημερών. Οι μετακινήσεις οργανώνονται σε ετήσια βάση. Ο τεχνίτης

της οικοδομής εξακολουθεί να είναι καλλιεργητής της γης ή κτηνοτρόφος, αφήνοντας τις εργασίες αυτές στα χέρια των γυναικών και των υπόλοιπων μελών της οικογένειας.

ε. Καθώς οι ευκαιρίες για εργασία αυξάνονται, οι εξειδικευμένοι μαστόροι πολλαπλασιάζονται. Οι οικισμοί αρχίζουν να τροφοδοτούν με έμπυχο δυναμικό τις πόλεις στις οποίες παρατηρείται συσσώρευση πληθυσμού και δραστηριοτήτων. Πολλοί επιλέγουν ως χώρους μόνιμης διαμονής τους χώρους εργασίας.¹¹⁶ Παρακολουθώντας το παράδειγμα της Αθήνας των πρώτων χρόνων μετά τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους μπορούμε να κατανοήσουμε το οικιστικό μοντέλο: οι τεχνίτες της οικοδομής επιλέγουν να εγκατασταθούν στις παρυφές των πόλεων, εκεί που η γη είναι φτηνότερη. Ομοχώριοι τεχνίτες επιλέγουν να εγκατασταθούν στην ίδια περιοχή. Άλλοι δημιουργούν οικογένειες στους νέους τόπους και άλλοι μεταφέρουν τις οικογένειές τους από την ύπαιθρο. Η διαδικασία αυτή δεν είναι σύντομη· οι μαστόροι της οικοδομής εξακολουθούν ύστερα από πολλά χρόνια μετακινήσεων να διατηρούν ως τόπους μόνιμης κατοικίας τους οικισμούς από τους οποίους κατάγονται.¹¹⁷ Η επιλογή της εγκατάστασης της πόλης δεν είναι άσχετη με τη δημογραφική μεταβολή που παρατηρείται σταθερά από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και εντείνεται μετά το 1950 με την αυξανόμενη αστυφιλία.

στ. Καθώς οι ανάγκες στις πόλεις αυξάνονται και η αρχιτεκτονική περνά από το στάδιο της εμπειρικής μαστορικής στη λόγια μορφή της, οι πρωτομαστόροι οργανώνονται για να αντιμετωπίσουν τις νέες εξελίξεις. Γίνονται εργολάβοι, εξειδικεύονται στις νέες τεχνικές.

ζ. Οι εσωτερικοί μετανάστες που διαμένουν στις πόλεις (Γιάννενα, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Αγρίνιο, Τρίπολη, Πάτρα, Καλαμάτα, Ηράκλειο κ.α.) διαπιστώνουν ότι αφομοιώνονται σταδιακά. Ιδρύουν τοπικούς συλλόγους, διοργανώνουν χορούς και συνεστιάσεις, άλλοι εκδίδουν ακόμη και εφημερίδες. Χωρίς αυτό να είναι κανόνας, οι παλιοί μαστόροι «επιστρέφουν» στα χωριά τους, όχι για μόνιμη εγκατάσταση, αλλά για να ανανεώσουν τους δεσμούς, για να συντηρήσουν τη μνήμη. Διαθέτουν χρήματα και επισκευάζουν τις κατοικίες τους. Η επιστροφή των μεταναστών (κυρίως από την

---

¹¹⁶ «Τα μπουλούκια των μαστόρων γρήγορα προσανατολίζονται προς τις υποσχόμενες πολιτείες. Οι συνθήκες δουλειάς αλλάζουν ταχύτατα και απομίμηση διακρίνει τις νέες και πλούσιες κατασκευές. Στην περίοδο αυτή πρέπει να ενταχτεί και η αλλαγή στα δρομολόγια των μαστόρων της περιοχής μας. Ενώ ταξίδευαν για 3-4 μήνες και 2-3 φορές το χρόνο επέστρεφαν στα μαστοροχώρια, τώρα χάνονται μετακινούμενοι συνέχεια για χρόνια. Πολλοί θα ριζώσουν –αργόσυρτα και επιφυλακτικά στην αρχή– στα μέρη που δουλεύουν» (*Αρμολόι* 3/1977: 17).

¹¹⁷ «Πάντες υπήρξαν οικονομοί, λιτοδίατοι, τίμιοι, ηθικοί, νοσταλγοί της στενοτέρας πατρίδος. Οι περισσότεροι εκ τούτων δεν κατόρθωσαν να δημιουργήσουν κάτι, έστω και το ελάχιστον, παρά τας αυστηράς οικονομίας των και το λιτοδίατον, διότι ήταν πιστοί λάτραι και εφαρμοσταί του δόγματος: “Πέντε-δέκα στη σακούλα -καλώς σ’ ηύρα γυναικούλα» (απόσπασμα από επιστολή του 1956, Παπαγεωργίου 2005: 63).

Αμερική) συνδυάζεται με υλικές και συναισθηματικές επενδύσεις, με δωρεές και κοινωφελή έργα. Ήδη από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι μαστόροι αισθάνονται την απειλή της απώλειας· καθώς, μαζί με το κοινωνικό, αλλάζει και το πολιτισμικό περιβάλλον, αρχίζουν οι πρώτες προσπάθειες συντήρησης της μνήμης.

Σε όλες τις περιπτώσεις το μοντέλο επιβεβαιώθηκε: οι μαστόροι εργάζονταν αρχικά στους οικισμούς τους και η δραστηριότητά τους επεκτεινόταν προς γειτονικές περιοχές σχηματίζοντας ομόκεντρους κύκλους, διευρυνόμενους σταδιακά στο περιθώριο μιας ή δυο γενεών. Εννοείται ότι οι πορείες τους δεν παρουσιάζουν καμιά κανονικότητα και ότι η προσφορά εργασίας ήταν πάντα σχετική με τη ζήτηση (δηλαδή με τις συνθήκες που επικρατούσαν κατά περιοχή και των οικιστικών αναγκών που αυτή παρουσίαζε).¹¹⁸ Οι μετακινήσεις προέκυψαν καθώς παρατηρούνταν κορεσμός σε κοντινές περιοχές, χωρίς όμως να φτάσουν ποτέ στο επίπεδο των συστηματικών μεταναστεύσεων που γνωρίζουμε από τα μαστοροχώρια του βαλκανικού χώρου.

---

¹¹⁸ Το μοντέλο δεν μπορεί να εφαρμοστεί σε περιπτώσεις μαζικών μετακινήσεων και αγροτικών εξόδων, που προκύπτουν ως αποτέλεσμα πολεμικών συγκρούσεων, καταρρεύσεων συστημάτων κ.α. σημαντικών γεγονότων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ακονόπετρα της Ελούντας
και το «κακό χανάκι»

1. Η ακόνη της Ελούντας

Οι ακονόπετρες αποτελούν ένα από τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία του τοπίου της Ελούντας. Ανάμεσα στα γκρίζα ασβεστολιθικά πετρώματα που υπάρχουν γύρω από τον οικισμό παρατηρούμε υπόλευκες ενδιαστρώσεις διαφορετικού πάχους, από 1 έως και πάνω από 15 εκατοστά. Σε κάθετη τομή τα στρώματα με τις διαφορετικές αποχρώσεις φαίνονται να σχηματίζουν ακανόνιστες διαδοχικές «ζώνες». Οι υπόλευκες αυτές ενδιαστρώσεις ονομάζονται ακόνια ή ακονόπετρες. Πρόκειται για πυριτολιθικά πετρώματα, είναι όμως διαφορετικής υφής από εκείνα που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή λίθινων αντικειμένων και εργαλείων (κερατόλιθοι και ραδιολαρίτες).¹¹⁹ Ο πυριτόλιθος που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή λίθινων αντικειμένων είναι διοξείδιο του πυριτίου σε κρυσταλλική μορφή (γνωστός στη βιβλιογραφία ως *flint*), ενώ ο πυριτόλιθος της Ελούντας είναι διοξείδιο του πυριτίου σε μαζώδη μορφή (ακόνι).

Μια κατατοπιστική περιγραφή της κρητικής ακονόπετρας οφείλουμε στον Ελ. Πλατάκη:¹²⁰

«Η περιοχή ανήκει στη σειρά των πλακωδών ασβεστολίθων της Κρήτης που αποτελείται από ασβεστόλιθους διαφόρου ηλικίας. Οι παλαιότεροι είναι περμικής ηλικίας και οι νεώτεροι ηωκαινικής. Αν αυτή την ηλικία θέλουμε να την εκφράσουμε σε έτη πρέπει να πούμε (με κάποια προσέγγιση) ότι είναι 275 έως 55 εκατομμύρια έτη. Ειδικότερα στην περιοχή της Ελούντας (αλλά και σ' όλο το ΒΑ Μεραμπέλλο μέχρι τη Μίλατο και το Βραχάσι) οι ασβεστόλιθοι αυτοί είναι σκοτεινόχρωμοι σε λεπτά στρώματα μέχρι και πλακώδεις, λεπτοκρυσταλλικοί έως αδρόκρυσταλλικοί. Είναι μάλλον ιουρασικής ηλικίας (180 εκατομμυρίων ετών κατά προσέγγιση). Κατά τόπους (όπως στην Ελούντα) οι ασβεστόλιθοι αυτοί περικλείουν πυριτολίθους. Οι πυριτόλιθοι αυτοί είναι τα ακόνια».

Ο ίδιος μελετητής (Πλατάκης 1981: 122) έχει διασώσει τις δημόδεις ονομασίες του ακονιού σε διάφορες περιοχές της Κρήτης: *ακόνια, ακονόπετρα, γλυκάκονο, αγριάκονο, αδράκονο, δρακόνια, δρακονόπετρα, αδρόπετρα, ξυραφόπετρα, σμυρίγλι*.¹²¹ Στην εμπορική ορολογία το ακόνι της Κρήτης είναι γνωστό ως «πέτρα της Ανατολής» για να διακρίνεται από άλλου είδους λειαντικά πετρώματα όπως είναι η πέτρα του Αρκάνσας (Η.Π.Α.). Κατά τον 19^ο αιώνα η ακόνη ήταν γνωστή ως «τουρκική πέτρα», προφανώς επειδή η Κρήτη που την παράγει ήταν τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Λειαντικά πετρώματα υπάρχουν σε πολλές περιοχές της γης αλλά η εκμεταλλευσιμότητά τους εξαρτάται από το βαθμό σκληρότητας και από τη λειαντική τους ικανότητα.

¹¹⁹ Τα εργαλεία αυτά κατασκευάζονταν με την αφαίρεση υλικού από την αρχική μάζα και την αποκοπή φολίδων. Ενδεικτικά για κατασκευές λίθινων εργαλείων: Gould 1980, Renfrew & Bahn 2001: 319-364, Hayden 1979 (Αυστραλία), Hayden 1987 (Μάγια).

¹²⁰ «Τα ακόνια της Ελούντας και η ναξία λίθος των αρχαίων», εφημ. *Μεραμπέλλο*, φ. 2/φεβρ. 1982: 1.

¹²¹ Προφανώς λόγω σύγχυσης. Σμυρίγλι είναι η γνωστή σμύρις ή σμύριδα της Νάξου.

Από την περιοχή της Ελούντας εξορύσσονται σήμερα περίπου 80 τόνοι ακονόπετρας. Στην αγορά διατίθεται επεξεργασμένη, σε τετραγωνισμένα κομμάτια με λείες επιφάνειες. Στην Κρήτη πωλείται αποκλειστικά σε ακονιστήρια και σε καταστήματα πωλήσεως μαχαιριών (τα γνωστά «μαχαιράδικα»). Την αγοράζουν επαγγελματίες που χρησιμοποιούν εργαλεία κοπής (π.χ. κρεοπώλες) αλλά και αγρότες. Οι παραδοσιακοί καλλιεργητές αμπελιού συνηθίζουν να έχουν πάντα μαζί τους ένα κομμάτι ακονόπετρας κατά την περίοδο του κλαδέματος.

Τόσο για τις ακονόπετρες της Ελούντας όσο και για τα άλλα ακόνια (σκληρά πετρώματα διαφόρων ειδών) υπήρχαν τρεις βασικοί τρόποι χρήσης, ανάλογα με το πέτρωμα:

- α. με λάδι (λαδάκονο)
- β. με νερό (νεράκονο)
- γ. χωρίς προσθήκη υγρού.

Μέχρι και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα οι ποσότητες που εξορύσσονταν ήταν κατά πολύ μεγαλύτερες και εξάγονταν χωρίς επεξεργασία σε χώρες της Μεσογείου. Δεν είναι γνωστό αν στις χώρες στις οποίες εξαγόταν η ακόνη υπήρχαν βιομηχανίες ή βιοτεχνικές εγκαταστάσεις για την επεξεργασία της. Σύμφωνα με μαρτυρία του μοναδικού σημερινού εξαγωγέα κ. Ι. Περάκη, κατά τη δεκαετία του 1950 υπήρχε μεγάλη μονάδα στην Αβινιόν της Γαλλίας (την είχε επισκεφθεί ο ίδιος) που επεξεργαζόταν ακόνια από την Κρήτη. Σήμερα δεν λειτουργεί. Η μονάδα στην οποία γίνεται η τελική κατεργασία της ακονόπετρας βρίσκεται στη Βιομηχανική Περιοχή Ηρακλείου, απασχολεί σε μόνιμη βάση δυο εργαζόμενους και, εκτός από τις πλάκες της ακονόπετρας, εξάγει και κονιορτοποιημένο πέτρωμα (σε μορφή σκόνης) αποκλειστικά στην Ελβετία όπου χρησιμοποιείται για τη λείανση των ρολογιών.

Οι πλάκες ακόνης εξάγονται σε χώρες της Ανατολικής Μεσογείου (Τουρκία, Λίβανος, Συρία, Αίγυπτος κ.α.). Παλαιότερα σημαντικές ποσότητες απορροφούσε η Γαλλία και η Ιταλία αλλά σήμερα δεν παρατηρείται εξαγωγική δραστηριότητα προς τις χώρες αυτές. Σύμφωνα με τον εξαγωγέα (Ι. Περάκη), το γεγονός αυτό οφείλεται στην τεχνητή ακονόπετρα που παρασκευάζεται κυρίως στην Κίνα και έχει υποκαταστήσει το φυσικό προϊόν παρά την ποιοτική διαφορά που παρουσιάζει (είναι μικρότερης λειαντικής ικανότητας). Ωστόσο, η εξωτερική αγορά συνεχίζει να απορροφά το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής (πάνω από 50 τόνους). Στην ελληνική αγορά διατίθενται γύρω στους πέντε τόνους ετησίως.

Οι φυσικές ιδιότητες της ακονόπετρας την καθιστούν εξαιρετικά ανθεκτική, ιδιαίτέρως όταν χρησιμοποιείται για ακόνισμα μεταλλικών εργαλείων. Δεν αντέχει, όμως, σε χτυπήματα και αυτός είναι ο κυριότερος λόγος για τον οποίο την αντικαθιστούσαν οι χρήστες της. Συνήθως ένα καλό ακόνι μπορούσε να διατηρηθεί για μερικές γενιές. Ακόμη και σήμερα μαρτυρούνται περιπτώσεις ακονιών που θεωρούνται οικογενειακά κειμήλια, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που δεν ήταν εύκολο να τα αποκτήσει κανείς. Το φαινόμενο δεν είναι μόνο σύγχρονο. Στον Κομμό της Κρήτης βρέθηκε μεγάλος αριθμός ακονιών σε διάφορες θέσεις (καταγράφονται από την Blitzer -1995), μαζί με πλήθος άλλων λίθινων εργαλείων, όχι πάντα σε καλή κατάσταση. Ήταν διάσπαρτα σε χώρους που είχαν κατασκευαστεί και λειτουργήσει μετά την ΥΜ Εποχή. Το γεγονός αυτό προβλημάτισε τους ανασκαφείς που εξέτασαν αν συνέχισαν να χρησιμοποιούνται και σε μεταγενέστερες εποχές. Ο Shaw (2000: 386-391) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι μερικά μόνο είχαν χρησιμοποιηθεί ως εργαλεία, ενώ πολλά από τα υπόλοιπα βρίσκονταν σε κτήρια που είχαν εγκαταλειφθεί και είχαν οικοδομηθεί ξανά σε μεταγενέστερες περιόδους. Από τα λίθινα εργαλεία που συνέχισαν να χρησιμοποιούνται προσδιόρισε τη χρήση των ακονιών (για να ακονίζουν μεταλλικά όπλα και άλλα εργαλεία) και των λίθινων μύλων («για να αλέθουν όπως γίνεται ακόμη και σήμερα στα Πιτσίδια»)¹²²

Στο παράδειγμά μας παρουσιάζει ενδιαφέρον η χρήση των προβιομηχανικών τεχνικών εξόρυξης και κατεργασίας, ο τρόπος με τον οποίο μεταβάλλεται το αξιακό σύστημα (ο «άχρηστος» μέχρι χθες ασβεστόλιθος απέκτησε αξία ως οικοδομικό υλικό) και ο τρόπος με τον οποίο μια παραδοσιακή δραστηριότητα συμμετέχει στη δόμηση συλλογικής ταυτότητας.

Εκτός από τις συνιστώσες που συνθέτουν την εξόρυξη του ακονιού (τεχνικές, κοινωνικές, οικονομικές, συμβολικές) και την εμπορία του, η έρευνα επεκτείνεται στο ίδιο το προϊόν και στη χρήση του. Το τελικό προϊόν είναι αντικείμενο που χρησιμοποιείται από τον άνθρωπο στην καθημερινή ζωή του, με συγκεκριμένους όρους και τρόπους που αξίζει να μελετηθούν.

---

¹²² Ο οικισμός στον οποίο ανήκε διοικητικά ο αρχαιολογικός χώρος του Κομμού.

2. Θεωρητικές προσεγγίσεις

Αν αντιμετωπίσουμε το προϊστορικό ντοκουμέντο σαν κείμενο κι όχι σαν ημερολόγιο, τότε η βασική συνιστώσα της έρευνας δεν αποσκοπεί σε έναν ερμηνευτικό στοχασμό πάνω στα αντικείμενα που αποκαταστάθηκαν στη σωστή στρωματογραφική τους τάξη, αλλά στην ανάγνωση της μαρτυρίας της επιφάνειας που αποκάλυψε η ανασκαφή. Αυτή η επιφάνεια – εφήμερο στοιχείο, αμάλγαμα από κονιορτό, πέτρες, απομεινάρια οστών– βρίσκει τη θεμελιακή της αξία στις αμοιβαίες σχέσεις των συστατικών της. Το κείμενο αξίζει όσο άξιζε η προπαρασκευαστική εργασία του χειρογράφου και η ερμηνεία θ' αξίζει όσο άξιζε το κείμενο. Μ' άλλα λόγια, η επιφάνεια του εδάφους που αποκαλύπτεται θα μιλά όσο ο ερευνητής θα καταφέρνει να την κάνει αναγνώσιμη.

Leroi-Gourhan 1975: 16-17

Οι εξελίξεις στο χώρο της Αρχαιολογίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχουν δημιουργήσει πολλά πλαίσια προβληματισμού, ιδιαίτερα μετά την εμφάνιση της Νέας Αρχαιολογίας για την οποία

«ο πολιτισμός δεν ήταν το προϊόν μιας ιδιαίτερης ιστορικής συγκυρίας αλλά το προβλεπόμενο αποτέλεσμα της υπαγωγής σε νόμους της πολιτισμικής εξέλιξης, που προσδιορίζεται κατά κύριο λόγο από την ανθρώπινη προσαρμογή στο φυσικό περιβάλλον και διέπεται από συστημικές αρχές» (Κωτσάκης 2002: 17).

Αν και σήμερα θεωρείται ότι η συνεισφορά της στην αρχαιολογική σκέψη υπήρξε σημαντική, διατυπώθηκαν επικρίσεις για τις θεωρητικές αρχές της και κυρίως για το ότι πρέσβευε ένα σχεδόν άκαμπτο σύστημα με οικουμενικές αρχές, γεγονός που καθόρισε και τον χαρακτήρα της ως επιστήμης που ξεπερνά τα εθνικά όρια:

«Η Νέα Αρχαιολογία δεν είναι εθνοκεντρική ή τουλάχιστον προσπαθεί να μην είναι» (Renfrew 1985: 4).

Σημαντική για τις θεωρητικές εξελίξεις της Αρχαιολογίας υπήρξε η συμβολή της «Μέσης Θεωρίας» (Middle Range Theory) και του L. Binford (1981) που πρότεινε την ανασύνθεση του παρελθόντος μέσα από προσεγγίσεις που θα λάμβαναν υπόψη τους περισσότερα ανθρωπολογικά και ιστορικά δεδομένα. Με την κατασκευή θεωρητικών προτύπων προσπαθούσαν να διερευνήσουν μια σειρά από υποθέσεις τις οποίες είχαν διατυπώσει.

Η κριτική που ασκήθηκε στη Διαδικαστική Αρχαιολογία¹²³ εστιαζόταν κυρίως στην απουσία της ιστορικής διάστασης και στη θετικιστική κατεύθυνση που είχε λάβει, θεωρώντας περίπου ως ορθολογικά καθορισμένη την εξελικτική διαδικασία. Οι

¹²³ «Είναι γεγονός ότι η διαδικαστική αρχαιολογία προώθησε την εθνοαρχαιολογία ως ερευνητική πρόταση τονίζοντας, ίσως με μεγάλη αισιοδοξία, ότι είναι εφικτή η αναγνώριση κανόνων πολιτισμικής συμπεριφοράς γενικότερης ισχύος, οι οποίοι μπορούν από το παρόν να προβάλλονται στο παρελθόν και να διατρέχουν χρονικά έναν εξωτερικό αντικειμενικό κόσμο (περιβάλλον, τοπογεωγραφία, γεωλογία, βλάστηση, τεχνολογία κτλ.), ερμηνεύοντάς τον με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο οι φυσικοί επιστήμονες του 17^{ου} αιώνα μίλησαν για τους φυσικούς νόμους» (Ευστρατίου 2002: 24).

μεταδιαδικαστικές θεωρήσεις αξιοποιούν τη θεωρία και τις εμπειρίες των κοινωνικών και των ανθρωπιστικών επιστημών προτείνοντας, μεταξύ άλλων, τη διερεύνηση των συμβολικών νοημάτων, τα οποία αναζητούν σε πολιτισμούς του παρελθόντος. Ο πολιτισμός δεν αποτελεί ένα στατικό μονοδιάστατο σύστημα αλλά ένα δυναμικό και μεταβαλλόμενο πεδίο το οποίο μπορεί να διαφοροποιηθεί από ποικίλες διεργασίες μέσα στις ίδιες τις μελετώμενες κοινωνίες. Παράλληλα, όμως, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το άτομο: οι συλλογικές συμπεριφορές δεν είναι ξεκομμένες από τις ατομικές στάσεις.¹²⁴ Ωστόσο, η άντληση θεωρίας από τις κοινωνικές επιστήμες και την εθνογραφική έρευνα είχε οδηγήσει στην ανάπτυξη της Εθνοαρχαιολογίας και της Πειραματικής Αρχαιολογίας.

Οι πρώτες εθνοαρχαιολογικές παρατηρήσεις χρονολογούνται από τα ρομαντικά χρόνια της Αρχαιολογίας και μάλιστα τον όρο είχε χρησιμοποιήσει από το 1900 ο Fewkes, ο οποίος μελέτησε τις παραδόσεις των Ινδιάνων της Αμερικής και προσπάθησε να τις συσχετίσει με την Αρχαιολογία (Ευστρατίου 2002: 15). Στην Ελλάδα εμφανίζονται αρκετά πρώιμα, κατά τη δεκαετία του 1920, με δυο μελέτες του Στ. Ξανθουδίδα για τους θολωτούς τάφους της Κρήτης και την αγγειοπλαστική του οικισμού Θραψανό του Ηρακλείου. Οι λαογραφικές και εθνολογικές παρατηρήσεις τον είχαν οδηγήσει στην εξαγωγή συμπερασμάτων και την ερμηνεία αρχαιολογικών ευρημάτων (Xanthoudides 1924 και Xanthoudides 1927). Στην πρώτη περίπτωση συγκρίνει τους θολωτούς προϊστορικούς τάφους της Κρήτης με τα μιτάτα που συναντάμε ακόμη στα κρητικά βουνά χτισμένα κατά το εκφορικό σύστημα. Στη δεύτερη συγκρίνει τον τρόπο κατασκευής των μινωικών πιθαριών με τον τρόπο που κατασκευάζουν οι πιθαράδες του Θραψανού τα πιθάρια τους. Πρωτοπορώντας, μάλιστα, αναφέρθηκε όχι μόνο στις τεχνικές κατασκευής με ποδοκίνητους τροχούς αλλά και στη συγκρότηση των ομάδων, στο οργανωτικό σχήμα τους, στην κατανομή της εργασίας και στις ετήσιες περιοδικές μεταναστεύσεις τους.

Η μελέτη των υλικών καταλοίπων του παρελθόντος σε συνδυασμό με την εμπειρική έρευνα αποτέλεσαν από τη δεκαετία του 1960 πεδία πάνω στα οποία στηρίχτηκε η Εθνοαρχαιολογία (Binford 1978, Yellen 1977, Kramer 1979, Gould 1980). Ο Binford είχε προτείνει τη χρησιμοποίηση των μεθόδων της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας ως

---

¹²⁴ «Διαφορετικοί άνθρωποι ή υποτομείς στην κοινωνία μπορεί να βλέπουν διαφορετικά το ίδιο πράγμα» (Hodder 2002: 69).

συμπληρωματικό υλικό της αρχαιολογικής έρευνας, το συσχετισμό του υλικού πολιτισμού με την ανθρώπινη συμπεριφορά. Αντλώντας υλικό από ζωντανές κοινωνίες η έρευνα θα οδηγούσε στην πληρέστερη κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς κάτω από ένα γενικό σχήμα που, όπως πίστευε, παρουσίαζε σταθερότητα και κανονικότητα. Πρότεινε, δηλαδή, ένα γενικευτικό σχήμα το οποίο μπορούσε να εφαρμοστεί σε πολιτισμούς του παρελθόντος.

Από τη δεκαετία του 1970 οι θεωρητικοί προβληματισμοί για την αρχαιολογική ερμηνεία εντάθηκαν και η Εθνοαρχαιολογία είχε αρχίσει να εμπλουτίζει τη θεωρία της με νέες αναζητήσεις, γεγονός που αντικατοπτρίζεται ακόμη και στους διαφορετικούς ορισμούς που έχουν διατυπωθεί. Ο υλικός πολιτισμός συνεχίζει να αποτελεί ενδιαφέρον πεδίο έρευνας, αλλά όχι απογυμνωμένος από τις κοινωνικές και συμβολικές προεκτάσεις του. Όλο και εντονότερα φαινόταν η ανάγκη εστίασης στη νοηματοδότηση του υλικού πολιτισμού:

«Συχνά έχει υποστηριχθεί ότι τα υλικά αντικείμενα είναι βουβά, ότι δεν μιλούν [...] Σαφώς ένα αντικείμενο από το παρελθόν δεν μπορεί να μιλήσει μόνο του. Μπροστά σε ένα αντικείμενο από έναν άγνωστο πολιτισμό, οι αρχαιολόγοι συχνά δυσκολεύονται να παρουσιάσουν μια ερμηνεία. Αλλά το να παρατηρείς τα αντικείμενα μόνα τους δεν έχει καμιά σχέση με την αρχαιολογία. Η αρχαιολογία ενδιαφέρεται να ανακαλύπτει αντικείμενα σε στρώματα και άλλα αρχαιολογικά περιβάλλοντα (δωμάτια, αρχαιολογικές θέσεις, λάκκους, ταφές) ώστε να μπορούν να χρονολογηθούν και να ερμηνευτεί η σημασία τους. Μόλις γίνει γνωστό το πλαίσιο ενός αντικειμένου, αυτό δεν είναι πια εντελώς βουβό» (Hodder 2002: 38).

Σύμφωνα πάλι με τον Hodder (2002: 193-4), οι μέθοδοι της Εθνοαρχαιολογίας

«πρέπει να περιλαμβάνουν την έρευνα από το εσωτερικό, τη συμμετοχή και την ιστορική ανάλυση. Δεν μπορούμε ποτέ να κατανοήσουμε κάτι στην παρούσα στιγμή του -πρέπει πάντα να αναφερόμαστε στο παρελθόν και στη διαδικασία του γίνεσθαι στο παρόν. Η Εθνοαρχαιολογία πρέπει να μοιάσει περισσότερο στην ανθρωπολογία, την εθνογραφία και την εθνοϊστορία και να ενσωματώσει πληρέστερα τις μεθόδους αυτών των γειτονικών επιστημονικών κλάδων».

Η πέτρα ως οικοδομικό υλικό προσφέρει σημαντικές πληροφορίες στη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς λόγω των φυσικών ιδιοτήτων της: είναι αναλλοίωτη, διατηρεί τη μορφή και το σχήμα που της έχουν προσδώσει στην πρώτη ή στις επόμενες χρήσεις της, αφού οι επόμενοι πολιτισμοί την επαναχρησιμοποιούν κατά κανόνα. Παράλληλα, μπορεί να δώσει στοιχεία για την τεχνολογία, τις τεχνικές λάξευσης, τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν, το βαθμό εξειδίκευσης των τεχνιτών, τις τεχνικές οικοδόμησης, να υποδηλώσει τις συμβολικές προεκτάσεις, το κοινωνικό και το οικονομικό περιβάλλον των διαφόρων πολιτισμών.

Η μελέτη της πέτρας συνολικά αρχίζει από την πρώτη προσπάθεια του ανθρώπου να τη χρησιμοποιήσει ως εργαλείο (ή –αργότερα– να οικοδομήσει κατοικίες). Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται ένα ολόκληρο σύστημα που αρχίζει από την αναζήτηση του υλικού, την εξόρυξη, τη δημιουργία λατομείων, τη μεταφορά, την επεξεργασία και τη χρήση. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται η μελέτη αλληλεπιδράσεων, ανταλλαγών, πολιτισμικών παραμέτρων και περιβαλλοντικών επιπτώσεων.

Η πέτρα ως οικοδομικό υλικό ή ως χρηστικό αντικείμενο (π.χ. λίθινα σκεύη και εργαλεία) λειτουργεί μέσα σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα τα οποία δεν είναι σταθερά και αμετακίνητα. Ωστόσο, υπάρχει μια βασική διαφοροποίηση σε σχέση με τα άλλα αντικείμενα που χρησιμοποιεί ο άνθρωπος (όπως είναι τα πήλινα): η πέτρα επαναχρησιμοποιείται είτε στην προηγούμενη μορφή της είτε διαφοροποιημένη και προσαρμοσμένη σε άλλες ανάγκες. Μελετώντας τη χρήση και τις ανάλογες τεχνικές μπορούμε να διαπιστώσουμε τις εξελίξεις αλλά και τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζονται οι επόμενες γενιές τα υλικά κατάλοιπα των προηγούμενων.

Το παράδειγμα της ακονόπετρας της Ελούντας μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε όχι μόνο την επιβίωση προβιομηχανικών τεχνικών αλλά και τις κοινωνικές μεταβολές που επηρέασαν καταλυτικά την εξόρυξη και τη διάθεσή της. Τα παλιά λατομεία εντοπίζονται εύκολα από τους συσσωρευμένους όγκους ασβεστόλιθων που παραμένουν ακόμη γύρω από τις «ακονιές». Από το πλαίσιο μελέτης δεν μπορεί να απουσιάσει το ίδιο το περιβάλλον και οι τρόποι διαχείρισής του, σε άμεση συνάρτηση με τις τεχνικές δυνατότητες παρέμβασης σ' αυτό (η εγκατάλειψη των προβιομηχανικών τεχνικών επηρέασε καταλυτικά το περιβάλλον επειδή οι επεμβάσεις με τη χρήση μηχανικών μέσων είναι πιο δραστικές και πιο γρήγορες).

3. Ο τόπος

3.1. Η περιοχή της Ελούντας στο χώρο και το χρόνο

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε μια εκτεταμένη περιοχή που περιλαμβάνει τα υψώματα, τον οικιστικό πυρήνα και την αγροτική περιφέρεια της πρώην κοινότητας Ελούντας (Επάνω Ελούντα, Κάτω Ελούντα, Μαυρικιανώ, Επάνω και Κάτω Πινές, Τσιφλίκι και Σχίσμα). Τα όρια ανάμεσα στην πρώην κοινότητα Ελούντας και τις γειτονικές κοινότητες (Φουρνής και Βρουχά) δεν παρέμεναν σταθερά: παρατηρούνται σημαντικές διακυμάνσεις από το 1913, έτος κατά το οποίο συνενώθηκε η Κρήτη με την

Ελλάδα, μέχρι σήμερα. Παράδειγμα ο οικισμός Χαυγάς, που το 1928 ανήκε στην Ελούντα με 37 κατοίκους και το 1943 αποσπάστηκε και προσαρτήθηκε στην κοινότητα Φουρνής.

Πρόκειται για μια περιοχή με εντυπωσιακή πολυμορφία και έντονες αντιθέσεις· σ' αυτήν ανήκει το οχυρωμένο νησί Σπιναλόγκα, ο κόλπος της Ελούντας, οι οικισμοί που αναφέραμε, αλλά και περιοχές με μεγάλη επικλινότητα, όπως η Οξιά. Περιγράφοντας την Κρήτη ο Νικόστρατος Καλομενόπουλος (1894: 109) διάλεξε τον τίτλο «Ανώμαλος χώρα Πινών και Ελούντας» για το σχετικό με την περιοχή κεφάλαιο. Σημειώνει:

«Προς Α. της κοιλάδος της Φουρνής εκτείνεται χώρα χθαμαλή και ανώμαλος εξ αδένδρων λόφων αποτελουμένη και εξικνουμένη ούτω μέχρι του κολπίσκου της Σπιναλόγκας».

Η περιφέρεια της πρώην κοινότητας Ελούντας έχει έκταση 24 τετραγωνικών χιλιομέτρων, περικλείεται «από τα υψώματα και τις βουνοπλαγιές Φοραδιάρη, Ασκοκεφάλια, Οξιά, Λούτσι, Καρφί και εκτείνεται μέχρι την Πλάκα».¹²⁵

Εκτός από το γεωμορφολογικό ενδιαφέρον, η Ελούντα παρουσιάζει και αρχαιολογικό ενδιαφέρον, καθώς οι ανασκαφές που άρχισαν από τη δεκαετία του 1930 έχουν αποκαλύψει σημαντικά υλικά κατάλοιπα παλαιότερων πολιτισμών. Πρόκειται για περιοχή με συνεχή κατοίκηση από την ΥΜ περίοδο, όπως μαρτυρούν ποικίλα ευρήματα, μεμονωμένοι τάφοι, νεκροταφεία, κεραμική κ.α. (Catling 1988, Δαβάρας 1973, Kanta 1980).

Στα ελληνιστικά χρόνια ήκμασε στην παραθαλάσσια περιοχή η πόλη Ολούς, εν μέρει καταβυθισμένη σήμερα λόγω τοπικής καθίζησης (Μαυροειδής 1939, French 1991, Δαβάρας 1983, Van Effenterre 1992, Δαβάρας 2000). Ωστόσο, η πόλη αυτή μαρτυρείται από γεωγράφους και άλλες πηγές της αρχαιότητας (Ξενίων,¹²⁶ Στέφ. Βυζάντιος,¹²⁷ Σκύλαξ,¹²⁸ Ηρωδιανός,¹²⁹ Πτολεμαίος,¹³⁰ Ιππόλυτος¹³¹).

Τα ευρήματα από τα ρωμαϊκά χρόνια και την Α΄ Βυζαντινή Περίοδο φανερώνουν έντονη ανθρώπινη δραστηριότητα. Δυο μεγάλες παλαιοχριστιανικές βασιλικές βρίσκονται στο *Νησί*, όπως ονομάζεται η χερσόνησος της Κολοκύθας από τους ντόπιους (Ορλάνδος 1955α, Ορλάνδος 1960, Μπορμπουδάκης 1971, Παπαδάκη-Oekland 2000).

---

¹²⁵ Μακράκης 2005: 8.

¹²⁶ *Fragm.* 3, 1.

¹²⁷ *Εθνικά*, 490, 16.

¹²⁸ *Περίπλους της θαλάσσης της οικουμένης Ευρώπης και Ασίας και Λιβύης*, 47, 29.

¹²⁹ *Περί καθολικής προσωδίας*, 3, 1, 243, 8.

¹³⁰ *Γεωγρ.* 3, 15, 4.

¹³¹ *Χρονικόν*, 608, 2.

Σημαντικό κατάλοιπο της Ρωμαϊκής Εποχής μπορεί να θεωρηθεί ο πλακόστρωτος δρόμος που οδηγεί από την Ελούντα προς τη χερσόνησο της Κολοκύθας, δρόμος που χρησιμοποιήθηκε και στα μεταγενέστερα χρόνια από αγρότες και κτηνοτρόφους (Sanders 1982: 92-95).

Από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια και μετά η περιοχή της Ελούντας γνώρισε πολλές διακυμάνσεις. Στις ενετικές απογραφές δεν αναφέρεται, αν και λειτουργούσαν ναοί στη σημερινή περιφέρειά της, καθώς και μικρά μοναστήρια. Υπήρχαν, επίσης, σκοπιές στα κοντινά υψώματα (Αρακαδάκη 1989, Αρακαδάκη 1997). Δεν είναι γνωστές, όμως, σήμερα γραπτές πηγές που να μας δίνουν μια σαφέστερη εικόνα της οικιστικής δραστηριότητας. Όπως φαίνεται από τους ενετικούς χάρτες, στην παραθαλάσσια περιοχή δεν υπήρχαν αξιόλογοι οικισμοί κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας και είχε επισημανθεί η ανάγκη να οχυρωθεί με πυργίσκο η περιοχή των αλυκών (Αρακαδάκη 1990: 146).

Εκείνα τα χρόνια η Ελούντα ήταν ένα μικρό μετόχι, όπως φαίνεται σε συμβόλαια της Μονής Αρετίου (Ξανθουδίδης 1912: 219), καθώς και σε δικαιοπρακτικά έγγραφα του νοτάριου Φουρνής Ι. Κατζαρά (1607-1635), στα οποία αναφέρεται «μετόχι καλούμενον Ελούντα» (αρ. εγγρ. 363: 7, αρ. εγγρ. 420: 5, αρ. εγγρ. 694: 6). Είναι φυσικό να παρατηρείται οικιστική δραστηριότητα σε μια περιοχή στην οποία η εκμετάλλευση των αλυκών υπήρξε έντονη. Σε χάρτη του 1697 φαίνεται «σμήνος κτισμάτων», ενώ «κάθε ομάδα αλυκών συνοδεύεται από δύο οικήματα· 2-3 ακόμη διακρίνονται στους λόφους πάνω και ΝΔ από αυτές» (Αρακαδάκη 1990: 130).

Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με τον οικισμό Πινές. Το 1620 κατοικούσε εκεί ο Νικόλας Αληφαντής: «υιός ποτέ Αγγελ(ή), οικόν και ευρισόμενος εις το μετόχ(ι) καλούμενον Πηνές περιοχής Φουρν(ή)ς» (Ηλιάκης 2008: 327 – αρ. εγγρ. 351: 3).

Είναι πιθανόν να έπαιξε κάποιο ρόλο στη διαμόρφωση του μετοχιού με την ονομασία Πινές το μικρό μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, που το 1629 παραχωρήθηκε στη Μονή Θεοτόκου Φουρνής (Ηλιάκης 2008: 509, αρ. εγγρ. 537). Οι Πινές συνέχιζαν να κατοικούνται στα χρόνια της Τουρκοκρατίας· αναφέρονται στον *Κώδικα Θυσιών* του 1821.¹³² Σήμερα υπάρχουν δυο οικισμοί με το ίδιο όνομα (Άνω και Κάτω Πινές).

---

¹³² Δημητριάδης Δ. – Δασκάλου Δ. (επιμ.), *Ο Κώδικας των Θυσιών. Ονόματα και δημευμένες περιουσίες των Χριστιανών αγωνιστών της Ανατολικής Κρήτης κατά την Επανάσταση του 1821*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2003.

Ο Χαυγός αναφέρεται επίσης σε νοταριακές πράξεις του 17^{ου} αιώνα, του Ι. Κατζαρά: «εις τόπον καλούμενον Σκουρέα ης στο Χαύγα» (Ηλιάκης 2008, αρ. εγγρ. 454: 12, βλ. και αρ. εγγρ. 64: 12).

Το Τσιφλίκι φαίνεται να ήταν ενετικό φέουδο ή μοναστηριακό εξάρτημα που μετονομάστηκε σε Τσιφλίκι στα χρόνια της Τουρκοκρατίας (Παπαδογιάννης 1997: 168). Σε ενετικούς χάρτες αναφέρεται ως Santa Veneranda (Αγία Παρασκευή, από τον ομώνυμο ναό που έδωσε το όνομα και στον κοντινό όρμο). Σε χάρτη του 1613

«σημειώνεται ομάδα από 2-3 κτίσματα στον όρμο στα Ν. της Πλάκας, τον ονομαζόμενο σήμερα Τσιφλίκι. Πρόκειται ίσως για τον εκεί ναό της Αγ. Παρασκευής, ο οποίος όμως δε βρίσκεται στην παραλία αλλά στις παρυφές του υψώματος» (Αρακαδάκη 1990: 131).

Κάποιοι απ' αυτούς τους οικισμούς είναι πιθανόν να αποτελούν δείγματα οικογενειακών οικήσεων του 18^{ου} ή του 19^{ου} αιώνα, όπως δηλώνει και η ονομασία Μαυρικιανώ (της οικογένειας των Μαυρικάκηδων).¹³³ Ο παραθαλάσσιος οικισμός Σχίσμα είναι ο πιο πρόσφατος. Στη θέση του υπήρχαν μέχρι τις αρχές του 20^{ού} αιώνα μόνον υποτυπώδεις εγκαταστάσεις που διευκόλυναν την εμπορία των τοπικών προϊόντων, κυρίως του ακονιού και του χαρουπιού.

Η πιο σημαντική τομή στην κοινωνική και την οικονομική ιστορία της περιοχής, μετά την ακμή που γνώρισε κατά την ελληνιστική περίοδο, φαίνεται να σημειώθηκε στα χρόνια της Ενετοκρατίας (1211-1669). Η φυσική διαμόρφωση της θαλάσσιας περιοχής με τις αβαθείς εκτάσεις στην περιοχή που ενώνει τον κυρίως κορμό της Κρήτης με τη μικρή χερσόνησο της Κολοκύθας φαίνεται να είχε αξιοποιηθεί από τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο για τη δημιουργία αλυκών. Πληροφορίες για τις αλυκές της Ελούντας έχουμε ήδη από τον 13^ο αιώνα, από τις πρώτες δεκαετίες μετά την ενετική κατάκτηση (Γάσπαρης 2004: 312, 315-316, 388-389). Καθώς οι Βενετοί απέδιδαν μεγάλη σημασία στο αλάτι (βασικό συντηρητικό τροφίμων) οι αλυκές επεκτάθηκαν σταδιακά σε αβαθή σημεία γύρω από το κανάλι που συνδέει την Ελούντα με την Κολοκύθα. Στα μέσα του 17^{ου} αιώνα και λίγο πριν από την οθωμανική επίθεση ...

«οι εγκαταστάσεις για το μεγαλύτερο από τα δυο συγκροτήματα, το λεγόμενο “Στη Μέσα Ελούντα”, περιελάμβαναν 16 δεξαμενές, 122 βραστήρες και 39 αλυκές (τηγάνια), από τις οποίες 7 ανήκαν στο Δημόσιο και οι υπόλοιπες σε διάφορες οικογένειες φεουδαρχών [...]. Εκείνες “Στην Όξω Ελούντα” ή “Στην Αγία Τριάδα”, με σημαντικά μικρότερη έκταση, αποτελούντο από 12 δεξαμενές, 61 βραστήρες και 13 τηγάνια και ανήκαν όλες σε ιδιώτες...»¹³⁴

¹³³ Ο οικισμός αναφέρεται για πρώτη φορά το 1903 με 98 κατοίκους.

¹³⁴ Αρακαδάκη Μ., «Οι αλυκές της Ελούντας μέσα από τις επιστολές του Zeno», *περ. Ελούντα*, τ. 42/2003: 12.

Οι αλυκές λειτούργησαν καθ' όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1669-1898), της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913), όπως λειτούργησαν και μετά την ενσωμάτωση της Κρήτης στο ελληνικό κράτος. Μετά την Ενετοκρατία το ιδιοκτησιακό καθεστώς άλλαξε· οι αλυκές ανήκαν πια εξ ολοκλήρου στο Δημόσιο. Λειτούργησαν και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, απασχολώντας εργάτες από τους κοντινούς οικισμούς.

Το οικιστικό τοπίο στη βόρεια παραλία της επαρχίας Μεραμπέλλου παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Όπως είπαμε, η περιοχή είναι ορεινή, άνυδρη και χαμηλής παραγωγικότητας.¹³⁵ Μικροί οικισμοί, για τους οποίους διαθέτουμε ελάχιστες πληροφορίες, είναι χτισμένοι σε διάφορα σημεία. Δυο παράγοντες φαίνεται πως έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του οικιστικού χώρου: οι μεγάλες ιδιοκτησίες των φεουδαρχών και οι εκτάσεις των μεγάλων μοναστηριών της περιοχής, με κορυφαίο εκείνο της Αγίας Τριάδος (Αρετίου). Σε μικρές γειτονιές (μετόχια) εγκαθίσταντο οικογένειες αγροτών που εργάζονταν στις εκτάσεις αυτές. Ωστόσο, μερικοί απ' αυτούς τους οικισμούς αποτελούν εξελίξεις παλαιότερων μοναστηριών, τα οποία είχαν υπαχθεί ήδη από τα τελευταία χρόνια της Ενετοκρατίας σε μεγαλύτερα μοναστήρια του Μεραμπέλλου, κυρίως στη Μονή Αρετίου. Ακόμη και σήμερα φαίνεται έντονα η ανάπτυξή τους γύρω από κάποιο ναό χτισμένο από τα χρόνια της Ενετοκρατίας. Στους χάρτες και στα σχεδιαγράμματα του 17^{ου} αιώνα εμφανίζονται ναοί που σώζονται ακόμη και σήμερα, όπως η Αγία Τριάδα στο Μαυρικιανό (σημερινός νεκροταφειακός ναός), η Αγία Παρασκευή στον οικισμό Τσιφλίκι, η Παναγία (τοποθεσία Δρουβαλιά), η Ανάληψη δίπλα στους Μύλους (στην ανατολική πλευρά του ισθμού), ο Άγιος Νικόλαος στην Κατεβατή κ.α. (Αρακαδάκη 1990).

Το Μεραμπέλλο, και περισσότερο η βόρεια πλευρά του, χαρακτηρίζεται από την ιδιαιτερότητα των «μετοχιών» (μικροί συνοικισμοί πολλοί από τους οποίους υπάρχουν και σήμερα ακολουθώντας φθίνουσες πορείες). Με το θέμα των μετοχιών, τα οποία συνήθως είχαν εποχικό χαρακτήρα, ασχολήθηκε η Μαρία Αρακαδάκη (2006: 20). Στη μελέτη της για το Νοφαλιά σημειώνει: «μερικά από τα μικρότερα [μετόχια] φαίνεται ότι

---

¹³⁵ Περιγράφοντας το Απάνω Μεραμπέλλο η Μ. Αρακαδάκη (2006: 34-35) σημειώνει: «Όσο απλώνεται το μάτι δεν υπάρχουν παρά μόνο πέτρες, απόκρημνοι βράχοι, δέτες, λατσίδες, βουνά ολόκληρα από πέτρες. Κυρίαρχα χρώματα είναι το γκρίζο της γης και το γαλανό του ουρανού και της θάλασσας. Η οριακή βλάστηση που κοσμεί το τραχύ αυτό τοπίο είναι περισσότερο θαμνώδης: κατσοπρίνια, σκίνοι, γναροσκιές, ασπαλάθοι, μια ποικιλία από ακανθώδη φρύγανα, όπως αστοιβίδες, αχινοπόδια, ανωνίδες, θύμοι, και άλλα ολιγαρκή φυτά, όπως ασφεντηλιές, ασκελετούρες κλπ. Η δενδρώδης χλωρίδα αποτελείται κυρίως από κυπαρίσσια, πρίνους, αγκουτσάκους, κεραθιές, καρές, συκιές, λίγες ξερικές ελιές και αμυγδαλιές. Τα δέντρα, τυραννισμένα από τους σφοδρούς ανέμους του Κρητικού Πελάγους που κατεβαίνουν από τα φαράγγια των βόρειων ακτών, λυγίζουν και συχνά σκύβουν σε πλήρη υποταγή». Η Ελούντα αποτελεί προέκταση αυτής της περιοχής προς τον κόλπο του Μεραμπέλλου.

διατήρησαν τον εποχικό αυτό χαρακτήρα, χωρίς ποτέ να κατορθώσουν να εξελιχθούν σε μόνιμους οικισμούς».

Η περιοχή της Φουρνής φαίνεται να λειτουργούσε ως οικονομικό και κοινωνικό κέντρο της περιοχής των Μετοχιών: πολλές περιουσίες στην κτηματική περιφέρεια της πρώην κοινότητας Ελούντας ανήκαν παλαιότερα σε κατοίκους της Φουρνής.

Πριν από την ανάπτυξη του τουρισμού οι κάτοικοι των οικισμών της Ελούντας ήταν γεωργοκτηνοτρόφοι και καλλιεργούσαν μικρά τμήματα γης χαμηλής παραγωγικότητας. Για όλο το ορεινό Μεραμπέλλο η καλλιέργεια της χαρουπιάς και της αμυγδαλιάς, φυτών που αντέχουν σε δύσκολες συνθήκες και στο ξηροθερμικό κλίμα της περιοχής, αποτελούσε σημαντική πηγή εισοδήματος. Η καλλιέργεια της ελιάς, μαρτυρημένη από αρχαιακές πηγές (Ηλιάκης 2008) και χαρτογραφικές ενδείξεις (Αρακαδάκη 1990), διαφοροποιούσε σε σημαντικό βαθμό την Ελούντα από άλλες περιοχές του Απάνω Μεραμπέλλου. Οι πιο σημαντικοί ελαιώνες βρίσκονταν δυτικά του ισθμού. Η κτηνοτροφία παρέμενε συνήθως στην οικόσιτη μορφή της και αποτελούσε συμπληρωματική δραστηριότητα. Υπήρχαν, όμως, και μεγαλύτερες κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες οι μεγάλες «ακονιές» ή «ακονότοποι» που βρίσκονται στην «ανώμαλο χώρα της Ελούντας» (Καλομενόπουλος 1894: 109) πρόσφεραν ακόμη μια δυνατότητα άντλησης εισοδημάτων. Πρόκειται για τοπική εξειδίκευση ευρείας έκτασης, καθώς τα λατομεία της Ελούντας απασχολούσαν μεγάλο αριθμό κατοίκων των μικρών αυτών οικισμών. Πρέπει να διευκρινίσουμε όμως ότι ο αριθμός των ακονάδων δεν ήταν πάντα σταθερός. Ανάλογα με την εποχή και τη ζήτηση παρατηρούνταν μικρές ή μεγάλες αυξομειώσεις. Με τη λέξη *ακονάδες* εννοούσαν τους εξειδικευμένους εξορύκτες, συχνά όμως ο όρος περιελάμβανε και το εργατικό προσωπικό που απασχολούνταν στην *ακονιά*.

Εκτός από τους ακονάδες της Ελούντας, υπήρχαν σποραδικές εξειδικεύσεις στο χτίσιμο και τα άλλα επαγγέλματα της οικοδομής. Οι χτίστες της Ελούντας δεν απομακρύνονταν από τα όρια του οικισμού για να αναζητήσουν εργασία. Συνήθως δούλευαν στους οικισμούς της πρώην κοινότητας και έχτιζαν οικοδομές ή μετέβαιναν σε άλλους οικισμούς του Μεραμπέλλου. Γενικά, στην περιοχή αυτή κάθε χωριό είχε δικούς του μαστόρους που διεκπεραίωναν εργασίες σε τοπικό επίπεδο, με τη βοήθεια των ιδιοκτητών και των συγγενών τους. Οι θεσμοί της αλληλοβοήθειας ήταν ιδιαίτερα

ισχυροί όταν επρόκειτο για το χτίσιμο σπιτιού. Οι ξερολιθικές κατασκευές χτίζονταν κατά κανόνα από τους ίδιους τους ιδιοκτήτες.

Μια αρκετά ενδιαφέρουσα περιγραφή του τοπίου σε συνάρτηση με τις ανθρώπινες δραστηριότητες δημοσιεύει ο Άγγλος πλοίαρχος Spratt:

«...Το εμπόριο της ακονόπετρας διεξάγεται ακόμη και σήμερα από τους κατοίκους της Ελούντας στην τιμή του ενός διπλού φλορινίου¹³⁶ για τις 100 λίβρες.¹³⁷ Υπάρχει, όμως, καταλληλότερο σημείο εξόρυξης, ακριβώς πάνω από το χωριό. Εκεί γραφικά βράχια προεξέχουν στη στενή πετρώδη κοιλάδα όπου πέφτουν διαρκώς κομμάτια πέτρας και χαλίκια και γι' αυτό φαίνεται σαν να μην έχει σχεδόν καθόλου χώμα. Παρά ταύτα, οι ντόπιοι καλλιεργούν την κοιλάδα όταν την είδα, μια μέρα του Νοέμβρη, τα καινούργιοφυτρωμένα σπαρτά φαίνονταν σαν μια θαυμάσια φυτεία σε χωράφια στρωμένα με χαλίκια. Στο ίδιο έδαφος, μαζί με τα θραύσματα από τις πέτρες, φύονταν μερικά από τα ωραιότερα ελαιόδενδρα και τις χαρουπιές που είχα δει ποτέ...» (Ψιλιάκης & Ψιλιάκη 2007, τ. Α': 186).

Μετά την Οθωμανοκρατία (1669-1898) η πρώτη μεγάλη αλλαγή στη ζωή των κατοίκων σημειώθηκε με την ίδρυση του Λεπροκομείου της Σπιναλόγκας το 1904, στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913). Η λειτουργία του προκάλεσε μιαν ιδιότυπη ανάπτυξη στην περιοχή. Αναπτύχθηκε μεταπρατικό εμπόριο μικρής έκτασης, καθώς μικροέμποροι τροφοδοτούσαν τους ασθενείς της Σπιναλόγκας, άλλοι ασχολήθηκαν με το μεταφορικό έργο από την Πλάκα προς τη βραχονησίδα, μερικοί εργάστηκαν ως έμμισθοι βαρκάρηδες, και πολλές γυναίκες (άγνωστος αριθμός) δούλεψαν ως βοηθητικό προσωπικό (πλύστρες) και σε άλλες συναφείς εργασίες.

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου η περιοχή αποκτά καινούργιο ενδιαφέρον. Ο Κόρφος της Ελούντας επιλέγεται ως ενδιαμέσος σταθμός ανεφοδιασμού των βρετανικών υδροπλάνων που εκτελούσαν το δρομολόγιο Λονδίνο - Ινδίες. Σημαντικές διεθνείς προσωπικότητες, όπως ο Ουίστων Τσώρτσιλ και ο Μαχάτμα Γκάντι, λέγεται ότι πέρασαν από την Ελόυντα. Η δραστηριότητα αυτή διαρκεί από το 1928 μέχρι το 1939 (Μακράκης 2004: 7).

Η ιστορία της Ελούντας και της ευρύτερης περιοχής είναι συνυφασμένη με σημαντικά γεγονότα, ικανά να αλλάξουν σε σύντομα χρονικά διαστήματα τη μορφή της. Η βιομηχανία του θεάματος δεν την άφησε έξω από τα ενδιαφέροντά της. Το 1963 καταφτάνει ένα μεγάλο συνεργείο για τα γυρίσματα της ταινίας *The Moon Spinners*, με παραγωγό τον Walt Disney.

¹³⁶ Το διπλό φλορίνι ήταν χρυσό νόμισμα του 19^{ου} αιώνα και αντιστοιχούσε με 4 σελίνια, δηλ. 1/5 της λίρας.

¹³⁷ Οι 100 λίβρες αντιστοιχούν με 45,3 κιλά.

Η εγκατάσταση ενός πολυμελούς κινηματογραφικού συνεργείου στον παραλιακό οικισμό Σχίσμα επέφερε σημαντικές αλλαγές στη ζωή των κατοίκων για το χρονικό διάστημα που απαιτήθηκε μέχρι να ολοκληρωθούν τα γυρίσματα. Για να κατασκευαστούν τα σκηνικά, που για μερικούς μήνες άλλαξαν τη μορφή του μικρού οικισμού, έπρεπε να δουλέψουν Ελουδιανοί εργάτες. Χρησιμοποιήθηκαν ντόπια υλικά, κυρίως πέτρα, με αποτέλεσμα οι κτίστες της Ελούντας να βρεθούν μπροστά σε μια καινούργια πραγματικότητα. Το μεροκάματο έφτανε τις 80 δραχμές, αμοιβή σχεδόν διπλάσια από τη συνηθισμένη. Παράλληλα, μεταβλήθηκαν σε κομπάρσους πρόθυμα και χωρίς απαιτήσεις για αμοιβή:

«Για να χτιστούν τα σπίτια στην παραλία (από την εκκλησία μέχρι την παιδική χαρά) και η εκκλησία στην ταβέρνα του Λυράκη χρησιμοποιήθηκαν εκατοντάδες τόνοι ντόπιας γκρίζας πέτρας, 25 τόνοι γύψος, 500 γαλόνια ασβέστης, 200 γαλόνια μπογιά, 2.000 κομμάτια ξύλου, 1.000 κυβικά άμμος και εκατοντάδες τόνοι μαμπού, κλήματα και εξωτικά φυτά. Ξαναβάφτηκαν σπίτια, μαγαζιά και καφενεία. Επισκευάστηκαν οι μύλοι στο κανάλι και κατασκευάστηκε ένας καινούργιος ανεμόμυλος [...] ενώ τα αδέρφια Γιώργης (Μοχιανός) και Νίκος Σφυράκης έχτισαν το θαλασόμυλο στην πλατεία και τις κατοικίες [...] Για να προλάβει τις ημερομηνίες έναρξης ο Guy Walter, διευθυντής κατασκευών, αύξησε το εργατικό δυναμικό με περισσότερους από 100 Ελουδιανούς εργάτες».¹³⁸

Είναι η πρώτη φορά που χρησιμοποιείται σε μεγάλη έκταση το «υποπροϊόν» των λατομείων ακονόπετρας, ο ασβεστόλιθος.

Η πρώτη ελπίδα για τουριστική ανάπτυξη αρχίζει να διαφαίνεται μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με την οικοδόμηση μικρού ξενοδοχείου, καφενείου και εστιατορίου στον παραλιακό οικισμό Σχίσμα. Λειτουργήσε από το 1947 μέχρι το 1970 περίπου, δηλαδή μέχρι τη δημιουργία των πρώτων μεγάλων ξενοδοχειακών συγκροτημάτων. Το πρώτο μεγάλο ξενοδοχείο της περιοχής αξιοποίησε σε μεγάλο βαθμό τόσο την πέτρα ως οικοδομικό υλικό όσο και τη μαστορική παράδοση της περιοχής.

Σημαντική ήταν παράλληλα και η συνεισφορά της αλιείας στην οικονομική ζωή του τόπου, αν και ο αριθμός των ψαράδων δεν υπήρξε ποτέ μεγάλος.

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν στην περιοχή από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα αποτυπώνονται στην κίνηση του πληθυσμού στους δυο πιο σημαντικούς οικισμούς, την Ελούντα και τη Σπιναλόγκα.

---

¹³⁸ Μακράκης Μ., «Στον καιρό του Ντίσνεϋ», περ. *Ελούντα*, τ. 42/2003: 5.

3.2. Η πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελούντας (19^{ος}-20^{ός} αιώνας):

1834:	40 χριστιανικές οικογένειες
1881:	504 κάτοικοι
1900:	684
1920:	814 ¹³⁹
1928:	937
1940:	783 (533 η Πάνω και 250 η Κάτω Ελούντα) ¹⁴⁰
1951:	717 (453 + 264)
1961:	595 (395 + 200) ¹⁴¹
1971:	476 (337 + 139)
1981:	383 (291 + 92)
1991:	1522
2001:	2085 (Υπάγεται στο Δήμο Αγίου Νικολάου). Ο πληθυσμός κατά οικισμούς: Μαυρικιανώ 144, Κάτω Πινές 57, Πάνω Πινές 49, Αγία Παρασκευή 39, Επάνω Ελούντα 172, Κάτω Ελούντα 63.

Η πληθυσμιακή εξέλιξη της Σπιναλόγκας:

1834:	81 μουσουλμανικές οικογένειες
1881:	1.112 (1 Χριστιανός, 1.111 Μουσουλμάνοι)
1900:	272 (11 Χριστιανοί + 261 Μουσουλμάνοι).
1903:	Οι κάτοικοι απομακρύνθηκαν για να δημιουργηθεί λεπροκομείο.
1904:	Ιδρύθηκε το Λεπροκομείο της Σπιναλόγκας.
1928:	264
1940:	367
1951:	267
1961:	3 ¹⁴²
1971:	13

¹³⁹ Η αύξηση του πληθυσμού οφείλεται στην προσάρτηση της Σπιναλόγκας, που από το 1904 είχε μετατραπεί σε λεπροκομείο, και των οικισμών Πινές, Χαυγάς και Τσιφλίκι.

¹⁴⁰ Αναγνωρίζεται ως οικισμός η Κάτω Ελούντα και το Μαυρικιανώ. Ο Χαυγάς προσαρτάται στη Φουρνή.

¹⁴¹ Η μείωση του πληθυσμού οφείλεται στην κατάργηση του Λεπροκομείου της Σπιναλόγκας.

¹⁴² Το 1957 εκκενώθηκε το Λεπροκομείο. Οι ασθενείς μεταφέρθηκαν στο Νοσοκομείο Χανσενικών της Αγίας Βαρβάρας Αττικής.

3.2. Η έρευνα στην Ελούντα

Η τεράστια αυτή περιοχή ήταν αδύνατο να ερευνηθεί συστηματικά και ως εκ τούτου περιορίστηκα στη λεπτομερή εξέταση των περιοχών στις οποίες υπήρξε λατομική δραστηριότητα και σε μια γενική αυτοψία του χώρου. Επιχείρησα να εντοπίσω τα ορατά ίχνη της ανθρώπινης παρουσίας και των επεμβάσεων στο χώρο μέσα από λατομικές δράσεις («ακονιές») και αρχιτεκτονικές δομές κάθε είδους. Αντιμετώπισα το χώρο ως ολότητα, με την έννοια της άμεσης ή έμμεσης σύνδεσης που έχουν μεταξύ τους οι επεμβάσεις στο χώρο.

Στην περιοχή της Ελούντας η ζωή κυλούσε με ρυθμούς που ελάχιστα διέφεραν από εκείνους του μακρινού παρελθόντος μέχρι την εποχή που εισέβαλε με σαρωτικό τρόπο ο τουρισμός. Οι άνθρωποι αξιοποίησαν κάθε παραγωγική δυνατότητα που τους παρείχε ο χώρος και προχώρησαν σε σύνθετες εξειδικεύσεις, όπως είναι εκείνη του λατόμου και του αλατά. Πέτρες, ακόνια, χαρουπιές, ελιές, δημητριακά αποτελούσαν τα βασικά αντικείμενα ενασχολήσεων του πληθυσμού. Οι αλυκές λειτουργούσαν το καλοκαίρι, οι ακονιές την άνοιξη και το φθινόπωρο, οι αγροτικές εργασίες ακολουθούσαν τη γνωστή σειρά στον κύκλο του χρόνου. Κι αν σήμερα δεν καλλιεργούνται δημητριακά, στην πριν από τον τουρισμό εποχή η σπορά σιταριού και κριθαριού, ο θερισμός και το αλώνισμα αποτελούσαν βασικές εργασίες των κατοίκων.

Ο τόπος είναι πετρώδης αλλά δεν χρησιμοποιούνταν όλες οι πέτρες με τον ίδιο τρόπο. Άλλες ήταν κατάλληλες για τα ασβεστοκάμινα, άλλες για χτίσιμο σπιτιών, άλλες για ξερολιθιές, άλλες για πλακοστρώσεις δρόμων, ακόμη και αγροτικών, των γνωστών καλντιριμιών.

3.3. Αρχιτεκτονικές δομές

Στην περιφέρεια της πρώην κοινότητας Ελούντας αφθονούν τα υλικά κατάλοιπα κάθε μορφής και κάθε εποχής. Αρχαιολογικοί χώροι, σύγχρονοι οικισμοί, ναοί, δεξαμενές νερού, μεμονωμένες κατασκευές και κυρίως έντονα ίχνη της εξορυκτικής δραστηριότητας της ακονόπετρας συνθέτουν ένα ενδιαφέρον τοπίο. Συχνά οι ίδιοι χώροι επαναχρησιμοποιούνται πολλές φορές. Στις κάθε είδους αρχιτεκτονικές κατασκευές παρατηρούνται διαδοχικές συμπληρώσεις και επεκτάσεις.

Η περιοχή έμεινε σχετικά απομονωμένη μέχρι και τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Ο αμαξιτός δρόμος κατασκευάστηκε μόλις λίγο πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι κάτοικοι περηφανεύονται ακόμη ότι η διάνοιξή του οφείλεται σε τέχνασμα: έπεισαν τους ιθύνοντες ότι θα μπορούσε να γίνει απόβαση Ιταλών στην περιοχή και έπρεπε να υπάρχει

η δυνατότητα επικοινωνίας. Δρόμος από τον Άγιο Νικόλαο διανοίχτηκε μόνο μετά τον πόλεμο.

Τα παλαιά οδικά δίκτυα διατηρούνται σποραδικά σε πολλές περιοχές, αν και κατεστραμμένα. Σε πολλές περιπτώσεις φαίνεται να διατηρούν στοιχεία από παλαιότερες εποχές, από τα ρωμαϊκά χρόνια. Η χρονολόγηση των καταλοίπων αυτών δεν αποτελεί αντικείμενο αυτής της μελέτης. Μας ενδιαφέρει όμως η διατήρηση των δικτύων επικοινωνίας, τα κτηνοτροφικά μονοπάτια και οι δρόμοι από τους οποίους μεταφέρονταν τα ακόνια. Τα οδικά δίκτυα συνέδεαν την περιοχή με τα πιο σημαντικά κέντρα του Μεραμπέλλου, τη Φουρνή και την περιοχή του Καινούργιου Χωριού των Καρών, ενώ επεκτείνονταν και προς τα δυτικά, προς τον Χάνδακα.

Η έρευνα στην Ελούντα αποτέλεσε προσπάθεια κατανόησης, μέσα από το παράδειγμα της πέτρας, του συνόλου των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και, πιο συγκεκριμένα, υλικών καταλοίπων, κατασκευών, οικονομικών πρακτικών και επιδράσεων στο φυσικό περιβάλλον. Κάτω απ' αυτή την οπτική, οι οικισμοί πρέπει να θεωρηθούν ως «πυρήνες» του συστήματος το οποίο περιλαμβάνει και τους χώρους στους οποίους αναπτύσσονται οι ανθρώπινες δραστηριότητες.

Όπως έχουμε συζητήσει ήδη στο πρώτο κεφάλαιο, η διαδικασία διαμόρφωσης ταυτοτήτων δομείται μέσα από την αλληλεπίδραση με τους άλλους. Κάθε οικισμός αποτελεί ξεχωριστό πυρήνα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Στοιχείο συνοχής των κατοίκων αποτελεί η παραδοχή του συν-ανήκειν σε μια ευρύτερη ομάδα που συγκροτείται από ένα σύνολο οικισμών και υπάγονταν μέχρι πρόσφατα στην κοινότητα Ελούντας. Η ανθρώπινη παρουσία ανιχνεύεται στο τοπίο μέσα από αρχιτεκτονικές δομές, όπως:

3.3.1. Ξερολιθικές κατασκευές

Είναι, κυρίως, αναβαθμίδες και απαντώνται σε επικλινή εδάφη. Χρησιμοποιήθηκαν ως επί το πλείστον για καλλιέργεια δημητριακών και εγκαταλείφθηκαν σταδιακά μετά την εκμηχάνιση της αγροτικής παραγωγής. Στις επίπεδες εκτάσεις οι ξερολιθικές κατασκευές ορίζουν μικρές ή μεγάλες ιδιοκτησίες και διαχωρίζουν τον ιδιωτικό από το δημόσιο χώρο. Οι δρόμοι διαχωρίζονται από τις ιδιοκτησίες επίσης με ξερολιθιές.

3.3.2. Μάντρες, καλύβια – κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις

Βρίσκονται σε μεγαλύτερα υψόμετρα και αποτελούν μαρτυρίες μικρών κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων. Ωστόσο, δεν συναντήσαμε τις συνηθισμένες κυκλικές κατασκευές εκφορικού τύπου που υπάρχουν σε άλλες περιοχές της Κρήτης (τα γνωστά μιτάτα).¹⁴³

3.3.3. Αλώνια

Βρίσκονται και κοντά στον οικισμό της Ελούντας και σε άλλες περιοχές. Ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός τους σώζεται στην περιοχή ανάμεσα στην Ελούντα και τις Πινές, όπως και στην Κολοκύθα (στο *Νησί*, όπως λένε οι ντόπιοι). Χρησιμοποιήθηκαν εντατικά μέχρι και τη δεκαετία του 1960, αραιότερα στη δεκαετία του 1970 και σποραδικά γύρω στο 1980. Έκτοτε δεν μαρτυρείται οργανωμένη καλλιέργεια δημητριακών.

3.3.4. Δίκτυα επικοινωνίας

Ένα ευρύ πλέγμα οδών και μονοπατιών συνθέτει την εικόνα του τοπίου και δηλώνει τις επαφές με άλλες κοινότητες, καθώς και τις δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν στο χώρο, αγροτικές, κτηνοτροφικές και λατομικές. Τα κύρια οδικά δίκτυα που είναι πιθανόν να διατηρήθηκαν χωρίς ουσιαστικές μεταβολές για πολλούς αιώνες σώζονται ακόμη σε μεγάλη έκταση.

Μια καλή περιγραφή των δρόμων που οδηγούσαν στην περιοχή μας έχει αφήσει ο Άγγλος T. Spratt:

«Υπάρχουν δύο δρόμοι που οδηγούν από τη Σπιναλόγκα στο Μεραμπέλλο. Ο ένας ανεβαίνει τις απόκρημνες και βραχώδεις κορυφογραμμές ακριβώς πάνω από την Ελούντα. Ο άλλος, πολύ καλύτερος αν και λίγο μακρύτερος, κατευθύνεται νότια πάνω από τη χαράδρα που βρίσκεται ακριβώς κάτω από την Οξιά. Πρώτα διασχίζει ένα μικρό οροπέδιο νότια απ' αυτήν, μετά ένα άλλο προς τα δυτικά και στη συνέχεια οδηγεί κατ' ευθείαν στο νότιο τμήμα του οροπεδίου του Μεραμπέλλου, όπου ενώνεται με το δρόμο προς Κριτσά...» (Ψιλιάκης & Ψιλιάκη 2007, τ. Α': 187).

3.3.5. Ασβεστοκάμινα

Η παραγωγή ασβέστη φαίνεται να παρέμεινε δραστηριότητα οικογενειακής μορφής μέχρι το τρίτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα. Στο «Νησί» (Κολοκύθα) κατέγραφα περισσότερα από 15 ασβεστοκάμινα, ενώ στο χάρτη που δημοσίευσε ο Ελουδιανός Ν. Φιλιππάκης σημειώνονται 26.¹⁴⁴ Σ' αυτά πρέπει να προστεθούν άλλα 6 που κατέγραφα σε περιοχές γύρω από τους σημερινούς οικισμούς, ενώ είναι βέβαιο ότι υπάρχουν και άλλα. Η

¹⁴³ Για την τυπολογία των ξερολιθικών κτισμάτων της Ανατολικής Κρήτης βλ. Αρακαδάκη 2000.

¹⁴⁴ Στο περιοδικό *Ελούντα*, τρίμηνη έκδοση του Προοδευτικού Συλλόγου Ελούντας, τ. 45/2004: 20.

επιλογή θέσης για τη λειτουργία ασβεστοκάμινου σχετίζεται με την ποιότητα των ασβεστολιθικών πετρωμάτων και με την ύπαρξη καύσιμης ύλης.

Οι αυτοψίες που πραγματοποιήσα το 2007 και το 2009 στην περιοχή με έπεισαν ότι τα καμίνια χρησιμοποιήθηκαν πολλές φορές, πιθανότατα από την εποχή κατά την οποία κατασκευάζονταν οι ενετικές οχυρώσεις στην Σπιναλόγκα.¹⁴⁵ Η απουσία άφθονης καύσιμης ύλης υπαγόρευε την περιοδική χρήση κάθε ασβεστοκάμινου. Το «έκαιγαν» όταν μεγάλωναν οι θάμνοι και τα κλαδιά στη γύρω περιοχή. Η περίοδος αυτή διαρκούσε τρία ως πέντε χρόνια, ίσως και περισσότερα.

3.3.6. Δεξαμενές νερού

Η αρχαία πόλη Ολούς υδρευόταν από την πηγή Κατεβατή, την πιο σημαντική που υπήρχε στην περιοχή. Η έλλειψη νερού, όπως άλλωστε σε όλη την ευρύτερη περιοχή, είναι εμφανής. Ιδιωτικές και δημόσιες δεξαμενές συγκέντρωναν το νερό της βροχής για αγροτική χρήση (μικρούς κήπους), κτηνοτροφική (πότισμα των ζώων), ενώ, όχι σπάνια, το νερό αυτό χρησιμοποιούνταν και ως πόσιμο. Στο σύνολό τους σχεδόν οι δεξαμενές αυτές σώζονται σήμερα και είναι δυο τύπων: ανοικτές και κλειστές, ανάλογα με τη χρήση. Πολλές από τις ανοικτές υπόγειες δεξαμενές ανήκουν στον γνωστό τύπο των κυκλικών δεξαμενών του Μεραμπέλλου (στέρνες). Οι υπόλοιπες είναι ορθογώνιες. Κοντά στους οικισμούς λειτουργούσαν πηγάδια με πόσιμο νερό. Σήμερα το νερό αυτό είναι υφάλμυρο.

3.3.7. Λατομεία ακονόπετρας

Οι *ακονιές* της Ελούντας. Σήμερα είναι γνωστές με ονομασίες που οφείλονται κυρίως στο τοπωνύμιο της κάθε περιοχής και στο όνομα του ιδιοκτήτη της γης (Κοπρανιού, Βασιλικά, Χαρουλαθανάση, Χατζημανώλη, Βαρδουλοδημήτρη κ.α.).

3.3.8. Ναοί και ξωκλήσια

Μεγάλος αριθμός ναών εξακολουθεί να υπάρχει από την εποχή της Ενετοκρατίας. Άλλοι έχουν χτιστεί κατά τον 20^ο αιώνα. Οι χριστιανικοί ναοί της Ελούντας συγκροτούν ένα λατρευτικό δίκτυο στο οποίο συμμετέχουν οι κάτοικοι όλων των οικισμών. Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται στο εθιμικό και θρησκευτικό ημερολόγιο, καθώς κάθε ναός λειτουργεί σε συγκεκριμένη ημέρα του χρόνου.

---

¹⁴⁵ Για την οχύρωση της νησίδας: Αρακαδάκη 2001.

4. Αρχαιολογικές μαρτυρίες

4.1. Η ακόνη ως εργαλείο

Σημαντική παράμετρος για τη μελέτη είναι η αναζήτηση της εποχής που ο άνθρωπος άρχισε να χρησιμοποιεί την ακονόπετρα. Δεδομένου ότι τα φυσικά χαρακτηριστικά της διαφέρουν από αυτά του πυριτόλιθου (flint), με τον οποίο κατασκευάζονταν εργαλεία, μπορούμε να υποθέσουμε ότι χρησιμοποιήθηκε με διαφορετικό τρόπο πριν από την Εποχή του Χαλκού (λείανση λίθων). Η ανάγκη για χρησιμοποίηση της ακονόπετρας για ακόνισμα προέκυψε όταν υπήρχαν πλέον μεταλλικά αντικείμενα, δηλαδή από την εποχή του Χαλκού και μεταγενέστερα. Ωστόσο, είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η εποχή κατά την οποία άρχισε η εκμετάλλευση των κοιτασμάτων και η εγκατάσταση λατομείων, δεδομένου ότι ως ακονόπετρες έχουν χρησιμοποιηθεί κατά καιρούς διάφορων ειδών σκληρές πέτρες, όχι μόνο το γνωστό σήμερα ακόνι. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι σποραδικές και προέρχονται από αρχαιολογικές μαρτυρίες και από γραμματειακές πηγές.

Η εμφάνιση των μετάλλων ανάδειξε τις φυσικές ιδιότητες της ακόνης, πράγμα που φαίνεται να προκαλούσε εντύπωση στον άνθρωπο. Οι έμμεσες πληροφορίες που έχουμε ανάγονται στα ιστορικά χρόνια. Παράδειγμα, οι παροιμίες που αναφέρουν ότι η ακόνη κατατρώει τα μέταλλα, ακόμη και τα πιο σκληρά και τα πιο πολύτιμα:

«Ἐν μὲν λιθίναις ἀκόναις ὁ χρυσὸς ἐξετάζεται, διδύς βάσανον φανεράν· ἐν δὲ χρυσῷ ἀνδρῶν ἀγαθῶν τε κακῶν τε νοὺς ἔδωκ' ἔλεγχον» (Διογ. Λαέρτιος, *Φιλοσόφων βίοι* 1, 71).

«Ἀκόνην σιτίζεις: ἐπὶ τῶν τροφῆ πολλῆ χρωμένων, μηδενὶ δὲ εἰς σῶμα ἐπιδιδόντων. Ἄλλοι δὲ ἐπὶ τῶν ἀδυνάτων» (Μ. Αποστόλης, *Συναγωγή Παροιμιῶν* 2, 8).

Η ανεύρεση διάφορων τύπων ακονιών, προερχομένων από πολλές περιοχές, μαζί με διάφορα άλλα υλικά και μεταλλικά εργαλεία σε αρχαιολογικούς χώρους αποτελεί σοβαρή ένδειξη για την εργαστηριακή χρήση τους. Στην Κρήτη το ακόνι ήταν σε χρήση κατά την Εποχή του Χαλκού. Στις Αρχάνες

«σε διάφορους χώρους ήλθαν στο φως λίθινα ακόνια, ένα γουδί και αρκετά σφονδύλια. Στο νεκροταφείο στο Φουρνί βρέθηκαν τέσσερα λίθινα ακόνια [...] Δυο ακόνια βρέθηκαν και στον προθάλαμο και στο ανατολικό δωμάτιο του ιερού στα Ανεμόσπηλια» (Σακελλαράκης & Σακελλαράκη 1997: 583-4).

Σε πολύ πρώιμες εποχές για την αρχαιολογική επιστήμη, οι ανασκαφείς προσέχουν και συλλέγουν τις ακονόπετρες, γνωρίζοντας τις χρήσεις τους από την καθημερινή ζωή. Ο «επιστατήσας τας εν Τίρυνθι ανασκαφάς» του 1885, Γ. Χρυσάφης, περιγράφει τον

καθαρισμό «των τειχών της ακροπόλεως εκ των επ' αυτών συσσωρευθέντων χωμάτων» παραθέτοντας λεπτομερή κατάλογο ευρημάτων ανάμεσα στα οποία ήταν «δύο τεμάχια δρεπάνης χάλκινα, μία λεπίς μαχαιριδίου χαλκή, [...] δύο αιχμαί λόγχης και αιχμή βέλους εκ σιδήρου, δύο τεμάχια πρίονος λίθινα, έν τεμάχιον πρίονος χαλκούν, έν τρυπάνιον οστέινον, μία ακόνη...»¹⁴⁶

Στις Μυκήνες εντοπίστηκε δωμάτιο στο οποίο υπήρχαν «ξύλινα ράφια γεμάτα με ποικίλα αγγεία, εργαλεία, μάχαιρες από χαλκό και πυριτόλιθο, ακόνες, λεκάνες, ένα ταψί κι ένας αμφορέας που περιείχε απανθρακωμένο σιτάρι» (Vermeule 1983: 40).

Στο ΒΑ κτήριο της Πύλου, όπου υπήρχε πιθανώς εργαστήριο, βρέθηκαν εκατοντάδες βέλη (Blegen 1959: 124). Υπήρχαν επίσης ακονόπετρες, λεπίδες, σμίλες, μαχαίρια, φολίδες οψιανού, πυριτόλιθοι κ.α. (Bendall 2003: 189). Στον ίδιο αρχαιολογικό χώρο βρέθηκαν ακόνια σε διάφορα σημεία (Blegen & Rawson 1966: 100 και 246) αν και υποστηρίχτηκε ότι δεν έχει ερευνηθεί ικανοποιητικά η λειτουργία τους (Hofstra 2000: 254). Σε εργαστήριο επεξεργασίας μετάλλων παραπέμπουν τα ευρήματα σε κτίσμα της MM 1A περιόδου στα Κουφωτά της Αγίας Φωτιάς Σητείας. Βρέθηκαν ακόνια, λεπίδες οψιανού, τριβεία, σκεύη και άλλα εργαλεία. Σε μεταλλουργικό εργαστήριο των μινωικών χρόνων φαίνεται να παραπέμπουν και τα ευρήματα στο ύψωμα Εντίχτης Αδραβάστων Σητείας όπου βρέθηκαν διάφορα αντικείμενα, όπως υφαντικά βάρη μαζί με ακονόπετρα (Soetens 2006, Δαβάρας 1973, Driessen & MacGillivray 1989). Και σε σπήλαιο της περιοχής Ζάκρου (Ουρανιας το Φρύδι) βρέθηκε ακονόπετρα μαζί με ευρήματα της MM περιόδου (χάλκινα εργαλεία και λίθοι τριβής).¹⁴⁷

Τα ευρήματα από νεότερες περιόδους είναι περισσότερα (YM III-A1 στο Μόδι Κυδωνίας, όπου βρέθηκε και χάλκινο δρεπάνι και τριπτήρες). Στην υστερομινωική (1A) οικία στον Πετρά Σητείας τα ακόνια βρέθηκαν στον ίδιο χώρο με τρυπάνια, σμίλες, λειαντές κ.α. (Τσιποπούλου & Dierckx 2006).

4.2. Ακονόπετρες σε τάφους

Κατά τη Μυκηναϊκή Εποχή υπάρχουν ήδη ακονόπετρες σε τάφους. Η ακόνη συνοδεύει τους χρήστες μεταλλικών εργαλείων, όπως τους νεκρούς πολεμιστές, και συνυπάρχει συχνότατα με αιχμές δοράτων, μαχαίρια και βέλη. Είναι ένα από τα απαραίτητα εξαρτήματα που χρησιμοποίησαν όταν ήταν εν ζωή για να ακονίζουν τα όπλα τους αλλά

¹⁴⁶ *Εφημερίς*, αρ. 173/22-6-1885.

¹⁴⁷ Τη σχετική δημοσίευση ετοιμάζει η κ. Κατερίνα Κόπακα.

και ένα απ' αυτά που θα τους συνόδευαν για πάντα στο επέκεινα.¹⁴⁸ Σε τάφο στη θέση Βολμιδία Μεσσηνίας βρέθηκαν, μεταξύ άλλων, μια σμίλη, σουβλί, χάλκινα μαχαίρια, ακόνια, σφυρί, τρίφτης κ.α. Σε άλλες περιπτώσεις οι συλλογές συμπληρώνονται με λεπίδες πυριτόλιθου. Μερικά απ' αυτά θεωρούνται «ευτελή αντικείμενα» (Dickinson 1999: 145).

Δεδομένων των χρηστικών αναγκών και των μεταφυσικών αντιλήψεων που χαρακτηρίζουν την εποχή, η έννοια του «ευτελούς» μπορεί να αμφισβητηθεί. Την αξία του κάθε αντικειμένου καθορίζει αφενός το κόστος κτήσης και απ' ετέρου η χρηστικότητα του. Ειδικά για τα ακόνια, η σπανιότητά τους ποικίλει από περιοχή σε περιοχή, ενώ, αν δεν είναι καλή η πρώτη ύλη, η χειροτεχνική κατεργασία τους είναι ιδιαίτερα επίπονη.

Καθώς η σύνταξη αναλυτικού συγκεντρωτικού καταλόγου ακονιών που έχουν βρεθεί σε ΥΜ και ΥΕ ταφές ξεπερνά τα όρια και τους στόχους αυτής της διατριβής, θα αρκεστούμε σε μερικά μόνο παραδείγματα:

Άνω Εγκλιανός Πύλου (Ανάκτορο Νέστορα).¹⁴⁹ Στον αρχαιολογικό χώρο, στο «οικόπεδο Βαγενά», εντοπίστηκε πιθοταφή (Μυκηναίου πολεμιστή) χρονολογούμενη στη μεταβατική ΜΕ–ΥΕ με ξίφη, εγχειρίδια και ακονόπετρα (Blegen & Rawson 1973: 161, 167).

Καζάρμα Αργολίδας. Σε ΥΕ λακκοειδή τάφο βρέθηκε ακόνη μαζί με δέσμη από βέλη, μαχαίρια κ.α. όπλα (ΑΔ 22 - χρον., ΑΔ 24 - χρον., ΑΑΑ 2/1994: 4).

Δενδρά – Μιδέα Αργολίδος. Μαζί με τον οπλισμό νεκρού πολεμιστή είχε τοποθετηθεί στον τάφο του και ακονόπετρα (Persson 1942: 41-51, Mylonas 1948: 74).

Καλλιθέα (Ραμπαντάνια) Αχαΐας. Σε ΥΕ ΙΙΙ ασύλητο τάφο, όπου υπήρχαν μεταλλικά εργαλεία (ξυράφιο, μαχαίρι), βρέθηκαν τρεις ακονόπετρες (ΠΑΕ 1976 Α: 196-9). Σε άλλο τάφο με περισσότερες από 15 ταφές βρέθηκαν όπλα και ακόνια (ΠΑΕ 1997: 121-126).

---

¹⁴⁸ «Φαίνεται ως εάν τα πιο σημαντικά μέλη της “δυναστείας” των Κάθετων Λακκοειδών Τάφων θάφτηκαν με ένα μεγάλο μέρος των προσωπικών τους αντικειμένων, ή αλλιώς με καθετί που θα μπορούσαν να σκεφτούν ότι θα τους χρειαζόταν στην άλλη ζωή, περιλαμβάνοντας και αταίριαστα απλά αντικείμενα, όπως εργαλεία, ακόνια και αντικείμενα από αδιακόσμητο ξύλο, και φαίνεται πιθανό ότι τέτοια αντικείμενα αποτελούσαν το κύριο μέρος του πλούτου των Μυκηνών...» (Dickinson 1999: 84).

¹⁴⁹ Κορρές 1976: 361-5, Pelon 1976: 194. Παντελίδου 1970: 129, ΑJA 58: 27-32. ΑJA 62: 178, ΑΔ 16 - χρον.: 109-110, ΑJA 65: 237, Blegen & Rawson 1966: 312-4, Blegen & Rawson 1973: 71-228, ΑΑΑ 2: 311-12 & 315.

Πρόσυμα (Μπερμπάτι) Αργολίδος. Σε ΥΕ θαλαμωτό τάφο όπου βρέθηκε σωρός από οστά προερχόμενα από πέντε ταφές τουλάχιστον, υπήρχε ακονόπετρα μαζί με μικρή συλλογή όπλων (Blegen 1937, Hewitt 1993: 24-29).

Αγία Τριάδα Ηλείας, θέση Παλιομπουκουβίνα ή Άγιος Ιωάννης. Σε ΥΕ ΙΙΙ ταφή με ξίφος βρέθηκε ακόνι και διάφορα κτερίσματα (ΑΔ 45 - χρον.: 113-9).

Λαγανιδιά Αχαΐας. Σε ΥΕΙΙ-ΙΙΙ Γ θαλαμωτούς τάφους βρέθηκαν ακόνια (σε δυο ταφές).

Πρόσυμα (Μπερμπάτι) Αργολίδος. Σε ΥΕ θαλαμωτό τάφο βρέθηκε εγχειρίδιο και ακονόπετρα (Säflund 1965: 18-81).

Κρήνη (Αγ. Κωνσταντίνος Κεφαλοβρύσου Αχαΐας). Σε μυκηναϊκό λαξευτό τάφο, σε σωρό με 11 σκελετούς, βρέθηκε ακόνι μαζί με μαχαίρι και αιχμή δόρατος (ΑΔ 45 – χρον.: 131-2).

Σαμικό Ηλείας. Σε νεκροταφείο που αποτελείται από πέντε μυκηναϊκούς τύμβους, σε κτιστό θαλαμωτό τάφο με κτερίσματα που χρονολογούνται από τη ΜΕ ΙΙΙ ως την ΥΕ ΙΙΙ, βρέθηκε ακονόπετρα και αιχμή βέλους (ΑΔ 36 –χρον.: 149, ΑΔ 37 -χρον.: 133-4).

Η συνήθεια αυτή θα συνεχιστεί και στα μεταγενέστερα χρόνια. Από τα κρητικά παραδείγματα αναφέρουμε ενδεικτικά: λίθινο ακόνι σε ταφή ανάμεσα στις Άνω και Κάτω Βούβες Χανίων μαζί με άλλα κτερίσματα, όπως αιχμές δοράτων, τσεκούρι κ.α. (Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη 1985: 16)· ακονόπετρα, που βρέθηκε μαζί με σιδερένια όπλα σε υπόγειο θαλαμοειδή τάφο στις Βρύσες Αποκορώνου, καθώς και λίθινο ακόνι που βρέθηκε μαζί με δύο σιδερένιες αιχμές δοράτων σε θαλαμοειδή τάφο στο Γαβαλομούρι (ανάγονται στην εποχή της μετάβασης από τον 8^ο στον 7^ο αιώνα).¹⁵⁰

Τα ακόνια που διασώθηκαν σε αρχαιολογικούς χώρους μπορούν να αποτελέσουν ιδιαίτερο θέμα μελέτης και να διαπιστωθεί η προέλευσή τους. Καθώς υπάρχουν σκληρά πετρώματα σε πολλά σημεία του ελληνικού χώρου, μπορούμε να κατανοήσουμε το γεγονός ότι οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν υλικά τοπικής προέλευσης. Δεν είναι γνωστό σε ποιο βαθμό γινόταν εμπόριο ακονόπετρας κατά τα προϊστορικά ή και τα ιστορικά χρόνια. Δεν είναι, όμως, σπάνιο το φαινόμενο να ανευρίσκονται ακόνια που προέρχονταν από μακρινές περιοχές. Ακόνια που βρέθηκαν σε λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών φαίνεται να ήταν «ιδιόρρυθμα και όχι ντόπιας προέλευσης» (Dickinson 1999: 81).

---

¹⁵⁰ Για τη χρήση της ακόνης στην αγροτική ζωή (ακόνισμα εργαλείων με λαδάκονο) βλ. Nilsson 1950: 402.

4. 3. Οι Βυζαντινοί «ακονητές»

Στα βυζαντινά χρόνια υπήρχε ειδικό επάγγελμα ακονητών (Ηρωδιανός), που ασχολούνταν με το ακόνισμα των εργαλείων. Από τους πρώτους αιώνες της Αυτοκρατορίας, οπότε επενδύονταν τεράστια ποσά ακόμη και από χορηγούς που επεδίωκαν την κοινωνική καταξίωση (Bourgas 2002), παρατηρείται συνεχής οικοδομική δραστηριότητα με την ανέγερση δημοσίων κτηρίων και ναών· οι *ακονητές* είχαν αναλάβει το ακόνισμα των λεπτών μεταλλικών εργαλείων των λιθοξόων και των «μαρμαράριων». Η ειδίκευση αυτή απαντάται ως επάγγελμα σε επιτύμβια επιγραφή από την Κώρυκο της Μικράς Ασίας: σωματωθίκι / διαφέρουσα Θε- / ωδώρου ακωνι- / τού και τίς αυτού γαμετίς Μαρούτος (Monumenta Asiae Minoris Antiqua, III 414).

Στον Βίο του Αγίου Θεοδώρου του Συκεώτου αναφέρεται:

«Άλλος τις, ακονητής κωφός και άλαλος υπάρχων από ψήφου και διά νευμάτων διδούς απόκρισιν τοις παρατυγχάνουσιν αυτώ παρεγένετο προς τον όσιον» (Μέντζου 1975: 194).

5. Ιστορικές αναφορές

5.1. Σιδηροβρώς θηγάνη, χαλκοδάμας ακόνα

Οι πληροφορίες που αντλούμε από την αρχαία Ελληνική Γραμματεία μας παραδίδουν με πολύ παραστατικό τρόπο τις ιδιότητες της *ναξίας λίθου*, όπως ονομαζόταν γενικά η ακόνη.¹⁵¹ *Χαλκοδάμας*¹⁵² και *σιδηροβρώς*¹⁵³ επειδή δαμάζει το χαλκό και κατατρώει τον σίδηρο¹⁵⁴ και *ναξία* επειδή εξορύσσεται στη Νάξο. Αλλά, σε ποια Νάξο; Των Κυκλάδων, της Σικελίας,¹⁵⁵ της Καρίας¹⁵⁶ ή της Κρήτης;¹⁵⁷

¹⁵¹ Απαντάται και ως *θηγάνη*. Η λέξη αναφέρεται από τον Αισχύλο (*Αγαμ.* 1535) και τον Σοφοκλή (*Αίας*, 819-820: «πέπηγε δ' ἐν γῆ πολεμία τῆ Τρωάδι,σιδηροβρώτι θηγάνη νεηκονής». Σύμφωνα με τον Σχολιαστή του Σοφοκλή, *θηγάνη* είναι η *ακόνη*: «θηγάνη ἀκόνη ὅθεν καὶ τὸ θῆγειν ἀκονᾶν» (820, 1). Ο Ησύχιος ερμηνεύει το *θηγάνεον* ως «ὀξύ, ἠκονημένον» και τη *θηγάνη* ως *ακόνη*, όπως και η Σούδα. Στο Μεγ. Ετυμολογικόν παρατίθεται η παρακάτω ερμηνεία: «Θιγγάνει καὶ ἐπιθιγγάνει: Τὸ ἐφάπτεται καὶ προσεγγίζει. Ἐκ τοῦ θίγω γίνεται θιγγάνω. θηγάνει: ὀξύνει, ἀκονᾶ· γίνεται ἀπὸ τοῦ θήγω, γάνω, ὡς παρὰ τὸ ἦδω, ἀνδάνω· πήθω, πανθάνω· μήθω, μανθάνω· καὶ δῆκω, δαγκάνω. Τὸ δὲ θήγω, τὸ ἀκονῶ, παρὰ τὸ θοῶ, θοήγω, καὶ θήγω, τουτέστι τὸ θοὸν καὶ ὀξὺ ποιῶ».

¹⁵² Πίνδαρος, *Ίσθμ.*, 73.

¹⁵³ «πέπηγε δ' ἐν γῆ πολεμία τῆ Τρωάδι,σιδηροβρώτι θηγάνη νεηκονής» (Σοφοκλής, *Αίας* 819-820).

¹⁵⁴ Ενδιαφέροντα είναι όσα παραθέτει ο Θεόφραστος σχετικά με τις ιδιότητες της ακόνης: «...ἐνίοι δὲ λίθοις ἄλλοις γλύφονται, σιδηρίοις δ' οὐ δύνανται καθάπερ εἶπομεν. οἱ δὲ σιδηρίοις μὲν ἀμβλυτέροις δέ· καὶ εἰσὶν ἄλλαι διαφοραί. παραπλησίως δὲ καὶ ἄτοπον τὸ ἐνίουσ μὴ τέμνεσθαι τῷ σιδήρῳ· καίτοι τὰ στερεώτερα ὅλως ἰσχυρότερον τέμνει καὶ ὁ σίδηρος λίθου σκληρότερος ὢν. ἄτοπον δὲ κάκεινο φαίνεται διότι ἢ μὲν ἀκόνη κατεσθίει τὸν σίδηρον, ὁ δὲ σίδηρος ταύτην μὲν δύναται διαιρεῖν καὶ □υθμίζειν, ἐξ ἧς δ' αἱ σφραγίδες οὐ. καὶ πάλιν ὁ λίθος ᾧ γλύφουσι τὰς σφραγίδας ἐκ τούτου ἐστὶν ἐξ οὐπερ αἱ ἀκόναί...» (*Περὶ λίθων* 43, 44).

¹⁵⁵ Η γνωστή αποικία των Χαλκιδέων.

¹⁵⁶ Στέφανος Βυζάντιος: «Ναξία, πόλις Καρίας. Ἄλέξανδρος ἐν πρώτῳ περὶ Καρίας. τὸ ἐθνικὸν Ναξιεύς τῷ τύπῳ τῆς χώρας, καὶ Ναξιιάτης».

Ο Στέφανος Βυζάντιος που, όπως και άλλοι συγγραφείς, θεωρεί κρητική τη ναξία λίθο, περιγράφει με ένα μόνο παράδειγμα την περιπλοκότητα της αρχαίας γεωγραφίας: «και άλλοι τόποι Νάξοι...»¹⁵⁸

Η κυκλαδική Νάξος ήταν γνωστή στον αρχαίο κόσμο για τη σμύριδα, το λειαντικό υλικό που απαντάται σε κοκκώδη μορφή και εξορύσσεται ακόμη και σήμερα σε λατομεία στον Κόρωνο και την Απείρανθο. Παρόμοια κοιτάσματα, αλλά πολύ μικρότερα, υπάρχουν σε άλλα νησιά (Σάμος, Σίκινος, Ικαρία, Ηρακλειά, Πάρος), στη Μικρά Ασία, και σε πολλές άλλες περιοχές (Peekskill Νέας Υόρκης, Chester Μασαχουσέτης και αλλού). Αλλά και η κρητική πόλη Νάξος, που αναφέρεται στην αρχαία Γραμματεία, δεν φαίνεται να υπήρξε. Απλώς υπήρχε η Όαξος, η σημερινή Αξός στην επαρχία Μυλοποτάμου, όπως υπήρχε και λέξη *άξος*, που θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια πιθανή κατανόηση των όσων αναφέρονται σχετικά με την αινιγματική κρητική Νάξο:¹⁵⁹

«Όαξος πόλις Κρήτης Ἐλευθέρνης οὐ πόρρω, [...] τινὲς δὲ διὰ τὸ καταγῆναι τὸν τόπον καὶ κρημνώδη ὑπάρχειν. καλοῦσι γὰρ τοὺς τοιοῦτους τόπους ἄξους, καθάπερ καὶ ἡμεῖς ἀγμούς».¹⁶⁰

Αξός, τόπος κρημνώδης... Η Νάξος της Κρήτης τοποθετείται στην περιοχή της Ελούντας, στην επικράτεια της αρχαίας Ολούντος, πάνω σε κρημνώδες ύψωμα που ονομάζεται ακόμη και σήμερα Οξιά. Από την περιοχή αυτή εξορύσσεται από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα η κρητική ακόνη. Σε κείμενα του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα αναφέρεται Οξιά και Ναξιά:

T. Spratt (1851): «Η ταύτιση αυτής της πόλης και του παρακείμενου λιμανιού με το αρχαίο τους όνομα με απασχολεί πολύ καιρό. Μέχρι πρόσφατα πίστευα ότι η πόλη δεν θα ἔπρεπε να είναι άλλη από τη Νάξο, επειδή βρισκόταν κοντά στα λατομεία εξόρυξης της ακονόπετρας, γνωστής ως τούρκικη πέτρα, που χρησίμευε για το ακόνισμα ξυραφιών και κοφτερών εργαλείων. Σύμφωνα με την αναφορά του Dr Cramer,

¹⁵⁷ Σύμφωνα με τη Σούδα: «Ναξία: πόλις. καὶ Ναξία λίθος, ἡ Κρητικὴ ἀκόνη. Νάξος γὰρ πόλις Κρήτης. ὁ γράψας ὅτι Ναξία πόλις Καρίας, ἧς ὁ πολίτης Ναξιεὺς καὶ Ναξιότης. λέγει καὶ ὅτι πόλις Σικελίας Νάξος. καὶ Κρητικὴ δέ, ἀφ' ἧς ἡ Ναξία λίθος. ἦν εἰ διὰ τοῦ ἰ γράφεται, κρητικὴ εἰληφθαι λέγει, ἀντὶ τοῦ διακρίνουσα καὶ φανεροῦσα. καὶ Κυκλάς δὲ νῆσος ἐπίσημος ἡ Νάξος...».

¹⁵⁸ «Νάξος, νῆσος τῶν Κυκλάδων, ἡ διάσημος, ἀπὸ τοῦ Νάξου Καρῶν ἡγεμόνος ... ἔστι καὶ πόλις Σικελίας. καὶ ἄλλοι τόποι Νάξοι. τὰ ἔθνη καὶ Νάξιοι, ἀφ' οὗ καὶ Ναξία λίθος ἡ Κρητικὴ ἀκόνη. λέγεται καὶ θηλυκὸν Ναξιὰς ἀπὸ τοῦ Νάξιο. τὸ δὲ κρητικὴ ἀκόνη, ἐὰν διὰ τοῦ ἰ γράφεται, ἡ διακρίνουσα καὶ φανεροῦσα σημαίνει...»

¹⁵⁹ Το θέμα της «Ναξίας πέτρας είτε ακόνης» είχε απασχολήσει από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα τον Ι. Σακελλίωνα (1860) που, μεμφόμενος όσους είχαν γράψει για τη Νάξο της Κρήτης, σημείωσε ότι είχαν πλαστοουργήσει «βεβιασμένως, και άνευ οιασδήποτε αποδείξεως, την άλλως τε ανύπαρκτον πόλιν ταύτην».

¹⁶⁰ Ηρωδιανός, *Καθ. Προσ.* 3, 1, 186.

«υπήρχε ένα μέρος στην Κρήτη με το όνομα Νάξος, ξακουστό για την παραγωγή εξαιρετικής ακονόπετρας».¹⁶¹ Η ταύτιση φαινόταν να επιβεβαιώνεται από την ομοιότητα των ονομάτων Οξιά και Αξός που σήμερα έχουν δοθεί στο φρούριο το οποίο βρίσκεται σε έναν ψηλό βράχο ακριβώς πάνω από τη δυτική πλευρά του ισθμού και από το σημείο που εξορύσσονταν στην αρχαία εποχή οι ακονόπετρες, αν και αυτό δεν γίνεται σε τόση έκταση σήμερα» (Ψιλάκης & Ψιλάκη 2007, τ. Α': 178).

Ν. Σταυράκης (1881): «Προς Μ. του χωρίου Ελούντας εν τω κόλπω της Σπιναλόγκας υψούται λόφος βραχώδης και απότομος, η κορυφή του οποίου φέρουσα ίχνη αρχαίων ερειπίων ονομάζεται και σήμερον Αξιά ή Ναξιά, εκ δε του λόφου τούτου εξακολουθεί και επί των ημερών μας εξορυττομένη η τοσούτω περιζήτητος εν Γαλλία και Αγγλία «κρητική ακόνη», το μόνον ορυκτόν μετά του εκ Σητείας γύψου, επί των οποίων και φόρος ωρισμένος εισπράττεται, αναφερόμενος καθ' έκαστον έτος εις την στήλην των εσόδων του προϋπολογισμού της Κρήτης.¹⁶² Τα γεγονότα ταύτα, επιβεβαιούνται τας μαρτυρίας του Σουίδα και του σχολιαστού του Πινδάρου, ουδεμίαν καταλείπουσιν αμφιβολίαν ότι η «ναξία ακόνη», η υπ' αυτών αναφερομένη, είναι η αυτή, η και σήμερον εκ του εν λόγω μέρους της Κρήτης εξαγομένη, και ότι η υπ' αυτών μνημονευομένη Νάξος υπήρχε...» (Σταυράκης 1890: 91).

Ν. Καλομενόπουλος (1894: 65-66): «Η Ναξία λίθος (ακονόπετρα) άρίστης ποιότητας εξαγομένη εκ των προς Δ. της Σαμαριάς (Σφακίων) υψηλών ορέων και εκ των παρά το χωρίον Ελούντα του Μεραμπέλου (άνωθεν της Σπιναλόγκας), ένθα έκείτο η αρχ. Νάξος, εξ ου και ναξία λίθος. Το μέρος εκείνο διατηρεί έτι και σήμερον την αρχ. ονομασίαν καλούμενον Ναξιά υπό των εγχωρίων».

Ι. Νουχάκης (1903): «Επί του όρους Οξιά ευρίσκονται αρχαία ερείπια, Αξιά ή Ναξιά καλούμενα. Εκ του λόφου τούτου εξορύττονται ακόναι περιζήτητοι εν Ευρώπη».

Είναι, λοιπόν, πιθανόν να προήλθε η σύγχυση από το γεγονός ότι τόσο στη Νάξο όσο και στην Κρήτη εξορύσσονταν σκληρά πετρώματα, η σμυρίδα (ή σμύριδα) και οι ακόνες. Αν επιπλέον υπήρχε όρος ή ύψωμα με την ονομασία Νάξος, Αξός ή Άξος στην περιοχή της αρχαίας Ολούντος, η σύγχυση είναι σχεδόν αυτονόητη. Πρέπει, όμως, να διευκρινιστεί ότι άλλη είναι η σμύριδα της Νάξου και άλλες οι ακονόπετρες της Κρήτης. Η μεν σμύριδα είναι οξειδίο του αργίλου, μηχανικό συσσωμάτωμα του κορουνδίου, η δε ακόνη είναι πυριτόλιθος.

Η υπόθεση περί ύπαρξης πόλης με το όνομα Νάξος στην Κρήτη ενισχύθηκε λόγω των εκτεταμένων ερειπίων που σώζονται στο όρος Οξιά, δυτικά της Ελούντας. Οι αναφορές

---

¹⁶¹ Η ναξία λίθος της Κρήτης μαρτυρείται από την αρχαιότητα. Στο βυζαντινό λεξικό Σουίδα αναφέρεται: «Ναξία: πόλις, και Ναξία λίθος, η κρητική ακόνη· Νάξος γαρ πόλις Κρήτης. [...] ο γράνας ότι Ναξία πόλις Καρίας, ης ο πολίτης Ναξιεύς και Ναξιάτης· λέγει και ότι πόλις Σικελίας Νάξος. Και κρητική δε, αφ' ης η Ναξία λίθος· ην δια του ι γράφεται, κριτική ειλήφθαι λέγει, αντί του διακρίνουσα και φανερούσα».

¹⁶² Κατά τα τελευταία χρόνια η τοπική αυτοδιοίκηση επέβαλε κοινοτική φορολογία στα ακόνια. Ο φόρος αυτός αποτελούσε ένα από τα κύρια έσοδα της κοινότητας Ελούντας (Μακράκης 2003: 8).

των Βυζαντινών (Σούδα, Φώτιος κλπ) σε πόλη με το όνομα Νάξος συνδυάζονταν πάντα με το κύριο προϊόν της, τη ναξία ακόνη. Όμως, τα ερείπια των δεξαμενών, των πύργων και των τοίχων δεν παρέχουν την εικόνα ερειπωμένης πόλης. Το σκηνικό συμπληρώνεται με χαραγμάτα σε βράχους και κονιάματα που καθιστούσαν στεγανές τις δεξαμενές. Εκτός από την υπόθεση για την ύπαρξη πόλης στην Οξιά, είχε διατυπωθεί παλαιότερα και η άποψη ότι η αρχαία Ολούς βρισκόταν στο ύψωμα της Οξιάς (Kirsten 1937).

5.2. Η αμφισβήτηση

Ο πρώτος που ταύτισε κατά τους νεότερους χρόνους τη ναξία λίθο με το κρητικό ακόνι ήταν ο Αδαμάντιος Κοραΐς. Σχολιάζοντας τα αναφερόμενα σε βυζαντινό λεξικό «ναξίας ρίνισμα εστί κουρέων ακόνημα» (*Fragmenta Alchemica*, 2, 11, 16), σημειώνει:

«Αι από την Νάξον ακόναι εκρίνοντο περίφημοι, ως δηλοί και ο Πίνδαρος... Αλλά ποίας Νάξου; Επειδή Νάξος ονομάζετο και η περίφημος νήσος του Αιγαίου πελάγους (η σήμερον Ναξία) Νάξος, και πόλις Σικελίας· Νάξος έτι και πόλις της Κρήτης. Κατά τον Σχολιαστήν του Πινδάρου, ο λόγος είναι περί της Κρητικής ταύτης Νάξου [...] Και τω όντι, και σήμερον ακόμη αι καλά ακόναι από την Κρήτην πέμπονται εις τους λοιπούς Έλληνας...» (Κοραΐς 1835: 234).

Η αμφισβήτηση της κρητικής Νάξου από τον K. Hoeck (1823: 417-418) και τον I. Σακελλίωνα συνεχίστηκε με εντονότερο τρόπο από τον Νάξιο λόγιο Α. Μηλιαράκη (1874: 21), που κάνει λόγο για «εμπορικό δόλο» των Κρητικών:

«...ο Σουΐδας, ο μη θεωρούμενος πηγή αυθεντική γεωγραφικών πληροφοριών, και οι λέγοντες ότι Ναξία λίθος είναι η κρητική ακόνη επλανήθησαν εκ του συμβαίνοντος κατά τους χρόνους αυτών εμπορικού δόλου, δι' ου αι κρητικά ακόναι επωλούντο ως ακόναι της Νάξου [...] Εκ τούτων δε συμπεραίνοντες αποφαινόμεθα, έχοντες επίκουρον και την γνώμην του Πλινίου, ότι η Ναξία ακόνη και η Κρητική ήσαν δύο διάφορα είδη ακονών και ότι η Κρητική επωλείτο ως Ναξία...»

Ανάμεσα στις προτάσεις που είχαν διατυπωθεί για την ερμηνεία των αναφορών στη «ναξία λίθο» της Κρήτης, αξίζει να αναφερθεί και εκείνη του Hoeck, ο οποίος υποστήριξε ότι οι Ολούντιοι αγόραζαν ακόνια από τη Νάξο, τα μετέφεραν στην Κρήτη, τα επεξεργάζονταν και τα πουλούσαν σαν κρητικά (Hoeck 1823: 417-418).

5.3. Οι πηγές. Εξαγωγές στα νεότερα χρόνια

Τα μεγάλα ιστορικά κενά και η έλλειψη πληροφοριών δεν μας επιτρέπουν να γνωρίζουμε το ρόλο της ακονόπετρας στην οικονομική και κοινωνική ιστορία της περιοχής. Γνωρίζουμε, όμως, ότι κατά τους τελευταίους αιώνες αποτέλεσε ένα από τα κυριότερα εξαγωγίμα ορυκτά της Κρήτης. Στα χρόνια της Αιγυπτιοκρατίας (1830-1840)

και του Μωχάμεντ Άλυ παρατηρήθηκε ενδιαφέρον για τα ακόνια, έγιναν μάλιστα και εξαγωγές στην Αίγυπτο:

«Η Αίγυπτος είχε μεγάλην ανάγκην των προϊόντων της νήσου. Της πέτρας του ακονίσματος, η οποία προήρχετο εκ πετρώδους περιοχής ονομαζομένης Πέρα Πέτρα [...] Και εκ της πρώτης αποστολής απεδείχθη ότι είναι καλόν να διπλασιασθή η εξαγωγή του εμπορεύματος προς οικονομίαν των εξόδων και προς ελάττωσιν της τιμής».

Την 1-9-1838

«εφορτώθη αυτό το ποσόν από πέτραν δι' ακονισμόν εις πλοιάριον [...] και εστάλη προς τον Διευθυντήν εργασιών του κατά ξηράν στρατού εν Αλεξανδρεία διά να το παραδώσει εις το γραφείον της στρατιωτικής υπηρεσίας...» (Ράσεντ 1978: 56).

Η εξαγωγή γινόταν από το λιμάνι του Ηρακλείου.

Από την εποχή αυτή και μετά οι αναφορές στην ακονόπετρα πυκνώνουν:

1842 – Χουρμούζης-Βυζάντιος (1842: 12): «Ακόνια. Τα καλύτερα είναι της Ελούντας (χωρίον του Μεραμπέλου όπου ήτο η αρχαία Νάξος) και μετ' αυτά των Σφακίων».

1845 - Ρολέν: «Πήγα να δω τα ορυχεία των ακονίων, που δίδουν τον περίφημο λίθο της Ανατολής. Βρίσκονται στην ανατολική πλευρά του βουνού που είναι προς τα νότια του χωριού και έχει πλαγιές απότομες και κρημνώδεις [...] στη βάση των οποίων βρίσκονται οι περιοχές εξορύξεως σε μεγάλη έκταση και σε διάφορα υψόμετρα, πράγμα που δείχνει την ύπαρξη πολλών κοιτασμάτων εκμεταλλεύσιμων. Ο βράχος είναι ασβεστόλιθος μαυριδερός που μυρίζει θειάφι (εννοεί την περίφημη μπαρουτόπετρα), λεπτοκοκκώδης έως χονδροκοκκώδης, μέσα στον οποίο βρίσκονται εκτεταμένες κοίτες, πάχους 16 εκ., από γαιώδη υπόλευκο πυριτόλιθο, άλλοτε λίγο εύθρυπτο και άλλοτε αρκετά στερεό. Τα στρώματα έχουν κλίση 10 μοιρών προς τα ΒΑ» (Raulin 2009: 92-3).

1851 - T. Spratt: Σημειώνει ότι στην εποχή του εξορύσσονταν ακονόπετρες αλλά όχι με την ένταση που γινόταν αυτό στα αρχαία χρόνια (Ψιλάκη & Ψιλάκη 2007, τ. Α': 178).

1870 – I. Μιτσοτάκης: Στην επαρχία Μεραμπέλλου γινόταν «σημαντικόν εμπόριον ελαίου, ξυλοκεράτων, αμυγδάλου, ακονίων και λοιπών» (Ανδρικήκης 2008: 113).

1881 – N. Σταυράκης: Χαρακτηρίζει περιζήτητη στη Γαλλία και την Αγγλία την ακόνη που εξορύσσεται από τα υψώματα της Ελούντας (Σταυράκης 1890: 91).

1893 – Simonelli: «Αφήνω τελευταίες τις πέτρες για ακόνισμα (ακονιές που είναι πολύ γνωστές με το όνομα “πέτρες της Κρήτης” και που προέρχονται από τη Σαμαριά και από την Ελούντα, κοντά στη Σπιναλόγκα...» (Εκκεκάκης 1996: 202).

1894 – N. Καλομενόπουλος (σ. 109): «Προς Ν. του χωριού Ελούντα υψούται λόφος Ναξιά ή Αξιά καλούμενος· επί του λόφου τούτου σώζονται ερείπια της αρχαίας πόλεως Νάξου περιφήμου διά τας ακόνιας αυτής. Από του ανωτέρω λόφου εξορύττονται έτι και νυν αι εν Αγγλία και Γαλλία περιζήτητοι κρητικά ακόνια».

1903 – I. Νουχάκης: Σημειώνει ότι τα ακόνια της Ελούντας είναι περιζήτητα στην Ευρώπη.

1905 – Γ. Λελεδάκης (σ. 31): «Επί του όρους Οξειά φαίνεται ότι έκειτο η Νάξος εκ της οποίας εξορύττεται η ναξία λίθος, περιζήτητος εν Ευρώπη».

Η έλλειψη πληροφοριών για το εμπόριο ακονιών μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα δημιουργεί κενό στην ιστορική έρευνα. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι διακινούνταν εντός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από τις πρώτες δεκαετίες του ίδιου αιώνα η εξόρυξη και η εμπορία γίνεται πιο συστηματική. Οι πιο σημαντικές αγορές φαίνεται πως είναι εκείνες της Γαλλίας και της Αγγλίας. Οι πληροφορητές κάνουν λόγο για εξαγωγές σε μεγαλύτερη έκταση. Ανάμεσα στις περιοχές οι οποίες φέρονται αποδέκτες κρητικών ακονιών ήταν η Ιταλία, η Αίγυπτος, η Συρία, η Τουρκία, χώρες στις οποίες συνεχίστηκαν ή και συνεχίζονται ακόμη οι εξαγωγές, όπως είδαμε ήδη. Η περιγραφή του Spratt (1851) αποτελεί ασφαλή ένδειξη για την έκταση των λατομεύσεων και κατά τα προηγούμενα χρόνια. Θεωρεί τις εγκαταστάσεις στην Οξιά

«θεμέλια πρόχειρων κατοικιών όπου φαίνεται ότι διέμεναν οι εργάτες που δούλευαν σ' ένα αρχαίο λατομείο ακονόπετρας, στην απόκρημνη πλαγιά του λόφου, κάτω από τα ερείπια...» (Ψιλάκης & Ψιλάκη 2007, τ. Α': 185).

6. Οι ακονάδες της Ελούντας

6.1. Μεθοδολογικοί προβληματισμοί

Ανιχνεύοντας το παρελθόν μέσα από μια διεπιστημονική προσέγγιση, σε συγκεκριμένα πλαίσια ατομικών δράσεων και με μεθοδολογικά εργαλεία που παρέχει η Ανθρωπολογία, η Ιστορία και η Εθνοαρχαιολογία, παρακολουθούμε την αλληλεπίδραση ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, και αναζητούμε το ρόλο της ακονόπετρας στην εξέλιξη της τοπικής κοινωνίας. Η βιωματική γνώση και η αφήγηση, τομείς που αναδεικνύονται όλο και περισσότερο στις σύγχρονες προσεγγίσεις, προσδίδουν το στίγμα της πολυπλοκότητας: δεν βιώνουν όλοι το παρόν με τον ίδιο τρόπο, δεν ενθουμούνται το παρελθόν με τον ίδιο τρόπο και δεν αφηγούνται τις προσωπικές ιστορίες με τον ίδιο τρόπο. Στην περίπτωση των ακονάδων η καταγραφή των προσωπικών αφηγήσεων σύμφωνα με τη μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας φαίνεται να έχει αργήσει... Οι σημερινοί απόμαχοι εξορύκτες δεν έχουν βιώσει όλα τα στάδια της μετάβασης από τις παραδοσιακές τεχνικές στη δυναμίτιδα, εξέλιξη που βελτίωσε τις συνθήκες δουλειάς και εκτόπισε κατά πολύ τις παλαιότερες τεχνικές, παραγράφοντας ταυτόχρονα και πολλές από τις παλαιότερες εμπειρίες.

Οι τεχνικές αυτές ανιχνεύτηκαν μέσα από τις πληροφορίες που έχει αποθηκεύσει η κοινωνία μέσα σε τοπικές παραδόσεις και στην αλυσίδα της μνήμης. Οι τεχνίτες που

πέρασαν σχεδόν όλη τη ζωή τους στα λατομεία μεταφέρουν τις εμπειρίες και τις γνώσεις των προηγούμενων γενεών, των τεχνιτών που τους μύησαν στην εξειδίκευση της εργασίας. Με τη μέθοδο του «πληροφοριακού κορεσμού» (Bertaux 1981: 187-188) μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη σύγκλιση των μαρτυριών που αναφέρονται κυρίως στις τεχνικές.¹⁶³

Η επικράτηση της δυναμίτιδας για την απομάκρυνση των μη εκμεταλλεύσιμων στρωμάτων από τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα δημιουργεί καινούργια δυναμική, καθιστά εκμεταλλεύσιμα κάποια κοιτάσματα που ήταν σχεδόν αδύνατο να τα εκμεταλλευτούν ως τότε και αυξάνει την παραγωγικότητα. Η εξορυκτική μέθοδος αυτή επιβίωσε μέχρι τις δεκαετίες του 1960 και 1970, οπότε αρχίζει να επικρατεί σταδιακά ένας νέος μαζικότερος τρόπος εξόρυξης με τη χρήση μηχανημάτων (κομπρεσέρ, σφύρα). Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί ότι οι μεταβολές αυτές δεν ήταν απότομες, ούτε καταλυτικές. Το καινούργιο χρησιμοποιήθηκε παράλληλα με το παλιό, οι εμπειρίες του παρελθόντος προσαρμόστηκαν σε ένα καινούργιο παρόν.

6.2. Τοπικές εξειδικεύσεις και τεχνικές

Όπως φαίνεται από τις αρχαίες και τις νεότερες γραμματειακές πηγές, η συστηματική εξόρυξη ακονόπετρας από τους ακονότοπους της Ελούντας χρονολογείται τουλάχιστον από τα ιστορικά χρόνια. Οι αναφορές της κρητικής «ναξίας λίθου» καταδεικνύουν την ευρύτατη φήμη της και αποδεικνύουν ότι γινόταν εξαγωγή από τους κατοίκους της Ολούντος, στην επικράτεια της οποίας υπαγόταν το σημερινό ύψωμα Οξά (665 μ.).

Η εξόρυξη των ακονιών αποτελούσε (και εν πολλοίς αποτελεί ακόμη) μια από τις χαρακτηριστικές τοπικές εξειδικεύσεις που παρατηρούνται στον ελλαδικό χώρο και σε άλλες περιοχές της Βαλκανικής από τον 17^ο-18^ο αιώνα. Κοινό χαρακτηριστικό όλων σχεδόν των οικισμών στους οποίους παρατηρήθηκαν μαζικές εξειδικεύσεις είναι η μικρή παραγωγικότητα της γης και η διατάραξη του συστήματος ισορροπίας ανάμεσα στα παραγόμενα αγαθά και τον πληθυσμό. Οι αιτίες πρέπει να αναζητηθούν στα φυσικά χαρακτηριστικά και γενικότερα στην εξοικείωση των ανθρώπων με τις πρώτες ύλες που απαντούν σε αφθονία στους τόπους τους. Οι Καλύμνιοι που είναι εξοικειωμένοι με τη θάλασσα στρέφονται στην σπογγαλιεία, οι Τηνιακοί που γνωρίζουν από μάρμαρο στρέφονται σε συναφείς εξειδικεύσεις και οι Σιφνιοί ειδικεύονται στον πηλό. Ανάλογα

---

¹⁶³ Ο ελάχιστος αριθμός των απόμαχων ακονάδων που βρίσκονται σήμερα στη ζωή αποτελεί περιορισμό στην προσπάθεια για παραπέρα διερεύνηση της μνήμης. Σε γενικές γραμμές, όμως, οι περισσότεροι κάτοικοι της Ελούντας που έχουν γεννηθεί πριν από το 1950 γνωρίζουν τις τεχνικές εξόρυξης.

παραδείγματα υπάρχουν στην Κρήτη με τους πιθαράδες του Θραψανού, τους μαστόρους του Αποκόρωνα, τους καλαθάδες των Γωνιών Πεδιάδος κ.α. Οι τελευταίοι, μάλιστα, φαίνεται να ακολούθησαν το δρόμο των μαζικών ειδικεύσεων αξιοποιώντας το γεγονός ότι η περιοχή τους ήταν κατάφυτη με στύρακες, βασική πρώτη ύλη της κρητικής καλαθοπλεκτικής.

Οι ακονάδες διαφοροποιούνται από τα προηγούμενα παραδείγματα επειδή:

Α. Φαίνεται να μη σταμάτησαν ποτέ να ασχολούνται με την εξόρυξη της ακονόπετρας, άρα η εξειδίκευση υπήρχε στην κοινότητα ως γνώση που μεταβιβαζόταν από γενιά σε γενιά.

Β. Δεν επιδίδονται σε μεταποιητικές δραστηριότητες, όπως συνέβη, για παράδειγμα, με τα χωριά του Πηλίου. (Δεν είναι γνωστό αν η κατεργασία της ακονόπετρας και η λείανσή της με άμμο, που παρατηρήθηκε σε μικρή οικοτεχνική έκταση πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, είχε αναπτυχθεί σε παλαιότερες εποχές).

Γ. Δεν μεταναστεύουν και δεν επιδίδονται στην αναζήτηση περιπλανώμενης εργασίας, όπως συνέβη με τα μαστοροχώρια της Ηπείρου, των Κυκλάδων, της Καρπάθου και της Πελοποννήσου, επειδή η πρώτη ύλη βρισκόταν σε αφθονία στην περιοχή τους.

Η διαμόρφωση ενός καινούργιου παραγωγικού και εμπορικού χάρτη μετά τον 17^ο αιώνα δεν είναι άσχετη με τις γενικότερες ιστορικές συνθήκες που επικράτησαν στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είναι γεγονός ότι μια ισχυρή τάξη εμπόρων αρχίζει να αναδύεται κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και η αστική τάξη είχε ήδη αρχίσει να διαμορφώνεται στα αστικά κέντρα. Η ανάπτυξη του εμπορίου οφείλει πολλά στις συνθήκες του Κάρλοβατς (1699) και του Πασσάροβιτς (1718), αλλά το γεγονός που έπαιξε καθοριστικό ρόλο ήταν η Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774). Η προκήρυξη του Καπουδάν Πασά καταδεικνύει την αρχή μιας νέας εποχής: «Εσείς οι ραγιάδες όλων των νησιών της άσπρης θάλασσας... να ησυχάσετε όλοι σας... πραγματευόμενοι με ελευθερίαν εις τα καΐκια σας...»¹⁶⁴

Η διακίνηση εμπορευμάτων μέσω των θαλασσιών οδών ευνοεί πολλαπλώς το εμπόριο των νησιών του Αιγαίου και της Κρήτης, και μάλιστα σε μια εποχή που η ζήτηση του βασικού προϊόντος της Μεγαλονήσου, του ελαιολάδου, είχε αυξηθεί κατακόρυφα. Τα καΐκια διασχίζουν και άλλες θάλασσες, πιο μακρινές, μεταφέρουν προϊόντα στα μεσογειακά λιμάνια, δημιουργούν εμπορική κίνηση, που μπορούμε να τη συνοψίσουμε

---

¹⁶⁴ Κορδάτος 1974: 13.

σε μια φράση του Γιάννη Κορδάτου: «Ρωμιοίπραματευτάδες την εποχή αυτή βρίσκονται παντού στην Ευρώπη».¹⁶⁵

6.3. Οι σημερινοί ακονάδες

Μετά τη μετατροπή της Ελούντας σε τουριστικό προορισμό οι ασχολούμενοι με την ακονόπετρα μειώθηκαν αισθητά. Ωστόσο, το ακόνι εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο ενασχόλησης λίγων οικογενειών, μάλλον ως συμπληρωματική δραστηριότητα. Επειδή παρουσιάζει οικονομικό ενδιαφέρον (το 2009 η τιμή πώλησης ήταν περίπου ένα ευρώ ανά κιλό ακονόπετρας), οι ιδιοκτήτες περιοχών με εύκολη πρόσβαση και εκμεταλλεύσιμα κοιτάσματα επιδίδονται στην εξόρυξή τους με μηχανήματα και με τη βοήθεια οικονομικών μεταναστών. Παρατηρείται ακόμη το φαινόμενο τυχαίων ανευρέσεων κοιτασμάτων σε περιπτώσεις εκσκαφών για την κατασκευή κατοικιών. Αν κριθεί ότι το κοιτάσμα είναι επαρκές οι ιδιοκτήτες καθυστερούν τις οικοδομικές εργασίες μέχρι να το εξαντλήσουν.

7. Ιδιοκτησιακό καθεστώς – συνεργατικές μορφές

Οι ακονότοποι αποτελούν ιδιοκτησίες κατοίκων της περιοχής. Έχουν προκύψει από καταμήσεις μεγαλύτερων εκτάσεων που κληρονομούνται από γενιά σε γενιά, μαζί με τις υπόλοιπες αγροτικές εκτάσεις. Μερίδιο δικαιούνται όλα τα παιδιά της οικογένειας ανεξαρτήτως φύλου. Ωστόσο, οι ακονιές μοιράζονται συνήθως στα αγόρια. Συχνά οι άγονες ορεινές εκτάσεις παραμένουν αδιανέμητες και διατηρούν ίσα δικαιώματα σ' αυτές όλα τα παιδιά της οικογένειας. Αυτή η μορφή ιδιοκτησίας γης συνεχίζεται για περισσότερες γενιές. Σήμερα το ιδιοκτησιακό καθεστώς είναι περίπλοκο (σχεδόν αδιευκρίνιστο στις δύσβατες περιοχές), με ιδιοκτήτες τρίτης και τέταρτης γενιάς να «μοιράζονται» ιδιοκτησίες («πάρτες», όπως αποκαλούνται). Όσον αφορά, όμως, σε γνωστές ακονιές που λειτουργούσαν μέχρι και τις προηγούμενες δεκαετίες, το ιδιοκτησιακό καθεστώς ήταν σαφέστερο.

Συνήθως οι ιδιοκτήτες των εκτάσεων αναλαμβάνουν μόνοι τους την εξόρυξη της ακονόπετρας. Αν δεν έχουν εμπειρίες και γνώσεις αναθέτουν σε ειδικούς τεχνίτες την εξόρυξη με διαφοροποιημένους κατά περίπτωση όρους, ανάλογα και πάλι με το βαθμό

---

¹⁶⁵ Κορδάτος 1974: 9. Οι συνέπειες δεν περιορίζονται μόνο στον οικονομικό χώρο. «Ο κύριος μοχλός ο ανεγείρας το έθνος εκ του διανοητικού ληθάργου του υπήρξεν το εμπόριον το οποίον εμορφώθη πανταχόθεν και ανεπτύχθη από του 18^{ου} αιώνας», σημειώνει ο Δημ. Βικέλας (1884: 18).

δυσκολίας. Πάντως, οι περισσότεροι ιδιοκτήτες φρόντισαν να αποκτήσουν εξειδίκευση και να εκμεταλλεύονται μόνοι τους τα λατομεία, όπως ίσχυε και στο παρελθόν.

Στην παραδοσιακή μορφή των εκμεταλλεύσεων, οι συμβάσεις αφορούσαν μόνο μια συγκεκριμένη περίοδο (Μεγάλη Σαρακοστή ή φθινόπωρο). Αυτές οι δυο χρονικές περίοδοι προσφέρονται περισσότερο για εξόρυξη της ακονόπετρας. Το χειμώνα η λάσπη την καθιστά σχεδόν αδύνατη, ενώ το καλοκαίρι οι υψηλές θερμοκρασίες δυσκολεύουν την εργασία. Πιθανώς η επιλογή αυτών των περιόδων δεν σχετίζεται μόνο με τον καιρό αλλά και με τη συνήθη δραστηριότητα των ανθρώπων: η λατόμευση δεν φαίνεται να αποτέλεσε κύρια ή αποκλειστική εργασία των Ελουδιανών. Ήταν συμπληρωματική, αφού όλοι διέθεταν αγροτικές εκμεταλλεύσεις και έπρεπε να ασχοληθούν με αυτές, κυρίως κατά τις περιόδους συγκομιδής. Πιο συγκεκριμένα, η συλλογή του ελαιόκαρπου γίνεται το χειμώνα και η συλλογή των αμυγδάλων στο τέλος του καλοκαιριού. Οι περίοδοι κατά τις οποίες δούλευαν στις ακονιές δεν συμπίπτει με τις περιόδους συγκομιδής αγροτικών προϊόντων, ούτε με περιόδους έντονης απασχόλησης σε αγροτικές εργασίες.

Οι συμβάσεις μπορούσαν να ανανεωθούν με τους συμφωνημένους από την προηγούμενη περίοδο όρους ή και με διαφορετικούς, αν στην πορεία διαπιστωνόταν ότι ο βαθμός δυσκολίας της εξόρυξης ήταν μεγαλύτερος ή μικρότερος. Μετά το τέλος της εργασίας ο ιδιοκτήτης μοιραζόταν τα κέρδη με τους ακονάδες.

Τα κέρδη κατανέμονταν ανάλογα με τη συμφωνία. Στις «εύκολες» ακονιές ο ιδιοκτήτης έπαιρνε το 50% του τελικού προϊόντος. Πρόκειται για μια μορφή συνηθισμένων συμβασιακών σχέσεων εργασίας στις οποίες η μια πλευρά διέθετε την ιδιοκτησία της γης και η άλλη την εργατική δύναμη και την εξειδίκευση. Σε λατομεία με μικρή παραγωγικότητα ή μεγάλο βαθμό δυσκολίας ο ιδιοκτήτης έπαιρνε από το 1/5 έως το 1/3. Τα ποσοστά αυτά ονομάζονταν *πάρτες* (μερίδια) και ήταν εύκολος ο υπολογισμός τους: «μια *πάρτη* ο ιδιοκτήτης και δυο *πάρτες* οι μαστόροι» σημαίνει τρεις ίσες μερίδες. Η συνεργατική οργάνωση περιελάμβανε συνήθως δυο ή τρεις τεχνίτες, τους *ορτάκηδες*,¹⁶⁶ ο οποίοι μοιράζονταν σε ίσες μερίδες τα ακόνια. Αν υπήρχε ανάγκη να εργαστούν και άλλα πρόσωπα (μεταφορείς ή ανειδίκευτοι εργάτες), αυτοί αμείβονταν σε χρήμα ή σε είδος.

Εξετάζοντας την οργάνωση της εργασίας στην ιστορική της διάσταση μπορούμε να κατανοήσουμε ότι η μορφή που διατηρείται σήμερα στη μνήμη αντικατοπτρίζει τη

---

¹⁶⁶ Ορτάκης: σύντροφος, εταίρος. Από το τουρκ. ortak (Πιτυκάκης 1983).

μετάβαση από τον συγγενικό τύπο της εργασίας στη συμβασιακή μορφή παραγωγής. Η περίοδος της μετάβασης ανάγεται σε πρόσφατες εποχές και δεν είναι άσχετη με τις ιστορικές, τεχνολογικές και κοινωνικές εξελίξεις. Οι παλιότεροι ακονάδες προσδιορίζουν αόριστα την εποχή που «κάθε ιδιοκτήτης δούλευε με τα κοπέλια του και έβγαζαν τις ακονιές».¹⁶⁷ Πρόκειται για γνωστές συγγενειακές μορφές παραγωγής. Σύμφωνα με πληροφορήτρια: «Στο νταμάρι δουλεύαμε εγώ και ο άντρας μου. Εγώ κρατούσα το ματσακούπι και εκείνος χτυπούσε με τη βαριά για να ανοίξομε τρύπες για τα φουρνέλα. Μετά βγάσαμε μαζί τα ακόνια με κασμάδες. Σήμερα φέρνω μηχανήματα γι' αυτή τη δουλειά».

Δεν πρέπει, πάντως, να ξεχνάμε πως δεν εξετάζουμε μια δραστηριότητα που λειτουργεί στο πλαίσιο της αυτοκαταναλωτικής και αυτοσυντηρούμενης οικογένειας, αλλά μια εμπορική πράξη. Το άνοιγμα στην αγορά αποτελεί προϋπόθεση για την έναρξη της ίδιας της εξορυκτικής δραστηριότητας.

8. Η εξόρυξη

8.1. Η μαρτυρία του τοπίου

Για όποιον επιχειρήσει ένα ταξίδι στα υψώματα νότια και δυτικά της Ελούντας, στις προσβάσεις του υψώματος της Οξιάς, θα εντυπωσιαστεί από το μοναδικό φαινόμενο των ακονότοπων.¹⁶⁸ Όπου υπάρχει εκμεταλλεύσιμο κοίτασμα το έδαφος είναι ανασκαμμένο, η συνέχεια της επικλινούς πλαγιάς διακόπτεται με μικρές ή μεγάλες κάθετες τομές (γκρεμούς) που ορίζονται από ασυνεχή και διακοπτόμενα ασβεστολιθικά και πυριτολιθικά πετρώματα. Στις κατηφορικές εκτάσεις οι όγκοι της σπασμένης πέτρας δημιουργούν ένα μοναδικό σκηνικό. Τεράστιοι σωροί εναλλάσσονται με θαμνώδεις εκτάσεις δίνοντας την εικόνα τοπίου που έχει διαμορφωθεί από τη φύση και όχι από την ανθρώπινη δραστηριότητα. Ανάμεσα στις πέτρες αυτές διακρίνονται μικρά κομμάτια ακονιού ή ακόνια κολλημένα στον ασβεστόλιθο. Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι όλο αυτό το τεράστιο σε έκταση και όγκο δουλειάς έργο δεν μπορεί να έγινε από λίγες γενιές ανθρώπων. Ακόμη και η εμπειρική παρατήρηση συνηγορεί σ' αυτό που κομίζει η έρευνα: πολλές γενιές και μεγάλος αριθμός εργατικών χεριών έχουν καταφέρει να ανασκάψουν τα βουνά κατά την προβιομηχανική εποχή, με τα διαθέσιμα τεχνικά μέσα.

¹⁶⁷ Το «βγάζω» με την έννοια του εκμεταλλεύομαι.

¹⁶⁸ Οι περισσότεροι ακονότοποι βρίσκονται στα υψώματα και τις πλαγιές Καρφί, Λέσκες, Μπάλωμα, Μιχαηλά, Νταμιανού, Βιχαλά (Μακράκης 2003: 5).

Στα ελάχιστα αυτά μέσα προστέθηκε η δυναμίτιδα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Μερικές οπές ανοιγμένες στον ασβεστόλιθο που διασώθηκαν δεν αφήνουν αμφιβολία ότι διανοίχτηκαν σε σχετικά πρόσφατες εποχές με τα γνωστά «ματσακούπια» της Ελούντας προκειμένου να ανατιναχτούν τα πετρώματα με δυναμίτιδα.

Οι πέτρες είναι τεμαχισμένες, σχετικά μικρών διαστάσεων και όχι ογκόλιθοι (μήκους περίπου 20-50 εκ. και μικρότερου πλάτους). Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις είναι εμφανή τα κοιτάσματα ακονιού στις κάθετες τομές του εδάφους. Το τοπίο παραμένει αδιαφοροποίητο για δεκαετίες σε όλη σχεδόν την έκτασή του και διατηρεί έντονα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα με τα οποία το φόρτισε η ανθρώπινη δραστηριότητα κατά την προβιομηχανική εποχή.

8.2. Η ανθρώπινη εμπειρία

Το ακόνι βρίσκεται σε επάλληλες ενδιαστρώσεις¹⁶⁹ μέσα σε ασβεστολιθικά πετρώματα, τις γνωστές μπλε *σιδερόπετρες* (υπομέλας στιφρός ασβεστόλιθος μεσοζωικής ηλικίας που οφείλει την ονομασία του όχι στο σίδηρο αλλά στη σκληρότητά του).¹⁷⁰ Στην Ελούντα ακούγεται και ως «μπαρουτόπετρα», επειδή μυρίζει σαν μπαρούτι όταν τη σπάσουν. Για να εξαχθεί πρέπει να αφαιρεθούν τα πετρώματα, να πεταχτούν οι ασβεστολιθικές στρώσεις και τα αποκαλούμενα «κακά χαράκια». Συνήθως ονομάζονται έτσι οι ασβεστόλιθοι μεγάλου πάχους που θρυμματίζονται πολύ δύσκολα. Έχουν παρατηρηθεί περιπτώσεις κατά τις οποίες εγκαταλείφθηκαν «ακονιές» εξ αιτίας του ασβεστόλιθου που ήταν αδύνατον να θρυμματιστεί.

Πρώτο μέλημα του ακονά ή της συνεργατικής ομάδας είναι ο εντοπισμός του πετρώματος και η εξέταση της δυνατότητας εκμετάλλευσής του. Οι τεχνίτες στηρίζονταν απλώς στην εμπειρία τους. Σήμερα λένε ότι αν δουν την πρώτη στρώση της ακονόπετρας γνωρίζουν πώς είναι όλο το πέτρωμα, γνωρίζουν το πάχος και υπολογίζουν πώς θα είναι οι επιφάνειες. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η επιφάνεια της ακονόπετρας αποτελεί το πιο σημαντικό ποιοτικό κριτήριό της: η ανώμαλη επιφάνεια δεν μπορούσε να δώσει καλό ακόνι και η κατεργασία της ήταν ασύμφορη και χρονοβόρα. Το πάχος του πετρώματος αποτελεί επίσης ποιοτικό κριτήριο: κατάλληλες είναι οι ακονόπετρες που έχουν πάχος από 3 έως 20 εκατοστά, αν και οι σημερινοί ακονάδες συνεχίζουν να το μετρούν με τα δάκτυλα («πεντάρι» είναι αυτό που έχει πάχος πέντε δακτύλων). Οι πιο λεπτές είναι ακατάλληλες γιατί εξορύσσονται δύσκολα (θρυμματίζονται). Ιδιαίτερα

¹⁶⁹ Οι ακονάδες χαρακτηρίζουν τις εκμεταλλεύσιμες στρώσεις ακονιού «φλέγες».

¹⁷⁰ Πλατάκης 1981: 151.

φημισμένο είναι το λευκό ακόνι με πάχος πάνω από 15 εκατοστά που έχει και ειδική ονομασία («το παχύ του Θανάση»). Ακολουθούσε καθαρισμός των επιφανειακών στρωμάτων ώστε να αποκαλυφθεί το πέτρωμα. Η βεβαιότητα των παλιών ακονάδων αποτυπώνεται στις αφηγήσεις τους: «Όταν δει ο ακονάς την πέτρα και τη χτυπήσει, καταλαβαίνει, είναι σα να του μιλά. Είναι σε στρώματα το ακόνι, μέχρι οκτώ στρώματα, και δεν έχουν όλα το ίδιο πάχος...»¹⁷¹

«Το ακόνι θέλει μάτι, αυτί, μυαλό και τέχνη. Αλλιώς δεν μπορείς να κάνεις τίποτε. Καταλαβαίνεις το στρώμα από τα σημάδια του. Μεταξύ του ακονιού και της πέτρας υπάρχει υγρασία. Τη βλέπεις και ξέρεις...»¹⁷²

Η εξορυξιμότητα των εκμεταλλεύσιμων πετρωμάτων κρίνεται κυρίως με οικονομικούς και τεχνικούς παράγοντες, που μπορούν να συνοψιστούν στα παρακάτω:

- Περιεκτικότητα: Η περιεκτικότητα σε εκμεταλλεύσιμη ύλη δεν είναι παντού ίδια.
- Βαθμός δυσκολίας: Διαφέρει από ακονότοπο σε ακονότοπο. Αλλού μπορεί να φύγει το ακόνι με ένα απλό ανασήκωμα του πετρώματος, αλλού είναι συμπαγές. Αλλά και το πάχος των ασβεστολιθικών πετρωμάτων διαφέρει από μερικά εκατοστά μέχρι και μέτρα. Στην τελευταία περίπτωση η εξόρυξη είναι ασύμφορη. Οι *ακονιές* διακρίνονται σε «εύκολες» και «δύσκολες».
- Προσβασιμότητα του χώρου. Έπρεπε να υπάρχουν οδικά δίκτυα, συνήθως ημιονικοί δρόμοι, ώστε να μεταφέρεται εύκολα το προϊόν.

Η θραύση του ασβεστόλιθου αποτελούσε ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα των ακονάδων πριν από τη χρησιμοποίηση της δυναμίτιδας. Ιδιαίτερα δυσχερής ήταν η θραύση των συμπαγών ασβεστολιθικών πετρωμάτων μεγάλου πάχους, που βρίσκονταν συνήθως σε επιφανειακά στρώματα και, αν δεν αφαιρεθούν, δεν είναι προσβάσιμη η ακονόπετρα. Είναι αυτά που αποκαλούνται στη γλώσσα των ακονάδων «κακά χαράκια». Οι σημερινοί τεχνίτες εκφράζουν την απορία τους για το πώς είχαν καταφέρει οι παλαιότεροι να διασπάσουν τα συμπαγή πετρώματα που βλέπουν στα λατομεία χωρίς τεχνικά μέσα. Παρατηρώντας τους εγκαταλελειμμένους ακονότοπους και τα σημάδια εργαλείων που έχουν διατηρηθεί, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι εφαρμόζονταν απλοί τρόποι εξόρυξης. Σε σύγκριση με άλλα πετρώματα, η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι σε άλλα λατομεία (π.χ. μαρμάρου) αποσπώνται από τη μάζα του πετρώματος συγκεκριμένοι όγκοι οι οποίοι πρέπει να αφαιρεθούν αέριοι. Στα λατομεία της

¹⁷¹ Μ. Μαυρικάκης, γενν. το 1922.

¹⁷² Μ. Ζερβαντωνάκης.

ακονόπετρας οι εξορύκτες αναζητούν μόνο τις συγκεκριμένες πυριτολιθικές ενδιαστρώσεις και πετούν τις «σιδερόπετρες» (ασβεστολίθους). Δίπλα στα λατομεία (σε όσα τουλάχιστον βρίσκονται σε μεγάλα υψόμετρα και δεν είναι προσβάσιμα από αυτοκίνητα) σώζονται τεράστιοι όγκοι σπασμένων πλακωδών ασβεστολίθων.

Το «ξεπλάκισμα» γινόταν μέχρι πρόσφατα με απλά σιδερένια εργαλεία. Ανασήκωναν την πέτρα, αυτή σπούσε σε κάποιο σημείο και την αποσπούσαν από τη θέση της. Το ακόνι διαχωρίζεται από τον ασβεστόλιθο, διαλέγεται και στοιβάζεται σε μεγάλους σωρούς. Σε άλλες περιπτώσεις απαιτείται πολλαπλάσια προσπάθεια. Οι όγκοι του ασβεστόλιθου είναι τεράστιοι και συχνά χρειάζονται δύο και τρεις ακονάδες για να σηκώσουν μια πέτρα.

Οι μηχανικοί τρόποι εξόρυξης (σφύρα κ.α.) άρχισαν να εφαρμόζονται σε μεγάλη έκταση μόνο κατά τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες. Σήμερα χρησιμοποιούνται μόνο σε λίγους ακονότοπους, συνήθως σε περιοχές κοντά στους οικισμούς, και αποτελούν τον κυρίαρχο τρόπο εξόρυξης ακονιού.

8.3. Εξορύξεις από κάθετες πλαγιές

Η εκμετάλλευση των λατομείων ακόνης αρχίζει πάντα από τα επιφανειακά στρώματα. Καθώς το έδαφος είναι κατά κανόνα επικλινές, η αφαίρεση των πετρωμάτων δημιουργεί εγκοπές με αποτέλεσμα οι ακονιές να διακρίνονται εύκολα σήμερα. Ωστόσο, υπάρχουν και εκμεταλλεύσιμα κοιτάσματα σε κάθετες πλαγιές. Σε πολλές περιπτώσεις ήταν πολύ καλής ποιότητας και οι παλιοί ακονάδες είχαν εφαρμόσει μεθόδους εξόρυξης αιωρούμενοι στο κενό. Οι σημερινοί ακονάδες θυμούνται: «Δέναμε έναν ή δυο με σκοινιά και τους κατεβάζαμε στο γκρεμό. Εκεί εκρέμουνταν σαν τα σταφύλια, μέχρι να βρουν λίγο τόπο να πατήσουν. Πολύ επικίνδυνα πράγματα, ο κίνδυνος ήταν μεγάλος, αλλά και η ανάγκη ήταν μεγάλη».

Με βάση αφηγήσεις και ημιδομημένες συνεντεύξεις μπορούμε να καταλήξουμε σε μια αλληλουχία εργασιών που αφορούσαν στις εξορύξεις ακονιών από τις πλαγιές του βουνού:

- Η ομάδα των ακονάδων δεν μπορούσε να είναι μικρή. Αν ο αριθμός των μελών δεν ήταν επαρκής (τουλάχιστον 4-5), φρόντιζαν να την ενισχύουν πληρώνοντας περιστασιακούς εργάτες ή ζητώντας βοήθεια από συγγενείς και φίλους.

- Συνήθως έδεναν με σκοινιά («βουρλιές») κάποιον από τα νεότερα μέλη της ομάδας. Έδεναν τη μια άκρη του σκοινιού σε σταθερό σημείο (δέντρο ή βράχο) και στη συνέχεια

τον κατέβαζαν στο επιθυμητό ύψος. Καθ' όλη τη διάρκεια της εξόρυξης υπήρχε κάποιος στο ψηλότερο σημείο και παρακολουθούσε το σκοινί, παρέχοντας βοήθεια όποτε χρειαζόταν.

- Πρώτο μέλημα του εξορύκτη ήταν να δημιουργήσει κάποιο μικρό χώρο στον οποίο μπορούσε να στηριχτεί. Συνήθως υπήρχε χώρος τον οποίο έπρεπε να διευρύνει. Αυτό γινόταν με σχετική ευκολία, επειδή μπορούσε να «ξεπλακίσει» κάποια στρώση ακονιού ή ασβεστόλιθου και να φτιάξει «πατήματα».

- Η διαδικασία της εξόρυξης άρχιζε αμέσως μετά. Τα ακόνια που έβγαζε δεν έπρεπε να πέσουν κάτω για να μη θρυμματιστούν. Τα κατέβαζαν με σκοινί μέσα σε κοφίνια. Απεναντίας πετούσαν κάτω τα ενδιάμεσα ασβεστολιθικά πετρώματα.

- Η παραμονή στο κενό ήταν συνάρτηση της αντοχής του ακονά. Σε περίπτωση που υπήρχε ποσότητα εκμεταλλεύσιμου υλικού, τα μέλη της ομάδας εναλλάσσονταν στο γκρεμό.

9. Η χρήση φωτιάς – ένα εθνοαρχαιολογικό παράδειγμα

9.1. Το παράδειγμα των πυριτολιθικών πετρωμάτων

Αν και το άναμμα φωτιάς στα προϊστορικά λατομεία έχει διαπιστωθεί τόσο με αρχαιολογικές όσο και με φυσικοχημικές έρευνες (Gregg & Grybush 1976), απομένει να διευκρινιστούν αρκετά ζητήματα ακόμη που αφορούν στη διασπορά της μεθόδου, στη χρονολόγησή της και στην ειδικότερη χρήση της στη διαδικασία εξόρυξης πετρωμάτων. Έχει υποστηριχτεί ότι φωτιά χρησιμοποιήθηκε στις τεχνικές εξόρυξης για περισσότερα από 3.000 χρόνια με χαρακτηριστικά παραδείγματα ορυχεία στη Νότια Ρωσία, όπου η θέρμανση των πετρωμάτων με πυρά χρονολογείται από την εποχή του Χαλκού και του Σιδήρου, 1600-800 π.Χ. (Singer κ.α. 1956: 565-566).¹⁷³

Για πολλούς αιώνες, και σε περιπτώσεις σκληρών πετρωμάτων και μεγάλων βράχων που ήταν δύσκολο να σπάσουν με τις γνωστές μεθόδους, κυρίως χτυπώντας με μεταλλικά εργαλεία, οι λατόμοι άναβαν φωτιές, όπως φαίνεται από τις «μαυρισμένες επιφάνειες βράχων και τα απομεινάρια κάρβουνου και απανθρακωμένου ξύλου» (Forbes 1963: 201). Ωστόσο, η μέθοδος δεν φαίνεται να περιορίστηκε μόνο στα λατομεία. Από φιλολογικές πηγές μας είναι γνωστές πληροφορίες που ανάγονται στα ρωμαϊκά χρόνια και αναφέρονται είτε στην κατασκευή δρόμων μέσα από βράχους, είτε σε καταρρεύσεις

¹⁷³ Τα λατομεία πυριτόλιθου στην Ευρώπη χρονολογούνται από την 4^η χιλιετία π.Χ. (Shepherd 1980).

φρουρίων. Στη διαδικασία αυτή εμπλέκεται το όξος με το οποίο φαίνεται ότι προσπαθούσαν να ψύξουν απότομα τα πετρώματα που είχαν θερμανθεί προκειμένου να επιτευχθεί η συστολή και η θραύση τους.

Από τις περιπτώσεις θέρμανσης πετρωμάτων και ψύξης με ξίδι πιο γνωστή μας είναι η προσπάθεια του Αννίβα να διασχίσει τις Άλπεις και η οποία περιγράφεται από τον Πλίνιο και τον Λίβιο (XXX, xxxvii). Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι, στην προσπάθειά του να διανοίξει δρόμο μέσα από τεράστια βράχια, έκοψε πολύ μεγάλα δέντρα, έφτιαξε σωρούς με τα κλαδιά τους και έβαλε φωτιά. Στη συνέχεια έριξε ξίδι στα πυρωμένα βράχια, αυτά άρχισαν να ρηγματώνονται και ανοίχτηκε ο δρόμος.

Από την Κρήτη μας είναι γνωστό ένα άλλο παράδειγμα που αναφέρεται στη στρατηγική την οποία είχε εφαρμόσει ο Μέτελλος για να εκπορθήσει την Ελεύθερνα. Για να μπορέσει να εισέλθει στην πόλη κατέβρεχε με ξίδι για μερικές νύχτες τα τοιχώματα του πύργου που την προστάτευε και στο τέλος έγιναν τόσο μαλακά ώστε κατάφερε να τον γκρεμίσει (Δίων Κάσσιος 36, 18, 2). Προφανώς από το αρχικό κείμενο απουσιάζει η λεπτομέρεια για τη φωτιά... Άλλωστε μας είναι γνωστό το κείμενο του Απολλόδωρου από τη Δαμασκό (*Πολιορκητικά*, 152) που σημειώνει ότι οι προμαχώνες μπορούν να καταπέσουν αν τους θερμάνουν και στη συνέχεια τους καταβρέξουν.

Ο Forbes (1963: 203) δεν φαίνεται να θεωρεί παράλογο τη χρήση όξους. Παραθέτει μερικά παραδείγματα χρήσης ξιδιού ακόμη και σε πρόσφατες εποχές: Στη Βόρεια Ιταλία, όπου χρησιμοποιούσαν τη μέθοδο, τον είχαν διαβεβαιώσει ότι το ξίδι είναι «ψυκτική ουσία». Ο ίδιος αναφέρει πλήθος παραδειγμάτων χρήσης φωτιάς και νερού, δηλαδή διαστολής και συστολής, που είχαν ως αποτέλεσμα τη ρηγμάτωση ή τη θραύση των πετρωμάτων. Τονίζει, μάλιστα, ότι αυτό γινόταν περισσότερο στις βόρειες χώρες και λιγότερο στις μεσογειακές της Κλασικής Εποχής, επειδή σ' αυτές δεν υπάρχει η απαιτούμενη ποσότητα καύσιμης ύλης.

Από τα παραδείγματα που παραθέτει ο Forbes (1963: 203 κ.ε.) φαίνεται η σχεδόν παγκόσμια διασπορά της μεθόδου, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις ορυχείων στα οποία έπρεπε να θρυμματίζονται τα ασβεστολιθικά πετρώματα και οι πυριτόλιθοι. Στη Νορβηγία η μέθοδος εφαρμοζόταν μέχρι το 1885 περίπου, ενώ σε χώρες όπως η Κορέα και η Ινδία συνέχιζαν να την εφαρμόζουν και σε μεταγενέστερες εποχές. Εφαρμοζόταν ακόμη στη Γρανάδα της Ισπανίας, στην Ουαλία, τη Βοσνία, την Ουγγαρία και σε άλλες περιοχές. Στην Κρήτη η θραύση ασβεστολιθικών πετρωμάτων με θέρμανση αποτελούσε μέχρι πρόσφατα (20^ο αιώνα) μια από τις πιο συνηθισμένες προβιομηχανικές τεχνικές. Σύμφωνα με πληροφορητές από τις πρώην επαρχίες Σφακίων, Πεδιάδος και

Μεραμπέλλου, συνήθιζαν να σπάνε με θέρμανση τους βράχους που εμπόδιζαν τις εργασίες ανέγερσης οικοδομών ή της καλλιέργειας αγρών.

Πιστεύεται ότι οι λατόμοι της αρχαιότητας λάμβαναν ειδικά προστατευτικά μέτρα και προσπαθούσαν να πετύχουν την ομοιόμορφη θέρμανση με ελεγχόμενο τρόπο και όχι την απότομη αύξηση της θερμοκρασίας (Gregg & Grybush 1976: 191), με τελικό σκοπό την επίτευξη της διαδικασίας διαχωρισμού των πετρωμάτων, όπως έδειξαν οι Korper & Rossello-Bordoy (1974: 168) στη μελέτη τους για τα μεγαλιθικά λατομεία ασβεστόλιθου στην ανατολική Ισπανία και στις Βαλεαρίδες νήσους. Στο παράδειγμα αυτό η χρήση της φωτιάς φαίνεται να αποτελούσε μια από τις μεθόδους εξόρυξης μεγάλων ασβεστόλιθων από τα προϊστορικά χρόνια.

Το άναμμα φωτιάς σε λατομεία πυριτόλιθου έχει διαπιστωθεί σε πολλές περιοχές, τόσο στον Παλαιό όσο και στο Νέο Κόσμο (Αμερική και Αυστραλία), όπως ακριβώς συμβαίνει και με τη θέρμανση των πυριτόλιθων που προορίζονταν για λάξευση και κατασκευή λίθινων εργαλείων (Elkin 1948: 100, Akerman 1979). Υπήρξαν, όμως, και αμφισβητήσεις της μεθόδου και της χρησιμότητάς της (Ellis 1940: 45, Crabtree & Butler 1964).

Η θέρμανση των πετρωμάτων που προορίζονταν για κατεργασία (για λίθινα αντικείμενα), διαδικασία την οποία ενισχύουν αρχαιολογικές και εθνοαρχαιολογικές έρευνες, αποτελεί τα τελευταία χρόνια πεδίο μελέτης που εστιάζεται τόσο στις μεταβολές τις οποίες υφίσταται η ύλη όσο και στην κατεργασιμότητα του λίθου (Purdy & Brooks 1971, Bleed & Meier 1980). Μεταξύ άλλων έχει υποστηριχθεί ότι η θέρμανση διευκολύνει τον σχηματισμό οξύτερων άκρων (Purdy 1974: 51) ώστε να δημιουργούνται εργαλεία καλύτερης ποιότητας.¹⁷⁴ Οι Purdy & Brooks (1971) υποστήριξαν ότι οι πρωτόγονοι λαοί είχαν συνειδητοποιήσει πως τα πετρώματα υφίστανται αλλαγές όταν υποβάλλονται στη θερμότητα, γεγονός που φαίνεται να επηρέασε την κατεργασία εκείνων που προορίζονταν για την κατασκευή εργαλείων. Τα πετρώματα θερμαίνονταν αργά για κάποιο χρόνο. Δεν φαίνεται, όμως, να χρησιμοποιήθηκε κάποια σχετική μέθοδος σε συνδυασμό με νερό (ψύξη, συστολή). Σύμφωνα πάλι με τους Purdy & Brooks (1971: 324), μια πειραματική προσπάθεια απολέπισης με αυτόν τον τρόπο κατέληξε απλώς στο ράγισμα των χαλαζιακών πετρωμάτων.

---

¹⁷⁴ Περιγράφεται ποικιλία τεχνικών και μεθόδων, όπως τοποθέτηση του πυριτόλιθου που προοριζόταν για λάξευση κάτω από φωτιά και στάχτη για πέντε ημέρες, σκέπασμα των πυριτόλιθων με ασβεστόλιθους, προσπάθειες να επιτευχθεί ομοιόμορφη θέρμανση αλλά να αποφευχθούν απότομες αλλαγές θερμοκρασίας (Gregg & Grybush 1976).

Το 1984 οι Binford & O'Connell δημοσίευσαν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από έρευνα που πραγματοποίησαν στην Κεντρική Αυστραλία παρακολουθώντας τη διαδικασία θραύσης πυριτόλιθων. Δυο *Αμπορίτζινες* μετέφεραν κλαδιά δέντρων και τα άναψαν κάτω από ένα πέτρωμα, το οποίο είχαν στηρίξει σε αιχμηρό υπομόχλιο:

«Καθώς μεγάλωναν οι φλόγες, πρόσθεταν περισσότερα ξύλα και κοίταζαν από μακριά να δουν πώς θα σπάσει. Οι δύο *Αμπορίτζινες* τράβηξαν φανταστικές γραμμές πάνω του, με βάση το πώς περίμεναν να σπάσει. Σύντομα ακούστηκε ένα μουσικό "ring," το πέτρωμα έσπασε σε τρία μεγάλα κομμάτια και ο άνδρας προχώρησε μπροστά για να αρχίσει να βγάζει με το μοχλό τα σπασμένα κομμάτια. Ο Manny πήρε το μοχλό και σήκωσε ένα τμήμα από την τρύπα. Λίγα θραύσματα είχαν βγει από το έδαφος στην κάτω πλευρά όπου η φωτιά ήταν πιο δυνατή και η επιφάνεια ήταν κάπως βρώμικη. Δεν υπήρχαν εμφανή αποτελέσματα της καύσης πέρα από το σπάσιμο του μεγάλου πετρώματος. Το πρώτο μεγάλο τμήμα που αποσπάστηκε το κύλησαν πάνω από την άκρη της τρύπας σε μια επίπεδη επιφάνεια, όπου η Sandy άρχισε να ξεπλακίζει μεγάλα κομμάτια από την αρχική επιφάνεια, χρησιμοποιώντας τη ρωγμή της φωτιάς ως βάση. Το κομμάτι αυτό μίκραινε πολύ, όπως και το προηγούμενο, καθώς αφαιρούσε μεγάλα, παχιά κομμάτια από την φλοιώδη επιφάνεια. Το μεγάλο κομμάτι μειωνόταν βαθμιαία και μεταβαλλόταν στο αιχμηρό σχήμα του αρχικού πυρήνα, με παράλληλα σημάδια των φολίδων γύρω στο άκρο, από το οποίο μπορούσαν να αποσπαστούν μεγάλες λεπίδες. Η Sandy αφαίρεσε δύο μεγάλες λεπίδες, μετά άφησε αυτόν τον πυρήνα κάτω στην επιφάνεια και επέστρεψε στην εκσκαφή, όπου ο Manny είχε προωθήσει το μεγαλύτερο τμήμα του σπασμένου πετρώματος στην κοντινή επιφάνεια. Χρησιμοποιώντας τη νέα σπασμένη επιφάνεια σαν βάση, η Sandy αφαίρεσε ξανά φολίδες από την φλοιώδη επιφάνεια μειώνοντας βαθμιαία το μέγεθός του και μεταβάλλοντας το σχήμα του... Αργότερα ο Jacob εξήγησε ότι παλιότερα έκαναν το ίδιο πράγμα που είχαμε δει: δηλαδή, αφαιρούσαν τον πυρήνα από τον οποίο έκαναν ανδρικά μαχαίρια...» (Binford & O'Connell 1984: 418).

Πρέπει να διευκρινιστεί, πάντως, ότι η θερμική επεξεργασία δεν αποτέλεσε κανόνα στη διαδικασία κατασκευής λίθινων εργαλείων. Η εξορυκτική μέθοδος με θέρμανση δεν μπορεί να γενικευτεί, καθώς φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε με διαφορετικούς τρόπους, ανάλογα με την εμπειρία των λατόμων και τη μορφή των πετρωμάτων. Οι περισσότερες μελέτες που έχουν εκπονηθεί μέχρι σήμερα εστιάζονται τόσο στην εξέταση πυριτόλιθων και άλλων πετρωμάτων, όπως είναι ο κρυπτοκρυσταλλικός χαλαζίας (chert), που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή λίθινων εργαλείων, όσο και στην εξόρυξη πολύτιμων μετάλλων. Ειδικότερα για τη θερμική κατεργασία του χαλαζία, πολλές μελέτες τόσο στην Ευρώπη (Bordes 1969, Collins 1973, Price et al 1982, Robins et al 1978) όσο και στη Βόρεια Αμερική (Mandeville 1973, Purdy 1974) εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στην έρευνα των φυσικοχημικών μεταβολών της ύλης με τη θερμική επεξεργασία.

9.2. Η θέρμανση στην εξόρυξη της ακονόπετρας

Στις προβιομηχανικές τεχνικές εξόρυξης ακονόπετρας η φωτιά είναι απαραίτητη σε περιπτώσεις συμπαγών πετρωμάτων που δεν διαχωρίζονται εύκολα από τους πλακώδεις ασβεστόλιθους. Η μεθοδολογία είναι μάλλον απλή: οι λατόμοι μεταφέρουν θάμνους και ξερόκλαδα στο λατομείο από κοντινές περιοχές. Όταν συγκεντρώσουν αρκετές ποσότητες βάζουν φωτιά και φροντίζουν να τη συντηρήσουν για κάποιο χρονικό διάστημα που κρίνουν επαρκές κατά περίπτωση.

Η μέθοδος αυτή είχε σχεδόν εγκαταλειφθεί στην Ελούντα από τη δεκαετία του 1970, αν και μερικοί ακονάδες τη χρησιμοποιούσαν σποραδικά λόγω της αποτελεσματικότητάς της. Σήμερα η μέθοδος επανέρχεται επειδή κάποιοι νέοι εξορύκτες τη θεωρούν αναντικατάστατη. Πιστεύουν ότι η ποιότητα της ακόνης που εξορύσσεται με θέρμανση είναι άριστη σε αντίθεση με αυτή που προέρχεται με σύγχρονα τεχνικά μέσα (τη θεωρούν υποβαθμισμένη επειδή κατά την εξαγωγή της κατακερματίζεται σε μικρά κομμάτια).

Παρακολούθησα σταδιακά εξορύξεις με όλες τις μεθόδους, συμβατικές και σύγχρονες, όπως παρακολούθησα και τη χρήση φωτιάς σε λατομείο που βρίσκεται λίγο έξω από τις τελευταίες κατοικίες του οικισμού Πάνω Ελούντα, έκτασης περίπου 150 τ. μ. Πρόκειται για νέα εκμετάλλευση που βρίσκεται ανάμεσα σε δυο συγγενικές ιδιοκτησίες («αδερφικά», όπως ονομάζονται). Ακόνια υπήρχαν παντού, σε όλη την αρχική έκταση, σε συνεχόμενες στρώσεις. Ωστόσο, στις δυο γειτονικές ιδιοκτησίες είχαν λειτουργήσει λατομεία πολλά χρόνια πριν και τα άχρηστα υλικά (ασβεστόλιθοι) είχαν απορριφθεί στην εν λόγω έκταση, στην οποία ήταν αδύνατο να γίνει εξόρυξη με τις προβιομηχανικές τεχνικές. Ένα παχύ στρώμα από ασβεστόλιθο («κακό χαράκι») κάλυπτε την επιφάνεια πάνω από τις ενδιαστρώσεις της ακονόπετρας. Ο σημερινός ιδιοκτήτης απομάκρυνε τις πέτρες που είχαν ρίξει εκεί και αφαίρεσε το επιφανειακό πέτρωμα με μηχανικά μέσα. Ο ίδιος δεν απορρίπτει την τεχνολογία, εξακολουθεί να χρησιμοποιεί σύγχρονα βαριά μηχανήματα (σφύρα, φορτωτή κ.α.), καταφεύγει, όμως, συχνά στη μέθοδο της θέρμανσης πιστεύοντας ότι μ' αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνει καλύτερη ποιότητα υλικού και καλύτερες τιμές. Τα μηχανήματα χρησιμοποιούνται για την αποφυγή της σκληρής εργασίας που απαιτεί η αρχική αποκάλυψη του στρώματος, με την αφαίρεση του επιφανειακού χώματος και του «κακού χαρακιού». Τα χρησιμοποιεί επίσης για τη μεταφορά του υλικού, για τη θραύση και την απομάκρυνση των ασβεστόλιθων και για άλλες βοηθητικές εργασίες.

Η παρακολούθηση και η λεπτομερής καταγραφή σε ψηφιακή εικόνα έγινε στις 5 Μαρτίου του 2009. Πριν από την εξόρυξη της στρώσης στην οποία παρευρέθηκα είχε προηγηθεί η εξόρυξη και άλλων υπερκείμενων στρωμάτων. Ο ιδιοκτήτης με δυο εργάτες είχαν αφαιρέσει το στρώμα του υπερκείμενου ασβεστόλιθου και είχαν αποκαλύψει αυτό της ακονόπετρας. Πριν από οποιαδήποτε άλλη εργασία το είχαν καθαρίσει προσεκτικά και είχαν δημιουργήσει μια επίπεδη κεκλιμένη επιφάνεια (10 μοίρες προς τα βορειοανατολικά, σύμφωνα με τη φορά των επάλληλων στρώσεων των πετρωμάτων). Ο έμπειρος ιδιοκτήτης άρχισε να περιφέρεται σε όλη την έκταση του λατομείου κρατώντας ένα μεγάλο μεταλλικό λοστό με τον οποίο χτυπούσε το πέτρωμα. Ο ήχος από τα χτυπήματα αποτελεί την πιο ασφαλή ένδειξη για την κατάσταση στην οποία ευρίσκεται το ακόνι, να διαπιστωθεί αν είναι συμπαγές (ενσωματωμένο στο υποκείμενο στρώμα ασβεστόλιθου), άρα και αν είναι εύκολη ή δύσκολη η εξόρυξη. Αν ο ήχος είναι οξύς και μεταλλικός, οι στρώσεις ακονόπετρας και ασβεστόλιθου είναι ενσωματωμένες μεταξύ τους και έχουν σχηματίσει συμπαγή μάζα. Αν είναι υπόκωφος («κούφιος» όπως λένε), το στρώμα της ακονόπετρας έχει αποκολληθεί από τον ασβεστόλιθο, επομένως υπάρχει κενό ανάμεσα στις δυο στρώσεις. Στην εξορυκτική προσπάθεια που παρακολούθησα ο ήχος πριν από την θέρμανση ήταν κατά κανόνα οξύς και σε ελάχιστα σημεία φαινόταν ότι υπήρχε κάποιας μορφής αποκόλληση των επάλληλων στρωμάτων.

Μετά τον προσεκτικό καθαρισμό άρχισαν να μεταφέρουν κλαδιά και άλλα ξύλα και τα άπλωσαν πάνω στην καθαρή επιφάνεια, επιλέγοντας σημεία τα οποία επιθυμούσαν να θερμάνουν, τα πιο συμπαγή ή τα πιο βολικά. Άναψαν τα κλαδιά και παρέμειναν στο χώρο προσπαθώντας να ελέγξουν τη φωτιά. Καθώς το λατομείο ήταν σκαμμένο ήδη σε μεγάλο βάθος και είχε δημιουργηθεί όρυγμα με κάθετα τα γύρω τοιχώματα αφήνοντας μόνο μια στενή κατηφορική διάοδο, η θερμοκρασία που αναπτυσσόταν ήταν πολύ μεγάλη (το παρομοίαζαν με «καμίνι»). Σε συνδυασμό με τον καπνό που στροβιλιζόταν ανάμεσα στα ψηλά κάθετα τοιχώματα του βράχου, οι συνθήκες εργασίας ήταν εξαιρετικά δύσκολες. Ωστόσο, και οι τρεις παρέμειναν για αρκετό χρόνο (περισσότερα από 40 λεπτά) και έφυγαν μόνο όταν η θερμοκρασία είχε αυξηθεί πολύ και η παραμονή τους στο λατομείο δεν ήταν δυνατή. Επέστρεψαν μόλις μειώθηκε η ένταση της φλόγας για να την τροφοδοτήσουν ξανά με νέα κλαδιά. Όλο αυτό το διάστημα παρακολουθούσαν προσεκτικά και με αγωνία τους ήχους περιμένοντας να ακούσουν κρότο από θραύση πετρωμάτων. Ύστερα από μια ώρα περίπου ακούστηκε ένας έντονος υπόκωφος θόρυβος, που προκάλεσε ικανοποίηση σε όλους. Τον υποδέχτηκαν μάλλον με ενθουσιασμό...

Συνέχισαν να ανάβουν φωτιά και να μεταφέρουν ξύλα σε διάφορα σημεία και με οδηγό τα δοκιμαστικά χτυπήματα του έμπειρου εξορύκτη πάνω στο πέτρωμα. Επέλεξαν τα σημεία στα οποία ο ήχος εξακολουθούσε να είναι οξύς, σημάδι πως δεν ήταν ακόμη έτοιμο το πέτρωμα. Η απόπειρα εξόρυξης φαίνεται να πήγαινε αρκετά καλά, αφού οι διαδοχικοί κρότοι συνεχίζονταν· σε μια περίπτωση, μάλιστα, ο κρότος που ακούστηκε ήταν τόσο δυνατός που προκάλεσε ανασήκωμα του επιφανειακού στρώματος σε έκταση λίγων τετραγωνικών μέτρων και μια μεγάλη ρωγμή από την οποία φάνηκε να εκλύεται καπνός ή λευκή σκόνη, αλλά δεν γνωρίζω αν προερχόταν από τη ρωγμή ή από την επιφάνεια που ήταν ήδη σκεπασμένη με στάχτες.

Άφησαν τη φωτιά να καίει πιο σιγά και άρχισαν να καθαρίζουν την επιφάνεια. Η εξόρυξη μπορούσε να αρχίσει αμέσως. Με μεταλλικές σφήνες και μοχλούς άρχισαν να ανασηκώνουν τις πρώτες πλάκες προσπαθώντας να αφαιρέσουν μεγάλα τμήματα χωρίς να τα σπάσουν. Και αυτή η εργασία γινόταν με μεγάλη προσοχή· οι δυνάμεις που ασκούνται στην αφαιρούμενη επιφάνεια πρέπει να κατανέμονται αναλογικά για να ανασηκώνεται όλη μαζί και να μην κινδυνεύει να σπάσει. Η αποκάλυψη του υποκείμενου ασβεστόλιθου έδωσε την ευκαιρία στους εξορύκτες να σχολιάσουν την παρουσία υγρασίας, στην οποία αποδίδουν ένα μεγάλο μέρος της επιτυχίας του εγχειρήματος. Οι ίδιοι πιστεύουν ότι οι μικροποσότητες νερού που είναι εγκλωβισμένες ανάμεσα στις διαδοχικές στρώσεις θερμαίνονται, δημιουργείται ατμός και ασκούνται πιέσεις οι οποίες ανασηκώνουν τα πετρώματα. Αν το πάχος του ακονιού είναι μικρό (πέντε ή επτά εκατοστά), θέρμανση μερικών ωρών είναι αρκετή για να το ανασηκώσει. Αν είναι μεγαλύτερο, τότε η φωτιά ανάβει όλη τη μέρα ή και περισσότερο και δεν αρκούν μόνο οι θάμνοι και τα ξερόκλαδα· χρειάζονται και μεγαλύτερα ξύλα (από κορμούς δέντρων) ώστε να δημιουργηθούν κάρβουνα. Η θερμαντική ικανότητά της πρέπει να είναι μεγαλύτερης διάρκειας για να διαπεράσει τα παχύτερα στρώματα. Σε τέτοιες περιπτώσεις, εκτός από τη μεγάλη διάρκεια της φωτιάς, απλώνουν τα κάρβουνα σε όλη την επιφάνεια και τα αφήνουν εκεί και το βράδυ, μέχρι να σβήσουν μόνα τους. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία εξορύκτες θυμούνται περιπτώσεις που η φωτιά έκαίγε ακόμη και δυο μέρες, όπως θυμούνται και περιπτώσεις που, επιστρέφοντας το πρωί, είχαν βρει ανασηκωμένο το στρώμα της ακονόπετρας σε όλη την έκταση της «ακονιάς».

Έχοντας πια αφαιρέσει μερικά δύσκολα τμήματα της ακονόπετρας μπορούν να συνεχίσουν με απλά εργαλεία, με σφήνες, κασμάδες και λοστούς. Ως υπομόχλια χρησιμοποιούνται πέτρες μικρές ή μεγάλες, ανάλογα με την περίπτωση. Πολλές φορές

υποστυλώνουν τις πλάκες της ακόνης με μικρότερες πέτρες προκειμένου να διατηρηθεί το κενό που σχηματίζεται όταν τις ανασηκώνουν με μοχλούς.

Μετά την αποκόλληση του στρώματος ακονόπετρας ακολουθεί η αφαίρεση του υποκείμενου στρώματος ασβεστόλιθου. Σήμερα χρησιμοποιούνται περισσότερο μηχανικά μέσα (σφύρα), αλλά κι αυτό δεν αποτελεί τη μοναδική μέθοδο που εφαρμόζεται. Άλλωστε, στην προσπάθεια να αφαιρεθούν οι ασβεστόλιθοι και να αποκαλυφθούν οι ενδιαστρώσεις της ακονόπετρας οι ακονάδες χρησιμοποίησαν ευρέως τη δυναμίτιδα. Ανοίγουν οπές, βάζουν δυναμίτιδα και προκαλούν εκρήξεις με τις οποίες αποκολλάται το ασβεστολιθικό πέτρωμα. Η μέθοδος αυτή εφαρμόζεται αν το ακόνι που υπάρχει κάτω από την πέτρα έχει αρκετό πάχος (πάνω από επτά εκατοστά).

Στις παλαιότερες εκμεταλλεύσεις χρησιμοποιούσαν τη θέρμανση με φωτιά και σε αυτό το στάδιο της εξόρυξης. Θέρμαιναν το ασβεστολιθικό πέτρωμα μέχρι να αποκολληθεί και στη συνέχεια το αφαιρούσαν για να συνεχίσουν με την ακονόπετρα. Δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι οι προβιομηχανικές τεχνικές περιελάμβαναν διαδοχικές θερμάνσεις, αφού άναβαν φωτιά σε κάθε νέο στρώμα πέτρας ή ακονιού που εμφανιζόταν. Με τον τρόπο αυτό εισχωρούσαν σε μεγαλύτερα βάθη και η εκμετάλλευση του πετρώματος γινόταν αποτελεσματικότερη και πιο παραγωγική.

Οι σημερινοί ακονάδες πιστεύουν ότι η μέθοδος της εξόρυξης με θέρμανση είναι αρχαία, καθώς την έχουν διδαχτεί από τους γονείς και τους παππούδες τους και τη θεωρούν πολύτιμη· τους επιτρέπει να πραγματοποιήσουν εξορύξεις που κάτω από διαφορετικές συνθήκες θα ήταν αδύνατες.

Αναζητώντας σημάδια ανθρώπινων επεμβάσεων σε παλαιότερες λατομικές εκμεταλλεύσεις έψαξα για ίχνη φωτιάς και κομματιών κάρβουνου σε παλιά λατομεία. Το εγχείρημα δεν είναι εύκολο επειδή τα λατομεία καλύπτονται συνήθως με τεμαχισμένους ασβεστόλιθους. Με μια σύντομη επιφανειακή έρευνα εντοπίστηκαν μικρά (θρυμματισμένα) κομμάτια κάρβουνου σε πέντε περιπτώσεις, πάντα κάτω από υπολείμματα θρυμματισμένης ακονόπετρας ή ασβεστόλιθου. Καθώς δεν ήταν δυνατόν να ερευνηθούν όλα τα λατομεία της Ελούντας αρκέστηκα σε αυτά τα ευρήματα, θεωρώντας τα ως απλές ενδείξεις, χωρίς να μπορώ να προχωρήσω σε κανένα χρονολογικό προσδιορισμό. Άλλωστε, η χρονολόγηση των υλικών καταλοίπων ξεφεύγει τόσο από το πλαίσιο όσο και από τις δυνατότητες αυτής της μελέτης.

Ίχνη φωτιάς (μαυρισμένα πετρώματα, ασβεστολιθικά ή ακονόπετρες) δεν είναι εύκολο να βρεθούν σε επιφανειακές έρευνες δεδομένου ότι οι ακονάδες συνηθίζουν να ανάβουν

τη φωτιά στη μέση των λατομείων και δεν ερχόταν σε επαφή με τα κάθετα τοιχώματα. Τίποτα, όμως, δεν μπορεί να αποκλειστεί. Ωστόσο, μια πιο συστηματική έρευνα θα απαιτούσε μετακίνηση τεράστιων ποσοτήτων τεμαχισμένων πλακωδών ασβεστόλιθων που καλύπτουν σήμερα τις «ακονιές» και τους χώρους γύρω από αυτές.

Τα κάρβουνα, ακόμη και αυτά που ανευρίσκονται σε ίχνη ή σε πολύ μικρές ποσότητες αποτελούν αχρονολόγητες ενδείξεις για μια εξορυκτική μέθοδο που η εφαρμογή της στο συγκεκριμένο πέτρωμα δεν έχει μελετηθεί. Απλώς επιβεβαιώνουν τις πληροφορίες που διασώζει η συλλογική μνήμη: η θέρμανση με φωτιά εφαρμοζόταν σχεδόν καθολικά μέχρι τη διάδοση νέων μεθόδων -με ελεγχόμενες εκρήξεις.

Φωτ. 1-2. Εξόρυξη ακονόπετρας με χρήση φωτιάς. Μάρτιος 2009.

9.3. Υλικά κατάλοιπα

Τα λατομεία της Ελούντας, τουλάχιστον στις περιπτώσεις που μπόρεσα να ερευνήσω, δεν είναι εμφανή κατάλοιπα ενός μακρινού παρελθόντος, αλλά πεδία συνεχόμενης ανθρώπινης δραστηριότητας που φαίνεται να διήρκεσε πολλούς αιώνες. Τα παλιά λατομεία αποτελούσαν συχνά χώρους απόρριψης ασβεστόλιθων από γειτονικές εκμεταλλεύσεις, αφού το μεγαλύτερο πρόβλημα των λατόμων εστιαζόταν στη διαχείριση του άχρηστου πετρώματος. Συχνά ήταν αναγκασμένοι να μεταφέρουν τις πέτρες μερικές δεκάδες μέτρα μακριά για να αφήνουν ελεύθερο χώρο εργασίας. Σε άλλες περιπτώσεις η εκμετάλλευση γειτονικών κοιτασμάτων εξαφάνισε τα ίχνη των παλαιότερων λατομικών εργασιών. Εκτός από τα κάρβουνα, τα πιο σημαντικά ευρήματα στις ακονιές είναι ίχνη μεταλλικών εργαλείων στους βράχους και σποραδικά κομμάτια εργαλείων, όπως πέταλα αλόγων τα οποία χρησιμοποιήθηκαν σαν λεπτές σφήνες. Οι ακονάδες της Ελούντας θεωρούν ως ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματά τους τη γρήγορη αχρήστευση των μεταλλικών εργαλείων λόγω της επαφής με την ακονόπετρα.

Τόσον ο χρόνος έναρξης της λατομικής δραστηριότητας όσο και ο χρόνος της τελευταίας εξόρυξης σε κάθε λατομείο είναι δύσκολο να προσδιοριστούν με μια απλή έρευνα πεδίου χωρίς τη χρήση φυσικοχημικών μεθόδων. Μοναδικά κριτήρια στην προσπάθεια ανασύνθεσης του παρελθόντος και προσδιορισμού χρονολογικών ενδείξεων υπήρξε ο βαθμός φυσικής αποκατάστασης του τοπίου, χωρίς να είναι πάντα ασφαλείς οι ενδείξεις. Ως γενικό συμπέρασμα της έρευνας πεδίου που πραγματοποίησα την περίοδο 2006-2009 μπορεί να αναφερθεί η βεβαιωμένη από άλλες πηγές αύξηση της εκμετάλλευσης των λατομείων από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

9.4. Συγκλίσεις και αποκλίσεις: η θέρμανση της σμύριδας στη Νάξο

Όπως τονίστηκε ήδη, η ακονόπετρα της Κρήτης είναι εντελώς διαφορετικό υλικό από το «σφυρίγλι» της Νάξου. Διαφορετικό είναι, επίσης, το ιδιοκτησιακό καθεστώς, όπως και οι συνθήκες εργασίας, οι συνεργατικές ομάδες, ο τρόπος εξόρυξης και ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιείται. Το ακόνι χρησιμοποιείται για το ακόνισμα μαχαριών και άλλων εργαλείων με μηχανική τριβή, ενώ το σφυρίγλι χρησιμοποιείται κατεργασμένο για την κατασκευή εύκαμπτων λειαντικών μέσων (σφυριδόπανα, σφυριδόχαρτα), ειδικών ακονιστικών τροχών και άλλων συναφών εργαλείων.

Προσπαθώντας να διερευνήσω το ρόλο της φωτιάς πραγματοποίησα την άνοιξη και το καλοκαίρι του 2008 έρευνα πεδίου στα χωριά Απείρανθος και Κόρωνος. Η χρήση φωτιάς στις εξορυκτικές τεχνικές που εφαρμόστηκαν κατά το παρελθόν έχει εντελώς

λησμονηθεί σήμερα. Το γεγονός αυτό οφείλεται μάλλον στην εντατικότητα των εκμεταλλεύσεων από τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους μέχρι τη δεκαετία του 1980, γεγονός που οδήγησε στην πρόωπη χρήση μηχανικών μέσων και εκρηκτικών υλών (από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα). Στον κανονισμό λειτουργίας των σμυριδωρυχείων του 1877 υπάρχουν σαφείς νύξεις για τη χρήση φωτιάς:

«Η εργασία της εξορύξεως, εν τη μεν περιπτώσει η σμύρις απαντά εν υπαίθρω, πλην της δια πυρός περικαύσεως και της διά βαρέων σφυρών και των λοστών αποστάσεως αυτής, περιορίζεται απλώς εις ανασκαφάς» (Αρχοντάκης & Γιαννούλης 2001: 88).

Ο ίδιος κανονισμός αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να γίνεται η εξόρυξη σε κοιτάσματα που βρίσκονται σε βαθύτερα στρώματα. Αναλυτικότερες είναι οι πληροφορίες που δίνει ο Αυστριακός μεταλλειολόγος Von Alexander Gobantz, που επισκέφτηκε τη Νάξο κατά το 1894:

«Η συνηθέστερη μέθοδος εξόρυξης του σμυριγλιού από παλιά είναι η έναυση. Μια ομάδα 7 έως 10 εργατών διαλέγει ένα σημείο της προτίμησής τους, το οποίον κατόπιν καθαρίζεται από περιβάλλοντα απορρίμματα, προκειμένου να εξορυχτεί ένα ελεύθερο μέτωπο εργασίας με μήκος 1,5 μέτρου και ισάξιο ύψος. Εδώ σύρονται φρύγανα από τα περιβάλλοντα ορεινά σημεία, στοιβάζονται μπροστά από το μέτωπο (περίπου 2,5 εκατοστά) και κατόπιν αναφλέγονται. Τα φρύγανα καίγονται για περίπου 24 έως 30 ώρες και με αυτόν τον τρόπο θερμαίνεται το τοίχωμα της σμύριδας. Κατόπιν χύνεται κρύο νερό στο τοίχωμα, με τη βοήθεια του οποίου -κάτι που δεν γίνεται αντιληπτό- οι ρωγμές που διαπερνούν τη σμύριδα ανοίγουν και μέσα σ' αυτές μπορούν τότε να εισχωρήσουν τα εργαλεία. Σ' αυτό το σημείο διενεργείται η ίδια η εξόρυξη της σμύριδας μέσω απόσπασης...» (Αρχοντάκης & Γιαννούλης 2001: 88).

Οι σημερινοί απόμαχοι σμυριδεργάτες αναφέρονται σε χρήση φωτιάς μόνο σε περιπτώσεις που από τα υπόγεια ορυχεία εξορύσσονταν πολύ μεγάλα κομμάτια πετρώματος και η μεταφορά τους ήταν αδύνατη. Αρχικά προσπαθούσαν να τεμαχίσουν το πέτρωμα με απλές μεθόδους (χτύπημα). Αν αποτύγχαναν άναβαν φωτιές και το θέρμαιναν για αρκετή ώρα.

Οι κοινότητες που επιδόθηκαν στην εξόρυξη της σμύριδας στήριζαν την επιβίωσή τους σ' αυτήν τη δραστηριότητα, με πολύ πιο οργανωμένο τρόπο, όμως, απ' αυτόν που εξετάσαμε στην περίπτωση των ακονάδων της Κρήτης. Η μεγάλη ζήτηση του προϊόντος προκάλεσε από συστάσεως του ελληνικού κράτους και την υπαγωγή του στους κρατικούς πόρους. Η ζήτηση αυξανόταν συνεχώς και οι κάτοικοι των οικισμών σχημάτιζαν συνεργατικές ομάδες με ιδιαίτερο σύστημα ιεραρχίας και οργάνωσης (ο αρχηγός εκλεγόταν πάντα με ψηφοφορία). Η αναζήτηση εκμεταλλεύσιμου υλικού αποτελούσε το πιο κρίσιμο κομμάτι της εργασίας. Καθώς τα επιφανειακά κοιτάσματα

είχαν εξαντληθεί, προσπαθούσαν να ανακαλύψουν σμύριδα βαθύτερα, τρυπώντας σκληρά πετρώματα. Αξιοποίησαν την εμπειρική γνώση αλλά συχνά κατέφευγαν και σε τυχαίες εκσκαφές, τις οποίες ονόμαζαν «απόπειρες». Δεν ήταν λίγες οι απογοητεύσεις και οι αποτυχίες που γνώρισαν δουλεύοντας για εβδομάδες ή και μήνες, σκάβοντας υπόγειες στοές για να πετύχουν κοιτάσματα σμύριδας. Συχνά, ιδιαίτερα στον Κόρωνο, κατέφευγαν σε μαγικοθρησκευτικές ενέργειες, σε οράματα και ερμηνείες ονείρων. Αναφέρονται περιπτώσεις που μέλη των συνεργατικών ομάδων επέμεναν σε υπερβατικές ενοράσεις και ισχυρισμούς ότι ο ίδιος ο Χριστός ή κάποιος άγιος είχε υποδείξει την περιοχή στην οποία έπρεπε να αναζητήσουν το πολύτιμο υλικό.

Οι εργασίες εξόρυξης γίνονταν με λύχνο, αφού οι στοές είχαν πολύ μεγάλο βάθος, και κάτω από δύσκολες συνθήκες. Οι εξορύκτες που πρόλαβαν αυτής της μορφής την εργασία την περιγράφουν με μελανά χρώματα χαρακτηρίζοντάς την υπερβολικά σκληρή. Για να προστατεύονται από πτώσεις πετρωμάτων άφηναν κολόνες υποστύλωσης, πράγμα που επισημαίνεται ακόμη και από τον κανονισμό λειτουργίας του 1877. Ο καταμερισμός της εργασίας ήταν αποτέλεσμα των εξειδικεύσεων των μελών της ομάδας αλλά ρυθμιζόταν από τον αρχηγό. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι πολλές από τις στοές αποκτούσαν ονομασίες που διατηρούνται ακόμη και σήμερα και οφείλονται σε διάφορους λόγους, όπως:

- A. Στο τοπωνύμιο της περιοχής (π.χ. Στραβολαγκάδα, Αγριοσυκιά).
- B. Στον αριθμό των μελών της ομάδας (Σαραντάρα, Εικοσάρα).
- Γ. Στο όνομα των ιδιοκτητών (Πατακάδω).
- Δ. Στη μορφή της στοάς (Λαβύρινθος).
- E. Σε λόγους που συνέδεαν τα μέλη, όπως η συμμετοχή σε κάποιο πολεμικό γεγονός και η έκτιση της στρατιωτικής θητείας στον ίδιο τόπο (Ρούπελ, Μπιζάνι, Τζουμαγιά).
- ΣΤ. Σε άλλους λόγους, όπως είναι τα χαρακτηριστικά του κοιτάσματος, η φυσιογνωμία της συνεργατικής ομάδας (π.χ. οικογενειακή κατάσταση).

Η μεταφορά προς τους σταθμούς φόρτωσης (Μουτσούνα Απειράνθου και Λυώνα Κόρωνου) γινόταν αρχικά με πρωτόγονα μέσα, με γαϊδούρια και μουλάρια. Από τη δεκαετία του 1920 εγκαταστάθηκε εναέριο σύστημα μεταφοράς με βαγόνια. Είναι αυτά που φαίνονται ακόμη και σήμερα στις δυο περιοχές, σιωπηλοί μάρτυρες της προσπάθειας των τοπικών κοινωνιών να αξιοποιήσουν τη σμύριδα και της προσπάθειας του κράτους να αντλήσει πόρους.

10. Προβιομηχανικά εργαλεία εξόρυξης και μεταφοράς ακονιών

Κατά κανόνα τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν στις προβιομηχανικές τεχνικές εξόρυξης της ακονόπετρας ήταν απλά και δεν διέφεραν ουσιαστικά από τα εργαλεία των λατόμων πέτρας ή των οικοδόμων. Η φύση της εργασίας, όμως, ανάγκαζε τους ακονάδες να τα επισκευάζουν συχνότερα και να τα αντικαθιστούν πολύ πιο γρήγορα. Η επαφή τους με σκληρό υλικό συνεπάγεται τη γρήγορη φθορά που εκδηλώνεται με τη συνεχή ελάττωση του μετάλλου από το οποίο αποτελούνται. Οι διαστάσεις και ο όγκος των εργαλείων εξόρυξης μειώνονται δραστικά και αλλάζει η γεωμετρία τους («τα εργαλεία καταλούνται», όπως λένε). Παράλληλα, το αδέξιο χτύπημα πάνω στην ακονόπετρα μπορεί να τα αχρηστεύσει. Ο χαρακτηρισμός «σιδηροβρώς», που διασώζει ο Σοφοκλής, επαληθεύεται πλήρως, αλλά με διαφορετικό τρόπο. Έτσι, κοντά στο επάγγελμα του ακονά, αναπτύχθηκε και αυτό του σιδηρουργού. Στην Ελούντα διασώζεται η μνήμη των παλιών σιδεράδων που εργάζονταν συνέχεια για να προλαβαίνουν την κατασκευή και επιδιόρθωση των εργαλείων. Λέγεται, μάλιστα, ότι σε περιόδους μεγάλης ζήτησης της ακονόπετρας υπήρχαν κάμποσοι σιδεράδες που είχαν δημιουργήσει υπαίθρια εργαστήρια κοντά στις ακονιές. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται στην εξόρυξη του ακονιού είναι:

Βαριά, βαρά, βαριοπούλα ή βαριό: μεγάλη σφύρα ποικίλων χρήσεων. Σιδερένια κεφαλή μεγάλου βάρους στηριγμένη σε ξύλινο στέλεχος (σχ. 1, 1^α, σελ. 277). Χρησιμοποιείται για τη θραύση πετρωμάτων. Άξια μνείας είναι η χρήση της στη διάνοιξη οπών για φουρνέλα: ο ένας τεχνίτης κρατά το ματσακούπι σταθερό και ο άλλος το χτυπά με σταθερές κινήσεις.

Κασμάς: σκαπάνη με ξύλινο στέλεχος και σιδερένια κεφαλή η οποία διαθέτει οξείες απολήξεις (σχ. 2, σελ. 277). Το ένα άκρο είναι αιχμηρό σαν σμίλη και το άλλο πεπλατυσμένο ώστε να λειτουργεί και σαν μοχλός σε πλακώδεις επιφάνειες. Εξαιρετικά χρήσιμο εργαλείο των ακονάδων. Ανασηκώνουν και ξεπλακίζουν πετρώματα.

Κουτάλι: εργαλείο που χρησιμοποιείται για να αφαιρείται το κονιορτοποιημένο πέτρωμα από μέσα κατά τη διαδικασία διάνοιξης των οπών για τα φουρνέλα. Στη βάση μιας σιδερένιας ράβδου μήκους μέχρι ένα μέτρο έχει συγκολληθεί κάθετα ένα μικρό κουτάλι (σχ. 3, σελ. 277).

Λοστός: σιδερένιος μοχλός κυμαινόμενων διαστάσεων (σχ. 4, 4^α, σελ. 277). Το ένα του άκρο είναι συνήθως πεπλατυσμένο. Είναι ένα από τα βασικότερα εργαλεία του ακονά με ποικίλες χρήσεις: αφαίρεση υπερκείμενων στρωμάτων ασβεστόλιθου, ξεπλάκισμα, μετακίνηση βράχων κ.α. Άξιοσημείωτη και η χρήση του κατά τη διαδικασία

διαπίστωσης της εξορυξιμότητας των πετρωμάτων. Χτυπούσαν με λοστό τις πέτρες και αξιολογούσαν τον ήχο («γερός» ή «κούφιος» ήχος δηλώνει συμπαγές ή αποκολλημένο υλικό αντίστοιχα).

Ματσακούπι: σιδερένιο ή χαλύβδινο εξάγωνο εργαλείο διάτρησης, σαν μεγάλη σμίλη (σχ. 5, σελ. 277). Χρησιμοποιείται για το άνοιγμα οπών πάνω στον ασβεστόλιθο προκειμένου να τοποθετηθεί σ' αυτές δυναμίτιδα και να προκληθεί έκρηξη.

Παλάμη: το φτυάρι. Μεταλλική πλατιά επιφάνεια σε σχήμα παλάμης, προσαρμοσμένη σε ξύλινο στέλεχος (σχ. 6, σελ. 277). Με αυτό αφαιρούνται τα επιφανειακά στρώματα χώματος πριν από την εξόρυξη. Χρήσιμη και κατά τη διάρκεια της εξόρυξης.

Σμίλη: χαλύβδινο επίμηκες εργαλείο (σχ. 7, σελ. 277). Η μια άκρη είναι αιχμηρή και η άλλη επίπεδη για να μπορεί να χτυπηθεί με σφυρί. Είναι εργαλείο κοπής πετρωμάτων.

Σφήνα: Συνήθως μεταλλική, αλλά συχνά χρησιμοποιούσαν και ξύλινες (σχ. 8, σελ. 277). Παλιά εργαλεία που είχαν φθαρεί σε υπερβολικό βαθμό, όπως και πέταλα από άλογα χρησιμοποιήθηκαν σαν λεπτές σφήνες.

Σφυρί: γνωστό από όλες τις οικοδομικές εργασίες (σχ. 9, 9^α, σελ. 277). Σε ξύλινο στέλεχος έχει προσαρμοστεί σιδερένια κεφαλή που η μια πλευρά είναι παραλληλεπίπεδη ή κυλινδρική και χρησιμοποιείται για χτυπήματα σε πέτρες και η άλλη οξεία και πεπλατυσμένη για να μπορεί να κόβει ή να ανασηκώνει πετρώματα μικρού βάρους.

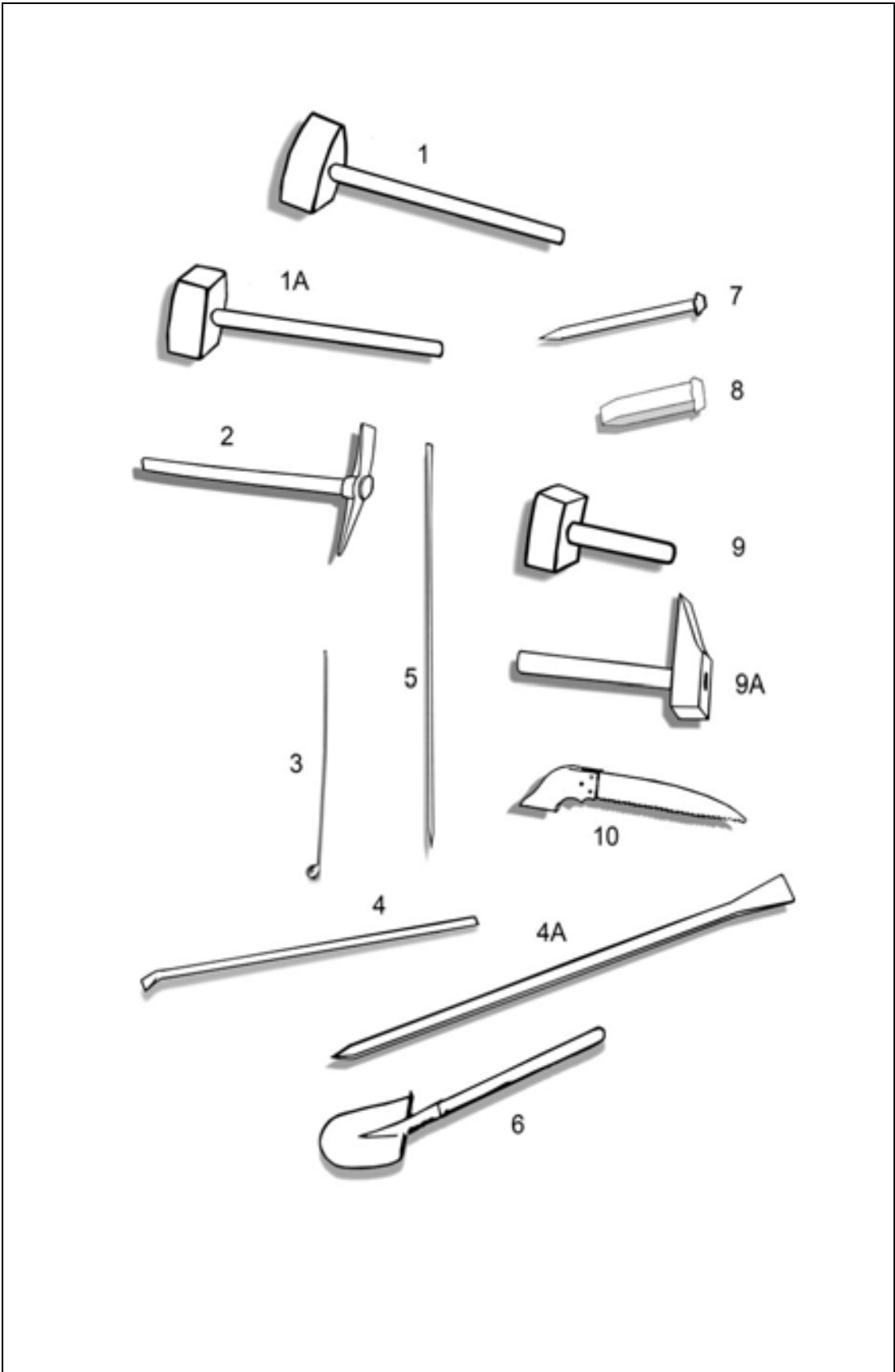
Πριόνι και τσεκούρι: τα χρησιμοποιούσαν για την κοπή ξύλων με τα οποία άναβαν φωτιές στα λατομεία (σχ. 10, σελ. 277).

Ξυλογαϊδάρα:¹⁷⁵ ξύλινο εργαλείο φόρτωσης και μεταφοράς με όνους ή ημίονους. Στη μια πλευρά σανίδα από σκληρό παχύ ξύλο μήκους περίπου ενός μέτρου καρφώνεται κάθετα άλλο ξύλο. Οι δυο σανίδες «δένονται» με μικρότερα σανίδια ώστε να σχηματιστεί μια τριγωνική κατασκευή, κενή από τη μεγάλη της πλευρά (αυτήν που αντιστοιχεί στην υποτείνουσα του τριγώνου). Σχηματίζεται έτσι μια στέρα κατασκευή που προσαρμόζεται στο σαμάρι.

Πετρόταβλα: εργαλείο φόρτωσης και μεταφοράς. Σαν την ξυλογαϊδάρα αλλά πιο απλή. Είναι ένα σανίδι από πολύ σκληρό ξύλο μήκους 1,20–1,50 μ. και κυμαινόμενου πλάτους. Στις άκρες υπάρχουν εμφανείς εγκοπές για να μπορούν να περνούν από αυτές σκοινιά και να τη σταθεροποιούν πάνω στο σαμάρι. Στις πετρόταβλες φόρτωναν μεγαλύτερες πέτρες (και ακόνια). Όπως συνέβαινε και με τις ξυλογαϊδάρες, ήταν πάντοτε διπλές, μια από την κάθε πλευρά του σαμαριού.

---

¹⁷⁵ Με την ονομασία ξυλογαϊδάρα ήταν πιο γνωστή στην Κρήτη η ξύλινη κατασκευή που χρησίμευε στην επεξεργασία του λιναριού.

11. Η μεταφορά και η πώληση

Μετά την ολοκλήρωση της εξόρυξης άρχισε η διαδικασία της μεταφοράς, εργασία που γίνεται σήμερα μόνο με μηχανικά μέσα. Στις προβιομηχανικές εκμεταλλεύσεις, όμως, τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Καθώς πολλά λατομεία βρίσκονταν σε ορεινές και δυσπρόσιτες περιοχές οι οποίες συνδέονταν με τους οικισμούς με στενά μονοπάτια, ο μόνος τρόπος που μπορούσαν να μεταφερθούν τα ακόνια ήταν με τα ζώα. Σύμφωνα με πληροφορητή, «ήταν δύσκολη δουλειά. Έπρεπε να έχουμε 15 και 20 γαϊδουράκια με ξυλογαϊδάρες, έτσι λέγαμε τις πετρόταβλες. Παίρναμε εργάτες από το χωριό. Ο κάθε εργάτης έπρεπε να έχει και το γαϊδαρό του, αλλά μπορούσαν να έρθουν να δουλέψουν και γυναίκες και παιδιά. Είχαμε δυο αργάτες στην ακονιά και άλλους δυο στην παραλία, στο Σχίσμα. Οι πάνω φόρτωναν και οι κάτω ξεφόρτωναν. Οι γυναίκες πηγαινόρχονταν μόνο και συνόδευαν τα ζώα. Και επειδή δουλεύαμε όλη τη Μεγάλη Σαρακοστή, τη Μεγάλη Εβδομάδα όλο το χωριό ήταν στο πόδι, έβλεπες μόνο γαϊδάρους να κουβαλούν ακόνια από τις ακονιές. Μια φορά έβγαλα 250 τόνους».¹⁷⁶

Στο λιμάνι τα αγόραζε ο μεσάζων για λογαριασμό ντόπιων ή ξένων εμπόρων. Τα συγκέντρωνε σε μεγάλους σωρούς και άρχισε η διαδικασία συσκευασίας τους. Για να μην τρίβονται μεταξύ τους και να μη σπάνε, φρόντιζαν να τα συσκευάζουν μέσα σε βαρέλια με σκίνους και άλλους θάμνους, τους οποίους μετέφεραν επίσης στην παραλία. Με μικρά σκάφη τα μετάφεραν πιο μέσα στη θάλασσα, όπου περίμεναν μεγάλα ιστιοφόρα 300-400 τόνων και άρχισε το ταξίδι του ακονιού σε ξένες αγορές: την Αγγλία, τη Γαλλία, την Αίγυπτο, την Τουρκία...

Στα ορεινά χωριά της ίδιας επαρχίας λειτούργησε μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μια ιδιαίτερη μορφή ανταλλαγών. Με ασκιά μετέφεραν κρασί στα χωριά του Μεραμπέλλου και το αντάλλαζαν με τοπικά προϊόντα, συνήθως αμύγδαλα. Από τους Ελουδιανούς έπαιρναν και ακονόπετρες.

---

¹⁷⁶ Μέσα στην ένταση του μεταφορικού έργου δεν έλειπαν τα απρόοπτα. Ο Μ. Μακράκης (2003: 8) διασώζει ένα ενδιαφέρον περιστατικό: «Καμιά φορά έβαζαν και μια καλούπα (καλής ποιότητας ακόνι) μεσοσώμαρα και την πετούσαν στο χωράφι ντως για να την πουλήσουν αργότερα. Μια φορά κουβαλούσαμε ακόνια από τα Πεζούλια. Οι μεταφορείς με τα ζώα ήταν επτά. Οι έξι πήγαιναν μαζί, ο έβδομος, που ήταν γυναίκα, 30 μέτρα παραλίσω. Μου λέει κάποιος: Θωρείς την τάδε που καθυστερεί, στου Πουλή το χωράφι κατεβάζει κανένα ακόνι. Όταν τέλειωσαν τους πλήρωσα. Πήγα να διαπιστώσω αν ήταν αλήθεια. Πραγματικά όσους δρόμους είχε κάνει, τόσα ακόνια είχε πετάξει...» (αφήγηση Δ. Β. Αρναουτάκη).

12. Κατεργασία. Η αντικατάσταση των χεριών

Η θέρμανση των ακονιών δεν σταματά στη διαδικασία εξόρυξης. Οι προβιομηχανικές μέθοδοι κατεργασίας περιελάμβαναν τη λείανσή τους με τα χέρια. Η εργασία αυτή έχει ξεχαστεί σήμερα. Οι πληροφορίες που αντλούμε προέρχονται και πάλι από αφηγήσεις. Μέχρι και τη δεκαετία του 1930 όσοι ήθελαν να κατεργαστούν ακόνια για δική τους χρήση και να προσδώσουν σ' αυτά λεία επιφάνεια τα έβαζαν στο φούρνο όταν έψηναν ψωμί. Μαζί με το ψωμί φούρνιζαν και τα ακόνια. Φρόντιζαν δηλαδή να μην τα εκθέτουν σε πολύ υψηλές θερμοκρασίες αλλά να τα θερμαίνουν «όση ώρα ήθελε το ψωμί να ψηθεί». Στη συνέχεια, όπως ήταν ακόμη ζεστά, τα έτριβαν πάνω σε άμμο θαλάσσης. Όσο πιο λεπτή ήταν η άμμος τόσο πιο λεία και στιλπνή γινόταν η επιφάνεια τους.

Η κατεργασία των ακονιών σε άμμο διαρκούσε για μεγάλα χρονικά διαστήματα τα οποία δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν σήμερα με ακρίβεια. Οι ακονάδες δεν μπορούν να ερμηνεύσουν τη θέρμανσή τους στο φούρνο, πιστεύουν όμως ότι έτσι «μαλάκωναν». Κατά τον ίδιο τρόπο πιστεύουν ότι αποκτούν μεγαλύτερη σκληρότητα όταν ψυχθούν ξανά. Η κατεργασία των ακονιών με αυτόν τον τρόπο περιγράφεται ως πολύ κουραστική, παρά το γεγονός ότι διάλεγαν τα καλύτερα κομμάτια, τα πιο λεία, για να τα κατεργαστούν.

Οι πληροφορητές θυμούνται περιπτώσεις που οι παλαιότεροι έτριβαν στην άμμο κάποια ακονόπετρα για μια ολόκληρη μέρα μέχρι να αποκτήσει την επιθυμητή στιλπνότητα. Δεν υπάρχουν, όμως, μαρτυρίες για μαζικότερη κατεργασία. Απλώς, καθένας φρόντιζε να λειαινεί ένα κομμάτι ακόνι για το σπίτι και τις δουλειές του. Ακόμη και αυτά που διέθεταν στην αγορά με τη μέθοδο της ανταλλαγής προϊόντων ήταν ακατέργαστα. Είναι σημαντική η παρατήρηση ότι «το ακόνι χρησιμοποιείται και έτσι που βγαίνει από τη γης».

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εμφανίστηκαν οι πρώτοι προβληματισμοί για βιοτεχνική επεξεργασία των ακονιών. Χωρίς καμιά προηγούμενη εμπειρία και χωρίς τη γνώση ανάλογων παραδειγμάτων, παρατηρήθηκε ενδιαφέρουσα προσαρμογή της χειρωνακτικής επεξεργασίας στη μηχανοκίνητη (Μακράκης 2003). Λίγο μετά το 1955 τρεις Ελουντιανοί που ασκούσαν μεταπρατικό εμπόριο ακονιών, οι Βασίλης Αρναουτάκης, Κωστής Αρναουτάκης και Κωστής Μαυρικάκης, αποφάσισαν να εγκαταστήσουν βιοτεχνία κατεργασίας της ακονόπετρας κοντά στον τόπο εξόρυξής της. Και επειδή δεν υπήρχε δίκτυο παροχής ηλεκτρικής ενέργειας στην περιοχή χρησιμοποίησαν πετρελαιομηχανή. Έδιναν κίνηση σε μηχανήματα κοπής μέσω ιμάντων

και ειδικευμένοι εργάτες έκοβαν με τροχό τις ακονόπετρες σε μικρά παραλληλεπίπεδα κομμάτια. Με μιάντες έδιναν κίνηση και σε μια στρογγυλή μεταλλική βάση που την ονόμασαν «αλώνι». Πιθανώς εμπνεύστηκαν αυτή τη μορφή επεξεργασίας από την παλαιότερη τεχνολογία λείανσης των μαρμάρων. Το «αλώνι» δεν ήταν σταθερό αλλά περιστρεφόμενο και είχε διάμετρο γύρω στο 1,5 μ. Η ακατέργαστη ακονόπετρα τοποθετούνταν στην περιστρεφόμενη βάση, πάνω στην οποία υπήρχε λεπτό στρώμα άμμου που, με την περιστροφή, έκανε λεία και στιλπνή την επιφάνεια του ακονιού. Επειδή αναπτύσσονταν φυγόκεντρες δυνάμεις, φρόντισαν να κλείσουν την περιστρεφόμενη βάση με περιμετρική λαμαρίνα ύψους 10 εκ.

Η επιχείρηση απασχόλησε μικρό αριθμό εργατών, κατά κανόνα σχετικών με το ακόνι. Ένας άνοιγε (ξεπλάκιζε) τις ακονόπετρες, δυο έκοβαν στα μηχανήματα κοπής και ένας φρόντιζε για την περιστρεφόμενη βάση (αλώνι), τοποθετώντας ακονόπετρες πάνω σ' αυτήν. Η άμμος, ανακατεμένη με νερό, έπεφτε από ειδικό μηχανισμό πάνω στη βάση. Ο υπεύθυνος του «αλωνιού» παρακολουθούσε τα ακόνια ώστε να μη «φαγωθούν» από την άμμο. Η εργασία απαιτούσε ιδιαίτερη προσοχή επειδή τα ακόνια δεν έχουν την ίδια φυσική συμπεριφορά και δεν χρειάζονταν τον ίδιο χρόνο κατεργασίας. Συνήθως τα λείαιναν και από τις δυο πλευρές. Η διαδικασία περιγράφεται από εργάτη της εποχής (Μιχ. Ζερβός):

«Αφού έφερναν τ' ακόνια στη βιοτεχνία, ο εργάτης έπαιρνε τ' ακόνι και το άνοιγε με το κοπίδι εκεί που ήτανε η κοπή, οι μπένες, γιατί τ' ακόνι δεν ήτανε ποτέ μονιασμένο ένα, ήτανε μερίδες-μερίδες. Αφού το άνοιγε ο εργάτης το 'παιρνα εγώ που ήμουνα κόφτης, το 'βανα στον τροχό και το 'κοβα στσι διαστάσεις που μας το παράγγελναν, το 'δινα στη γυναίκα και το 'βανε στ' αλώνι. Γέμιζε τ' αλώνι (μια λαμαρίνα 1-2 μ. διάμετρο), ταιριάζαμε γύρω-γύρω τ' ακόνια, έτρεχε η άμμος, τα λείαινε και η γυναίκα τα γύριζε από την άλλη πλευρά. Άμμο φέρναμε από το Ηράκλειο, πηγαίναμε νύχτα και τηνε φορτώναμε. Το μυστικό ήτανε ότι έπρεπε να χρησιμοποιήσουμε λεπτή άμμο γιατί η χοντρή δημιουργούσε τραχιά επιφάνεια. Γι' αυτό κοσκινίζαμε καλά την άμμο. Το ακόνι έπρεπε να είναι γυαλιστερό» (Μακράκης 2003: 10).

Η βιοτεχνία αυτή εγκαταστάθηκε στο Σχίσμα το 1956. Η εκμηχάνιση δεν απέδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, λόγω των αδυναμιών της πετρελαιοκίνησης και της μεγάλης ποσότητας νερού που απαιτούνταν για την ψύξη του «κόφτη», και αποφασίστηκε ο εκσυγχρονισμός της μονάδας: αντικατάσταση της πετρελαιομηχανής με ηλεκτροκινητήρα και μεταφορά της στον Άγιο Νικόλαο όπου υπήρχε ηλεκτρικό δίκτυο. Ωστόσο, παρατηρήθηκαν μεταβολές στο ιδιοκτησιακό καθεστώς που πιθανόν να αποτυπώνουν και τη δυσκολία του εγχειρήματος. Οι Ελουδιανοί θυμούνται πως οι βλάβες των μηχανημάτων ήταν συχνές και οι επισκευές χρονοβόρες. Με τον

εξηλεκτρισμό της υπαίθρου στα τέλη της δεκαετίας 1960 αποφασίστηκε η επανεγκατάσταση της μονάδας στην Ελούντα.

Σήμερα αυτή η μορφή επεξεργασίας αποτελεί και τη μόνη βιοτεχνική-μεταποιητική δραστηριότητα σχετική με τα ακόνια στην Ελούντα. Ο Βασίλης Αρναουτάκης επιμένει να κατεργάζεται τα ακόνια έχοντας αντικαταστήσει την πετρελαιομηχανή του παππού του, ενός εκ των αρχικών συνεταιρίων, με ηλεκτρική εγκατάσταση. Η διαδικασία, όμως, δεν διαφέρει: το ακόνι τεμαχίζεται και αποκτά το επιθυμητό παραλληλόγραμμο σχήμα και τις κατάλληλες διαστάσεις, όχι σταθερές. Μετά την κοπή ακολουθεί η λείανση μέσα στο περιστρεφόμενο αλώνι (Μακράκης 2003, Μαμάκης 2004). Ωστόσο, ο ιδιοκτήτης δεν αγοράζει ακονόπετρες, αρκείται σε αυτές που εξορύσσει ο ίδιος, δηλαδή πολύ μικρές ποσότητες τις οποίες διαθέτει μέσα στα όρια του οικισμού.

Τις μεγαλύτερες ποσότητες ακονόπετρας απορροφά σήμερα η βιομηχανία ιδιοκτησίας Περάκη στη βιομηχανική περιοχή Ηρακλείου. Και σ' αυτήν την περίπτωση πρόκειται για τη συνέχεια μιας επιχειρηματικής δράσης που αρχίζει στα τέλη του 19^{ου} αιώνα από την Ελούντα. Ο παππούς του ήταν Ελουδιανός και είχε ασχοληθεί με εμπόριο ακονόπετρας. Και η μονάδα αυτή στηρίζεται στην ίδια ακριβώς λογική: στην κατεργασία με άμμο, αν και σε πιο εκσυγχρονισμένη μορφή. Τα ακόνια φτάνουν στο εργοστάσιο σε παλέτες. Ένας εργάτης τα κόβει σε χαλύβδινο τροχό στον οποίο είναι ενσωματωμένοι αδαμάντινοι κύβοι. Η φθορά του μετάλλου, όμως, λόγω σκληρότητας του ακονιού, είναι ταχύτερη (η διάρκεια ζωής του είναι μόλις 3 εργάσιμες ημέρες). Το μέγεθος των κομματιών ποικίλει. Μπορεί να είναι πολύ μικρά (5X5 εκ.) ή πολύ μεγάλα (γύρω στα 30X10 εκ.), όπως αυτά που χρησιμοποιούν τα κρεοπωλεία. Ωστόσο, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για τυποποιημένο μέγεθος ή σχήμα. Σχεδόν κανένα ακόνι δεν έχει ακριβώς ίσες διαστάσεις με κάποιο άλλο.

Μικρά ή μεγαλύτερα κομμάτια ακονόπετρας με ανώμαλες επιφάνειες ή που δεν επαρκούν για τη δημιουργία τελικού προϊόντος κονιορτοποιούνται σε ειδικό σπαστήρα. Είναι το υλικό που χρησιμοποιούν τα εργοστάσια ωρολογίων της Ελβετίας.

Μια εργάτρια παραλαμβάνει τα κομμάτια από τον «κόφτη» και τα τοποθετεί πάνω σε χαλύβδινη κυλινδρική κινούμενη βάση, το λειαντήριο. Η λογική λείανσης αποτελεί εξέλιξη της χειρωνακτικής κατεργασίας που εφαρμοζόταν κατά την προβιομηχανική εποχή στην Ελούντα. Λεπτό στρώμα βρεγμένης άμμου (υπάρχει συνεχής ροή νερού) αφαιρεί τα προεξέχοντα μέρη και δημιουργεί την επιθυμητή στιλπνότητα. Στη συνέχεια τα ακόνια συσκευάζονται και εξάγονται.

13. Υλική μνήμη και συμβολικοί κώδικες

Οι σύγχρονες προσεγγίσεις ορίζουν τη «βιογραφία» της υλικής κουλτούρας ως «πολιτιστική βιογραφία των υλικών»,¹⁷⁷ μέσα από την οποία προκύπτουν ολοκληρωμένες οπτικές θέασης της μελετώμενης κοινωνίας, με συμβολικούς κώδικες και νοήματα. Σύμφωνα με τον I. Kopytoff, από τα αντικείμενα που χρησιμοποιεί μια κοινότητα μόνο μερικά μπορούν να χαρακτηριστούν ως «αγαθά». Και αυτό εξαρτάται κυρίως από τις ατομικές – προσωπικές θεάσεις και από τη χρονική συγκυρία. Ένα αντικείμενο μπορεί να το βλέπει κανείς με άλλο τρόπο τη μια στιγμή και με άλλο τρόπο την άλλη. Η «βιογραφία» του ακονιού περιλαμβάνει τη διαδρομή, από την εξόρυξη μέχρι τη μεταφορά του, τη φόρτωση, και το «ταξίδι» του. Πέρα απ' αυτά, όμως, στα χέρια του τελικού χρήστη μπορεί να είναι ένα απλό εργαλείο ή να φορτισθεί με συναισθηματικά συμφραζόμενα, όπως συμβαίνει σε κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από ειδικές σχέσεις με τα όπλα.

Στην Ελούντα η ακονόπετρα συνθέτει έναν ιδιότυπο κώδικα υλικών και συναισθηματικών αξιών. Θεωρείται είδος που διαφοροποιεί την κοινότητα από άλλες. Το γεγονός ότι δεν συναντήσαμε παλαιότερα ακόνια στα ελουδιανά σπίτια ίσως οφείλεται στην αφθονία της πρώτης ύλης. Ωστόσο, όλοι μιλούν με νοσταλγία γι' αυτά που είχαν λειανθεί χωρίς μηχανικά μέσα κατά την προβιομηχανική εποχή. Οι ακονάδες δεν παραλείπουν να τονίζουν τη χρηστικότητα της ακόνης: «Όχι πες μου, ποιος μπορούσε να δουλέψει χωρίς ακόνι; Ο τσαγκάρης; Ο ράφτης; Ο κουρέας; Ο μαραγκός; Ο αγρότης;»

Συμβολικό χαρακτήρα φαίνεται να προσλαμβάνει το ακόνι σε κοινωνίες που δεν το παράγουν και η προμήθειά του είναι δύσκολη. Σημαντική για την εξέταση της «υλικής μνήμης» είναι η φόρτιση των ακονιών με οικογενειακές μνήμες. Αυτός που κληρονομούσε το μαχαίρι του πατέρα έπαιρνε και το ακόνι. Η φόρτιση αυτή δημιουργεί «συναισθηματική υπεραξία» παραπέμποντας σε μια διαλεκτική σχέση με γεγονότα ιστορικά ή κοινωνικά. Η ακονόπετρα ακολουθεί την ιστορία του μαχαριού και συχνά αποσυνδέεται από τα απλά χρηστικά συμφραζόμενα.

Στο παράδειγμα της Ελούντας τα εξορυκτικά εργαλεία θεωρούνται σήμερα παρακαταθήκες που αφήνει το παρελθόν της κοινότητας, όπως συμβαίνει με πολλά «παραδοσιακά» είδη τα οποία εκτίθενται στα λαογραφικά μουσεία.

---

¹⁷⁷ Kopytoff 1986, Attfield 2000, Myers 2001.

13.1. Ακόνη και «πατριά»

Το εθνικό κληρονομικό δίκαιο που ισχύει ακόμη στις ορεινές περιοχές της Κρήτης καθορίζει μεταξύ άλλων και τους όρους με τους οποίους η πατριά διαιωνίζει τα συμβολικά της χαρακτηριστικά. Το όπλο κληρονομείται από ένα παιδί το οποίο ορίζει είτε ο ίδιος ο πατέρας, όταν είναι στη ζωή, είτε η οικογενειακή σύναξη. Μαζί με το όπλο κληρονομούνται και όλα τα υλικά που συνδέονται μ' αυτό, όπως είναι η γεμιστήρα. Το ίδιο συμβαίνει και με το μαχαίρι. Δεν διαχωρίζεται ποτέ από τη θήκη και από το ακόνι. Θεωρούνταν συμπλήρωμα της πολεμικής εξάρτησης και ο κάτοχός του το έφερε πάντα μαζί του σε έντονες περιόδους, όπως ήταν οι τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Σε οικισμό της Δίκτης (Κερά) συναντήσαμε ηλικιωμένο κάτοικο που εξακολουθεί να έχει πάντα μαζί του ακόνι μαζί με ένα μικρό μαχαίρι. Και οι Ελουντιανοί θυμούνται δερμάτινες ανδρικές ζώνες που υπήρχαν στην περιοχή μέχρι τη δεκαετία του 1970 με ενσωματωμένη θήκη για το ακόνι.

Στις ιδιωτικές συλλογές κρητικών μαχαιριών μπορούμε να διαγνώσουμε τη μακρά πορεία που ακολούθησαν από το βαθμό της φθοράς που έχουν υποστεί. Συζητώντας με τον συλλέκτη κ. Ευτύχη Τζιρτζιλάκη, πληροφορήθηκα ότι σε μεγάλο αριθμό μαχαιριών τα ίχνη των ακονισμάτων είναι έντονα, καθώς μεγάλο μέρος του μετάλλου έχει «φαγωθεί». Ωστόσο, ο ίδιος δεν έχει αποκτήσει καθόλου ακόνια, πράγμα που μπορούμε να αποδώσουμε στη «μετάπτωση» των αντικειμένων. Το μαχαίρι πωλείται στον παλαιιοπώλη ή στο συλλέκτη επειδή δεν έχει πλέον τη συναισθηματική αξία που είχε στα χέρια της οικογένειας. Το φαινόμενο είναι πολύπλοκο και όχι άσχετο με την αστικοποίηση του αγροτικού χώρου. Για τη μελέτη μας είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι η αποσύνδεση του μαχαιριού ως οικογενειακού κειμηλίου από ποικίλα συμφραζόμενα (ιστορικά, συναισθηματικά, ηθικά) σημαίνει και την αποσύνδεση των υλικών που το συνοδεύουν. Η αποφόρτιση αυτή υποβαθμίζει το ακόνι από αντικείμενο υλικής κουλτούρας σε απλό εργαλείο.

13.2. Το ακόνι ως τάμα

Μερικές φορές η ακονόπετρα της Ελούντας αποκτά ένα ειδικό συμβολικό περιεχόμενο το οποίο δεν έχει σχέση με τη φύση του υλικού, ούτε με τις ιδιότητές του, αλλά με τις σχέσεις ανάμεσα σε ανθρώπους ή ανάμεσα στον άνθρωπο και το θείο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των ακονιών καλής ποιότητας που αφιερώνονταν μέχρι και πριν από λίγες δεκαετίες στις εκκλησίες του χωριού. Κατά τις πρώτες ημέρες της κάθε εξορκτικής περιόδου (Μεγάλη Σαρακοστή και φθινόπωρο) μπορούσε να δει κανείς

κατοίκους να κατευθύνονται στην εκκλησία κρατώντας κομμάτια ακονιού. Τα άφηναν εκεί και ο ιερέας φρόντιζε για την εκποίηση τους. Με τη μέθοδο του εκκλησιαστικού πλειστηριασμού οι ακονόπετρες απέδιδαν στους ναούς χρήματα τα οποία διαχειριζόταν η εκκλησιαστική επιτροπή.

Η πρώτη πληροφόρησή μας για τη διαδικασία αυτή ανέφερε ότι πρόκειται για τάματα που γίνονταν για διάφορους λόγους (υγεία του αφιερωτή κ.α.). Κατά τη διάρκεια της αυτοψίας σε λατομείο της περιοχής πληροφορηθήκαμε ότι τα περισσότερα από τα τάματα είχαν ως αφετηρία τη δυσκολία εξόρυξης των ακονιών («κοιτάζαμε την εκκλησία και λέγαμε, “Παναγία μου, και να βγει η ακονιά να σου φέρω ένα...”»). Πρόκειται για μια ιδιαίτερη περίπτωση προσφοράς απαρχών που φαίνεται ότι συχνά αποτελούσε πάγια εθιμική πρακτική για τους εξορύκτες της Ελούντας.¹⁷⁸

Η προσφορά απαρχών ή ταμάτων ερμηνεύεται από τους κατοίκους ως αναζήτηση της συνδρομής των αγίων στη δύσκολη δουλειά του λατόμου. Με την κίνηση αυτή ο λατόμος φαίνεται να αισθάνεται ότι προχωρά σε μια μορφή «σύμβασης» με το υπερφυσικό, καθιστά το υπερβατικό στοιχείο συνεργό και συμμετοχο, πρακτική μάλλον συνηθισμένη στις παραδοσιακές κοινωνίες (Αλεξιάδης 1987). Επομένως, αναμένει τη συνδρομή προσπαθώντας να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες της εργασίας του.

13.3. Συναλλακτικό είδος

Παρακολουθώντας τη διαδικασία εξόρυξης με τη χρήση φωτιάς, ένας εκ των παρισταμένων, μεσήλικας και παιδί παλιού ακονά, εξέφραζε τον ενθουσιασμό του όταν άκουγε τους κρότους που σήμαιναν πως το στρώμα του πετρώματος είχε αποκολληθεί. Πιο εκδηλωτικός ήταν όταν είδε την πρώτη μεγάλη πλάκα ακονόπετρας να εξορύσσεται και ένα μικρότερο κομμάτι να αποσπάται από το αρχικό. Ψιθύρισε ότι αυτό το κομμάτι «αξίζει μισό μπουκάλι ρακή». Η λεπτομέρεια αυτή έγινε αιτία να αποκαλυφθεί μια ακόμη πτυχή της ανταλλακτικής αξίας της ακόνης: Όταν «έβγαινε» η ακονιά, κάθε εξορύκτης ή εργάτης μπορούσε να πάρει ένα κομμάτι και να πάει μ' αυτό στο καφενείο. Και επειδή αυτό συνέβαινε συστηματικά, ο ιδιοκτήτης του καφενείου γινόταν έμπορος ακονιών: «Στο τέλος της χρονιάς ο καφετζής βρισκόταν να έχει τα περισσότερα και τα καλύτερα ακόνια».

Αν και το οργανωμένο εμπόριο φαίνεται να ασκείται στην Ελούντα από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα τουλάχιστον, διατηρήθηκαν παράλληλα και άλλες μορφές διάθεσης. Οι

---

¹⁷⁸ Για μια συνολική αναφορά σε ευετηρικές και λατρευτικές απαρχές στην Ελλάδα βλ. Αικατερινίδης 1995, όπου αναφέρεται η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

ακονάδες φόρτωναν σποραδικά τα ζώα τους και οργάνωναν μονοήμερα ή πολυήμερα ταξίδια σε διάφορες περιοχές της ανατολικής Κρήτης. Αντάλλασσαν τα ακόνια με αγροτικά προϊόντα (δημητριακά, όσπρια, κρασί). Σε πιο πρόσφατες εποχές συνήθιζαν να ανταλλάσσουν ακόνια με όλα τα προϊόντα τα οποία προμηθεύονταν από τα μπακάλικα του χωριού. Έπαιρναν από το μπακάλικο τα προϊόντα που χρειάζονταν για μια μακρά περίοδο και ξεπλήρωναν τα χρέη τους όταν εξόρυσσαν τα ακόνια.

13.4. Το «Μουσείο ακονιού»

Καθώς το ακόνι εξορύσσεται σε μια περιοχή με έντονη τουριστική ανάπτυξη, οι τοπικοί φορείς σχεδιάζουν τη δημιουργία μουσείων ακονιού και αλατιού. Το γεγονός ότι τα προϊόντα αυτά δεν υπήρχαν σε άλλες κοντινές περιοχές δημιουργεί την αίσθηση της μοναδικότητας του χώρου. Και αυτό ακριβώς αντανακλάται στους ανθρώπους. Η μνήμη της ομάδας είναι μνήμη συλλογική. Επομένως, περιλαμβάνει ακόμη και εκείνους που δεν είχαν ασχοληθεί με το αλάτι ή την ακονόπετρα, οικοδομώντας μian ιδιαίτερη συλλογική ταυτότητα.

Η προσπάθεια προβολής του παρελθόντος της κοινότητας περιλαμβάνει πρωτίστως την ακόνη. Το 1995 ο Προοδευτικός Σύλλογος Ελούντας προχώρησε στην εμβληματοποίηση του ακονιού. Πάνω σε λειασμένες ακονόπετρες χάραξε μια παράσταση ακονά κατά την ώρα της εργασίας, σε σχήμα μεταλλίου. Περιμετρικά χαραχτηκε η φράση «ΧΑΛΚΟΔΑΜΑΝ ΑΚΟΝΑΝ» και στη βάση ο τίτλος του συλλόγου. Τις τοποθέτησε σε κασετίνες και τις πρόσφερε σε «υψηλούς επισκέπτες της Ελούντας» (Μακράκης 2003: 11).

14. Η μετάλλαξη του «ευτελούς» ασβεστόλιθου

Οι πλακώδεις ασβεστόλιθοι που εξορύσσονται μαζί με τις ακονόπετρες και στοιβάζονται σε χώρους κοντά στις ακονιές ως υποπροϊόντα της εξόρυξης χωρίς υλική αξία χρησιμοποιήθηκαν ευρέως στην οικοδομή και στο χτίσιμο μαντρότοιχων στους οικισμούς της Ελούντας. Το εθνικό δίκαιο επέτρεπε στον κάθε Ελουδιανό να πάρει πέτρες χωρίς να καταβάλει αποζημίωση στον ιδιοκτήτη ή στον εκμισθωτή της ακονιάς. Ίσχυσε, δηλαδή, το ίδιο εθνικό δίκαιο που σχετίζεται με τη συλλογή βρώσιμων χόρτων και σαλιγκαριών, η οποία είναι ελεύθερη. Η έρευνα στα πετρόχτιστα σπίτια της Ελούντας δικαιώνει τους ακονάδες που τονίζουν ότι «σχεδόν όλα τα σπίτια εδώ έχουν χτιστεί από τις ακονιές».

Οι ασβεστόλιθοι –υποπροϊόντα των εξορύξεων ακονιών- έχουν χρησιμοποιηθεί σε μεγάλη έκταση στο χτίσιμο των τοίχων. Άλλωστε και η ίδια η μορφή τους προσφέρεται για χτίσιμο (με μικρή επεξεργασία μπορούν να αποκτήσουν σχεδόν παραλληλόγραμμο σχήμα). Εντυπωσιακοί είναι οι λίθοι που έχουν χρησιμοποιηθεί ως παραστάδες σε πόρτες και παράθυρα και που δεν προέρχονται από ακονιές, αλλά από λατομεία ασβεστόλιθου.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η οικοδομική τεχνολογία είχε αλλάξει ουσιαστικά στην Ελούντα και η χρήση τσιμέντου επεκτεινόταν διαρκώς. Από τη δεκαετία του 1960 είχε αρχίσει η διάδοση του τούβλου, εκτοπίζοντας την πέτρα από τις νέες κατασκευές. Η εικόνα αυτή διαφοροποιήθηκε από τη δεκαετία του 1970. Καθώς είχε αρχίσει η εγκατάσταση τουριστικών μονάδων, η πέτρα αποτελούσε στοιχείο που μπορούσε να δηλώσει διαφορετικά σημαινόμενα. Ο τουρισμός είχε ανάγκη την εικόνα στενής σύνδεσης με τη μορφή του ίδιου του τοπίου. Τα ξενοδοχειακά συγκροτήματα άρχισαν να χρησιμοποιούν όλο και περισσότερη πέτρα, συχνά σε συνδυασμό με υλικό που προερχόταν από κατεδαφίσεις παλαιών κτισμάτων. Όπως λένε οι σημερινοί Ελουδιανοί, ομάδες εργατών αναζητούσαν πελέκια σε κοντινά μοναστήρια, ναούς, ακόμη και στο άλλοτε λεπροκομείο της Σπιναλόγκας. Ο εξωτισμός συναντούσε τον φολκλορισμό, αναπτύσσοντας δυναμικές που έγιναν αφορμή ακόμη και να κατεδαφιστούν παλιά κτήρια, να αφαιρεθούν τζάκια, χειρόμυλοι και ό,τι άλλο μπορούσε να δώσει την εικόνα της σύνδεσης με το παρελθόν του τόπου. Ιδιαίτερη ζήτηση είχαν τα λαξευμένα υπέρθυρα, περιθρώματα, αγιοθύριδα ναών και «ρουκούνια».

Οι σκούροι πλακώδεις ασβεστόλιθοι άρχισαν να χρησιμοποιούνται κατά κόρον στο χτίσιμο εξωτερικών περιβόλων και εσωτερικών τοίχων συνήθως χωρίς στατικό ρόλο.

Η αλλοίωση του φυσικού τοπίου και του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος στην Ελούντα υπήρξε καταλυτική. Το 1961 η απόσταση από τον Άγιο Νικόλαο (10 χιλιόμετρα) χρειαζόταν διαδρομή μιας ώρας με λεωφορείο. Στην περιοχή που κατακλύζεται σήμερα από μεγάλα ξενοδοχειακά συγκροτήματα και ο αριθμός κλινών υπερβαίνει τις 3.000, υπήρχε κατά τη δεκαετία του 1960 μόλις ένα μικρό ξενοδοχείο έξι δωματίων, όπως φαίνεται σε περιηγητικό κείμενο:

«Μια ώρα διαρκεί το ταξίδι από τον Άγιο Νικόλαο στην Ελούντα, είτε με το αυτοκίνητο, είτε με το βενζινόπλοιο. Σαν φτάσεις σ' αυτόν τον όμορφο τόπο, σε περιμένει ακόμη μια έκπληξη. Ένα ωραιότατο πολυώροφο ξενοδοχείο Ύπνου και

Εστιατόριο¹⁷⁹ θα σε βοηθήσουν να χαρής μ' όλη σου την καρδιά και μ' όλη σου την άνεση, μέσα στον κόρφο της λιμνοθάλασσας της Ελούντας τις χαρές μιας σπάνιας διαδρομής».¹⁸⁰

Οι πέτρες από τις ακονιές χρησιμοποιούνταν για το χτίσιμο μαντρότοιχων φέρνοντας μια καινούργια εποχή: το αζήτητο υποπροϊόν ευτελούς αξίας, το «κακό χαράκι» όπως το αποκαλούσαν μέχρι τότε, δεν ήταν πια και τόσο κακό, αφού είχε αρχίσει να ζητείται από τα ξενοδοχεία. Άλλωστε, όλοι οι παλιοί ακονάδες διέθεταν εκτάσεις με απεριόριστες ποσότητες πέτρας κατάλληλης για χτίσιμο, δηλαδή το άχρηστο μέχρι τότε υποπροϊόν των εξορυκτικών δραστηριοτήτων. Οι ιδιοκτήτες των ξενοδοχειακών μονάδων άδειασαν μέσα σε λίγα χρόνια πέτρες συσσωρευμένες για πολλούς αιώνες στις ακονιές κοντά στους οικισμούς, κυρίως εκεί όπου μπορούσαν να φτάσουν φορτηγά αυτοκίνητα. Ο Εμμ. Μαυρικάκης δεν μπορεί να υπολογίσει τις ποσότητες «κακού χαρακιού» που έχει διαθέσει στους ξενοδόχους: «Περισσότερα από 500 αυτοκίνητα έχω δώσει από την εποχή που ανοίχτηκαν οι δρόμοι και μπορούμε να τα μεταφέρομε εύκολα από τις ακονιές».

Κατά την εποχή που χτίστηκαν τα πρώτα ξενοδοχειακά συγκροτήματα οι ακονάδες παρακαλούσαν τους ξενοδόχους και τους εργολάβους να πάρουν ασβεστόλιθους από τις ιδιοκτησίες τους. Καθώς η μεταφορά γινόταν με μεγάλα φορτηγά αυτοκίνητα, οι δρόμοι διευρύνονταν με μηχανήματα, γεγονός που καθιστούσε προσβάσιμο το λατομείο. Το πιο σημαντικό όφελος, όμως, προέκυπτε από το καθάρισμα της ακονιάς. Το άχρηστο υλικό των ακονάδων ήταν πολύτιμο για τους κτίστες και η αφαίρεσή του σήμαινε την εξασφάλιση περισσότερου χώρου και τη διεύρυνση του λατομείου. Σε μεταγενέστερες εποχές υπήρξαν ξενοδόχοι και εργολάβοι που κατέβαλαν κάποιο αντίτιμο για την άχρηστη πέτρα των λατομείων. Ωστόσο, στα βουνά της Ελούντας υπάρχουν ακόμη απεριόριστες ποσότητες πλακωδών ασβεστόλιθων, αλλά η ανυπαρξία οδικών δικτύων καθιστά δύσκολη έως αδύνατη την αξιοποίησή τους στην οικοδομή.

---

¹⁷⁹ Το ξενοδοχείο «Νέα Ελούντα» ή «Μέγαρο», όπως το έλεγαν, είχε χτιστεί στα τέλη της δεκαετίας του 1940, όταν άρχισε να διαφαίνεται η εξέλιξη της περιοχής με την ανάπτυξη του εσωτερικού τουρισμού. Ήταν τριώροφο (ισόγειο, πρώτος και δεύτερος όροφος) και όχι πολυώροφο, όπως λέει το κείμενο.

¹⁸⁰ Α. Μακρινδάκη, «Ελούντα, το καμάρι του Μαραμπέλου. Ομορφιές της Κρήτης», στην *Περιηγητική, μηνιαίο περιοδικό τουρισμού, τέχνης και διαφωτίσεως, όργανο της Ελληνικής Περιηγητικής Λέσχης*, Αθήνα, τ. 35/1961: 29.

Φωτ. 3. Πλακώδεις ασβεστόλιθοι, κατάλοιπα παλαιότερων εξορύξεων.

Φωτ. 4. Εξόρυξη ακόνης με προβιομηχανικές τεχνικές χωρίς χρήση φωτιάς. Ιούλιος 2006.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5
ΤΑ ΛΙΘΟΓΛΥΠΤΑ

Λίθοι φθεγγόμενοι

Η πέτρα – σύμβολο.
Τα σύμβολα στην πέτρα.

1. Λιθόγλυπτα - «αποθήκες» νοημάτων

*Η πέτρα σώζεται αν τη σηκώσουμε από τη λάσπη και τη χτίσουμε ή αν σκαλίσουμε
απάνω της το πνέμα...*

N. Καζαντζάκης, *Ασκητική*

1.1. Ερευνητικοί προσανατολισμοί

Ο πολιτισμός είναι δημόσιος επειδή το νόημά του είναι δημόσιο...
Geertz 2003: 24.

Οι πρακτικές χρήσεις της πέτρας ακολουθούν την εξέλιξη του πολιτισμού με διαφοροποιήσεις ανάλογα με την εποχή και τις κρατούσες αισθητικές και θρησκευτικές αντιλήψεις. Ως σημαντικότερη τομή θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την απαγόρευση των τρισδιάστατων απεικονίσεων του θείου στο χριστιανικό Βυζάντιο και την παράλληλη, γενικευμένη όμως, απαγόρευση της απεικόνισης των μορφών στη μουσουλμανική θρησκεία. Ωστόσο, η πέτρα διακοσμείται σε όλες τις εποχές, η λιθοτεχνία αναπτύσσεται και η επιγραφική εκφράζει τόσο τις συλλογικές όσο και τις ατομικές νοηματοδοτήσεις. Στον ελληνικό χώρο παρατηρείται εντυπωσιακή ανάπτυξη της λιθογλυπτικής κατά τους τελευταίους αιώνες της Οθωμανοκρατίας, με φορείς τις κομπανίες των μαστόρων κυρίως του βορειοελλαδικού χώρου (Σταμέλος 1993: 77) και την ανάπτυξη της μαρμαρογλυπτικής στο Αιγαίο (Πάρος, Χίος), με πιο εντυπωσιακό παράδειγμα εκείνο της Τήνου.

Τα λιθόγλυπτα αποτελούν εκφράσεις μιας συμβολικής γλώσσας, αφού και ο ίδιος ο πολιτισμός έχει θεωρηθεί ως σύνολο εννοιών ενσωματωμένων σε σύμβολα («συνυφασμένα συστήματα ερμηνεύσιμων σημείων», Geertz 2003: 25). Τα μυθολογικά – εθιμικά στοιχεία είναι ενσωματωμένα στις πρακτικές των διαφόρων πολιτισμικών ομάδων προβάλλοντας τα (μάλλον ακατανόητα) σύμβολα των παρελθόντων πολιτισμών σε καινούρια κοινωνικά και πολιτιστικά πλαίσια:

«οι σημασίες μπορούν να “αποθηκευτούν” μόνο στα σύμβολα: ένα σταυρό, μια ημισέληνο, ένα φτερωτό φίδι. Τέτοιου είδους σύμβολα, που δραματοποιούνται στην τελετουργία ή αφηγηματοποιούνται στους μύθους, θεωρείται ότι κατά κάποιον τρόπο συνοψίζουν, για όσους ανταποκρίνονται σε αυτά, τη γνώση για το πώς είναι ο κόσμος, την ποιότητα της συναισθηματικής ζωής που στηρίζει και τον τρόπο με τον οποίο οφείλει να συμπεριφέρεται κανείς όσο βρίσκεται σε αυτόν» (Geertz 2003: 134).

Χρησιμοποιώντας τα ερευνητικά εργαλεία της Ανθρωπολογίας και της Αρχαιολογίας, σε συνδυασμό με στοιχεία Ιστορίας της Τέχνης, προσέγγισα το φαινόμενο μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της διατριβής για την πέτρα και τους ανθρώπους της ως τμήμα ενός ευρύτερου συνόλου που αποσκοπεί στην κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Πρόκειται για υλικό επενδεδυμένο με τις αξίες των κοινωνιών που το χρησιμοποίησαν ως εκφράσεις εθμικών κωδίκων και εννοιών που «αποθηκεύονται» σ' αυτό. Παράλληλα, όμως, αντιμετωπίζεται και ως αντανάκλαση μύθων και δοξασιών.

Η μέθοδος συλλογής στοιχείων στηρίχτηκε:

α. στην **καταγραφή – παρατήρηση** λιθόγλυπτων παραστάσεων, σποραδικά σε περιοχές μαστόρων και συστηματικά στην Κρήτη, στις περιοχές Μεσαράς, Αποκορώνου και Μεραμπέλλου, για διαφορετικούς λόγους η καθεμιά.¹⁸¹ Στην περιοχή της Μεσαράς, όπως θα δούμε παρακάτω, πραγματοποιήθηκε εθνογραφική έρευνα με στόχο τη συνολική μελέτη των λιθόγλυπτων.

β. σε **συνεντεύξεις** με πελεκάνους και χτίστες οι οποίοι είτε διατηρούν προσωπικές μνήμες είτε «θυμούνται ως μέλη ομάδων», δηλαδή φορείς της συλλογικής μνήμης

γ. στη **φωτογράφιση** των λιθόγλυπτων

δ. στη **μελέτη εργασιών** και δημοσιευμένων φωτογραφιών λιθανάγλυφων.

1.2. Η πολυπλοκότητα του φαινομένου

Η διερεύνηση των λιθόγλυπτων¹⁸² ως συμβολικών εκφράσεων ακολουθεί τη δυναμική οπτική και όχι τη στατική προσέγγιση. Τα σύμβολα υπόκεινται στην ιστορική δυναμική και νοηματοδοτούνται με διαφορετικό τρόπο από τους χρήστες, ανάλογα με την ηλικία, το φύλο, τις κοινωνικές και τις πολιτιστικές ομάδες. Από μορφολογικής πλευράς εξελίσσονται και διαφοροποιούνται. Ωστόσο, πρέπει να γίνει σαφές ότι η μορφολογική ομοιότητα ενός συμβόλου δεν συνεπάγεται και την κατ' αναλογία ομοιότητα των νοημάτων που εκφράζει, ούτε ομοιότητα του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί και κατανοείται ακόμη και από τα μέλη της ίδιας πολιτιστικής ομάδας. Η θεωρία του Cohen (1985: 30) για τη συμβολική κατασκευή της κοινότητας οδηγεί στον προσδιορισμό των ορίων που σκιαγραφούν και διακρίνουν τις κοινωνικές ομάδες οι οποίες υπάρχουν όχι ως δομές κοινωνικών συστημάτων και οργανισμών αλλά ως κόσμοι εννοιών. Το περιεχόμενο ποικίλει σε σημαντικό βαθμό αλλά η φαινομενική συνοχή της κοινότητας δεν υπονομεύεται από την εσωτερική ανομοιογένεια (Cohen 1985: 20).

Τα σύμβολα που εικονίζονται στα λιθόγλυπτα (στη μεγάλη πλειοψηφία τους βέβαια) αποτελούν δημιουργήματα των κοινωνιών του παρελθόντος και δεν θα μπορούσαν να

---

¹⁸¹ Στη Μεσαρά, τόπο δράσης κυρίως Καρπαθίων μαστόρων, για να διαπιστωθεί το κατά πόσον οι φορείς της μαστορικής παράδοσης επηρέασαν την ανάπτυξη συμβολικών κωδίκων. Στο Μεραμπέλλο λόγω ανάπτυξης τοπικών οικοδομικών εργαστηρίων στην περιοχή, και στον Αποκόρωνα επειδή υπήρξε το μεγαλύτερο κέντρο εξειδικεύσεων στην κατεργασία της πέτρας.

¹⁸² Χρησιμοποιείται ο όρος λιθόγλυπτα επειδή περιλαμβάνει ευρύτερο φάσμα τέχνηρων, ανάγλυφα, χαράγματα και ολόγλυφες κατασκευές.

γίνουν κατανοητά χωρίς το ιστορικό τους πλαίσιο, τις ειδικές συνθήκες κάτω από τις οποίες αναπτύχθηκαν οι κοινωνικές και πολιτιστικές ομάδες, τις συνθήκες κάτω από τις οποίες δημιουργήθηκαν. Το πρόβλημα είναι σύνθετο· το παρελθόν των κοινωνιών που εξετάζουμε δεν είναι κοινό, υπάρχουν ουσιώδεις αποκλίσεις. Η λιθογλυπτική αναπτύχθηκε στις οθωμανικές επαρχίες την περίοδο του Διαφωτισμού, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, και οφείλεται μερικώς στη στροφή προς την αρχαιότητα και την αναζήτηση προτύπων, γεγονός που συνδυάστηκε με την οικονομική ανάπτυξη πολλών περιοχών· τα πρότυπά της όμως, ήταν λαϊκά. Κάτω απ' αυτή τη μορφή επιβίωσε στο νέο ελληνικό κράτος, ενώ η ουσιαστική διαφοροποίηση ανάμεσα στο λαϊκό και το λόγιο επήλθε στα τέλη της δεκαετίας του 1830 με τη διδασκαλία της Γλυπτικής στο Πολυτεχνείο της Αθήνας. Ωστόσο, μεγάλα τμήματα του σημερινού ελλαδικού χώρου τελούσαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα κάτω από διαφορετικά καθεστώτα και εκφράζονταν με διαφορετικούς τρόπους, δεχόμενα διαφορετικές επιρροές (από Ανατολή και Δύση). Στις περιοχές στις οποίες ανιχνεύονται εντονότερα οι δυτικές επιδράσεις, η λαϊκή μη χρηστική λιθογλυπτική επιβίωσε για μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα.¹⁸³

Η λαϊκή λιθογλυπτική εξακολούθησε για πολλές δεκαετίες να λειτουργεί με τους όρους που διέπουν γενικά τη λαϊκή δημιουργία. Πρέπει να διευκρινίσουμε ότι δεν υπήρξε, στις περισσότερες περιοχές τουλάχιστον, αυτόνομη τέχνη· εξαίρεση μπορεί να αποτελέσει μόνο η Τήνος και σε μικρότερο βαθμό άλλα νησιά του Αιγαίου. Οι πελεκάνοι, όπως και οι ζωγράφοι από τους Χιονιάδες της Ηπείρου, ήταν ενταγμένοι σε οικοδομικά εργαστήρια και η εξειδίκευση στην τεχνική της λιθογλυπτικής δεν ήταν αποτέλεσμα δεξιότητας αλλά της εξελικτικής πορείας που ακολουθούσαν οι τεχνίτες· ξεκινούσαν από την κατώτερη βαθμίδα (μαστορόπουλα) και έφταναν στην ανώτερη, που ήταν το πελέκημα της πέτρας. Όπως συμβαίνει σχεδόν πάντα, ούτε αυτός ο κανόνας λειτούργησε χωρίς εξαιρέσεις. Υπάρχουν μαρτυρίες για μαστόρους κατώτερης βαθμίδας που «έπιανε το χέρι τους» και ασχολούνταν περισσότερο με τη λιθογλυπτική (συνήθως ως βοηθοί του πρωτομάστορα που είχε και το γενικό πρόσταγμα).

Η προσέγγιση των κοινωνιών του παρελθόντος με βάση τις γραπτές πηγές συναντά μεθοδολογικά προβλήματα: δεν είναι η κοινωνική πραγματικότητα του παρελθόντος αλλά ο τρόπος θέασής τους από τους συντάκτες των κειμένων, που συνήθως ανήκουν σε

---

¹⁸³ Η διάκριση χρηστικού και διακοσμητικού δεν καλύπτει τις λιθόγλυπτες επιγραφές, τα υπέρθυρα, τα περιθυρώματα και τα άλλα λιθανάγλυφα που συναντάμε στα οικοδομήματα. Δεν είναι μεν χρηστικά, αλλά δεν είναι και μόνο διακοσμητικά, καθώς ο συμβολικός τους ρόλος είναι πολυσήμαντος.

«ανώτερες» τάξεις. Τα κείμενα, επομένως, εξετάζονται από συγκεκριμένες οπτικές γωνίες, ανάλογα με τη θέση του συντάκτη – παρατηρητή. Αποτελούν, όμως, πολύτιμες πηγές πληροφόρησης για γεγονότα για τα οποία η γνώση μας είναι ελλιπής.

Μέσα από τον πολιτισμό μιας κοινωνίας εκφράζεται η συλλογική της ταυτότητα. Τα ίδια τα μέλη αυτής της κοινωνίας ταξινομούν τα νοήματα και εκφράζονται με σύμβολα. Για τη μελέτη τους προσπάθησα να συγκεντρώσω τεκμήρια, να διαβάσω επιστολές (από οικογενειακά αρχεία), αποδείξεις, συμφωνητικά και να καταγράψω προφορικές μαρτυρίες αξιοποιώντας τη μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας.

Μελετώντας τις δομές των κοινωνιών κατά τον 18^ο, 19^ο και 20^ο αιώνα, βρέθηκα μπροστά σε ένα σημαντικό προβληματισμό: ποιον εκφράζουν τα συμβολικά συστήματα που ενσωματώνονται στην κατοικία και στα θρησκευτικά μνημεία; Τους ιδιοκτήτες ή τους λαϊκούς τεχνίτες-δημιουργούς; Ποιος είχε την πρωτοβουλία και ποιος επέλεγε τα σύμβολα; Στα ερωτήματα αυτά δεν είναι εύκολο να υπάρξουν σήμερα ολοκληρωμένες απαντήσεις. Η προσέγγιση στηρίχτηκε σε ανθρωπολογικές και αρχαιολογικές μεθόδους, στην παράλληλη μελέτη πολιτιστικών ομάδων και υλικών καταλοίπων. Η ανθρωπολογική οπτική, συνεπικουρούμενη από την αρχαιολογική, αποτελεί εργαλείο διεύθυνσης στις διαδικασίες των κοινωνικών μετασχηματισμών, στη μεταβλητότητα των αξιακών συστημάτων και των «αποθηκευμένων» νοημάτων. Με την καταγραφή των λιθόγλυπτων προχώρησα σε ταξινομήσεις (χρονολογικές και θεματολογικές) και σε συγκρίσεις.

Ένα άλλο ζήτημα που προέκυψε αφορά στη διασπορά των συμβολικών συστημάτων στο χώρο. Στην πλειονότητά τους οι μαστόροι δεν παρέμεναν κατά τη διάρκεια της περιόδου που ερευνούμε (18^{ος} αιώνας μέχρι σήμερα) στον ίδιο χώρο, αλλά αποτελούσαν μετακινούμενη εργατική δύναμη με δράση σε ευρύτατα τμήματα του ενιαίου οθωμανικού χώρου. Ακόμη και μετά τη διαμόρφωση των εθνικών κρατών οι μετακινήσεις εκτός των συνόρων συνεχίστηκαν, κυρίως σε περιοχές όπως τα Δωδεκάνησα και η Βόρεια Ελλάδα. Μπορούσαν, επομένως να γίνουν φορείς διάδοσης πολιτισμικών σχημάτων και καλλιτεχνικών εκφράσεων; Υπάρχει το ατομικό – προσωπικό στοιχείο; Και σε ποιο βαθμό εκφράζεται; Στην περίπτωση των επιγραφών σε πέτρα ο προβληματισμός είναι εντονότερος. Το δημιούργημα του λιθογλύπτη δεν πληροί μόνο αισθητικά κριτήρια, αυτά που κάνουν αποδεκτό ένα έργο από την κοινότητα, αλλά αποτελεί μέσο πολλαπλής και πολυεπίπεδης επικοινωνίας. Δεν είναι απλά τέχνη με χρηστικό περιεχόμενο, όπως είναι ένα σκεύος, αλλά έργο που εκτίθεται στο δημόσιο χώρο. Πρόκειται για επικοινωνία

- ανάμεσα στα άτομα που συγκροτούν μια κοινότητα ή μια πολιτιστική ομάδα
- ανάμεσα στα άτομα και την κοινότητα
- ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές ή πολιτιστικές ομάδες
- ανάμεσα στο άτομο (ή και συνολικά την κοινότητα) και το φαντασιακό (τις δυνάμεις του καλού ή του κακού που δηλώνονται με τα σύμβολα).

Αρχίζοντας την έρευνα αναζήτησα τις αναλογίες που πιθανώς υπάρχουν, συναντώντας και πάλι την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Στη Στεμνίτσα Αρκαδίας, όπου υπάρχουν σχηματοποιημένοι λίθινοι μαστοί πάνω στον τοίχο της εκκλησίας, πληροφορήτρια τους θεωρεί ως τάμα γυναίκας που δεν είχε αρκετό γάλα για να θρέψει το νεογέννητο παιδί της. Άνδρας πληροφορητής έδωσε εντελώς διαφορετική ερμηνεία: τους συνέδεσε με τη γέννηση του Χριστού και το θηλασμό του. Ένα γνωστό γονιμικό σύμβολο μεταπλάθεται και αλλάζει νοηματοδότηση, ανάλογα με το ποιος το ερμηνεύει. Δεν γνωρίζουμε, βέβαια, πώς ερμηνευόταν το ίδιο σύμβολο σε παλαιότερες εποχές, όταν ο πολιτισμός ήταν κατ' εξοχήν προφορικός.

Σε άλλο οικισμό της Αρκαδίας (Σέρβου) γινόταν έντονα λόγος για ηλικιωμένο μάστορα – λιθογλύπτη που είχε φιλοτεχνήσει μια σκληρή πέτρα και την είχε προσθέσει στην πρόσοψη του σπιτιού του. Επισκέφθηκα το δημιουργό και το έργο του, ένα ανάγλυφο που εικονίζει τον ήλιο της Βεργίνας. Τέτοιο σύμβολο, όμως, δεν είχα συναντήσει μέχρι τότε στην περιοχή. Ο ίδιος δηλώνει ότι το έφτιαξε γύρω στο 1995, εποχή κατά την οποία βρισκόταν σε έξαρση το θέμα της πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, αντιγράφοντας το σχέδιο από εφημερίδα. Το κίνητρό του είναι προφανές. Στην περιοχή του Μεραμπέλλου άλλος μάστορας – λιθογλύπτης, απαντώντας στο ερώτημα (ποιο είναι το τελευταίο έργο του), μου είπε: «Ο Δίας». Είναι μια ανδρική μορφή με γένια σε σκληρό γκρίζο ασβεστόλιθο που του είχε παραγγείλει ξενοδόχος της περιοχής.

Στην πρώτη περίπτωση ο λαϊκός λιθογλύπτης εκφράζει μια προσωπική ιδεολογική στάση· στη δεύτερη μια ιδεολογική στάση του παραγγελιοδότη που προσπαθεί να συνδέσει την παροχή τουριστικών υπηρεσιών με την ελληνική μυθολογία. Όμως, τα δυο αυτά παραδείγματα θέτουν έναν ακόμη προβληματισμό: την πρωτοτυπία της λαϊκής τέχνης όσον αφορά στη λιθογλυπτική. Το θέμα της πρωτοτυπίας έχει συζητηθεί αρκετά μέχρι σήμερα και εξακολουθεί να απασχολεί την έρευνα.¹⁸⁴ Η Κυριακίδου–Νέστορος

¹⁸⁴ Σε παλιότερες θεωρήσεις η λαϊκή τέχνη αντιδιαστελλόταν προς την προσωπική: «έννοιαν της λαϊκής τέχνης λαμβάνομεν αντιδιαστέλλοντες αυτήν προς την προσωπικήν τέχνην [...] Υπάρχει όμως και εις

(1979: 127 κ.ε.) συνδέει την πρωτοτυπία με την «τεχνική ικανότητα και την εμπειρία του δημιουργού», σημειώνοντας ότι οι ωραιότερες παραλλαγές βρίσκονται εκεί όπου η τέχνη παρουσιάζει ιδιαίτερη ανάπτυξη, θεωρώντας τις μεταβολές (ασυνείδητες απλοποιήσεις ή ενσυνείδητες διασκευές) δέσμιες του τοπικού στυλ. Ο Μερακλής (1992: 12) θεωρεί περιορισμένα τα όρια αλλά τονίζει ότι η προσωπικότητα του καλλιτέχνη μπορεί να αλλάξει τις στερεότυπες μορφές:

«πρωτότυπο είναι κάθε φορά το πάθος του ανθρώπου, με το οποίο φορτίζει αυτές τις κοινές μήτρες ή νόρμες ή μορφές. Το πάθος (και άλλα κινήματα της ψυχής) είναι σε σημαντικό βαθμό και μορφοποιό· μπορεί έτσι και την κοινή, τη στερεότυπη μορφή να την αλλάζει».

Ο Δαμιανάκος (2003: 35) αναφέρεται στο γενικότερο πλαίσιο της καλλιτεχνικής δημιουργίας και στην αναζήτηση του «πρωτογενή δημιουργού»:

«έστω και αν η πηγή του πρώτου υποδείγματος είναι συχνά ατομική, το υπόδειγμα αυτό δεν θα παραμείνει ποτέ όπως είναι κατά τη στιγμή της γέννησής του. Κατά την προφορική του διάδοση θα υποστεί ποικίλες μεταμορφώσεις, ώσπου να βρει μια μορφή που να ανταποκρίνεται καλύτερα στους κοινωνικούς, ιδεολογικούς και αισθητικούς κανόνες της επιχώριας κοινωνίας».

Στη σύγχρονη εποχή παρατηρείται ταχεία μετατόπιση από την ανωνυμία του καλλιτέχνη στην επώνυμη δημιουργία. Οι λιθογλύπτες που συνάντησα υπογράφουν τα έργα που φιλοτεχνούν. Όχι μόνο δεν αναπαράγουν μοτίβα αλλά προσπαθούν να βάλουν τη σφραγίδα της προσωπικής δημιουργίας. Στην περίπτωση του άστρου της Βεργίνας ο λιθογλύπτης μένει αδιάφορος μπροστά στο λόγιο προβληματισμό για την πρωτοτυπία, τον οποίο προβληματισμό άλλωστε δεν γνωρίζει. Ωστόσο, οι αισθητικές και ιδεολογικές στάσεις του δεν διαφοροποιούνται από τις στάσεις της συμβιωτικής ομάδας του.

Τα σύμβολα που συναντάμε στην ελληνική λαϊκή λιθογλυπτική της περιόδου μετά την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας εκφράζουν έναν κόσμο με θρησκευτικό προσανατολισμό. Η θεματολογία των κυρίαρχων συμβόλων είναι εμβληματική (περιστέρι, δικέφαλος αετός, σταυρός). Τα σύμβολα επιτρέπουν στα μέλη των ομάδων να αλληλοαναγνωρίζονται, και ειδικότερα στα μέλη των *μιλετιών* (θρησκευτικές οντότητες που αναγνωρίζονταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία). Στα σπίτια των Χριστιανών υπήρχαν διαφορετικοί συμβολισμοί από αυτούς που υπήρχαν στα σπίτια των άλλων θρησκευτικών ομάδων. Μπορούμε να πούμε ότι αυτές οι εμβληματικές πρακτικές δεν είναι καινούργιο κεφάλαιο για τη λιθογλυπτική. Τα ίδια σύμβολα εξέφραζαν κατά την αρχαιότητα ακόμη και διαφορετικές αφηρημένες έννοιες. Μια φτερωτή μορφή

την λαϊκήν τέχνην το άτομον. Το άτομον όμως εις την λαϊκήν τέχνην εκπροσωπεί την ολότητα, τον λαόν εις τον οποίον ο τεχνίτης ανήκει» (Μέγας 1976: 140).

μπορούσε να είναι η Νίκη. Μπορούσε, όμως, να είναι και η Τύχη. Εμείς την αναγνωρίζουμε σήμερα μελετώντας την κάθε εικόνα ως σύνολο νοημάτων. Αλλά το ίδιο ίσχυε και για τον αρχαίο αποδέκτη των νοημάτων: δεν χρειαζόταν να του πει κανείς ποια είναι η Τύχη και ποια η Νίκη επειδή μπορούσε να τις αναγνωρίσει από το περιεχόμενο του οπτικού ερεθίσματος, από τη θέση που είχε καθεμιά μέσα στην εικόνα, από τα πρόσωπα ή τα πράγματα που εικονίζονταν μαζί με τη φτερωτή μορφή, ακόμη και από τη θέση του λιθόγλυπτου στον χώρο· ένα έργο που ήταν φιλοτεχνημένο σε ταφικό ανάγλυφο «μιλούσε» από μόνο του δηλώνοντας το συμβολικό του νόημα. Κατά τον ίδιο τρόπο, βλέποντας μια τρίαينا δεν αντιλαμβανόταν μόνο το αντικείμενο αλλά και τον θεό που ήταν συνδεδεμένος μ' αυτό, τον Ποσειδώνα. Και πέρα από το συμβατικό νόημά τους, τα σύμβολα αποτελούσαν πάντα ερέθισμα για ορισμένη κοινωνική και πολιτιστική συμπεριφορά.

1.3. Συμβολικά συστήματα

Τα λιθόγλυπτα που χρησιμοποιούνται στις οικοδομές (υπέρθυρα, περιθυρώματα και σε άλλα σημεία) είναι σύμβολα και εκφράζουν σε σημαντικό βαθμό τη συμβολική δομή της κοινωνίας που τα δημιούργησε. Η θεώρηση του πολιτισμού ως σύνολο μηνυμάτων ενσωματωμένων σε σύμβολα, δηλαδή ως σύστημα κληρονομούμενων εννοιών που εκφράζονται με συμβολικές μορφές,¹⁸⁵ συνεπάγεται για την εθνογραφική έρευνα διερεύνηση του εννοιολογικού πλαισίου που τα διέπει, προκειμένου να γίνει κατανοητός και ο τρόπος μετάδοσης και αφομοίωσης αλλά και η μεταβλητότητα των συμβολικών συστημάτων. Άλλωστε η κριτική που ασκήθηκε στην αμερικανική συμβολική ανθρωπολογία των Turner, Schneider και Geertz αφορούσε στη γενικότερη θεώρηση των συμβόλων που εμφανίζονταν σε μια διάσταση σχεδόν ανιστορική και «τελείως αποκομμένα από την κοινωνική δράση» (Γκέφου–Μαδιανού 1998: 21). Η δημοσίευση του άρθρου της Ortner (1984) για την ανθρωπολογική θεωρία μετά τη δεκαετία του 1960 έδωσε μια νέα δυναμική στα συμβολικά συστήματα, συνδέοντάς τα με την πράξη και τις κοινωνικές αλλαγές. Στην ουσία η Ortner χρησιμοποίησε μεθοδολογικά εργαλεία από τη θεωρία της «πρακτικής» του Bourdieu καθιστώντας «την πρότασή της δυναμική στο βαθμό που συναρθρώνει το συμβολικό με το κοινωνικό στοιχείο» (Γκέφου–Μαδιανού 1998: 22).

Ο Turner (1967: 31-32) είχε μελετήσει τα σύμβολα και το ρόλο τους στις τελετουργίες προσφέροντας εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία για την κατανόησή τους,

---

¹⁸⁵ Βλ. σχετικά: Geertz (2000).

κάνοντας λόγο για *κυρίαρχα* και *οργανικά* σύμβολα. Τα κυρίαρχα παρουσιάζουν υψηλό βαθμό νοηματικής αυτονομίας. Τα οργανικά αποτελούν μέσα για την επίτευξη των στόχων της κάθε τελετουργίας αλλά δεν παρουσιάζουν νοηματική αυτοτέλεια και γίνονται κατανοητά σε σχέση με τα άλλα σύμβολα.

Η Ortner (2002 [1973]) προχώρησε σε ανάλυση των συμβόλων χρησιμοποιώντας τον όρο «βασικά σύμβολα» και διαχωρίζοντάς τα σε *συνόψισης* και *επεξεργασίας*. Τα *συνόψισης* εμπερικλείουν (συνοψίζουν) μερικές ολοκληρωμένες ιδέες σε ένα πλήρες σύμβολο, και τις εκφράζουν στους συμμετέχοντες με συναισθηματική ένταση και τρόπο σχετικά αμερόληπτο. Ο σταυρός είναι ένα απ' αυτά· η Ortner παραθέτει το παράδειγμα της αμερικανικής σημαίας που εκφράζει και δηλώνει με τρόπο άμεσο έναν τρόπο ζωής. Τα *επεξεργασίας* χαρακτηρίζονται από τη συμβολή τους στη διευθέτηση και ταξινόμηση της εμπειρίας και παρέχουν σε εκείνους που τα χρησιμοποιούν προσανατολισμό και στρατηγική (Ortner 2002 [1973]: 161).

Οι νέες τάσεις της Ανθρωπολογίας προχωρούν σε μια σταθερή μετακίνηση

«από τις συλλογικότητες στα άτομα, από το σύστημα στα τυχαία συμβάντα, από τη δομή στη διαδικασία, από το όλον στο μέρος για να δείξει το εφικτό της υπέρβασης των δυισμών αυτών» (Γκέφου–Μαδιανού 1998: 24).

Εφαρμόζοντας τη θεώρηση του Turner για τα σύμβολα (Turner 1967, Turner 1969, Turner 1975) σε ένα διαφορετικό πλαίσιο από αυτό των τελετουργιών τις οποίες είχε μελετήσει,¹⁸⁶ εξετάστηκαν όχι μόνο τα ίδια τα σύμβολα που απαντώνται χαραγμένα στην πέτρα, αλλά και το ανθρωπολογικό και το κοινωνικό πλαίσιο που τα διέπει. Για να κατανοηθεί πληρέστερα ένα σύμβολο πρέπει να μελετηθούν οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις της ομάδας που το βιώνει, η λειτουργική διαδικασία (μέσα από παρατήρηση διερευνάται η δομή και η σύνθεση της ομάδας, τα συναισθήματα που προκαλεί, καθώς και ομάδες οι οποίες αποκλείονται από την αλληλεπίδραση με το σύμβολο), και η θέση του μέσα σε ολόκληρο το συμβολικό σύστημα (Turner 1967: 50-51).

Ο Turner κατέταξε τις ιδιότητες των συμβόλων σε τρία νοηματικά πεδία: *ερμηνευτικό* – *λειτουργικό* – *πεδίο «θέσης»*. Πιο συγκεκριμένα:

Η προσέγγιση του *ερμηνευτικού* (*εξήγησις* – *Exegesis* κατά τον Turner) καθίσταται εφικτή ερωτώντας τους πληροφορητές. Στην περίπτωση των τελετουργιών που ερεύνησε ο Turner αναζητείται η τελετουργική συμπεριφορά και η ερμηνεία της με την ανάλυση

---

¹⁸⁶ Σύμφωνα με τον Turner (1967: 19) σύμβολο είναι η μικρότερη μονάδα τελετουργίας που ενσωματώνει τις ιδιαιτερότητες της τελετουργικής συμπεριφοράς.

των μύθων που σχετίζονται μ' αυτές. Ως σημασιολογικές βάσεις πρότεινε α) την εικονική β) την ουσιαστική (φυσικά χαρακτηριστικά συμβολικών αντικειμένων) γ) τη χειροτεχνική (το συμβολικό αντικείμενο ως προϊόν ανθρώπινης δράσης).

Το *λειτουργικό* αποσκοπεί στην αποκάλυψη της έννοιας, η οποία δεν είναι πλήρως γνωστή στα υποκείμενα. Σύμφωνα με τον ίδιο, αυτό επιτυγχάνεται με την παρατήρηση των υποκειμένων κατά την ώρα των τελετουργιών και με ερωτήσεις.

Η «*θέση*» αφορά στη σχέση του κάθε συμβόλου με το σύνολο των άλλων (το συμβολικό σύστημα). Το σύμβολο αποκτά νόημα σε συνάρτηση με τα άλλα (Turner 1967: 50-52).

Όπως είναι φυσικό, η διερεύνηση επεκτάθηκε στο χώρο των τοπικών παραδόσεων, δηλαδή στο αφηγηματικό υπόβαθρο των πολιτιστικών ομάδων, στο βαθμό βέβαια που διατηρούνται ακόμη.¹⁸⁷

2. Επιρροές

Η επικράτηση του Χριστιανισμού έθεσε τέλος στην πλούσια περίοπτη πλαστική που είχε αναπτυχθεί ως τότε στον ελληνικό χώρο. Με τη νέα θρησκεία και τις επιλογές για την απεικόνιση του θείου, η λιθογλυπτική περιορίστηκε στην παραγωγή διακοσμητικών αναγλύφων. Η εμφάνιση της μουσουλμανικής θρησκείας και η απαγόρευση αναπαράστασης της μορφής κατέστησε πιο αυστηρό το πλαίσιο ανάπτυξης της λιθογλυπτικής: κυριαρχούν φυτικές συνθέσεις και πολύπλοκα γραμμικά σχέδια.¹⁸⁸ Από τον όψιμο Μεσαίωνα αρχίζει να παρατηρείται διείσδυση δυτικών προτύπων στις λατινοκρατούμενες περιοχές. Η περίοπτη πλαστική επανέρχεται και επανεκτιμούνται τα μνημεία της αρχαιότητας.

---

¹⁸⁷ Σύμφωνα με τον Mauss, «για να κατανοήσουμε επαρκώς ένα κοινωνικό γεγονός πρέπει να το συλλάβουμε ολικά, δηλαδή από τα έξω ως πράγμα, του οποίου όμως συστατικό μέρος αποτελεί η υποκειμενική κατανόηση (συνειδητή ή ασυνειδητή) την οποία θα αποκτούσαμε αν, όντας αναπόφευκτα άνθρωποι, βιώναμε το γεγονός ως ιθαγενείς αντί να το παρατηρούμε ως εθνογράφοι. Το πρόβλημα είναι να μάθουμε πώς είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί αυτή η φιλοδοξία, η οποία δεν συνίσταται μόνο στο να συλλάβουμε το αντικείμενο ταυτοχρόνως από τα έξω και από τα μέσα, αλλά απαιτεί κάτι περισσότερο: διότι η εσωτερική κατανόηση (του ιθαγενή ή τουλάχιστον του παρατηρητή που αναβιώνει την εμπειρία του ιθαγενή) πρέπει να μεταφραστεί στους όρους της εξωτερικής κατανόησης, παρέχοντας ορισμένα στοιχεία ενός συνόλου το οποίο για να είναι έγκυρο πρέπει να παρουσιαστεί με τρόπο συστηματικό και συντεταγμένο» (Mauss 1990: 33).

¹⁸⁸ Οι Μουσουλμάνοι προέβησαν σε ακρωτηριασμούς αρχαίων αγαλμάτων, αγγίζοντας συχνά τα όρια της φαιδρότητας. Ο Εβλιά Τσελεμπί αναφέρει ότι ένας ομόθρησκός του έκοψε τα γεννητικά όργανα ενός αγάλματος που βρισκόταν τοποθετημένο σε κρήνη στο σημερινό Ηράκλειο: «υπάρχει ένα μαρμάρينو ανθρώπινο άγαλμα. Από τα γεννητικά του όργανα τρέχει νερό και οι περαστικοί σβήνουν τη δίψα τους. Μετά την πτώση της πόλης ένας ηλικιωμένος ατρόμητος γαζής έκανε μια επέμβαση. Περίτμησε το όργανο του αγάλματος μ' ένα τσεκούρι...» (Τσελεμπί 1994: 206).

Η νεοελληνική λαϊκή λιθογλυπτική του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα επηρεάζεται από την Ανατολή και στηρίζεται σε θρησκευτικά πρότυπα, ακόμη και όταν ο χαρακτήρας της είναι κοσμικός· δεν είναι περίοπτη, περιορίζεται στο ανάγλυφο και είναι απλώς διακοσμητική. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των ελληνικών λιθόγλυπτων είναι ανάλογα με τις επιρροές και τις επικοινωνίες που υπήρχαν ανά περιοχή. Γενικά, οι πληθυσμοί που έζησαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα με Δυτικούς (Κρήτη, νησιά Αιγαίου, Ιόνια νησιά, Πελοπόννησος) έχουν επηρεαστεί από τα δυτικά πρότυπα και συχνά παρατηρούμε γόνιμες αφομοιώσεις. Οι κάτοικοι των βόρειων περιοχών, της Μακεδονίας και της Θράκης, έχουν επηρεαστεί σε κάποιο βαθμό από ανατολικά πρότυπα (Φλωράκης 1995: 13).

Όπως κάθε μορφή τέχνης και κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα, έτσι και η λιθογλυπτική «υπακούει» στην ιστορική συγκυρία. Δέχεται επιδράσεις και αλλάζει, όσο και αν αυτές αφομοιώνονται με διαφορετικό ρυθμό από περιοχή σε περιοχή και με διαφορετική ταχύτητα. Ο νεοκλασικισμός, για παράδειγμα, επηρέασε τη μαρμαρογλυπτική της Τήνου, αλλά δεν επηρέασε στον ίδιο βαθμό τα υπόλοιπα λιθογλυπτικά τοπικά «εργαστήρια», ιδιαιτέρως όσα αντιμετώπιζαν την τέχνη αυτή ως τμήμα της οικοδομικής τους δραστηριότητας. Πρέπει να τονίσουμε όμως ότι, σε περιοχές που χρειάστηκε να δουλέψουν και μαστόροι από τη βορειοδυτική Ελλάδα αλλά και Νησιώτες (Τηνιακοί), η διαφορετική απόδοση των μορφολογικών χαρακτηριστικών δεν σημαίνει και σημασιολογική διαφοροποίηση. Τα κοινά ερεθίσματα μορφοποιούνται με διαφορετικούς τρόπους, ανάλογα με τη συλλογική εμπειρία.

Η ελληνική λαϊκή λιθογλυπτική ακολουθεί τους γενικούς κανόνες της ανώνυμης καλλιτεχνικής δημιουργίας· είναι σχηματοποιημένη, συμμετρική, αναδεικνύει το κεντρικό θέμα με αμεσότητα και εκφραστική λιτότητα, ενώ συχνά διακατέχεται από τον «φόβο του κενού». Το κεντρικό θέμα της κάθε παράστασης τονίζεται μέσα από τη θέση του στο χώρο, αλλά και από το μέγεθός του: δεν υποτάσσεται στην κλίμακα και είναι μεγαλύτερο.

Η Τήνος, η Πάρος, η Χίος, η Νάξος, η Άνδρος είναι τα νησιά στα οποία αναπτύχθηκε η λιθογλυπτική σε διάφορες εποχές κατά τη μακρά περίοδο της Οθωμανοκρατίας (Φλωράκης 1995: 12). Τα νησιά αυτά διαδέχτηκαν την Κρήτη που, έχοντας καταληφθεί από τους Οθωμανούς στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, είχε αποκοπεί από το πλούσιο καλλιτεχνικό παρελθόν της. Από τον ηπειρωτικό χώρο διακρίνονται τα μαστοροχώρια της Ηπείρου, της Δυτικής Μακεδονίας, της Πελοποννήσου, αλλά με διαφορετικό εύρος δραστηριοτήτων η κάθε περιοχή και διαφορετική ποιότητα εργασίας.

Οι λιθογλύπτες δεν κατασκεύαζαν μόνο έργα για την οικοδομή αλλά και χρηστικά αντικείμενα, όπως *πετροτύρια* για το τυρί, βρύσες, γούρνες, σκάφες, γουδιά (Φλωράκης 1995: 13). Στην πορεία η Χίος διακρίνεται για το μεγάλο βαθμό των εξειδικεύσεων. Τα λατομεία στα Θυμιανά και στο Λατόμι προσφέρονταν για την άντληση πρώτων υλών, αλλά η τέχνη απέκτησε κυρίως θρησκευτικό χαρακτήρα με έργα υψηλής ποιότητας (άμβωνες κ.λπ.) χωρίς όμως να λείπουν και οι πορτασιές με κοσμική διακόσμηση.

Η Τήνος καταφέρει ένα μεγάλο ποιοτικό βήμα: εξελίσσεται στο σημαντικότερο λιθογλυπτικό κέντρο του ελληνικού χώρου και αποτελεί τροφοδότη της νεοελληνικής γλυπτικής με εξέχουσες μορφές όπως ο Φιλιππότης, οι Βιτάληδες, οι Χαλεπάδες και άλλοι. Η αφθονία του μαρμάρου δημιουργεί συνθήκες σχεδόν καθολικών εξειδικεύσεων ανάμεσα σε οικογένειες Τηνιακών, κυρίως στους οικισμούς Πύργος και Ινστέρνια. Οι μαρμαράδες της Τήνου ακολουθούν συχνά το γνωστό παράδειγμα των περιοδουσών κομπανιών του βαλκανικού χώρου, αλλά με διαφοροποίηση από τους μαστόρους της Βόρειας και της Βορειοδυτικής Ελλάδας· εδώ το κύριο επάγγελμά τους είναι η μαρμαρογλυπτική.

3. Επιλογές συμβόλων

Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπιζόταν το θέμα των επιγραφών στο πρόσφατο παρελθόν (στις τελευταίες χρήσεις τους την εποχή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου) δεν ήταν κοινός. Σήμερα, όμως, δεν είναι δυνατή μια βαθύτερη προσέγγιση καθώς δεν υπάρχουν τεκμήρια και οι προφορικές μαρτυρίες που μπορούμε να συλλέξουμε είναι περιορισμένες. Ελάχιστοι πελεκάνοι που εργάζονταν τότε είναι σήμερα στη ζωή. Επομένως τα συμπεράσματα θα προέρχονταν από μικρό αριθμό προφορικών μαρτυριών και δεν θα μπορούσαν να αντέξουν σε γενικεύσεις. Γι' αυτό προτίμησα να μεταφέρω τις πιο σημαντικές από τις μαρτυρίες των ίδιων των μαστόρων:

«Με ρωτούσαν, τι ξέρεις να κάνεις, τους έλεγα και διάλεγαν. Το αφεντικό ήθελε να γράφω το όνομά του στην πόρτα και τη χρονολογία; Το έκανα. Ήθελε να σκαλίσω σταυρό; Το έκανα. Τότες οι περισσότεροι ήθελαν να φτιάχνουν σταυρούς στις πόρτες και στα παράθυρα. Υπάρχουν πολλά σχέδια που μπορείς να κάνεις, άλλα σε κάθε περιοχή. Αν τους έκανες ένα που δεν το γνώριζαν ντρέπονταν τους άλλους, φοβούνταν μην τους κοροϊδέψει το χωριό».

«Πηγαίναμε με το αφεντικό σε ένα σπίτι που είχε σχέδια ή στην εκκλησία και μου έλεγε, το βλέπεις; σαν αυτό θέλω να το φτιάξεις. Έβαζα τα δυνατά μου να μοιάζει, αλλά έκανα και κάτι δικό μου, ένα σχέδιο μικρό, ένα λουλούδι, ό,τι σκεφτόμουν τότε».

«Εγώ δεν ήμουν τότε πελεκάνος, ο πιο καλός μάστορας σκάλιζε τις πέτρες. Έπαιρνε ένα μολύβι και μολύβωνε το σχέδιο πάνω σε καθαρή πέτρα. Το σκάλιζε με υπομονή, γιατί αν δεν προσέξεις, όλοι οι κόποι πάνε χαμένοι. Τα σχέδια τα διάλεγε ο αφέντης του σπιτικού αλλά οι πιο πολλοί δεν ήξεραν, έκαναν ό,τι έβλεπαν στο χωριό».

«Ό,τι βλέπαμε, αυτό κάναμε. Αν είχε ο ιδιοκτήτης παλιό σπίτι και το είχε χαλάσει για να το ξαναχτίσει, πράμα που γινόταν μόνο αν δεν άντεχε το παλιό, έπαιρνε την παλιά επιγραφή και την έβαζε πάλι πάνω από την πόρτα. Έλεγε, ήταν του παππού μου, είναι και δικιά μου. Έγραφε και το όνομά του αποκάτω».

«Αυτοί που ξέρανε σου έλεγαν ακριβώς τι να κάνεις. Άλλοι φοβούνταν το μάτι κι έβαζαν κάτι για το κακό μάτι, άλλοι έλεγαν πως ο σταυρός τα νικά όλα».

«Δεν έγραφα το όνομά μου, μόνο αν μου άρεσε πολύ το σπίτι παρακαλούσα το αφεντικό να με αφήσει να το κάνω.¹⁸⁹ Οι παλιοί δεν το ζητούσαν. Εγώ σκεφτόμουν ότι θα φύγω, δεν είναι υποχρεωμένος να βλέπει το όνομά μου συνέχεια. Μου έλεγαν οι παλιοί μαστόροι πως έγραφαν το όνομα του πρωτομάστορα μόνο αν το ζητούσε το ίδιο το αφεντικό, ήταν πολλοί που ήθελαν να πουν έτσι το ευχαριστώ».¹⁹⁰

«Όταν ήρθε το τσιμέντο στα χωριά κάναμε καλούπια με ωραία σχέδια. Και το μπετόν ήθελε μαστοριά, το έβλεπες και ήταν χαρτί. Τότε κάναμε τα τελευταία σχέδια, μετά την Κατοχή. Οι άνθρωποι που έχτιζαν ζητούσαν σχέδια. Ύστερα το ξέχασαν».

¹⁸⁹ Σε όλο τον ελληνικό χώρο οι μαστόροι και οι λιθογλύπτες είναι συνήθως ανώνυμοι, γεγονός που δηλώνει την κοινωνική τους θέση αλλά και τη νοοτροπία που είχε επικρατήσει. Στη λαϊκή δημιουργία η ανωνυμία του τεχνίτη δεν είναι εξαίρεση αλλά κανόνας. Μια από τις πιο σημαντικές εξαιρέσεις που γνωρίζουμε είναι ο γλύπτης Μίλιος από το Ζουπάνι, που δούλεψε και στο Πήλιο στα τέλη του 18^{ου}–αρχές 19^{ου} αιώνα (Μακρής 1976: 130-135, Νικήτα-Σκαρτάδου 1977). Μετά την επικράτηση του νεοκλασικισμού και την ανάδειξη της επώνυμης δημιουργίας, τα ενυπόγραφα έργα αυξήθηκαν σε μεγάλο βαθμό. Οι πρωτομάστορες άρχισαν να υπογράφουν τα αρχιτεκτονικά δημιουργήματά τους, επιλέγοντας ως βασικό στοιχείο αυτοπροσδιορισμού το όνομα, το επώνυμο και τον τόπο καταγωγής.

¹⁹⁰ Επιλογή επιγραφών με ονόματα μαστόρων από την Κρήτη (εκτός από δυο περιπτώσεις, στον Κεφαλά και στην Αλφά, οι υπόλοιπες αφορούν σε ναούς):

1841 - Αλφά Μυλοποτάμου: *ΜΑΝΟΛΗΣ ΜΑΣΤΟΡΑΣ ΜΑΗΟΥ 16 1841*

1880 - Κεφαλάς Αποκορώνου: *ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΑΡΑΚΗΣ ΜΑΣΤΟΡΑΣ 1880*

1860 - Κεφαλάς Αποκορώνου: *ΚΤΙΣΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΥΘΙΡΕΟΣ Ε. ΜΑΡΓΑΡΙΤΕΣ*

1862 - Άνω Ασίτες Ηρακλείου: *ΜΑΣΤΟΡΙ ΙΩΑΝΙΣ ΚΟΠΙΔΑΚΙΣ ΠΡΩΤΟΜΑΣΤΟΡΑΣ / ΚΤΗΣΤΗΣ ΜΑΝΟΙΑ ΠΑΠΑ...* (φωτ. 1, σελ. 340).

1950 - Λουτράκι Βιάννου: *ΧΕΙΡ Μ. ΓΕΛΑΣΑΚΗ*

1883 - Γαράζο Μυλοποτάμου: *ΕΚΤΙΣΘΗ ΥΠΟ Μ. ΜΕΛΕΒΥΖΟΤΟΥ / ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟΝ 1883*

1885 - Γαράζο Μυλοποτάμου: *Ο ΤΕΚΤΩΝ ΜΑΡΚΟΣ ΜΑΡΚΙΔΗΣ*

1886 - Δαφνές Ηρακλείου: *ΧΕΙΡ Π. ΧΑΝΙΩΤΑΚΗ* (φωτ. 2, σελ. 340).

1887 - Μυρσίνη Σητείας: *ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ Π. ΜΙΧΕΛΙΔΑΚΗΣ*

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι ο κυριότερος τρόπος επιλογής θεμάτων αφορούσε στην αναπαραγωγή των συμβόλων. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται πλήρως με εξέταση των λιθογλυπτών που σώζονται. Υπάρχουν κοινές ή παραπλήσιες ομάδες συμβόλων που φιλοτεχνήθηκαν σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα, αναπαράγοντας κάποια αρχική (πρότυπη) επιγραφή. Ωστόσο, τα χρονικά διαστήματα κατά τα οποία επικρατούσαν συγκεκριμένα είδη λιθογλυπτών διαρκούσαν μόνο μερικές δεκαετίες, προφανώς όσο δραστηριοποιούνταν σε κάποια περιοχή οι ίδιες ομάδες μαστόρων. Ο σχεδιασμός και η γλυπτική απόδοση επιτρέπουν πιο λεπτομερείς ταξινομήσεις (κατά εργαστήρια και κατά τεχνίτες, ακόμη και αν δεν αναγράφονται ονόματα), σύμφωνα με τα μεθοδολογικά εργαλεία που προσφέρει η Αρχαιολογία και η Ιστορία της Τέχνης. Δεν είναι δύσκολο να εντάξουμε ένα έργο σε συγκεκριμένο «εργαστήριο», να αποδώσουμε ένα ανυπόγραφο έργο σε συγκεκριμένο τεχνίτη ή να ανιχνεύσουμε τις επιρροές που άσκησε σε άλλους τεχνίτες. Το γεγονός ότι η μαστορική, τμήμα της οποίας υπήρξε η λιθογλυπτική, ήταν οικογενειακή δραστηριότητα διευκολύνει την όποια ταξινομητική προσπάθεια.

Οι αναπαραγωγές μοτίβων από νεότερες γενιές λιθογλυπτών διακρίνονται εύκολα από την ποιότητα της εργασίας. Σε γενικές γραμμές, η όποια πρωτοτυπία περιορίζεται· ο κανόνας δεν είναι εύκολο να παραβιαστεί, περισσότερο μπορούμε να μιλήσουμε για «παραλλαγές» (Μερακλής 1992: 12). Αλλά και οι παραλλαγές αποτελούν σημαντικές μαρτυρίες με ποικίλα συμφοραζόμενα: βαθμός εξειδίκευσης, σχεδιαστική πρωτοτυπία, σχεδιαστική και κατασκευαστική ποιότητα.

Η μαρτυρία για τα εθνικά σύμβολα που εμφανίζονται περισσότερο σε εποχές εθνικιστικών εξάρσεων ή σε πολεμικές περιόδους μας δίνει ένα καλό παράδειγμα των διαφοροποιήσεων που παρατηρούνται και εξαρτώνται από το συνολικό πολιτισμικό περιβάλλον. Στη Νεάπολη Μεραμπέλλου συνάντησα χρονολογημένο υπέρθυρο του 1900 σε σκληρό γκρίζο ασβεστόλιθο με δυο εγχάρακτες σημαίες· μια της Κρητικής Πολιτείας και μια ελληνική. Το γεγονός δικαιολογείται, αφού μόλις το 1898, έτος κατά το οποίο πιθανώς σχεδίαζε ο ιδιοκτήτης την ανέγερση της οικοδομής, το νησί είχε αποκτήσει αυτονομία, και οι χριστιανοί κάτοικοί του απέβλεπαν στην ένωση με την Ελλάδα (φωτ. 3, σελ. 341). Στον Κρουσώνα είδα υπέρθυρο με ανάγλυφο βασιλικό στέμμα χρονολογημένο στο 1890· το στέμμα μπορούσε να δηλώσει το ελληνικό βασίλειο και την επιθυμία για ένωση με την Ελλάδα, αφού η Κρήτη ήταν ακόμη τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

4. Η επάνοδος των λιθόγλυπτων

Οι σημερινοί ιδιοκτήτες που ζητούν λιθόγλυπτα για τα υπέρθυρα ή άλλα σημεία των σπιτιών τους καταφεύγουν σε ανεξάρτητα εργαστήρια ή μεμονωμένους μαστόρους, που αναπαράγουν στερεότυπα σχέδια. Η στροφή προς την πέτρα που παρατηρήθηκε κατά τις δυο τελευταίες δεκαετίες, και που συζητήσαμε στο 2^ο κεφάλαιο, είχε άμεσες συνέπειες στον τομέα της λιθογλυπτικής, καθώς άρχισαν να ανοίγουν βιοτεχνίες που αναπαράγουν μοτίβα της λαϊκής τέχνης. Με την εμπορία των λιθανάγλυφων που τοποθετούνται στο δημόσιο χώρο (βρύσες) ή στον ιδιωτικό (τζάκια), έχει χαθεί η ποικιλότητα που χαρακτήριζε τις προηγούμενες περιόδους. Τα μοτίβα είναι πλέον κοινά και το συμβολικό φορτίο που μεταφέρουν έχει μετατοπιστεί σε συστήματα αυτοπαρουσιάσεων και προβολής κοινωνικού στάτους.

Ουσιαστικά η επανεμφάνιση του λαϊκού λιθανάγλυφου συμπίπτει με την περίοδο εντατικοποίησης του τουρισμού, στα τέλη της δεκαετίας του 1970, κυρίως στις Κυκλάδες. Ένα ξεχασμένο είδος επανέρχεται σταδιακά ως λαϊκότερο εκδοχή της νησιώτικης γλυπτικής παράδοσης. Η ζήτηση αυξάνεται καθώς όλο και περισσότερα ξενοδοχεία κατασκευάζουν την εξωτική τους ταυτότητα χρησιμοποιώντας μαρμάρινους φεγγίτες και άλλα είδη, χωρίς την παλαιότερη χρηστική αξία τους.

Στην περιοχή της εθνογραφικής έρευνάς μου για τα λαϊκά λιθόγλυπτα (Μεσαρά) τα σχέδια που συνάντησα είναι προϊόντα τοπικών εργαστηρίων που αναπαράγουν φυτικά ή άλλα μοτίβα, χωρίς την παλαιότερη τυπολογία που ήθελε το σταυρό ως βασικό σύμβολο (φωτ. 4, σελ. 341). Σήμερα σταυρούς συναντά κανείς μόνο σε κτήρια που έχουν ειδική σχέση με τη θρησκεία (ναοί, εκκλησιαστικά κτήρια, γραφεία ενοριών, ενοριακές αίθουσες συνεστιάσεων). Παρατηρείται, όμως, ένα άλλο φαινόμενο το οποίο βρίσκεται σε έξαρση από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Τοπικά εργαστήρια εφοδιάζουν με θρησκευτικά λιθόγλυπτα ενορίες, μοναστήρια και διάφορους πολιτιστικούς φορείς, τα οποία εντοιχίζονται στις εξωτερικές όψεις των ναών (φωτ. 5, σελ. 342). και σε άλλα σημεία του δημόσιου χώρου (π.χ. βρύσες -φωτ. 6, σελ. 342). Μορφολογικά είναι εντελώς διαφορετικά από τα λαϊκά. Είναι λίθινες πλάκες μεγάλων διαστάσεων (ακόμη και περισσότερο από ένα τετραγωνικό μέτρο) και στερεώνονται με μεταλλικούς συνδέσμους.¹⁹¹ Πρόκειται για μια ανάγλυφη μορφή βυζαντινής εικονογραφίας που απεικονίζει μορφές αγίων, συνθέσεις από τον θεομητορικό κύκλο κ.α. Θα μπορούσαμε να τις χαρακτηρίσουμε ως «εικόνες σε πέτρα» και, όσον αφορά στην εικαστική

¹⁹¹ Η τοποθέτηση ανάγλυφων πλακών σε τοίχους δεν είναι καινούργιο φαινόμενο. Τη γνωρίζουμε από τα βυζαντινά χρόνια και αναπτύχθηκε στα χρόνια της Οθωμανοκρατίας στο Άγιον Όρος (Λιάκος 2002: 22).

αντίληψη, «λόγια εκδοχή» της λαϊκής τέχνης. Στο τύμπανο της εισόδου του καθολικού της Μονής Καλυβιανής έχει τοποθετηθεί, ανάγλυφη σε πωρόλιθο, η παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου κατά τον γνωστό εικονογραφικό τύπο, με τον Χριστό να κρατά στα χέρια του ως νήπιο την ψυχή της Θεοτόκου (φωτ. 7, σελ. 343). Στο ίδιο μοναστήρι μια σύγχρονη κρήνη φέρει ανάγλυφη την εικόνα της Σαμαρείτιδος (φωτ. 8, σελ. 343). Στον καθεδρικό ναό του οικισμού Νίβριτος υπάρχει εικόνα του Γενεσίου της Θεοτόκου, στους Βόρους ανάλογη εικόνα των Εισοδίων κ.α. Μπροστά στο Δημαρχείο του Ζαρού έχει τοποθετηθεί ανάγλυφη πλάκα με τη μορφή του Ελ. Βενιζέλου (φωτ. 9, σελ. 344). Στον ίδιο οικισμό παρατήρησα ανάγλυφη παράσταση εμπνευσμένη από την Παλαιά Διαθήκη, τον Ισμαήλ, νόθο γιο του Αβραάμ (φωτ. 10, σελ. 344).

Σε μικρότερη έκταση συναντάμε λιθόγλυπτα των ίδιων εργαστηρίων με θεματολογία «εθνικού» περιεχομένου: ανάγλυφες παραστάσεις με τοπικούς ήρωες και κυρίαρχα σύμβολα, όπως είναι η σημαία και το όπλο των Κρητικών.

5. Ένα εθνογραφικό παράδειγμα

5.1. Η επιλογή του «πεδίου»

Για τη μελέτη των λιθόγλυπτων επιλέχθηκε η περιοχή της Μεσαράς Ηρακλείου Κρήτης για λόγους που θα αναφερθούν στη συνέχεια. Η κυρίως ερευνητική εργασία πραγματοποιήθηκε τον Αύγουστο του 2006 με σειρά ερωτημάτων σε οικισμούς των Δήμων Μοιρών, Τυμπακίου, Αγίων Δέκα, Ρούβα και Ζαρού Κρήτης,¹⁹² τα οποία απευθύνθηκαν σε ιδιοκτήτες σπιτιών με λιθόγλυπτα σύμβολα, αναζητώντας

- το νόημα που αποδίδουν σήμερα σε έργα φιλοτεχνημένα από προηγούμενες γενιές
- τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν τα σύμβολα σήμερα
- τα συναισθήματα που προκαλούν
- τυχόν αποκλεισμούς από αυτά
- το αφηγηματικό τους υπόβαθρο.

Η επιλογή του παραδείγματος βασίζεται σε λόγους μεθοδολογικούς: η περιοχή, που για πολλούς αιώνες ήταν κλειστό σύστημα,¹⁹³ αποτελεί γεωγραφική ενότητα, με πολλά κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Τα χρονικά όρια που τέθηκαν αφορούν στο

---

¹⁹² Οι δήμοι αυτοί αποτελούν μια γεωγραφική ενότητα, εκείνη της Μεσαράς. Στη συνείδηση των κατοίκων χωρίζεται στην Απάνω (δήμοι Αστερουσίων, Κόφινα, τμήμα του δήμου Αρκαλοχωρίου) και Κάτω Μεσαρά. Στην Κάτω εντάσσεται και η υπώρεια περιοχή των σημερινών δήμων Ζαρού και Ρούβα.

¹⁹³ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα (περίπου 1930) η μετάβαση στο πλησιέστερο αστικό κέντρο (Ηράκλειο), ιδιαίτερα από τα νοτιότερα τμήματα, απαιτούσε διανυκτέρευση σε ενδιάμεσους οικισμούς.

διάστημα 1800-σήμερα, καταγράφοντας όμως και τα προηγούμενα που χρησιμοποιήθηκαν κυρίως σε δεύτερη χρήση (ως αρχιτεκτονικά spolia)¹⁹⁴, δεδομένου ότι παρατηρείται ένα σχετικό κενό (απουσία λιθόγλυπτων) κατά τον πρώτο αιώνα της Οθωμανοκρατίας.¹⁹⁵ Ωστόσο, το χρονικό πλαίσιο αφορά στη μελέτη όχι μόνο του υλικού αλλά και της κοινωνικής μεταβλητότητας, όπως και στη στάση των σημερινών πληθυσμών απέναντι στην πέτρα και στα καλλιτεχνικά δημιουργήματα που δεν θεωρούνται «αρχαία».

Ο γεωγραφικός περιορισμός επέτρεψε την καταγραφή, σε μεγάλο βαθμό, των ορατών λιθόγλυπτων στους παραπάνω δήμους. Όσα εντοπίστηκαν φωτογραφήθηκαν και δημιουργήθηκε αρχείο με τις επιγραφές που βρίσκονται σε διάφορα σημεία των οικιών και σε ναούς. Το γεγονός αυτό επέτρεψε μορφολογικές και θεματολογικές συγκρίσεις, καθώς και συγκρίσεις με λιθόγλυπτα άλλων περιοχών Παρόμοιες καταγραφές, αλλά χωρίς το ανθρωπολογικό πλαίσιο και συστηματική αναζήτηση, έχουν πραγματοποιηθεί στις περιοχές Γαβαλοχωρίου (και άλλων οικισμών του Αποκορώνου) και της Νεάπολης Μεραμπέλλου, ενώ σποραδικές φωτογραφίες έχουν γίνει και σε όλες τις άλλες περιοχές της εθνογραφικής έρευνάς μου.

5.2. Χρονολογήσεις. Ιστορικές και κοινωνικές παράμετροι

Η χρονολόγηση των νεότερων λιθόγλυπτων παραστάσεων της περιοχής στηρίζεται στις χρονολογίες που σώζονται (συνήθως εγχάρακτες) σε μεγάλο αριθμό επιγραφών. Για τη χρονολόγηση των υπολοίπων αξιοποιήθηκε η συγκριτική μέθοδος με τον εντοπισμό θεματολογικών, στυλιστικών και τεχνικών ομοιοτήτων. Το σύνολο σχεδόν των οικιακών λιθογλύπτων που σώζονται στην περιοχή καλύπτουν χρονική περίοδο ενός αιώνα: 1830–1930. Μέχρι και τη δεκαετία του 1950 (ίσως και αρχές της επόμενης) υπήρχαν σποραδικές τοποθετήσεις λιθόγλυπτων ή τσιμεντένιων επιγραφών που κατασκευάζονταν με καλούπια. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι οι παλιοί λιθοξόοι αναζήτησαν τρόπους προσαρμογής της τέχνης τους στα καινούργια υλικά και κατάφεραν να δημιουργήσουν καλούπια. Ιδιαίτερη έκταση προσέλαβε το φαινόμενο στην επαρχία Βιάννου με την κατασκευή τσιμεντένιων κωδωνοστασίων.¹⁹⁶ Το φαινόμενο αυτό το

¹⁹⁴ Από το spolio –are που σημαίνει ληλατώ, γυμνώνω. Spolium -ii είναι το λάφυρο, το σπάραγμα. Στην αρχιτεκτονική είναι το κομμάτι που έχει αποσπαστεί από τη θέση του.

¹⁹⁵ Τα λιθόγλυπτα σπόλια χρησιμοποιούνται ανάλογα με τη σημασία που αποδίδεται στο θέμα το οποίο εικονίζουν. Παρατηρούνται και περιπτώσεις κατά τις οποίες αρχιτεκτονικά μέλη ενσωματώνονται σε νέα κτήρια ως απλά δομικά υλικά, χωρίς να φαίνεται η διακοσμημένη πλευρά τους.

¹⁹⁶ Γ. Θεοδοσάκης, στην εφημ. *Βιαννίτικα Νέα*, φ. Δεκεμβρίου 2007: 16-17. Αναφέρεται στον λιθογλύπτη Μ. Γελασάκη.

παρατηρούμε σε όλη την Ελλάδα. Όπως σημειώνει ο ανώνυμος συντάκτης ενδιαφέροντος άρθρου στο Αρμολόι (3/1977: 19):

«Ο οικοδομικός οργανισμός μετά το 1950, η τυποποίηση και η ταχύτητα στις κατασκευές στέγνωσαν και τα τελευταία ίχνη μιας μεγάλης παράδοσης με περίτεχνα έργα».

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980, δηλαδή κατά την εποχή της γενικευμένης χρήσης του τσιμέντου, οι επιγραφές απουσιάζουν. Σε πολλούς οικισμούς διατηρείται έντονη η ανάμνηση κατεδαφίσεων με μηχανικά μέσα και η απόρριψη του παλαιότερου οικοδομικού υλικού, φυσικά και των επιγραφών.

Το φαινόμενο των καλυμμένων αναγλύφων με επάλληλες στρώσεις ασβέστη έχει προσλάβει μεγάλες διαστάσεις. Σε μερικούς οικισμούς είναι καθολικό. Πιστεύω ότι το ασβέστωμα δεν οφείλεται σε έλλειψη εκτίμησης προς τις λιθόγλυπτες επιγραφές αλλά σε συνήθειες που συνδέουν τη «νοικοκυροσύνη» με τα συχνά ασβεστώματα των σπιτιών.

Ανάγλυφα παλαιότερων εποχών (της Ενετοκρατίας) σώζονται περισσότερο σε θρησκευτικά μνημεία, ναούς και μοναστήρια. Η περίοδος της Οθωμανοκρατίας δεν άφησε σημαντικά κατάλοιπα στην εξεταζόμενη περιοχή, αντιθέτως με ό,τι συνέβαινε κατά τους τελευταίους αιώνες της Ενετοκρατίας. Το σύνολο σχεδόν των επιγραφών που διασώζονται από την Ενετοκρατία βρίσκονται σε ναούς και μοναστήρια και είναι συνήθως έργα σοβαρών εξειδικεύσεων καλής σχεδιαστικής απόδοσης. Η γενικευμένη υποχώρηση των τεχνών μετά την οθωμανική κατάκτηση (1669) προσλαμβάνει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά· πρέπει να εξεταστεί σε σχέση με την προηγηθείσα καλλιτεχνική και πνευματική ανάπτυξη και με τη γενικότερη στασιμότητα που παρατηρείται στα χρόνια μετά την άλωση και διαρκεί για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ειδικά για την Κρήτη, η κάμψη αυτή αποτυπώνεται σε έντονο βαθμό στη λιθογλυπτική. Ελάχιστες επιγραφές χρονολογούνται στον 18^ο αιώνα, και αυτές σώζονται κυρίως σε μοναστήρια.

Η θεοκρατική δομή του οθωμανικού κράτους ισχυροποίησε τα όρια ανάμεσα στις διαφορετικές θρησκευτικές ομάδες. Αλλά επειδή τα λιθόγλυπτα αποτελούν δημόσιες δηλώσεις της θρησκευτικής και πολιτιστικής ταυτότητας, η τοποθέτηση επιγραφών στις κατοικίες θα πυροδοτούσε εντάσεις. Δεν ήταν εύκολο σε κανένα Χριστιανό να δηλώνει μ' αυτόν τον τρόπο την ταυτότητά του, δεδομένου ότι οι τοπικοί εκπρόσωποι της οθωμανικής εξουσίας θεωρούσαν τις δημόσιες εκδηλώσεις της κυριαρχούμενης ομάδας ως θρησκευτικές προκλήσεις. Άλλωστε και τα δημογραφικά δεδομένα δεν το επέτρεπαν· στη Μεσαρά υπήρχαν οικισμοί με μικτούς πληθυσμούς από τους οποίους δεν έλειπαν ποτέ οι εντάσεις.

Μετά την ανακήρυξη της ελληνικής ανεξαρτησίας και την παραχώρηση της Κρήτης στη δικαιοδοσία του Χαλίφη της Αιγύπτου Μωχάμεντ Άλυ, παρατηρείται μια σταδιακή αλλαγή στην Κρήτη με μειούμενη διαρκώς την ισχύ της μουσουλμανικής κοινότητας. Οι διακηρύξεις του ίδιου του Μωχάμεντ Άλυ περί σεβασμού των θρησκευτικών δικαιωμάτων όλων των κατοίκων του νησιού αποτελούν στοιχείο ασυνήθιστης φιλελευθεροποίησης για τα δεδομένα της εποχής. Λίγα χρόνια μετά (1834) εμφανίζονται οι πρώτες λιθόγλυπτες παραστάσεις με κυρίαρχο σύμβολο το σταυρό, σε πυργόσπιτα που δηλώνουν κατά κάποιο τρόπο τοπική ισχύ και διάθεση αντιπαράθεσης (φωτ. 11, σελ. 345). Στο αρχαιότερο δείγμα (οικισμός Πετροκεφάλι) το πυργόσπιτο φέρει ανάγλυφους σταυρούς στα ανοίγματα (πόρτα, παράθυρα), αποτρεπτικά σύμβολα και τρεις πολεμικές θυρίδες (πολεμίστρες) στις πλευρές που δεν καλύπτονταν από άλλα κτήρια.

Στην εξεταζόμενη περιοχή η λιθογλυπτική παρέμεινε λαϊκή και οι επιρροές που δέχτηκε από τον κλασικισμό (την επίσημη έκφραση του ελληνικού κράτους στην αρχιτεκτονική) υπήρξαν περιορισμένες, αντίθετα με τα αστικά κέντρα και τα μεγάλα κέντρα μαρμαρογλυπτικής όπως ήταν η Τήνος.¹⁹⁷ Οι βυζαντινίζουσες επιρροές πρέπει πιθανότατα να αποδοθούν στη μίμηση παλαιότερων προτύπων και όχι στην έκφραση της νεοελληνικής ταυτότητας με την αποδοχή και του βυζαντινού παρελθόντος. Ωστόσο, πρέπει να παρατηρήσουμε πολλές μορφολογικές ομοιότητες με μοτίβα που μας είναι γνωστά από την εποχή της Ενετοκρατίας, όπως είναι τα γωνιαία επίκρανα.

Μετά το 1860 τα δείγματα λιθογλύπτων πολλαπλασιάζονται· είχε προηγηθεί η υπογραφή του Χάτι Χουμαγιούν (1856) και η προσπάθεια εκσυγχρονισμού της Αυτοκρατορίας με την παραχώρηση θρησκευτικών ελευθεριών. Η εξάπλωση των αναγλύφων δεν είναι άσχετη με τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που είχαν επικρατήσει. Και πάλι η συμβολική δομή της κοινωνίας μας δίνει αξιόπιστα ερμηνευτικά μέσα για να προσεγγίσουμε το φαινόμενο:

Ήταν η εποχή που είχαν αρχίσει να παρατηρούνται μαζικοί επανεκχριστιανισμοί των εξισλαμισμένων πληθυσμών και η υποχώρηση του φαινομένου των κρυπτοχριστιανών. Η δήλωση της θρησκευτικής ταυτότητας αποτελούσε πλέον στοιχείο πολιτιστικής διαφοροποίησης, χωρίς το φόβο αντιποίνων, όπως συνέβαινε μέχρι τότε. Οι επιγραφές σε πέτρα είχαν απαραίτητως το «λαλούν» σύμβολο, το σταυρό. Η σχετική

---

¹⁹⁷ Για την μαρμαρογλυπτική της Τήνου η πρόσληψη του νεοκλασικισμού υπήρξε κομβικό σημείο με πολύπλευρες διαστάσεις: παρατηρείται μεγάλη στροφή στην επιλογή της θεματολογίας, εξειδίκευση και ανάπτυξη της τέχνης στο νησί (Γουλιάκη-Βουτυρά κ.α. 1996: 63). Η φήμη των μαρμαρογλυπτών της Τήνου ξεπέρασε τα όρια του νησιού τους και των Κυκλάδων. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι με έργα Τηνιακών διακοσμήθηκε ο Μητροπολιτικός ναός του Αγίου Μηνά στο Ηράκλειο.

φιλελευθεροποίηση δεν σταμάτησε βέβαια τις σκληρές αντιπαραθέσεις που οδήγησαν στην επανάσταση του 1866-1869, σε μια σειρά άλλων επαναστάσεων, σφαγών και αντεκδικήσεων και τελικά, στην (ημι)αυτονόμηση της Κρήτης και στην τελική ενσωμάτωσή της στην Ελλάδα.

Μετά την υπογραφή του Χάτι Χουμαγιούν ακολούθησε μια περίοδος έντονων κοινωνικών ανακατατάξεων. Οι Μουσουλμάνοι άρχισαν να εγκαταλείπουν την ύπαιθρο και οι Χριστιανοί να αποσκοπούν στη μεγαλύτερη δυνατή γαιοκτησία. Τέτοια φαινόμενα περιγράφει ο Άγγλος πλοίαρχος Spratt, που βρισκόταν στην Κρήτη τμηματικά κατά τη δεκαετία του 1850 (Ψιλάκης & Ψιλάκη 2007, τ. Α': 23-24). Με την επέκταση των χρονικών ορίων της έρευνας μέχρι τη σημερινή εποχή, μελετάται η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο χθες και το σήμερα, οι αλληλεπιδράσεις που ασκούνται ανάμεσα στο «παραδοσιακό» και το «σύγχρονο». Όσον αφορά στα σύμβολα (αλλά και στο συμβολικό ρόλο της πέτρας), μελετάται ο τρόπος λειτουργίας των συμβολικών συστημάτων, οι διεργασίες πρόσληψης, υιοθέτησης ή απόρριψής τους ή και η επιλογή συμβόλων από μια εμφανή και ευδιάκριτη πολιτισμική παρακαταθήκη.

5.3. Οι φορείς της λιθογλυπτικής παράδοσης. Οι Καρπαθιώτες μαστόροι.

Στην περιοχή δεν μαρτυρείται δράση των γνωστών από τον ηπειρωτικό χώρο συνεργατικών ομάδων της Ηπείρου, της Μακεδονίας ή της Πελοποννήσου· δεν φαίνεται να υπήρχε οικονομικό ενδιαφέρον σε εποχές που η μετάβαση στο νησί δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Αντιθέτως, η παρουσία των Καρπαθίων είναι καταλυτική σε ό,τι αφορά στη λαϊκή αρχιτεκτονική της περιοχής. Καθώς η Κάρπαθος βρίσκεται σχετικά κοντά στην Κρήτη, αποτελούσε μια καλή διέξοδο για το πλεονάζον εργατικό δυναμικό, πρωτίστως των ειδικευμένων τεχνιτών της οικοδομής. Είναι άγνωστο πότε εμφανίστηκαν για πρώτη φορά οι Καρπαθιώτες μαστόροι στην περιοχή.

Φαίνεται ότι μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα δεν επέτρεψαν την ανάπτυξη της αρχιτεκτονικής οι περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες του πληθυσμού και η νοοτροπία «σπίτι μικρό, πράμα μεγάλο», που εκφράζεται με δυο διαφορετικές εκδοχές μιας πανελληνίας παροιμίας

Σπίτι όσο χωρείς και πράμα όσο μπορείς, ή Σπίτι όσο χωρείς και πράμα όσο θωρείς.

Κατά την περίοδο αυτή φαίνεται πως κυριάρχησαν τοπικοί μαστόροι με περιορισμένη απασχόληση. Πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία δεν διασώζονται λιθόγλυπτα.

Κατά τη δεκαετία του 1850 πληροφορούμαστε από το έργο του Spratt ότι οι Καρπαθίοι είναι κτίστες και ασκούν το επάγγελμα και έξω από το νησί:

[Η Κάρπαθος] «παρουσιάζει ιδιαίζουσα διαμόρφωση και είναι σχετικά άγονη [...] όλοι οι άνδρες είναι οικοδόμοι και χτίστες, όχι ναυτικοί. Κατά συνέπεια περνάνε το καλοκαίρι σε διάφορα μέρη, μακρινά ή κοντινά, κτίζοντας και επισκευάζοντας σπίτια» (Ψιλάκης & Ψιλάκη, τ. Α', 2007: 308).

Η Ευ. Φραγκάκι (1978: 28) τοποθετεί την έναρξη των περιοδικών μεταναστεύσεων των Καρπαθίων στα μέσα του 19^{ου} αιώνα:

«Από τα μέσα του περασμένου αιώνας [19^{ου}] άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους στην Κρήτη και Καρπάθιοι περιφερόμενοι ή και μονίμως εγκατεστημένοι στο Ηράκλειο χτιστάδες, οι λεγόμενοι Σκαρπαθιώτες. Ήσαν πολύ καλοί μαστόροι και μερικοί απ' αυτούς ήσαν ειδικευμένοι στην κατασκευή καμινάδων εργοστασίων»

Οι ίδιοι μαστόροι συνέδεσαν την παρουσία τους με τα πρώτα έργα προστασίας αρχαιοτήτων που έγιναν στη Μεσαρά, την προστασία της επιγραφής της Γόρτυνας:

«Άμα φθάσας ο πρόεδρος του Συλλόγου εις Αγίους Δέκα εκάλεσε παρ' εαυτώ τους κτίστας Καρπαθίους οίτινες ειργάζοντο υπό την επίβλεψιν μηχανικού της διοικήσεως δια την περίφραξιν της επιγραφής, τους επλήρωσε τα ημερομίσθιά των και τους διέταξε την ιδίαν νύκτα να αναχωρήσωσιν εκ του χωρίου, λέγων ότι, αν κανείς εξ αυτών ευρεθή εις το χωριό το πρωί δεν θα περάση καλά με την εξέγερσιν του λαού [...] είχομεν να αποτρέψωμεν και άλλον κίνδυνον, τον από της πλημμύρας του παραρρέοντος ποταμού Ληθαίου. Τούτο κατωρθώθη διά μικράς παροχετεύσεως αυτού μακράν της επιγραφής και δι' οικοδομής τοίχου υψηλού» (Χατζιδάκης 1931: 16).

Οι λόγοι που οδήγησαν μεγάλο μέρος των Καρπαθίων μαστόρων στην Κρήτη σχετίζονται:

- με την οικονομική ανάπτυξη που παρατηρήθηκε μετά το 1830 στο νησί
- με τα μέτρα φιλελευθεροποίησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (κυρίως με το Χάτι Χουμαγιούν του 1856)
- με τον ισχυρό σεισμό του 1856 που επέφερε μεγάλες καταστροφές. Από τις 3.620 κατοικίες που αναφέρεται ότι είχε το Ηράκλειο τότε, μόνο 18 παρέμειναν κατοικήσιμες (Ξανθουδίδης 1964: 103).¹⁹⁸

Οι Καρπαθιώτες μαστόροι εγκαθίστανται σε χωριά της ανατολικής Κρήτης, τα οποία καθιστούν κέντρα της δράσης τους. Εγκαθίστανται, όμως, και στο Ηράκλειο, έξω από την πόλη. Ανάμεσα στις περιοχές που μπορέσαμε να εντοπίσουμε είναι:

¹⁹⁸ Σύμφωνα με μια ενθύμηση από το Καστέλλι Φουρνής: «1856 Σεπτεμβρίου 30 ημέρα κηρηακής ξημέρομα ενέα παρακάρτο έγηνε ένας σησμός φοβερός, και εχάλασε το μεγάλο κάστρο όλα τα σπήθηα μονάχα ολίγα αργαστήρηα έμνηα και τα βασηληκά κονάκια όπου εράγησαν μα δεν έπεσαν τα χορηά του μαλεβηζού όλα τα περησοτερα κηγεράπετρο το καστέλλι και το κατοχορηό τζηγεραπέτρο και ης στη στεία τα περησότερα χορηά και το μεγάλο μοναστήρη τακεληά και το κάτο χορηγό τζη φουρνής και η λήμνες το περησότερο ομήος και η μήλατο ολοτοπλιά επλακόθηκα ανθρόπη και στο μεγάλο κάστρο καθός πληροφορούμεθα πεντακόση και επεκήνα ης δε τα άλα χορηά του κάστρου σαντζάκι άλητοση και ο θεός να φυλάτη των κόσμο αμίν. [...] Εχάλασε με το σησμό όλο το τηχηόν της αβλής και το ξανάκτησα και γράφομε τους μαστόρους και τους αργάτες κατά όνομα» (Μαυροειδής 1940: 937-938).

α) Πόρος Ηρακλείου. Πρόκειται για συνοικία στην οποία είναι εγκατεστημένοι και σήμερα απόγονοι των μαστόρων. Ο Πόρος συνέχισε να αποτελεί πόλο έλξης μαστόρων μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. β) Πυργού Μαλεβιζίου, γ) Μάρθα Μονοφατίου, δ) Αμπελούζος Μεσαράς ε) Πετροκεφάλι Μεσαράς, στ) Σίβας Μεσαράς.

Στον Αμπελούζο και στο Σίβα ζουν ακόμη απόγονοι μαστόρων. Οι παλαιότερες γενιές ακολουθούσαν σχεδόν χωρίς εξαιρέσεις το επάγγελμα των γονέων τους.

Η παρουσία των Καρπαθίων μαρτυρείται από πολλές πηγές: επιγραφές, αρχαιακό υλικό, προφορικές μαρτυρίες. Στις επιγραφές εντοπίζονται κυρίως ονόματα των οικογενειών Μαρινάκη και Καλλή. Σώζονται ακόμη κατασκευές του Χαψηή, του οποίου τα αρχικά υπήρχαν μέχρι πρόσφατα στην πόρτα του σπιτιού του στο Πετροκεφάλι (Καμηλάκης 1996: 125).¹⁹⁹ Οι περισσότερες από τις επιγραφές αυτές βρίσκονται σε ναούς.

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι μαστόροι από την Κάρπαθο που απασχολούνται σε οικοδομικές εργασίες σε ναούς δεν τους χτίζουν από την αρχή. Προχωρούν σε επισκευές και ειδικεύονται στην κατασκευή κωδωνοστασίων και περιθυρωμάτων. Πρόκειται για μαστόρους με μεγάλη εμπειρία και μεγάλη εξειδίκευση στη λιθογλυπτική, που έρχονται να καλύψουν τις νέες ανάγκες οι οποίες δημιουργήθηκαν μετά το 1856, όταν επιτράπηκε στους Χριστιανούς υπηκόους της Αυτοκρατορίας να χρησιμοποιούν καμπάνες στις εκκλησίες τους. Μέχρι τότε ο ήχος της καμπάνας ήταν απαγορευμένος από τον ισλαμικό ιερό νόμο (Παπαδόπουλος 1959, Πετράκης 1964). Το γεγονός αυτό έδωσε νέα ώθηση στην καλλιτεχνική δημιουργία. Οι μετακινούμενοι μαστόροι από την Κάρπαθο εξειδικεύτηκαν στην κατασκευή μνημειακών κωδωνοστασίων και μερικά τα έχουν υπογράψει. Από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα οι μαστόροι αυτοί εγκαθίστανται στην περιοχή, αποκτούν οικογένειες και τα παιδιά συνεχίζουν το επάγγελμα του πατέρα τους.

Ύστερα από δύο αιώνες περίπου (1645/1669-1856) τα παλαιά κωδωνοστάσια δεν υπήρχαν πλέον, είχαν υποκύψει στη φθορά του χρόνου ή είχαν καταστραφεί. Την εποχή αυτή παρατηρείται μια εντυπωσιακή δραστηριότητα σε όλη την Κρήτη που κράτησε σχεδόν έναν αιώνα. Όλοι οι ενοριακοί ναοί (και πολλοί άλλοι) αποκτούσαν κωδωνοστάσια και καμπάνες, με αποτέλεσμα την παράλληλη ανάπτυξη της τέχνης

---

¹⁹⁹ Η οικία Χαψηή, θαυμάσιο δείγμα τοπικής λαϊκής αρχιτεκτονικής, κατεδαφίστηκε λίγο πριν το 2000 κατά ένα μεγάλο τμήμα της (η μνημειακή πρόσοψη). Σήμερα υπάρχουν μόνο ερείπια δωματίων στα οποία φαίνεται η εξαιρετική εργασία (αργολιθοδομή με παραστάδες και ενισχυμένες γωνίες) και το επιμελημένο «χαλικολόγημα» που επικράτησε στην περιοχή, διαμορφώνοντας την κατασκευαστική ιδιομορφία της.

κατασκευής εκκλησιαστικών κωδώνων στο Ηράκλειο και στα Χανιά.²⁰⁰ Οι τελευταίοι Καρπάθιοι μαστόροι που εντοπίσαμε από προφορικές μαρτυρίες ήταν μια ομάδα που εργάστηκε γύρω στο 1965 στο Οροπέδιο Λασιθίου (φωτ. 12, σελ. 345).

Η οικογένεια Μαρινάκη φαίνεται ότι εξειδικεύτηκε συνολικά στα κωδωνοστάσια και στα περιθυρώματα. Το 1863 ο Γεώργιος Μαρινάκης κατασκευάζει την κεντρική είσοδο του ναού στο Πετροκεφάλι:

Γ. ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ ΕΝ (sic) ΚΑΡΠΑΘΟΥ (φωτ. 13, σελ. 346).

Το 1900 ο Ιωάννης Μαρινάκης επισκευάζει την είσοδο του ναού του Προφήτη Ηλία στη Γέργερη:

ΤΕΚΤΩΝ ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΗΝΑΚΗΣ (φωτ. 14, σελ. 346).

Απόγονοι της ίδιας οικογένειας υπάρχουν ακόμη στην περιοχή.

Το 1866 ο Γεώργιος Κανάκης από την Κάρπαθο έκτισε την εκκλησία του Χριστού στο Κεφάλι (δυτ. Αστερούσια). Ο Κανάκης εγκαταστάθηκε στον κοντινό οικισμό Σίβα.

Παράλληλα, η παρουσία Καρπαθίων μαστόρων μαρτυρείται από σειρά εγγράφων της Δημογεροντίας Ηρακλείου (στη Βικελαία Βιβλιοθήκη). Πιο συγκεκριμένα:

2 Αυγούστου 1864: Επιστολή του Πρωτόπαπα Ιωάννη από τη Μακρά Σίβα με θέμα χρήματα τα οποία έλαβε για έκδοση αδείας γάμου στον Νικόλαο Καρπάθιο.²⁰¹

18 Σεπτεμβρίου 1865: Επιστολή των Δημογερόντων Πετροκεφαλίου για το ίδιο θέμα. Αναφέρει ότι Νικόλαος «Σκαρπάθιος» είχε παντρευτεί την Δεσποινιά Σαριδοπούλα.²⁰²

26 Οκτωβρίου 1872: Επιστολή Μ. Καλημεράκη. Δημοπράτησαν την ακίνητη περιουσία του αποθανόντος Νικολάου Καρπαθιώτου,²⁰³ ο οποίος είχε αφήσει ορφανά στο χωριό.²⁰⁴

Σημαντικά είναι τα έργα των Καρπαθίων μαστόρων και στην υπόλοιπη ανατολική Κρήτη. Το καμπαναριό της εκκλησίας του Αγίου Χαραλάμπους και του Τιμίου Σταυρού στον Χανδρά Σητείας είναι έργο δικό τους (ολοκληρώθηκε το 1878), όπως δικό τους έργο ήταν η περίφημη εκκλησία της Εφτάτρουλης (φωτ. 15, σελ. 346) στην Επισκοπή Ιεράπετρας.²⁰⁵ Από το χτίσιμο αυτού του ναού, μάλιστα, υπάρχουν σημαντικές γραπτές μαρτυρίες. Ο ποιητής Ν. Στρατάκης δημοσίευσε τις παιδικές του αναμνήσεις το 1958:

---

²⁰⁰ Βλ. Ελ. Τσενόγλου, «Η κατασκευή μιας καμπάνας στο Ηράκλειο της Κρήτης: καταγραφή μιας τεχνικής», στα *Εθνογραφικά – Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα*, τ. 6, Ναύπλιο 1989: 145-188. Περιγράφεται η διαδικασία κατασκευής καμπανών από το εργαστήριο των Μαρινάκηδων που λειτουργούσε για δεκαετίες στο Ηράκλειο.

²⁰¹ Αρχείο Δημογεροντίας Ηρακλείου φ. 14/425.

²⁰² Αρχείο Δημογεροντίας Ηρακλείου φ. 14/424.

²⁰³ Είναι άλλος από τον προηγούμενο.

²⁰⁴ Αρχείο Δημογεροντίας Ηρακλείου φ. 64/111.

²⁰⁵ Πρωτομάστορας ήταν ο Μηνάς Κανάκης.

«...ο Μηνάς ο Καρπαθιώτης, ο φημισμένος πρωτομάστορας [...] σκυμμένος πάνω στη χάρτα του με το κοπάσο στο χέρι μετρούσε και ξαναμετρούσε, κουβέντιαζε με τους μαστόρους κι έδινε οδηγίες, διάτασσε τους υπουργούς και τους εργάτες και η παρουσία του γέμιζε ψυχή και κίνηση όλο το χτίρι της Εφάτρουλης. Στην ηλιοκαμένη κι αδροχάρακτη μορφή του Μαστρο-Μηνά ανασταίνονταν μέσα στον ιερό αυτό χώρο της Πισκοπής ο εμπνευσμένος Ανθέμιος ο Τραλλιανός “ο δεινός ανήρ κέντρον ελείν και σχήμα χαράξαι”, ανασταίνονταν ο Μιλήσιος Ισίδωρος, οι δυο τούτοι μεγαλόπνευστοι και μεγάλοι αισθητικοί της γραμμής της ευστάθειας και της αρμονικής έμπνευσης».²⁰⁶

Οι Καρπαθιώτες που έδρασαν στη Μεσαρά μετέφεραν τις εμπειρίες τους από άλλες περιοχές. Τα σύμβολα που εντοπίζονται στην κεντρική Κρήτη συνθέτουν έναν ιδιαίτερο αισθητικό και συμβολικό κώδικα, προϊόν καλής γνώσης των συμβόλων σε άλλες περιοχές, αλλά και αφομοίωσης των ντόπιων συμβόλων.

Όσον αφορά στις οικοδομικές τεχνικές, τα σπίτια που έχτισαν παρουσιάζουν σημαντικές προσαρμογές στο οικοδομικό υλικό του τόπου. Χτίζουν με αργούς λίθους, φροντίζουν για την καλή εμφάνιση των προσόψεων, χρησιμοποιούν στα ανοίγματα και στις γωνίες λαξευμένες – λεπτοδουλεμένες πέτρες και φροντίζουν να κατασκευάζουν εξαιρετικής ποιότητας τοιχοποιίες με άφθονο παρένθετο υλικό. Χρησιμοποιούν μικρές πέτρες και κλείνουν τα κενά ανάμεσά τους με φροντισμένο χαλικολόημα.

5.4. Η μαρτυρία της αρχιτεκτονικής

Η Μεσαρά είναι μια από τις πιο εύφορες περιοχές της Κρήτης, η μεγαλύτερη πεδιάδα του νησιού. Εκτείνεται στα νότια του κεντρικού τμήματος της Κρήτης σε μήκος (Α-Δ) 45 χιλιομέτρων και πλάτος (Β-Ν) 8 χλμ. Περικλείεται ανάμεσα στους ορεινούς όγκους του Ψηλορείτη (Δ-ΒΔ) και των Αστερουσίων (Ν), ενώ προς τα Β. υπάρχουν οι λόφοι της κεντρικής Κρήτης. Αν και η πεδιάδα υπήρξε για πολλούς αιώνες ο σιτοβολώνας της Κρήτης, δεν περιορίστηκε στη μονοκαλλιέργεια· οι κάτοικοι ανέπτυξαν σε ικανοποιητικό βαθμό την κτηνοτροφία στους ορεινούς όγκους, την ελαιοκαλλιέργεια, ακόμη και μοναδικές για τον ξηροθερμικό χαρακτήρα του νησιού εκμεταλλεύσεις, όπως είναι η ορυζοκαλλιέργεια. Η αφθονία υδάτινων πόρων σε μερικές περιοχές ευνόησε την

---

²⁰⁶ «Ανάμεσα στους μαστόρους που μαστόρευαν το ναό της Εφάτρουλης, μια επιβλητική κι αδρή φυσιογνωμία φάνταζε σαν παραμυθένια μορφή κι εμπύχωνε και κυριαρχούσε: ήταν ο Μηνάς ο Πρωτομάστορας. Αυτός ήταν το ίνδαλμα κι ο θαυμασμός στα γαλάζια μάτια του παιδιού κι αυτός με τη γραφική του παρουσία ερμήνευε με κάθε του φωνή και με κάθε του κίνηση την ενσάρκωση και το ρυθμό της δημιουργίας. Ήταν ψηλόκορμος, στερεός και στιβαρός σαν πελεκημένη κολόνα. Το πρόσωπό του γράφανε αδρά, αυστηρά κι άκαμπτα χαρακτηριστικά. Ένα λευκασμένο πυκνό μουστάκι τόνιζε περισσότερο την αρρενωπή του έκφραση. Κι ύστερα μια κόκκινη φεσάρα καθισμένη περιήφανα στο κεφάλι και σπασμένη αγέρωχα στα πίσω με την πολυκροσάτη φούντα ήταν σα νάθελε με τη χάρη της να κάμψει και να γλυκάνει την αυστηρή έκφραση του προσώπου. Η καρπαθιώτικη βράκα, το πλουμιστό γελέκο, η μαύρη πολύδιπλη ζώνη, τα τσόχινα μπουτούρια που σκέπαζαν το καύκαλο των παπουτσιών, όλα αυτά συμπληρώνανε την αρχαϊκή εμφάνιση του Μαστρο-Μηνά του πρωτομάστορα».

καλλιέργεια ρυζιού ακόμη και κατά το 1950, όπως και την ανάπτυξη των κηπευτικών, που από το 1970 περίπου εξελίχτηκε σε κύρια απασχόληση με τις πυκνές θερμοκηπιακές εγκαταστάσεις. Η κατοίκηση στην περιοχή είναι διάσπαρτη, με οικισμούς που αναπτύσσονται στις υπώρειες του Ψηλορείτη και των Αστερουσίων αλλά και μέσα στην ίδια την πεδιάδα. Υπάρχουν οικισμοί που ακόμη και η ονομασία τους υποδηλώνει τον οικογενειακό τύπο εγκατάστασης (*Μανουσανά, Καπαριανά κ.α.*), ενώ εντός των μεγαλύτερων οικισμών παρατηρείται και πάλι το φαινόμενο των οικογενειακών εγκαταστάσεων κατά γειτονιές (*Σπυριδιανά -η γειτονιά των Σπυριδάκηδων, Του Πέτρου το Κεφάλι -η γειτονιά των Πετράκηδων στο Πετροκεφάλι*).

Η αρχιτεκτονική της περιόδου πριν από το 1830 είναι δύσκολο να διερευνηθεί σήμερα, καθώς τα κατάλοιπα έχουν ελαχιστοποιηθεί. Ο Πετρονώτης (1985: 121) εντόπισε μερικά βασικά χαρακτηριστικά στα σπίτια αυτής της περιόδου: ήταν μικρά, ισόγεια, δωματοσκέπαστα, με στενομέτωπη διάταξη και επικοινωνούσαν μεταξύ τους με πόρτες στις μεσοτοιχίες για λόγους ασφαλείας. Τα παράθυρα ήταν στοιχειώδη ή και ανύπαρκτα· τα σπίτια φαίνεται να σχημάτιζαν συμπαγείς οικιστικούς πυρήνες με πολλές μεσοτοιχίες, με τη δημιουργία αμυντικών διατάξεων και με την αρχιτεκτονική να δηλώνει τη συνοχή των τοπικών κοινωνιών.

Δεν είναι δύσκολο να κατανοήσουμε αυτές τις λογικές, δεδομένων και των ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών που επικράτησαν· η δράση του οθωμανικού στρατού υπήρξε εντονότατη κατά την περίοδο της δεκαετίας του 1820, ενώ πολλοί οικισμοί ήταν μικτοί ύστερα από συνεχείς εξισλαμισμούς. Επιπλέον, το σπίτι είναι στενομέτωπο, ίσως επειδή με τον τρόπο αυτό δεν διαταράσσεται η συμπαγής ενότητα των οικισμών. Άλλωστε, ο απλός τύπος μονόχωρης κατοικίας ταυτίστηκε με την κοινωνική πραγματικότητα και τις γενικότερες συνθήκες ζωής:

«τον πιο απλό τύπο χωρικής οικίας αποτελεί το μονόχωρο σπίτι (μονόσπιτο, καλυβόσπιτο, χαμώγειο κλπ) όπου άνθρωποι και ζώα και γεωργική-κτηνοτροφική παραγωγή βρίσκονται κάτω από την ίδια στέγη. Η συνύπαρξη αυτή καθόρισε, οργανικά και λειτουργικά, τη σύνθεση του εσωτερικού του σπιτιού και την εξωτερική μορφή του κτίσματος» (Αικατερινίδης 2008: 16).

Ο Πετρονώτης (ο.π.) παρατηρεί ότι στις παλαιότερες κατασκευές φαίνεται η αδιαφορία των κατοίκων για τα σπίτια, γεγονός που δεν επέτρεψε την εκδήλωση μορφοπλαστικής διάθεσης. Το λιτό σπιτικό αποτυπώνει τη λιτή και δύσκολη ζωή. Παλαιότερα και νεότερα υλικά «δένονται» σε ενδιαφέροντα σύνολα μονώροφων κατοικιών, μέσα από τις οποίες αρχίζει να αναφαίνεται η τάση για αλλαγή, η οποία κυριάρχησε κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Είναι ακριβώς η εποχή που εμφανίζεται μια καινούργια μαρτυρία,

εκείνη της λαϊκής λιθογλυπτικής. Οι χρονολογήσεις δεν είναι άσχετες με την ανάδυση της ανθρώπινης προσωπικότητας μέσα από τη σκληρή διοικητική τακτική της θεοκρατικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα λιτά πυργόσπιτα της περιοχής παρουσιάζουν εξαιρετικό ιστορικό, αισθητικό και κοινωνικό ενδιαφέρον. Όπως φαίνεται από τα υπέρθυρα, ανήκουν σε Χριστιανούς, οι οποίοι μπορούν πλέον όχι μόνο να χτίζουν καλύτερα σπίτια αλλά και να κατασκευάζουν πολεμικές (αμυντικές) θυρίδες.

Αρκετά σπίτια είναι πλέον διώροφα, παρατηρείται ανανέωση των μορφών και τάση για μορφολόγηση που πρέπει να αποδοθεί σε συνδυασμό παραγόντων, όπως η σχετική φιλελευθεροποίηση, η οικονομική ανάπτυξη της περιόδου της Αιγυπτιοκρατίας (1830–1840) και της επόμενης δεκαπενταετίας, η παρουσία έμπειρων μαστόρων και οι επιρροές από την Ελλάδα. Σ' αυτήν ακριβώς την περίοδο παρατηρείται η μορφολογική ανανέωση των ανοιγμάτων. Τα τοξωτά υπέρθυρα της τοπικής αρχιτεκτονικής αντικαθίστανται σταδιακά από οριζόντια, χωρίς αυτό να αποτελεί κανόνα. Επειδή τα πιο σημαντικά λιθόγλυπτα ταυτίζονται με τα υπέρθυρα, μελετήθηκε το θέμα της επιλογής από τον 19^ο αιώνα μέχρι σήμερα. Η επιμονή στα τοξωτά οφείλεται:

α) σε οικονομικούς λόγους, και πιο συγκεκριμένα στην επαναχρησιμοποίηση παλαιότερων περιθυρωμάτων. Η υπόθεση στηρίζεται σε μια απλή ένδειξη: σε οικία στον οικισμό Πετροκεφάλι με χρονολογημένο υπέρθυρο στο 1874 εντοπίστηκε χάραγμα στο εσωτερικό του περιθυρώματος με τη χρονολογία 1816.

β) στη δραστηριότητα διαφορετικών οικοδομικών εργαστηρίων και στο βαθμό εξοικειώσής τους με τη μια ή την άλλη οικοδομική λογική.

Κατά την περίοδο 1850-1900 τα διακοσμητικά στοιχεία πολλαπλασιάζονται, όπως φαίνεται από πλήθος επίκρανων στα παραλληλόγραμμα περιθυρώματα. Ο νεοκλασικισμός αφήνει έντονα σημάδια στις όψεις των κατοικιών. Είναι γεγονός ότι η περιοχή βιώνει για έναν ολόκληρο αιώνα σχεδόν (1850-1950) μια έντονη φάση κατά την οποία χρησιμοποιείται κατά κανόνα η πέτρα. Από το 1920 και μετά αρχίζει να εμφανίζεται το τσιμέντο αλλά με περιορισμένη χρήση, αντικαθιστώντας βασικά δομικά στοιχεία της οικοδομής. Η πέτρα εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ως εμφανές οικοδομικό στοιχείο αλλά μόνο στις γωνίες (ρούκουνες). Οι απολήξεις στις επίπεδες στέγες αντιμετωπίζονται με μεγαλύτερη προσοχή και εμφανέστερες τάσεις διακόσμησης.²⁰⁷

---

²⁰⁷ Οι πέτρες στην κορυφή της τοιχοποιίας ήταν πάντα μεγαλύτερες και στερεώνονταν καλά για να μην ξηλώνονται και να διαβρώνεται η τοιχοποιία. Τα σπίτια μέχρι και το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα ήταν

Το λαξευμένο υλικό που χρησιμοποιείται ευρύτατα πλέον δεν περιορίζεται μόνο στα λιθόγλυπτα με καθαρά συμβολικό χαρακτήρα. Όπως είπαμε, τοποθετούνται επίκρανα κάτω από τα οριζόντια υπέρθυρα, όπως επίσης και στις γωνιαίες απολήξεις (στους ρούκουνες). Οι προεξέχουσες πέτρες στις οποίες τοποθετούσαν γλάστρες, και που σε παλαιότερες εποχές ήταν απλές πλάκες χωρίς λάξευση, είναι τώρα λαξευμένες και ορθογώνιες. Είναι οι γνωστές βασιλικόπετρες, όπου υπήρχε κατά το καλοκαίρι ένας βασιλικός (ή γαριφαλιά). Οι βασιλικόπετρες δεν είναι μόνο διακοσμητικές, δεν εξυπηρετούν μόνο χρηστικούς σκοπούς αλλά και συμβολικές ανάγκες· αποτελούν αποτυπώσεις της γυναικείας προσωπικότητας. Το ίδιο συμβαίνει και με τις σημαιοθήκες.

Οι πιο σημαντικές νεοκλασικές επιδράσεις εντοπίζονται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όπως φαίνεται και από το παράδειγμα που αναφέρεται από τον Πετρονώτη (1985: 125) και χρονολογείται στο 1893:

«είναι ίσως η πρωτότυπη έκφραση του νέου –για την επαρχία– πανελληνίου νεοκλασικού πνεύματος, αλλά συνδυασμένου με την τοπική παράδοση που έχει (και) βενετσιάνικες ρίζες, ιδιαίτερα σε κάποιες μορφές, όπως τα γωνιακά επίκρανα. Τελικά, λίγο μετά το 1900, οι επιδράσεις αυτές διαδίδονται ευρύτατα».

5.5. Θέσεις των λιθόγλυπτων

Τα λιθόγλυπτα της περιοχής στην οποία πραγματοποιήθηκε η έρευνα απαντώνται κυρίως σε ναούς, κατοικίες, κρήνες και νεκροταφεία.²⁰⁸ Εξετάζοντας τη θέση και τους συμβολισμούς που εκφράζει η τοποθέτηση των επιγραφών στο χώρο, το ενδιαφέρον μου επικεντρώθηκε στο χώρο της κατοικίας και των ναών, λόγω του ιδιαίτερου ρόλου που επιτελεί η μεν οικία ως έκφραση του ιδιωτικού ο δε ναός ως έκφραση του δημόσιου. Η θέση των λιθανάγλυφων είναι καθορισμένη με βάση όχι μόνο την αισθητική και την εμβληματική λειτουργία τους στις προσόψεις, αλλά και το ευρύτερο δοξασιολογικό πλαίσιο. Ο συμβολισμός δεν περιορίζεται μόνο στις παραστάσεις αλλά εκφράζεται και από τη θέση στην οποία τοποθετούνται. Δεν απαντώνται λιθόγλυπτα σε εσωτερικούς χώρους, στα τζάκια, όπως συμβαίνει κατά κόρον στη Βόρεια Ελλάδα.

Η πιο συνηθισμένη θέση για την τοποθέτηση επιγραφών και συμβόλων είναι η κεντρική θύρα του σπιτιού. Σε πολλές περιπτώσεις το λιθόγλυπτο της εξώπορτας είναι

επιπεδόστεγα, σκεπασμένα με ειδικό χρώμα και οι οροφές είχαν ελαφριές κλίσεις για να φεύγει το νερό. Οι πέτρες στις κορυφές των τοίχων δημιουργούν την εντύπωση κατασκευών που μένουν ημιτελείς καθώς στις παλαιότερες κατασκευές τοποθετούνταν χωρίς προηγούμενη επεξεργασία της μορφής.

²⁰⁸ Τα νεκροταφεία στους οικισμούς αυτούς είναι συνήθως περικλειστοί χώροι που βρίσκονται σε απόσταση λίγων εκατοντάδων μέτρων από τις τελευταίες κατοικίες. Σε μερικά απ' αυτά διατηρούνται οι μνημειακές εισόδους με ανάγλυφα συμβολικά ή και χρονολογημένα υπέρθυρα. Η νεκρική κεφαλή που συναντάμε σε λιθόγλυπτα εισόδων σε αυτούς τους χώρους είναι απλά επανάληψη του μοτίβου της εκκλησιαστικής ξυλογλυπτικής (νεκροκεφαλή με «γεγυμνωμένα» οστά σε θέση χιαστί).

και το μοναδικό της οικίας. Μορφολογικά το λιθανάγλυφο προσαρμόζεται στον τύπο των θυρωμάτων, τα οποία διακρίνονται σε *ορθογώνια* και *τοξωτά*. Στη λαϊκή αρχιτεκτονική της περιοχής τα θυρώματα κατασκευάζονται από λαξευτές πέτρες, είναι κατά κανόνα εμφανή (δεν καλύπτονται από επιχρίσματα) και αποδίδεται σ' αυτά συμβολικός ρόλος.

Τοξωτά: Στη συνήθη μορφή το τοξωτό υπέρθυρο συμπληρώνεται με εμφανείς παραστάδες οι οποίες δεν είναι συνήθως μονολιθικές αλλά αποτελούνται από μικρότερα και μεγαλύτερα τμήματα. Τα μικρότερα εισχωρούν οριζόντια στην τοιχοποιία, καθιστώντας πιο ισχυρή την κατασκευή. Το λιθόγλυπτο τμήμα βρίσκεται συνήθως στο λεγόμενο «κλειδί» της καμάρας, δηλαδή στο άνω μέρος του τοξωτού λίθινου πλαισίου. Υπάρχουν και περιπτώσεις που το συναντάμε εκτός του θυρώματος, σε εντοιχισμένους – ένθετους δόμους που βρίσκονται ακριβώς πάνω από το κεντρικό σημείο της πόρτας (φωτ. 16, σελ. 346).

Ορθογώνια: Εμφανίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, όπως συζητήσαμε ήδη. Ο λαϊκός τεχνίτης προσπαθεί να χρησιμοποιήσει μεγάλες πέτρες ώστε να σχηματίσει το κάθε περιθύρωμα με δυο ζεύγη κάθετων λίθων και ενός οριζόντιου, που τοποθετείται στην άνω πλευρά ως επίθυρο (φωτ. 17, σελ. 347). Αυτό, όμως, δεν αποτελεί κανόνα. Υπάρχουν λίγες μονολιθικές παραστάδες και άλλες που έχουν κατασκευαστεί με περισσότερες από δυο λαξευμένες πέτρες ανά πλευρά. Επίσης απαντώνται ορθογώνια θυρώματα με τοξωτή επίστεψη. Το λιθόγλυπτο τμήμα βρίσκεται στο μονολιθικό επίθυρο και καλύπτει στη συνήθη μορφή το κέντρο του. Σε μερικές περιπτώσεις ο γλυπτικός διάκοσμος απλώνεται σε όλη την έκταση του υπέρθυρου. Σε αρκετές περιπτώσεις παρεμβάλλονται επίκрана ανάμεσα στις παραστάδες και στο επίθυρο. Σποραδικά παρατηρούμε χαράξεις και στις κάθετες πέτρες (παραστάδες -φωτ. 18, σελ. 347).

Τα παράθυρα είναι μικρά, συνήθως παραλληλόγραμμα. Συχνότατη είναι η εμφάνιση λιθόγλυπτων, εκτός από τις πόρτες, και στα παράθυρα, κυρίως της πρόσοψης, δηλαδή πάνω από κάθε άνοιγμα από το οποίο, σύμφωνα με τις λαϊκές δοξασίες, μπορούν να εισέλθουν φαντασιακές εχθρικές δυνάμεις στο σπίτι.

Η ιερότητα της εισόδου δηλώνεται σε πολλές στιγμές του εθιμικού βίου ως όριο, αλλά και ως «ευάλωτο» σημείο με βαρύνουσα σημασία. Η Cooper (1974), στηριζόμενη στον Jung και στην Ψυχολογία του Βάθους, συνδέει την κατοικία με το «ιερό νόημα» των θρησκευτικών κατασκευών, από τις οποίες αντλεί την ιερότητα ο χώρος της κατοικίας. Αντλώντας παραδείγματα από το έργο του Eliade (1959), υποστηρίζει ότι τα σπίτια

αποτελούν εικόνες του σύμπαντός μας και «περικλείουν» τον άνθρωπο ως κλειστή, εύθραυστη οντότητα. Το κατώφλι και η είσοδος μετατρέπονται σε διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο. Οι «εγγραφές» στα υπέρθυρα είναι γνωστές από την αρχαιότητα. Ο Διογένης Λαέρτιος αποδίδει στον φιλόσοφο Διογένη μια φράση που φαίνεται ότι ακουγόταν συχνά στον αρχαίο κόσμο. Κάποιος νιόπαντρος είχε βάλει μπροστά στο σπίτι του την επιγραφή:

ο του Διός παις Καλλίνικος Ηρακλής / ενθάδε κατοικεί. Μηδέν εισίτω κακόν.

Και ο Διογένης σχολίασε: *Μετά τον πόλεμο η συμμαχία (Φιλοσόφων βίοι, 6, 50, 5-9).* Την αναφορά αυτή σχολιάζει από την χριστιανική οπτική ο Κλήμης Αλεξανδρέυς.²⁰⁹

Τα λιθόγλυπτα των εισόδων στην εξεταζόμενη περιοχή αποσκοπούν στην παροχή προστασίας του οίκου με δυο διαφορετικές δράσεις:

α. ανάδειξη της ιερότητας: δήλωση ή υπόμνηση της ιερότητας του χώρου. Επιτυγχάνεται με το σημείο του σταυρού, εικόνες αγίων και ιερά σύμβολα που, σύμφωνα και με τη διδασκαλία της Εκκλησίας, απωθούν τις δαιμονικές δυνάμεις.

β. χρήση μαγικών πρακτικών (τιθάσευση με μαγικό υπερβατικό τρόπο των δυνάμεων του κακού). Οι δυνάμεις που το εκφράζουν ακινητοποιούνται μπροστά στην είσοδο με συμβολικές μορφές αναλογικής μαγείας. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα αλυσοδεμένα άγρια ζώα που εμφανίζονται με μεγάλη συχνότητα στην περιοχή.

Σε οικισμούς που βρίσκονται σε θέσεις αρχαίων πόλεων, όπως κοντινοί στη Γόρτυνα, παρατηρείται έντονα το φαινόμενο ενσωμάτωσης σπολίων σε κτήρια. Πλήθος ρωμαϊκών κιονόκρανων χρησιμοποιούνται ως διακοσμητικά εξωτερικών χώρων ή ως χρηστικά είδη (τραπέζια, πεζούλια). Υπάρχει και ένα εντυπωσιακό παράδειγμα ενσωμάτωσης αρχαίου γλυπτού: τμήμα ρωμαϊκού αγάλματος έχει ενσωματωθεί σε εξωτερικό τοίχο οικίας (τέλη 19^{ου}–αρχές 20^{ου} αι.) για διακοσμητικούς σκοπούς (φωτ. 19, σελ. 349). Στον ίδιο οικισμό είχαν χρησιμοποιηθεί ως γούρνες δυο ρωμαϊκές σαρκοφάγοι, όπως φαίνεται από καρποστάλ των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Μια ρωμαϊκή σαρκοφάγος βρίσκεται ακόμη στη βρύση του οικισμού Πόμπια.

²⁰⁹ «Πολλοί δε και τας γραφάς δεδίασι τας ανακειμένας. Αστείως πάνυ ο Διογένης, επί οικία μοχθηρού τινος ευρών επιγεγραμμένον· ο καλλίνικος Ηρακλής ενθάδε κατοικεί· μηδέν εισίτω κακόν, «και πάς», έφη, «ο κύριος εισελεύσεται της οικίας;» (Στρωματείς 7, 4, 26).

5.6. Μορφολογικά χαρακτηριστικά

Οποιαδήποτε κοινότητα η οποία διαθέτει μια παράδοση καλλιτεχνικής έκφρασης εμπεριέχει αρκετή εκλέπτυνση στον πολιτισμό της...

Layton 2003: 18.

Ως σημαντικά δημιουργήματα ενός πολιτισμού, τα λιθόγλυπτα δεν αποτελούν μόνο αποθήκες συμβόλων, αλλά και σημαντική πηγή πληροφοριών για την κοινωνία που τα δημιούργησε, τις ιστορικές συγκυρίες, την τεχνολογία, τον βαθμό εξειδίκευσης. Αποτελούν καλλιτεχνική έκφραση των κοινοτήτων. Η πολυπλοκότητα του φαινομένου που αποκαλείται «λαϊκή» τέχνη δεν μπορεί να εξεταστεί αποκομμένη από το κοινωνικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο είναι δυνατόν να συναντήσει κανείς την «καλλιτεχνική παρόρμηση», αλλά και την ανάγκη του μάστορα να προσαρμοστεί στις επιλογές της κοινωνίας μέσα στην οποία δραστηριοποιείται.²¹⁰ Αν και δεν είναι δυνατόν να υπάρξει ένα οικουμενικό σύστημα εξέτασης τέτοιων σύνθετων φαινομένων, έχουν αναπτυχθεί «σχολές» σκέψης που εξετάζουν την τέχνη με όρους αισθητικής (Haselberger 1961) ή με όρους επικοινωνίας, όπως μας είναι γνωστό ήδη από τη γραμματεία με τον προβληματισμό του Αριστοτέλη (*Ποιητική*) για το ρόλο της ποίησης: η ωραία μορφή δεν αρκούσε...

Στη μελέτη δόθηκε μεγαλύτερο βάρος στη νοηματοδότηση των λιθογλύπτων, χρησιμοποιώντας την αισθητική ως εργαλείο που οδηγεί στη μεγαλύτερη δυνατή κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ήδη βρισκόμαστε σε μια εποχή κατά την οποία τα λιθόγλυπτα επαναξιολογούνται από καινούργιους χρήστες, όπως και η ίδια η πέτρα. Οι λόγοι για τους οποίους ιδιοκτήτης οικοδομής χτισμένης με τσιμεντόπλινθους καλύπτει με λίθινη επένδυση τις τοιχοποιίες, δεν είναι μόνο αισθητικοί, ούτε και οφείλονται μόνο στο σύστημα επικοινωνίας (φωτ. 20, σελ. 349 και 21, σελ. 350).

Στις απλούστερες μορφές τους οι επιγραφές των υπερθύρων αναφέρουν την ημερομηνία έναρξης ή λήξης των εργασιών, με ή χωρίς αρχικά ονομάτων. Είναι προφανής η ανάγκη κάλυψης ενός πιο σύνθετου πεδίου αναζητήσεων που αρχίζει από την απλή απομνημόνευση της χρονολογίας και τη διάσωση της ανάμνησης του ιδιοκτήτη

²¹⁰ «Οι “αισθητικές ιδιότητες” δεν μπορούν να αποσπαστούν ανθρωπολογικά από τις κοινωνικές διαδικασίες που περιβάλλουν την ανάπτυξη υποψήφιων “αντικειμένων τέχνης” σε ειδικά κοινωνικά πλαίσια. Αμφιβάλλω, για παράδειγμα, ότι ένας πολεμιστής σε πεδίο μάχης ενδιαφέρεται “αισθητικά” για το σχέδιο της ασπίδας του αντιπάλου. Όμως, το σχέδιο τοποθετήθηκε εκεί για να το δει αυτός ο πολεμιστής (και να τον τρομάξει). Η ασπίδα είναι αναμφίβολα έργο τέχνης του είδους που ενδιαφέρει τον ανθρωπολόγο, αλλά οι αισθητικές της ιδιότητες (για μας) είναι τελείως άσχετες με τις ανθρωπολογικές της επιπτώσεις. Ανθρωπολογικά δεν είναι “ωραία” ασπίδα αλλά τρομακτική ασπίδα» (Gell 1998: 5-6).

και φτάνει μέχρι την έκφραση αξιών που αποσκοπούν στο «φαίνεσθαι». Ως στοιχεία της εξωτερικής μορφολογίας των κτισμάτων, τα λιθόγλυπτα αναδεικνύονται σε μέσο αυτοπαρουσίασης των ιδιοκτητών.

Σύμφωνα με τον Boas (1955: 31), γενικό χαρακτηριστικό της λαϊκής τέχνης είναι οι επίπεδες επιφάνειες, οι ίσιες γραμμές και οι κανονικές καμπυλώσεις, όπως ο κύκλος και το σπирάλ, σχήματα και σχέδια τα οποία χαρακτηρίζουν τη μορφολογία και των αναγλύφων του παραδείγματός μας.²¹¹ Τα λιθόγλυπτα της Μεσαράς ακολουθούν σε γενικές γραμμές τις βασικές αρχές της ελληνικής λαϊκής τέχνης και διακρίνονται για τη «μετωπικότητα», τη συμμετρία και τον τονισμό του θέματος με διακοσμητικά περιγράμματα και άλλους τρόπους ανάδειξης της μορφής (φωτ. 22, σελ. 350). Χαρακτηριστικά γνωρίσματά τους αποτελούν η κανονικότητα των μορφών και οι ιδιαίτερα φροντισμένες και λείες επιφάνειες. Οι ίδιοι οι λιθοξόοι περιγράφουν τα στάδια της δουλειάς τους κατατάσσοντας τη λείανση ανάμεσα στις πρωταρχικές επιδιώξεις τους: είναι το πρώτο ουσιαστικό βήμα που κάνουν για να λαξεύσουν μια πέτρα.

Ειδικά η συμμετρία αποτελεί κανόνα στα μονολιθικά επίθυρα και στις διακοσμημένες παραστάδες. Σύμφωνα με τη θεώρηση του Boas (1955: 32) για την «πρωτόγονη» τέχνη (εθνολογική σύμφωνα με την Haselberger), σε όλες τις εποχές παρατηρούνται κοινά χαρακτηριστικά στην τέχνη και ένα από αυτά είναι η συμμετρία που τη συναντάμε ακόμη και στις πιο απλές διακοσμητικές μορφές της. Ωστόσο, το ζήτημα των αναλογιών ανάμεσα σε καλλιτεχνικές εκφράσεις που διαπιστώνονται σε τόσο μεγάλα χρονικά και γεωγραφικά φάσματα είναι περίπλοκο και παραπέμπει ακόμη και σε ψυχολογικές - αισθητικές παραμέτρους που αφορούν την ανθρώπινη ύπαρξη. Η συμμετρία επιτυγχάνεται με σημείο αναφοράς έναν κεντρικό κάθετο άξονα: και επειδή το κεντρικό θέμα των λιθόγλυπτων είναι συνήθως ο σταυρός, η κάθετη κεραία του χρησιμοποιείται ως άξονας (φωτ. 23, σελ. 351). Διάταξη με οριζόντια συμμετρία δεν παρατηρείται στα επίθυρα. Υπάρχουν, όμως, τμηματικές συμμετρίες στις κάθετες παραστάδες των περιθρωμάτων. Είναι, βέβαια, σημαντικό να πούμε ότι ο λιθογλύπτης φροντίζει να

---

²¹¹ «Η τεχνική εμπειρία και η απόκτηση δεξιοτεχνίας έχουν πιθανώς οδηγήσει σε γενική επικράτηση του επίπεδου, της ίσιας γραμμής και των κανονικών καμπυλών, όπως ο κύκλος και το σπирάλ, γιατί όλα αυτά απαντώνται σπάνια στη φύση, τόσο σπάνια που σχεδόν ποτέ δεν είχαν την ευκαιρία να εντυπωθούν στο μυαλό. Απλές επιφάνειες αναπαριστώνται με κρυστάλλους, με το σχίσσιμο κάποιων ειδών πετρωμάτων, ή με την επιφάνεια του νερού σε ηρεμία. Οι ίσιες γραμμές με βλαστούς και στελέχη φυτών ή με τις οξείες άκρες των κρυστάλλων. Οι κανονικές καμπύλες γραμμές με τα όστρακα των σαλιγκαριών, με κλήματα, φουσαλίδες στο νερό ή με λεία βότσαλα, αλλά δεν υπάρχει προφανές μοτίβο που θα μπορούσε να κάνει τον άνθρωπο να μιμηθεί αυτές τις συγκεκριμένες αφηρημένες φόρμες, εκτός ίσως σ' εκείνες τις περιπτώσεις στις οποίες κανονικά καμπύλα όστρακα φοριούνται ως στολίδια ή χρησιμοποιούνται ως οικιακά σκεύη. Αντιθέτως, η ίσια γραμμή εξελίσσεται συνεχώς στην τεχνική εργασία.» (Boas 1955: 30).

επιτυγχάνει και πάλι την απόλυτη συμμετρία λαξεύοντας και στις δυο παραστάδες τα ίδια σχέδια, τα ίδια σύμβολα και με την ίδια ακριβώς (κάθετη) διάταξη (φωτ. 24, σελ. 351).

Το θέμα της συμμετρίας έχει αναλυθεί ήδη σε σημαντικό βαθμό από την ανθρωπολογική έρευνα (Layton 2003: 45). Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα απόλυτης συμμετρίας είναι η συνήθης και σε άλλες ελληνικές περιοχές παράσταση των αντωπών αλυσόδετων ζώων και τα κυπαρίσσια που διατάσσονται στη μια και στην άλλη πλευρά του κεντρικού άξονα (φωτ. 25, σελ. 352). Άλλοτε δυο μονοκέφαλοι αετοί τοποθετούνται συμμετρικά στην κάθε πλευρά του σταυρού.

Θα σταθούμε στον τρόπο αλλαγής των προσανατολισμών, επειδή αποτελεί και το πιο ενδιαφέρον πεδίο μελέτης όσον αφορά στην αισθητική των λιθόγλυπτων στο παράδειγμά μας. Απαντάται κυρίως στην κατοπτρική μορφή του: το θέμα επαναλαμβάνεται σαν αντανάκλαση του αρχικού μοτίβου. Αν εξετάσουμε το συνηθέστατο μοτίβο των αλυσοδομένων ζώων των μεσαρίτικων υπέρθυρων, θα παρατηρήσουμε ότι τα ζώα αυτά δεν εικονίζονται σε παράλληλη διάταξη (π.χ. να κοιτάζουν και τα δυο προς την ίδια κατεύθυνση), αλλά στη λογική της κατοπτρικής αντιγραφής, έχοντας στραμμένα τα σώματα προς τον κεντρικό άξονα. Μπορούμε να δούμε τη μορφή αυτής της συμμετρίας να αναπαράγεται σε πολλές μορφές τέχνης. Σε υφαντό της περιοχής είδαμε τον στρατό (ιππικό) του Γεωργίου, Ύπατου Αρμοστή Κρήτης κατά το 1898, να δημιουργεί ένα συμμετρικό σχήμα σε κατοπτρική μορφή. Τα άλογα που βρίσκονται και από τη δεξιά και από την αριστερή πλευρά στρέφονται προς το κέντρο, όπου εικονίζεται μεγαλύτερος ο ίδιος ο βασιλιάς. Τα παραδείγματα αυτής της μορφής συμμετρίας είναι πολλά.²¹² Ωστόσο, δεν απολείπουν οι παράλληλες και οι αντεστραμμένες διατάξεις. Συμμετρικότητα παρατηρείται στις κυκλικές φόρμες με σημείο αναφοράς το σταυρό. Ανάμεσα στις τέσσερις κεραίες διατάσσονται άνθη, πτηνά ή γεωμετρικά σχήματα σε ακτινωτή διάταξη (φωτ. 26, σελ. 352).

Τα λιθόγλυπτα ως σύμβολα, όπως και η ίδια η πέτρα, δεν αποτελούν μεμονωμένες συμβολικές εκφράσεις των πολιτιστικών ομάδων αλλά εντάσσονται μέσα σε ευρύτερα πλαίσια, πολιτισμικά και συμβολικά. Δεν παρατηρείται καμιά διαχωριστική γραμμή όσον αφορά στα μοτίβα που επαναλαμβάνονται σε ναούς ή μοναστήρια και στις

---

²¹² Πρόχειρα: Σε ελληνικά υφαντά που δημοσιεύτηκαν από τον Roderick Taylor (*Embroidery of the Greek Islands*, Interlink Publishing Group, Brooklyn) μπορούμε να δούμε παραδείγματα από όλη σχεδόν την Ελλάδα (για την Κρήτη: 106-117). Στο εξώφυλλο του βιβλίου *Παραδοσιακά και σύγχρονα κεντήματα*, της Μ. Μανουσάκη-Χαραμή (Ηράκλειο 2005), εικονίζεται μοτίβο κεντητικής με «κατοπτρική» συμμετρία: δυο πουλιά σε κλαδιά δέντρου που έχουν στραμμένα τα κεφάλια προς τον κεντρικό άξονα.

κατοικίες. Όπως είπαμε ήδη, τα μοτίβα των υπέρθυρων²¹³ επαναλαμβάνονται συχνά στις υπόλοιπες μορφές της λαϊκής τέχνης, στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης μεταξύ τους (Μερακλής 1992α: 93-115). Πολλά από τα σύμβολα αυτά χρησιμοποιούνται στην υφαντική, την πλεκτική και την κεντητική, στα τελετουργικά ψωμιά και παράλληλα αντανακλούν την προφορική λογοτεχνία, τον κόσμο των μύθων, των παραδόσεων, των τραγουδιών και των θρύλων.²¹⁴

Όλα τα παραπάνω βρίσκονται σήμερα σε υποχώρηση. Η υφαντική, που η άσκησή της αποτελούσε οικοτεχνική δραστηριότητα επενδεδυμένη με συναισθήματα, έχει σχεδόν εξαφανιστεί, ενώ δεν έχει εξαφανιστεί το έθιμο των «προυκιών» που συγκεντρώνει η νύφη και συνήθως προέρχονται από το εμπόριο. Το πλέξιμο αποτελεί απασχόληση κυρίως των ηλικιωμένων γυναικών. Όμως, πολλά πλεκτά προέρχονται από το εμπόριο και είναι βιομηχανοποιημένα, επηρεάζοντας την καθιέρωση νέων μοτίβων, χωρίς συμβολικό χαρακτήρα. Το κέντημα δεν παίζει τον παλιότερο ρόλο του, είναι πάρεργο με συνεχώς μειούμενο ρυθμό.

Όπως έχει επισημανθεί για τη λαϊκή τέχνη, άλλες μορφές αποτελούν αποκλειστικά γυναικεία απασχόληση και άλλες ανδρική (Boas 1955: 40). Ειδικό ενδιαφέρον για ένα τμήμα της εξεταζόμενης περιοχής (Δήμος Ρούβα) παρουσιάζει η ανάπτυξη των ανδρικών χειροτεχνικών ενασχολήσεων, όπως η διακοσμητική λιθογλυπτική και η ξυλογλυπτική, με εμφανή τη διαστολή ανάμεσα στο χρηστικό και το διακοσμητικό. Μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα τα οικιακά σκεύη των κτηνοτροφικών οικογενειών ήταν από ξύλο και κατασκευάζονταν από τους άνδρες στα μιτάτα και στα χειμαδιά. Τα συμβολικά μοτίβα δεν παίζουν πια ρόλο καθώς οι δραστηριότητες αυτές έχουν ξεφύγει από το παλαιότερο κοινωνικό πλαίσιο, ακολουθούν την οδό των προσωπικών καλλιτεχνικών εκφράσεων, και οι άνθρωποι που τις ασκούν αυτοπροσδιορίζονται ως εικαστικοί καλλιτέχνες (κάνουν εκθέσεις εντός του οικισμού ή σε καλλιτεχνικές αίθουσες άλλων περιοχών). Ωστόσο, το θέμα αυτό δεν μπορεί να περιληφθεί στην παρούσα μελέτη.

Η Κυριακίδου-Νέστορος (1979: 119) έκανε λόγο για κοινό μοτίβο από το οποίο είναι δυνατόν να προέρχονται οι παραλλαγές πετειναριών που απαντώνται στα κεντήματα των ποδόγυρων. Στην περίπτωση των λιθόγλυπτων, οι ομοιότητες οδηγούν σε μια σταθερή

²¹³ Σύμφωνα με τον Μ. Μερακλή, «μοτίβο είναι το θέμα, που έχει πάρει μια τυπική ή στερεότυπη μορφή, με την οποία επαναλαμβάνεται σταθερά, στα διάφορα αφηγηματικά είδη (παραμύθι, τραγούδι, κλπ.) ή στους διάφορους τύπους του ίδιου είδους» (Μερακλής 1992α: 93).

²¹⁴ Για μοτίβα και σχέδια στη λαϊκή τέχνη: Κυριακίδης 1948, Χατζημιχάλη 1931, Χατζημιχάλη 1966, Χατζημιχάλη 1977, Χατζημιχάλη 1930, Σταθάκη-Κούμαρη 1977, Μακρής 1961, Κυριακίδου-Νέστορος 1983, Αρφαράς 1984.

τάση επανάληψης των μορφολογικών χαρακτηριστικών, ακόμη και των πιο σύνθετων. Οι «πηγές», πάντως, φαίνεται να είναι αποτέλεσμα διαδοχικών πολιτισμικών υποστρωμάτων, μερικά από τα οποία είναι αρκετά δυσχερές να εντοπιστούν. Η απουσία λιθανάγλυφων κατά τον πρώτο αιώνα της Οθωμανοκρατίας και κατά το μισό (και πλέον) του δεύτερου αφήνει μεγάλο κενό ώστε να είναι σήμερα δυσανάγνωστες οι καταβολές τους. Σημαντική στην καθιέρωση λιθογλυπτικών μοτίβων είναι η συμβολή των μαστόρων που έφτασαν από άλλες περιοχές της Κρήτης και από την Κάρπαθο.

Γενικά, μπορούμε να εντοπίσουμε κοινά γνωρίσματα σε όλη την περιοχή, παρακολουθώντας τη δημιουργία ενός τοπικού στυλ. Είναι πιθανόν η πολυετής παραμονή των μαστόρων σε συνδυασμό με τα παλιότερα μοτίβα και τις συνήθειες να διαμόρφωσαν μια κοινή εικαστική και συμβολική γλώσσα. Μελετώντας παραδείγματα από την Κάρπαθο, όπως τα υπέρθυρα του ναού της Παναγίας στις Μενετές, διαπιστώνουμε την εξοικείωση των Καρπαθίων μαστόρων με το μοτίβο των αντωπών λεόντων· στο συγκεκριμένο υπέρθυρο ως κεντρικός άξονας χρησιμοποιείται σταυρός εγγεγραμμένος σε κύκλο. Ο ναός στις Μενετές χτίστηκε το 1845, κατά την περίοδο που οι Καρπάθιοι μαστοροί δραστηριοποιούνταν στην Κρήτη.

5.7. «Αναπαράσταση» λάξευσης επιγραφών

*«Έπαιρναν την πέτρα και την έκαναν λουλούδι»
Αρμολόι 6/1978: 32.*

Καθώς οι παραδοσιακές τεχνικές έχουν εντελώς υποχωρήσει και χρησιμοποιούνται σήμερα μόνο ηλεκτρικά εργαλεία, προσπάθησα να αναπαραστήσω τη διαδικασία λάξευσης μιας επιγραφής με επιζώντες μαστόρους από τη Μεσαρά (κυρίως καρπαθιακής καταγωγής). Παρά το ότι επεδίωξα να βιντεοσκοπήσω τη διαδικασία, αυτό δεν κατέστη δυνατόν να πραγματοποιηθεί λόγω της προχωρημένης ηλικίας των μαστόρων και περιορίστηκα στην άντληση πληροφοριών μέσω περιγραφών και συνεντεύξεων. Οι περιγραφές αφορούν στην κατασκευή ανάγλυφου που τοποθετείται ως επιθύρωμα σε ορθογώνια εξωτερική πόρτα.

Η μεθοδολογία της εργασίας των πελεκάνων της Μεσαράς δεν παρουσιάζει καμιά ουσιαστική διαφορά από τους τρόπους που εργάζονταν πελεκάνοι από άλλες περιοχές (Πυρσόγιαννη Ηλείου, Σέρβου Αρκαδίας, Μεραμπέλλο Κρήτης) από τους οποίους αντλήθηκαν πληροφορίες. Πηγή σημαντικών πληροφοριών αποτελεί και το άρθρο ανώνυμου συγγραφέα που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Αρμολόι* (τ. 6/1978: 29-37).

Η εργασία του πελεκάνου αρχίζει με την αναζήτηση της κατάλληλης πέτρας.²¹⁵ Στην περιοχή χρησιμοποιείται σχεδόν αποκλειστικά πωρόλιθος που θεωρείται ευκατέργαστο υλικό. Αφού μετρηθεί το πλάτος της πόρτας και το πάχος του τοίχου, ένας από τους μαστόρους αναλαμβάνει το αρχικό «καθάρισμα», το οποίο γίνεται πάντα στο *πετροκοπιό* (νταμάρι). Το τελικό ορθογώνιο σχήμα δίνεται πάντα από τον πελεκάνο, που σε περιπτώσεις ανέγερσης οικοδομών είναι συνήθως ο ίδιος ο πρωτομάστορας. Τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται σ' αυτήν την πρώτη φάση είναι: *λοστός* ή *λοστάρι* για τη μετακίνηση και *βαριά* ή *βαριοπούλα* για τη στοιχειώδη διαμόρφωση, ούτως ώστε να μη φέρει περιττό βάρος και να μετακινείται ευκολότερα. Η μεταφορά γινόταν παλαιότερα με κάρο. Οι υπόλοιπες εργασίες γίνονται στην οικοδομή, όπου στήνεται πρόχειρο εργαστήριο. Αν είναι καλοκαίρι, φροντίζουν να υπάρχει σκιά ή φτιάχνεται πρόχειρη κατασκευή. Το ίδιο έκαναν και οι Πυρσογιαννίτες μαστόροι.²¹⁶ Αλλά και η εικόνα που έχουμε για τους μαστόρους της Κύπρου δεν είναι διαφορετική:

«Όλοι κάθονταν σε πρόχειρο κάθισμα με μια σακούλα στο έδαφος, με τα πόδια τους απλωμένα, συνήθως χωρίς παπούτσια και είχαν μπροστά τους την ακατέργαστη πέτρα. Και επειδή οι πέτρες δεν ήταν κομμένες με μηχανή και είχαν ανώμαλες επιφάνειες, το πρώτο εργαλείο που χρησιμοποιούσαν οι πελεκητές για να τις ξεχοντρίσουν ήταν το μαρτέλι...» (Μιλάκκας 2002: 34).

Ο πελεκάνος φροντίζει να διαμορφώσει το *πελέκι* στις δυο εμφανείς πλευρές του. Αφού μετρήσει και πάλι τις διαστάσεις, αρχίζει να πελεκά για να δημιουργήσει μια αρχική επίπεδη επιφάνεια. Αυτή θα χρησιμοποιηθεί στη συνέχεια ως οδηγός του. Πάνω σ' αυτήν θα χαράξει το περίγραμμα, αρχικά με μολύβι και μετά με αιχμηρό αντικείμενο, το *βελονάκι*, με τη βοήθεια της μεγάλης πλευράς της μεταλλικής *γωνιάς*. Με το σφυρί (*μαντρακά*) και το *κοπίδι* αρχίζει να αφαιρεί τα κομμάτια που δεν χρειάζονται για να πάρει η πέτρα το τελικό ορθογώνιο σχήμα.

Η διαδικασία σχεδίασης είναι το πιο δύσκολο κομμάτι. Έμπειροι μαστόροι με «καλό χέρι» σχεδιάζουν οι ίδιοι πάνω στο πελέκι με μολύβι. Αυτό γίνεται όταν απαιτούνται γεωμετρικά σχήματα, ρόδακες ή άλλα σχέδια. Οι πληροφορητές μου δεν είχαν φιλοτεχνήσει παραστάσεις με ζώα και θα τους ήταν δύσκολο να το πετύχουν. Στην ερώτηση τι θα έκαναν αν τους ζητούσε κάποιος να σκαλίσουν ένα λιοντάρι σαν αυτά που σκάλιζαν παλιά, απάντησαν ότι θα προσπαθούσαν να το *ζεπατικώσουν* σε χαρτί, να

²¹⁵ Καταγραφή λιθοξοϊκών τεχνικών: Φλωράκης 1989 (για τους μαρμάρινους φεγγίτες της Τήνου).

²¹⁶ «Εστηναν τζιατόρα (προχειροφτιαγμένο υπόστεγο με κλαδιά ή τσίγκους) και δούλευαν ολημερίς στο πελέκι. Όλη τους η τέχνη ήταν μια λέξη: αργά. Όσο πιο αργά δούλευαν τόσο πιο καλοί μαστόροι ήταν. Τραγουδούσαν και σφύριζαν στο πελέκημα για να ξεχνούνται και να μη βιάζονται. Γλεντούσαν την αργάδα τους. Θυμούμαι τον πατέρα μ' που 'λεγε, "μια ζουρλοτσουκανιά, μια μέρα δουλειά", δηλαδή μια άσκημη καλεμιά ήθελε παραπάνω ώρες δουλειά» (Αρμολόι 6/1978: 33).

κόψουν το χαρτί ολόγυρα στο περίγραμμα του σχεδίου και να το μεταφέρουν στην πέτρα με το μολύβι. Τα σχέδια που σκάλισαν οι ίδιοι είναι απλούστερα: σταυροί και κυπαρίσσια με «κύκλους» (ρόδακες) και λουλούδια.

Το σχεδιάσμα αρχίζει με τη δημιουργία του περιγράμματος, ενός τετράγωνου αυλακιού – πλαισίου. Στη συνέχεια αναζητείται το ακριβές κέντρο της πέτρας. Εκεί, με το μεταλλικό διαβήτη, θα σχηματιστεί ο σταυρός, με ένα στρογγυλό σχήμα γύρω του, το στεφάνι. Ο κύκλος βοηθά το λιθογλύπτη να σχεδιάσει καλύτερα το σταυρό. Θα ακολουθήσει ένας δεύτερος κύκλος εξωτερικά του πρώτου (ομόκεντρος): η απόσταση ανάμεσά τους καθορίζεται από το μέγεθος του κύκλου. Στη συνέχεια, και διατηρώντας την ίδια ακτίνα, τοποθετεί το διαβήτη αριστερά και δεξιά, πάνω στο περίγραμμα του κύκλου. Με ένα απλό χάραγμα σχηματίζει τα τέσσερα σημεία στα οποία καταλήγει ο σταυρός. Τον «ζωγραφίζει» και αρχίζει τη λάξευση. Συχνά, όμως, ο σταυρός δεν έχει κεραίες ίσου μήκους: είναι δηλαδή μεγαλύτερος ο κάθετος άξονας και μικρότερος ο οριζόντιος. Η εργασία αυτή θέλει καλύτερο μέτρημα και ελεύθερη σχεδίαση. Με παρόμοιους τρόπους σχηματίζονται τα υπόλοιπα σχέδια πάνω στην επιφάνεια...

Η λάξευση γίνεται και πάλι με *μαντρακά* και *κοπίδι*. Ο λιθογλύπτης αφαιρεί με υπομονή τα κομμάτια της πέτρας στα οποία θα σχηματιστούν *βαθουλώματα*, προχωρεί, δηλαδή, σε εκβάθυνση του πεδίου πάνω στο οποίο δεν υπάρχουν σχέδια, ώστε αυτά να αναδειχθούν ανάγλυφα. Πρακτικά η λάξευση γίνεται με «κοπίδι σκράπα», δηλαδή με το κράτημα του κοπιδιού σε πλάγια θέση (περίπου 45 μοιρών) και με διαδοχικά μαλακά χτυπήματα του *μαντρακά* προς τα έξω. Η «καλή δουλειά» απαιτεί «βαθούλωμα» όλης της πέτρας. Επειδή, όμως, αυτό απαιτεί πολύ χρόνο, οι περισσότεροι ζητούσαν ανάγλυφο σταυρό και μικτή τεχνική για τα άλλα, χάραγμα και λάξευση. Η εργασία του πελεκάνου δεν διαφέρει από τη λογική που χρησιμοποιείται στη γλυπτική, δηλαδή την αφαίρεση τμημάτων από τον αρχικό όγκο της πέτρας, ώστε να δημιουργηθεί το επιθυμητό αποτέλεσμα. Μετά το βαθούλωμα, ή και παράλληλα με αυτό, αρχίζει η σχεδιαστική απόδοση των ανάγλυφων τμημάτων.

Με χαράγματα προσφέρεται η μεγαλύτερη δυνατή ομοιότητα του ανάγλυφου δέντρου με το φυσικό. Οι πιο λεπτές εργασίες γίνονται με *λεπτά κοπίδια* ή με *βελονάκια*. Η λείανση της επιφάνειας επιτυγχάνεται με τη χρήση γυαλόχαρτου.

6. Ο συμβολικός κώδικας στο παράδειγμά μας

6.1. Γενικές παρατηρήσεις

Δεν θα επιχειρήσουμε να ξαναγεμίσουμε με το παλιό τους περιεχόμενο τις μορφές αυτές. Άλλωστε δεν το χωρούν πια. Είναι αρκετά γεμάτες με το καινούριο. Οι κινήσεις τους, τα σχήματά τους είναι τόσο αόριστα, τόσο πλεγμένα με νεώτερες προσθήκες, που ο ζήλος μας θα έμοιαζε με τις προσπάθειες των ρομαντικών ν' ανακαλύψουν συγκεκριμένες μορφές στα σχήματα των σύννεφων.

Μακρής 1979: 225-226.

Τα λιθόγλυπτα συνθέτουν μια ξεχωριστή «γραμματική» που ως σύστημα οπτικών ερεθισμάτων δεν είναι το ίδιο κατανοητή από όλους. Δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι αυτό που ήθελε να πει ο αρχικός δημιουργός είναι απόλυτα (ή και σχετικά) κατονοητό από εμάς σήμερα, κυρίως από ανθρώπους που δεν έχουν βιώσει τη συμβολική και λειτουργική σημασία των λιθόγλυπτων. Σύμφωνα με τον Layton (2003: 55),

«για να καταλάβουμε τους σκοπούς του καλλιτέχνη πρέπει να κατανοήσουμε το συμβολισμό που χρησιμοποιεί. Το αντικείμενο τέχνης που παρατηρεί κάποιος είναι απλώς η απτή έκφραση μιας πολιτισμικής, και ως εκ τούτου νοητικής, κατασκευής, η οποία εκφράζεται σύμφωνα με τις εικαστικές αναπαραστάσεις του εν λόγω πολιτισμού».

Μελετώντας τα λιθόγλυπτα που φιλοτεχνήθηκαν ακόμη και στο σχετικά πρόσφατο παρελθόν, μελετούμε μια κοινωνία του παρελθόντος. Ωστόσο, υπάρχουν συμβολικά συστήματα που ως νοηματικές ενότητες παραμένουν αδιαφοροποίητες, ακόμη και όταν δεν ασκούν την ίδια επίδραση στα μέλη των κοινοτήτων, όπως π.χ. ο σταυρός.

Η κυριαρχία του σταυρού στα λιθόγλυπτα της Μεσαράς δίνει το σημασιολογικό στίγμα τους: τοποθετούνται για να προστατεύουν, σύμφωνα με τη γενική αντίληψη για το ρόλο του σταυρού. Ωστόσο, σπάνιες είναι οι περιπτώσεις που φιλοτεχνείται μόνο ο σταυρός με τη χρονολογία ή τα αρχικά του ιδιοκτήτη (φωτ. 27, σελ. 353). Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις αποτελεί μέρος συνθέσεων που συγκροτούν ευρύτερα συμβολικά σύνολα. Βασικό χαρακτηριστικό των συνόλων αυτών είναι η συμπληρωματικότητα· έτσι συγκροτείται ένας συμβολικός κώδικας, ένα «κείμενο» νοημάτων το οποίο είναι αναγνωρίσιμο και ευνόητο για τους εξοικειωμένους με τη γλώσσα με την οποία εκφράζονται οι διάφορες πολιτιστικές ομάδες. Π.χ. το κυπαρίσσι συνυπάρχει με το σταυρό δηλώνοντας διαφορετικά νοήματα ενταγμένα στο ίδιο συμβολικό σύστημα. Πολλές φορές, όμως, τα διαφορετικά σχέδια αποτελούν εκφράσεις του ίδιου νοήματος (φωτ. 28, σελ. 353).

Ο λιθογλύπτης φροντίζει να «γεμίσει» την επιφάνεια, να καλύψει το «κενό» του χώρου με γεωμετρικά και άλλα σχήματα. Ο «φόβος του κενού» είναι ορατός σε πολλά από αυτά

τα έργα. Με τη δημιουργία ανάγλυφων σχημάτων (συνήθως ρόδακες και εξάκτινα αστέρια) όχι μόνο καλύπτεται το κενό αλλά και δημιουργούνται νέοι νοηματικοί κύκλοι. Μελετώντας την τυπολογία των λιτών αναγλύφων και χαραγμάτων που εικονίζουν μόνο ένα σταυρό κλεισμένο σε κυκλικό περίγραμμα ή στεφάνι από άνθη ή κλαδιά και που φιλοτεγήθηκαν στα πρώτα χρόνια του 20^{ού} αιώνα, μπορούμε να πούμε ότι η κενή επιφάνεια λειτουργεί ως καθοριστικό στοιχείο της σύνθεσης. Τα μονολιθικά επίθυρα φέρουν παραλληλόγραμμα πλαίσια που διαχωρίζουν το χώρο.

Τα οικιακά λιθόγλυπτα ως ολοκληρωμένη συμβολική γλώσσα εκφράζουν, εκτός από την επιζητούμενη υπερβατική προστασία, την ιερότητα του ιδιωτικού χώρου και τη σύγκρουση ανάμεσα στο *καλό* και το *κακό*. Οι φαντασιακές καταστρεπτικές δυνάμεις είναι παρούσες και η δράση τους είναι συνεχής, όπως και η αλληλεπίδρασή τους με τον άνθρωπο. Τα σύμβολα του *κακού* εμφανίζονται στις επιγραφές νικημένα και ταπεινωμένα. Η νοηματική απόδοση των παραστάσεων, όμως, είναι διαφορετική: αντιμετωπίζονται ως δυνάμεις, έτοιμες να διεισδύσουν στο «άβατο» του οικογενειακού χώρου. Ο αποτροπαϊκός χαρακτήρας των συμβόλων αφορά σε έναν αχανή κόσμο πνευμάτων ενώ παράλληλα απωθούν τις μαγικές ενέργειες.

Ο φυτικός διάκοσμος ακολουθεί τις σταθερές της παραδοσιακής λαϊκής τέχνης, όπως εμφανίζεται στην εκκλησιαστική ξυλογλυπτική. Η άμπελος με σταφύλια και τα άνθη με πτηνά που θυμίζουν περιστέρια είναι τα πιο συνηθισμένα. Υπάρχουν, όμως, και σποραδικές νεοκλασικές επιρροές με άνθη και γλάστρες (φωτ. 29, σελ. 354).

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της τοπικής λιθολυπτικής παράδοσης είναι η συχνή εμφάνιση σημαιοστατών (θήκες για αναρτήσεις σημαίας). Πρόκειται για διάτρητες πέτρες που εξέχουν από τις προσόψεις των οικιών, μέσα στις οποίες στερεώνεται το κοντάρι της σημαίας. Η κατασκευή αυτή απαντάται σε δυο μορφές: *ορθογώνια* με ανάγλυφες τις εμφανείς πλευρές και *ολόγλυφη* ώστε να σχηματίζει χέρι που κρατεί το κοντάρι της σημαίας. Καταλήγοντας, είναι απαραίτητο να τονίσουμε ότι κάθε ιδέα εικονοποιείται μέσα από το συμβολικό σύστημα της κοινωνίας που το δημιούργησε, αλλά δεν αποτελούν όλα τα σχέδια σύμβολα. Ο καλλιτέχνης επιλέγει συχνά ελεύθερα πλαίσια και διακοσμητικά στοιχεία τα οποία χρησιμοποιούνται για να αναδείξουν τη μορφή και να τονίσουν το θέμα.

6.2. Η συχνότητα εμφάνισης

Δεν εμφανίζονται όλα τα σύμβολα με την ίδια συχνότητα· ως γενικό συμπέρασμα μπορούμε να αναφέρουμε την κυριαρχία του σταυρού, που εικονίζεται σχεδόν πάντα σε

διαφορετικές μορφές και διαφορετικές θέσεις μέσα στις γλυπτικές συνθέσεις, έχοντας όμως κεντρική (κυρίαρχη) θέση. Από τα υπόλοιπα μπορούμε να διακρίνουμε μορφές αγίων, ανθρώπινες κεφαλές, δικέφαλους αετούς, δέντρα, άνθη, ζώα (συνήθως σε ζεύγη δίπλα από ένα κεντρικό άξονα), δράκοντες, ρόδακες, πουλιά (και αυτά σε ζεύγη), εκκλησιαστικά σύμβολα κ.α.

6.2.1. Σταυρός

Το κυρίαρχο σύμβολο των λιθόγλυπτων επιγραφών σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας, το πλέον αναγνωρίσιμο. Ο ιδιοκτήτης μιας κατοικίας με σταυρό στο υπέρθυρο αποκαλύπτει την ταυτότητά του στην κοινότητα, δεδομένων και των πολιτικών συνθηκών που επικράτησαν στην εξεταζόμενη περιοχή μετά την ελληνική επανάσταση και μέχρι το 1913, έτος της ένωσης με την Ελλάδα. Και αν σε κοινότητες με θρησκευτική ομοιογένεια η «δήλωση» ταυτότητας θεωρείται δεδομένη και αυτονόητη, δεν συμβαίνει το ίδιο σε κοινωνίες που συγκροτούνται από διαφορετικές θρησκευτικές ομάδες. Στη Μεσαρά ζούσαν δυο θρησκευτικές κοινότητες, παρά το γεγονός της φθίνουσας πορείας που ακολούθησε η μουσουλμανική, ιδιαίτερα κατά τη δεύτερη πενηκονταετία του 19^{ου} αιώνα. Επομένως ο σταυρός αποτελούσε και το πιο σημαντικό σύμβολο αναγνώρισης.

Ο σταυρός ως σύμβολο δεν εμφανίζεται με μεγάλη συχνότητα στις κατοικίες της περιοχής που οικοδομήθηκαν πριν από την επανάσταση του 1821. Αντιθέτως, τον συναντάμε σε μεγάλο αριθμό αναγλύφων που βρίσκονται σε ναούς και μοναστήρια, πολλά από τα οποία χρονολογούνται στους τελευταίους αιώνες της Ενετοκρατίας (1211-1669).²¹⁷ Τα δείγματα αναγλύφων, χαραγμάτων και λιθόγλυπτων που έχουμε από την περίοδο της Οθωμανοκρατίας είναι ελάχιστα. Ανάμεσα στις εξαιρέσεις αναφέρουμε δυο λιθόγλυπτα από τη Μονή Οδηγήτριας του Δήμου Τυμπακίου, των ετών 1782 και 1812. Ιδιαίτερα το δεύτερο είναι καλής τέχνης και φαίνεται να είχε τοποθετηθεί σε δεύτερη χρήση: στο λεπτοδουλεμένο ανάγλυφο εμφανίζεται εγχάρακτη η χρονολογία, πιθανότατα γραμμένη κατά την εποχή που χρησιμοποιήθηκε για δεύτερη φορά.

Αν και καθιερώθηκε επισήμως ως ιερό σύμβολο της νέας πίστης, ο σταυρός ήταν γνωστός στον αρχαίο κόσμο, ιδιαίτερα στον αιγυπτιακό και τον ασσυριακό πολιτισμό, με θρησκευτικό συμβολισμό. Τον συναντάμε κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, οπότε άρχισε να χαράσσεται σε τάφους μέσα στις κατακόμβες (Παλιούρας 2002: 24). Οι πατέρες της Εκκλησίας προέτρεπαν τους Χριστιανούς να τοποθετούν τον σταυρό στις πόρτες των

²¹⁷ Στην κεντρική πύλη της Μονής Οδηγήτριας ο ανάγλυφος σταυρός φέρει τη χρονολογία ΑΦΞΗ (1568).

σπιτιών τους.²¹⁸ Ως κυρίαρχο σύμβολο ο σταυρός χρησιμοποιήθηκε για τη «σφράγιση» των αρχαίων υλικών καταλοίπων (Μουτσόπουλος 2004: 20 κ.ε.)²¹⁹ Χαράσσοντας ένα σταυρό σε έναν αρχαίο κίονα οι Χριστιανοί αποτύπωναν το σημείο της πίστης τους, μεταφέροντας τον κίονα από το αρχικό συμβολικό σύστημα σε ένα άλλο. Είναι το αδιαμφισβήτητο φυλακτικό σύμβολο που τοποθετείται ή χαράσσεται στα ανοίγματα των οικιών. Στον θρησκευτικό συμβολισμό αποτελεί φόβητρο των δαιμόνων, γεγονός που αποτυπώνεται στην υμνολογία της Εκκλησίας. Ως σύμβολο δηλώνει τον ίδιο τον ιδρυτή της χριστιανικής θρησκείας και αρχίζει να εμφανίζεται στα μονογράμματα του Χριστού από τα πρωτοχριστιανικά χρόνια (Παλιούρας 2002: 23). Στη Μεσαρά ισχύει ακόμη η ετήσια «σφράγιση» των εισόδων με το φως των κεριών της Ανάστασης, όπως παρατηρήσαμε και όπως φαίνεται από την αιθάλη που βλέπουμε στα υπέρθυρα. Άλλωστε η χρήση σταυρού στους Ορθοδόξους είναι πολλαπλή: ξεκινά από το απλό σταυροκόπημα και φτάνει σε πολυσύνθετες εκφράσεις, ακόμη και σε ενέργειες μαγικοθρησκευτικές. Συνοψίζει και συμπυκνώνει... Στη Μεσαρά τον συναντάμε σε διάφορους τύπους: ισοσκελής (ελληνικός), ανισοσκελής (λατινικός),²²⁰ με τον οριζόντιο βραχίονα μικρότερο από τον κάθετο, πεπλατυσμένο, με τρίλοβες απολήξεις στις τρεις πάνω κεραίες (ανθεμωτός), ένθετο σε κύκλο (φωτ. 30, σελ. 354), με ακτινώσεις που εκτείνονται από τις ορθές γωνίες ανάμεσα στους δυο βραχίονες (στη συμβολή των

²¹⁸ «...καὶ ἐπὶ τῶν θυρῶν ἡμῶν τὸν ζῶοποιὸν σταυρὸν καὶ ἐπὶ τῷ μετώπῳ καὶ ἐπὶ τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν καὶ ἐπὶ τῷ στόματι καὶ ἐπὶ τῷ στήθει καὶ ἐπὶ πᾶσι τοῖς μέλεσιν ἡμῶν· τοῦτον μετακομίζωμεν καὶ ὀπλιζώμεθα, τὸ ἀήττητον ὄπλον τῶν Χριστιανῶν, τὸν νικητὴν τοῦ θανάτου, τὴν ἐλπίδα τῶν πιστῶν, τὸ φῶς τῶν περάτων, τὸν ἀνοίκτην τοῦ παραδείσου, τὸν τῶν αἰρέσεων καθαρῆτην, τὸ στερέωμα τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, τὸ μέγα φυλακτῆριον τῶν πιστῶν, τὸ σωτήριον καύχημα τῆς Ἐκκλησίας» (Εφραίμ ο Σύρος, *Λόγος εἰς τὸν τίμιον καὶ ζῶοποιὸν σταυρὸν καὶ εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν. Καὶ περὶ ἀγάπης καὶ ἐλεημοσύνης*, 132, 8-14).

²¹⁹ Σταυροὶ με διάφορες μορφές «υπάρχουν χαραγμένοι σε αρχαίους κίονες στον αρχαιολογικό χώρο του Λόγγου της Έδεσσας [...] Ποικιλόμορφοι σταυροὶ εἶναι λαξευμένοι σε ἄλλον αρχαῖο κίονα στον ἴδιο χώρο [...] Ἡ αρχαιότατη αὐτὴ συνήθεια επαληθεύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση σταυρῶν σε προτομὲς αρχαίων ἀγαλμάτων, ὡς σὴν προτομὴ σε βασάλτη, ἀπὸ τὴν δαλματικὴ Σάλονα, ἡ ὁποία βρίσκεται σήμερα στο Βρετανικὸ Μουσεῖο. Ὁ σταυρὸς χάραχθηκε προφανῶς μεταγενέστερα στο μέτωπο τοῦ ἀγάλματος. Με τὸ χρόνο, ὁμως, τὰ παραδείγματα αρχαίων προτομῶν, ἀναγλύφων καὶ ἀγαλμάτων με τὴν χάραξη σταυροῦ, προφανῶς ὡς μὴ πράξη ἐξαγνισμού, πληθύνονται, ὡς διαπιστώσαμε ἀπὸ τὸν χαραγμένο σταυρὸ στο μέτωπο τῆς προτομῆς τοῦ αυτοκράτορα Γαλληνοῦ (253-268 μ.Χ.) [...] Ἀλλὰ καὶ στον ἐλληνικὸν χώρο υπήρχε ἡ συνήθεια τῆς στίξης με σταυρὸ στο μέτωπο, μεταξύ τῶν φρυδιῶν (ἀλλὰ καὶ στους καρπούς τῶν χεριῶν), σε ἄνδρες καὶ κυρίως σε γυναῖκες, σε πολλὰ σημεῖα τῆς Ἑλλάδας καὶ ιδιαίτερα μεταξύ τῶν Βλάχων [...] Ἀναμφίβολα βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ χάραξη τοῦ σταυροῦ στα μέτωπα τῶν χριστιανῶν ἀποτελεῖ σημεῖο ἀποτροπαικτικὸ, προφυλακτικὸ καὶ ἡ συνήθεια ποὺ συνεχίζεται στους μουσουλμανικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Β. Ἀφρικῆς ἀποτελεῖ ἀνάμνηση τοῦ ἐθίμου ποὺ ἦταν διαδεδομένο στους χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς τῆς ευρύτερης αὐτῆς περιοχῆς πρὶν ἀπὸ τὸν ἐξισλαμισμό τους. Τὴν ἴδια καταγωγὴ πρέπει νὰ ἔχει καὶ ἡ συνήθεια τῆς χάραξης σταυρῶν στα ἀνάγλυφα τῆς δεομένης Παναγίας, ἀλλὰ καὶ ἄλλων Ἀγίων, ὡς στο ἀνάγλυφο τοῦ δεομένου Ἁγίου Ἀγαθονίκου» (Μουτσόπουλος 2004: 20-23).

²²⁰ Για τυπολογικὴ κατάταξη τῶν σταυρῶν: Παλιούρας 2002: 24.

βραχιόνων), στηριγμένο σε οξυκόρυφο σχηματισμό (πιθανή σχηματοποίηση του Γολγοθά) κ.α. (φωτ. 31, 32, σελ. 355).

6.2.2. Δέντρα (αυτοτελείς απεικονίσεις και τμήματα συνθέσεων)

Ο φυτικός διάκοσμος αποτελεί ένα από τα συνηθέστερα θέματα της εκκλησιαστικής λιθογλυπτικής και ξυλογλυπτικής. Αλλού με απλό συμβολικό πνεύμα, αλλού με φυσιοκρατική διάθεση, μεταφέρει εικόνες φυσικού ή υπερφυσικού (υπερβατικού) τοπίου, αναπαριστώντας τόπους δράσης ιερών προσώπων ή και την Παράδεισο. Στη λαϊκή λιθογλυπτική της Μεσαράς το φυτικό σύμβολο που κυριαρχεί είναι το κυπαρίσσι. Από την αρχαιότητα είναι γνωστός ο συμβολικός του ρόλος, η σύνδεσή του με τον Απόλλωνα (στο μύθο του νεκρού Κυπάρισσου), καθώς και ο συμβολισμός του που οφείλεται στο ιδιαίτερο σχήμα και στο ιδιαίτερο σκούρο χρώμα του. Σε βυζαντινές και μουσουλμανικές κρήνες παρατηρούνται συνήθως κυπαρίσσια εκατέρωθεν μιας κύριας παράστασης. Στο παράδειγμά μας εμφανίζονται δυο τύποι δέντρου, ένα οξυκόρυφο (κυπαρίσσι –βλ. φωτ. 28, σελ. 353) και ένα με κλαδιά που εκτείνονται οριζόντια (φωτ. 33, σελ. 356). Συνήθως αποτελούν μέρη μεγαλύτερων συνθέσεων. Τα οξυκόρυφα χρησιμοποιούνται είτε ως άξονες συμμετρίας (ένα) είτε ως συμμετρικές δυάδες (ένα από την κάθε πλευρά ενός κεντρικού θέματος). Στην περιοχή η λαϊκή δοξασιολογία το συνδέει με το θάνατο, αλλά και με τη ζωή. Στις παροιμιώδεις εκφράσεις που λέγονται αποτελεί σύνοψη του ανδρικού προτύπου (ψηλός, λυγερός, δυνατός), ακόμη και του γυναικείου. Στις ανάγλυφες παραστάσεις εμφανίζεται είτε ως παραπληρωματικό της εικαστικής σύνθεσης (δίπλα σε άλλα σύμβολα) είτε ως αμετακίνητο σημείο που αντέχει τις πιέσεις των δαιμονικών μορφών, υποκαθιστώντας τον άξονα· στις παραστάσεις αυτές η θέση του δέντρου είναι σημαντική, ως αντανάκλαση του κοσμικού δέντρου. Στα υπέρθυρα εμφανίζεται με μεγάλη συχνότητα η παράσταση των αλυσοδεμένων θηρίων σε δυο κορμούς κυπαρισσιών. Τα θηρία αυτά είναι συνήθως λιοντάρια.

Η λατρευτική ιδιαιτερότητα του δέντρου είναι γνωστή από πολλά παραδείγματα, κυρίως από την εικονογραφία καταλοίπων διαφόρων προϊστορικών πολιτισμών της Ανατολής.²²¹ Ανάμεσα σ' αυτά εξέχουσα θέση κατέχουν οι παραστάσεις του μινωικού κόσμου που συνδυάζουν -στις πιο συνήθεις μορφές τους- το δέντρο με τον βαίτυλο και κάποιες λατρευτικές κινήσεις. Η προσέγγιση του Eliade (1992: 252 κ.ε.) προσδίδει στη μελέτη του δέντρου μια πολυεπίπεδη θεώρηση: κοσμική θεοφάνεια, στοιχείο που

²²¹ Το θέμα της καταγωγής έχει συζητηθεί αρκετά μέχρι σήμερα και φαίνεται να γίνεται αποδεκτή η μεσοποταμιακή καταγωγή του δέντρου στην εικονογραφία (Κούρου 1998: 30-31, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

συνθέτει μαζί με την πέτρα έναν ιερό χώρο, εικόνα του ίδιου του κόσμου, συμβολισμό της ζωής, έκφραση του κέντρου κ.α. Το δέντρο καταλήγει να εκφράζει από μόνο του την ιερότητα ως σύνοψη του ιερού χώρου και, στη νεότερη εθιμολογία, ως συμβολισμός της Παραδείσου. Όλα αυτά δεν είναι άσχετα με τη βλαστική δύναμη που αποδίδεται στα φυτά και που συνδέεται αιτιολογικά με αρχαίες θρησκευτικές πεποιθήσεις (νεαρός θεός της βλάστησης).

Οι ερμηνείες που δίνουν οι κάτοικοι είναι ταυτόσημες, συχνά μάλιστα συσχετίζουν το δέντρο των υπερθύρων με άλλες απεικονίσεις του, όπως στην κεντητική και την υφαντική, θεωρώντας ότι είναι «καλό».

6.2.3. Γοργόνειο – ανθρώπινη κεφαλή

Από την επιφάνεια των τοίχων προβάλλουν παράξενα, σχεδόν ανάγλυφα, αντρικά κεφάλια, αδρά πελεκημένα και κάπως ανέκφραστα. Το τεχνικό τους επίπεδο δεν μας επιτρέπει να υποθέσουμε πως οι κατασκευαστές τους κάτεχαν τα μυστικά των λεπτότατων αλλοιώσεων στα χαρακτηριστικά του προσώπου, αυτών που εκφράζουν χαρακτήρα ή συναίσθημα. Πηλιορείτικη παράδοση τις θέλει προσωπογραφίες των αρχιμαστόρων, ενώ η κ. Πόπη Ζώρα τις συνδέει με την πανελλήνια δοξασία για στοιχειώσεις και θυσίες στα θεμέλια της οικοδομής, όπως εκφράζονται κυρίως με το περίφημο τραγούδι του γεφυριού της Άρτας.

Κίτσος Μακρής, *Αρμολόι* 3/1977: 19-20

Από τα συχνότερα απαντώμενα σύμβολα, αν και στις μέχρι σήμερα μελέτες ο ελληνικός νησιωτικός χώρος, και η Κρήτη, εμφανίζεται να μην έχει χρησιμοποιήσει το μοτίβο της ανθρώπινης κεφαλής.²²² (Φωτ. 34, σελ. 356). Στην περιοχή της έρευνας εντόπισα 21 περιπτώσεις ανθρώπινων κεφαλών σε διάφορους τύπους συνήθως με φυσιολογικά χαρακτηριστικά (δεν είναι τρομακτικές). Τη βλέπουμε κυρίως σε δυο τύπους: α) αυτόνομη σε υπέρθυρα, συνήθως πάνω ακριβώς από μονολιθικά επιθυρώματα (φωτ. 35, σελ. 357) και β) ως στοιχείο υδροροών· είναι διάτρητες και το νερό της βροχής ρέει από το στόμα (φωτ. 36, σελ. 357). Σε μια περίπτωση η ανθρώπινη κεφαλή έχει ενσωματωθεί στη σημαιοθήκη. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν άλλες κεφαλές σκαλισμένες πάνω από το υπέρθυρο, στο κέντρο μιας κορνίζας, είτε πάνω στο ίδιο το μονολιθικό υπέρθυρο (φωτ. 37, σελ. 358).

²²² Κορρέ 1978: 80 κ.ε. Σύμφωνα με την Τσούπη-Ρέμου, «φαίνεται πως η παράδοση της λιθογλυπτικής κεφαλής αποτελεί δείγμα της νεοελληνικής λιθογλυπτικής της στεριανής Ελλάδας περισσότερο καθώς και των γειτονικών βαλκανικών χωρών, όπου διατηρείται για πολλά χρόνια και παρουσιάζεται με μεγαλύτερη συχνότητα σε αντίθεση με τα νησιά (εκτός από την Αίγινα) όπου σπάνια συναντάται, ή όταν υπάρχουν είναι ανάγλυφες ή εγχάρακτες» (Τσούπη-Ρέμου 2004: 94).

Στον κατάλογο της Κορρέ καταγράφονται 68 περιπτώσεις ανθρώπινων κεφαλών από όλο τον ελληνικό χώρο. Σημαντικό αριθμό έχει συγκεντρώσει και η Τσούπη-Ρέμου. Ωστόσο, η έρευνα στη Μεσαρά καταρρίπτει την κρατούσα πεποίθηση περί της μη εμφανίσεως στον νησιωτικό χώρο. Οι 21 περιπτώσεις που εντόπισα στον γεωγραφικά περιορισμένο αυτό χώρο αποτελεί ισχυρή ένδειξη για ευρύτερη διάδοση του μοτίβου.

Η Γοργώ των ελληνικών μύθων μπορούσε να προξενήσει τρόμο με την τρομακτική μορφή της. Σε λίθο που βρίσκεται στο Ερμιτάζ εικονίζεται η γνωστή από τα αρχαϊκά χρόνια παράσταση του Περσέα να κρατά το κομμένο κεφάλι της, όπως ακριβώς αναφέρει ο σχετικός μύθος (Kotanski 1991: 118-119). Στην πίσω όψη του λίθου υπάρχει νεότερη επιγραφή στην οποία φαίνεται καθαρά ο λόγος για τον οποίο επελέγη ένα αρχαιότατο αποτροπαϊκό σύμβολο.

Φύ[γε] ποδάγρα / [Π]ερσεύς σε διώχι (φύγε ποδάγρα, Περσεύς σε διώκει).

Είναι ένα από τα πιο γνωστά και συνηθισμένα αποτροπαϊκά θέματα της ελληνικής λιθογλυπτικής, με πλούσιο αφηγηματικό υπόβαθρο. Οι σημερινοί κάτοικοι στις περισσότερες περιπτώσεις δεν γνωρίζουν την ύπαρξη των ανθρώπινων κεφαλών και αυτές που βλέπουν ως στοιχεία των υδρορροών στους ναούς τις αντιμετωπίζουν ως διακοσμητικό υλικό. Οι ερμηνείες που δόθηκαν για το φαινόμενο στηρίζονται στις γνωστές παραδόσεις που παραπέμπουν σε στοιχειωμένα πρόσωπα που έχουν χτιστεί στα θεμέλια οικιών. Πιστεύουν ότι «με το να βάλεις ένα πέτρινο άνθρωπο τον κάνεις στοιχειό, δεν θα χρειαστεί να το κάνεις σαν τη γυναίκα του πρωτομάστορα». Γενική είναι η αντίληψη των μεγαλύτερων σε ηλικία κατοίκων ότι πρόκειται για το «καλό» του σπιτιού, με την αποτροπή του «φαρμίσματος» [μάτιασμα], ενώ οι σχετικές δοξασίες συνδέουν ακόμη και τη στερεότητα του οίκου: *αν φύγει η κεφαλή το σπίτι θα πέσει*. Φαίνεται, όμως ότι ούτε και οι λιθογλύπτες γνώριζαν το νόημα της τρομακτικής μορφής με το βλέμμα που μπορεί να απολιθώσει.

Στο παράδειγμα της ανθρώπινης κεφαλής μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις διαφορετικές σημασίες και τις νοηματοδοτήσεις που προκύπτουν ως αποτελέσματα γενικότερων θρησκευτικών και κοινωνικών τάσεων. Η αρχική μορφή της γοργονικής μορφής φαίνεται πως ήταν διαφορετική:

«εγεννήθη περί τα τέλη του 8^{ου} αιώνας εις τον χώρον της λατρείας της πρωίμου ελληνικής χθονίας θεάς. Εντεύθεν εισήλθεν εις την τέχνην και τον μύθον, όπου και διετηρήθη ως μορφή θρησκευτικής εμπειρίας μέχρι του α' τετάρτου του 6^{ου} αιώνας ενσαρκώσασα μετά μοναδικής εντάσεως την δαιμονικήν ουσίαν των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων. Εις τον χώρον της δισειδαιμονίας εξέπεσεν η μυθική Γοργώ μόλις από του 5^{ου} αιώνας κατόπιν βαθμιαίας εξελίξεως και συνεπώς προς

την γενικότεραν μεταβολήν της πνευματικής στάσεως της εποχής έναντι των μορφών των πρώιμων μύθων» (Καράγιωργα 1970: 132).

Κάθε εποχή προσλαμβάνει με διαφορετικό τρόπο και αφομοιώνει ερεθίσματα, σύμβολα και νοήματα. Η ανθρώπινη κεφαλή (σε ζωντανή μορφή ή νεκρική εικόνα) αντιμετωπίζεται με διαφορετικό τρόπο στα βυζαντινά ανάγλυφα αποδίδοντας βαθύτερα μεταφυσικά συμφραζόμενα. Σύμφωνα με την Κορρέ (1978: 67),

«ο λαϊκός τεχνίτης υιοθετεί το γοργόνειο και το χρησιμοποιεί σε πλήθος παραλλαγές· το γεγονός πρέπει να αποδοθεί όχι βέβαια στη γνώση καθ' αυτή της Μεδούσης – Γοργούς των αρχαίων, με τη γνωστή απολιθωτική ιδιότητα, όσο στο γεγονός ότι η κεφαλή σαν θέμα του ήταν ιδιαίτερος οικείο εφ' όσον ουδέποτε έπαυσε να χρησιμοποιείται στον ελληνικό χώρο».

Η Καράγιωργα (1970: 105), που μελέτησε την καταγωγή και το νόημα της γοργονικής μορφής, επισημαίνει ότι

«ουδαμού η αρχαία παράδοσις αναφέρει το γοργόνειον ρητώς ως φυλακτήριον, η δε χρήσις αυτού ως “διακοσμητικού” θέματος ανά πάσαν εποχήν, εις ναούς, όπλα, σκεύη, ουδέν περί τοιούτου νοήματος προεξοφλεί».²²³

Στη λαϊκή λιθογλυπτική, και σύμφωνα με το παράδειγμα αυτής της μελέτης, η φυσιοκρατική διάθεση παραπέμπει σε ένα εννοιολογικό πλαίσιο που μεταχειρίζεται την κεφαλή ως κέντρο της ανθρώπινης ύπαρξης, άρα και κινητήριο δύναμη· οι αντιλήψεις αυτές, κοινές σε πολλούς λαούς και πολιτισμούς, προσδίδουν στην εικόνα της κεφαλής ιερότητα, επομένως και διαφορετική χρήση του συμβόλου.

Στο σύνολο των περιπτώσεων που εντοπίστηκαν η κεφαλή είναι ανδρική· απέχει δηλαδή από την αρχική εικόνα του αρχαίου μύθου, πράγμα όχι ασυνήθιστο για τη λαϊκή λιθογλυπτική και μάλιστα διαδεδομένο σε όλο τον ελληνικό χώρο. Το γεγονός αυτό συνέβαλε στο να αποδοθούν ποικίλα νοήματα στο θέμα, όπως ότι πρόκειται για μορφές μαστόρων, ιδιοκτητών κ.α.

6.2.4. Αλυσοδεμένα λιοντάρια

Τα ζώα σε συμμετρική διάταξη στην κάθε πλευρά ενός κεντρικού πεδίου, γνωστά και από άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου,²²⁴ είναι από τα πιο συνηθισμένα αποτροπαϊκά σύμβολα που εμφανίζονται στα μεσαρίτικα οικιακά λιθανάγλυφα (φωτ. 38, σελ. 358). Η συμμετρία, βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της λαϊκής τέχνης όλων των εποχών, εκφράζεται με αυτή την πολύ γνωστή παράσταση που τη συναντάμε ακόμη και στα

²²³ Σε άλλο σημείο τονίζει: «ενέχει το γοργονικόν προσωπίον, ως τελετουργικό σκεύος, δεν είναι μαγική δύναμις, είναι ιερότης. Ανήκει εις θεότητα και μάλιστα εις χθονίαν θεότητα, και ως εικόν αυτής είναι ιερόν» (Καράγιωργα 1970: 111).

²²⁴ Κορρέ 1976, Τσούπη-Ρέμου 2004: 81.

προϊστορικά χρόνια, σε πλήθος παραδειγμάτων από τον μινωικό και τον μυκηναϊκό κόσμο. Στην τέχνη αυτής της εποχής τα ζώα (συμμετρικά τοποθετημένα) στρέφουν συχνά τα κεφάλια προς τα πίσω, ενώ δέντρα (και περισσότερα του ενός) δίνουν την εικόνα ιερών «τόπων» με άλση. Είναι πιθανόν το μοτίβο να λειτουργεί προσαρμοσμένο στις λατρευτικές τάσεις της εποχής, μεταφέροντας αναμνήσεις παλαιότερων εποχών μέσω εικόνων που ίσως είχαν σωθεί μέχρι τότε. Το πιο γνωστό απ' αυτά είναι η πύλη των Λεόντων στις Μυκήνες. Σε μυκηναϊκούς σφραγιδολίθους παρατηρούμε την προσπάθεια του καλλιτέχνη να τηρήσει αυστηρή συμμετρική διάταξη με ζώα, λιοντάρια και άλλα, να είναι στραμμένα προς έναν κεντρικό άξονα, συνήθως δέντρο. Σε σφραγιδολίθο από το Βαφειό δυο ζωοκέφαλες μορφές υψώνουν σπονδικές πρόχους πάνω από τρεις κλάδους δέντρου. Ο κατακόρυφος άξονας σχηματίζεται από τον μεσαίο (και μεγαλύτερο) κλάδο, αλλά και από τη βάση του αγγείου ή του αμφίκουλου βωμού.²²⁵ Σε χρυσό δακτυλίδι από τις Μυκήνες εικονίζονται δυο λιοντάρια δεμένα.²²⁶ Στηριζόμενος στη θεωρία περί ιερότητας των δέντρων και τον κίωνων στο μινωικό κόσμο, ο Evans υποστήριξε ότι ο κίονας είναι ανεικονική παράσταση της θεότητας (Evans 1901: 514).

Παρόμοια φαινόμενα μας είναι γνωστά και από άλλους προϊστορικούς πολιτισμούς που δεν είναι δυνατόν να συνδέονται μεταξύ τους, όπως στο προϊστορικό Περού (Boas 1955: 35). Η αρχική εμφάνιση δεμένων ζώων στραμμένων το ένα προς το άλλο θεωρείται ανατολική, από την ευρύτερη περιοχή της Μεσοποταμίας (Korré 1976: 339). Το περιεχόμενο των κρητομυκηναϊκών παραστάσεων με το δέντρο και τα εραλδικά ζώα εξακολουθεί να παραμένει ασαφές (Κούρου 1998: 31).

Σύμφωνα με την Korré (1976: 335-336), το παλαιότερο μεταβυζαντινό παράδειγμα έχει επισημανθεί σε ηπειρώτικο κρεββατόγυρο· σε «ψηλό λευκό φυτόμορφο κατασκεύασμα» είναι δεμένα δυο ζώα (πιθανώς σκυλιά). Μεταξύ άλλων η ίδια αναφέρει και τέσσερα λιθόγλυπτα με δεμένα ζώα. Παρόμοια παραδείγματα έχουν δημοσιευτεί και άλλα, όχι πολλά, από όλη την Ελλάδα. Σ' αυτά πρέπει να προστεθούν και 14 που εντοπίστηκαν στην περιοχή της εθνογραφικής μας έρευνας, τα περισσότερα που εντοπίζονται συγκεντρωμένα.

Στις παραστάσεις της Μεσαράς τα δυο ζώα είναι στην πλειοψηφία τους λιοντάρια (φωτ. 39-40, σελ. 359), ενώ συνάντησα και ένα υπέρθυρο σε κοντινή περιοχή (οικισμός

²²⁵ Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 1776. Τσουντας, στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* 1889: πιν. 10 αρ. 35, Μυλωνάς 1977: 54.

²²⁶ *Corpus der minoischen und mykenischen*, Siegel 1/1964: 495.

Άγιος Θωμάς) όπου αντί για λιοντάρια εικονίζονται σκορπιοί και αρνιά (φωτ. 41-42, σελ. 360). Πρόκειται για ένα μονολιθικό επίθυρο στο οποίο διατάσσονται σε σειρά δυο τετράγωνα παραστάσεις και μια κυκλική με ηλιακά χαρακτηριστικά. Στο κεντρικό τετράγωνο υπάρχει σταυρός στα δυο άνω τεταρτημόρια του οποίου εικονίζονται δυο αντωπά ζώα που σχεδόν ακουμπούν με τα πρόσωπά τους τις δυο κεραίες του σταυρού. Ο πελεκάνος έχει κόψει το θέμα του έτσι ώστε να φαίνονται μόνο τα μπροστινά πόδια των ζώων. Στο αριστερό τετράγωνο εικονίζεται δέντρο που κατέχει κεντρική θέση στο ανάγλυφο πεδίο. Κατ' εξαίρεση δεν είναι κυπαρίσσι, αλλά έχει απλωμένα κλαδιά θυμίζοντας γνωστές παραστάσεις του δέντρου της ζωής. Οι σκορπιοί βρίσκονται στη βάση, κάτω από το δέντρο, αλλά με σχετική συμμετρία: και οι δύο είναι στραμμένοι προς την ίδια κατεύθυνση, σαν να απέρχονται. Η διαφοροποίηση ίσως οφείλεται σε απειρία του πελεκάνου. Αναμφισβήτητα, όμως, οι σκορπιοί, που διακρίνονται από τα ανασηκωμένα κεντριά τους, εκφράζουν τις τιθασευμένες δυνάμεις που πρέπει να κρατηθούν έξω από την κατοικία. Στις υπόλοιπες παραστάσεις τα λιοντάρια εμφανίζονται δεμένα με αλυσίδες σε οξυκόρυφο δέντρο. Η παλαιότερη παράσταση που συνάντησα χρονολογείται στην περίοδο της Αιγυπτιακής (1830-1840), συγκεκριμένα στο έτος 1834.²²⁷ (Βλ. φωτ. 11, σελ. 345). Οι παραστάσεις αυτές παρουσιάζουν μορφολογική και τυπολογική ομοιότητα.

6.2.5. Έφιππος Άγιος Γεώργιος

Απαντάται σε κρήνες και σε σπίτια. Η τοποθέτηση λιθόγλυπτων με τη μορφή του δρακοντοκτόνου αγίου σε κρήνες είναι αυτονόητη, δεδομένης της λαϊκής παράδοσης που συνδέει τον άγιο με τους δράκοντες των πηγών, σύμφωνα με τη γνωστή δοξασία. Ο Άγιος Γεώργιος, που τιμάται σε όλη την Ελλάδα, και κυρίως στον αγροτικό και κτηνοτροφικό χώρο, κατέχει ξεχωριστή θέση στη λαϊκή λατρεία.²²⁸ Έχουν, μάλιστα, δημοσιευτεί πολλές παραλλαγές του γνωστού άσματος της δρακοντοκτονίας (Πολίτης 1913), ανάμεσά τους και πολλές προερχόμενες από την Κρήτη (Αικατερινίδης 1971).

Η στέρηση νερού και η κατακράτησή του από κάποιο δράκοντα αποτελεί γνωστό παραμυθιακό τύπο (κατά Aarne–Thompson: 300). Για την παροχή νερού απαιτείται

²²⁷ Ο Πετρονότης (1985: 124) το χρονολογεί στο 1854. Ο καθαρισμός του από επάλληλες επιστρώσεις ασβέστη που έγινε κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1990 έδειξε ότι είναι πιθανόν να πρόκειται για το έτος 1834. Η σχετική σύγχυση οφείλεται στο γεγονός ότι οι λιθογλύπτες της εποχής δεν ήταν εξοικειωμένοι με τη γραφή.

²²⁸ Herzfeld 1985: 203, Αικατερινίδης 1969α, Πολίτης 1920: 83 και 203, Αλεξιάδης 1982, Ψιλάκης 2005: 208 κ.ε. Η βιβλιογραφία για τον εορτασμό του Αγίου Γεωργίου στον ελληνικό χώρο είναι εξαιρετικά πλούσια. Για τις αναφορές του στη βυζαντινή βιβλιογραφία βλ. Ιωαννίδης 1984.

θυσία ανθρώπου. Τέτοιες παραλλαγές γνωρίζουμε αρκετές με λυτρωτή τον Άγιο Γεώργιο (Αλεξιάδης 1982). Ο Ν. Πολίτης πρόσεξε την ομοιότητα της παράδοσης του δρακοντοκτόνου αγίου με το μύθο της Ανδρομέδας.²²⁹

Σε υπέρθυρο στον οικισμό Γέργερη οι δυο πιο γνωστοί έφιπποι άγιοι (Γεώργιος και Δημήτριος) είναι τοποθετημένοι συμμετρικά, η μια μορφή στραμμένη προς την άλλη, κάτω από λιθόγλυπτο σταυρό (φωτ. 43, σελ. 361). Οι ηλικιακές ομάδες άνω των 60 ετών γνωρίζουν την παράδοση για τον δρακοντοκτόνο άγιο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τοποθετούν το κατά παράδοση γεγονός στον οικείο χώρο (στη βρύση του χωριού, σε κάποιο πηγάδι).

Πληροφορητής από την Πόμπια (Δήμου Μοιρών) αφηγείται την παράδοση εντάσσοντας σ' αυτήν τοπωνύμια του οικισμού από τα οποία υποτίθεται ότι πέρασε ο δρακοντοκτόνος άγιος.

7. Το παρελθόν στο παρόν.

Λιθόγλυπτα σύμβολα και σύγχρονη κοινωνία

Μιλώντας πριν από αρκετά χρόνια για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τα σύμβολα οι σύγχρονες κοινωνίες, ο Κίτσος Μακρής (1979: 225-6) έγραφε κάτω από τον τίτλο «Ξεχασμένοι συμβολισμοί»:

«Επάνω σε παλιά ξυλόγλυπτα τέμπλα, σε ζωγραφιές και σε λιθόγλυπτα, χαραγμένες σε μπακιρένια σκευή ή κεντημένες σε λογής υφάσματα, προβάλλουν κάτι σκοτεινές μορφές, που νιώθεις πως μέσα τους κρύβουν κάποιο ξεχασμένο συμβολισμό. Ασκούν επάνω σου μια παράξενη γοητεία. Νιώθεις πως εκφράζονται σε μια άγνωστη γλώσσα. Σου ξεφεύγει το νόημά της, όμως μια απόκοσμη φωνή εισδύει μέσα σου και ξυπνάει ανατριχίλες και φόβους που σου κληρονόμησαν μακρινοί πρόγονοι...»²³⁰

²²⁹ «Η Ανδρομέδα βρίσκεται πάνω σ' ένα βράχο και περιμένει την τραγική μοίρα της. Την είχαν αφήσει εκεί ως εξιλαστήριο θύμα για να απαλλαγεί η χώρα από ένα φοβερό τέρας που είχε στείλει ο τιμωρός Ποσειδώνας επειδή η μητέρα της είχε ισχυριστεί ότι η κόρη της ήταν πιο όμορφη από τις Νηρηίδες. Η λύτρωση ήρθε όταν έφτασε εκεί ο Περσέας [...] Είδε την Ανδρομέδα, την ερωτεύτηκε και σκότωσε το τέρας. Δεν ήταν και δύσκολο να μεταπλαστούν οι μύθοι σε λαϊκές διηγήσεις και να αντικατασταθεί ο Περσέας από τον Άγιο Γεώργιο. Η προσαρμογή, επίσης, στη χριστιανική ηθική δεν ήταν δύσκολη: στην αρχαία θρησκεία οι θεοί και οι ήρωες μπορούσαν να ερωτεύονται όπως οι θνητοί. Στον Χριστιανισμό το ενδιαφέρον των αγίων περιορίζεται στο ηθικό - λατρευτικό πεδίο. Ο δρακοντοκτόνος άγιος λαμβάνει ως αμοιβή για την πράξη του ένα ναό που του είχε τάξει ο βασιλιάς. Οι πρώτες γραπτές πηγές της παράδοσης που είχε επισημάνει ο Πολίτης χρονολογούνται από τον 12^ο αιώνα» (Ψιλάκης 2005: 208).

²³⁰ Το άρθρο του Μακρή εστιάζεται στον τρόπο πρόσληψης ή ερμηνείας των παλαιότερων συμβολικών κωδίκων: «Σήμερα μας απασχολούν οι μορφές εκείνες που είναι βέβαιο πως κάποτε εξέφραζαν κάτι λησμονημένο πια, ή που έκρυβαν μέσα τους δυνάμεις που τώρα έχουν ξεθυμάνει, αφού έλειψε η πίστη σ' αυτές. Ίσως και ο τεχνίτης που τις δούλεψε δεν έβλεπε σ' αυτές παρά μόνο διακοσμητικά θέματα. Το σύμβολο, η μαγική μορφή δουλεύτηκαν με τόσο μεράκι από γενιές μαστόρων που απόχτησαν αυτοτέλεια. Η μορφή δεν είναι πια ο μεσάζων ανάμεσα σε μυστικά νοήματα ή αόριστες δυνάμεις και

Ο αρχικός σχεδιασμός προέβλεπε την αναζήτηση ποσοτικών χαρακτηριστικών, με κατάρτιση καταλόγου πληροφορητών ώστε να αποτυπώνονται με ποσοστά οι διαφορετικές στάσεις απέναντι στα λιθόγλυπτα σύμβολα. Στην πορεία, και μετά τη διαπίστωση ότι δεν υπήρχαν σοβαρές αποκλίσεις ανάμεσα στις απαντήσεις που δίδονταν, τροποποιήθηκε ο τρόπος προσέγγισης σε ποιοτικό. Η συλλογή υλικού και η συμμετοχική παρατήρηση (με βοήθησε το γεγονός ότι διαθέτω αναστηλωμένη οικογενειακή κατοικία στην περιοχή -και μάλιστα με αρκετά λιθανάγλυφα του 19^{ου} αιώνα- στην οποία μπορούσα να διαμένω κατά την περίοδο της έρευνας) οδήγησε στα παρακάτω συμπεράσματα:

α. Τα σύμβολα εξακολουθούν να ασκούν σημαντική επίδραση στο σύνολο του πληθυσμού. Ωστόσο, παρατηρούνται διαφορές στον τρόπο που τα αντιλαμβάνονται και τα ερμηνεύουν οι άνθρωποι διαφορετικών ηλικιακών ομάδων και φύλων. Η διακύμανση αυτή είναι μειούμενη από τις μεγαλύτερες ηλικίες προς τις μικρότερες, με τις ηλικιωμένες γυναίκες να δείχνουν μεγαλύτερο σεβασμό προς το σύνολο των συμβόλων. Κατανοούν και ερμηνεύουν περισσότερα σύμβολα, συνδέοντάς τα συχνά με βιώματα και τοπικές παραδόσεις στις οποίες κατέχει κυρίαρχη σημασία το υπερβατικό στοιχείο. Πιστεύω ότι σημαντικό ρόλο στη σχέση συμβόλου και κοινωνίας παίζει ο βαθμός «επεξεργασίας» και κριτικής θεώρησης από εγγράμματα μέλη των κοινοτήτων. Ιδιαίτερα οι νεότερες ηλικιακές ομάδες γνωρίζουν ότι υπάρχουν σπίτια με σύμβολα, αλλά στο σύνολό τους σχεδόν οι πληροφορητές δεν ενθουμούνται τι εικονίζουν ή θυμούνται μόνο το σταυρό.

β. Ο ρόλος των συμβόλων που εκφράζονται μέσα από τις λιθόγλυπτες παραστάσεις εμφανίζεται αποδυναμωμένος (δεν είναι *κυρίαρχα*). Τόσον οι επιγραφές ως σύνολο (υλικό κατασκευής, αισθητικό σύνολο) όσο και η θεματολογία εντάσσονται μέσα σε ένα ευρύτερο συμβολικό σύστημα μέσω του οποίου εκφράζεται η τοπική πολιτιστική ταυτότητα. Στο ίδιο σύστημα εντάσσεται και η αξία των παλαιών λιθόγλυπτων ως στοιχείων συνέχειας και προβολής του παρελθόντος. Όπως τονίσαμε ήδη, όλα σχεδόν τα εμφανή οικιακά λιθόγλυπτα (των υπερθύρων) έχουν καλυφθεί με αλληπάλληλες

στον άνθρωπο ή τον τόπο. Δεν «αποτρέπει» εχθρικά πνεύματα, δεν “καθιερώνει” τόπους, δεν αντιπροσωπεύει νοήματα ή προλήψεις. Είναι αυτοτελείς μορφές, απόλυτα επαρκείς στον καινούργιο τους διακοσμητικό ρόλο. Τα ίχνη της παλιάς τους λειτουργίας αντιστοιχούν προς τα ατροφικά υπολείμματα οργάνων που συναντούμε στα σώματα ανθρώπων και ζώων, ή ακόμα και προς μερικές καθημερινές εκφράσεις και συνήθειες. Ποιος, όταν χαρακτηρίζει κάποιον “του σχοινοῦ και του παλουκιοῦ” θυμάται τους άσεμνους βυζαντινούς ακροβάτες και μίμους; Ο ευγενικός κύριος που βγάζει το καπέλο του μπροστά σε μια κυρία ή ο αγενής οδηγός που κατευθύνει την ανοιχτή του παλάμη προς τον απρόσεκτο συνάδελφό του, σκέφτηκαν ποτέ την αρχική σημασία των κινήσεών τους;» (Μακρής 1979: 225-6).

στρώσεις ασβέστη. Το καλοκαίρι του 2006 ο Δήμος Ρούβα προσπάθησε να τα καθαρίσει με υδροβολή και να τα αναδείξει ως στοιχεία της τοπικής αρχιτεκτονικής παράδοσης. Οι κάτοικοι αντιμετώπισαν με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τον καθαρισμό, στηριζόμενοι σε επιχειρήματα σχετικά με την ανάδειξη της παράδοσης.

γ. Αναζητώντας την «αφηγηματικότητα» της πέτρας που έχει υποστεί την ανθρώπινη παρέμβαση, αναζητούμε τη νοηματοδότησή της: το αφηγηματικό υπόβαθρο είναι τμήμα της προφορικής παράδοσης και ως εκ τούτου συνδεδεμένο με ιδεολογίες, αντιλήψεις και τελετουργίες. Επομένως, μπορεί να γίνει λόγος για ένα πλέγμα συλλογικοτήτων: συμπεριφοράς, μύθων, δοξασιών. Το φαντασιακό εικονοποιείται και δηλώνεται με τη μορφή συμβόλων συνδεδεμένων με την πέτρα, δηλαδή με το υλικό που εκφράζει σταθερότητα. Η πέτρα «αφηγείται» όλα αυτά με τα οποία την έχουν φορτίσει διαδοχικές γενιές ανθρώπων. Το αφηγηματικό πλαίσιο δεν μπορεί να παραμείνει σταθερό σε μεταβαλλόμενες συνθήκες. Πολλά από τα φαντασιακά όντα που απειλούσαν μέχρι και πριν από ελάχιστες δεκαετίες τον «οίκο» δεν αποτελούν πλέον στοιχεία της συλλογικής μνήμης: χαμόδρακας, γελλού, ανασκελάς κ.α.

δ. Οι νεότερες ηλικίες αναγνωρίζουν και κατανοούν μόνο ομάδες συμβόλων, καθώς και τα βασικά ή τα σύμβολα – κλειδιά (Ortner 1973). Ανάμεσα σε αυτά συγκαταλέγεται ο σταυρός. Άξια παρατήρησης, όμως, είναι η μεταβολή της στάσης απέναντι στα σύμβολα. Τα λιθόγλυπτα εκτιμούνται περισσότερο για τη μορφή και λιγότερο για το περιεχόμενό τους: η σημασία που αποδίδεται σε αυτά είναι ευθέως ανάλογη με την παλαιότητά τους. Τα εκτιμούν επειδή είναι παλιά και τα συνδέουν με τον οφειλόμενο σεβασμό προς αυτούς που τα δημιούργησαν. Δεν θεωρούν κακό να τα επαναχρησιμοποιήσουν, πιστεύοντας ότι και με αυτόν τον τρόπο διατηρείται μια μορφή συνέχειας, βασισμένη στις έννοιες της συγγένειας και της καταγωγής. Παρατηρούμε δηλαδή μια εμφανή αλλαγή, με την κατασκευή ενός νέου νοήματος, επομένως και έναν αναμενόμενο εξορθολογισμό, δεδομένου και του εξορθολογισμού του συστήματος των δοξασιών (Geertz 2003: 188). Ενδεικτική αυτής της στάσης είναι η διακοσμητική χρησιμοποίηση παλαιών λιθόγλυπτων σε θέσεις που δεν έχουν σχέση με τις παλαιότερες πρακτικές οι οποίες ήθελαν τα λιθόγλυπτα να τοποθετούνται σε συγκεκριμένα σημεία στην οικοδομή.

ε. Το ίδιο το υλικό κατασκευής, η πέτρα (πωρόλιθος στη συγκεκριμένη περιοχή), παίζει ιδιαίτερο ρόλο καθώς αντιπροσωπεύει τον παλιό τρόπο δόμησης, επενδύεται με αξίες και συναισθήματα και αντιμετωπίζεται με φολκλωρικό τρόπο. Η σχέση αυτή δεν υπήρξε σταθερή. Μέχρι τη δεκαετία του 1980 οι κατεδαφίσεις παλαιών σπιτιών

αποτελούσαν συνηθισμένο φαινόμενο στην περιοχή. Σήμερα, παρά το ότι δεν έχουν εκλείψει, έχουν μειωθεί σε μεγάλο βαθμό. Πολλά από τα λιθανάγλυφα από παλιές κατεδαφίσεις έχουν διασωθεί στα σπίτια των ιδιοκτητών, αφού λειτουργούσαν τα ίδια ως σύμβολα «της γενιάς». Στη Μεσαρά παρατηρείται το φαινόμενο της επαναχρησιμοποίησης των αναγλύφων σε διαφορετικές θέσεις από αυτές που τα χρησιμοποιούσε η λαϊκή αρχιτεκτονική· «εντοιχίζονται» σε άσχετα σημεία της οικοδομής και σε μαντρότοιχους. Στις περιπτώσεις αυτές εμφανίζεται τροποποιημένη και η λειτουργία των συμβόλων: αντιμετωπίζονται περισσότερο ως διακοσμητικά.

Οι πρώην κοινότητες προχώρησαν σε αναπλάσεις των δημοσίων χώρων δημιουργώντας βρύσες (και άλλα πετρόχιστα έργα), στα οποία εντοιχίστηκαν επιγραφές και σύμβολα. Συνήθως τα έργα αυτά δεν χαρακτηρίζονται από καμιά λειτουργικότητα²³¹ και οι επιγραφές (τα λιθόγλυπτα, παλαιά και καινούργια) έχουν τοποθετηθεί σε διαφορετικά σημεία από εκείνα που θα προτιμούσε ο λαϊκός τεχνίτης, σύμφωνα με τις παλαιότερες τυπολογικές αρχές. Ειδικά στις βρύσες της περιοχής τα σύμβολα ποικίλουν.²³² υπάρχει μάλιστα το παράδειγμα της μνημειακής κρήνης της μονής Βροντησίου, της εποχής της Ενετοκρατίας.

Η ανάλυση των συμβολικών στοιχείων καταδεικνύει ότι δεν τα αναγνωρίζουν όλοι με τον ίδιο τρόπο και δεν τα επενδύουν με τα ίδια νοήματα. Παρατηρείται και το φαινόμενο να αναγνωρίζονται οι μορφές αλλά να παραμένει ασαφές το νόημα. Επομένως, δεν ασκούν όλα τα σύμβολα την ίδια έλξη, δεν έχουν τον ίδιο ρόλο και δεν εκφράζουν συναισθήματα με τον ίδιο τρόπο. Αναλυτικότερα διακρίνονται σε:

- **Αναγνωρίσιμα** σύμβολα: σταυρός, δικάφαλος αετός.
- **Ασαφή** ως προς τη μορφή: ανθρώπινη κεφαλή, φυσικά και μυθικά όντα.
- **Ασαφή** ως προς το συμβολισμό: ανθρώπινη κεφαλή, μυθικά όντα, δέντρα.

στ. Τα σύμβολα που εμφανίζονται σε ναούς είναι σαφέστερα, ακόμη και αν είναι ασαφείς οι μορφές τους. Τα πιο ασαφή αρχιτεκτονικά και συμβολικά στοιχεία των ναών είναι οι ανθρώπινες κεφαλές με ανοιχτά στόματα που εμφανίζονται συνήθως στο ύψος της οροφής και αποτελούν τμήματα υδραγωγών για τα νερά της βροχής. Συνήθως θυμίζουν ανάλογες παραστάσεις που βλέπουν σε εικόνες και σε ξυλόγλυπτα τέμπλα.

Σε όλες τις περιπτώσεις η φθορά των αναγλύφων είναι τόση ώστε να μην είναι διακριτά. Εκτός από το σταυρό σε διάφορες μορφές (με ίσες κεραιές, με λοβούς κ.α.),

²³¹ Ως παράδειγμα αναφέρουμε τις βρύσες, που πριν από τη δεκαετία του 1960 ήταν απολύτως απαραίτητες, αφού τροφοδοτούσαν τους κατοίκους με νερό. Σήμερα απλώς υπάρχουν βρύσες, κατασκευάζονται και νέες, αλλά οι περισσότερες δεν έχουν νερό.

²³² Για τα σύμβολα στις ελληνικές κρήνες βλ. Ζώρα 1993: 4-10.

στους ναούς παρατηρούνται στοιχεία που παραπέμπουν ευθέως στην εκκλησιαστική παράδοση, όπως Χερουβίμ, φύλλα αμπέλου, κύκλοι, τρίγωνα κ.α.

ζ. Στην εξεταζόμενη περιοχή τα λιθόγλυπτα με συμβολικό χαρακτήρα δεν αποτελούν στοιχεία αποκλεισμού, καθώς παρατηρείται θρησκευτική ομοιογένεια των ντόπιων κατοίκων. Αναζητώντας την ιστορικότητα των αλληλεπιδράσεων με τα συμβολικά συστήματα, προσπάθησα να διερευνήσω το ρόλο των μουσουλμανικών καταλοίπων στην περιοχή. Αν και η ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα σε Ελλάδα και Τουρκία πραγματοποιήθηκε κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, το μουσουλμανικό στοιχείο στην περιοχή είχε αποδυναμωθεί από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και δεν εντοπίζονται σήμερα θρησκευτικά σύμβολά του. Ωστόσο, εντοπίστηκαν τέτοια σύμβολα σε δυο κατοικίες, στις επαρχίες Σητείας (φωτ. 44, σελ. 361) και Μυλοποτάμου (φωτ. 45, σελ. 362). Πρόκειται για ιερά σύμβολα (ημισέληνο, μπαλτάδες), αλλά δεν παρατηρείται «αποκλεισμός», καθότι οι νεότερες γενιές αποδίδουν σ' αυτά ιστορικό περιεχόμενο, ενώ για τις παλαιότερες παραμένουν ασαφή ή αδιάφορα.

Είναι περισσότερο από βέβαιο ότι και στην εξεταζόμενη περιοχή υπήρχαν ανάγλυφα υπέρθυρα με μουσουλμανικά θρησκευτικά σύμβολα. Σε μια περίπτωση (οικισμός Βόροι) υπάρχει μεμονωμένος τύπος υπέρθυρου που φέρει μόνο έναν ανάγλυφο κάθετο άξονα (διάστικτη γραμμή). Πιθανόν να πρόκειται για τον άξονα πάνω στον οποίο στηρίζεται μουσουλμανικό τσεκούρι, σύμφωνα με τα παράλληλα που συνάντησα σε άλλες περιοχές. Αν είναι αληθινή αυτή η υπόθεση, τότε το θρησκευτικό σύμβολο των Μουσουλμάνων της Κρήτης τροποποιήθηκε μετά τη μείωση της ισχύος της κοινότητας αυτής κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα. Προφανώς δεν ήταν δυνατόν να αφαιρεθεί, καθώς το σύμβολο είναι λαξευμένο πάνω στο «κλειδί» τοξωτής πόρτας. Δίπλα, και σε ασυνήθιστη θέση για την τυπολογία των υπέρθυρων της περιοχής, έχει τοποθετηθεί άλλο ανάγλυφο με σταυρό. Είναι πιθανόν να πρόκειται για προσπάθεια τροποποίησης του συμβολικού συστήματος.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος που αντιμετωπίζουν τα λιθόγλυπτα οι μετανάστες (πολλοί είναι Μουσουλμάνοι), όσοι προέρχονται από χώρες της δυτικής Ευρώπης αλλά διαμένουν στην περιοχή για μεγάλα χρονικά διαστήματα, και οι τουρίστες. Για τους πρώτους η εικόνα που έχουμε δεν είναι σαφής, αν και φαίνεται να μην ασκούν καμιά επίδραση στη ζωή τους, και πιο συγκεκριμένα να μην αποδίδουν καμιά σημασία σε αυτά. Οι δεύτεροι τα διατηρούν ως μνημειακά στοιχεία στις ιδιοκτησίες τους και οι τρίτοι τα φωτογραφίζουν, αντιμετωπίζοντάς τα πιθανώς ως στοιχεία εξωτισμού.

Φωτ. 1. Ναός Αγίου Ιωάννη Άνω Ασιτών Ηρακλείου.

Φωτ. 2. Ναός Αγίας Ζώνης Δαφνών Ηρακλείου.

Φωτ. 3. Νεάπολη Μεραμπέλου.

Φωτ. 4. Πόμπια.

Φωτ. 5. Ζαρός.

Φωτ. 6. Ζαρός.

Φωτ. 7. Καθολικό της μονής Καλυβιανής.

Φωτ. 8. Κρήνη στη μονή Καλυβιανής.

Φωτ. 9. Ζαρός.

Φωτ. 10. Ζαρός.

Φωτ. 11. Επιγραφή του 1834 σε πυργόσπιτο στο Πετροκεφάλι.

Φωτ. 12. Κωδωνοστάσιο στο Ψυχρό Λασιθίου, έργο Καρπαθίων μαστόρων.

Φωτ. 13. Ναός Αγίου Πνεύματος στο Πετροκεφάλι.

Φωτ. 14. Ναός Προφήτη Ηλία στη Γέργερη.

Φωτ. 15. Η «Εφτάτρουλη» στην Επισκοπή Ιεράπετρας.

Φωτ. 16. Τοξωτό θύρωμα στη Γέργερη.

Φωτ. 17. Ορθογώνιο θύρωμα στο Πετροκεφάλι.

Φωτ. 18. Λιθόγλυπτα στις παραστάδες στο Σίβα.

Φωτ. 19. Ρωμαϊκό άγαλμα ενσωματωμένο σε κατοικία στους Αγίους Δέκα.

Φωτ. 20. Οικοδομή με λίθινη επένδυση στη Βαγιωνιά.

Φωτ. 21. Ναός με λίθινη επένδυση στο Ηράκλειο.

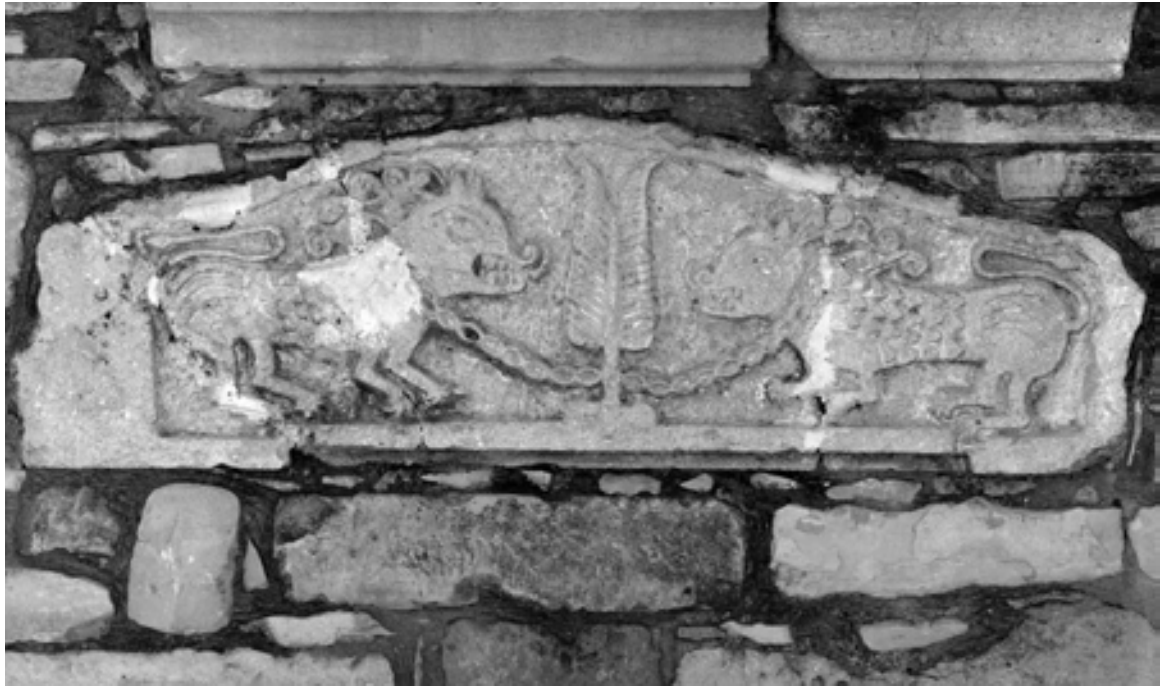
Φωτ. 22. Λιθόγλυπτο σε τζάκι στην Πυρσόγιαννη Μαστοροχωρίων.

Φωτ. 23. Πιτσιδία.

Φωτ. 24. Πετροκεφάλι.

Φωτ. 25. Πόμπια.

Φωτ. 26. Καλετανιά.

Φωτ. 27. Πετροκεφάλι.

Φωτ. 28. Κουσές.

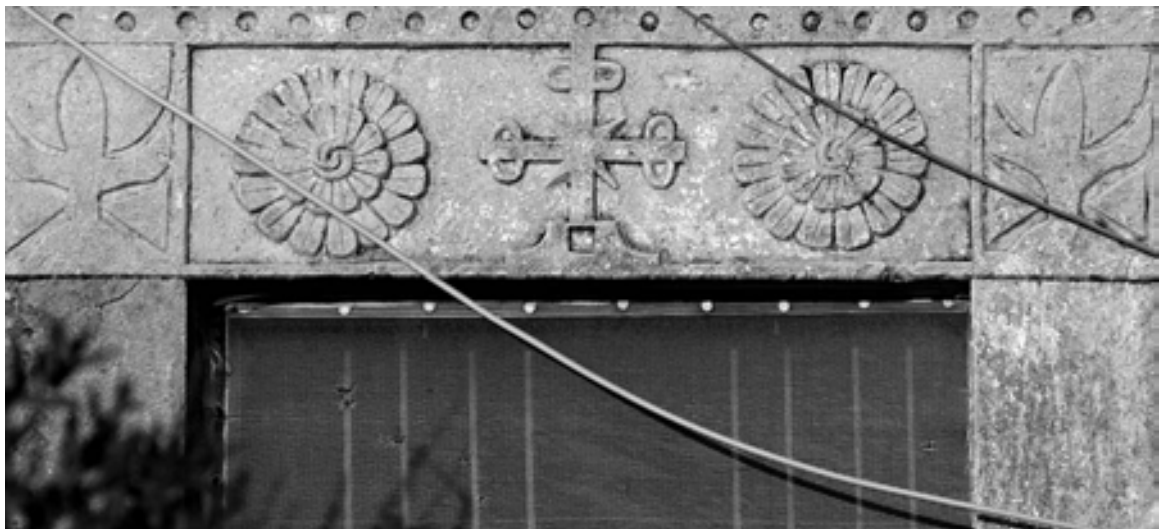
Φωτ. 29. Ζαρός.

Φωτ. 30. Άγιος Θωμάς.

Φωτ. 31. Πιτσιδία.

Φωτ. 32. Σίβας.

Φωτ. 33. Μεγάλη Βρύση.

Φωτ. 34. Πετροκεφάλι.

Φωτ. 35. Πετροκεφάλι.

Φωτ. 36. Γέργερη.

Φωτ. 37. Σίβας.

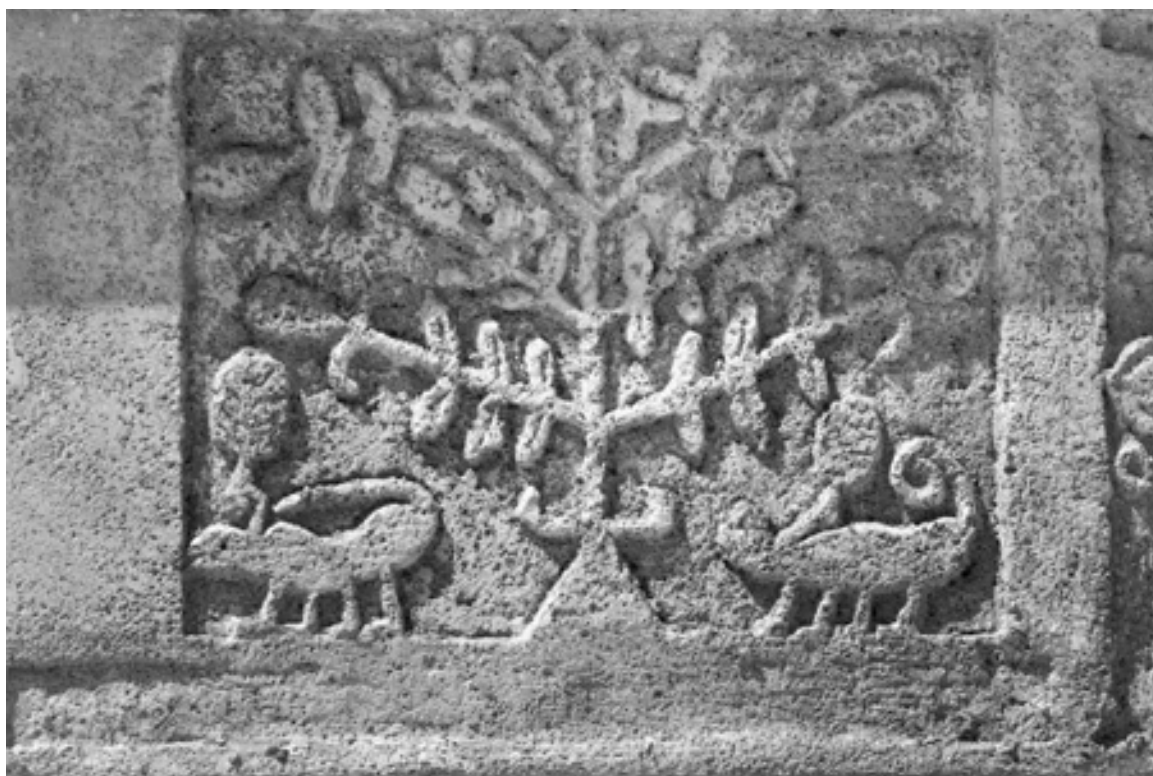
Φωτ. 38. Ζαρός.

Φωτ. 39. Πετροκεφάλι.

Φωτ. 40. Πιτσίδα.

Φωτ. 41. Μεγάλη Βρύση.

Φωτ. 42. Μεγάλη Βρύση

Φωτ. 43. Γέργερη.

Φωτ. 44. Βόιλα Σητείας.

Φωτ. 45. Επισκοπή Μυλοποτάμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η πέτρα στη λατρεία

(Οι πέτρες ως θεοί και οι θεοί ως πέτρες)

Τον λίθον εκείνον ως ιερόν σέβονται και θύουσιν αυτό...

Πλούταρχος, *Αίτια Ελληνικά* 394 c, 6

1. Ιεροί λίθοι

1.1. Παγκόσμιο σύμβολο

Η πέτρα είναι το πιο κοινό υλικό που απαντάται στη γη. Η ανθρώπινη εμπειρία και στη συνέχεια η επιστήμη επινόησαν ταξινομήσεις και διαχώρισαν τους κοινούς, τους ημιπολύτιμους και τους πολύτιμους λίθους. Παρά το γεγονός ότι όλοι οι πολιτισμοί δεν αντιλαμβάνονται και δεν νοσηματοδοτούν τα πράγματα με τον ίδιο τρόπο, η πέτρα εμφανίζεται σαν παγκόσμιο σύμβολο του ακατάλυτου, του αδιαφοροποίητου, του αιώνιου. Παράλληλα, οι μαγικοί λίθοι του αρχαίου και του μεσαιωνικού κόσμου αποτελούν ιδιαίτερο κεφάλαιο, καθώς αποδίδονται υπερφυσικές ιδιότητες στην ύλη· χρησιμοποιούνται ως αποτρεπτικά, ως φυλακτά και ως ιαματικά μέσα (Nagy 1999).

Η συμβολική χρήση και ο συμβολικός ρόλος της πέτρας καθορίζονται από το υλικό (σκληρή, αμετάβλητη) και από τη μορφή της· βράχια, πέτρες και φυσικοί σχηματισμοί που απαντώνται στη φύση θυμίζουν ανθρώπινες ή άλλες μορφές. Εξετάζοντας τη μυθική σκέψη των ανθρώπων, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε πλήθος συμβολικών νοσηματοδοτήσεων. Όπως έχει επισημανθεί, ο άνθρωπος απέδωσε λατρεία στην πέτρα όχι γι' αυτό που είναι η ίδια αλλά γι' αυτό που αντιπροσωπεύει (Eliade 1992: 209). Δεν έχουμε πληροφορίες για πολιτισμούς που θεωρούν ιερές όλες τις πέτρες.

1.2. Μινωικοί ιεροί λίθοι ή ορισμός ενός ιερού τόπου;

Αν και τα υπάρχοντα στοιχεία δεν μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για λιθολατρία στην Κρήτη της εποχής του Χαλκού, φαίνεται ότι υπήρχαν λίθοι με ειδικό θρησκευτικό, ίσως και λατρευτικό ρόλο.²³³ Η ιδιαίτερη θέση λίθων και κίωνων έχει επισημανθεί ήδη από τον ίδιο τον Evans, ο οποίος έκανε λόγο για βαιτυλολατρία (1901: 99 κ.ε.). Δέντρα, βράχια και περίβολοι παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στην εικονογραφία. Σε λίθινο ρυτό από την Κνωσό το περίφραγμα είναι εμφανές, όπως και η εικόνα του δέντρου (Evans 1901: 103).

Στις παραστάσεις των δακτυλιδιών διακρίνονται ωσειδή αντικείμενα τα οποία συνυπάρχουν με άλλα στοιχεία, το κυριότερο από τα οποία είναι το δέντρο που βρίσκεται μέσα σε κάποια κατασκευή. Οι εικόνες παραπέμπουν σε λατρευτικές εκδηλώσεις και σε πιθανή επίκληση ή επιφάνεια της θεότητας. Ο Evans (PM I: 59, PM II: 277-279, PM III: 468) έκανε λόγο για απεικόνιση του ετήσιου κύκλου στηριζόμενος

---

²³³ Το θέμα έχει συζητηθεί αρκετά μέχρι σήμερα (Nilsson 1950: 262-288, Warren 1969, Warren 1994, Sourvinou-Inwood 1971, Sourvinou-Inwood 1973, Press 1978: 9-13, Rutkowski 1994, Marinatos 1990, Dimopoulou & Rethemiotakis 2000).

στο γνωστό σχήμα της θεότητας που γεννιέται και πεθαίνει. Ο Persson (1942: 32-38, 76, 105-124) επεξεργάστηκε αυτήν την άποψη και ερμήνευσε τα ωσειδή αντικείμενα ως ταφικούς πίθους. Η Marinatos (1990: 86) συνδέει τις σκηνές στις οποίες φαίνεται να εκριζώνεται το δέντρο ως τέλος μιας γιορτής και περιόδου και έναρξη μιας καινούργιας εποχής. Ο Burkert (1993: 93) δέχεται την άποψη για τον βλαστικό κύκλο. Τα ωσειδή αντικείμενα ερμηνεύτηκαν ως βολβοί σκιλλοκρομμύδας (*Scilla maritima*) από τον Warren (1994, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία). Η επίκληση της θεότητας (Κούρου 1993: 11) και η παρουσία ιερού δέντρου (Hägg 1983: 184) αποτελεί αφετηρία για την ερμηνεία τους. Στο δακτυλίδι του Πόρου η σύνθεση ερμηνεύτηκε ως επιφάνεια της θεότητας (Dimoroulou & Rethemiotakis 2000). Τα ωσειδή αντικείμενα βρίσκονται κατά κανόνα δίπλα στο ιερό δέντρο. Είναι μάλλον εμφανές ότι πρόκειται για λίθους με ειδικό λατρευτικό ρόλο που βρίσκονται στον ιερό χώρο. Είναι πιθανόν να εικονογραφείται ένα ιερό «τοπίο» στο οποίο έχει θέση και η πέτρα ως στοιχείο που συνοδεύει το δέντρο στις τελετουργίες.

2. Ο Μύθος

2.1. Θεοί εκ πέτρας

Εκ πέτρας γεγενήσθαι αυτόν... (Ιουστίνος, *Διάλογος* 70)

Οι γνώσεις μας για τους κοσμογονικούς και ανθρωπογονικούς μύθους των λαών της Ανατολικής Μεσογείου έχουν πολλαπλασιαστεί μετά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Το βαβυλωνιακό έπος του Γκιλγαμές, το Ενούμα Έλις, αποκαλύπτει έναν πλούσιο μυθόκοσμο με κοινά στοιχεία και κοινούς συμβολισμούς. Σήμερα γνωρίζουμε πολλά κοινά μοτίβα που συνδέουν θεότητες με την πέτρα.

2.1.1. Μίθρας

Είναι παμπάλαια ινδο-ιρανική θεότητα που εμφανίζεται ήδη από την Εποχή του Χαλκού (Burkert 1994: 19), λατρεύεται ακόμη και στα ρωμαϊκά χρόνια και γεννιέται από μια πέτρα.²³⁴ Η Godwin (1996: 105) ερμηνεύει το μύθο ως συμβολισμό «του ξεπετάγματος του πνεύματος μέσα από τη στερεότητα της φυσικής ύλης». Σε μια εκδοχή του μύθου ο θεός τεκνοποιεί με μια πέτρα. Σύμφωνα με τον [Ψευδο]Πλούταρχο (*Περί ποταμών* 23, 4), ο λίθος έμεινε έγκυος και αργότερα μεταμορφώθηκε σε όρος.

²³⁴ «Όταν δε οι τα του Μίθρου μυστήρια παραδιδόντες λέγωσιν εκ πέτρας γεγενήσθαι αυτόν και σπήλαιον καλώσιν τον τόπον ένθα μυσείν τους πειθομένους αυτό παραδιδούσιν» (Ιουστίνος, *Διάλογος* 70).

2.1.2. Η Μητέρα των Θεών

Η λατρεία της Μητέρας των Θεών στηρίζεται σε ένα πλούσιο αφηγηματικό υπόβαθρο το οποίο συνδέει μια κυρίαρχη μορφή -έκφραση της φύσης- με το βασικό στοιχείο της ίδιας της φύσης, την πέτρα. Σε μια εκδοχή του μύθου ο Δίας ερωτεύεται μια πέτρα. Ο μύθος μιλά για τον έρωτα του θεού προς την Κυβέλη, που λατρευόταν σε ένα βράχο, τον Άγδο. Ο έρωτας του Δία προς τον λίθο της Κυβέλης εκδηλώνεται με την προσπάθεια να ενωθεί μαζί της. Και επειδή δεν μπόρεσε, άφησε το σπέρμα του στα βράχια. Από αυτό γεννήθηκε ένα ερμαφρόδιτο πλάσμα, η Άγδιστη.

2.1.3. Ullikummi: Ο θεός – πέτρα

Στον χουρριτικό μύθο κυρίαρχος θεός είναι ο Teshub, αντίστοιχος του Δία (Borgeaud 2001: 97). Αντίπαλός του είναι ο Ullikummi ο οποίος είχε γεννηθεί από την ένωση του *Kumarbi* (αντίστοιχου του Κρόνου) με ένα βράχο (Burney 2004: 165). «Απόγονος αυτής της ένωσης είναι ένα παιδί γεννημένο από πέτρα, ο Ullikummi...» (Woodard 2007: 93-94).

2. 2. Άνθρωποι εκ πέτρας

Σπανιζόντων των ανθρώπων λίθους λαβών ανθρώπους εποίει...

Σχολ. στο Θεόκριτο, *Βουκολικά* 13, 5.

Πρωτεύοντα ρόλο στους ελληνικούς ανθρωπογονικούς μύθους παίζει ο κύκλος του Προμηθέα. Ο Πausanías είδε στον Πανοπέα της Φωκίδας απολιθωμένα υπολείμματα από τον πηλό με τον οποίο έλεγαν ότι ο Προμηθέας είχε πλάσει το γένος των ανθρώπων. Σε μια χαράδρα υπήρχαν μεγάλες πέτρες που είχαν χρώμα πηλού και η οσμή τους θύμιζε ανθρώπινο δέρμα (Pausanías 10, 4, 4).

Ο Προμηθέας είναι ο πατέρας του Δευκαλίωνα (Πίνδαρος *Ολυμπ. Θ* 44, Ησίοδος *απόσπ.* 115, Απολλόδωρος *A* 48, Οβίδιος *I* 498). Μετά τον κατακλυσμό, ο Δευκαλίων και η Πύρρα, οι μόνοι διασωθέντες, μπορούσαν να αποκτήσουν συντρόφους στη γη μόνο αν έριχναν πίσω τους τα οστά των μανάδων τους. Αλλά οστά των γονέων ήταν οι πέτρες. Από κάθε πέτρα που πετούσαν γεννιόταν κι ένας άνθρωπος. Άνδρας αν την πετούσε ο Δευκαλίων, γυναίκα αν την πετούσε η Πύρρα (Σχ. στον *Όμηρο* 1, 10).

3. Η Λατρεία

Όταν περνά από σταυροδρόμι στέκεται μπροστά στους ιερούς λίθους και χύνει λάδι σ' αυτούς και δεν φεύγει μόνο αφού γονατίσει και τους προσκυνήσει.

Θεόφραστος, *Χαρακτήρες* 16, 5

3.1. Λιθολατρικές πρακτικές στον αρχαίο ελληνικό κόσμο

Στην Ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή ήταν συνηθισμένη η λατρεία ιερών λίθων ως ανεικονικών παραστάσεων θεοτήτων. Στην Ηλιούπολη (σημερινή Baalbek Λιβάνου) βρίσκονταν βράχοι ταυτισμένοι με θεούς (Δίας, Ήλιος, Κρόνος - Φώτιος, *Βιβλιοθ.* 348b). Στη Συρία πίστευαν ότι οι πέτρες είναι έμψυχες.²³⁵

Πολλές από τις πέτρες που παραπέμπουν σε λιθολατρικές συμπεριφορές θεωρούνται ουρανόπεμπτες. Ο Evans (1901: 119) σημειώνει ότι

«το θρησκευτικό αποτέλεσμα της καθόδου ενός μετεωρίτη πρέπει να ήταν πολύ μεγάλο σε πρωτόγονες κοινωνίες, και μπορεί πράγματι να θεωρούνταν ως η πραγματική αφετηρία κάποιων τοπικών λατρειών».

Μια πέτρα σε ιερό χώρο μπορεί να ενσωματώνει και να συμπυκνώνει πλήθος διαφορετικών νοηματοδοτήσεων: να ταυτίζεται με τη θεότητα, να συνδέεται με προσωπικά βιώματα ή συλλογικές εμπειρίες. Είναι πιθανόν μέσα από τέτοιες διεργασίες να προέκυψε ο βωμός ως «συνόψιση» της λατρευτικής συμπεριφοράς και της τελετουργίας και ως εξέλιξη μιας λατρευτικής πέτρας (Dowden 2000: 36). Στην Ελλάδα οι βωμοί ήταν συχνά απλές πέτρες τοποθετημένες πρόχειρα στον ιερό χώρο (Burkert 1993: 199). Στους πιο επίσημους τόπους λατρείας οι πέτρες ήταν λαξευμένες και περιποιημένες.

Οι βράχοι των ιερών αποτελούν αντικείμενα λατρευτικών τελετουργιών. Ο Nilsson (1987: 121) αιτιολογεί τις πρακτικές αυτές τονίζοντας πως «η πέτρα έκρυβε μια δύναμη, γι' αυτό και την έχριζαν, την τύλιγαν με ιερές ταινίες και ήταν αντικείμενο λατρείας».²³⁶

²³⁵ «και δε οι λίθοι, φησίν, εισίν έμψυχοι έχουσι γαρ το αυξητικόν...» (Ιππόλυτος, *Του κατά πασών αιρέσεων ελέγχου* A, 5, 7, 10).

²³⁶ Σε πολλά ιερά υπήρχαν τοποθετημένοι λατρευτικοί λίθοι. Από τους Δελφούς γνωρίζουμε το πιο εντυπωσιακό παράδειγμα, τον ομφαλό της γης. Σύμφωνα με το μύθο, εκεί είχαν συναντηθεί οι αετοί που είχε στείλει ο Δίας για να μάθει πού βρίσκεται το κέντρο της γης. Τον επέλειψαν με λάδι και τον σκέπαζαν με δικτυωτό πλέγμα. Στους Δελφούς, όμως, υπήρχαν και άλλες ιερές πέτρες. Σε μια απ' αυτές έλεγαν ότι είχε καθίσει η Λητώ κρατώντας στην αγκαλιά της τον Απόλλωνα όταν ήταν βρέφος. Μια άλλη πίστευαν ότι ταυτιζόταν με την πέτρα που είχε δώσει η Ρέα στον Κρόνο τυλιγμένη αντί για το βρέφος – Δία. Όταν μεγάλωσε ο Δίας την μετέφερε στους Δελφούς (Ησίοδος, *Θεογονία* 497-500). Ο Πausανίας (10, 24, 6) έγραψε πως κάθε μέρα έκαναν χόες με λάδι στην πέτρα. Ο Varner (2004: 41-42) διατυπώνει την άποψη ότι οι ομφαλοί εθεωρούντο δεσμοί με τους θεούς και τις υπερφυσικές δυνάμεις: «Όπως το κοσμικό δένδρο ή το κοσμικό βουνό, ο ομφαλός θεωρείται το κοσμικό κέντρο και δρα ως το σημείο ισορροπίας του κόσμου». Στην Ελευσίνα υπήρχε ένας βράχος χωρίς σμίλευση (Nilsson 1950: 468-470). Κοντά στη Θήβα έδειχναν μια πέτρα με την ονομασία «σωφρονιστήρ λίθος» (Πausανίας 9,

3.2. Πέτρες και βράχοι ως ανεικονικές παραστάσεις θεών

Είναι εντυπωσιακή η λατρεία ιερών λαξευμένων και αλάξευτων βράχων στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Τα παρακάτω παραδείγματα είναι ενδεικτικά:

- **Φαρές.** Στα χρόνια του Πausανία (7, 22, 4) υπήρχαν τριάντα μεγάλες πέτρες και καθεμιά απ' αυτές είχε το όνομα ενός θεού.
- **Ορχομενός.** Ο Ετεοκλής είχε στήσει μεγάλες πέτρες στο ύπαιθρο και οι κάτοικοι της περιοχής τις τιμούσαν ως απεικονίσεις των Χαρίτων Καρπώ, Θαλλώ και Αυξώ (Πausανίας 9, 38, 1).
- **Υηττός.** Ένας λίθος λατρευόταν ως άγαλμα του Ηρακλή (Πausανίας 9, 24, 3).
- **Θεσπιαί.** Οι Θεσπιείς τιμούσαν μια πέτρα ως ανεικονικό άγαλμα του Έρωτα (Πausανίας 9, 27, 1).
- **Γύθειο.** Υπήρχε λίθος με την ονομασία Ζευς (Πausανίας 3, 22, 1).
- **Μέγαρα:** Υπήρχαν πέτρες που σχετιζόνταν με τον Ερμή και ηλούσαν (Πausανίας I, 44, 2).

3.3. Η μαύρη πέτρα ως κεφαλή της θεάς

Φαίνεται να μην ήταν τυχαίο το γεγονός ότι οι λίθοι που είχαν πέσει από τον ουρανό σχετίστηκαν με τη Μητέρα των Θεών η οποία τιμήθηκε με πολλά ονόματα ταυτιζόμενη με διάφορες ανατολικές θεότητες (Κυβέλη, Εφέσια Άρτεμις, Αναΐτις, Αστάρτη, Ιλάτ, Αταργάτις, Ιστάρ). Στις ελληνικές περιοχές πέρασε αρχικά (στις αρχές του 6^{ου} αιώνα) χωρίς συγκεκριμένο όνομα αλλά ως Μητέρα και Μητέρα των Θεών (Borgeaud 2001: 31). Στα υψίπεδα της Φρυγίας, σε ένα βραχώδη όγκο όπου βρέθηκαν επιγραφές που αναφέρουν τη λέξη Matar (μητέρα στα φρυγικά), τα μνημεία την υποδεικνύουν «ως κατοικούσα εντός του βράχου, αν όχι ταυτόσημη με αυτόν» (Borgeaud 2001: 25). Στην ασιατική Ίδη (της Μυσίας) υπήρχε ιερό της Κυβέλης–Kubaba με λατρευτικό είδωλο ένα λίθο. Στη Φρυγία, στην Πεσινούντα, υπήρχε «αερόλιθος»: έλεγαν ότι την πέτρα αυτή είχε πετάξει ο Δίας από τον ουρανό και την τιμούσαν ως Κυβέλη.

11, 2-3). Όταν είχε καταληφθεί από τρέλα ο Ηρακλής σκότωσε τη γυναίκα και τα παιδιά του. Ήταν έτοιμος να σκοτώσει κι άλλους, αλλά η Αθηνά πρόλαβε και του πέταξε μια πέτρα (Ευριπίδης, *Ηρακλής μαινόμενος*, 1002 κ.ε.). Στην Ελευσίνα η αγέλαστος πέτρα συνδέθηκε με τη θρηνοδία της Δήμητρας όταν είχε χάσει την κόρη της, την Περσεφόνη. Στους Αιγός Ποταμούς λέγεται ότι είχε πέσει ένας μετεωρόλιθος λίγο πριν από κάποια μάχη. Ο Πλούταρχος (*Λύσανδρος* 12) διασώζει την πληροφορία ότι τον τιμούσαν ιδιαίτερος. Στη Θεσσαλία, μια πέτρα που σηματοδοτεί την κατάληξη μιας μονομαχίας ανάμεσα σε βασιλιάδες θεωρήθηκε ιερή. Ο βασιλεύς των Αινιάνων πέταξε μια πέτρα και σκότωσε τον βασιλέα των Ιναχίων. Η πέτρα αυτή θεωρήθηκε ιερή και οι Αινιάνες πρόσφεραν θυσίες: «τον λίθον εκείνον ως ιερόν σέβονται και θύουσιν αυτόν» (Πλούταρχος, *Αίτια Ελληνικά*, 394 c, 6).

Στα ρωμαϊκά χρόνια λατρευτικοί θίασοι που έρχονταν από τη Λυδία και τη Φρυγία διέδωσαν τη λατρεία της Μεγάλης Μητέρας στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Το 204 οι Ρωμαίοι φρόντισαν να φέρουν τη λατρεία της στην πρωτεύουσά τους με κάθε επισημότητα: ήθελαν τη βοήθεια της θεάς στις μάχες κατά του Αννίβα (Burkert 1994: 18). Έτσι έφτασε από την Πεσινούντα μια άμορφη μαύρη πέτρα, το είδωλό της. Όταν κινδύνεψε η Ρώμη, αποφάσισε να τη στείλει εκεί ο ίδιος ο Άτταλος. Τα γεγονότα δικαίωσαν τις ρωμαϊκές προσδοκίες. Οι Ρωμαίοι νίκησαν τον Αννίβα και η πέτρα απέκτησε τεράστια φήμη. Την ενσωμάτωσαν σε ένα ασημένιο άγαλμα και την τοποθέτησαν στη θέση της κεφαλής (Godwin 1996: 112).

3.4. Σωροί από λίθους: ερμές

Ένας θεός, ο Ερμής, φαίνεται να ορίζει το λατρευτικό τοπίο σε ό,τι αφορά στην πέτρα κατά την αρχαιότητα. Ετυμολογικά το όνομά του, γνωστό ακόμη και από τις πινακίδες της Γραμμικής Β΄ Γραφής (Gérard-Rousseau 1968: 39), θεωρείται ότι προέρχεται από την πέτρα (*αυτός που βγήκε από ένα σωρό πέτρες* - Nilsson 1987: 121). *Ερμα* είναι σωρός από λιθάρια που τοποθετείται σαν σήμανση του χώρου (Burkert 1993: 332). Κάθε περαστικός συμπληρώνει το σωρό, βάζοντας μια πέτρα πάνω στις άλλες. Ο συμβολισμός γίνεται μεταφυσικός:

«στον πέτρινο σωρό και στην επιτάφια στήλη ζούσε ένας δαίμων. Επειδή ήταν επιτάφιος τύμβος, ο δαίμων έγινε ο οδηγός των ψυχών» (Nilsson 1987: 122).

Πάνω στους πέτρινους σωρούς έβαζαν πέτρινες στήλες και ξύλινους φαλλούς.²³⁷ Αργότερα οι στήλες ήταν τετράγωνες με κεφάλι γενειοφόρου άνδρα και φαλλό.²³⁸ Ο Πλούταρχος (*Συμποσιακά*, 682a) νομίζει ότι οι φαλλικές μορφές έλκουν το βλέμμα και προφυλάσσουν από το κακό μάτι.

3.5. Βαίτυλοι

Η λέξη *βαίτυλος* είναι σημιτικής προέλευσης και σημαίνει «οίκος του θεού». Η μαρτυρία της Παλαιάς Διαθήκης με το όνειρο του Ιακώβ δείχνει ότι στην περιοχή όπου είχε στήσει την πέτρα-οίκο του θεού υπήρχε πιθανή βαιτυλολατρία. Ο Frazer υποθέτει

ότι... «υπήρχε ιερή πέτρα στο Bethel, στην οποία οι λατρευτές από αμνημονεύτων χρόνων είχαν συνηθίσει να ρίχνουν λάδι, γιατί πίστευαν ότι πράγματι είναι “σπίτι του Θεού” (Beth-el), κατοικία θείου πνεύματος [...] Πιθανώς υπήρχαν πολλές τέτοιες ιερές πέτρες ή Bethels στη Χαναάν...» (Frazer 1919: 76)

²³⁷ Για μια συνολική μελέτη του θέματος: Rückert 1998.

²³⁸ Ο Dowden (2000: 64) παραθέτει παραδείγματα από την Ινδία αναφέροντας την περίπτωση των λατρευόμενων ινδουιστικών λίθων «ως δηλώσεις της γυναικείας θεότητας του σύμπαντος».

Η λέξη πέρασε σε άλλους πολιτισμούς δηλώνοντας την ιερή πέτρα.

Από την ελληνική αρχαιότητα είναι γνωστή η επάλειψη ιερών λίθων με λάδι. Πρόκειται για τελετουργία γνωστή και σε άλλους πολιτισμούς (Frazer 1919: 75, Nilsson 1950: 130). Στα ρωμαϊκά χρόνια η βαιτυλολατρία διατηρούσε την αίγλη της λόγω της διάδοσης ανατολικών λατρειών. Μετά την επικράτηση του Χριστιανισμού θεωρήθηκε τεκμήριο ειδωλολατρίας (Φώτιος, *Βιβλιοθ.* 348-9) και αποτέλεσε αντικείμενο αυστηρών καταγγελιών από τους Πατέρες της Εκκλησίας.²³⁹

3.6. Τα Λιθοβόλια

Ο τελετουργικός λιθοβολισμός που αποσκοπεί στη γονιμότητα και την αύξηση της αγροτικής παραγωγής είναι γνωστός από την αρχαία Τροιζήνα. Σύμφωνα με το μύθο η Δάμια και η Αυξησία, σκοτώθηκαν εκεί με λιθοβολισμό (Παυσανίας 2, 32, 2). Αν και δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες, πρέπει να αναζητήσουμε ερμηνευτικές υποθέσεις στον τελετουργικό αλληλολιθοβολισμό. Και σε άλλους πολιτισμούς πίστευαν ότι ο πετροπόλεμος προκαλούσε γονιμότητα ή βροχή (Κίνα - Tresidder 2005: 452).

3.7. «Ηχούντες λίθοι»

Στις Αιγυπτιακές Θήβες υπήρχαν λίθοι που έβγαζαν μουσική (Παυσανίας I, 42, 1-3, Στράβων 17, 46, 13-17) και άλλοι που μπορούσαν να ακούνε μουσική. Ο Αμφίων, σπουδαίος κιθαρωδός (Απολλόδωρος 3, 5) αλλά και χτίστης, είχε χτίσει τα τείχη της Θήβας. Στον τάφο του υπήρχαν μεγάλες πέτρες που σχημάτιζαν τείχος. Έλεγαν ότι όσο ζούσε ο Αμφίων οι πέτρες γοητεύονταν από τη μουσική του και τον ακολουθούσαν παντού. Πίστευαν ακόμη πως όταν τραγουδούσε ο Ορφέας, οι πέτρες²⁴⁰ μετακινούνταν και σχημάτιζαν σωρούς για να τον ακούσουν (Δίων Χρυσόστομος, 7778, 19).

3.8. Στην Παλαιά Διαθήκη

3.8.1. Η Πέτρα – Οίκος του Θεού

Από την Παλαιά Διαθήκη γνωρίζουμε το παράδειγμα μιας πέτρας που τοποθετείται στην έρημο για να δηλώσει την παρουσία του θεού και να θεωρηθεί κατοικία του θεού. Μετά την ιστορία με τον Ησαύ, ο Ιακώβ έφυγε από το πατρικό του σπίτι για την πατρίδα της μητέρας του και διανυκτέρευσε εκεί. Τη νύκτα είδε ένα όραμα, τη σκάλα που

²³⁹ Αθανάσιος (*Κατά Ελλήνων*, 13).

²⁴⁰ Η ιδιότητα κάποιων λίθων να μετακινούνται από μόνες τους απαντάται σε πολλές περιοχές (Logan 1981: 102, Varner 2004: 34 κ.ε.). Από την Κρήτη μας είναι γνωστό το παράδειγμα της κολόνας της Κεράς (Καρδιώτισσας) που λέγεται ότι έφυγε μόνη της από την Κωνσταντινούπολη και ήρθε εκεί μαζί με την εικόνα της Θεοτόκου που είχαν δέσει πάνω της.

ανεβαίνει στους ουρανούς. Το πρωί άφησε στη θέση αυτή μια πέτρα και την άλειψε με λάδι (Γένεσις 28, 16-19). Ο λίθος έγινε «οίκος του θεού»: «και ο λίθος ούτος, ον έστησα, έσται μοι οίκος θεού...» (Γένεσις 28, 22, 1). Αργότερα συναντάμε μια πέτρα με την ίδια ονομασία που φυλασσόταν στο ναό της Ιερουσαλήμ (Varner 2004: 41).

3.8.2. Ο Θεός ως λίθος

Στο όνειρο του Ναβουχοδονόσορα που ερμήνευσε ο Δανιήλ (2, 30 κ.ε.) μια πέτρα είναι το βασίλειο του θεού. Είχε ονειρευτεί ένα τεράστιο άγαλμα κατασκευασμένο από σκληρά μέταλλα, αλλά με πόδια εν μέρει από σίδερο και εν μέρει από πηλό. Μια πέτρα που κόπηκε από ένα βουνό χωρίς ανθρώπινη παρέμβαση χτύπησε το άγαλμα στα πόδια και σωριάστηκε στη γη. Όμως η πέτρα έγινε βουνό και κάλυψε τη γη. Η προφητεία του Δανιήλ πέρασε στη χριστιανική υμνογραφία. Η πέτρα που κατέστρεψε το βασίλειο του Ναβουχοδονόσορα είναι ο ίδιος ο Ιησούς.

4. Η διαχρονία

Οι πέτρες είναι οστά του εδάφους (Przyluski, από Dowden 2000: 35).

4.1. Η διαλεκτική της επανιεροποίησης

Η λατρεία μιας θεότητας υπό μορφή απλής πέτρας, ή πέτρας με ιδιαίτερες ιδιότητες, δεν ήταν συνηθισμένη μόνο στην Αραβία αλλά σ' όλη τη Μεσόγειο και τον κόσμο. Έξω από τη Σαουδική Αραβία, η Αφροδίτη λατρευόταν ως πέτρα στο ναό της στην Κύπρο. Η Κυβέλη λατρευόταν ως πέτρα από τους Έλληνες και τους Ρωμαίους, ο Baal και ο Baalat λατρεύονταν ως λίθοι στη Βίβλο...

Karen Tate, *Sacred Places of Goddess*, CCC Publishing, 2006: 165.

Η ιερή πέτρα των Μουσουλμάνων αποτελεί ένα καλό παράδειγμα για τον τρόπο με τον οποίο μερικές ιερές πέτρες χρησιμοποιούνται από μεταγενέστερους πολιτισμούς. Η περιοχή της Μέκκας υπήρξε θρησκευτικό κέντρο από την προϊστορική εποχή. Σύμφωνα με τις αραβικές παραδόσεις, ο τόπος ήταν ιερός «από κτίσεως κόσμου»· πίστευαν πως πάνω ακριβώς από το μαύρο λιθάρι βρισκόταν η πύλη του ουρανού:

«πέφτοντας από τον ουρανό τρύπησε το στερέωμα κι απ' αυτό το άνοιγμα μπορεί να πραγματοποιείται η επικοινωνία γης και ουρανού. Από κει περνάει ο Άξονας του Κόσμου» (Eliade 1992: 219).

Στις αραβικές παραδόσεις ο Κα'aba ως οίκος του θεού είχε χτιστεί από τον Αδάμ και τον ξανάχτισε μετά τον κατακλυσμό ο Αβραάμ. Πιστεύεται ότι ο Αρχάγγελος Γαβριήλ μετέφερε την πέτρα από τον ουρανό και την έδωσε στον Αβραάμ (Esposito 2004: 103). Στην αρχή ήταν λευκή αλλά έγινε μαύρη από τους χιλιάδες ανθρώπους που την προσκύνησαν από τότε.

Πριν από την εμφάνιση του Ισλάμ η Αραβία ήταν τόπος συνύπαρξης θρησκειών όπου «η κυρίαρχη τοπική θεότητα λατρευόταν με τη μορφή πέτρας, δέντρου ή ξύλου. Της οικοδομούσαν ιερά και θυσίαζαν προς τιμήν της ζώα» (Eliade & Couliano 1992: 19). Σ' όλη την Αραβία η λιθολατρία βρισκόταν σε ακμή και πριν το 200 μ.Χ. (Zeitlin 2007: 44). Στον ίδιο ιερό χώρο λατρεύονταν 360 θεότητες, ενώ κατά τους πρώτους αιώνες μετά Χριστόν ο αριθμός αυξανόταν διαρκώς: «ακόμη και η Παναγία με τον Ιησού ως βρέφος λαξεύτηκε σε έναν από τους κίονες της Καάβα ως αντικείμενο λατρείας» (Fairbairn 1886: 113). Από την εποχή που η Μέκκα κατέστη θρησκευτικό κέντρο του Ισλάμ ο λίθος έγινε ιερό προσκύνημα των Μουσουλμάνων:

«Όταν κατέλαβε τη Μέκκα ο Μωάμεθ, πήγε στον Καάβα, τον γύρισε επτά φορές [...] Έβγαλε έξω ένα είδωλο ξύλινου περιστεριού και σκόρπισε το κατεστραμμένο υλικό στο έδαφος. Αφού αφαίρεσε 360 είδωλα [...] έσβησε εικόνες από τους τοίχους, ακόμη κι εκείνες που απεικόνιζαν τον Χριστό και την Παναγία» (Caner 2002: 60).

Ο Κα'aba αποτελεί σημαντικό παράδειγμα αλλαγής της λατρευτικής συμπεριφοράς χωρίς να χάνει την ιερότητά του. Ο Evans (1901: 201 κ.ε.) αναφέρει ένα παράδειγμα από το χωριό Tekekiödi, βορείως των Σκοπίων, σημειώνοντας ότι αποτελεί κοινό προσκύνημα και των Μουσουλμάνων και των Χριστιανών.²⁴¹ Ειδικά για τα menhirs υπάρχουν πολλά παραδείγματα «μεταφοράς» τους από ένα θρησκευτικό σύστημα σε ένα άλλο με τη συμβολική «σφράγιση» τους.²⁴² Ο Dowden (2000: 60) αναφέρει και άλλα παραδείγματα, όπως το μενχίρ του Kervadel, που έφερε γλυπτές τις μορφές του Άρη, του Ερμή, της Αθηνάς και του Ηρακλή. Η ανθρώπινη παρέμβαση είχε στόχο, κατά τον ίδιο, να προσαρμόσει το ανεικονικό λίθινο μνημείο στα δεδομένα της ανθρωπομορφικής θρησκείας, μια διαδικασία όμοια με αυτή των Χριστιανών που σκάλιζαν ή τοποθετούσαν σταυρούς σε μεγαλιθικά μνημεία.

Στον ελληνικό πολιτισμό το φαινόμενο είναι ακόμη πιο έντονο. Η κάθε πέτρα μπορεί να φέρει πάνω της τα σημάδια δύο ή περισσότερων θρησκειών. Στο Ιστορικό Μουσείο

²⁴¹ «...Η πέτρα βρισκόταν μέσα σε ένα ιερό [...] Τα “άγια των αγίων” μέσα ήταν ένα απλό δωμάτιο, στο κέντρο του οποίου υψωνόταν ο ιερός κίονας [...] Αποτελούνταν από μια όρθια πέτρα τετράγωνης τομής [...] που στήριζε μια μικρότερη και κάπως ανώμαλη πέτρα. Και οι δύο ήταν μαύρες και γλιστερές από τις επαλείψεις των πιστών. Στη μια πλευρά αυτής της “μαύρης πέτρας” υπάρχει ένα είδος βυθισμένης πέτρας-εστίας, πάνω στην οποία τοποθετούνται κηροπήγια αρχαίας μορφής για τον νυχτερινό φωτισμό της πέτρας –μακρινή ανάμνηση των φοινικικών βωμών με κηροπήγια και πυρσούς [...] Στεκόμενος πάνω στην επίπεδη πέτρα δίπλα στην κολόνα, ο ικέτης ψιθυρίζει μια προσευχή για ό,τι επιθυμεί περισσότερο, και μετά αγκαλιάζει την πέτρα με τέτοιο τρόπο που τα άκρα των δακτύλων του φθάνουν στην πιο μακρινή πλευρά. Ένας άρρωστος Αλβανός περπατούσε γύρω από την κολόνα όταν την πρωτοείδα και τη φιλούσε και την αγκάλιαζε σε κάθε γύρο» (Evans 1901: 202-3).

²⁴² Το menhir Dol (Ille-et-Vilaine), το Grammont (Herauld), το La Chatre-L'Anlin (Creuse) και τα δυο menhir του Jullianges (Lozere) φέρουν χαραξίες σταυρού. Στο menhir του Saint Pierre la Vieux (Lozere) έχουν χαραχθεί 18 σταυροί (Μουτσόπουλος 2004: 94).

Κρήτης φυλάσσονται οθωμανικές ταφικές στήλες. Σε μια απ' αυτές ο λιθογλύπτης δεν αφαίρεσε τον ανάγλυφο σταυρό που υπήρχε από κάποια προηγούμενη χρήση.

Τα παραδείγματα οικειοποίησης στοιχείων παλαιότερων θρησκειών από νεότερες δεν είναι αρκετά για να εξαχθούν συμπεράσματα. Φαίνεται, όμως, ότι ο λίθος παραμένει ιερός όσο παραμένει ιερός και ο τόπος. Το ίδιο παρατηρείται και στα σπήλαια. Ο Faure (1996) απαριθμεί ιερά σπήλαια της αρχαιότητας που διατηρήθηκαν ως χριστιανικοί ναοί. Μέσα σ' αυτά υπάρχουν σταλακτίτες και σταλαγμίτες που συνδέονται με αγίους και άλλα ιερά πρόσωπα. Σε μερικά απ' αυτά, όπως στην Αρκουδιώτισσα Ακρωτηρίου, η αρχαιότερη λατρεία επιβεβαιώνεται και από αρχαιολογικά ευρήματα.

5. Εθμικές και συμβολικές χρήσεις

5.1. Η «αφηγηματικότητα» των λίθων

Στο ελληνικό τοπίο η κάθε πέτρα που διακρίνεται από τις άλλες λόγω του μεγέθους, του σχήματος, της θέσης και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της αναφέρεται με το «όνομά» της. Πιο συγκεκριμένα, οι πέτρες ταξινομούνται με βάση τα παρακάτω:

- Μορφολογικά χαρακτηριστικά (μέγεθος, σχήμα)
- Ποιοτικά χαρακτηριστικά (με βάση το είδος, π.χ. ασβεστόλιθοι, πυριτόλιθοι κλπ.)
- Χρώμα
- Θέση
- Ιδιοκτησίες φυσικών προσώπων, οικογενειακών και άλλων ομάδων
- Σύνδεση με περιοχές ή ευρύτερα τοπωνύμια
- Ιστορικές μνήμες με τις οποίες συνδέονται
- Παραδόσεις και θρύλοι, μυθολογία.

Οι περιπτώσεις δυσχερειών στην προσπάθεια ανάγνωσης του γλωσσικού και του αφηγηματικού χάρτη είναι συχνές. Μια ονομασία μπορεί να είναι αυτονόητη (*Χοντρό Χαράκι*) αλλά και αινιγματική. Σε ένα παράδειγμα από την Όλυνθο (βυζαντινό έγγραφο του 1073), οι «ριζιμαίες» πέτρες αποτελούν αμετακίνητα όρια ιδιοκτησιών.²⁴³ Στο

---

²⁴³ «...άρχεται από των συνόρων του προαστείου Ολύνθου και από των παλαιών αλωνίων, εν ω και ριζιμαία πέτρα μεγάλη ίσταται, λεγομένη Καλή Πέτρα και απέρχεται [...] μέχρι του τόπου του λεγομένου Αγριελαία, εν ω και πέτρα μεγάλη ίσταται, εις την ρίζαν της αγριελαίας. Είτα κάμπτει προς δύσιν, κρατεί το ανερρύακον, περικόπτει την ράχιν του βουνού και ακουμβίζει εις την μεγάλην ριζιμαίαν πέτραν, την λεγομένη του Πύργου, εν ω και γράμματα ευρέθησαν εν αυτώ εγκεκολαμμένα, γράφοντα “όρος βασιλικός”, διαιρών μεν αριστερά τα δίκαια του Μυρελαίου, δεξιά τον περιοριζόμενον τόπον... και απέρχεται μέχρι της παλαιάς πέτρας της εχούσης γραφήν. Γράφει δε και αυτή “όρος βασιλικός”...

έγγραφο αναφέρονται πέντε πέτρες, άλλες με ονομασίες και άλλες με χαρακτηριστικά. Προφανώς όσες δεν έχουν ονομασία δεν επηρεάζουν τη μορφή του τοπίου.

Είναι ευνόητο ότι η σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον μεταβάλλεται. Τα τοπωνύμια που οφείλονται σε σταθερά σημεία, όπως οι πέτρες και τα βράχια, παραμένουν σταθερά ως οριοθετήσεις του χώρου. Για να διασωθούν οι ονομασίες τους, όμως, χρειάζεται συχνά και το αφηγηματικό υπόβαθρο, οι μνήμες, πραγματικές και φαντασιακές. Ο αποκαλούμενος «τάφος του Ομήρου» στην Ίο παραπέμπει σε αρχαία παράδοση, ξεχασμένη για αιώνες, η οποία επανήλθε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, όταν οι περιηγητές αναζητούσαν ευκλή μνημεία στην Ελλάδα, και από τότε καθιερώθηκε ως τοπωνύμιο.²⁴⁴ Ο Μερακλής (1989: 194) σημειώνει ότι «μια λέξη, ένα και μόνο τοπωνύμιο αποτελεί μια ολόκληρη μονογραφία: ή κρύβει μιαν αξία...»

Η καθεμιά από τις πέτρες ως στοιχείο που εμπεριέχεται στο αφηγηματικό πλαίσιο μιας κοινότητας συνυπάρχει με το μύθο της. Στον οικισμό Κομητάδες Σφακίων υπάρχει ένας βράχος σκισμένος «σα να τον έκοψε μαχαίρι» και ονομάζεται *Εφταπάπαδο*. Αν λείπει το αφηγηματικό υπόβαθρο η ονομασία θα αποτελεί περίβλημα χωρίς περιεχόμενο. Για την κοινότητα, όμως, δηλώνει μια «ιστορία» και απηχεί μια πρακτική, συνηθισμένη σε παλιότερες εποχές: έναν αφορισμό με εφτά παπάδες. Τέτοιου είδους πράξεις θεωρούνται φοβερές από τις μη εγγράμματες κοινωνίες, με αποτέλεσμα «να σκιστεί και ο ίδιος ο βράχος από τις κατάρες» (Τοπωνυμικό Αρχείο Κρήτης, ΕΚΙΜ). Προφανώς πρόκειται για αιτιολογική παράδοση, όπως άλλες που μιλούν για αποτυπώματα ποδιών, πετάλων, χεριών αγίων και ηρώων πάνω σε βράχους, αν και ο Πολίτης δεν τις είχε κατατάξει στις αιτιολογικές (Μερακλής 1992α: 48).²⁴⁵

Σε μια εποχή ραγδαίων μεταβολών η μελέτη των τοπωνυμίων αποτελεί πρωτεύον θέμα.²⁴⁶ Η αστικοποίηση του αγροτικού χώρου συνδυάζεται με την ερήμωση των εδαφών χαμηλής παραγωγικότητας και την έλευση νέων καλλιεργητών (μεταναστών) οι οποίοι δεν έχουν μνήμες από το χώρο και δεν είναι εύκολο να λειτουργήσουν ως συνεχιστές της ίδιας διαλεκτικής σχέσης του χώρου με τον άνθρωπο που τον βίωσε ως

και απέρχεται μέχρι της μαύρης πέτρας, της εχούσης σταυρόν εγκεκολαμμένον... έχουσα και τον σταυρόν εγκεκολαμμένον» (Πετρόπουλος 1969: 232).

²⁴⁴ Πρόκειται για μεσαιωνικά ερείπια που δεν φαίνεται να έχουν σχέση με την παράδοση περί ενταφιασμού του Ομήρου στην Ίο.

²⁴⁵ Οι ονομασίες απηχούν ιστορίες και παραδόσεις οι οποίες εγγράφονται στο φυσικό χώρο. Σύμφωνα με τον Μ. Μερακλή (1992α: 50-51), οι παραδόσεις διακρίνονται σε: • Αιτιολογικές και εσχατολογικές • Ιστορικές – πολιτισμικές • Υπερφυσικά όντα – υπερφυσικές δυνάμεις • Θρησκευτικές.

²⁴⁶ Ο Ν. Πολίτης είχε επισημάνει από νωρίς την ανάγκη διατήρησης των τοπωνυμίων σημειώνοντας: «είναι δ' αι ιστορικά ειδήσεις, αι εν ταις τοπωνυμiais εγκλειόμεναι, σπουδαίαι και πολύτιμοι, καθόσον δια φωτίζουσι προπάντων σκοτεινάς περιόδους της εθνικής ημών ιστορίας» (Μερακλής 1989: 197).

ώρα. Στο παράδειγμα του ιερού βράχου στον *Λίσταρο* Αστερουσίων,²⁴⁷ όπου κατά την παράδοση σφαγιάστηκε τοπικός άγιος, ο αφηγηματικός λόγος εμπεριέχει και την προσωπική εμπειρία είτε στη φυσική της διάσταση («τον ακουμπώ και είναι σα να πιάνω τη μαχαιριά») είτε στην υπερφυσική («ο άγιος είναι εκεί, αν τον παρακαλέσεις θα σε ακούσει»). Ως «σημαίνον» ο βράχος εκφράζει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τα «σημαινόμενα»: μια ιερή πολιτισμική ιστορία.²⁴⁸ Παράλληλα, εκφράζει το θαύμα, την υπερβατική επέμβαση, το προσωπικό βίωμα του λατρευτή.

Ο Πολίτης έχει συγκεντρώσει δεκάδες σχετικές παραδόσεις. Το υλικό αυτό έχει εμπλουτιστεί σήμερα με άλλες δημοσιευμένες και αδημοσίευτες πηγές, όπως ο πλούτος των καταγραφών που διασώζονται στο Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας, στο Κέντρο Ερεύνης Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, στο Σπουδαστήριο Λαογραφίας Παν/μίου Αθηνών και σε άλλες αρχειακές πηγές. Ωστόσο, ούτε αυτές οι πηγές μπορούν να δώσουν σε όλη την έκτασή του το φαινόμενο των βράχων που υπάρχουν στη χώρα. Χωρίς να επιχειρηθεί συστηματική καταγραφή, η οποία θα χρειαζόταν πολλά χρόνια εργασίας και πάνω από έναν ερευνητή, συγκεντρώθηκαν ενδεικτικά παραδείγματα από επιτόπιες έρευνες και αποδελτιώσεις που δείχνουν την έκταση του φαινομένου στις προβιομηχανικές κοινωνίες.

5.2. Η πέτρα στα νεοελληνικά λαϊκά έθιμα

5.2.1. Απολιθώσεις

Συσχετισμός με μύθους, θρύλους κ.α., όπως απρόσμενη κακοκαιρία, πιθανός συσχετισμός με βυζαντινές παραδόσεις (Ρωμαίος 1953). Για σχετικά παραδείγματα: Πολίτης 1904.

5.2.1.1. Απολιθωμένα πλοία

Συνδέονται συνήθως με πειρατικές επιδρομές. Ο Κ. Ρωμαίος τα θεωρεί ως συνέχεια του αρχαίου μύθου σύμφωνα με τον οποίο ο Ποσειδώνας απολίθωσε το πλοίο των Φαιάκων που μετέφερε τον Οδυσσέα στην Ιθάκη (Ρωμαίος 1973: 61).

---

²⁴⁷ «Στην περιοχή των Αστερουσίων, στη νότια Κρήτη, υπήρχαν τρεις τουλάχιστον τέτοιοι βράχοι, συνδεδεμένοι με τοπικές παραδόσεις. Το πιο γνωστό παράδειγμα είναι εκείνο του βράχου στο χωριό Λίσταρος, που βρίσκεται περιφραγμένος δίπλα στο ναό του Μιχαήλ Αρχαγγέλου. Λέγεται πως εκεί κατεσφάγη ο Άγιος Ευτύχιος, και η σχισμή που υπάρχει στο βράχο θεωρείται αποτύπωμα της μαχαιριάς. Παλαιότερα συνήθιζαν να ρίχνουν λάδι πάνω στο βράχο...» (Ψιλάκης 2003: 316).

²⁴⁸ Οι παραδόσεις για πέτρες που καθαγιάζονται από ιερά πρόσωπα είναι γνωστές σε πολλές χώρες. Στον Άγ. Μαρτίνο στην Tours «υπήρχε μια πέτρα στην οποία λεγόταν ότι είχε καθίσει ο άγιος. Πολύ αργότερα, ένας ιερέας με το όνομα Λεό μετακίνησε την άγια πέτρα από τη θέση της για να φτιάξει τάφο για τον ίδιο. Αμέσως επέστρεψε στο σπίτι του τρέμοντας, τον έπιασε πυρετός και την τρίτη μέρα πέθανε» (Dowden 2000: 60).

5.2.1.2. Απολιθώσεις τιμωρίας για διάφορους λόγους

«Απολιθωμένο συμπεθεριό», βασιλόπουλο κ.α. Για σχετικά παραδείγματα: Πολίτης 1904: 156 κ.ε., Ρωμαίος 1973: 69, 87, Σιμόπουλος 1995: 49, Δεικτάκης 1992: 58 κ.α.

5.2.1.3. Απολιθώσεις λύτρωσης

Άνθρωπος ή ζώο απολιθώνεται για να απαλλαγεί από βάσανα.²⁴⁹ Το πιο γνωστό παράδειγμα προέρχεται από τη γνωστή παράδοση για τον μαρμαρωμένο βασιλιά, τον τελευταίο αυτοκράτορα του Βυζαντίου.²⁵⁰

5.2.2. Ιερά αποτυπώματα σε βράχους, πέτρες

Φυσικά κοιλώματα κ.α. στα οποία αποδίδονται θαυματουργικές ιδιότητες. Συνδέονται με παραδόσεις για αποτυπώσεις που έμειναν σε βράχια μετά τη διέλευση ιερών προσώπων.²⁵¹

5.2.3. Μυθικά όντα – μυθοποιημένα ιστορικά πρόσωπα

Φυσικά κοιλώματα που αποδίδονται στη δράση μυθικών όντων, μυθικών ηρώων (Ηρακλής, Διγενής) ή μυθοποιημένων ιστορικών προσώπων (Μέγας Αλέξανδρος).²⁵² Και στην αρχαιότητα έδειχναν τέτοια ίχνη.²⁵³

²⁴⁹ Σχετικά παραδείγματα: Πολίτης 1904. Στον Κουρνά Κρήτης υπάρχει το τοπωνύμιο “Λιθωμένη”, «λίθος ομοιάζων με γυναίκα» (Τοπωνυμικό Αρχείο, ΕΚΙΜ). Στη Χερσόνησο Ηρακλείου υπάρχει η «πετρωμένη κόρη», βράχος στη θάλασσα σε σχήμα ανθρώπου (Λαογραφία, τ. ΚΔ': 437).

²⁵⁰ Για τις σχετικές παραδόσεις βλ. Στ. Ήμελλος, «Αλώσεως διαθρύλησις», *Λαογραφικά τ. Γ', Ποικίλα*, Αθήνα 1994: 276-291 και (ιδ.) *Θρυλούμενα για την άλωση και την εθνική αποκατάσταση*, Αθήνα 1991.

²⁵¹ Ενδεικτικά παραδείγματα από την Κρήτη:

- Ασώματος Αγίου Βασιλείου: αποτυπώματα από τα γόνατα τοπικού αγίου.
- Μονή Αγίου Γεωργίου Γοργοεήμονος (Γοργολαΐνη – Ασίτες Ηρακλείου): αποτυπώματα από σπλές αλόγου. Σύμφωνα με το θρύλο, το άλογο ανήκε στον Άγιο Γεώργιο.
- Άγιοι Δέκα Ηρακλείου: «Πέτρα Αγίων Δέκα». Αποτυπώματα γονάτων των αγίων (Ψιλάκης 2005: 421).
- Άγιος Αντώνιος Μεραμπέλλου: αποτυπώματα από βήματα του Χριστού («Χριστοπατήματα»). Επίσης αποτυπώματα από σπλές αλόγου – σύμφωνα με άλλη εκδοχή πέρασε ο Χριστός έφιππος.
- Ασώματος Αγίου Βασιλείου: αποτυπώματα γονάτων του τοπικού Αγίου Νικολάου του Κουρταλιώτη.
- Γωνιές Πεδιάδος: πέτρα με τη μορφή του έφιππου Αγίου Γεωργίου. Προστατεύει τον οικισμό από εισβολές εχθρών, νόσων κ.α.
- Κασταμονίτσα Ηρακλείου: «Το ζάλο του θεριού» και το «ζάλο της Παναγίας». Θρύλος για θεριό που κυνηγούσε την Παναγία. • Κασταμονίτσα Ηρακλείου: «Τρύπα της Αγίας Φωτεινής». Διάτρητη πλαγιά βουνού – θρύλος για πέρασμα απ' αυτήν της καταδικωμένης αγίας. Παραλλαγή του θρύλου στον οικισμό Αβδού: «Οι Τούρκοι κυνηγούσαν την Αγία Φωτεινή» (Νικολακάκης 1983: 16).
- Κερά Πεδιάδος: «Αποτύπωση». Απεικόνιση της Παναγίας σε βράχο.
- Μονή Οδηγητρίας Μεσαράς: «Μαναρά». Βράχος πάνω στον οποίο θρυλείται ότι αποκεφαλίστηκε τοπικός άγιος. - Σχετικά παραδείγματα από άλλες περιοχές: Πολίτης 1904: 170, Βαρβούνης 1992: 231, 232 κ.α.

²⁵² Σχετικό άρθρο με τίτλο *Αποτυπωμένα αχνάρια ηρώων έχει δημοσιεύσει ο Κ. Ρωμαίος (1973: 128 κ.ε.)*. Ο Λουκιανός αναφέρεται σε δυο τεράστια χνάρια βημάτων τα οποία πίστευε ότι ανήκαν στον Διόνυσο (το πιο μικρό) και τον Ηρακλή, που είχαν περάσει από εκεί (*Αληθών διηγημάτων* 1, 7).

²⁵³ Νεοελληνικά παραδείγματα: Μυρσίνη Σητείας: «Του Διγενή το ζάλο». Αποτύπωμα από πέταλο σε βράχο (Γαρεφαλάκης 1992: 144).

• Χίος (Βενετικό). Λιθάρι του Σαμψών. Το έριξε ο Σαμψών για να χτυπήσει τον Θεό (Πολίτης 1904: 60).

5.2.4. Απαγορεύσεις

Πέτρες που η μετακίνηση ή το δρασκέλισμά τους επιφέρει τιμωρία.²⁵⁴ Πιστεύεται ότι πρόκειται για κατάλοιπα παλαιών μαγικών ενεργειών (Ρωμαίος 1973: 356-357).²⁵⁵

5.2.5. Ευρέσεις εικόνων

Παραδόσεις για ευρέσεις εικόνων σε σχισμές βράχων ή δίπλα σε πέτρες. Συνήθως στις θέσεις αυτές ανεγείρονται ναοί, ακόμη και σπηλαιώδεις, αν το επιτρέπει η μορφολογία, όπως συνέβη στο Μηλιαράδω Βιάννου.²⁵⁶

5.2.6. Τρυποπεράσματα

Η διέλευση μέσα από οπή βράχου για την ίαση ασθενειών. Το θέμα συζητείται αναλυτικότερα παρακάτω, στα παραδείγματα σύγχρονων λιθολατρικών συμπεριφορών.

5.3. Άλλες μαγικές χρήσεις

Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν ακράδαντα στις μαγικές ιδιότητες ορισμένων λίθων [...] Έτσι έδωσαν τ' όνομα του δέντρου αχάτη σε μια πέτρα, η οποία έμοιαζε με το δέντρο αυτό και πίστευαν ότι, αν έδεναν δυο τέτοιες πέτρες στα κέρατα ή στους λαιμούς των βοδιών που έσερναν το άροτρο, θα εξασφάλιζαν πλούσια σοδειά...

Frazer τόμος I, 1990: 56.

Η χρήση λίθων για μαγικούς σκοπούς μαρτυρείται από την αρχαιότητα, από κείμενα που επηρέασαν σημαντικά την εξέλιξη της αρχαίας θρησκείας, όπως τα ορφικά:

-
- Σπήλαιο Αρκουδιώτισσας Ακρωτηρίου Χανίων: Σταλαγμίτης σε μορφή αρκούδας – αρχαία λατρεία της Αρτέμιδος άρκτου (Ψιλάκης 2005: 73-77).
  - Δραγοβίσι Πίνδου: πεταλιά Μεγάλου Αλεξάνδρου (Ρωμαίος 1973: 128).
  - Κύπρος, Μαραθάσα. Πατημασιές Διγενή (Ρωμαίος 1973: 130).
  - Κεφαλονιά: χνάρια από τα βήματα του Ηρακλή (Πολίτης 1904: 68).
  - Γορτυνία (Βελεντζίκιο): χνάρια από τα γόνατα Δράκου (Πολίτης 1904: 172).
  - Σητεία: η πεταλιά του Διγενή (Πολίτης 1904: 63).
  - Κύπρος: «Λιγγρία» του Διγενή. Λιθάρια που τα έριξε ο Διγενής (Πολίτης 1904: 63).
  - Λακκοβίκια Μακεδονίας: Δρακόπετρες. Τις πέταξαν εκεί Δράκοι (Ρωμαίος 1973: 298).
  - Γρεβενά: πεταλιά του Μεγαλέξαντρου (Ρωμαίος 1973: 128 και 373).
  - Άγιος Μύρων Μαλεβιζίου: «Του Δράκου το χαράκι». Απολιθωμένος δράκος. Σωρός από πέτρες στον Άγιο Μύωνα Κρήτης. Απολιθωμα δράκου στο σπήλαιο του Αγίου Μύωνα στην Κρήτη. Φαίνονται τα μάτια και τα ρουθούνια του και ακούγεται το βογγητό του επειδή τον είχε απολιθώσει ο Άγιος Μύρων.
  - Πάτμος: Πετρωμένος διάβολος (Πολίτης 1904: 173).
  - Λακωνία, Ταΰγετος: χνάρι κόρης (της Παναγίας), αλόγου και δαίμονα (Ρωμαίος 1973: 318).

²⁵⁴ Σχετικά παραδείγματα: Κρύα Βρύση Αγίου Βασιλείου Κρήτης: Ο βράχος «Χάρακας» συνδέεται με θανάτους όσων τόλμησαν να ανέβουν πάνω, παρά τη σχετική απαγόρευση.

- Άγιος Κωνσταντίνος Οροπεδίου Λασιθίου: «Του Χριστού το ζάλο». Αποτύπωμα από το πόδι του Χριστού – απαγόρευση δρασκελισματος. (Νικολακάκης 1983: 17).
- Κριτσά Μεραμπέλλου: Πέτρα. Όποιος βγει επάνω πεθαίνει (*Αμάλθεια*, 39, 147).

²⁵⁵ Σε μερικές περιπτώσεις αποτελούν σημεία κατάληξης τελετουργικών περιαρρέσεων για αποτροπή επιζωοτιών. Θρυλείται ότι έχει ταφεί εκεί το ζευγάρι των δαμαλιών και το αλέτρι με το οποίο έγινε η περιάρωση (Ζευγολατειό - Παπαμιχαήλ 1912: 686).

²⁵⁶ Άλλα παραδείγματα: Μυρσίνη Σητείας, (η εικόνα βρέθηκε στη ρίζα βράχου), Ελιά Πεδιάδος, Ροδάκιο Ρεθύμνου, Τοπόλια Κισάμου. Στην Κόξαρη Ηρακλείου πιστεύεται ότι ένας βράχος περιέχει κρυμμένη εικόνα και γι' αυτό τον θυμιάζουν.

«Οι πολύτιμοι λίθοι και τα μέταλλα προέρχονται από τη γήινη μήτρα και ως παιδιά της Γης είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως δυνητικές αρχετυπικές εκδηλώσεις του απύθμενου συλλογικού υποσυνείδητου...» (Μαραβέλια 2003: 223).

Το φαινόμενο δεν είναι μόνο ελληνικό.²⁵⁷ Στην αρχαία Αίγυπτο η μαγική χρήση λίθων είναι βεβαιωμένη από αρχαιολογικές και άλλες πηγές. Χρησιμοποιούνται ως περιάπτα, ως μέσα επαφής με το θείο, ως ιάματα, ακόμη και για προσέλκυση εραστών (Μαραβέλια 2003: 224).

Ένα από τα γνωστά ορφικά ποιήματα φέρει τον τίτλο *Λιθικά*. Ανάλογα συγγράμματα γνωρίζουμε και από Βυζαντινούς συγγραφείς, όπως αυτό του Μιχαήλ Ψελλού. *Λιθικά* ονομάζονταν τα βιβλία που ασχολούνταν με τις μαγικές χρήσεις των λίθων. Αναφέρουν λίθους κατάλληλους για θεραπείες, δαγκώματα φιδιών κλπ. Συχνά η σύνδεση της γλώσσας με το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα είναι άμεση: ο αμέθυστος χρησιμοποιείται ως ελιξίριο κατά της μέθης, ο αιματίτης για αιματολογικά προβλήματα κ.α. Στον [Ψευδο]Πλούταρχο συναντάμε και άλλες μαρτυρίες για μαγικές πέτρες.²⁵⁸

Οι μαγικές χρήσεις της πέτρας είναι γνωστές σε όλο τον κόσμο. Τις χρησιμοποιούν για φυλακτά, θεραπείες (Varner 2004: 9), ακόμη και για εξακρίβωση της παρθενίας. Ο Μιχαήλ Ψελλός θεωρεί «ακριβή» τη δοκιμασία της αγνείας με γαγάτη λίθο (*De vita philosophica* 32, 76-80). Ο Αδαμαντίου (1912: 125) παραθέτει παρόμοια πρακτική από τη Γερμανία του 14^{ου} αιώνα. Άλλες πέτρες «προστάτευαν» την αγνεία.²⁵⁹

²⁵⁷ Στη Βρετανία ξύνουν σκόνη και «κομματάκια από αρχαίες πέτρες και το Stonehenge, ανακατεύουν με νερό και το πίνουν ως φάρμακο για διάφορες αρρώστιες». Φυλακτήριες πέτρες χρησιμοποιούνταν από ισχυρούς ηγέτες (Varner 2004: 8).

²⁵⁸ 23, 3: «Καὶ λίθος δὲ [ἐν αὐτῷ] γεννᾶται σικύωνος καλούμενος μελάγχρους. Οὗτος ὅταν τις χρησμός ἀνθρωποκτόνος ἐκπέσῃ, τοῖς βωμοῖς τῶν ἀποτροπαίων θεῶν ὑπὸ δυεῖν ἐπιτίθεται παρθένων. Τοῦ δὲ ἱερέως αὐτοῦ τῆ μαχαίρα θιγόντος, αἵματος ἔκρυσις γίνεται δαψιλῆς. Καὶ τούτῳ τῷ τρόπῳ τὴν δεισιδαιμονίαν τελέσαντες μετ' ὀλολυγμῶν ἀναχωροῦσι, τὸν λίθον πρὸς τὸν ναὸν προσενέγκαντες».

7, 3: «...λίθος ἀρουραφύλαξ καλούμενος· ἔστι δὲ ἀργύρω παρόμοιος· εὐρίσκεται δὲ δυσχερῶς τῷ καταφερομένῳ ψήγματι συναναμιγνύμενος· ἔχει δὲ δύναμιν τοιαύτην. Οἱ ἐν ἐξοχῇ τυγχάνοντες τῶν Λυδῶν συναγοράζουσιν αὐτὸν καὶ πρὸ τῆς εἰσόδου τῶν θησαυρῶν τιθέασι, καὶ διαφυλάττουσιν ἀκινδύνως τὸν διατιθέμενον χρυσόν. Ὅσακις γὰρ ἂν φῶρες ἐπέλθωσι, σάλπιγγος ἦχον ἀναδίδωσιν ὁ λίθος».

13, 9: «...λίθος κρύφιος, ὃς μόνοις τοῖς μυστηρίοις τῶν θεῶν φαίνεται, καθὼς ἱστορεῖ Ἡράκλειτος Σικυῶνιος ἐν β περὶ Λίθων».

21, 5: «Γεννᾶται [...] λίθος ἀντιπαθῆς καλούμενος, ὃς κάλλιστα ποιεῖ πρὸς ἀλφούς καὶ λέπρας δι' οἴνου τριβόμενος καὶ τοῖς πάσχουσιν ἐπιτιθέμενος».

14, 3: «λίθος κρυστάλλω παραπλήσιος, ὢν ἀνθρωπόμιμος, ἐστεμμένος. Ὅταν δὲ ἀποθάνῃ βασιλεὺς ἀρχαρεσίας παρὰ τὸν ποταμὸν τελοῦσι καὶ ὃς ἂν εὕρεθῇ τὸν λίθον ἐκεῖνον ἔχων, παραχρῆμα βασιλεὺς γίνεται καὶ τὰ σκῆπτρα παραλαμβάνει τοῦ τελευτήσαντος».

²⁵⁹ «λίθος [...] ὃν ὅταν φορῶσιν αἱ παρθένοι, κατ' οὐδένα τρόπον τοὺς φθορέας φοβοῦνται» ([Ψευδο] Πλούταρχος 25, 2).

Η αποκαλούμενη «φιλοσοφική λίθος», που δεν φαίνεται να αντιστοιχεί σε συγκεκριμένο πέτρωμα (Burton & Grandy 2004: 79), ήταν για αιώνες άλυτο αίνιγμα: της απέδιδαν μαγικές ιδιότητες, όπως τη μετατροπή μετάλλων σε χρυσό, εξασφάλιση υγείας και αθανασίας κ.α.

5.3.1. Μαγικές ιάσεις - προφυλάξεις

Πέτρες με μαγικές και ιαματικές ιδιότητες. Οι ιδιότητες αυτές οφείλονται στη φύση της ίδιας της πέτρας, σε λόγους που σχετίζονται με την προέλευσή της, τη σχέση της με υπερβατικές δυνάμεις κ. α. Σε ιατροσοφικό κείμενο του 18^{ου} αιώνα από την Κύπρο η πέτρα «οπού φέρουν από Μισίριν, ήγουν την έρημον, και ονομάζεται μίσκα» παρουσιάζεται ως θαυματουργική. Προστατεύει από δηλητηριάσεις, προκαλεί γονιμότητα, διευκολύνει τοκετούς, θεραπεύει και διασφαλίζει την παραγωγή των οπωροφόρων δέντρων (Κυριακίδης 1913: 380-382). Ο Bartholdy (1993: 176) παραθέτει ένα παράδειγμα από την Αθήνα των αρχών του 19^{ου} αιώνα. Σε ένα αρχαίο ανάγλυφο εικονιζόταν φίδι. Το πήρε μια γυναίκα για να γεννούν περισσότερα αυγά οι όρνηθές της. Από τα νεότερα παραδείγματα θα αναφέρουμε ένα από τον οικισμό Νησί Ρεθύμνου: «Ένα πελέκι προεξείχε από κατασκευής σε μια γωνία του ναού που λόγω σχήματος έδινε την εντύπωση γυναικείου στήθους. Πήγαιναν και ακουμπούσαν το στήθος τους οι γυναίκες που είχαν στηθόπονο».²⁶⁰

5.3.2. Εξορκισμοί, επωδές, κατάδεσμοι

Μαρτυρούνται πολλά παραδείγματα εξορκισμών,²⁶¹ επωδών²⁶² και κατάδεσμων²⁶³ στα οποία χρησιμοποιείται πέτρα, συνήθως ως έκφραση σταθερότητας.

²⁶⁰ Κ. Η. Παπαδάκης, «Θεράποντες άγιοι της ορθοδόξου ελληνικής εκκλησίας με ειδικό χάρισμα ιαμάτων», στο *Λαϊκή ιατρική – Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ρέθυμνο 8-10/12/2000*, Πρακτικά, Ρέθυμνο 2008: 410.

²⁶¹ Στην Κέρκυρα, η ξορκίστρα κρατά πέτρα και «καρφώνει το χελώνι», απαγγέλλοντας τη σχετική επωδή. Την επαναλαμβάνει τρεις φορές και μετά την πετά πίσω της (Καβάσιλας 1911: 647).

Για τη λούγκα: «Ο ασθενής έρχεται την νύκτα εις ένα σταυροδρόμι και, αφού λάβει τέσσερα λιθάρια, παρατηρεί προς τον ένα δρόμον και πετών προς τα οπίσω άνωθεν της κεφαλής του το ένα λιθάρι λέγει: Απόψε άστρα και λούγκα/ Αύριο ούτ' άστρα, ούτε λούγκα. Το αυτό πράττει και δια τους άλλους τρεις δρόμους πετών από ένα λιθάρι» (Οικονόμου 1913: 42).

²⁶² «Για τους σκαθάρους (τύλους): Ο γητευτής λαμβάνει κλαδίον άνεδρης αροάμνας (ροδοδάφνης) εκ του οποίου λαμβάνει δια των δακτύλων φύλλον, εφ ου ποιεί τρις το σημείον του Σταυρού λέγων: Εις το όνομα του πατρός κλπ. Ακολούθως έλκει το φύλλον δια να αποσπασθή του κλάδου μετά του φλοιού λέγων: Έτσι να σισιτή τζ' ο σκάθθαρος του (δείνα). Μεθ' ο θάπτει το φύλλον υπό λίθον και όταν τούτο αρχίση να σήπεται, αρχίζει να εκριζώνεται και ο σκάθθαρος...» (Φαρμακίδης 1928: 612).

«Πένημο του αλουπού: Πέμπω τον αλουπόν τσαι αλουπόν, / τζυρούδες τσαι μανάδες, / αγγόνια τσαι δισάγγονα, / όσα εγεννήθηκαν την τζερκατζήν τσαι πάει στο Σάββατον, / πέμπω σας εις την μάντραν / να φάτε τσαι να πνίξετε / τσαι αίμα πολύ να χύσετε. Η επωδή λέγεται πλησίον της μάντρας εκείνου εις ον θα σταλή η αλώπηξ. Λέγεται τρις και εις το τέλος αυτής ρίπτεται λίθος εις την μάνδραν επιλεγομένης της φράσεως "θέσας διάβολε"» (Φιλίππου 1913: 532).

5.3.3. Περίαπτα

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Γάλλου περιηγητή Choiseul-Gouffier (1752): «οι καλόγεροι πουλούσαν χωρίς ντροπή κομμάτια από βράχους βεβαιώνοντας πως θεραπεύουν κάθε λογής αρρώστιες» (Σιμόπουλος 1995: 383). Η χρήση της πέτρας με αυτόν τον τρόπο δεν απέχει από το γενικότερο πλαίσιο μεταβίβασης υπερβατικών ιδιοτήτων σε αντικείμενα που ήρθαν σε επαφή με ιερά πρόσωπα ή πράγματα.²⁶⁴

5.3.4. Μαγικές τελετές για πρόκληση ονείρων

Τη δεύτερη βραδιά μετά την εορτή των Αγίων Θεοδώρων οι κοπελιές σπέρνουν το σιτάρι (κόλλυβα) των αγίων σε ριζιμίο λιθάρι (Αθανασόπουλος 1912: 685).

5.4. Όρκoi

Οι ορκωμοσίες πάνω σε σκληρές ή καθαγιασμένες πέτρες συγκροτούν ιδιαίτερες τελετουργικές συμπεριφορές, γνωστές σε πολλές περιοχές του κόσμου. Ο όρκος αποτελεί μια μορφή θεοκρισίας. Η επίκληση της θεότητας αποσκοπεί στο να επιβεβαιωθούν γεγονότα του παρελθόντος ή να καθοριστούν μελλοντικές στάσεις. Σε περίπτωση αθέτησης της συμφωνίας ο ορκιζόμενος εύχεται την πρόκληση δεινών για τον εαυτό του ή τον οικογενειακό του περίγυρο.²⁶⁵ Στην ελληνική αρχαιότητα ο όρκος «επί λίθων» αποτελούσε συνηθισμένη πρακτική. Στην Αθήνα, στη βασιλείο στοά της αγοράς, υπήρχε ο «όρκιος λίθος», ένας βράχος, μάλλον βωμός παλαιού ιερού, στον οποίο ορκίζονταν οι άρχοντες της Αθήνας (Παπαχατζής 1981: σχ. στο 1, 3, 1).²⁶⁶

Ο Αριστοτέλης (Αθηναίων Πολιτεία 55, 5) παραδίδει περιγραφή της ορκωμοσίας:

«οι άρχοντες κατευθύνονται προς την πέτρα, στην οποία έχουν τοποθετηθεί μερίδες από τα θύματα (στην ίδια αυτή πέτρα ορκίζονται οι δικαστές πριν δώσουν τη διαιτησία τους και οι μάρτυρες όταν αρνούνται την κατηγορία που τους αποδίδεται). Ανεβαίνουν στην πέτρα και δηλώνουν ενόρκως ότι θα εκτελούν το αξίωμά τους δίκαια και σύμφωνα με τους νόμους και δεν θα δωροδοκηθούν εξαιτίας του αξιώματός τους ή, αν κάνουν κάτι τέτοιο, θα αφιερώσουν ένα χρυσό άγαλμα. Μετά τον όρκο προχωρούν στην Ακρόπολη όπου δίνουν τον ίδιο όρκο. Στη συνέχεια αναλαμβάνουν τα αξιώματά τους».

²⁶³ «Δένονα» αντρόγυνα σε ριζιμιές πέτρες, όπως δηλώνει ο όρος πετρόδεμα. Κατά τον Κουκουλέ (1928: 457), «πετρόδεμα και το λυτικόν εις άνθρωπον δεδεμένον εις πέτρα».

²⁶⁴ Άλλα ενδεικτικά παραδείγματα: • Πέτρα Αγίου Θεοδώρου στα Τρίκαλα: τη χρησιμοποιούν ως φυλακτό (Σιέττος 1975: 268). • Μηλιαράδω Δήμου Βιάννου Κρήτης: Κομμάτια πέτρας από το βράχο του «Δέτη» χρησιμοποιούνται ως ελιξίρια και περίαπτα. Επίσης χρησιμοποιούνται κατά μαγικοθρησκευτικό τρόπο για το «ανάπιασμα» του προζυμιού, καθώς και για το ανέβασμα του εφτάζυμου. • Καθολικό Ακρωτηρίου Χανίων: Πέτρες από το σπήλαιο του Αγίου Ιωάννου τοποθετούνται στο εικονοστάσι (Ψιλάκης 2005: 358).

²⁶⁵ Η μελέτη του Αδ. Αδαμαντίου, «Αγνείας πείρα», παραμένει κλασική για τα ελληνικά δεδομένα.

²⁶⁶ «...ώμνον δ' ούτοι προς τη βασιλείω στοά, επί του λίθου εφ' ω τα ταμεία, φυλάξιν τους νόμους και μη δωροδοκήσειν...» (Πολυδεύκης 8, 86).

Σύμφωνα με τον Πausανία (8, 1, 1-3), οι Φενεάτες ορκίζονταν σε μια πέτρα, που την αποκαλούσαν *Πέτρωμα*. Ήταν δυο μεγάλοι βράχοι προσαρμοσμένοι ο ένας στον άλλο. Κάθε δυο χρόνια τους «άνοιγαν» και έβγαζαν από μέσα εντολές για τις μυστικές ιεροπραξίες που ετελούντο εκεί. Εκεί έκαναν τους πιο σημαντικούς όρκους τους.

Ο Πολύβιος (*Ιστ.* 3, 25, 6-9) αναφέρει όρκους σε πέτρες. Περιγράφοντας τη συνθήκη με τους Καρχηδονίους λέει ότι οι μεν Καρχηδόνιοι ορκίζονταν στους πατρώους θεούς, ενώ οι Ρωμαίοι στον Δία - λίθο. Ο ορκιζόμενος παίρνει στα χέρια του μια πέτρα και λέει ότι αν δεν τηρήσει τον όρκο του να είναι όλοι οι άλλοι καλά, να ζουν στις πατρίδες τους, και αυτός μόνο να πέσει, σαν την πέτρα. Εκείνη τη στιγμή, μάλιστα, αφήνει την πέτρα να πέσει. Στον [Ψευδο]Πλούταρχο συναντάμε δοκιμασία όρκου με πέτρα: στα χέρια αυτού που παίρνει ψεύτικο όρκο η πέτρα γίνεται μαύρη (*Περί Ποταμών...* 18, 3).

Υπάρχουν πολλές παρόμοιες μαρτυρίες από την ευρωπαϊκή λαϊκή παράδοση. Ο Cross (1952: 122, 336, 390) αναφέρει αρκετές περιπτώσεις από την Ιρλανδία κατά τις οποίες οι ορκιζόμενοι χρησιμοποιούσαν πέτρες. Η «δοκιμασία» επιτυγχανόταν με πολλούς τρόπους: άλλοτε δεν μετακινούνταν η πέτρα από τη θέση της, άλλοτε έβγαζε νερό μπροστά στον ψευδόμενο. Στον Βίο του Αγίου Πατρικίου αναφέρεται μια παρόμοια έκκριση νερού από πέτρα.²⁶⁷ Ιερές ή καθαγιασμένες πέτρες, σημάδια από πόδια αγίων και άλλα εμφανίζονται συχνότατα στην ιρλανδική παράδοση. Πολλές απ' αυτές χρησιμοποιούνται σε όρκους: μπορούν να αποκαλύψουν ψευδορκίες, ακόμη και προδοσίες.²⁶⁸ Στο Ιρλανδικό έπος, στην ιστορία του Conan και του Congal, η νομιμοποίηση του βασιλιά περνά από μια συμβολική ενέργεια: όποιος λέει ψέματα δεν μπορεί να μετακινήσει την πέτρα: έτσι δηλώνεται η ταυτότητα του γιού του βασιλιά.²⁶⁹

Στη νεότερη Ελλάδα είναι γνωστά μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα ορκωμοσίας σε λίθους. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στο Δήμο Προυσού Ευρυτανίας είχε καταγραφεί ένα εντυπωσιακό παράδειγμα δέσμευσης. Συνηθιζόταν σε όρκους που έδιναν οι

²⁶⁷ «...όταν λαμβάνεται κάποιος ψευδής όρκος πάνω στη λίθινη πλάκα στην οποία είχε γεννηθεί [...] η πλάκα εκκρίνει νερό σαν να θρηνούσε εξαιτίας της ψευδορκίας. Αλλά αν ο όρκος που γίνεται είναι αληθινός, η πέτρα παραμένει σταθερή στην πραγματική της φύση» (Stokes 1890: 150).

²⁶⁸ Στο βιβλίο του Olaus Magnus συναντάμε μια πολύ ενδιαφέρουσα πληροφορία για τον τρόπο εκλογής του βασιλιά στη Νορβηγία. Υπήρχε μια πέτρα τριγυρισμένη από 12 άλλες. Κάποιος ευγενής, ο πιο σεβαστός, έπαιρνε το λόγο και πρότεινε τον καινούργιο βασιλιά ως εγγυητή της τάξης και της ελευθερίας «όπως έχουν γράψει σοφά οι πρόγονοί μας, πάνω σε αυτήν την πέτρα, σύμβολο της σταθερότητας» (*Historia om de nordiska folken* I, 1951, ανατύπωση 1976: 269-273).

²⁶⁹ «Υπάρχει μία πέτρα στην Fortaleza de los Dos Lagos / που αξίζει το βάρος της σε χρυσό. / Ούτε με τα ψέματα μετακινείται / ούτε ο φονιάς μπορεί να την μετακινήσει. / Και τα ίδια μου τα άλογα, εξαιρετικής ομορφιάς / ποτέ δεν θα μετακινήθούν με ένα ψέμα / αλλά μόνο με την αστραφτερή αλήθεια. / Ο καλπασμός τους είναι γρήγορος και εντυπωσιακός. / Για να μάθω αν είσαι ο γιος μου, / ω τιμημένε πολεμιστή, / θα ξεκινήσω νωρίς / για το φρούριο όπου βρίσκεται η πέτρα μου» (John O'Donovan, *Banquet of Dún na n-Gédh and the battle of May Ráth*, Dublin 1842: 83).

ψηφοφόροι στους κομματάρχες· εκείνος που ορκίζεται σηκώνει μια μεγάλη πέτρα πάνω από το κεφάλι του.²⁷⁰ Αναφέρεται και όρκος «επί λίθων» (Αδαμαντίου 1912: 398-9):

«Ιερώτατος δε είναι, ως εικός, ο όρκος ο επί πραγμάτων ιερών διδόμενος... επί αγίων ορέων, βράχων, λίθων [...] Τοιούτος όρκος και παρ' ημίν τελείται, εις χωρία της Ελλάδος ως εις τα Τρίκαλα της Κορινθίας»

Στις παραδοσιακές κοινωνίες ο όρκος αποτελεί δέσμευση και για τις δυο πλευρές και η καταπάτησή του επισύρει τη θεική τιμωρία.

5.5. Λαϊκή λατρεία στον κύκλο του χρόνου

5.5.1. Πρωτοχρονιά

Το έθιμο της μεταφοράς λίθων στα σπίτια κατά την πρώτη μέρα του χρόνου είναι γνωστό από πολλές ελληνικές περιοχές (Μέγας 1988: 75). Συνήθως πρέπει να είναι χορταριασμένες, άρα ακίνητες, σταθερές.²⁷¹ Στον Πόντο συνηθίζονταν μεταβάσεις στη θάλασσα. Κρατούσαν σκεύος με σιτάρι, το έριχναν στη θάλασσα και με το ίδιο σκεύος μετέφεραν κροκάλες στα σπίτια (Μέγας 1988: 75). Στην Κρήτη τα παιδιά που ψάλλουν αγερμούς μεταφέρουν πέτρες στα σπίτια (Αικατερινίδης 1969: 5, Μέγας 1988: 62, Ψιλάκης 2005: 29, Στιβακτάκης 1937: 39).

5.5.2. Πρωτομαγιά

Στην Κορώνη παρατηρείται μια πρώιμη εκδοχή του εθίμου της «μαλλιαρής πέτρας», γνωστού από τα έθιμα της Ανάληψης (Σιέττος 1975: 93).

5.5.3. Αγίας Πελαγίας (Κρήτη)

Πέταγμα λίθων στη θάλασσα μετά τη λιτάνευση της εικόνας – συμβολική απόρριψη ασθeneιών.

5.5.4. Ανάληψη

Η πέτρα συνδέεται με τη μετάβαση στην παραλία και το πρώτο μπάνιο της χρονιάς (Λουκάτος 1980: 164). Επιλέγεται μια πέτρα με βρύα από το βυθό και μεταφέρεται στο

²⁷⁰ «Καθ' ην ημέραν ενεργούνται βουλευτικά ή δημοτικά εκλογαί οι εκ του χωρίου Κορικήστης ψηφοφόροι συγκεντρούμενοι αναχωρούσιν εκ της φάραγγος ένθα έπηξαν τας κατοικίας των και οδεύουσι προς την πρωτεύουσαν του δήμου, τον Προυσόν. Άμα φθάσωσιν εις τα υψώματα τα δεσπόζοντα της πρωτεύουσας γίνονται δεκτοί υπό των κομματάρχων των υποψηφίων, ενίοτε δε και υπό αυτών των ιδίων. Εκεί διαχωρίζονται εις ομάδας κατά κόμματα, έκαστος δε των ψηφοφόρων διαδοχικώς και αφού γίνουν τα συνήθη κεράσματα, υψώνων υπέρ την κεφαλήν ευμεγέθη πέτραν ομνύει, προφέρων αράς καθ' εαυτού βαρυτάτας εν περιπτώσει παραβάσεως των υπεσχημένων, ότι θα είναι φίλος ωρισμένου υποψηφίου, μεθ' ο κυλίει τον λίθον, ον αναλαμβάνει άλλος ψηφοφόρος μέχρις εξαντλήσεως του αριθμού. Ως γνωρίζω, μ' εβεβαίωσαν δε και άλλοι πολιτευόμενοι εκ του δήμου Αρακυνθίων, ουδείς ποτε εκλογεύς εκ Κορικήστης παρέβη την δι' όρκου τοιούτου επισφραγισθείσαν φιλίαν» (Τσάτσος 1909: 417).

²⁷¹ «Αν δεν χορταριάσει, δεν κάνει, όταν την πηγαίνει πάνω κάτω το κύμα σημαίνει πως δεν είναι σταθερή σ' ένα τόπο, γι' αυτό και δεν χορταριάζει» (πληροφορήτρια από την Ελούντα Κρήτης).

σπίτι. Το έθιμο είναι πανελλήνιο.²⁷² Στην Ελούντα Κρήτης η είσοδος στη θάλασσα είναι ομαδική (Μακράκης 2006: 19). Οι γυναίκες μπαίνουν στο νερό και αναζητούν πέτρες με βρύα κατά την ανάγνωση του Ευαγγελίου (αυτοψία 2006, 2008).

5.5.5. Αγίου Ιωάννη Προδρόμου

Πριν από την ανατολή του ήλιου βγαίνουν στην εξοχή και μεταφέρουν στα σπίτια πέτρες (μαλλιαρές, όπως της Ανάληψης- Κυριακίδης 1937: 673) και βότανα. Θεωρείται ότι ασκούν ευνοϊκή επίδραση στην υγεία ανθρώπων και ζώων και στη γονιμότητα της γης (Σαραντή-Σταμούλη 1950: 107).²⁷³ Στον Πόντο (Οινόη) «μερικοί παίδες περιέρχονται τας οικίας και ρίπτοντες εις αυτάς λαλάτσια (λιθαράκια) επάδουσιν εν χορώ “τρόπου, τρόπου ήλιε, που γυρίζουν τα λαλάτσια, σα μέτερα και σα σέτερα”» (Μέγας 1988: 222, 229).

5.5.6. Προφήτη Ηλία

Στην Κρήτη συνηθιζόταν το «πέτρωμα» των ελαιόδεντρων. Σύμφωνα με μια πανελλήνια δοξασία, κατά τη μέρα του Προφήτη Ηλία (20 Ιουλίου) «λαδώνουν» οι ελιές, δηλαδή ο χυμός τους μετατρέπεται σε λάδι. Το «πέτρωμα» αποσκοπούσε να βοηθήσει ώστε να μη χαθεί το λάδι: «ο παραγωγός επισκέπτεται εκείνη τη μέρα όλα τα λιόδεντρά του και βάζει πέτρες πάνω στους κορμούς» (Ψιλάκης 2003: 283).

5.5.7. 1η Αυγούστου

Μεταφορά «μαλλιαρής πέτρας» στο σπίτι (Κέρκυρα) «δια να εμποδισθή η μαγεία» (Ζωηρού-Πασσά 1937: 125).

5.5.8. 1η Σεπτεμβρίου

Στην Κω μαζεύουν 40 πετραδάκια από τη θάλασσα και τα βάζουν στο σεντούκι για να μην τρώει ο σκόρος τα ρούχα (Μέγας 1988: 245). Στην Κρήτη μετέφεραν πέτρες από τους ποταμούς και τις έβαζαν στο σποροσάκι ή «πέτρωναν» τους δημητριακούς καρπούς στο πιθάρι όπου τους αποθήκευαν (Ψιλάκης 2005: 316).

5.5.9. Χριστούγεννα

Στη Λήμνο τα παιδιά άφηναν από μια πέτρα στα σπίτια τη μέρα των Χριστουγέννων (Παπαθανάση-Μουσιοπούλου 1992: 31).

²⁷² Πετρόπουλος 1948, Μέγας 1988: 213, Λουκάτος 1980: 163-173, Λουκάτος 1984: 175, Βαρβούνης 1992: 222.

²⁷³ «Με το `να χέρι βαστούσανε μια πέτρα στο κεφάλι, για να μην πάθαιναν πονοκέφαλο, μια άλλη στην κοιλιά για να μην πονούσε η καρδιά [...] πηδούσανε `πο τρεις φορές σταυρωτά πάνω στη φωτιά κι έλεγαν: έμπα καλόχρονε, έβγα κακόχρονε» (Σαραντή-Σταμούλη 1950: 107).

5.6. Κοινωνικός βίος

5.6.1. Γάμος

Η νύφη πρέπει να πατήσει σε λιθάρι ή σίδηρο πριν μπει στο καινούργιο σπίτι της. Κατά την είσοδο «σημαδεύεται» το λίθινο υπέρθυρο με σταυρό ο οποίος χαράσσεται με *πασσαλίδες* (μαχαίρια) (Βυβιλάκης 2005 [1840]: 86).²⁷⁴

5.6.2. Ατεκνία – πρόκληση εγκυμοσύνης

Η μαγική χρήση της πέτρας για πρόκληση γονιμότητας απαντάται σε πολλούς πολιτισμούς και έχει καταγραφεί σε μελέτες του 19^{ου} αιώνα. Οι περισσότερες από αυτές τις τελετουργίες είναι πιθανόν να αποτελούν παρελθόν, ακόμη και σε περιοχές της Αφρικής ή της Ασίας· ωστόσο, παραμένει ενδιαφέρουσα η έλξη την οποία ασκεί η πέτρα, ιδιαίτερα πέτρες με ιδιαίτερη μορφή και σχήμα. Ο Eliade (1992: 213) αναφέρει μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα από περιοχές όπου οι τελετουργίες γονιμότητας εκδηλώνονται με τρίψιμο πάνω στην πέτρα, επικλήσεις και άλλες ενέργειες.²⁷⁵

Ο Ν. Πολίτης παραθέτει παραδείγματα από διάφορες χώρες χρήσης λίθων για θεραπεία της στειρότητας.²⁷⁶ Στην Κύπρο (Παλαίπαφος) ανεβαίνουν σε δυο κωνοειδείς μονόλιθους ύψους 11 ποδιών. Στο ίδιο νησί, στα Κούκλια, στο ναό της Αφροδίτης, «προστρέχουσι σήμερον Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί, προσδοκώντας δι' επωδών και της διόδου δια τετρημένων λίθων ν' αποτρέψωσι την κατάραν της στειρώσεως» (Πολίτης 1918: 306).

²⁷⁴ Συνηθέστερο είναι το έθιμο που περιγράφει και αναλύει ο Κ. Α. Ρωμαίος: «κατά την πομπικήν είσοδον εις την οικίαν του γαμβρού η νύμφη οφείλει να πατήσει επί υνίου» (Ρωμαίος 1953: 233-251).

²⁷⁵ Οι στειρές γυναίκες του Σάλεμ της Ινδίας προσφέρουν αναθήματα στα *ντολμέν*, όπως νημένο ρύζι. Στη συνέχεια τρίβονται πάνω στην πέτρα. Στη Μαδαγασκάρη: «υπάρχουν παντού μεγάλες πέτρες που εντυπωσιάζουν κάθε ταξιδιώτη επειδή μοιάζουν λαδωμένες [...] σ' αυτές καταφεύγουν οι γυναίκες που δεν έχουν παιδιά φέρνοντας λάδι ή λίπος μαζί τους· αλείφουν την πέτρα και, αποστρεφόμενες, φεύγουν. Υπόσχονται ότι αν κάνουν παιδί θα επιστρέψουν με περισσότερο λάδι» (Frazer 1919: 75, τόμος II). Το ίδιο κάνουν και οι έμποροι. Υπόσχονται πως αν πάνε καλά οι δουλειές τους θα τις αλείψουν με περισσότερο λάδι ή θα θάψουν ασήμι στη βάση τους. Στους Maidu της Καλιφόρνιας «οι στειρές γυναίκες έρχονται σε επαφή με μια συγκριμένη πέτρα που μοιάζει σαν γυναίκα με παιδί. Αν την αγγίζον θεωρείται βέβαιο ότι θα συλλάβουν» (Hartland 1909: 124).

²⁷⁶ «Εις κωνικών τινά βράχον κατά την είσοδον της κοιλάδος του Ασπρε εν Βεάρνη [Γαλλία] προσέτριβον αν στείραι γυναίκες την γαστέρα προς γονιμότητα. Εν τω Φινιστέρω εις τον μεγαλιθικόν τάφον (μενχίρ) του Πλουαρζέλ, όστις έχει εις τας δυο αντικειμένας πλευράς αυτού ανά μίαν μαστοειδή προεξοχήν εις ύψος ενός μέτρου περίπου από της επιφανείας της γης, μεταβαίνοντες πεζοί οι νεόνυμφοι και εκδυόμενοι εκεί μέρος των ενδυμάτων αυτών, προσέτριβον την κοιλίαν εκάτεροι εις μίαν των προεξοχών, επί τη ελπίδι ο μεν ανήρ ότι θ' αποκτήση άρρενα τέκνα, η δε γυνή ότι θα είναι η κυρία εν τω οίκω...» (Πολίτης 1918: 308).

Το έθιμο της «τσουλήθρας», που περιέγραψαν οι περιηγητές που είχαν έρθει στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα, συγκαταλέγεται ανάμεσα στις τελετουργίες για πρόκληση γονιμότητας. Νέες γυναίκες αφήνονται να «κυλιστούν» πάνω σε μια ιερή πέτρα.²⁷⁷

Στα παραδείγματα που αναφέρει ο Eliade συναντάμε παρόμοιες πρακτικές: μάλιστα οι εκκλησιαστικές ηγεσίες συχνά τις απαγόρευαν. Σημειώνει (1992: 217): «η θρησκευτική επανάσταση που πραγματοποιήθηκε από τη μεταστροφή της Ευρώπης στο Χριστιανισμό κατέληξε να εκμηδενίσει το θεωρητικό αρχαϊκό σύνολο όπου εντάσσονταν τα τελετουργικά των γονιμοποιητικών λίθων».

5.6.3. Τοκετός

Η μαγική χρήση λίθων για διευκόλυνση του τοκετού μαρτυρείται ήδη από τους αρχαίους συγγραφείς. Πίστευαν ότι υπάρχουν μαγικοί λίθοι που μπορούν να συμβάλουν ώστε ο τοκετός να είναι ανώδυνος.²⁷⁸ Η «Κυλίστρα» της Αθήνας αποτελεί παράδειγμα χρήσης της πέτρας για διευκόλυνση του τοκετού.²⁷⁹ Ο Pashley (τ. Β, 1991: 139) πληροφορήθηκε πως υπήρχε μια «αρχαία πέτρα σαν κι αυτές που βλέπουμε στα δακτυλίδια, που, είτε είναι χαραγμένη είτε όχι, εκτελεί χρέη ευμενούς Ειλειθυίας σε κάθε επίτοκο». Η ερμηνεία του φαινομένου πρέπει να αναζητηθεί στη λογική των αναλογιών: με το γλίστρημα της εγκύου από το βράχο επιζητείται το ανάλογο «γλίστρημα» του εμβρύου. Το ίδιο συμβαίνει με το ελαιόλαδο που χρησιμοποιείται επίσης για να διευκολύνει τον τοκετό, επειδή προκαλεί γλίστρημα (αναλογική συμπεριφορά).

5.6.4. Γαλακτοφορία: ο γαλακτίτης λίθος

Πρόκειται για λευκές πέτρες που χρησιμοποιούνται με τη λογική της χρωματικής ομοιότητας για να «κατεβάσει» γάλα ή «να μη στερέψει» το γάλα της λεχώνας. Η συνήθεια είναι αρχαία και αναφέρεται σε διάφορες χώρες. Στην Αίγυπτο οι λίθοι με χρώμα γάλακτος «χρησιμοποιούνταν για να επάγουν το γυναικείο γάλα κατά τη

²⁷⁷ «Υπάρχει ένας βράχος στην Αθήνα απ' όπου αφήνονται οι γυναίκες να γλιστρήσουν προκειμένου να μείνουν έγκυες» (Bartholdy 1993: 176). Ο Hobhouse, που επισκέφτηκε την Αθήνα το 1810, είδε «την κυλίστρα όπου πήγαιναν οι παντρεμένες Αθηναίες κι αφήνονταν να γλιστρήσουν στην κατωφέρεια για να αποκτήσουν, όπως πίστευαν, αρσενικά παιδιά. Ο Hobhouse χαρακτηρίζει την άσκηση αυτή όχι μόνο δυσάρεστη αλλά και πολύ επικίνδυνη» (Σιμόπουλος 1992: 92). Την πληροφορία επαναλαμβάνει και ο Pierre Lebriun που ήρθε στην Ελλάδα το 1820 (Σιμόπουλος 1992: 558).

²⁷⁸ «...λίθος αετίτης καλούμενος ον αι μίαι ταις δυστοκούσαις επί τας γαστέρας επιτιθέασι και παραχρήμα τίκτουσιν άτερ αληγδόνος» ([Ψευδο]Πλούταρχος, *Περί Ποταμών* 20, 3).

²⁷⁹ «...της συνηθείας των Αθηναίων γυναικών καθήμεναι επί της κορυφής να κατολισθαίνουν μεχρι της βάσεως εκ της συνηθείας δε ταύτης διά της συνεχούς επί μακρούς χρόνους προστριβής προήλθε η λείανσις της πέτρας. Κατά τους νεωτέρους χρόνους κατολισθαίνουν αι επίτοκοι γυναίκες νομίζουσαι ότι ούτως ευκολύνουσι τον τοκετόν...» (Πολίτης 1918: 301).

γαλουχία» (Μαραβέλια 2003: 224). Οι γραμματειακές πηγές παρέχουν πλήθος σχετικών πληροφοριών.²⁸⁰

Ο Leake, που ήρθε στην Ελλάδα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα (1804-1810), παρατήρησε τη χρήση της γαλατόπετρας (Σιμόπουλος 1992: 498). Στην προβιομηχανική εποχή η χρήση γαλακτόλιθων ήταν συνηθισμένη σε όλο τον ελληνικό χώρο.²⁸¹ Το φαινόμενο δεν έχει εξαλειφθεί· σε αγροτικές περιοχές της Κρήτης συνηθίζεται να κρατά μαζί της η λεχώνα μια άσπρη πέτρα. Πάντως, με τον όρο γαλατόπετρα ή γαλόπετρα δεν εννοούν πάντα το ίδιο πέτρωμα. Συχνά αρκεί το χρώμα της να θυμίζει το χρώμα του γάλακτος.

Σε παλιότερες εποχές ως «γαλόπετρες» θεωρούνταν οι σφραγιδόλιθοι των μινωικών και των μυκηναϊκών χρόνων, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ανασκαφέα της Κνωσού Α. Evans (1895: 276): «Μπόρεσα, επισκεπτόμενος όλα τα σπίτια στα χωριά, να γνωρίσω ένα μεγάλο αριθμό αρχαίων εγχάρακτων λίθων και παρόλο που δεν μπορούσα πάντα να εξασφαλίσω τα ίδια τα αντικείμενα, λόγω της μαγικής δύναμης που απέδιδαν σε αυτά, σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις κατάφερα να πάρω μία αποτύπωση του λίθου. Εξασφάλισα εγχάρακτους λίθους άλλων τύπων με εικονογραφικά σύμβολα από την περιοχή της Κνωσού και της Μεσαράς και άλλους αβέβαιης προέλευσης από την Κάντια».

5.6.5. Θάνατος

Στη Θράκη πέτρωναν τα ρούχα του νεκρού. Στο δωμάτιο της πρόθεσης, στη μέση, έβαζαν μια πέτρα, «μια πράσινη πινάκα με νερό και τρία ψιχουλάκια για τρεις ημέρες» (Σαραντή-Σταμούλη 1952: 197).

---

²⁸⁰ Ο Βυζαντινός ιατρός Αέτιος (2, 17, 4) αναφέρει ότι ο γαλακτίτης λίθος «πολυγάλους ποιεί τας γυναίκας». Στα Ορφικά (Λιθικά 2, 15) αναφέρεται παρόμοια χρήση μ' αυτήν που γνωρίζουμε από τη δημόδη ιατρική: «Λέγουσι δε και γυναίξι το αυτό δύνασθαι ποιείν προς γαλακτοτροφίαν τριβόμενος και πινόμενος». Ακόμη και σε κείμενο του [Ψευδο]Ιπποκράτη τονίζεται η ιδιότητά του να παράγει αφθονία γάλακτος (Ιπποκράτους, *Ερμηνεία περί ενεργών λίθων* 28, 1).

Σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ψελλό (*Περί λίθων δυνάμεων* 34, 39-43), «Ο γαλακτίτης απορρήτω βρύει γάλακτι· ένθεν γαρ αυτώ και τούνομα. Κατασπά δε γάλα ταις γυναίξι, λήθην δε εργάζεται των κακών και μνήμην των καλών, αντίθετος δε εστί και θηρίων πληγαίς περίαπτος γεγονώς». Η δοξασία διατηρήθηκε για πολλούς αιώνες. Η ιδιότητα του λίθου συνδυάστηκε και με την ιερότητα χώρων, όπως το σπήλαιο της Βηθλεέμ, όπου ήπιε το πρώτο γάλα ο Χριστός. Σε παλαιότερες παραδόσεις αναφέρεται ότι έσταξε εκεί το γάλα της Παναγίας και άσπρισαν όλα στο σπήλαιο· πήγαιναν οι γυναίκες και μεταλάμβαναν και έβγαζαν γάλα «υπέρ φύσιν» (Πολίτης 1904B: 647).

²⁸¹ Ο Paul Faure (1998: 169) σημειώνει πως οι βοσκοί της Κρήτης «για να εξορκίσουν την κακοτυχία και το κακό μάτι κρεμούν στο λαιμό των ζώων μαγικές πέτρες και γαλακτόλιθους». Ο Frazer (τ. I, 1990: 56) αναφέρει ότι «οι γαλατόπετρες χρησιμοποιούνται στην Κρήτη και στη Μήλο για τον ίδιο σκοπό μέχρι σήμερα ενώ στην Αλβανία οι μητέρες που θηλάζουν φοράνε τις πέτρες αυτές για να εξασφαλίσουν άφθονο γάλα». Στην Κεφαλλονιά πίστευαν ότι οι γαλακτόπετρες προέρχονταν είτε από μαστούς αιγών (μετά τη 12^η γέννα τους) είτε είχαν πέσει από τον ουρανό «εντός σφαιριδίων χαλάζης» (*Λαογραφία* 2/1911: 191). Στα Σφακιά η λεχώνα φορούσε γαλακτόπετρα για να μην στερεύει το γάλα της (*Λαογραφία* IZ/1958: 287).

6. Σύγχρονες λιθολατρικές πρακτικές

Αν μια γερόντισσα πάη σε μοναστήρι και της δείξουν το σημείο όπου λένε ότι πάτησε ένας Άγιος, εκείνη, συνεπής με τον εαυτό της, θα σταθή με ευλάβεια και θα προσκυνήσει, φιλώντας την πέτρα στο σημείο εκείνο (Ρωμαίος 1973: 361).

Οι λατρευτικές πρακτικές που εκτυλίσσονται γύρω από πέτρες ή πάνω σ' αυτές συνθέτουν ένα σύνθετο πολιτισμικό σκηνικό που το συναντάμε σε όλες τις ηπείρους και σε πολλές θρησκείες με διαφορετικές εκφράσεις. Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, που δημοσίευσε τον «Χρυσό Κλώνο» του (*The Golden Bough*) ο J. G. Frazer, η γνώση μας έχει εμπλουτιστεί με πολλά παραδείγματα (1919: 64 κ.ε.).

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά ελληνικά παραδείγματα που γνωρίζουμε έχει δημοσιευτεί το 1931 από τον αρχαιολόγο Κ. Α. Ρωμαίο (1955: 84) και αφορά στο Αγιολίθαρο. Παρόμοια παραδείγματα μας είναι σήμερα γνωστά από όλες σχεδόν τις ελληνικές περιοχές.²⁸² Ένα από τα πιο εντυπωσιακά είναι αυτό που περιέγραψε η Magda Ohnefalsch Richter (1994: 34-35) στην Κύπρο.

Πριν την εξέταση των εθνογραφικών παραδειγμάτων που έχω επιλέξει, μεταφέρω την αφήγηση πληροφορητή από την Πόμπια Ηρακλείου (85 ετών το 2005): «Πάνω από το χωριό είναι μια μεγάλη πέτρα που έχει ένα σκαλισμένο σταυρό. Δεν τον σκάλισε άνθρωπος, είναι από το θεό. Όταν πήγαινε ο πατέρας μου στο κυνήγι με έπαιρνε μαζί του και, αν περνούσαμε από την πέτρα, μου έδειχνε το σταυρό και μου έλεγε πως ήταν πάντα έτσι, θεοτικά σκαλισμένος. Σκύβαμε και προσκυνούσαμε την πέτρα. Όσοι περνούσαν από εκεί έσκυβαν και προσκυνούσαν, άναβαν και καντήλι στη ρίζα της».

Η απόδοση λατρείας σε πέτρες και βράχους στηρίζεται σε αφηγηματικά υπόβαθρα τα οποία ακολουθούν κοινά μοτίβα παραδόσεων. Το σημάδι στο βράχο είναι ιερό επειδή θεωρείται ότι αποτελεί αποτύπωμα από την οπλή του αλόγου του Αγίου Γεωργίου. Μελέτησα και κατέγραψα δύο παραδείγματα λιθολατρικής συμπεριφοράς στους οικισμούς Αβδού Πεδιάδος και Αχλαδέ Μυλοποτάμου. Πρόκειται για δύο ιερούς τόπους με διαφορετικά περιεχόμενα. Στο Αβδού αποδίδεται λατρεία σε σταλαγματικά πετρώματα που θεωρούνται «γόνατα της Αγίας Φωτεινής», ενώ στον Αχλαδέ η λατρεία συνδέεται με την εύρεση εικόνας σύμφωνα με την παράδοση.

---

²⁸² Στη Θράκη, «στην Τσόρλου, έξω στα μνήματα, είναι μια πέτρα, σαν κάμαρη μεγάλη, και καθώς πάτησε ο Χριστός βούλιαξε κι έγινε πατημιά. Αμα βραδιάσει την Παρασκευή, παίρνεις αμίλητο νερό, το βάζεις μέσα στην πατημιά, σηκώνεσαι το Σάββατο το πρωί πριν βγη ο ήλιος, τριγυρνάς τρεις φορές, κάνεις τρεις μετάνοιες κι ύστερα πλένεσαι. Είναι για τη θερμιά, το ζούριασμα και για το μάτι. Η πατημιά έχει πάνω ένα καπάκι σιδερένιο, το κλειδώνουνε και το κλειδί το έχει ο καντηλανάφτης» (Σαραντή-Σταμούλη 1935, Ρωμαίος 1973: 361).

6.1. Τα «γόνατα της Αγίας Φωτεινής» (προσκύνηση σταλαγμιτών)

Ο οικισμός Αβδού του δήμου Χερσονήσου καταλαμβάνει πεδινή και ορεινή έκταση στις δυτικές υπώρειες της Δίκτης, μιας περιοχής με σημαντικά δείγματα λιθολατρικής συμπεριφοράς: σε απόσταση 10 χιλιομέτρων,²⁸³ στον οικισμό Κερά, αποδίδεται λατρεία σε βράχο στον οποίο κατά την τοπική παράδοση ευρίσκεται ενσωματωμένη η μορφή της Παναγίας και στην ίδια θέση ανάβει σχεδόν πάντα καντήλι. Στον ίδιο οικισμό, στη Μονή Καρδιωτίσης, μια μαρμάρινη κολόνα αποτελεί πιθανό κατάλοιπο κιονολατρικής συμπεριφοράς. Συνδέεται με την εικόνα της Παναγίας, είναι περικλειστη σε σιδερένιο πλαίσιο, αποτελεί ιερό σέβασμα των κατοίκων και οι καλόγριες συνηθίζουν να τη θυμιάζουν σε καθημερινή βάση. Ο βράχος με τη μορφή της Παναγίας σχετίζεται με την ίδια παράδοση: όταν επέστρεφε το εικόνισμα από την Πόλη σταμάτησε εκεί πριν φτάσει στο μοναστήρι κι αποτυπώθηκε η εικονιζόμενη μορφή πάνω στην πέτρα.

Σε ολόκληρη την ορεινή περιοχή των γειτονικών απολήξεων της Δίκτης υπάρχουν περίεργοι ασβεστολιθικοί σχηματισμοί, όπως μια μεγάλη διάτρητη πλαγιά που αποκαλείται *Τρυπητή*, και σημάδια πάνω στα πετρώματα που μοιάζουν με αποτυπώσεις ανθρώπινων ποδιών ή αλόγων. Όλα αυτά έχουν επενδυθεί με τοπικές παραδόσεις, αιτιολογικές και θρησκευτικές, σχετικές με διελεύσεις ιερών προσώπων. Η τρύπα στην πλαγιά (που επιτρέπει τη διαμπερή διέλευση όπως σε σήραγγα) αποδίδεται σε θαυματουργική επέμβαση για να περάσει η Αγία Φωτεινή που την κυνηγούσαν οι Τούρκοι,²⁸⁴ ενώ ονομασίες όπως «Του Χριστού η πατουχιά», «Του Χριστού το ζάλο» κ.α. αρκούν για να περιγράψουν το αφηγηματικό πλαίσιο όλων αυτών των παραδόσεων. Αλλά και το ίδιο το ύψωμα Κουκούλα αποτελεί σημείο αναφοράς καθώς του αποδίδονται προφητικές ιδιότητες (προφητεύει τον πόλεμο αχνίζοντας – κατά τον Φρ. Νικολακάκη, 1983: 16): «κάθε φορά που θα γίνει πόλεμος πέφτει κι ένα κομμάτι απ' αυτό το βράχο».

Το σπήλαιο της Αγίας Φωτεινής βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του υψώματος Λουλουδάκι της Δίκτης σε υψόμετρο 760 μ. (Πλατάκης 1984), σε μια περιοχή που χαρακτηρίζεται και από άλλους σπηλαιώδεις σχηματισμούς, όπως το «σπήλαιο της Φανερωμένης». Μπροστά από την είσοδο του σπηλαίου υπάρχει

«ένα βραχώδες και προστατευόμενο προς την αριστερή πλευρά του πλάτωμα.
Το άνδηρο αυτό πρέπει να διαμορφώθηκε πολύ παλιά, όπως δείχνουν μια

²⁸³ Η απόσταση είναι κατά πολύ μικρότερη μέσω των παλαιών αγροτικών και κτηνοτροφικών δρόμων.

²⁸⁴ «Όταν κυνηγούσανε οι Τούρκοι την Αγία Φωτεινή τρύπησε το βουνό όπως το άγγιξε με το κεφάλι της κι έφυγε» (Νικολακάκης 1983: 16).

βαθεία λαξευμένη κόγχη και τα θεμέλια παλιών τοίχων που τρέχουν παράλληλα προς το βραχώδες τοίχωμα» (Faure 1996: 167).

Το σπήλαιο, που χρησιμοποιείται ως ναός αφιερωμένος στην Αγία Φωτεινή, έχει μήκος 44 μέτρα, πλάτος κυμαινόμενο από 1,75–7,50 μ. και ύψος από 5,30–20 μ., σύμφωνα με την αποτύπωση του Ελ. Πλατάκη (1984: 104). Στο βάθος του, όπου βρίσκεται ο λατρευτικός χώρος και το αγίασμα (σταγόνες από σταλακτίτες που πέφτουν μέσα σε πήλινο δοχείο), υπάρχει ανώγειος χώρος· διακρίνονται ακόμη τα ξύλινα στηρίγματα του βαρούλκου με το οποίο ανέβαζαν τα γυναικόπαιδα και τα πολύτιμα αντικείμενα των κατοίκων κατά την περίοδο των κρητικών επαναστάσεων του 19^{ου} αιώνα. Το γεγονός ότι αποτελούσε ασφαλή κρυψώνα των κατοίκων είναι πιθανόν να συνέβαλε στη δημιουργία μιας ισχυρής παράδοσης η οποία συνδέει όλες τις άλλες τις σχετικές με ιερούς λίθους. Θεωρείται κρυψώνα της ίδιας της Αγίας Φωτεινής.

Ο Faure (1996: 167) παρατήρησε ένα φυσικό ομφαλό αμέσως μετά την είσοδο, στα δεξιά του διαδρόμου. Το πέρασμα προς τον ιερό χώρο είναι ένας στενός διάδρομος, «παλαιά κοίτη ροής νερού, που οδηγεί στην τελευταία αίθουσα του σπηλαίου» σύμφωνα με τον Πλατάκη (1984: 104).

Στο τέλος της διαδρομής υπάρχουν έξι σκαλοπάτια επειδή η πρόσβαση αρχίζει να γίνεται καταφερική και, λίγο πριν απ' αυτά, δυο σταλαγμίτες, τα «Γόνατα της Αγίας Φωτεινής». Κατά την ημέρα της εορτής, στις 6 Μαΐου, οι προσκυνητές ανάβουν κεριά ολόγυρα από τους σταλαγμίτες. Παρακολούθησα τον εσπερινό και τη λειτουργία της 4^{ης} και 5^{ης} Μαΐου 2006 καταγράφοντας σε ψηφιακή εικόνα την τελετουργία.

Στην είσοδο του σπηλαίου είχε τοποθετηθεί γεννήτρια που φώτιζε το εσωτερικό του, προκειμένου να διευκολύνεται η είσοδος των προσκυνητών, καθώς το σκοτάδι πυκνώνει όσο εισέρχεται κανείς προς τον μεγαλύτερο θάλαμο. Επειδή έχει διανοιχτεί δρόμος που οδηγεί κοντά στο σπήλαιο από τη δεκαετία του 1970, η προσέλευση έχει πυκνώσει πολύ (παλαιότερα η μετάβαση στο σπήλαιο απαιτούσε πεζοπορία σχεδόν δύο ωρών). Στο πανηγύρι του 2006 παρατήρησα μεγάλο συνωστισμό οχημάτων από πολλές περιοχές, ακόμη και από πολύ μακρινές. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να προσέρχονται άνθρωποι οι οποίοι αγνοούν το εθιμικό τυπικό των κατοίκων και δεν το ακολουθούν.

Η μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων του Αβδού ακολουθεί πανομοιότυπες συνήθειες: περνώντας από τα «Γόνατα» κατά την προσέλευση στο ιερό, ανάβουν κεριά και τα στερεώνουν πάνω στο βράχο θερμαίνοντας τις βάσεις τους για να «κολλήσουν». Πολλοί απ' αυτούς σκύβουν, σταυροκοπιούνται και προσκυνούν τις δυο πέτρες. Πριν ακόμη αρχίσει ο εσπερινός, ηλικιωμένη γυναίκα φρόντισε, πιθανώς για να αποφύγει τον

συνωστισμό, να βρεθεί στα «Γόνατα» κρατώντας θυμιατήρι. Αφού θύμιασε αρκετές φορές τις δυο πέτρες, άφησε το θυμιατό δίπλα στο σταλαγμίτη. Ύστερα από μερικές λατρευτικές υποκλίσεις και σταυροκοπήματα, αγκάλιασε τους βράχους και τους προσκύνησε. Στο τέλος άναψε κεριά και τα άφησε εκεί για να προχωρήσει στον εσωτερικό θάλαμο, στη θέση όπου στάζει το αγίασμα, άπλωσε το χέρι και περίμενε μαζί με δυο άλλες γυναίκες και δυο παιδιά.

Οι επόμενοι που πέρασαν αρκέστηκαν μόνο στο σημείο του σταυρού και στο άναμμα κεριών. Καθώς άρχισε να πυκνώνει η κίνηση, μια ομάδα από άνδρες και γυναίκες (αργότερα μου είπαν ότι είχαν τάμα να πάνε στο σπήλαιο με τα πόδια) σταμάτησαν για αρκετά λεπτά στους δυο σταλαγμίτες. Προσκύνησαν όλοι, θυμιάτισαν, ενώ οι δυο τελευταίες γυναίκες γονάτισαν ακριβώς δίπλα στα «Γόνατα». Προσκύνησαν κι αυτές, αλλά γονατιστές, και προχώρησαν. Από την ώρα εκείνη η κίνηση ήταν πολύ πυκνή και ο στενός διάδρομος δεν επέτρεπε περισσότερη καθυστέρηση, καθώς χωρεί μόνον έναν άνθρωπο να περάσει· οι περισσότεροι περιορίζονταν σε ένα απλό άγγιγμα του βράχου ή σε προσκύνημα. Η συμπεριφορά αυτή απέναντι σε δυο φυσικά πετρώματα θεωρείται απολύτως φυσική· οι ίδιοι οι λατρευτές χρησιμοποίησαν εκφράσεις όπως «άγια γόνατα», «ιερές πέτρες» και «αγιασμένες πέτρες».

Όλοι οι προσκυνητές προχωρούν στη μεγάλη εσωτερική αίθουσα, στέκονται γύρω από το πήλινο δοχείο μέσα στο οποίο πέφτουν οι σταγόνες και απλώνουν τα χέρια προσδοκώντας να πέσει σταγόνα νερού στο δικό τους. Καθώς η συχνότητα που πέφτουν οι σταγόνες δεν είναι μεγάλη, ο κύκλος με τις απλωμένες παλάμες διευρύνεται συνεχώς. Οι ψίθυροι που ακούγονται εκείνη την ώρα αποτελούν συνήθως περιγραφές εμπειριών και παραδόσεων προς τους νεοπροσερχόμενους· ισχυρίζονται ότι οι σταγόνες του νερού δεν πέφτουν σε όλα τα χέρια, μόνο σε αυτά των πιστών, παρέχοντας αμέσως ενδείξεις υπερβατικής πιστοποίησης της «αγνείας». Αλλά και ο υπόλοιπος σπηλαιώδης σχηματισμός παρουσιάζει ενδιαφέρον. Ένας «χοντρός γυαλιστερός στύλος» που βρίσκεται στο βάθος «θυμίζει ανθρώπινο πρόσωπο». Το εσωτερικό τμήμα είναι κλεισμένο με τέμπλο και χρησιμοποιείται ως ιερό του ναού στο οποίο υπάρχουν «δυο πέτρινες ιερές τράπεζες, μπροστά από τις ασβεστολικικές ενστρώσεις του τοιχώματος» (Faure 1996: 168).

Ο εσπερινός τελείται χωρίς την παρουσία σταθερού εκκλησιάσματος. Το σπήλαιο δεν χωρεί τους προσερχόμενους και, για να μη δημιουργηθεί συνωστισμός, εναλλάσσονται πολλοί αναχωρούν μετά την προσκύνηση των εικόνων. Κατά την έξοδο από το σπήλαιο, εκείνοι που είχαν προσκυνήσει τις πέτρες κατά την άφιξη επαναλαμβάνουν το ίδιο αλλά

χωρίς να ανάβουν άλλα κεριά. Μερικοί μένουν περισσότερο ακουμπώντας τους σταλαγμίτες ή ακόμη και γονατίζοντας μπροστά τους. Μετά τον εσπερινό αρχίζει το λαϊκό πανηγύρι. Σε ένα πλάτεμα του εδάφους δίπλα στον κοντινό μεταβυζαντινό ναό της Αγίας Άννας συγκεντρώνονται οι προσκυνητές και οι οργανοπαίχτες. Τοπικό έθιμο επιβάλλει να διανυχτερεύουν οι νεότεροι γύρω από το ναό ή και μέσα σ' αυτόν. Προφανώς η συνήθεια αυτή είναι κατάλοιπο της εποχής κατά την οποία η απόσταση δεν επέτρεπε διπλή επίσκεψη, κατά την παραμονή και ανήμερα της εορτής.

Τα «Γόνατα της Αγίας Φωτεινής» αποτελούν χαρακτηριστική περίπτωση μεταβίβασης της ιερότητας, σε έναν τόπο με πλήθος λιθολατρικών καταλοίπων. Καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου παρατηρούνται σποραδικές μεταβάσεις στο ναό από μεμονωμένους προσκυνητές, κυρίως πριν το Πάσχα. Το τυπικό που ακολουθείται είναι περίπου το ίδιο. Επιπλέον, ανάβουν τα καντήλια και θυμιάζουν τις εικόνες, όπως και τους δυο σταλαγμίτες. Σε περιπτώσεις ασθενειών εξακολουθούν να μεταβαίνουν είτε οι συγγενείς είτε οι ίδιοι οι ασθενείς, να προσεύχονται και να «μαντεύουν» με τη βοήθεια των σταγόνων για την έκβαση της υγείας τους (αν πέσει γρήγορα σταγόνα στα απλωμένα χέρια τους θεωρείται καλός οιωνός). Οι κάτοικοι αντιμετωπίζουν ακόμη και σήμερα με σεβασμό κάθε σημάδι στους βράχους που συνδέεται με κάποια θρησκευτική παράδοση. Όπως είναι φυσικό, ιστορικά δεν μαρτυρείται καμιά μετάβαση της Αγίας Φωτεινής Σαμαρείτιδος στην Κρήτη.

6.2. Το τρυποπέρασμα του Αχλαδέ

Στον οικισμό Αχλαδέ της άλλοτε επαρχίας Μυλοποτάμου παρατηρείται ένα ακόμη παράδειγμα λανθάνουσας δενδρολατρικής συμπεριφοράς. Σε μικρή απόσταση (περίπου 100 μέτρων) από το ναό του Αγίου Φανουρίου και εντός αρχαιολογικού χώρου (ΦΕΚ 527/Β/24-8-1967) υπάρχει κυκλικό τμήμα περιφραγμένο με πέτρινο τοίχο, αποκαλούμενο *Εύρεση*. Στη μέση βρίσκεται δέντρο (τρεμιθιά – *Pistacia terebinthus*) στο οποίο κρέμονται κομμάτια ρούχων, ρολόγια, σφαίρες, σταυροί και άλλα αφιερώματα. Ακριβώς κάτω απ' αυτό υπάρχει διάτρητος βράχος.

Η τελετουργία που τελείται σ' αυτό το χώρο συνδέει το δέντρο με το βράχο, σύμφωνα με πολλά ελληνικά και άλλα παραδείγματα. Ο Ν. Πολίτης έχει συγκεντρώσει αρκετά από πολλές ευρωπαϊκές χώρες (Πολίτης 1918: 311). Πρόκειται για το γνωστό έθιμο που καταγράφεται από τη Λαογραφία ως «τρυποπέρασμα» και συνίσταται στη διέλευση του ασθενούς μέσα από μια φυσική ή τεχνητή οπή σε βράχο (Βυβιλάκης, 2005 [1840]: 38, Ρωμαίος 1955: 84 κ.ε., Ήμελλος 1992: 29-40, Μουτσόπουλος 2000: 209 κ.ε, όπου και

πολλά άλλα παραδείγματα).²⁸⁵ Συχνά συνδέεται με τελετουργίες, όπως η γύμνωση.²⁸⁶ Μαρτυρίες περιηγητών επιβεβαιώνουν απλώς την αρχαιότητα του εθίμου, όπως αυτή του Bartholdy (1993: 176) και του Pierre Lebrun (1820):

«Οι μανάδες πηγαίνουν τα παιδιά τους στις τρεις σπηλιές που ονομάζονται “του Σωκράτη”, τις νύχτες για να γιατρευτούν. Προσφέρουν γλυκά, μέλι, κορδέλες. Γδύνουν τα παιδιά τους κι αφήνουν εκεί τα ρούχα τους να σαπίσουν. Τα περνούν από ένα άνοιγμα της σπηλιάς και τα εκθέτουν γυμνά στις αχτίδες του φεγγαριού» (Σιμόπουλος 1992: 558).

Κατά την παραμονή και ανήμερα της εορτής του Αγίου Φανουρίου (26 και 27 Αυγούστου) στον Αχλαδέ, οι προσκυνητές κατευθύνονται προς την *Εύρεση* (η τοπική παράδοση αναφέρει ότι στη θέση αυτή είχε βρεθεί η εικόνα του αγίου). Η συνήθεια να αναρτούν κουρελάκια, εσώρουχα, τρίχες από τα μαλλιά τους ή προσωπικά αντικείμενα είναι σχεδόν καθολική, όπως και η συνήθεια διέλευσης μέσα από τον διάτρητο βράχο μια ή τρεις φορές. Προηγουμένως φροντίζουν να έχουν θυμιάσει το δέντρο και τον βράχο.²⁸⁷ Σύμφωνα με τον Ν. Ψιλάκη που έχει περιγράψει το έθιμο,

«πρόκειται για μια μίμηση της διαδικασίας της γέννησης. Ο άνθρωπος που περνά από την οπή γεννιέται για δεύτερη φορά, εγκαταλείποντας πριν από το γεγονός αυτό τον παλιό εαυτό του. Η καινούργια γέννηση δεν είναι άσχετη με το ρόλο της ίδιας της γης στην οποία ανήκει ο βράχος, δηλαδή δεν είναι άσχετη με τη μεγάλη κοινή μήτρα, μια και η γη θεωρείται μητέρα όλων. Έχουμε λοιπόν ένα συμβολικό θάνατο (του παλιού εαυτού) και μια επίσης συμβολική – εικονική γέννηση. Ο άνθρωπος που γεννιέται για δεύτερη φορά είναι απαλλαγμένος από τις προηγούμενες αρρώστιες ή προβλήματα όπως η ατεκνία» (Ψιλάκης 2008: 87).

Παρακολούθησα και κατέγραψα το τοπικό έθιμο το 2008, παρατηρώντας και ένα επιπλέον στοιχείο: κάποιοι προσκυνητές συνηθίζουν κατά την έξοδο από το τρυποπέραςμα να σταυροκοπιούνται και να προσκυνούν την πέτρα. Ωστόσο, το προσκύνημα της πέτρας φαίνεται να είναι αρκετά περιορισμένο σήμερα. Κατέγραψα μόνο τρεις περιπτώσεις από τους εκατοντάδες προσκυνητές που πέρασαν από το διάτρητο βράχο.

²⁸⁵ Βλ. και Δ. Πετρόπουλου, «Η γύμνωση στις μαγικές ενέργειες», *Αρχαίον Θρακικού Λαογρ. και Γλωσ. Θεσσαυρού*, Π/1947: 102-103.

²⁸⁶ Πρβλ. το παράδειγμα του Αγιολίθου της Ηπείρου (Ρωμαιοί 1955: 84 κ.ε) και τη σχετική αναφορά του Μέγα (1988: 39): «Μια πέτρα την έχουν προσκύνημα: οι άρρωστοι φέρνουν τρεις φορές γύρα, αφού γδυθούν και ύστερα αλλάζουν. Τα παλιά τα ρούχα θα τ' αφήσουν εκεί».

²⁸⁷ «Σήμερα η πιο συνηθισμένη (και σε πολλές περιπτώσεις μοναδική) εθιμική τελετουργική πράξη που τελείται στο χώρο της «Εύρεσης» είναι αναμφισβήτητα το πέραςμα από την τρύπα του βράχου (τρυποπέραςμα), σε συνδυασμό με την εναπόθεση ενδυμάτων, το θύμισμα και την προσκύνηση της εικόνας. Το ίδιο συμβαίνει στις περιπτώσεις δυο τουλάχιστον άλλων αγιασμάτων που απαντώνται στην επαρχία Μυλοποτάμου. Μπορούμε, επομένως, να μιλήσουμε για μια γενικευμένη μαγικοθησκευτική αντίληψη που έχει ως αποκλειστικό στόχο την απαλλαγή από ασθένειες, σύμφωνα και με τα όσα γνωρίζουμε από πολλές άλλες περιοχές» (Ψιλάκης 2008: 84-86).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Φωτογραφίες μαστόρων

(Φωτογραφικές συλλογές, μνήμη και ταυτότητα)

1. Φωτογραφία, παρελθόν και παρόν στα μαστοροχώρια

Η κοινωνική πρόοδος εξαφανίζει τους πολιτισμούς και μάλιστα χωρίς να χύσει το αίμα των ανθρώπων. Η πρώτη γενεά θα λυπηθεί για το παρελθόν, η δεύτερη θα προσαρμοστεί στην εξέλιξη, η τρίτη θα ξεχάσει...

Leroi-Gourhan 1996: 9

Μετά το 1974, έτος κατάρρευσης της δικτατορίας των συνταγματαρχών, παρατηρήθηκε στροφή στον τρόπο με τον οποίο οι αγροτικές κοινότητες της ελληνικής υπαίθρου διαχειρίζονταν το παρελθόν τους. Η αναζήτηση της τοπικής ιδιαιτερότητας οδήγησε σε μια πιο σταθερή στάση απέναντι στο παρελθόν. Αλλά ο τρόπος θέασης του παρελθόντος είχε αρχίσει να διαφοροποιείται και να περιλαμβάνει τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των τοπικών κοινοτήτων. Καθώς οι περιοδικές μετακινήσεις των μαστόρων είχαν σταματήσει τουλάχιστον μια δεκαετία πριν, οι νεότερες γενιές άρχισαν να αναδεικνύουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των οικισμών τους. Με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα εκείνο της Πυρσόγιαννης Ηπείρου, ομάδες νέων ανθρώπων άρχισαν να προβάλλουν το παρελθόν μέσα από συγκεκριμένες δράσεις. Η συγκέντρωση φωτογραφικού υλικού και εγγράφων από το χτες της κοινότητας είχε ως αποτέλεσμα τη διάσωση σημαντικών τεκμηρίων. Αν και παρατηρήθηκε κάποιος κορεσμός και πολλοί απ' αυτούς τους συλλόγους περιήλθαν σε αδράνεια, η έννοια της τοπικότητας δεν σταμάτησε να υπάρχει και να αναδεικνύεται υπακούοντας στις κοινωνικές μεταβολές αλλά και στη διαφορετική μορφή της «κοινότητας», ιδιαίτερα σε περιπτώσεις οικισμών που ακολουθούσαν φθίνουσα πορεία.

Ωστόσο, το παράδειγμα της Πυρσόγιαννης δεν αποτελεί και κανόνα για τον τρόπο διαχείρισης του παρελθόντος. Στο μαστοροχώρι αυτό της Ηπείρου άρχισε να αναδεικνύεται η ανάγκη μετατόπισης του ενδιαφέροντος από τη δράση της τοπικής άρχουσας τάξης στο εργατικό δυναμικό της κοινότητας, στους μαστόρους της πέτρας. Γύρω στο 2000, ή και νωρίτερα, οι τοπικοί πολιτιστικοί σύλλογοι και οι δήμοι άρχισαν να αναρτούν ιστοσελίδες και να προβάλλουν, μαζί με τα μνημεία, το φυσικό περιβάλλον, τα τοπικά έθιμα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε περιοχής. Στο παράδειγμα που μας ενδιαφέρει η ενασχόληση των κατοίκων με την πέτρα αποτελεί σταθερό στοιχείο στις αυτοπαρουσιάσεις των συλλόγων και των φορέων της αυτοδιοίκησης.

Οι φωτογραφίες συγκεντρώνονται συνήθως από μέλη που διαμένουν σε αστικά κέντρα, ταξινομούνται, διακοσμούν ημερολόγια και δημοσιεύονται σε τοπικές εφημερίδες. Η ανάρτηση στο διαδίκτυο προσφέρει τη δυνατότητα του «μοιράσματος»

της εικόνας στον αχανή κυβερνοχώρο, επομένως και της εξωτερικεύσής της, αλλά και της δυναμικής δήλωσης της τοπικής ταυτότητας. Το συγκεκριμένο πεδίο δράσης αποκτά ξεχωριστό ενδιαφέρον λόγω της γενικευμένης κινητικότητας σε μια μετα-νεωτερική αντίληψη. Τόσον τα γεωγραφικά όσον και τα νοηματικά πεδία μεταβάλλονται, με άμεση συνέπεια τη μεταβολή και της ίδιας της συλλογικής ταυτότητας (βλ. Appadurai 1991: 191-210).

Ενδιαφέρον πεδίο μελέτης, όμως, αποτελεί η διαδικασία επιλογής των φωτογραφιών που προβάλλονται, τα κριτήρια τα οποία ισχύουν κατά περίπτωση. Η μελέτη φωτογραφικών συλλογών και αρχείων μπορεί να φωτίσει πολλές πλευρές τόσο του παρελθόντος όσο και του παρόντος. Μιλώντας για τη σύγχρονη αμερικανική πραγματικότητα ο Eric Margolis σημειώνει:

«Καθώς εκατομμύρια εικόνες ψηφιοποιούνται και εντάσσονται στη διαδικτυακή συλλογή “American Memory” το προσεκτικά συγκροτημένο και επιλεκτικό αυτό simulacrum θα το αντιλαμβανόμαστε όλο και περισσότερο ως κάτι ανάλογο με τη συλλογική συνείδηση του Durkheim. [Γι’ αυτόν το λόγο πρέπει] οι ερευνητές να διερευνούν σοβαρά τις φωτογραφικές βάσεις δεδομένων (φωτογραφικά νεκροτομεία;) που αυξάνονται στο διαδίκτυο. Τι περιλαμβάνεται στην αμερικανική μνήμη; Τι λησμονείται; Τι επιβιώνει σε συνειδητή ή ασυνειδητοποιήτη μορφή; Τι είναι μύθος και τι πραγματικότητα;» (Margolis 1999: 9 – στο Σκαρπέλος 2005: 160).

Το δίλλημα στην περίπτωση που εξετάζουμε είναι λιγότερο περίπλοκο απ’ ότι θα ήταν αν αναφερόμασταν σε μεγάλες συλλογές κρατικών αρχείων. Στους οικισμούς των μαστόρων το υλικό που έχει σωθεί δεν είναι αρκετό. Οι φωτογραφίες βρίσκονται διασκορπισμένες σε σπίτια²⁸⁸ και το υλικό από το παρελθόν σχετίζεται περισσότερο με την οικογένεια παρά με τη δράση των διάφορων επαγγελματικών ομάδων. Παράλληλα προβάλλονται φωτογραφίες με κοινωνικό περιεχόμενο (γάμοι του παρελθόντος), τοπικές θρησκευτικές εκδηλώσεις και πανηγύρια.

2. Φωτογραφία και χρόνος

Η φωτογραφία είναι το «αντικείμενο» που έχει αποκοπεί από τον κορμό του, έχει αποσπαστεί από τον φυσικό του χρόνο αλλά ταυτόχρονα λειτουργεί διασώζοντας τον παρελθόντα χρόνο. Με κάθε φωτογραφία που διατηρούμε συνεχίζουμε να κατέχουμε

---

²⁸⁸ Η αγροτική έξοδος έχει διασπείρει τη χρονική συνέχεια και έχει συντελέσει στη διασπορά των τεκμηρίων. Οι εγκατεστημένοι στις πόλεις μεταφέρουν μαζί τους τις φωτογραφίες των προγόνων, αυτές μένουν στο σπίτι για μια γενιά και στη συνέχεια εγκαταλείπονται, πετιούνται ή καταλήγουν με διάφορους τρόπους σε παλαιοπωλεία. Η συλλογή φωτογραφιών από τους συλλόγους έχει συμβάλει στη διάσωση σημαντικού υλικού.

στην ιδιοκτησία μας αυτό που δεν είναι πια δικό μας: όχι μόνο ένα παρελθόν αλλά και μια θέση στην ιστορία (Büchler 1999: 105). Η χρονική απόσταση που χωρίζει το έργο από τον θεατή του γεφυρώνεται με την εικόνα, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τη ρήξη ανάμεσα στους δυο διαφορετικούς χρόνους: μια οικοδομή που δεν υπάρχει, ένας άνθρωπος που έχει πεθάνει, μια πόλη που έχει αλλάξει, αλλά και μια τεχνική που έχει αντικατασταθεί προκαλών συνήθως συγκίνηση στο θεατή της φωτογραφίας. Ωστόσο, σε μια φωτογραφία δεν βλέπουν όλοι τα ίδια πράγματα, η οπτική γωνία διαφοροποιείται ανάλογα με τα σημειώματα που αντιλαμβάνεται ο καθένας. Ο Jay Ruby αναφέρει το παράδειγμα των φωτογραφιών Ιθαγενών της Αμερικής του Edward Curtis που σήμερα

«μπορούν να γίνουν κατανοητές ως προϊόντα μιας ρομαντικοποιημένης άποψης των ιθαγενών Αμερικάνων του 19^{ου} αιώνα και να επικριθούν ως ρατσιστικές και εθνοκεντρικές, σύμφωνα με τον Lyman (1982). Συγχρόνως, όμως, όπως έδειξε ο Lippard (1992), μπορούν να εξεταστούν και για τη σημασία που έχουν για τους ιθαγενείς Αμερικανούς που θέλουν να τις χρησιμοποιούν για να δομούν την πολιτιστική τους ταυτότητα» (Ruby 1996: 1346).

Η φωτογραφία χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον στο παρελθόν ως οπτικό τεκμήριο που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση. Στην ουσία, όμως, είναι μια επιλογή του τρόπου με τον οποίο τα εικονιζόμενα πρόσωπα επιθυμούν να παρουσιάζονται και μια προσπάθεια διάσωσης της επιθυμητής εικόνας. Σε αυτό το δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης η φωτογραφία μπορεί να συγκροτήσει την υποκειμενική εικόνα ενός κόσμου που δεν υπάρχει πια, επαναφέροντας το παρελθόν με όρους του παρόντος. Η αντικειμενικότητα της εικόνας αποτελεί θέμα που έχει συζητηθεί σε μεγάλο βαθμό μέχρι σήμερα. Στην αναλογική της μορφή η φωτογραφία θεωρήθηκε ως τρόπος απεικόνισης της πραγματικότητας: συγκροτεί έναν κώδικα θέασης του χρόνου μέσα από τον οποίο αναδεικνύονται τα συστατικά στοιχεία του παρελθόντος ενώ δημιουργείται και ένας κώδικας προβολής των ηθικών και των κοινωνικών συμφραζομένων, όπως είναι η στάση απέναντι στην εργασία. Ωστόσο, μένει να σκεφτούμε αν υπάρχει στην πραγματικότητα ο «ρεαλισμός» του φωτογραφικού φακού ή αν μέσα από τη φωτογραφία προκύπτουν πολλαπλές υποκειμενικότητες: οι εικονιζόμενοι επιλέγουν από μόνοι τους το φυσικό ή τεχνητό περιβάλλον στο οποίο φωτογραφίζονται, το κοινωνικό περιβάλλον με το οποίο συν-δηλώνονται, την αμφίεση, την κόμμωση, τη στάση... Παράλληλα, και η ματιά του φωτογράφου είναι υποκειμενική, όπως υποκειμενική είναι και η «ανάγνωση» (πρόσληψη) της φωτογραφίας από τον αποδέκτη ή τον θεατή. Το θέμα γίνεται ακόμη πιο σύνθετο αν ληφθεί υπόψη ότι η «ανάγνωση» μιας φωτογραφίας μπορεί να συντελεστεί

πολύ καιρό μετά τη λήψη της, ακόμη και σε εποχές κατά τις οποίες οι συντελεστές της δεν θα είναι πλέον στη ζωή.

Η μελέτη των φωτογραφιών μπορεί να μας προσφέρει βαθύτερη γνώση για το πολιτιστικό, το φυσικό ή το κοινωνικό περιβάλλον. Ακόμη και οι φωτογραφίες οικογενειακών τελετών εμπεριέχουν και εκπέμπουν μηνύματα και νοήματα. Η οικογένεια είναι μέρος ενός ευρύτερου συνόλου το οποίο μπορεί να δηλώσει την παρουσία του σε στιγμές εκδηλώσεων. Σημασία δεν αποκτούν μόνον οι παρουσίες αλλά και οι απουσίες οι οποίες αποκαλύπτουν το πλέγμα των οικογενειακών και των κοινωνικών σχέσεων. Η ίδια η οικογενειακή φωτογραφία είναι τεκμήριο για τη μελέτη του οικογενειακού και του κοινωνικού παρελθόντος, όπως είναι πολύτιμος για τη μελέτη του παρόντος ο τρόπος διαχείρισης των φωτογραφιών. Άλλοτε αναρτώνται στους τοίχους μιας κατοικίας, άλλοτε χρησιμοποιείται φωτομοντάζ για να τοποθετηθεί στην οικογενειακή φωτογραφία κάποιο μέλος που απουσιάζει προκειμένου να δηλωθεί η σημειολογία της οικογενειακής συνοχής και η απαρτία ως ολότητα. Το κορνίζωμα, η τοποθέτηση στο οικογενειακό άλμπουμ αποτελούν τρόπο ανάκλησης του παρελθόντος. Η ενδυμασία, η κόμμωση, το ύφος, ο τρόπος που στήνεται κανείς μπροστά στο φακό αποτελούν τεκμήρια της παρελθούσας ζωής σε συνδυασμό με το περιβάλλον ή τα αντικείμενα που χρησιμοποιούνται για να «γεμίσουν» το φωτογραφικό πλαίσιο.

Στο παράδειγμά μας η παρουσίαση ομαδοποιημένων φωτογραφιών που αφορούν σε οικοδομικές δραστηριότητες και σε τεχνικές της πέτρας δημιουργεί σύνολα εικόνων που λειτουργούν ως κατακερματισμένες – αποσπασματικές αφηγήσεις, δημιουργώντας κλίμα συναισθηματικής φόρτισης: προβάλλουν την επιθυμητή εικόνα, προβάλλουν επιλεγμένες στιγμές του παρελθόντα χρόνου σε μια διαλεκτική σχέση με το σήμερα, με τον παρόντα χρόνο. Αυτομάτως, όμως, δημιουργούνται και οι άξονες διαφοροποίησης: άλλο το χθες και άλλο το σήμερα. Στο πλαίσιο αυτό καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει η πρόσληψη της φωτογραφίας από αυτούς που την βλέπουν, και τα συναισθήματα που προκαλεί η θέασή της (Barthes 1983). Το παρελθόν επανέρχεται, αλλά η πρόσληψή του είναι διαφορετική: μπορεί να προκαλεί ιδιαίτερη συγκινησιακή φόρτιση αν αφορά σε εικονιζόμενο πρόσωπο που πόζαρε κάποια στιγμή αλλά δεν είδε ποτέ τη φωτογραφία, ή ακόμη και αδιαφορία αν αφορά σε άγνωστο πρόσωπο.

Η απόσταση που χωρίζει το αντικείμενο από τη θέασή του δεν είναι μόνο χρονική αλλά και κοινωνική, συγκροτεί τη διαφορετικότητα, φέρνει σε αντιδιαστολή το παρελθόν με το παρόν, όπως ορίζει και το «εμείς» σε σχέση με τους άλλους. Πρόκειται, ασφαλώς, για πολλαπλά επίπεδα ανάγνωσης.

Στο παράδειγμα που εξετάζουμε, η φωτογραφία λειτουργεί ως αγωγός συναισθηματικής επικοινωνίας με τους παλιότερους, συχνά με πρόσωπα του οικείου οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος, σχηματίζοντας προϋποθέσεις ταύτισης των σημερινών απογόνων των μαστόρων με το παρελθόν της κοινότητας. Αλλά μέσα απ' αυτή τη διεργασία οι σύγχρονοι θεατές των φωτογραφιών δημιουργούν και τη δική τους εικόνα. Οι απόγονοι των οικοδόμων καθίστανται «μέτοχοι» της προγονικής μνήμης και οικειοποιούνται την εμπειρία της κοινότητας, γνωρίζοντας πως υπάρχει η απόσταση που χωρίζει τους μεν από τους δε.²⁸⁹

Βασικό χαρακτηριστικό της φωτογραφίας είναι η αυτοτέλειά της. Παρουσιάζει μια εικόνα, πρόσωπα ή πράγματα σε μια συγκεκριμένη στιγμή, άρα διηγείται αυτοτελώς μια ιστορία. Στη συλλογή φωτογραφιών τόσο η αυτοτέλεια της εικόνας όσο και η αυτοτέλεια της ιστορίας μετατρέπονται σε αποσπάσματα τα οποία αλληλοσυμπληρώνονται, όπως συμβαίνει με ένα άλμπουμ αρραβόνων ή γάμου. Η συλλογή φωτογραφικού υλικού από τους συλλόγους ενδυναμώνει τη συλλογική ταυτότητα, λειτουργεί ως φορέας ιδεολογίας, δημιουργεί ένα άτυπο αφηγηματικό περιβάλλον, ένα οπτικό «βιβλίο» που συγκροτείται όπως συγκροτείται ένα άλμπουμ οικογενειακών φωτογραφιών.²⁹⁰ Ωστόσο, η τυποποίηση που χαρακτηρίζει τις οικογενειακές φωτογραφίες απουσιάζει από τις φωτογραφίες – τεκμήρια μιας δράσης ή μιας εξειδίκευσης, όπως συμβαίνει με τον κόσμο της πέτρας, ή παρατηρείται σε μικρότερο βαθμό. Πιο συγκεκριμένα, η φωτογραφία της οικογένειας είναι αποτέλεσμα όχι μόνο της πρόθεσης των μελών να στηθούν μπροστά στο φακό αλλά και της εξειδίκευσης του φωτογράφου, ο οποίος «τυποποιεί» την εργασία του· επιλέγει εικονικό περιβάλλον, τη θέση ή και τη στάση των προσώπων μπροστά στο φακό, δημιουργεί δηλαδή την ατμόσφαιρα ενός ψεύτικου κόσμου. Επομένως οι οικογενειακές φωτογραφίες μπορούν να θεωρηθούν πολιτιστικά αντικείμενα. Είναι στοιχεία των βιογραφιών τόσο των επί μέρους ατόμων, όσο και της οικογένειας ως συμβιωτικής ή συγγενικής ομάδας. Άλλωστε δεν είναι λίγες οι φορές που οι φωτογραφίες είναι το μόνο βιογραφικό υλικό που αφήνουν πίσω τους οι άνθρωποι μετά το θάνατό τους (Boerdam & Martinius 1980). Πίσω από μια οικογένεια υπάρχει η ανθοστήλη, το ίδιο έπιπλο, η ίδια διακόσμηση που συναντάμε σε φωτογραφίες άλλων οικογενειών, ένα περιβάλλον που δημιουργείται μόνο για την ανάγκη της απεικόνισης. Ο

---

²⁸⁹ Η μελέτη της Julia Hirsch (1999) για το Ολοκαύτωμα περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο η μνήμη εκείνων που επέζησαν επηρέασε τους απογόνους.

²⁹⁰ «Οι ομάδες εικόνων διαθέτουν μεγαλύτερη κοινωνιολογική αυτονομία και δύναμη από μια απομονωμένη φωτογραφία που περιβάλλεται, διακρίνεται και καθορίζεται από το κλασικό κείμενο» (Charlin 1994: 212 - από Σκαρπέλο 2005: 95).

κάθε φωτογράφος δημιουργεί ξεχωριστό κώδικα εικαστικής έκφρασης, πράγμα που φαίνεται από την τυποποίηση όχι μόνο των αντικειμένων²⁹¹ αλλά και του τρόπου με τον οποίο στήνεται ένα πρόσωπο ή μια ομάδα προσώπων μπροστά στο φακό, δηλαδή από τον τρόπο με τον οποίο παράγεται μια φωτογραφία.

Στις φωτογραφίες των οικοδόμων τα στοιχεία της τυποποίησης είναι λιγότερα: μερικές φορές τα υποκείμενα εικονίζονται μαζί με τα δημιουργήματά τους. Στήνονται μπροστά στο έργο τους, ταυτίζονται με το έργο, προβάλλουν αυτό που είναι σε συνάρτηση με αυτό που κάνουν, αποσκοπώντας συχνά να δώσουν την εικόνα αυτού που θέλουν να είναι. Η επιλογή της θέσης αποτελεί συχνά αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Επιλέγεται σε συνεργασία, αν και η φωτογραφική μηχανή δεν καταγράφει κάποιο στιγμιότυπο αλλά εκείνο που θέλει να καταγράψει ο φωτογράφος. Είναι δηλαδή μια δήλωση του κόσμου όπως αυτός γίνεται αντιληπτός από τον ίδιο. Είναι, όμως, και δήλωση του «επιθυμητού», που ουσιαστικά λειτουργεί ως φόντο. Ως παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε τις φωτογραφίες μπροστά σε πολυτελή αντικείμενα (π.χ. αυτοκίνητα) που είναι ξένα, με πολυτελή ενδύματα που προσφέρει το στούντιο, μπροστά σε μαγευτικά τοπία ή μνημεία.

3. Ορατά σύμβολα

Οι φωτογραφίες αναπαράγουν το παρελθόν αναπαράγοντας μαζί και τις αξίες του. Η προβολή της εικόνας καθίσταται μέσο διαπαιδαγώγησης και διάσωσης ακόμη και των συμβολικών κωδίκων: η κοινότητα εκφράζεται μέσα από την εικόνα. Η Οπτική Ανθρωπολογία έχει κατακτήσει πολύτιμο έδαφος στην προσπάθεια για μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς, σε διευρυμένα πεδία δράσης τα οποία περιλαμβάνουν το σύνολο των εικόνων που αποτυπώνονται με μηχανικά μέσα. Ο πολιτισμός εκφράζεται μέσα από τα ορατά σύμβολά του που τα συναντάμε ενσωματωμένα τόσο σε ανθρώπινες δραστηριότητες (χειρονομίες, τελετές) όσο και σε υλικά δημιουργήματα (Ruby 1996: 1345). Άλλωστε η Ανθρωπολογία δεν αρνήθηκε ποτέ τη φωτογραφία, ίσως λόγω του γεγονότος ότι αναπτύχθηκαν παράλληλα κατά τον 19^ο αιώνα (Pinney 1992). Θεωρήθηκε κατά κάποιον τρόπο οπτικός εμπειρισμός, που μπορούσε να αποδώσει με μηχανικό τρόπο ακριβείς όψεις της πραγματικότητας και η φωτογραφική μηχανή αντιμετωπίστηκε σαν συσκευή της αλήθειας (Sekula 1986: 352-3). Ωστόσο,

«αυτό που διαφοροποιεί την Οπτική Κοινωνιολογία από τη σημειολογία και τις σπουδές οπτικού πολιτισμού είναι η άρνηση να αναλύσει το περιεχόμενο των

---

²⁹¹ Σύμφωνα με τον Barthes (που κάνει λόγο για «πόζες αντικειμένων»), τα αντικείμενα λειτουργούν ως αγωγοί συνειρμών, ως αληθινά σύμβολα (Barthes 1988: 32).

εικόνων ως εάν οι εικόνες να είναι μια γλώσσα που μπορεί να αποκωδικοποιήσει όποιος κατέχει το λεξιλόγιό της. Αντί γι' αυτό η Οπτική Κοινωνιολογία προσφεύγει διαρκώς στα μέλη της κοινωνίας, τους φορείς όχι μόνο της κοινωνικής δράσης αλλά και της κοινωνικής σημασίας, υιοθετώντας την αγνωστικιστική στάση της Οπτικής Ανθρωπολογίας» (Σκαρπέλος 2005: 147).

Η εικόνα που προβάλλεται σε συλλογές, σε βιβλία, στο διαδίκτυο αποτελεί μορφή μη λεκτικής επικοινωνίας. Τελετουργίες, εργασία, δομημένο περιβάλλον, χορός, εκφάνσεις της τέχνης και του υλικού πολιτισμού αποτελούν ελκυστικά πεδία μελέτης και η Οπτική Ανθρωπολογία προσφεύγει στα εικονογραφικά μέσα για να εμπλουτίσει τη γνώση γύρω απ' αυτά. Το υλικό μελέτης μπορεί να είναι φωτογραφικό, βίντεο, εθνογραφικές ή άλλες ταινίες και δευτερευόντως εικονογραφικές εκδηλώσεις του πολιτισμού (Ruby 1996: 1345).

Στο παράδειγμα των «ανθρώπων της πέτρας» οι φωτογραφίες που μελετήθηκαν αντλήθηκαν κυρίως από πηγές δημοσιευμένες (ή αναρτημένες στο διαδίκτυο). Σε μερικές μόνο περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκε υλικό από οικογενειακές συλλογές. Ως εκ τούτου, το υλικό αυτό εξέφραζε διάφορες μορφές συλλογικότητας (πολιτιστικοί σύλλογοι, δήμοι, κοινότητες). Η προσπάθεια άντλησης πληροφοριών από το οπτικό υλικό λειτούργησε επικουρικά και χρησιμοποιήθηκε περισσότερο για τη διερεύνηση της στάσης της κοινότητας απέναντι στο παρελθόν της. Χρησιμοποιήθηκε, όμως, για να διερευνηθούν τεχνικές χρήσης της πέτρας (εξόρυξη, λάξευση, χτίσιμο κλπ.) και για να διαπιστωθεί η χρήση εργαλείων που σήμερα έχουν αντικατασταθεί. Από το διαθέσιμο υλικό μόνο ένα μικρό μέρος αφορά σε επιζώντες οικοδόμους. Οι υπόλοιπες φωτογραφίες εικονίζουν πρόσωπα τα οποία είχαν μεταναστεύσει στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ή δούλεψαν στον ελληνικό χώρο μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1940.

4. Αποτυπώσεις στον κοινωνικό χώρο

4.1. Μετά τη φωτογραφία πορτραίτου...

Η εμφάνιση της φωτογραφίας και η διάδοσή της κατά τον 19^ο αιώνα άλλαξε τα δεδομένα στο χώρο της εικόνας. Το πορτραίτο, δείγμα κοινωνικού στάτους της αστικής τάξης, μέσα από το οποίο το άτομο και η οικογένεια διέσωζαν την (συνήθως επιθυμητή) μορφή και το ήθος, μπορούσε να αντικατασταθεί από έναν τρόπο φτηνότερο, αν και λιγότερο φανταχτερό. Το ζήτημα λύθηκε με τον επιχρωματισμό της εικόνας, διαδικασία και πάλι φτηνότερη από το δαπανηρό πορτραίτο που φιλοτεχνούσαν ειδικευμένοι ζωγράφοι. Παρ' όλα αυτά, η επαναστατική εξέλιξη στο χώρο της εικόνας άφησε βαριές αποτυπώσεις στον κοινωνικό χώρο καταργώντας ή μεταλλάσσοντας το αστικό προνόμιο

του πορτραίτου. Σύμφωνα με τον Sekula (1986: 6), είχε αρχίσει να επεκτείνει, να επιταχύνει, να διαδίδει και να υποβιβάζει μια παραδοσιακή λειτουργία που από τον 17^ο αιώνα είχε προσφέρει στους αστούς τη δυνατότητα της αυτοπαρουσίασης.²⁹² Τα κοινωνικά συμφραζόμενα της μεγάλης αλλαγής στο χώρο της εικόνας αποτυπώθηκαν σε μια φράση που γράφτηκε το 1859:

«Ευλογημένος να είναι ο εφευρέτης της φωτογραφίας. Τον τοποθετώ ακόμη και πάνω από τον εφευρέτη του χλωροφορμίου»,

επεξηγώντας ότι πρόσφερε ευχαρίστηση στους φτωχούς, όπως και τη δυνατότητα να βλέπουν τα πρόσωπα των απόντων.²⁹³

Οι εξελίξεις, όμως, ήταν ταχύτατες: Από το 1885 η διαφήμιση της Kodak έδινε το στίγμα μιας καινούργιας εποχής: «Εσείς πατήστε το κουμπί, εμείς κάνουμε τα υπόλοιπα». Η φωτογραφία άρχισε να διαπερνά τις ταξικές οριοθετήσεις και η απεικόνιση είχε αρχίσει να λαμβάνει άλλες διαστάσεις που θα τις συναντήσουμε ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η φωτογραφία μετουσιώνεται σε τεκμήριο, γίνεται μέσο προβολής αιτημάτων και έναυσμα κοινωνικών αγώνων.

4.2. Το παράδειγμα της Πυρσόγιαννης

Εξετάζοντας το φαινόμενο της «ανασυγκρότησης της μνήμης» δεν μπορεί παρά να αναζητηθεί ο ρόλος της φωτογραφίας ως μέσου ανάκλησης του παρελθόντος και ως μέσου συλλογικής αυτοπαρουσίασης. Πρόκειται για μια προσπάθεια να ξαναγραφτεί η ιστορία των περιοχών αυτών κάτω από νέους όρους. Το φαινόμενο δεν είναι ελληνικό και συμπίπτει με τις νέες τάσεις που διαμορφώθηκαν στην ιστοριογραφία στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, ιδιαίτερα μετά την εμφάνιση της προφορικής ιστορίας. Η ανάδυση των κοινωνικών κινημάτων έστρεψε το ενδιαφέρον σε εκείνους που ζούσαν ως τότε στο περιθώριο. Ο Νιτσιάκος διερευνά το παράδειγμα της Πυρσόγιαννης τονίζοντας ότι μέχρι το 1974 η τοπική ιστοριογραφία αναλωνόταν στη συγγραφή έργων «που διακρίνονται για τα ιδεαλιστικά τους κίνητρα και το ρομαντικό προσανατολισμό τους» (Νιτσιάκος 1995: 98). Βασικό τους μέλημα αποτελούσε η ανάδειξη και η εξύμνηση του έργου διακεκριμένων ανδρών, γόνων ισχυρών οικογενειών, αφήνοντας στο περιθώριο τους απλούς μαστόρους:

---

²⁹² Η υπονόμηση των αστικών «προνομίων» δεν συνδυάστηκε με κάποια άλλη ισοπέδωση στον κοινωνικό χώρο (Sekula 1986). Απλώς δημιουργούσε ρήγματα στον τρόπο παρουσίασης, διατύπωνε το αίτημα για περισσότερο ρεαλισμό, πράγμα που φάνηκε εντονότερα με την επικράτηση αυτής της αισθητικής τάσης.

²⁹³ Sekula 1986 (το παραλαμβάνει από τον Helmut Gernsheim, *The History of Photography: From the Camera Obscura to the Beginning of the M o b Era*, New York, McGraw-Hill, 1969: 239).

«Έτσι μπορούμε να μιλάμε για ένα είδος τοπικής γραπτής ιστορίας «από τα μέσα», που παράγεται σε οικογενειοκρατικές, ατομοκεντρικές και βέβαια γεγονοτολογικές βάσεις, μια παράδοση που συνεχίζεται από ορισμένα άτομα ακόμα και σήμερα. Αυτή η παράδοση θα αμφισβητηθεί σοβαρά τα τελευταία χρόνια από μιαν ομάδα νέων Πυρσογιαννιτών, που προέρχονται από το σώμα των μαστόρων και ζουν σε διάφορα αστικά κέντρα. Είναι η ομάδα που το 1976 εκδίδει το περιοδικό *Αρμολόι* (εκδόθηκαν συνολικά δέκα μόνο τεύχη), μέσα από τις σελίδες του οποίου αναλαμβάνει την προώθηση μιας νέας προσέγγισης στην κοινότητα και την ιστορία της» (Νιτσιάκος 1995: 99).

Το παράδειγμα του περιοδικού *Αρμολόι* είναι το πιο χαρακτηριστικό. Η εκδοτική ομάδα κατάφερε να επιβάλει μια καινούργια πραγματικότητα στον οικισμό χρησιμοποιώντας μεθόδους καταγραφής όπως η Προφορική Ιστορία, πρωτοποριακά για ελληνικό πολιτιστικό φορέα. Αποτέλεσμα αυτής της δραστηριότητας αποτελεί το Μουσείο (εικ. 1, σελ. 395) που έχει ιδρυθεί στην Πυρσόγιαννη, η συλλογή σπάνιου υλικού, όπως φωτογραφικών και άλλων τεκμηρίων (επιστολές, συμβάσεις κ.α.), καθώς και ο σχεδιασμός μιας ανάπτυξης στηριγμένης στην προσφορά υπηρεσιών. Η ομάδα, όμως, αποδέχεται τον ουτοπικό χαρακτήρα των ενεργειών της, όπως περιγράφει ο Νιτσιάκος (1995: 100-101):

«Η Πυρσόγιαννη καθίσταται με το χρόνο συμβολικός κοινός παρανομαστής, η “χρήση” του οποίου εκφράζει τη φύση του συντηρούμενου δεσμού του απόδημου μαζί της. Η αύξουσα εξαΰλωσή της προεξοφλεί και τον τελικά ουτοπικό χαρακτήρα της “επιστροφής”. Πράγματι, ακόμα και άτομα που δεν αρκούνται σε μια νοσταλγική και ρομαντική επανασύνδεση με τις ρίζες αλλά επιδιώκουν μιαν ουσιαστική επικοινωνία τόσο με το ιστορικό παρελθόν όσο και με το παρόν της κοινότητας συναισθάνονται την κατ’ ουσίαν ουτοπική σχέση τους μ’ αυτή». Στη συνέχεια παραθέτει απόσπασμα συνομιλίας με κάποιο νέο που ζει σε αστικό κέντρο αλλά δραστηριοποιείται στον οικισμό: «Η σχέση μου με το χωριό, όπως και για πολλούς άλλους της γενιάς μου, είναι μια σχέση ουτοπίας. Δεν πρόκειται απλά για τάση επιστροφής στις ρίζες. Πρόκειται για αναζήτηση του εαυτού μου στα μονοπάτια της ιστορίας του κοινωνικού χώρου που γαλούχησε και διέπλασε προγόνους και γονείς...»

Με την ψήφιση του νόμου 2539 του 1997, με τον οποίο αποφασίστηκε η συνένωση κοινοτήτων, δημιουργήθηκε ένας δήμος στα χωριά των μαστόρων της Κόνιτσας με έδρα την Πυρσόγιαννη και πήρε την εύγλωττη ονομασία «Δήμος Μαστοροχωριών». Η ιδιαιτερότητα των οικισμών αυτών συγκροτεί πλέον τον πιο επίσημο κώδικα αυτοπροσδιορισμού των τοπικών κοινωνιών και την πιο επίσημη έκφραση προς τα έξω. Ανεξάρτητες κοινότητες παρέμειναν μόνο οι οικισμοί Φούρκα, Αετομηλίτσα και Μπριάζα (σήμερα Δίστρατο). Το γεγονός αυτό δεν είναι άσχετο με την κατασκευή της τοπικής ταυτότητας. Τα παραπάνω χωριά χαρακτηρίζονται ως «βλαχοχώρια».²⁹⁴

---

²⁹⁴ *Μαστοροχώρια* 2005: 129.

Το 2005 ο Δήμος εξέδωσε έναν ευπαρουσίαστο τόμο στον οποίο δημοσιεύονται σημαντικά ιστορικά και εθνογραφικά στοιχεία για την περιοχή. Και σ' αυτόν τον τόμο, που λειτουργεί και ως τουριστικός – πολιτιστικός οδηγός, ο τίτλος είναι «Μαστοροχώρια». Στο εξώφυλλο δημοσιεύεται η φωτογραφία ενός γοργόνειου από οικοδομή της περιοχής και στο οπισθόφυλλο ένα μικρό απόσπασμα από διήγηση του μάστορα Δήμου Φλίνδρη στο *Αρμολόι* (τ. 6/1978):

«Όλη τους η τέχνη ήταν μια λέξη: αργά. Όσο πιο αργά δούλευαν, τόσο πιο καλοί μαστόροι ήταν. Τραγουδούσαν και σφύριζαν στο πελέκημα για να ξεχνιούνται και να μη βιάζονται. Γλεντούσαν την αργάδα τους. Θυμάμαι τον πατέρα μ' που 'λεγε “μια ζουρλοτσουκανιά, μια μέρα δουλειά”, μια άσχημη καλεμιά ήθελε παραπάνω ώρες δουλειά».

Στο εσωτερικό του εξωφύλλου δημοσιεύεται ένα άλλο κείμενο, δημοσιευμένο αρχικά το 1923 σε τοπική εφημερίδα:

«Οι κάτοικοι του βορείου τούτου τμήματος της Κονίτσης είναι εις άκρον φιλόπονοι· ησχολούνται δε μέχρι τούδε εις την οικοδομικήν τέχνην του τέκτονος μετά μεγάλου ζήλου και τιμιότητος, διά τούτο εκ της επαρχίας ταύτης εξήλθον οι διασημότεροι τεχνίται όλης της Ηπείρου, όθεν και αποκαλούνται παρά των λοιπών Ηπειρωτών Μαστοροχώρια μετά τινος ειρωνείας (;) Πολλοί δε τούτων φοβεροί διαχειρισταί του σφυρίου και καλλωπισταί πελεκητών λίθων απέβησαν εργολάβοι δημοσίων έργων της Οθωμανικής Κυβερνήσεως και σχεδιασταί περικαλλών δημοσίων καταστημάτων».

Το εντός παρενθέσεως ερωτηματικό στην παραπάνω πρόταση συμβάλλει σε μια καλύτερη κατανόηση των αλλαγών που έχουν συμβεί ως προς τον τρόπο αντιμετώπισης των μαστόρων στις αρχές του 20^{ου} και του 21^{ου} αιώνα. Η νεότερη γενιά δεν φαίνεται να αισθάνεται πολύ βολικά με αυτή την αναφορά, που αφορά το πρίσμα μέσα από το οποίο έβλεπαν την πλανόδια εργασία οι άνθρωποι του 1900.

Ίσως όλα αυτά να αποτελούν δικαίωση των ανθρώπων που από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 αποφάσισαν να ανατρέψουν τους όρους, να μετατοπίσουν το ενδιαφέρον της τοπικής ιστορίας και να αναδείξουν τις κοινωνικές προεκτάσεις της εξειδίκευσης μέσα από πολλαπλά πρίσματα. Η κοινωνική ιστορία συνδυάζεται με την αισθητική αποτίμηση, με την παραδοσιακή λαογραφία, με την κατασκευή μιας ταυτότητας που θα είχε ως βασικό δομικό υλικό της την τέχνη της πέτρας.

Στον τόμο Μαστοροχώρια η φωτογραφία αξιοποιείται κατά κόρον ως τεκμήριο τόσο της παρούσας όσο και της παρελθούσας ζωής. Η διάρθρωση της ύλης σε ενότητες επιτρέπει τη θεματική ταξινόμηση του φωτογραφικού υλικού και τη λειτουργία του ως μορφή οπτικής επικοινωνίας με τον αναγνώστη. Ειδικότερα το υλικό που χρησιμοποιείται στην ενότητα «Λαϊκός Πολιτισμός» μεταφέρει το ειδικό βάρος της

τεχνικής εξειδίκευσης στα επαγγέλματα της πέτρας. Μαστόροι, έργα, κτήρια σχέδια, ανάγλυφα καταλαμβάνουν κυρίαρχη θέση.

4.3. Σε άλλα ελληνικά μαστοροχώρια

Σε όλα σχεδόν τα μαστοροχώρια του ελληνικού χώρου άρχισε σταδιακά η προβολή των αφανών ανθρώπων της εργασίας. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι όροι αντιμετώπισης του παρελθόντος έχουν αντιστραφεί: οι ιστορικές αναφορές είναι όλο και λιγότερο «ατομοκεντρικές» και συνδέονται άμεσα με την κοινωνική ιστορία του κάθε τόπου. Στον Πεντάλοφο Κοζάνης (πρώην Ζουπάνι) ο χτίστης αποτελεί εμβληματικό στοιχείο του οικισμού. Δίπλα στον καθεδρικό ναό έχει τοποθετηθεί ένα γλυπτό του Ζουπανιώτη μάστορα (εικ. 2, σελ. 395). Η επιλογή της θέσης δεν είναι τυχαία: κυριαρχεί στον κεντρικό δρόμο, κοντά στο σχολείο. Η επιγραφή είναι λαξευμένη σε πέτρα και αναφέρει:

ΖΟΥΠΑΝΙΩΤΗΣ ΜΑΣΤΟΡΑΣ
ΠΕΤΡΑΣ ΠΑΤΡΩΟ ΠΕΠΡΩΜΕΝΟ 1999

Στον οικισμό Πράμαντα, στα Τζουμέρκα, έχουν τοποθετηθεί μεγάλα μαρμάρινα ανάγλυφα κοντά στην πλατεία δηλώνοντας τις ασχολίες των κατοίκων: καλλιέργεια της γης, δεντροκομία, κτηνοτροφία και οικοδομικές εργασίες (εικ. 3, σελ. 396). Το σφυρί του χτίστη κατέχει δεσπόζουσα θέση στη γλυπτική σύνθεση. Η εμβληματική και εδώ εξειδίκευση στην πέτρα προτάσσεται στην ιστοσελίδα του Δήμου:

«Τα Πράμαντα ή η Πράμαντα, όπως συνηθίζεται να λέγεται, ονομαστό μαστοροχώρι με πολλές κτηνοτροφικές οικογένειες, η μεγαλύτερη σε πληθυσμό κοινότητα των Δυτικών Τζουμέρκων, με 1500 κατοίκους κατά την απογραφή του 1991».²⁹⁵

Η πληροφόρηση για τα μαστοροχώρια και γενικά τους οικισμούς που οι κάτοικοί τους έχουν ασχοληθεί συστηματικά με την πέτρα συμπληρώνεται από τις τοπικές εκδόσεις, δηλαδή από προσπάθειες που εκδηλώνονται μέσα από τις τοπικές κοινωνίες. Παλιοί μαστόροι, άνθρωποι μεγάλης ηλικίας ή και νέοι που αισθάνονται την ανάγκη να διασώσουν τη συλλογική μνήμη τυπώνουν φυλλάδια και βιβλία. Αναφέρονται είτε στο σύνολο των γεγονότων που οι ίδιοι θεωρούν άξια μνημόνευσης, είτε αποκλειστικά στην ενασχόληση των κατοίκων με την πέτρα. Μετά το 1980 οι εκδόσεις αυτές εμπλουτίστηκαν με σχολικές εργασίες που καθοδηγούνται από τους δασκάλους.

²⁹⁵ <http://www.pramanta.gr/pramanta/index.htm> (15 Μαρτίου 2008).

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελεί ο Προοδευτικός Σύλλογος Ελούντας που εκδίδει το ομώνυμο τριμηνιαίο περιοδικό. Καθώς έχει αποφασιστεί η ίδρυση τοπικού μουσείου αλατιού και ακονιού, δηλαδή των δυο ιδιαίτερων προϊόντων της περιοχής, οι σχετικές αναφορές είναι πυκνές. Σε κείμενο – πρόταση που υπογράφει ο Κ. Μαυρικάκης αναφέρεται χαρακτηριστικά:

«Η ίδρυση και λειτουργία του μουσείου είναι και ο βέλτιστος τρόπος για τη διάσωση, την προβολή και την ιστορική τεκμηρίωση της πιο παραγωγικής και οικονομικής απασχόλησης του ντόπιου πληθυσμού, μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1970, όταν οι αλυκές της Ελούντας έκλεισαν οριστικά» (Μαυρικάκης 2003: 20).

Στο τ. 40/2003 δημοσιεύτηκε στο εξώφυλλο μια εικόνα ζωγραφισμένη από τον τοπικό καλλιτέχνη Ματθαίο Φιλιππάκη που εικονίζει την εξόρυξη του ακονιού με τα μέσα της προβιομηχανικής εποχής (εικ. 4, σελ. 396). Ο ίδιος καλλιτέχνης έχει ζωγραφίσει και τη διαδικασία συλλογής του αλατιού από τις αλυκές της Ελούντας, εξώφυλλο επίσης στο τ. 50/2006. Στο ίδιο τεύχος δημοσιεύτηκε εκτενής εργασία του προέδρου του Συλλόγου Μ. Μακράκη με τίτλο «Ακόνια και ακονάδες. Ναξίας λίθου εξόρυξη, επεξεργασία και εμπορία». Το 1995 ο Προοδευτικός Σύλλογος πρόσφερε λειασμένες ακονόπετρες σε «υψηλούς επισκέπτες της Ελούντας» (Μακράκης 2003: 11). Πάνω στις ακονόπετρες είχαν χαράξει έναν ακονά κατά την ώρα της εργασίας και περιμετρικά υπήρχε η φράση «ΧΑΛΚΟΔΑΜΑΝ ΑΚΟΝΑΝ».

Μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες η Ελόυντα πρόβαλε συστηματικά την αρχαία κληρονομιά της, την αρχαία πόλη Ολούντα, τη λατρεία της Άρτεμης, τις ονομαστές παλαιοχριστιανικές βασιλικές της και τη Σπιναλόγκα. Οι πυκνότερες αναφορές στην κοινωνική ιστορία της περιοχής συνιστούν έναν καινούργιο κώδικα αυτοπαρουσίασης και προβολής της τοπικής ταυτότητας. Σήμερα όλοι δέχονται ότι η ζωή των ακονάδων ήταν σκληρή και δύσκολη, πιο σκληρή από τη ζωή των αλατάδων, των ψαράδων και των αγροτών. Ωστόσο, οι κάτοικοι προβάλλουν πια συστηματικά προς τα έξω αυτή την τοπική ιδιαιτερότητα.

Στον Πεντάλοφο Κοζάνης η τοπική Μαθητική Κοινότητα είχε εκδώσει σε 50 πολυγραφημένα αντίτυπα μια μαθητική εργασία με τίτλο *Οι Ζουπανιώτες μαστόροι*. Την ίδια εργασία ανέλαβε να τυπώσει το 1999 ο Πολιτιστικός Σύλλογος Πενταλόφου επειδή «πολλοί Πενταλοφίτες έδειξαν ενδιαφέρον να την αποκτήσουν». Στον πρόλογο ο δάσκαλος που είχε τη σχετική πρωτοβουλία, ο Π. Τολιόπουλος, αναφέρει:

«Πέτρα είχαμι, πέτρα δούλιγάμι, μου είτε μια μέρα ένας γέρος μάστορας. Την άμορφη πέτρα λοιπόν πήραν οι μαστόροι και με το μάτρακα, το μάτι και την ψυχή τους τη μορφοποίησαν...»

Στον ίδιο οικισμό αναφέρεται μικρό βιβλίο του Ανδρέα Ταρνανά με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Κομμάτια πέτρας και ψυχής που χτίσαν το Ζουπάνι*. Το εξέδωσε ο Πολιτιστικός Σύλλογος Πενταλόφου Βοΐου Κοζάνης.

Στο Λευκοχώρι Αρκαδίας (πρώην Ρεκούνη) οι αναφορές στους μαστόρους της πέτρας άρχισαν να πυκνώνουν από τη δεκαετία του 1980. Μοχλός αυτής της στροφής υπήρξε η Ένωση Λευκοχωριτών *Ο Άγιος Δημήτριος* που ιδρύθηκε το 1947 και εδρεύει στην Αθήνα. Από το 1977 άρχισε να εκδίδει τοπική εφημερίδα στην οποία καταχωρίζονται τοπικές ειδήσεις, λαογραφικά κείμενα, αναμνήσεις, αναφορές στην τοπική ιστορία κ.α. Κομβικό σημείο υπήρξε η οργάνωση της ετήσιας «Γιορτής των Γερόντων», που προβάλλεται ως κορυφαίο πολιτιστικό και κοινωνικό γεγονός. Είναι έκφραση ενδιαφέροντος για κοινωνικές ομάδες που δεν εξέφρασαν ποτέ ηγεμονικό λόγο, για την κοινωνική βάση της τοπικής κοινότητας, δηλαδή για τους ανθρώπους της εργασίας: βοσκούς, αγρότες, μαστόρους της πέτρας.

Το 1986 η Ένωση τίμησε τον «Λευκοχωρίτη Μάστορα», με βασικό ομιλητή τον Δ. Κουκουζή. Με συναισθηματικό λόγο πρόβαλε την προσφορά των ανώνυμων μαστόρων, δηλαδή των περισσότερων ανθρώπων του οικισμού. Το κείμενο δημοσιεύτηκε αυτούσιο στο βιβλίο του *Περασμένα αλλά αξέχαστα* (1997). Στον πρόλογο του βιβλίου, ο Η. Γιαννακόπουλος αναφέρεται στη ζωή των παλαιότερων (κάτω από το πρίσμα του παρόντος) και σημειώνει πως

«ξεφυλλίζοντας το βιβλίο έχει κανείς την αίσθηση ότι ξεφυλλίζει ένα λεύκωμα με παλιές φωτογραφίες», και πως ο συγγραφέας «ζωντανεύει ταπεινούς ανθρώπους του χωριού, τον Λευκοχωρίτη μάστορα και την Λευκοχωρίτισσα γυναίκα, αυτήν την ανεκτίμητη σκλάβια και βασίλισσα του αρκαδικού σπιτιού» (Κουκουζής 1997: 5-6).

Το 1982 η Ένωση τύπωσε ένα βιβλίο με σημαντικά ιστορικά και λαογραφικά στοιχεία της περιοχής, με συγγραφέα τον Γ. Θ. Παπαθεοδώρου. Το ίδιο βιβλίο επανεκδόθηκε το 2000 με προσθήκες. Και εδώ η ζωή των μαστόρων προβάλλεται ως μια από τις πιο σημαντικές παραμέτρους που συνθέτουν το παρελθόν του οικισμού.

5. «Αναγνώσεις» φωτογραφιών μαστόρων της πέτρας

Αναμφίβολα το πιο σημαντικό υλικό που έχει συγκεντρωθεί στην Ελλάδα βρίσκεται στο αρχείο του τοπικού συλλόγου της Πυρσόγιαννης, ενός οικισμού που διεκδικεί πρωτοκαθεδρία στο χώρο της πέτρας. Παράλληλα, είναι ο οικισμός που φρόντισε να προβάλλει πρώτος το οικοδομικό παρελθόν του ως συλλογική ταυτότητα εκδίδοντας περιοδικό με τίτλο δανεισμένο από τη λαϊκή ορολογία της οικοδομής, το *Αρμολόι*. Η διάσωση της κοινωνικής μνήμης αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές προσφορές του, παράλληλα με τη διάσωση φωτογραφικών απεικονίσεων και τεκμηρίων. Ανάμεσα στα έργα του συγκαταλέγεται η προσπάθεια δημιουργίας ξενώνα στον οικισμό αποσκοπώντας στη δημιουργία τουριστικής κίνησης. Εκείνος που μπαίνει για πρώτη φορά στο ισόγειο του ξενώνα, το οποίο χρησιμοποιείται ως καφενείο και εστιατόριο, εντυπωσιάζεται από ένα τζάκι διακοσμημένο με λιθόγλυπτα και από μια φωτογραφία στον τοίχο. Είναι η φωτογραφία μιας μεγάλης ομάδας μαστόρων μεταναστών στην Αμερική από την Ήπειρο, ανάμεσα στους οποίους υπάρχουν πολλοί Πυρσογιαννίτες (εικ. 5, σελ. 397). Φωτογραφήθηκαν το 1927, όταν διάνοιγαν μια σήραγγα από την οποία θα περνούσε μια σιδηροδρομική γραμμή στο Ντιτρόιτ. Το στήσιμο μπροστά στο φακό φαίνεται να αποτελεί επινόηση του φωτογράφου, αλλά η σημειολογία της εικόνας προβάλλει το εντυπωσιακό: το ανθρώπινο μέγεθος αντιπαραβάλλεται με το μέγεθος του έργου. Η φωτογραφία θα μπορούσε να διαβαστεί ως δήλωση για το τεράστιο μέγεθος του κατασκευαζόμενου έργου. Το κενό που θα έμενε πάνω από τους ανθρώπους μέχρι το ύψος της σήραγγας καλύπτεται με σκαλωσιά, πάνω στην οποία κάθονται μαστόροι, ή μάλλον έχουν στηθεί για τις ανάγκες της φωτογράφισης.

Αν και δεν γνωρίζουμε πρόσωπα και πράγματα, δεν είναι δύσκολο να ερευνήσουμε την ιεράρχηση των προσώπων. Σε ηγεμονική θέση και στάση ποζάρουν τρεις άνδρες με διαφορετική αμφίεση, με πλατύγυρα καπέλα και γραβάτες, στοιχεία διαφοροποιητικά σε συσχέτιση με τις φτωχικές αμφιέσεις των υπολοίπων. Προφανώς είναι κάποιοι εργολάβοι, ή επιστάτες του έργου ή, εν πάση περιπτώσει, πρόσωπα που δεν ανήκουν στην ίδια τάξη με τους υπόλοιπους και προβάλλεται η διαφορετικότητά τους. Ωστόσο, η φωτογραφία φαίνεται να επιδέχεται και άλλες «αναγνώσεις»: Οι μαστόροι που ποζάρουν στο φακό είχαν στα χέρια τους ένα σοβαρό τεκμήριο το οποίο μπορούσαν να στείλουν στις οικογένειές τους στην Ελλάδα. Δήλωναν με αυτόν τον τρόπο το δικό τους παρόν, μπορούσαν να αφηγηθούν μια ιστορία και να μεταφέρουν την εικόνα των καλύτερων ημερών τις οποίες αναζητούσαν σε άλλες (μακρινές) περιοχές του πλανήτη, σύμφωνα με

το στερεότυπο που επικρατούσε τότε στην ελληνική κοινωνία. Η ανάρτησή της στον ξενώνα της Πυρσόγιαννης λειτουργεί κάτω από διαφορετικούς όρους: αυτομάτως μετουσιώνεται σε τεκμήριο που αφηγείται ιστορίες του παρελθόντος το οποίο όμως βρίσκεται σε διαρκή αλληλεξάρτηση με το παρόν.

Στην ιστοσελίδα της Αδελφότητας Δροσοπηγιωτών Μαστοροχωριών (πρώην Κάντσικο) έχει αναρτηθεί μια φωτογραφία με τη λεζάντα *Οι Καντσιώτες χτίζουν το Νοσοκομείο Ευαγγελισμός (Αθήνα 1902)*.²⁹⁶ Πρόκειται για ένα μεγάλο εργοτάξιο, δηλωτικό του μεγέθους του έργου, στο οποίο οι άνθρωποι εικονίζονται στον εργασιακό τους χώρο και η δραστηριότητα αυτή προβάλλεται ως ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα των κατοίκων (εικ. 6, σελ. 397). Πρόκειται για τυπική πόζα μπροστά σε εκτελούμενο έργο. Στην ίδια ιστοσελίδα δημοσιεύεται αναλυτικό κείμενο του Θωμά Μουκούλη για τους μαστόρους, καθώς και μακρύς κατάλογος σημαντικών έργων τα οποία έχουν γίνει από Καντσιώτες μαστόρους. Ανάμεσα σ' αυτά είναι διάφορα έργα στην Αθήνα, όπως το εργοστάσιο ΦΙΞ (1887), ο ναός της Παναγίας Χρυσοσπηλιώτισσας (1889), η λιθοδομή της πρόσοψης της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος (οδός Αιόλου) και το θέατρο "Αλάμπρα", γέφυρες σε πολλούς εθνικούς δρόμους, νοσοκομεία, σχολεία, ορφανοτροφεία στη Ρούμελη, τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη, συνολικά 86 μεγάλα έργα, ανάμεσα στα οποία αναφέρεται άγνωστος αριθμός σημαντικών εργασιών που έγιναν στο Σουδάν. Ο λόγος και η εικόνα αλληλοσυμπληρώνονται ώστε να δώσουν πληρέστερη την εικόνα της ταυτότητας του οικισμού. Ταυτόχρονα οι συλλογές που είτε φυλάσσονται σε κάποιους χώρους είτε «εκτίθενται» στο διαδίκτυο χρησιμοποιούνται για την υποστήριξη μιας «φαντασιακής εθνογραφίας», σύμφωνα με τη θεώρηση Appadurai (1991) και θεωρούνται αποδεικτικό υλικό για μια πραγματικότητα που ανάγεται στο παρελθόν.

Στις φωτογραφίες αυτές οι προθέσεις μιας ομάδας ανθρώπων, αυτών που συμμετείχαν στη φωτογράφιση, συναντούν τις προθέσεις μιας άλλης ομάδας, αυτών που συγκεντρώνουν και προβάλλουν τις παλιές φωτογραφίες. Η πρώτη ομάδα απέχει χρονικά από τη δεύτερη δύο ή τρεις γενιές. Οι πρώτοι φωτογραφήθηκαν όχι μόνο για να επικοινωνήσουν με τους συγχρόνους τους αλλά και για να αφήσουν μian επιθυμητή εικόνα στους επόμενους, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τις οικογενειακές φωτογραφίες. Οι δεύτεροι χρησιμοποιούν την εικόνα ως εργαλείο σύνδεσης με τον παρελθόντα χρόνο και προβολής συλλογικών ταυτοτήτων.

---

²⁹⁶ <http://www.drosopigi.com/istoriko.htm>

6. Τύποι φωτογραφικών απεικονίσεων

Παρακολουθώντας την ιστορία της φωτογραφίας αντιλαμβανόμαστε πως η εικονική πραγματικότητα αποτελούσε πάντα ένα ελκυστικό πεδίο τόσο για τα δρώντα πρόσωπα (φωτογράφοι) όσο και για πρόσωπα που απεικονίζονται. Μέσα σ' αυτό το πεδίο οι άνθρωποι της πέτρας που μετανάστευαν σε άλλες περιοχές και σε άλλες χώρες βίωναν την πλαστότητα της «μεταμφίεσης» που γίνεται μόνο για τις ανάγκες της φωτογράφισης και τη χρησιμοποιούσαν για να προβάλουν μιαν άλλη εικόνα για τους εαυτούς τους. Στο στούντιο συντελούνταν πολλαπλές μεταμφιέσεις: του χώρου, του τρόπου, της ένδυσης. Πολλά από τα φωτογραφικά στούντιο διέθεταν ενδύματα για τους πελάτες τους, προκειμένου να ολοκληρωθεί η προσπάθεια αυτοπαρουσίασής τους.

Ο αριθμός των φωτογραφιών σε σύγκριση με το μέγεθος του θέματος (μετακινούμενες συνεργατικές ομάδες, λατόμοι, μεμονωμένοι οικοδόμοι) είναι ελάχιστος, πράγμα που μπορεί ακόμη και να αποτυπώνει το περιβάλλον μέσα στο οποίο εξελίχθηκε η φωτογραφία στην Ελλάδα και στις άλλες βαλκανικές χώρες. Οι φωτογράφοι ήταν εγκατεστημένοι στα αστικά κέντρα και πραγματοποιούσαν εξόδους για να διαχειριστούν παραγγελίες ή για να αναζητήσουν θέματα που μπορούσαν να τυπωθούν σε καρτ ποστάλ, κυρίως μετά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Κανένα συμπέρασμα, όμως, δεν μπορεί να είναι ασφαλές δεδομένου ότι υπάρχει υλικό που διατηρείται στα σπίτια των απογόνων, άλλο που έχει καταλήξει σε ιδιωτικές συλλογές, ενώ ένα μεγάλο μέρος έχει καταστραφεί. Από τα δείγματα που μας είναι γνωστά (κυρίως δημοσιευμένες πηγές) φαίνεται ότι μεγάλο μέρος των λήψεων έχει πραγματοποιηθεί σε αστικά κέντρα της Ελλάδας και του εξωτερικού. Ωστόσο η έρευνά μας είναι μόνο ποιοτική και στηρίχτηκε σε δημοσιευμένες ή αναρτημένες σε ιστοσελίδες πηγές, χωρίς ποσοτικούς προσδιορισμούς, που θα ήταν αδύνατοι για τη φύση και τις δυνατότητες της μελέτης.

Στα παραδείγματα που είναι γνωστά από την ύπαιθρο οι φωτογράφοι φαίνεται ότι φτάνουν στην οικοδομή τυχαία («περνούσε ένα φωτογράφος και του ζητήσαμε να μας βγάλει στην ξενιτιά», σύμφωνα με δήλωση πληροφορητή από την Ήπειρο). Το γεγονός αυτό πρέπει να συνδυαστεί τόσο με την κοινωνική και οικονομική θέση των μαστόρων όσο και με τις συνθήκες της εργασίας. Καθώς ο χρόνος επιστροφής στους οικισμούς ήταν καθορισμένος εκ των προτέρων, δεν υπήρχε η ανάγκη του τεκμηρίου, όπως συνέβαινε με τους μετανάστες στην Αμερική, στην Αφρική και σε χώρες της Ασίας, όπου η φωτογραφία λειτουργούσε ως οπτική (άρα και αδιάψευστη κατά την κρατούσα αντίληψη) μαρτυρία για την κατάσταση στην οποία ευρίσκεται εκείνος που απουσιάζει.

Οι φωτογραφίες που ενδιαφέρουν την έρευνά μας μπορούν να ταξινομηθούν σε έξι βασικές κατηγορίες:

6.1. Φωτογραφίες εργασίας

Πρόκειται για απεικονίσεις που έχουν ληφθεί κατά την ώρα της εργασίας, κάτω από ποικίλες συνθήκες, όπως αυτή των μαστόρων από την Πυρσόγιαννη. Αν και δεν είναι πολλές, είναι από τις πιο ενδιαφέρουσες. Συνήθως η εργασία παρουσιάζεται ωραιοποιημένη, ο φωτογραφικός «ρεαλισμός» αναιρείται και προβάλλονται τεχνητές συνθήκες εργασίας. Μπορούμε να τις κατατάξουμε σε τρεις υποκατηγορίες:

- α) σ' αυτές που έχουν ληφθεί κατά παραγγελία του εργοδότη (εργολάβου)
- β) σ' αυτές που έχουν ληφθεί κατά παραγγελία του ιδιοκτήτη κάποιας οικοδομής
- γ) σ' αυτές που οφείλονται σε πρωτοβουλία των ίδιων των υποκειμένων.

Στην πρώτη περίπτωση στόχος είναι η αυτοπαρουσίαση όχι του εικονιζόμενου αλλά του εργοδότη και των συνθηκών εργασίας που παρέχει στο πλαίσιο μιας πατερναλιστικής αντίληψης. Στη δεύτερη προέχει να αποτυπωθεί το έργο (ανεγειρόμενη οικοδομή) και στην τρίτη επιλέγουν τον τρόπο αυτοπαρουσίασής τους οι ίδιοι οι εικονιζόμενοι.

Συχνά οι λήψεις πραγματοποιούνται κατά την ώρα της εργασίας, η οποία όμως διακόπτεται για τις ανάγκες της φωτογράφισης. Οι μαστόροι εικονίζονται με τα σύνεργα της δουλειάς ή με υλικά της οικοδομής. Σε φωτογραφία μαστόρων από την Πυρσόγιαννη που εργάζονταν στη Βοστίνα Πωγωνίου, δύο απ' αυτούς εικονίζονται κατά τη διαδικασία λάξευσης γωνιολίθων (εικ. 7, σελ. 398). Στη δεύτερη σειρά ποζάρουν δυο ακόμη άτομα φανερώνοντας και τις συνθήκες αναπαράστασης κάτω από τις οποίες έγινε η λήψη (Μάργαρης 2007: 48). Σε φωτογραφία από το Κάντσικο (Χρυσοπηγή), μαζί με τους μαστόρους εικονίζεται και μια γυναίκα πάνω σε σκαλωσιά (εικ. 8, σελ. 398 - Μάργαρης 2007: 30). Σε άλλη φωτογραφία μαστόρων από το Κάντσικο που εργάζονταν στη Φλώρινα το 1962 (εικ. 9, σελ. 399) προβάλλεται η εργασία σε αναπαραστατική μορφή που δεν απέχει από τις πραγματικές συνθήκες, αφού οι άνθρωποι ποζάρουν πάνω στο χτίρι κατά την ώρα της δουλειάς (*Μαστοροχώρια* 2005: 65). Στην Κρήτη, σε φωτογραφία από το Καταλαγάρι Ηρακλείου, εικονίζονται πετροκόποι (λατόμοι) σε ώρα εργασίας (εικ. 10, σελ. 399 - Ελ. Δουνδουλάκη, *Το Καταλαγάρι στον ιστό του χρόνου*, 2005: 116).

Οι πραγματικές συνθήκες δουλειάς, η δύσκολη ζωή και περισσότερο η ταλαιπωρία του μετανάστη δεν αποδίδονται συνήθως στη φωτογραφία. Η πραγματική εικόνα καλύπτεται

από μια πλασματική επίστρωση, μέσα από την οποία προβάλλει ο ευγενής χαρακτήρας της εργασίας, ιδιαιτέρως στις περιπτώσεις που η λήψη γίνεται με πρωτοβουλία του εργοδότη (Samuel 1994: 324).

Σε φωτογραφία θεμελίωσης ναού στην Αφρική από Καρπαθίους (εικ. 11, σελ. 400 - Γεωργιτσογιάννη 2003: 234) η εργασία δηλώνεται με το οικοδομικό νήμα που ορίζει τον οικοδομήσιμο χώρο και με τις πέτρες των θεμελίων. Το πλήθος του κόσμου δηλώνει την τελετή, ενώ η στάση και η θέση των τεχνιτών σηματοδοτούν κοινωνική διαφοροποίηση.

Σε φωτογραφίες του 1963 και 1965 από τη Χώσεψη (Κυψέλη) Άρτας οι λήψεις γίνονται σε πραγματικές συνθήκες εργασίας, ακόμη και κατά τη διάρκεια του κολατσιού (εικ. 12, 13, σελ. 400-401 -<http://www.hosepsi.net/html/remember.aspx>).

Σε άλλη φωτογραφία μέλη μιας ομάδας μαστόρων από το Κάντσικο εικονίζονται σε «πάρεργα». Πρόκειται για την πάγια τακτική να πηγαίνουν σε ποταμούς να πλένουν τα ρούχα τους και να διατηρούν κάποιες στοιχειώδεις συνθήκες υγιεινής (εικ. 14, σελ. 401 – Μάργαρη 2007: 43). Η εικόνα αφηγείται μιαν ιστορία καθημερινής ζωής των μεταναστευτικών ομάδων χωρίς καμιά άλλη φόρτιση. Τα αντικείμενα αλλά και η ίδια η εργασία δημιουργούν συνθήκες συναισθηματικής φόρτισης στους μαστόρους που ζητήσαμε να τη σχολιάσουν, παρά το γεγονός ότι δεν γνώριζαν τα εικονιζόμενα πρόσωπα.

Στις φωτογραφίες που έχουν ληφθεί με πρωτοβουλία (συνήθως και έξοδα) του ιδιοκτήτη, η φωτογραφία προορίζεται να αποτελέσει «τεκμήριο» από μια σημαντική οικογενειακή στιγμή, όπως είναι η περίοδος ανέγερσης της κατοικίας. Σ' αυτές ο ιδιοκτήτης ποζάρει μαζί με τους μαστόρους, αλλά διαφοροποιείται απ' αυτούς είτε λόγω της θέσης που κατέχει στη φωτογραφία, είτε λόγω της διαφορετικής ενδυμασίας του.

Σε φωτογραφία του 1914 εικονίζονται μαστόροι από τη Βούρμπιανη Ηπείρου κατά τη διάρκεια ανέγερσης οικοδομής στη Λίμνη Ευβοίας. Στη γωνία κάτω δεξιά ποζάρει ο πιθανός ιδιοκτήτης της οικοδομής (δεν φαίνεται να είναι κατοικία) μαζί με άλλο πρόσωπο, μάλλον του περιβάλλοντός του (εικ. 15, σελ. 402 – *Μαστοροχώρια*: 64).

Μια ομάδα μαστόρων από τον οικισμό Ζέρμα Ηπείρου ποζάρει σε φωτογραφία του 1929 στον Άγιο Ανδρέα Αιτωλοακαρνανίας. Και εδώ δεν είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς τον πιθανό ιδιοκτήτη (αριστερά με καπέλο, αυτός που κρατά από το χέρι ένα μικρό παιδί). Εδώ το «μπολούκι» εικονίζεται σε πλήρη σύνθεση, μαζί με τα μαστορόπουλα (εικ. 16, σελ. 402 – *Μαστοροχώρια*: 64).

6.2. Φωτογραφίες ελεύθερου χρόνου

Σε γιορτές, διασκεδάσεις, ακόμη και σε εστιατόρια, καφενεία, μπαρ ή άλλους χώρους ελεύθερου χρόνου. Σ' αυτές συχνά υιοθετούνται ενδυματολογικές συνήθειες από τις χώρες προορισμού. Σε φωτογραφία του 1936 Κονιτσιώτες μαστόροι ποζάρουν κατά την ημέρα του Πάσχα στην Περσία όπου βρίσκονταν (εικ. 17, σελ. 403). Τίποτα, όμως, δεν θυμίζει τα στερεότυπα της ελληνικής Λαμπρής (οβελίας, κόκκινα αυγά κ.λπ.). Το μήνυμα περνά μέσα από τους ενδυματολογικούς κώδικες και την παρέα. Το περιβάλλον κρύβεται με μια κουβέρτα, σύμφωνα με τις συνήθειες της εποχής. Σε φωτογραφία Καρπαθίων από την Αιθιοπία εικονίζεται ομάδα επτά εφίππων (ανάμεσά τους και μια γυναίκα) με τη σημείωση «εβγήκαμε τις Απόκριες». Τίποτα δεν παραπέμπει σε αποκριάτικο εορτασμό. Προβάλλεται ένας έντονος εκδυτικισμός ως στοιχείο διαφοροποίησης από τους Αιθίοπες, οι οποίοι απουσιάζουν από τη φωτογραφία (εικ. 18, σελ. 403 - Γεωργιτσογιάννη 2003: 236).

6.3. Φωτογραφίες του κοινωνικού περιβάλλοντος

Οι μαστόροι φωτογραφίζονται σε στούντιο ή έξω απ' αυτό, ως μέλη μιας ομάδας που μπορεί να είναι το συγκεκριμένο «μπουλουόκι» (η συνεργατική ομάδα των οικοδόμων), κάποιο συγγενικό ή φιλικό περιβάλλον όπως συνέβαινε συνήθως με μετανάστες σε άλλες χώρες, η παροικία των Ελλήνων μεταναστών, τα μέλη μιας ενορίας κλπ. Το άτομο ορίζει τις ποικίλες συλλογικότητες μέσα στις οποίες εντάσσεται με αιτούμενο να γνωστοποιήσει τις επιλογές του στους άλλους και να διασώσει μορφές της υποκειμενικότητάς του στο χρόνο. Οι μετανάστες από τα μαστοροχώρια του Αποκόρωνας μας έχουν αφήσει μερικές ενδιαφέρουσες φωτογραφίες από την Αμερική όπου μετανάστευαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (εικ. 19, σελ. 404 - Βορεινάκης 2000: 38). Κατά την εποχή αυτή όλοι (ή σχεδόν όλοι) οι κάτοικοι της κρητικής υπαίθρου φορούσαν τις γνωστές βράκες (την τοπική κρητική ενδυμασία). Οι μετανάστες φροντίζουν να δηλώσουν το νέο τους στάτους με ενδυματολογική ομοιομορφία (δυτικού τύπου), σε τυποποιημένες στάσεις μέσα στο φωτογραφικό στούντιο.

6.4. Φωτογραφίες του φυσικού περιβάλλοντος

Αφορούν κυρίως σε μετανάστες. Επιλέγονται τοπία που διαφορετικά από το φυσικό περιβάλλον του τόπου προέλευσης. Τα δείγματα που έχουμε στη διάθεσή μας δεν είναι πολλά. Χαρακτηριστική η εικόνα μαστόρων από την Καστάνιανη Ηπείρου που ποζάρουν σε δενδρόφυτο τοπίο στο Κάνσας (εικ. 20, σελ. 404 - Μαστοροχώρια 2005: 65).

6.5. Πορτραίτα και φωτογραφίες δήλωσης της νέας κουλτούρας

Το άτομο αυτοπροσδιορίζεται επιλέγοντας τον τρόπο παρουσίασής του. Οι εικόνες μεταδίδουν όχι αυτό που ήταν αλλά αυτό που ήθελε να είναι. Η νέα κουλτούρα δηλώνεται με την ενδυμασία ή με πόζες μπροστά σε επιθυμητά αντικείμενα (αυτοκίνητα, κτήρια κ.α.). Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες είναι οι φωτογραφίες που δημοσίευσε, μαζί με βιογραφικά σημειώματα, ο Μπ. Μαλαφούρης (1948). Είναι κυρίως οι μετανάστες πρώτης γενιάς που είχαν καταφέρει να δημιουργήσουν περιουσίες στις ΗΠΑ και φωτογραφίζονται προκειμένου να συγκροτήσουν ένα ιδιότυπο «πάνθεο» επιτυχημένων στην καινούργια πατρίδα. Τα πορτραίτα είναι τυπικά, εικονίζονται με γραβάτες και καπέλα και έχουν φωτογραφηθεί από επαγγελματίες, σύμφωνα με τις συνήθειες της εποχής.

Πολύ χαρακτηριστική είναι η φωτογραφία μαστορόπουλων από τη Στράτσιανη Ηπείρου που ποζάρουν σε στούντιο στο πρώτο τους ταξίδι στο Αγρίνιο το 1925 (εικ. 21, σελ. 405 - Μάργαρης 2007: 42). Αν και η ενδυμασία προδίδει το κοινωνικό και οικονομικό στάτους, κανένα άλλο στοιχείο δεν παραπέμπει στις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες ζωής που αποτυπώνονται εύλογα με το χαρακτηρισμό «λασποπαίδια». Στη φωτογραφία Κολωνιατών (Αλβανία) μαστόρων στο Άγιον Όρος οι μορφές αποπνέουν ηρεμία και το στήσιμο μπροστά στο φακό είναι μάλλον επαγγελματικό. Χρονολογείται στα πριν από το 1900 χρόνια. Ο ένας μαστορας (καθήμενος δεξιά) έχει απλώσει στα πόδια του τεράστιο κομπολόι ή κομποσκοίни (εικ. 22, σελ. 406 – *Μαστοροχώρια*: 36).

6.6. Φωτογραφίες δήλωσης της τοπικής ταυτότητας

Αφορούν κυρίως σε μετανάστες που εργάστηκαν σε άλλες χώρες. Συχνά φωτογραφίζονται με ελληνικές σημαίες, σε συγκεντρώσεις ομογενειακών σωματείων, δίπλα σε ναούς ή έργα που σχετίζονται με την εθνική και τη θρησκευτική τους ταυτότητα. Σε φωτογραφία από την Αιθιοπία δυο Καρπάθιοι κτίστες εικονίζονται να συμμετέχουν στη θεμελίωση εκκλησίας (εικ. 11, σελ. 400). Σε άλλη φωτογραφία από την Αντίς Αμπέμπα παριστάνεται ο εντυπωσιακός ναός του Αγίου Γεωργίου με μια ομάδα ανθρώπων να ποζάρει μπροστά στην είσοδό του. Ανάμεσά τους είναι πιθανώς ο Βασ. Λεντάκης που είχε εργαστεί στην ανέγερσή του (1902) όπως και στην ανέγερση άλλων ναών²⁹⁷ (εικ. 23, σελ. 406 - Γεωργιτσογιάννη 2003: 235).

---

²⁹⁷ Εργολάβος ήταν ο Π. Μυριαλής από τη Λίνδο της Ρόδου. Πολλοί Καρπάθιοι τεχνίτες εργάστηκαν σε ανεγέρσεις ναών στην Αφρική από την αρχή μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την Αγία Τριάδα της Αντίς Αμπέμπα (1946-1948). Ο Ν. Ποθητός από το Απέρι Καρπάθου «ανήγειρε την ελληνική εκκλησία του Ευαγγελισμού στο Χαρτούμ» (Γεωργιτσογιάννη 2003: 193).

7. Από τη λήψη μέχρι την ανάρτηση: τα διαφορετικά συμφραζόμενα

Η φωτογραφία αποτυπώνει ασύνδετες στιγμές, χωρίς λογική ακολουθία, λήψεις που έχουν γίνει σε διαφορετικούς χρόνους και διαφορετικούς τόπους. Κοιτάζοντας μια φωτογραφία διατηρούμε την αίσθηση ότι κατέχουμε το άυλο, ότι μεταμορφώνουμε το χρόνο στις στιγμές οι οποίες τον έχουν συνθέσει. Στις συλλογές πολιτιστικών συλλόγων ο προβληματισμός είναι ακόμη μεγαλύτερος. Οι αποτυπώσεις ανήκουν σε διαφορετικούς ανθρώπους, που πιθανώς έδρασαν σε διαφορετικούς χρόνους και τόπους. Επομένως η «ιστορία» που μπορούν να διηγηθούν είναι αποσπασματική και αρθρώνεται μέσα από τα αναγνωρίσιμα στοιχεία της εικόνας. Τα μέλη της κοινότητας αναγνωρίζουν πρόσωπα, πιθανώς και πράγματα. Και όταν δεν γνωρίζουν το περιβάλλον και τους οικισμούς, μπορούν να μαντεύουν ότι πρόκειται για οικοδομές που ανεγείρονται σε άγνωστους τόπους και χρόνους, αναγνωρίζοντας οικοδομικά «ιδιώματα» ή τοπικές αρχιτεκτονικές συνήθειες. Η στατική φωτογραφία αποκτά δυναμική, κωδικοποιεί νοήματα και ιδεολογίες και δομεί το «συν-ανήκειν» σε μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων, δηλαδή δομεί συλλογικές ταυτότητες.

Η φωτογραφία τεκμηριώνει μια μορφή αναπαράστασης, κάτω από μια ευρύτερη θεώρηση του όρου και στο βαθμό που ανακαλεί το παρελθόν ή βοηθά στην ανάκλησή του. Το παρόν συμπλέκεται με τη μνήμη που μεταφέρει η φωτογραφία. Το παρόν, όμως, υπάρχει πια όχι ως δυναμική οντότητα αλλά ως δημιουργήμα του παρελθόντος, ως απόηχός του. Οι φθίνουσες ή και εγκαταλελειμμένες κοινότητες των μαστόρων αντιπαραβάλλονται με τα νοήματα που μεταφέρει η φωτογραφία: «Τότε ήταν αλλιώς...» ακούσαμε πολλές φορές από ανθρώπους που ανακαλούσαν το παρελθόν είτε βλέποντας κάποια φωτογραφία είτε αφηγούμενοι την ιστορία τους. Το σήμερα ως απόηχος του χτες υπονομεύεται από την ανάγκη συντήρησης της μνήμης. Ωστόσο, οι πολιτιστικοί και αυτοδιοικητικοί φορείς επενδύουν στο χτες, ελπίζοντας ότι θα βοηθήσει στο όνειρο της τουριστικής ανάπτυξης, του μόνου τρόπου που φαίνεται να υπάρχει σήμερα για την επιβίωση των ορεινών οικισμών.

Μελετώντας διαφορετικές ομάδες και διαφορετικές περιοχές του ελληνικού χώρου αντιμετωπίζουμε την ιστορική διαδρομή μέσα από διαφορετικές συγκυρίες. Η ιστορική πορεία που ακολούθησε κάθε περιοχή είναι εντελώς διαφορετική και καλύπτει συνολικά την περίοδο 1828–1948, δηλαδή μια περίοδο 120 ετών που μεσολαβεί από την ελληνική ανεξαρτησία (τα μαστοροχώρια της Πελοποννήσου αποτελούν από το 1828 τμήμα της ελληνικής επικράτειας) μέχρι την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου το 1948 (με τους

Καρπαθίους μαστόρους). Το παράδειγμα γίνεται πιο κατανοητό αν σκεφτούμε ότι οι φημισμένοι λατόμοι της Καρπάθου δεν μπορούσαν να εργαστούν στην Αθήνα, κυρίως στην Πεντέλη, επειδή τα Δωδεκάνησα αποτελούσαν τμήμα της ιταλικής επικράτειας και εφεύρισκαν διάφορους τρόπους κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1920–1940) για να μεταβαίνουν λαθραία στις ελληνικές περιοχές.

Η έξοδος από τα μαστοροχώρια και τα νησιά με εξειδίκευση στην πέτρα συντελείται σταδιακά από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η εγκατάσταση στα αστικά κέντρα και στις περιοχές υποδοχής μεταναστών (αρχικά στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και σε χώρες όπου υπήρχε ανάγκη εξειδικευμένης εργασίας, όπως η Αίγυπτος, το Σουδάν, η Περσία κ.α.) δημιουργεί κλίμα δημογραφικής αιμορραγίας. Μαζί με τα εμβάσματα στις οικογένειες αρχίζουν να φτάνουν οι πρώτες φωτογραφίες που λειτούργησαν ως μέσα μεταφοράς μηνυμάτων. Η «ιστορία» που διηγείται αυτοτελώς η κάθε φωτογραφία είναι δομημένη με τέτοιο τρόπο ώστε να δηλώνει το στάτους του εικονιζόμενου στη νέα πατρίδα. Και οι «αναγνώστες» αυτής της ιστορίας ήταν πολλοί, ξεκινώντας από το οικογενειακό περιβάλλον και φτάνοντας στο συγγενικό, το φιλικό, στην κοινότητα, όπως αναγνώστης της ίδιας ιστορίας ήταν, σε τελική ανάλυση, και ο ίδιος...

Οι φωτογραφίες αυτές ανήκουν και στις έξι κατηγορίες τις οποίες αναφέραμε παραπάνω. Τα έργα που χτίζονταν στις χώρες προορισμού ήταν μεγαλύτερα, κομψότερα και επιβλητικότερα. Τα συνεργεία πολυπληθέστερα και η αποτύπωση των συνθηκών εργασίας στη φωτογραφία αποδομούσε την παγιωμένη εικόνα για τον χτίστη που ταλαιπωρείται σε πολυήμερες οδοιπορίες και διαμονή σε ακατάλληλους χώρους ή στο ύπαιθρο (εικ. 24, σελ. 406 - Πυρσογιαννίτες μαστόροι κατασκευάζουν σιδηροδρομική γέφυρα στην Περσία). Συνήθως οι μετανάστες ντύνονται διαφορετικά υιοθετώντας έναν άλλο τρόπο ζωής. Καπέλα και γραβάτες, σιδερωμένα κοστούμια αποτελούν ρεαλιστικές μαρτυρίες - αποδείξεις ενός πλασματικού οικονομικού και κοινωνικού στάτους (εικ. 25, σελ. 407 - Δυτικομακεδόνες μαστόροι στην Καρδίτσα το 1935, *Μαστοροχώρια*: 37). Όλα αυτά δεν αποτελούν απλά τμήματα μιας απόμακρης ιστορίας αλλά συνδετήριο κρίκο ανάμεσα στο σύγχρονο κόσμο και τον παλιό.

8. Στην «κοινωνία των δικτύων»

Η ανάρτηση φωτογραφιών στο διαδίκτυο αποτελεί έναν καινούργιο τρόπο επικοινωνίας, μια διαφορετική αντίληψη του χώρου, που πραγματώνεται μέσω της μηχανής. Τα συμβατικά όρια επεκτείνονται πλέον σε ένα αχανές περιβάλλον με το οποίο

επικοινωνεί κανείς διαμορφώνοντας νέους όρους βασισμένους σε ασύλληπτες διαστάσεις και σε φανταστικά δίκτυα τα οποία δεν είναι σταθερά αλλά διαρκώς μεταβαλλόμενα. Σύμφωνα με τον M. Castells, που μίλησε για δομικό μετασχηματισμό της κοινωνίας με διαφορετικούς όρους απ' αυτούς που χαρακτήρισαν τη βιομηχανική εποχή, βρισκόμαστε πλέον σε μια «κοινωνία δικτύων» και βιώνουμε μια νέα «γεωγραφία». Η νέα οπτική επηρεάζει τον τρόπο αντίληψης του χώρου: τον μεταβάλλει σε «χώρο ροών» (space of flows). Τα γεγονότα δεν ακολουθούν χρονική ακολουθία, εξελίσσονται ταυτόχρονα και δημιουργούν κοινούς τόπους (Castells 1989, Castells 1996). Σ' αυτούς τους «κοινούς τόπους» οι τοπικές κοινωνίες διεκδικούν «χώρο». Το φαινόμενο δεν περιορίζεται βέβαια στις φωτογραφίες μαστόρων. Έθιμα, τελετουργίες, κοινωνικές εκδηλώσεις, φωτογραφίες σχολικών τάξεων δημιουργούν έναν δικτυακό «χώρο μνήμης» με στόχο την προβολή του προς δυο βασικές κατευθύνσεις, την κοινότητα και τον αχανή χώρο του διαδικτύου. Αναφέροντας στη συνέχεια μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα δεν φιλοδοξώ να καταγράψω τους πολιτιστικούς και αυτοδιοικητικούς φορείς που προβάλλουν το «μαστορικό» παρελθόν των κοινοτήτων τους, αλλά να δώσω μια ενδεικτική εικόνα αυτής της τάσης.

Στην ιστοσελίδα του Πολιτιστικού Συλλόγου Βυθού Κοζάνης δημοσιεύονται φωτογραφίες πετρόχτιστων σπιτιών και αναγλύφων με τον τίτλο *Πέτρα είχαμε, πέτρα δουλεύαμε*.²⁹⁸ Στην ίδια ιστοσελίδα δημοσιεύεται φωτογραφία πέντε μαστόρων (σε πόζα) χωρίς επεξηγήσεις. Στην ιστοσελίδα της Οξυάς (Σέλτση) Ιωαννίνων δημοσιεύεται φωτογραφία κτηρίου σημερινού μουσείου στο Χαρτούμ του Σουδάν, έργο Πυρσογιαννιτών και Σελτσιοτών μαστόρων χτισμένο το 1904.²⁹⁹ Στο Πληκάτι Ηπείρου ο Πολιτιστικός Σύλλογος αναφέρεται στις επιδόσεις των μαστόρων, στις μεταναστεύσεις, στα έργα τους και δημοσιεύει σχετικές φωτογραφίες (εικ. 26, σελ. 407).³⁰⁰ Το ίδιο συμβαίνει και με το Κάντζικο (Δροσοπηγή Ιωαννίνων).³⁰¹ Ενδιαφέρουσες είναι οι φωτογραφίες που συμπληρώνουν τη σελίδα της Κυψέλης Άρτας (Χώσση), όπου χρησιμοποιείται κατά κόρον παλιό φωτογραφικό υλικό. Σε μια φωτογραφία εικονίζεται μεταφορά πέτρας από ομάδα κατοίκων (εικ. 27, σελ. 408). Σε άλλη προβάλλεται η κοινοτική οργάνωση και η προσφορά εργασίας: εικονίζεται διάνοιξη δρόμου με τη συμμετοχή ανδρών και γυναικών (εικ. 28, σελ. 408).³⁰²

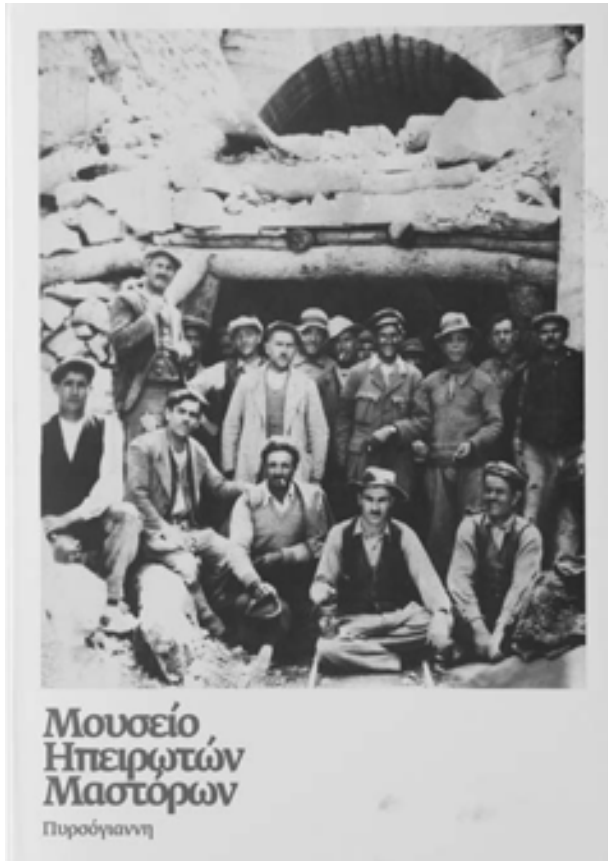
²⁹⁸ http://www.vithos-voiou.org.gr/index.php?option=com_easygallery&act=categories&cid=24&Itemid=44

²⁹⁹ http://www.oxya.gr/05_03_afieromata_03.htm και http://www.oxya.gr/01_03_mastorohoria.htm.

³⁰⁰ <http://www.plikati.gr/place.htm>.

³⁰¹ <http://www.drosopigi.com/istoriko.htm>.

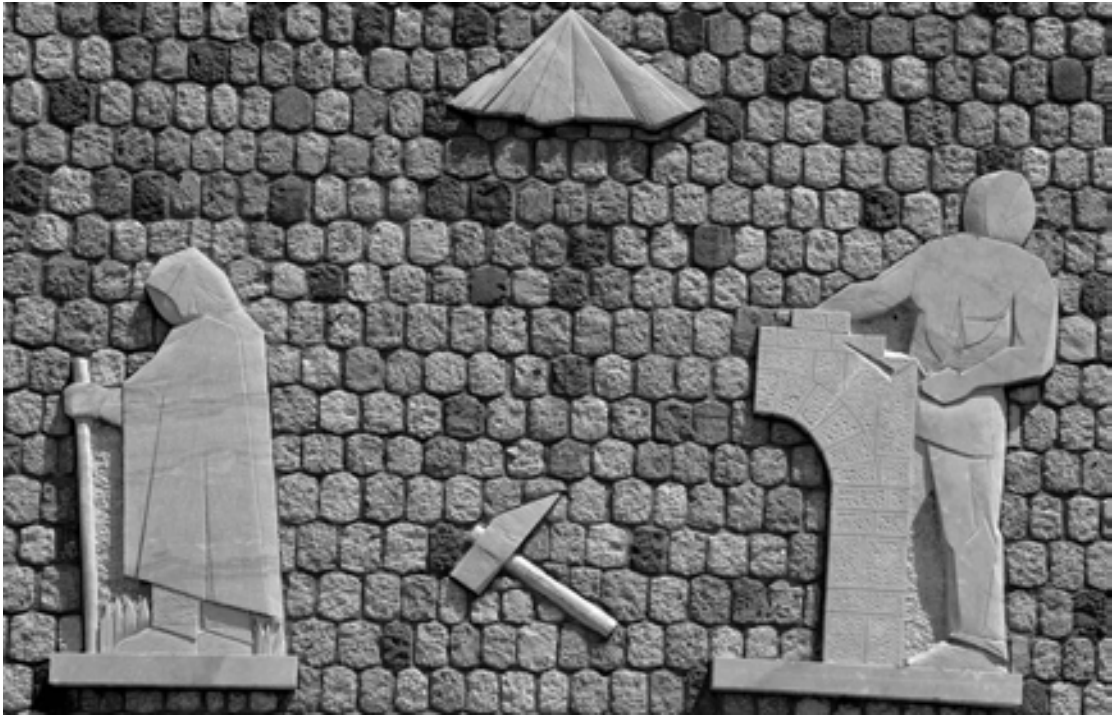
³⁰² <http://www.hosepsi.net/html/index.aspx>

1. Μουσείο Ηπειρωτών μαστόρων
(προσπέκτους)

2. Ζουπάνι (Πεντάλοφο) Κοζάνης

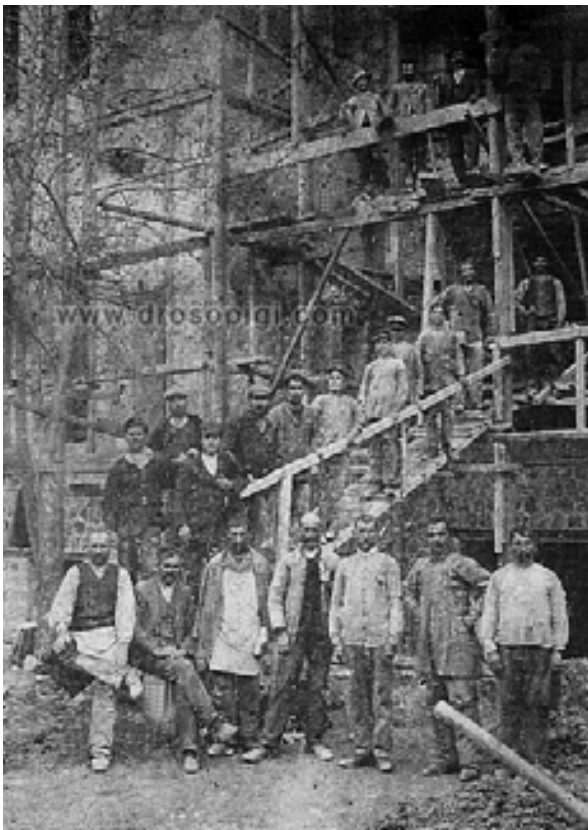
3. Πράμαντα Ιωαννίνων

4. Ελούντα Λασιθίου

5. Πυρσογιαννίτες στο Ντιτρόιτ

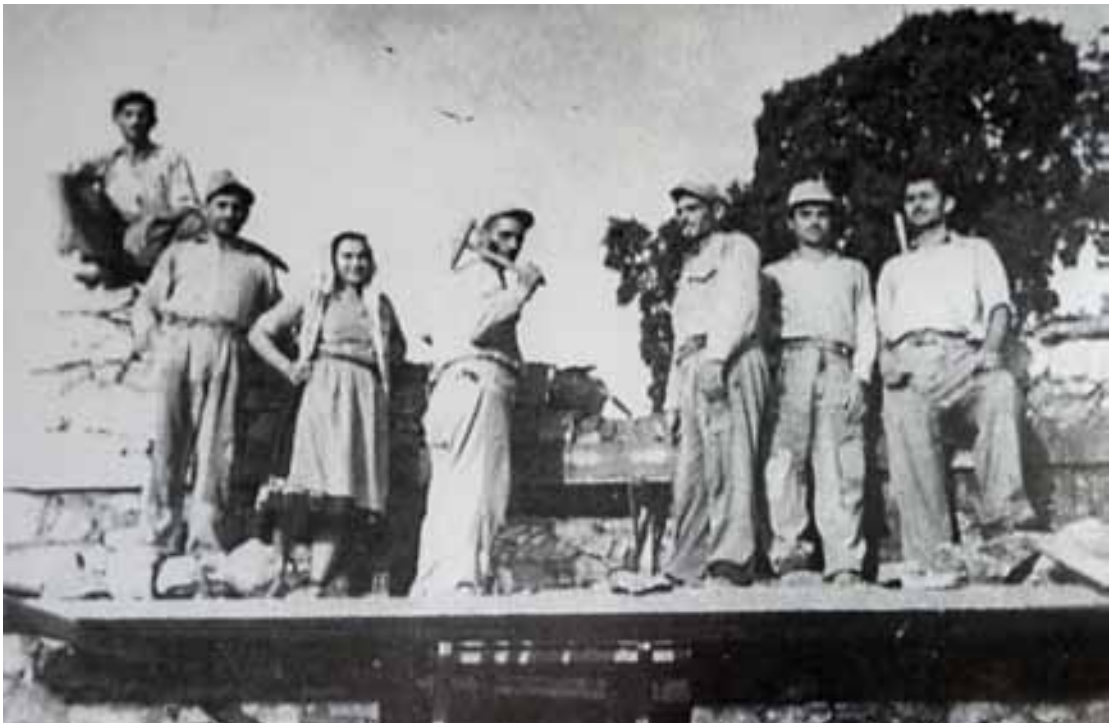

6. Νοσοκομείο «Ευαγγελισμός» με Καντζιώτες μαστόρους (1902)

7. Μαστόροι στο Πωγώνι (1932).

8. Μπουλούκι από το Κάντζικο Ιωαννίνων (1952)

9. Καντζιώτες μάστορες στη Φλώρινα (1914).

10. Πετροκόπτοι (λατόμοι) από το Καταλαγάρι Ηρακλείου (μέσα 20^ο αιώνα).

11. Καρπάθιοι μαστόροι θεμελιώνουν ναό στην Αντίς Αμπέμπα της Αιθιοπίας

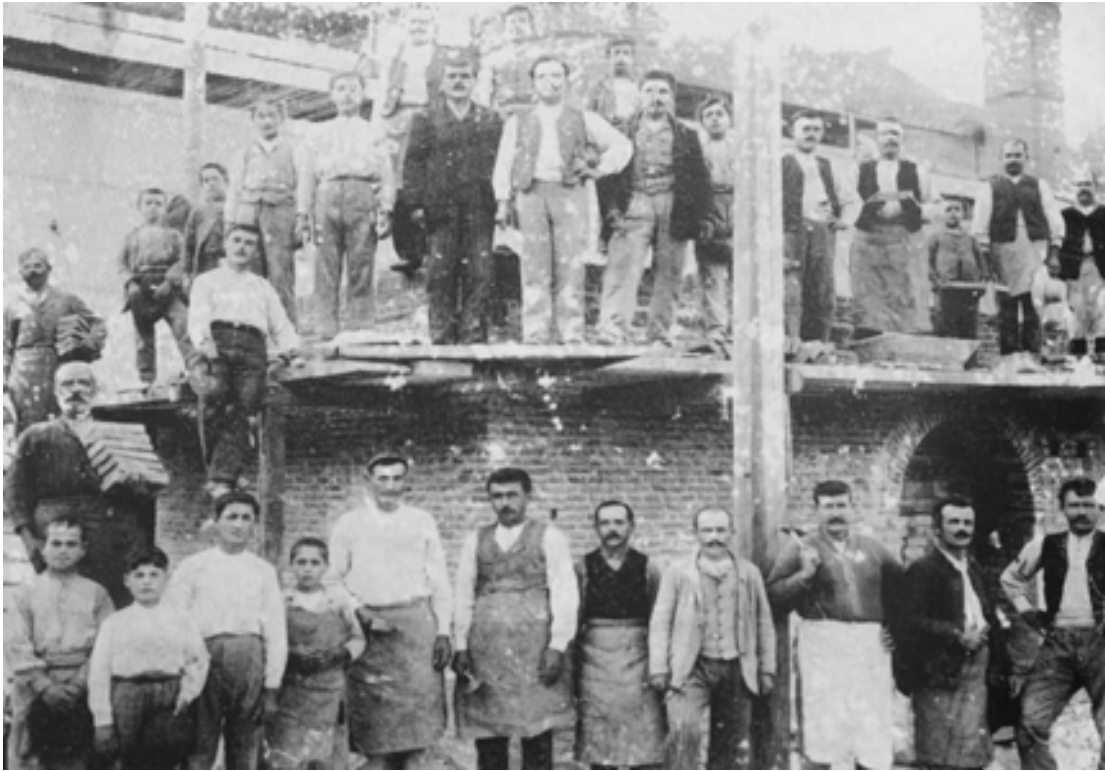
12. Μαστόροι από τη Χώσεψη Άρτας (1965)

13. Μαστόροι από τη Χώσεψη (1963)

14. Ηπειρώτες μαστόροι πλύνουν τα ρούχα τους στο ποτάμι.

15. Βουρμπιανίτες οικοδόμοι στη Λίμνη Ευβοίας (1914)

16. Ζερματινοί μαστόροι στην Αιτωλοακαρνανία (1929).

17. Μαστόροι από την περιοχή Κόνιτσας στην Περσία (Πάσχα 1935).

18. Καρπάθιοι στην Αιθιοπία κατά την ημέρα της Αποκριάς.

19. Μετανάστες από το Γαβαλοχώρι Χανίων στις Η.Π.Α.(αρχές 20^{ου} αιώνα).

20. Μαστόροι από την Καστάνιανη Ηπείρου στο Κάνσας (Η.Π.Α.)

21. Μαστορόπουλα στο Αγρίνιο (1925)

22. Μαστόροι από την Κολώνια
Αλβανίας στο Άγιον Όρος (τέλη 19^{ου} αιώνα)

23. Ναός Αγίου Γεωργίου στην Αντίς Αμπέμπα.

24. Πυρσογιαννίτες χτίζουν σιδηροδρομική γέφυρα στην Περσία (1936).

25. Μαστόροι από το Επαχώρι μαζί με Ηπειρώτες στην Καρδίτσα (1935).

26. Μαστόροι από το Πληκάτι Ηπείρου στον Αστακό Αιτωλοακαρνανίας (1932).

27. Μεταφορά πέτρας στη Χώσεψη Άρτας.

28. Η διάνοιξη του δρόμου στη Χώσεψη.

Συμπεράσματα

1. Μια γενική θεώρηση

Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται εντυπωσιακή κινητικότητα στη Βαλκανική, σε περιοχές της οποίας είχε γνωρίσει μεγάλη έκταση το φαινόμενο των μαζικών εξειδικεύσεων στα επαγγέλματα της πέτρας. Αν και κορυφαίο γεγονός αυτής της περιόδου είναι η ελληνική επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του νεοελληνικού κράτους, δεν μπορούν να παραγνωρισθούν γεγονότα που επηρέασαν την κοινωνική και οικονομική ζωή των θρησκευτικών ομάδων που συγκροτούσαν το πολύπλοκο οθωμανικό μωσαϊκό. Τα αυτοκρατορικά διατάγματα (χάτι χουμαγιούν), και κυρίως αυτό του 1856, συνδέονται με τις προσπάθειες εκσυγχρονισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (π.χ. παροχή θρησκευτικών ελευθεριών). Κάτω από αυτές τις συνθήκες παρατηρείται έξαρση της οικοδομής. Δημόσια και ιδιωτικά έργα, κτήρια, γεφύρια, κρήνες, πλακόστρωτοι δρόμοι, ναοί δημιουργούν εντυπωσιακό σκηνικό σε πολλές περιοχές της Βαλκανικής. Και μπορεί να αποτελεί κορυφαίο παράδειγμα η Αθήνα, που ως πρωτεύουσα της Ελλάδας γνωρίζει πρωτοφανή άνθηση της οικοδομικής δραστηριότητας, ωστόσο, και σε μικρότερα αστικά κέντρα αλλά και στην ύπαιθρο η ζήτηση μαστόρων δεν είναι αμελητέα. Κοντά σε όλα αυτά, η βιομηχανική ανάπτυξη που άρχισε να παρακολουθεί τις διεθνείς οικονομικές εξελίξεις είχε ανάγκη από κτηριακές υποδομές.

Στην Ελλάδα η μαζική οικοδόμηση σχολείων κατά τη δεκαετία του 1890 αποτέλεσε ένα ακόμη παράγοντα ζήτησης ειδικευμένων εργατικών χεριών και σηματοδότησε το πέρασμα από το θεσμό του «πρωτομάστορα» στον εμπειροτέχνη εργολάβο που συνάπτει συμφωνίες με τις κοινότητες και με το ίδιο το κράτος. Ο 19^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από κορύφωση των εξειδικεύσεων στα επαγγέλματα της πέτρας.

Η έλευση του 20^{ου} αιώνα συμπίπτει με την έξαρση του μεταναστευτικού φαινομένου. Οι τεχνίτες της οικοδομής βρίσκουν ευκαιρίες απασχόλησης σε πολύ απομακρυσμένες περιοχές, όπως η Αίγυπτος και το Σουδάν, ακόμη και η Αμερική. Το φαινόμενο αυτό θα ενταθεί κατά τις επόμενες δεκαετίες και θα προκύψουν νέοι προορισμοί, όπως η Περσία.

1.1. Η κοινότητα στην εποχή του διαδικτύου

Μελετώντας αρχικά τις «κοινότητες» των μαστόρων στους οικισμούς στους οποίους διατηρείται ακόμη ο απόηχος των μαζικών εξειδικεύσεων διαπιστώνει κανείς ότι ακόμη και η έννοια της κοινότητας αποτελεί ζητούμενο. Σε μια έρευνα πεδίου, το ίδιο το «πεδίο» γίνεται ασαφές λόγω της διάστασης ανάμεσα στο χώρο κατοικίας και στο χώρο δουλειάς, τις ετήσιες περιοδικές αποδημίες και την αναζήτηση τέχνηργων έξω από τα

όρια των οικισμών. Η μορφή της διασπαρμένης κοινότητας επανέρχεται σήμερα με άλλους όρους. Η κοινότητα υπάρχει σε μια υπερ-τοπική διάσταση. Τα παλιά μαστοροχώρια, χτισμένα σε ορεινές περιοχές, φθίνουν διαρκώς. Η αίσθηση της «κοινότητας» πραγματώνεται μέσα από τοπικούς συλλόγους, με κεντρικό άξονα δράσης την κοινή καταγωγή των μελών τους αλλά και με δράσεις στο γεωγραφικό χώρο της ίδιας της κοινότητας. Μουσεία πέτρας, αγάλματα, εκδηλώσεις, εκδόσεις και ιστοσελίδες στο διαδίκτυο αποσκοπούν στη διατήρηση της έννοιας της κοινότητας και στην προβολή της μαστορικής ταυτότητας.

Η αναζήτηση των ιστορικών συγκυριών και των κοινωνικών διεργασιών που διαμόρφωσαν νέα τοπία στο χώρο της οικοδομής περνά μέσα από τους τρόπους συγκρότησης ταυτοτήτων αλλά και μέσα από τη στοιχειοθέτηση της «διάκρισης»: η «επιστροφή» στην πέτρα μετά την απώλεια του δομικού–στατικού χαρακτήρα της επιβάλλει την αναζήτηση των κοινωνικών συμφραζομένων και των αισθητικών τάσεων. Η εθνογραφική έρευνα στα ελληνικά μαστοροχώρια οδηγεί σε μια καλύτερη κατανόηση όχι μόνο των τεχνικών και των εργαλείων αλλά και των συμβολικών συστημάτων.

1.2. Η μεταστροφή των όρων

Ως δομικό υλικό η πέτρα δεν σταμάτησε να χρησιμοποιείται ποτέ, ακόμη και μετά την σχεδόν καθολική χρήση βιομηχανικών υλικών όπως είναι το τσιμέντο. Ωστόσο και αυτό το υλικό παραπέμπει στην πέτρα, όχι μόνον επειδή την υποκαθιστά αλλά και επειδή η παραγωγή του στηρίζεται σε πετρώματα. Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα το νέο αυτό υλικό άρχισε να χρησιμοποιείται όλο και συχνότερα για να επικρατήσει πλήρως κατά το δεύτερο τέταρτο του ίδιου αιώνα (1925-1950).³⁰³

Κατά το τελευταίο τέταρτο του ίδιου αιώνα, και με την κλιμακούμενη επικράτηση του φαινομένου του «φολκλωρισμού» (Μερακλής 1989: 109-125), η πέτρα άρχισε να επανέρχεται στον ελληνικό αγροτικό και αστικό χώρο με διαφορετικά συμφραζόμενα τα οποία αναλύθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης. Οι αλλαγές που παρατηρήθηκαν στην οικοδομική τεχνολογία σηματοδότησαν τη μετατόπιση της πέτρας από το χρηστικό στο συμβολικό πεδίο, μαζί με την υποβάθμιση του στατικού της ρόλου. Η πέτρα ως υλικό δόμησης είχε αρχίσει να διαγράφει ήδη ένα μακρύ ταξίδι· να εκφράζει το

---

³⁰³ Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, τα τελευταία μπουλούκια μαστόρων της πέτρας εργάστηκαν στα μέσα της δεκαετίας του 1950. Αλλά η οικοδομική τεχνολογία είχε ήδη αλλάξει. Τα ξύλινα «χατίλια» είχαν αντικατασταθεί από περιμετρικούς τσιμεντοδοκούς και το συνδετικό κονίαμα δεν ήταν πλέον η λάσπη (χώμα), ούτε τα γνωστά από το παρελθόν ασβεστοκονιάματα. Είχε επικρατήσει η χρήση τσιμέντου για τη σύνδεση των δομικών στοιχείων μεταξύ τους, συνήθως σε ανάμιξη με ασβέστη.

κοινωνικό, πολιτισμικό και οικονομικό στάτους. Το θεωρητικό πλαίσιο του Bourdieu και οι συμβολικοί κώδικες αναγνώρισης μεταξύ των ατόμων μπορούν να περιγράψουν αυτή την τάση: το γούστο «ενώνει όσους είναι προϊόντα παρόμοιων συνθηκών, αλλά διακρίνοντάς τους από όλους τους άλλους» (Bourdieu 2002: 99). Σε πολλές περιπτώσεις η οικοδόμηση κατοικιών, καταστημάτων και επαγγελματικών χώρων (κυρίως ξενοδοχειακών μονάδων) αποτελεί πεδίο προβολής νοημάτων. Από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα το σκηνικό αυτό γίνεται όλο και πιο εμφανές με την κυκλοφορία νέων υλικών, όπως «φλούδα πέτρας» και πλαστικές απομιμήσεις πέτρας.

Οι νέοι όροι χρήσης της πέτρας έχουν συντελέσει στην απώλεια τεχνικών και εμπειριών. Το χτίσιμο απαιτούσε πάντα ιδιαίτερες στατικές γνώσεις και αισθητικές εμπειρίες. Σήμερα επαναπροσδιορίζεται ο στατικός ρόλος λόγω της σύνδεσης με κονιάματα. Το γεγονός αυτό αποτελεί σημείο προβληματισμού όλων των παλιών μαστόρων αλλά και των ειδικών επιστημόνων. Είναι χαρακτηριστική η προσέγγιση του καθηγητή Αρχιτεκτονικής στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τάση Παπαϊωάννου, που δημοσιεύτηκε στην εφημ. *Ελευθεροτυπία*, φ. της 25/5/2009:

«Δεν βρίσκεις πια συχνά τεχνίτες που να ξέρουν να χτίζουν με πέτρα, να κατέχουν τα μυστικά της, το πώς θα ακουμπήσει η μία πάνω στην άλλη και να «δέσει» με τη διπλανή της, ώστε να μεταφέρονται με ασφάλεια τα φορτία της κατασκευής στο έδαφος. Είναι σαν να λείπει εκείνος ο ελάχιστος χρόνος που χρειάζεται το έμπειρο μάτι του μάστορα να ξεχωρίσει ανάμεσα στο σωρό το κατάλληλο σχήμα της πέτρας που θα συνταιριαστεί αρμονικά με τις άλλες και θα ολοκληρώσει την πλέξη. Θα φροντίσει επίσης η επάνω επιφάνειά της να παρουσιάζει μια ελαφριά κλίση προς τα έξω, έτσι ώστε μαζί με το σωστό αρμολόγημα να μην επιτρέψει τη διείσδυση των νερών της βροχής και της υγρασίας στο εσωτερικό μέρος. Προσέξτε πώς ζυγίζει ένα έμπειρος χτίστης στα χέρια του την πέτρα, λες και θέλει να μετρήσει -μέσω του βάρους της- την κρυμμένη της δύναμη, να νιώσει τη μορφή της, να αποκωδικοποιήσει τα μυστικά της, ώστε να την τοποθετήσει όσο το δυνατόν πιο σωστά. Κοιτάζτε πώς τη χτυπάει παράλληλα με τα «νερά» της σπάζοντάς την σε δύο κομμάτια, γνωρίζοντας πού βρίσκονται τα αδύνατα σημεία της. Οι κινήσεις του αργές, σίγουρες, επαναλαμβανόμενες, υπακούοντας σ' έναν αρχέγονο ρυθμό που έρχεται από πολύ βαθιά μέσα στο παρελθόν. Η βιασύνη που χαρακτηρίζει την εποχή μας δεν χωράει στον τρόπο που ο μάστορας χτίζει την πέτρα».

2. Συνοψίζοντας απόψεις μαστόρων

Και η πέτρα θέλει το χάδι της...

Χτίστης από τα Τζουμέρκα

Επισκέφτηκα πολλά σύγχρονα συνεργεία με τη συνοδεία παλιών μαστόρων προσπαθώντας να κατανοήσω αφενός τις διαφορές ανάμεσα σε διαφορετικές γενιές τεχνιτών και αφετέρου τον βαθμό αποδοχής των νεότερων από τους παλαιότερους. Τα σύγχρονα συνεργεία, που αποτελούνται κυρίως από αλλοδαπούς μαστόρους και ντόπιους εργολάβους, δεν είναι πάντα αποδεκτά: οι συνταξιούχοι μαστόροι εκφράζουν σοβαρές αντιρρήσεις, κατηγορώντας το τσιμέντο ότι «τους έκανε όλους μαστόρους». Σε μια περίπτωση, μάλιστα, (Τζουμέρκα) απόμαχος οικοδόμος απαίτησε να διώξουν από το χωριό συνεργείο που είχε αναλάβει εργολαβικά να εκτελέσει κάποιο δημόσιο έργο (διαμόρφωση πλατείας).

Οι επί μέρους παρατηρήσεις τους συγκροτούν ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο που μπορεί να αποτελέσει σύνοψη των διαφοροποιήσεων οι οποίες επήλθαν στον τομέα της οικοδομής μετά την καθολική εφαρμογή των νέων τρόπων δόμησης (τσιμέντο, τούβλα) και τη σποραδική επάνοδο στην πέτρα.

2.1. Το υλικό

«Οι σημερινοί μαστόροι δεν γνωρίζουν την πέτρα. Δεν ξέρουν από πού θα την πιάσουν, πώς θα την πιάσουν, πώς θα τη σπάσουν, δεν ξέρουν τα νερά της, δεν ξέρουν αν είναι καλή για το χτίσιμο» (Πυρσόγιαννη).

«Δεν ξέρουν να μιλούν με την πέτρα, όπως οι παλιοί. Στα χρόνια μου έβλεπες από μακριά την πέτρα και ήξερες μου κάνει, δε μου κάνει» (Ρούματα Χανίων).

«Η πέτρα έχει νερά. Όπως βλέπεις ένα ξύλο και ξέρεις πώς θα το σκίσεις, έτσι είναι και η πέτρα. Αν τη χτυπήσεις ανάποδα, σε λάθος μεριά, ή δεν θα καταφέρεις τίποτα ή θα καταφέρεις να την καταστρέψεις, να τη χαλάσεις» (Λαγκάδια Αρκαδίας).

«Ακόμη και η σχιστόπλακα θέλει μαστοριά. Αν δεν ξέρεις να τη βαρέσεις θα σπάσει ανάποδα, θα χαλάσεις τη σειρά της» (Πεντάλοφος Κοζάνης).

«Ε, κι η πέτρα που 'ναι πέτρα θέλει το χάδι της. Δεν είναι να τη χτυπάς σα να κομματιάζεις βράχους στο χωράφι. Τους βλέπω και παίρνουν το σφυρί και καταχτυπούνε. Είναι μαστόροι αυτοί;» (Τζουμέρκα Ιωαννίνων).

«Δεν κάνουν όλες οι πέτρες για όλες τις δουλειές. Είναι άλλες που λιώνουν, διαλύονται, θα τις δεις στα σπίτια φαγωμένες. Ο μαστορας που βλέπει την πέτρα πρέπει να ξέρει και την αντοχή της. Οι σημερινοί; Αυτοί δεν ξέρουν τι είναι πέτρα...» (Χίος).

«Πάω να σηκώσω την πέτρα, μου λέει ο μάστορης, Λαγκαδινός ήταν και οι Λαγκαδινοί ήταν οι καλύτεροι, μου λέει, μην την ακουμπάς. Εγώ, παιδί, δεν ήξερα. Είναι και πέτρες που δεν κάνουν γιατί δεν σπάνε όμορφα, δεν βγάζουν πρόσωπο» (Ρεκούνι Αρκαδίας).

2.2. Η χρήση

«Δεν ξέρουν να χτίζουν σήμερα. Η πέτρα θέλει ταίριασμα, δεν μπορείς να βάζεις στον τοίχο ό,τι πέσει στα χέρια σου και να λες, έχω τσιμέντο θα το στερεώσω» (Γαλατινή Κοζάνης).

«Τι κάνουν σήμερα; Ο ένας χτίζει στην Ανατολή και ο άλλος στη Δύση. Οι μαστόροι πάνε ζευγάρια, όχι ξεχωριστά ο ένας από τον άλλο. Χτίζει ο ένας την έξω μεριά του τοίχου και ο άλλος τη μέσα χωρίς συνεργασία, χωρίς να ταιριάζουν τις πέτρες. Το κενό που μένει στη μέση το γεμίζουν με λάσπη. Κι άμα γίνει ένας σεισμός θα μοιράσει ο τοίχος στα δυο, σαν να τον σκίζεις» (Κάρπαθος).

«Όταν δω παναγίες θυμώνω. Παναγίες είναι οι μεγάλες πέτρες που έχουν ωραία όψη, έχουν μάκρος αλλά δεν έχουν βάθος. Επειδή κάνουν τον τοίχο να φαίνεται όμορφος τις βάζουν όπου βρουν, λες και κάνουν επένδυση. Να, κοίτα εδώ... πού πατά αυτή η πέτρα; Πώς στηρίζεται; Στέκει στον αέρα» (Αλφά Μυλοποτάμου).

«Οι σημερινοί μαστόροι δεν ξέρουν να χτίζουν. Είναι άσχετοι [...] Εμείς όπου πηγαίναμε ξέραμε τι υλικό υπήρχε, αλλού πλάκες, αλλού σκληρές πέτρες, αλλού μαλακές. Η κάθε πέτρα θέλει και την τέχνη της. Οι σημερινοί δεν έχουν ιδέα. Έχουν μάθει απ' έξω το μάθημά τους και λένε συνέχεια το ίδιο μάθημα. Αλλά το έμαθαν κακά» (Σέρβου Αρκαδίας).

«Οι πιο πολλοί χτίζουν ψεύτικους τοίχους, δεν αντέχουν. Βάζουν την πέτρα όπως τύχει. Αλλά για να κρατήσει το κτίριο πρέπει να πατά γερά η μια με την άλλη» (Πληκάτι Ηπείρου).

«Την πιο μεγάλη σημασία στο χτίρι δεν την έχουν οι μεγάλες αλλά οι μικρές, τα χαλίκια. Τίποτα δεν πάει χαμένο όταν είναι καλός ο μάστορας. Βάζει τα χαλίκια και δένει τον τοίχο του, γεμίζει τα κενά και στηρίζει τις πέτρες. Έλα να σε πάω σε σπίτι που έχτισα στα νιάτα μου, όχι με τσιμέντο, μόνο με χώμα, ασοβάντιστο είναι και προσπάθησε να βγάλεις έστω και ένα χαλικάκι, δεν μπορείς» (Κασταμονίτσα Ηρακλείου).

«Έλα να σου δείξω ένα τοίχο σε μια περίφραξη. Στην κορφή είναι πετραδάκια – πετραδάκια και λάσπη. Σε ένα χρόνο θα έχουν φύγει όλα, τα κρατά μόνο η λάσπη. Και

ένας φράχτης ακόμη θέλει τέχνη. Τον σκεπάζεις από πάνω με μεγάλες πλάκες, τον προστατεύεις. Αν χτίζαμε έτσι εμείς θα είχαμε πεινάσει» (Χριστοί Τζουμέρκων).

«Αν δεις να είναι οι μεγάλες πέτρες στη μέση του τοίχου και κάτω οι μικρές, να ξέρεις πως αυτός που χτίζει δεν είναι χτίστης» (Καρπάθιος εγκατεστημένος στη Μεσαρά Κρήτης).

«Ο ασβέστης είναι ανώτερος από το τσιμέντο, όταν ξέρεις να τον δουλέψεις. Οι παλιοί μαστόροι κάνανε με την πέτρα ένα σώμα και λέγανε πως ο ασβέστης μιλούσε στην πέτρα και της έλεγε:

Κράτιε με να σε κρατώ μέχρι εκατό χρονώ
κι ύστερα, πέτρα συ, πέτρα κι εγώ.

Θέλει να πει πως μετά τα εκατό χρόνια ο ασβέστης γίνεται σκληρός σαν την πέτρα» (Κασταμονίτσα Ηρακλείου).

2.3. Οι τεχνίτες

«Τώρα χτίζουν μόνο Αλβανοί. Αυτοί είναι αληθινοί μαστόροι, αν θέλουν να δουλέψουν δεν μπορείς να βρεις ψεγάδι στη δουλειά τους. Αλλά οι περισσότεροι δεν ξέρουν... Επειδή εδώ είναι όλοι μαστόροι δεν τολμούν να πουλήσουν παραμύθι, ήρθαν δυο-τρεις στην αρχή στα Μαστοροχώρια, δεν τους σήκωνε το κλίμα, έφυγαν» (Καστάνιανη Ηλείου).

«Οι Αλβανοί δεν ξέρουν να χτίζουν, λένε ψέματα. Τους ρωτάς πού έμαθαν την τέχνη, σου λένε στην Αλβανία. Έβαλα ένα να ταιριάσει δυο τρεις πέτρες, ξερολιθιά δηλαδή. Αν σου δείξω εσένα μισή ώρα δυο πράγματα, θα τα καταφέρεις καλύτερα» (Τζουμέρκα).

«Πώς τον καταλαβαίνεις τον μάστορα; Από τη δουλειά του... Βλέπεις ένα σπίτι και λες: είναι ωραίο, βλέπεις τις πέτρες, ξέρεις. Στα λόγια είναι πολλοί μαστόροι» (Αγία Βαρβάρα Καλαβρύτων).

3. Τα νέα οικοδομικά υλικά

Οι πέτρες που τραγουδούσαν τη μουσική, γιατί σιώπησαν;
Σ. Κυδωνιάτης (1981: 162)

Το πέρασμα από την πέτρα σε νέα οικοδομικά υλικά αποτελεί εξέλιξη που διαδόθηκε στον βαλκανικό χώρο κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, πρώτα στα αστικά κέντρα όπου η ποσότητα της διατιθέμενης πέτρας ήταν αδύνατο να παρακολουθήσει την γρήγορη ανάπτυξη της οικοδομικής δραστηριότητας. Η συσσώρευση νέων κατοίκων στις πόλεις (πρωτίστως στην Αθήνα) δημιουργούσε πιεστικά στεγαστικά προβλήματα

ήδη από τον 19^ο αιώνα. Οι πρώτοι οικοδόμοι που έφτασαν από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, Αναφιώτες και άλλοι, συνέχισαν να χτίζουν με τον τρόπο που γνώριζαν, παρά το ότι οι ίδιοι είχαν απασχοληθεί στην οικοδομή κατά την περίοδο άνθησης του αθηναϊκού νεοκλασικισμού και κατασκεύασαν τα οικοδομήματα που χαρακτήρισαν την αρχιτεκτονική φυσιογνωμία της Αθήνας.

Με το τσιμέντο τα πράγματα ήταν διαφορετικά: το κόστος της οικοδομής ήταν μικρότερο και η ταχύτητα οικοδόμησης κατά πολύ μεγαλύτερη. Φορείς της νέας τεχνολογίας γίνονται οι ίδιοι οικοδόμοι, οι χτίστες και οι μαραγκοί. Παρακολουθούν τις εξελίξεις για να αποκτήσουν δυνατότητες πρόσβασης στην αγορά εργασίας. Πολλοί απ' αυτούς που χρησιμοποίησαν το τσιμέντο όταν διαδόθηκε ευρύτερα και στον αγροτικό χώρο βρίσκονται ακόμη στη ζωή. Περιγράφοντας τα συναισθήματά τους μπροστά στις καταλυτικές εξελίξεις συμφωνούν ότι ένιωθαν δέος όταν «έμπαιναν στο τσιμέντο». Η στάση τους, όμως, δεν υπήρξε σταθερή. Σήμερα βλέπουν πως το τσιμέντο έχει κυριαρχήσει παντού «αλλά, άλλο πράμα η πέτρα. Η πέτρα έχει ψυχή, το τσιμέντο δεν έχει, έχει μόνο γρηγοράδα» (Λαγκάδια Αρκαδίας). Ωστόσο, παραδέχονται ότι το τσιμέντο ήταν αυτό που άλλαξε τη ζωή τους. «Με την πέτρα τι να βγάλεις; Τρία, τέσσερα, πέντε τετραγωνικά, όσα και να βγάλεις δεν έχει λεφτά, δεν μπορείς να κερδίσεις. Με το τσιμέντο ρίχνεις σε μια βδομάδα πλάκα διακόσα τετραγωνικά» (Πυρσόγιαννη).

Στην ύπαιθρο παρατηρείται επιλεκτική χρήση του τσιμέντου, ακόμη και μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, ανάλογα με την περιοχή. Χρησιμοποιείται μόνο για να «δέσει» τις οικοδομές, αντικαθιστώντας τη λογική της ενίσχυσης των τοίχων με ξύλο. Η δομή της αγροτικής κοινωνίας, τα συστήματα αλληλοβοήθειας και οι συνθήκες που επικρατούν στην ύπαιθρο θα διατηρήσουν για μερικές δεκαετίες την πέτρα ως βασικό και αναντικατάστατο οικοδομικό υλικό. Και πάλι, όμως, είναι δύσκολο να μιλήσουμε για γενικεύσεις και για χρονικές οριοθετήσεις. Η διάδοση των νέων υλικών θα εξαρτηθεί από το βαθμό διαθεσιμότητας των παλαιών. Στις ορεινές περιοχές, όπου υπάρχει σε αφθονία η πέτρα, ο ρυθμός είναι πολύ πιο αργός. Το χτίσιμο της κατοικίας αποτελεί απασχόληση που διέπεται από ιδιαίτερες συνήθειες και εθιμικούς κανόνες. Αλλού τη μεταφορά της πέτρας από το νταμάρι αναλαμβάνουν τα μπουλούκια των περιπλανώμενων οικοδόμων μέσα στο πλαίσιο γενικότερων συμφωνιών, αλλού αποτελεί υποχρέωση του ιδιοκτήτη και πάρεργη απασχόληση που γίνεται όταν δεν υπάρχει φόρτος αγροτικών εργασιών.

Στη διαδικασία μεταφοράς οικοδομικού υλικού ισχύει στο ακέραιο το σύστημα αλληλοβοήθειας. Το οικογενειακό και το φιλικό, αλλά και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον συμμετέχει ανάλογα με τις δυνατότητες που διαθέτει καθένας. Στα συστήματα αυτά καταγράφεται όχι μόνο η ελληνική πολυμορφία αλλά και η συνεκτικότητα που χαρακτηρίζει τις κοινωνίες της υπαίθρου. Στην Κρήτη, σε πολλές περιοχές, «μαζεύονταν όλο το χωριό μετά την εκκλησία, ο καθένας με το ζωντανό του και τις πετρόταβλες, τις λέμε και ξυλογαϊδάρες. Αυτός που ήθελε να χτίσει είχε βγάλει πέτρες στο νταμάρι. Πήγαιναν και τις φόρτωναν. Αν έκαναν δυο-τρεις στρατιές το σπίτι μπορούσε να χτιστεί».

Η πιο συγκινητική περιγραφή που άκουσα προέρχεται από τα Τζουμέρκα. Ο πληροφορητής καθόταν στην πλατεία και από τον απέναντι δρόμο περνούσε μια ηλικιωμένη γυναίκα, η μητέρα του: «Τη βλέπεις; Ούτε δέκα γαϊδούρια δεν είναι σαν κι αυτήν». Το αρχικό ξάφνιασμα (θεώρησα μάλλον ασεβή την έκφρασή του, γνωρίζοντας ότι στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές η παρομοίωση με το γαϊδούρι είναι υποτιμητική) έδωσε τη θέση του στην έκπληξη. Στον οικισμό αυτό οι γυναίκες κουβαλούσαν πάνω στα κεφάλια τους τις πέτρες με τις οποίες είχε χτιστεί το χωριό. Φράσεις όπως «εκεί που δεν πάει το γαϊδούρι πάει η γυναίκα» και «όσο δε σηκώνει το γαϊδούρι σηκώνει η γυναίκα» αποτελούν γλωσσικές -και σε μερικές περιπτώσεις παροιμιακές- αποτυπώσεις των οικοδομικών πρακτικών που ίσχυαν μέχρι τις αμέσως προηγούμενες δεκαετίες. Η μεγάλη καταφέρεια (απότομες κλίσεις, δυσκολοδιάβατα μονοπάτια) δεν επέτρεπε την κίνηση ζώων στα στενά μονοπάτια που οδηγούσαν από τα λατομεία στον οικισμό. Κάθε Κυριακή μαζεύονταν όλες οι γυναίκες και φορτώνονταν πέτρες για να τις ανεβάσουν στο χωριό. Στη συγκεκριμένη περιοχή συνηθίζεται η μεταφορά της πέτρας (και των άλλων πραγμάτων) στο κεφάλι. Ευτύχησα να καταγράψω σε ψηφιακή εικόνα μια σκηνή μεταφοράς βαρέων αντικειμένων με τον τρόπο αυτό όχι στην Ήπειρο αλλά στο Αιγαίο, στον Αυλώνα της Καρπάθου. Μια γυναίκα μετέφερε έναν παλιό χειρόμυλο για να τον προσφέρει στο λαογραφικό μουσείο. Τον μετέφερε πάνω στο κεφάλι της. Λίγο αργότερα μετέφερε ένα δεμάτι στάχια· πάλι πάνω στο κεφάλι της. Στο ίδιο νησί, στον οικισμό Σπόα, πληροφορήτρια περιγράφει το ίδιο σκηνικό: «Οι άντρες μόνο που μας φόρτωναν. Εμείς κουβαλούσαμε τις πέτρες και η πληρωμή μας ήταν να πάμε στο γλέντι».

Οι τελευταίες περιοδικές μεταναστεύσεις μαστόρων της πέτρας παρατηρούνται κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Στο Σέρβου της Αρκαδίας συνάντησα τα τελευταία μαστορόπουλα, αυτά που δεν πρόλαβαν να γίνουν μαστόροι λόγω ραγδαίας αλλαγής που

είχε αρχίσει ήδη στο χώρο της οικοδομής. Είχαν πάρει μέρος στο μαστορικό ταξίδι του 1962· αυτό ήταν και το τελευταίο και έγινε με λεωφορείο. Οι εξειδικευμένοι μαστοροί εγκαθίστανται στις πόλεις. Οι Πυρσογιαννίτες και οι άλλοι Μαστοροχωρίτες στα Γιάννενα, στο Αγρίνιο, στη Λάρισα, στη Θεσσαλονίκη, στην Αθήνα... Οι Βαρβαρίτες και οι Λαγκαδινοί στην Πάτρα, στον Πύργο, στην Καλαμάτα, στην Αθήνα και αλλού. Οι Καρπάθιοι στην Κρήτη, στην Αθήνα...

Περιγράφοντας την ανάπτυξη νέων οικισμών στο Παγγαίο η Γ. Μήτσου (1991: 121) σημειώνει ότι χτίστηκαν (γύρω στα μέσα του 20^{ου} αιώνα)

«με τη βοήθεια των μοντέρνων υλικών – μπετόν, τσιμεντόλιθοι, σιδερένια κάγκελα – [...] Τα παλιά υλικά και οι μέθοδοι χτισίματος άρχισαν να εγκαταλείπονται σαν δαπανηρά, γιατί υπήρχε ανέχεια οικονομική και η σχετική βιασύνη για την εγκατάσταση των νέων κατοίκων».

Τα πρότυπα, βέβαια, ήταν αστικά. Οι συνέπειες, επομένως, ήταν πολλαπλές. Εκτός από την αλλαγή που σημειώθηκε στον κοινωνικό χώρο, άλλαξε και η μορφή της οικοδομής. Η λαϊκή αρχιτεκτονική άρχισε να αντιμετωπίζει τις νέες προκλήσεις με εμφανή αμηχανία. Ο τρόπος ενσωμάτωσης των αστικών προτύπων περιγράφεται αναλυτικά από τον Δ. Φιλιππίδη (1974), στο άρθρο του «Τρεις τεχνίτες της Καρπάθου».

Η «λαϊκή» και η «μαστορική αρχιτεκτονική» (Φιλιππίδης 1974) διατηρείται για μερικές δεκαετίες ακόμη, μέχρι που επιβάλλεται οριστικά η λόγια. Όπως ακριβώς επιβάλλονται και τα νέα υλικά.

Ποια ήταν, όμως, η αντίδραση της λόγιας ελίτ απέναντι στα νέα υλικά; Ο νεοκλασικισμός, ως συμβολική έκφραση της κυρίαρχης ιδεολογίας, είχε συνδεθεί με την πέτρα. Ο ακαδημαϊκός Σόλων Κυδωνιάτης (1981: 25) θεωρούσε το μπετόν καταστροφή της αισθητικής:

«...η αρχιτεκτονική Αναγέννηση, τραυματισμένη ήδη στο τέλος του περασμένου αιώνα [19^{ου}] από την εισβολή του Νεομπαρόκ και του Εκλεκτικισμού, έσβησε σε λίγο ανεπιστρεπτί από την επικράτηση του νέου δομικού υλικού, του μπετόν αρμέ, νεκροθάφτη αυτού κάθε προσπάθειας αισθητικής ανατάσεως στην καινούργια Αρχιτεκτονική...»

4. Η διάδοση αστικών προτύπων

Συζητήσαμε ήδη στο πρώτο κεφάλαιο τις διαδικασίες σχηματισμού ταυτοτήτων και το ρόλο του «τόπου» ως σταθερού συστατικού τους. Οι «φυσικές κλίμακες» για τις οποίες μίλησε η Κυριακίδου–Νέστορος (1979: 48), τονίζοντας ότι αντιστοιχούν στη Μικροκλίμακα, στη Μέση και στη Μεγάλη Κλίμακα, αποτελούν διαφορετικές και μεταβαλλόμενες οριοθετήσεις του σχήματος «εμείς» και «οι άλλοι». Η δημιουργία μιας ενιαίας (εθνικής) αφηγηματικότητας προϋποθέτει την κατανόηση μιας κοινής συμβολικής γλώσσας. Μέσα από τις λόγιες και τις δημώδεις εκφράσεις του νεοκλασικισμού αντικατοπτρίζονταν τόσο οι επιλογές της επίσημης ιδεολογίας όσο και οι επιλογές της ελληνικής κοινωνίας. Άρχισε να γίνεται λόγος για «ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική», παρά τις σημαντικότερες διαφορές που παρατηρούνται από περιοχή σε περιοχή και παρά τις εμφανέστερες ομοιότητές της με την αρχιτεκτονική των άλλων βαλκανικών χωρών. Σε εποχές κατά τις οποίες η έννοια της «τοπικότητας» γίνεται ασαφής ή μεταβάλλεται (Appadurai 1991) με αποτέλεσμα την «απεδαφοποίηση» των κοινωνικών σχέσεων, μπορούμε να μιλήσουμε για μια παράλληλη «απεδαφοποίηση» και των αισθητικών τάσεων.

Η επικράτηση του νεοκλασικισμού σηματοδότησε την απαρχή μιας καινούργιας περιόδου που είχε ως βασικά χαρακτηριστικά της το πέρασμα της νέας τάσης από τη λόγια εκδοχή στη δημώδη αρχιτεκτονική και την ανάμιξη με στοιχεία των τοπικών αρχιτεκτονικών ιδιωμάτων. Σύμφωνα με τον Αλ. Πολίτη (1993: 85), κατά τον 19^ο αιώνα

«ο νεοκλασικισμός επικράτησε σαρωτικά, και όπως όλοι πρόσθεταν μια αρχαιοπρεπή κατάληξη στις λέξεις για να αρχαίσουν, κι έλεγαν παιδίον το παιδί και βασιλέα τον βασιλιά, έτσι όλοι έφτιαχναν γύψινες κολώνες στις γωνίες των σπιτιών ή μικρά, φτηνά ακροκέραμα στις στέγες των».

Οι μάντρες οικοδομικών υλικών πουλούν ανθέμια, ιωνικές έλικες, επίκρανα, αγαλμάτια και άλλα που «χρησιμοποιήθηκαν ακόμη και σε φτηνές λαϊκές κατασκευές» (Μυκωνιάτης 1982: 48).

Τα έργα που σχεδιάστηκαν από τους Βαυαρούς και τους άλλους αρχιτέκτονες εκτελέστηκαν από μαστόρους. Στην Αθήνα συρρέουν μαστόροι· χτίστες από την Ανάφη, την Κάρπαθο, τη Σαντορίνη, τη Σκόπελο, μαρμαράδες από την Τήνο, λατόμοι από την Άνδρο, τη Νάξο και την Κάρπαθο, ειδικευμένοι τεχνίτες από κάθε περιοχή της Πελοποννήσου και από περιοχές που δεν είχαν ενταχθεί στο νέο ελληνικό κράτος. Οι

πρώτοι απ' αυτούς φτάνουν στη μεταμορφούμενη πρωτεύουσα κατά τη δεκαετία του 1840 (Καυταντζόγλου 2001: 106).³⁰⁴

Το παράδειγμα των Αναφιώτων, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν δίπλα στον Ακρόπολη, αντανακλά το κλίμα που δημιουργήθηκε στο νέο βασίλειο. Η δυναμική στροφή στον τομέα της οικοδομής, με δημόσια και ιδιωτικά κτήρια, αύξησε κατακόρυφα τη ζήτηση εργατικών χεριών και, ιδιαίτερα, ειδικευμένων μαστόρων.

«Τους πρώτους οικιστές [των Αναφιώτικων] θα ακολουθήσουν άλλοι συντοπίτες τους μετανάστες, στην πλειοψηφία τους επαγγελματίες χτίστες και αυτοί, γεγονός το οποίο θα προσδώσει στον οικισμό ιδιαίτερη επαγγελματική και κοινωνική ομοιογένεια και συνοχή» (Καυταντζόγλου 2001: 107).

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα υπήρχαν διάσπαρτα νεοκλασικά σε όλα τα αστικά κέντρα της Ελλάδας και των περιοχών που υπάγονταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ακόμη και σε χωριά. Έχει επισημανθεί ότι στα χωριά της Δυτικής Μακεδονίας συναντάμε νεοκλασικά θέματα δίπλα στα στοιχεία της λαϊκής αρχιτεκτονικής (Μυκωνιάτης 1982: 49). Αλλά το ίδιο συμβαίνει σε όλες σχεδόν τις περιοχές. Η εισαγωγή προτύπων σχετίζεται, όπως συζητήσαμε ήδη, με την κοινωνική διαφοροποίηση. Οι τοπικές αριστοκρατίες υιοθετούν εύκολα μορφές και αρχιτεκτονικούς τύπους για να δηλώσουν τη διαφορετικότητά τους. Οι ίδιες μορφές διαχέονται με πολλαπλούς μηχανισμούς, είτε ως πρότυπα των λαϊκών τάξεων, είτε ως αποτέλεσμα κατάρρευσης της κοινωνικής πυραμίδας, είτε για άλλους λόγους.

Επιχειρηματολογώντας υπέρ της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής, ο ακαδημαϊκός Σ. Κυδωνιάτης (1981: 28) κάνει λόγο για το ρόλο των μαστόρων στη διάδοσή της:

«...τα έργα αυτά, ιδίως τα μικρά, τα λαϊκότερα, όπου οι ανώνυμοι πρωτομάστοροι γέμισαν και τα ταπεινότερα σπίτια ολόκληρου του ελλαδικού χώρου με αετώματα, με παραστάδες, με πυλάστρα, με αγάλματα, με ακροκεράμους κλπ. κλπ., προδίδουν την έφεση των προσφάτων προγόνων μας [...] και τη ροπή τους στο πνεύμα της αρχαίας ελληνικής τεχνοτροπίας».

Η ανέγερση σχολικών κτηρίων στην περιφέρεια αποτελεί σταθερό βήμα για τη διάδοση του κλασικισμού και την επικράτησή του ως «εθνική αρχιτεκτονική») (Φιλιππίδης 1984: 132, 143). Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ακολουθείται τάση τυποποίησης των σχολικών διδακτηρίων με τα σχέδια του Δ. Καλλία τα οποία αποστέλλονται σε όλη την ελληνική περιφέρεια σε λιθογραφημένα αντίγραφα (Σιδέρης 2003: 30). Πρόκειται για κτήρια με εμφανή νεοκλασικά μορφολογικά στοιχεία τα οποία

³⁰⁴ Στη μελέτη της Καυταντζόγλου (105 κ.ε.), όπου εξετάζονται εκτενώς οι συνθήκες εγκατάστασης των Αναφιώτων στην Ακρόπολη και η «αιρετική γεωγραφία» που δημιουργεί διαφορετικές σημασιοδοτήσεις του χώρου, περιγράφονται οι συνθήκες κάτω από τις οποίες δημιουργήθηκαν οι μαστορικές γειτονιές της Αθήνας.

συμπληρώνονται με αετώματα, διακοσμητικά ακροκέραμα και άλλα. Εκατοντάδες τέτοια σχολικά κτήρια σώζονται ακόμη σε όλη την Ελλάδα και αποτελούν τεκμήρια τόσο του παρελθόντος αλλά και τεκμήρια των επίσημων αισθητικών επιλογών.³⁰⁵

Η σημαντική εργασία του Δ. Φιλιππίδη για τρεις τεχνίτες της Καρπάθου αποκαλύπτει μέσα από παραδείγματα τον τρόπο με τον οποίο διαχέονται τα αστικά πρότυπα στον αγροτικό χώρο.³⁰⁶ Οι τρεις τεχνίτες που παρουσίασε

«κάνουν λαϊκή αρχιτεκτονική μιας και τα έργα τους είναι μια δημιουργική διαδικασία που επεξεργάζεται τα αστικά πρότυπα, δηλαδή τις μνήμες από την επίσημη αρχιτεκτονική όπως έρχονται από διαφορετικές κατευθύνσεις και σε διαφορετικά στάδια εξέλιξης, και γεννάει κάτι ξεχωριστό, προσαρμοσμένο στις συνθήκες μιας ορισμένης γεωγραφικής περιοχής. Η νέα μορφολόγηση μαρτυρεί την καταγωγή της από την αρχιτεκτονική που άνθησε τόσο στην Οθωμανική Αθήνα όσο και στα ναυτικά νησιώτικα και μικρασιατικά παράλια κέντρα στο τέλος 18^{ου} αιώνα πριν καν παρουσιαστεί ο νεοκλασικός ρυθμός στον ελληνικό χώρο» (Φιλιππίδης 1974: 152).

5. Το αγροτικό παρελθόν στο αστικό παρόν

Το νέο, η καινούργια παραλλαγή του παλιού...

Μερακλής 1989: 122

Από αρκετά νωρίς έχει επισημανθεί ο σημαντικός ρόλος της αγροτικής ζωής στη διαμόρφωση της νεοελληνικής ταυτότητας (Κυριακίδου–Νέστορος 1978: 148-185). Οι αλλαγές που υπέστη ο αγροτικός χώρος και η απειλούμενη ερημοποίηση περιοχών με μικρή παραγωγικότητα δημιούργησαν σημαντικές ασυνέχειες στο κοινωνικό τοπίο· το κενό που δημιουργεί ο αλλαγμένος χώρος συμβάλλει στη διαδικασία κατασκευής του παρελθόντος σε ένα διαρκές σχήμα αλληλοεπηρεασμού με το παρόν. Οι διαδικασίες «επιστροφής» στη χρήση της πέτρας περνούν μέσα από το γενικότερο σχήμα που περιέγραψε από νωρίς ο Μ. Μερακλής ως *folklorismus*.³⁰⁷ Ο άνθρωπος είχε πάντα την τάση να αναζητά στο παρελθόν χαμένες αξίες του παρελθόντος και να επιζητεί την αναπλήρωση όσων αισθάνεται ότι έχει απολέσει· «εξευμενίζει και εξωραΐζει ό,τι έχει απωλέσει, ακόμη και την περασμένη δυστυχία μας» (Μερακλής 1989: 122). Ο όρος *folklore*, που εισήχθη στην Ανθρωπολογία στα μέσα του 20^{ου} αιώνα από τον Dorson,

³⁰⁵ Για μια αξιολογή συλλογή πετρόχτιστων σχολικών κτηρίων με φωτογραφική τεκμηρίωση βλ. Σιδέρης 2003.

³⁰⁶ «Οπωσδήποτε λοιπόν έχουμε να κάνουμε με άτομα και όχι με εκτελεστικά όργανα μιας μονολιθικής παράδοσης που οι τεχνίτες κάνουν αυτόματα προσιτή στα κοινωνικά σύνολα. Μια σημαντική παρεξήγηση αφορά επίσης την αντίληψη ότι η λαϊκή αρχιτεκτονική πρέπει να είναι “αυτόχθονη” ή τοπική, οπότε καθετί που έρχεται “απ’ έξω” ονομάζεται “ξένες επιδράσεις” και θεωρείται απαράδεκτο. Κι όμως είναι πια αποδεδειγμένο ότι πάντοτε υπήρχε κάποια μορφή επικοινωνίας ανάμεσα στις γεωγραφικές περιοχές της Ελλάδας και στον υπόλοιπο μεσογειακό χώρο...» (Φιλιππίδης 1974: 153).

³⁰⁷ Το άρθρο δημοσιεύτηκε πρώτη φορά στη *Λαογραφία*, τ. 29/1972: 27-38.

περιγράφει τις συνθετικές εκφράσεις του πολιτισμού (Dorson 1971): το φαινόμενο είναι γνωστό από τις περιπτώσεις κατασκευής της «παραδοσιακότητας» μέσα από δημοφιλή έθιμα, όπως αυτό των αποκριάτικων μεταμφιέσεων και των «αναβιώσεων» του Κλήδονα.

Με την πέτρα δεν χτίζεται μόνο μια οικοδομή ή ένα στοιχείο μιας οικοδομής αλλά και ένα σκηνικό ανασύστασης του παρελθόντος, στο πλαίσιο μιας επιλεκτικής λειτουργίας της μνήμης:

«Ο πόνος που ζήσαμε στο παρελθόν είναι στο παρόν ένας γλυκός πόνος. Η μνήμη έχει την ιδιότητα να στολίζει με ένα ιλαρό φως οτιδήποτε έρχεται από τα περασμένα» (Μερακλής 1989: 122).

Τα τελευταία χρόνια άρχισε να μελετάται η αλληλεπίδραση ανάμεσα στους ανθρώπους και το οικιακό τους πλαίσιο από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους. Η Cooper Marcus (1995) μελέτησε τους συναισθηματικούς δεσμούς που δημιουργούνται, συνδέοντας την επιλογή της κατοικίας με τις μνήμες και τα βιώματα της παιδικής ηλικίας και κάνοντας λόγο για «ταυτότητα εγκατάστασης».

Η τάση επιστροφής στο παρελθόν και η τάση επιλεκτικής χρήσης στοιχείων του παρελθόντος προσαρμόζονται ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες. Το παράδειγμα των εσωτερικών μεταναστών, αλλά και εκείνων του εξωτερικού, μπορεί να μας δώσει ικανοποιητικές απαντήσεις για τον τρόπο με τον οποίο «επινοείται» ή προσλαμβάνεται η παράδοση στο χώρο της οικοδομής. Η «επιστροφή» δεν είναι ένα απλό ταξίδι, αλλά σημασιολογεί μια ολόκληρη νοηματική διεργασία: είναι το ψυχολογικό αίτημα για την αναπλήρωση του «κενού» το οποίο δημιουργεί η πολυετής απουσία, είναι η ανάγκη να αποκτήσουν δεσμούς ή να ανανεώσουν τους δεσμούς με τον τόπο καταγωγής τους. Τα αιτήματα αυτά συναντούν την παγιωμένη αντίληψη που συνδέει την επιστροφή με την απόκτηση κατοικίας. Ωστόσο, στη διαδικασία συμπλέκονται και άλλοι παράγοντες, όπως η προσπάθεια δήλωσης καινούργιας ταυτότητας και κοινωνικής διαφοροποίησης. Και εδώ ακριβώς υπάρχουν διαφορετικές αντιλήψεις οι οποίες εκφράζονται στην οικοδομή:

α. Οι «Αμερικάνοι» μετανάστες συνδέουν συνήθως τη διαφοροποίηση με την κατασκευή μεγάλων οικιών, στα πρότυπα των σπιτιών της κυρίαρχης ομάδας της χώρας στην οποία έχουν μεταναστεύσει.

β. Οι εσωτερικοί μετανάστες επιδιώκουν τη διαφοροποίηση και από την αγροτική κοινωνία, αλλά και από τους μετανάστες της Αμερικής. Αυτοί επιδιώκουν να επισκευάζουν παλαιά πατρογονικά σπίτια, χρησιμοποιώντας την πέτρα ως έκφραση της διαφορετικότητας.

Η αξιοποίηση παλαιών πετρόχτιστων οικιών σε πολλές ελληνικές περιοχές πρόσθεσε υλική και συμβολική υπεραξία σε ερειπωμένους οικισμούς. Πολλοί συνταξιούχοι από την Ευρώπη άρχισαν από την αρχή της δεκαετίας του 1990 να αναζητούν τόπους κατοικίας σε μεσογειακές περιοχές, επιζητώντας την αγορά οικιών, κυρίως παλαιών, χωρίς να τους ενδιαφέρει πρωτίστως ο τρόπος κατασκευής. Η τάση αυτή, που σε μερικές περιπτώσεις πυροδότησε προβλήματα αποδοχής από τις τοπικές κοινωνίες, προβλημάτισε σε εντονότερο βαθμό τις αγροτικές κοινότητες για την αξία του «παλιού».

Οι αναστηλώσεις και οι ανακαινίσεις πετρόχτιστων οικιών συνθέτουν σήμερα ένα ενδιαφέρον παράδειγμα, καθώς ενισχύονται πολλές φορές από ευρωπαϊκά κονδύλια (όπως το πρόγραμμα ανάπλασης των Αρχαίων Κρήτης κατά τη δεκαετία του 1990). Ειδικά σεμινάρια για επεμβάσεις και στατικές αναλύσεις συμπληρώνουν αυτή την τάση.

Ο συμβολικός ρόλος της πέτρας και της πετρόχτιστης κατοικίας φαίνεται από τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούνται διάφορα στοιχεία της οικοδομής: το άλλοτε χρηστικό είναι σήμερα συμβολικό ή απλώς διακοσμητικό, όπως συμβαίνει με τις εσοχές στις οποίες αποθήκευαν παλαιότερα, όταν δεν υπήρχαν δίκτυα ύδρευσης, το σταμνί με το νερό. Σήμερα οι εσοχές αυτές διατηρούνται, όχι από την αναγκαιότητα διατήρησης των αρχιτεκτονικών στοιχείων των κτηρίων, αλλά για συμβολικούς λόγους.

Στις σύγχρονες επισκευαστικές και αναστηλωτικές εργασίες (ακόμη και σε ναούς) παρατηρείται το φαινόμενο της απόξεσης και της αφαίρεσης των παλαιότερων επιχρισμάτων ώστε να είναι εμφανές το σύνολο της τοιχοποιίας. Προκειμένου να φαίνεται η πέτρα επιλέγεται το προσεκτικό αρμολόγημα των αργολιθοδομών. Οι μαστόροι γνωρίζουν με την πρώτη ματιά ποιοι τοίχοι είναι χτισμένοι για να σοβαντιστούν και ποιοι όχι: «Όταν είναι μισό πόντο προς τα έξω το πελέκι της πόρτας ή του παραθύρου, να ξέρεις ότι άφησαν αυτό το κενό για να μπει ο σοβάς» (τα εμφανή στοιχεία της οικοδομής προεξέχουν κατά μισό εκατοστό περίπου από το επίπεδο της υπόλοιπης τοιχοποιίας: το κενό που δημιουργείται καλύπτεται με την προσθήκη του ασβεστοκονιάματος).

Η τάση ανάδειξης της πέτρας φαίνεται έκδηλα από τον τρόπο δουλειάς των σημερινών μαστόρων, ιδιαιτέρως σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η δόμηση γίνεται με πωρόλιθο. Οι πέτρες κόβονται σε ειδικά εργοστάσια στη μορφή και στο επιθυμητό σχήμα και στις επιθυμητές διαστάσεις. Η εργασία του λιθοξόου διαφοροποιείται ουσιαστικά πλέον: δεν αφορά στη μορφοποίηση της πέτρας αλλά στη διαμόρφωση των εξωτερικών χαρακτηριστικών της. Καθώς η πέτρα φεύγει λεία από το εργοστάσιο κοπής, ο λιθοξόος φροντίζει να της δώσει μορφή που παραπέμπει σε χειρωνακτική εργασία. Στη σύγχρονη

μαστορική γλώσσα η λέξη που φαίνεται να χαρακτηρίζει αυτή την εργασία είναι το «χτένισμα».

6. Η πέτρα ως «απεικόνιση» της κοινωνικής διαστρωμάτωσης status symbol

Ο ρόλος της κατοικίας ως στοιχείου διαφοροποίησης και κοινωνικής προβολής είναι γνωστός από την αρχαιότητα, ακόμη και από τους προϊστορικούς πολιτισμούς. Στις μεσαιωνικές κοινωνίες οι κυρίαρχες ομάδες συνδύαζαν την κατοικία με τις αμυντικές δυνατότητες των πύργων και την προβολή της διαφοροποίησής τους³⁰⁸ (Hull 2006: 125 κ.ε.). Το ίδιο μπορούμε να παρατηρήσουμε σε όλες τις ιστορικές περιόδους, κατά τις οποίες τα επιβλητικά κτήρια αποκτούσαν εμβληματικό χαρακτήρα. Από τα πρόσφατα ελληνικά παραδείγματα, ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν οι μανιάτικοι πύργοι, σύμβολα της «γενιάς».³⁰⁹ Η ιστορία των συμβόλων θέσης είναι μακρά και μέσα απ' αυτήν αναδεικνύεται η κυριαρχική σημασία της κατοικίας, δηλαδή του τρόπου με τον οποίο επιλέγει κάποιος να κατασκευάσει την εικόνα του εαυτού του. Κατά καιρούς η συμβολική δήλωση θέσης εκφράστηκε μέσα από τις συλλογές τυπωμένων βιβλίων (μετά την ανακάλυψη της τυπογραφίας), σκευών από πορσελάνη της Ανατολής, πινάκων ζωγραφικής, μέσα από έπιπλα, ενδύματα, κ.α.³¹⁰ Το θεωρητικό πλαίσιο της «ανθρωπολογίας της κατανάλωσης» και οι μελέτες του Bourdieu έδωσαν νέες κατευθύνσεις στη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ο συμβολικός ρόλος της κατοικίας αναδεικνύεται μέσα από ανθρωπολογικές και ψυχολογικές προσεγγίσεις. Η Cooper (1974) θεωρεί ότι το σπίτι είναι σύμβολο που εκπληρώνει διπλό ρόλο: το

---

³⁰⁸ Για τους πύργους ως αρχιτεκτονικές εκφράσεις της φεουδαλικής κυριαρχίας των Λόρδων, βλ. Brown 1980.

³⁰⁹ «Το 1880 τα οχρωματικά λαϊκά κτίσματα [...] που χρονολογούνται από το 1770, από κέντρα δημόσιων και κοινωνικών σχέσεων του φεουδαρχικού κατεστημένου έγιναν θρύλος και παράδοση, σύμβολο κοινωνικής ισχύος και αρρενογονικής δύναμης. Πρόκειται για κτίσματα εμβληματικά χωρίς τήρηση του συνήθους μορφολογικού κανόνα βάση – κορμός – στέγη που χαρακτηρίζει κάθε κοσμικό, εκκλησιαστικό κτίσμα ή μνημείο. Εμπεριέχουν το μυστήριο που σχετίζεται, εκτός των άλλων, με τη μεταφυσική αντίληψη του αυτόχθονα για την “τιμή” και τη “δύναμη της πατρίδας”, τη ζωή και το θάνατο, έννοιες διαλεκτικά δεμένες μεταξύ τους. Είναι κτίσματα φορτισμένα με πλήθος συμβολικών σημασιών και ως προς την αισθητική τους και ως προς τη λειτουργία τους. Δεν πρόκειται για κατοικίες αλλά για μικρής κλίμακας ακροπόλεις – καταφύγια του εθίμου της “βεντέτας”» (Θεοδωρακάκου–Βαρελίδου 1999: 38).

³¹⁰ Η Wijssenbeek–Olthuis (1996: 121) παραθέτει ένα ενδιαφέρον παράδειγμα από την Ολλανδία του 17^{ου} αιώνα και την επιλογή συμβόλων θέσης από τις κυρίαρχες ομάδες. Άλλοτε συνέλεξαν ακριβές πορσελάνες, άλλοτε πίνακες ζωγραφικής, άλλοτε επέλεξαν τις ταπετσαρίες για την κάλυψη των τοίχων στα σπίτια τους. Κατά τον 19^ο αιώνα οι συλλογές πινάκων αποτελούσαν συνηθισμένο status symbol για τους ευγενείς.

εσωτερικό αποκαλύπτεται μόνο στους ενοίκους και το εξωτερικό επιλέγεται από το άτομο για να φαίνεται στους άλλους.

Το θέμα της «επιστροφής» στη χρήση της πέτρας δεν έχει προσλάβει γενικευμένη μορφή, αλλά ούτε και περιορίζεται στην απομίμηση του ρουστίκ. Η ιστορία της πέτρας ως οικοδομικού υλικού και η απαξίωσή της για μεγάλα χρονικά διαστήματα του 20^{ου} αιώνα πρέπει να εξεταστεί μέσα από τα κοινωνικά συμφραζόμενά της. Κατ' αρχήν ας δούμε ποιοι ήταν αυτοί που χρησιμοποίησαν πρώτοι σε ευρεία έκταση το τσιμέντο. Στις ελληνικές πόλεις η αστική τάξη αναζητούσε την έκφραση της διαφορετικότητας στην οικοδομή. Απέναντι στα χωματοσκεπή σπίτια των κατώτερων τάξεων άρχισε να εμφανίζεται από νωρίς η νέα κατασκευαστική λογική. Οι πέτρες άρχισαν να χρησιμοποιούνται επιλεκτικά. Η διάδοση του οπτόπλινθου συνδέεται με την ίδια λογική. Η οικοδόμηση στον αστικό χώρο σύμφωνα με τα πρότυπα του αγροτικού, ή και με τα πρότυπα με τα οποία έκτιζαν τα σπίτια τους οι κατώτερες ομάδες, συνιστά καθυστέρηση. Το ίδιο θα συμβεί και στον αγροτικό χώρο όπου διαδίδονται τα αστικά πρότυπα.

Η άνοδος του βιοτικού επιπέδου, λίγες δεκαετίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σήμανε και την παράλληλη διάχυση και διάδοση των συνηθειών της ανώτερης τάξης στα λαϊκά στρώματα. Τα στοιχεία που χαρακτήριζαν την εικόνα της κυρίαρχης ομάδας αφομοιώθηκαν σταδιακά από τις κατώτερες. Το φαινόμενο της αντιστροφής δεν θα αργήσει να εμφανιστεί. Η επιστροφή στη χρήση της πέτρας αποτελεί από το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα στοιχείο κοινωνικής διαφοροποίησης.

Παρατηρούμε δηλαδή ένα φαινόμενο που αντανακλά την κοινωνική κινητικότητα. Η επιλογή των status symbols φαίνεται να ακολουθεί τις αρχές της υιοθέτησης συμβολικών εκφράσεων από την κυρίαρχη ομάδα και τη διάδοση των ίδιων εκφράσεων σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Οι ομάδες που επιζητούν την άνοδό τους χρησιμοποιούν σύμβολα των ανώτερων ομάδων. Ωστόσο, μόλις αυτά τα σύμβολα αφομοιωθούν από ευρύτερα στρώματα, οι ανώτερες ομάδες τα εγκαταλείπουν.

Στο εθνογραφικό παράδειγμα της πέτρας, το μοντέλο αυτό βρίσκεται ήδη στην εξέλιξη του αλλά δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τη διάρκειά του, λόγω της πολυσημίας της πέτρας.

Τα κοινωνικά στρώματα που χρησιμοποιούν σήμερα την πέτρα είναι εντελώς διαφορετικά από εκείνα που είχαν ταυτίσει με το ίδιο υλικό το όνειρο της στέγασης μέχρι και πριν από λίγες δεκαετίες. Είναι κυρίως μορφωμένοι αστοί και νεο-αστοί. Ούτε και η πέτρα, όμως, έχει τον ίδιο ρόλο με τις παλιότερες χρήσεις της. Στις συνήθειες σύγχρονες χρήσεις δεν επιτελεί κανένα στατικό ρόλο αλλά χρησιμοποιείται ως

συμπληρωματικό οικοδομικό υλικό σε εμφανή σημεία κατοικιών και καταστημάτων. Πολυτελείς κατοικίες που χτίζονται ακόμη και μέσα σε αστικά κέντρα διακοσμούνται με λίθινες επενδύσεις και χαμηλά περιφράγματα. Στις εξοχικές κατοικίες το φαινόμενο είναι ακόμη πιο έντονο. Κατά την ίδια εποχή παρατηρούμε ακόμη και επιλεκτικές ανεγέρσεις οικοδομών αποκλειστικά με πέτρα. Το εμπόριο παλαιών οικοδομικών υλικών αποκτά επίσης διαφορετικό χαρακτήρα. Οι έμποροι δεν απευθύνονται πια στα κατώτερα οικονομικά στρώματα που αναζητούν φτηνότερες λύσεις, αλλά στα ανώτερα. Τα υλικά από κατεδαφίσεις (που είχαν ως αποτέλεσμα να οδηγηθούν στις χωματερές κατά την περίοδο 1950-1980 σημαντικές αρχαιολογικές μαρτυρίες -μεταβυζαντινά και νεότερα τμήματα μνημείων), λαξευμένοι λαμπάδες, υπέρθυρα, περιθυρώματα και άλλα λιθόγλυπτα, συγκεντρώνονται τώρα στις μάντρες οικοδομικών υλικών.

Καθώς δεν υπάρχουν ποσοτικά στοιχεία που να δείχνουν το βαθμό χρήσης της πέτρας από τις διάφορες κοινωνικές ομάδες, προσπάθησα να προσεγγίσω το θέμα με ποιοτικά χαρακτηριστικά, με τις ημιδομημένες συνεντεύξεις στις περιοχές όπου διεξήχθη η έρευνα. Για να παρακολουθήσω τη μεταβλητότητα των συστημάτων απηύθυνα ένα ενδιαφέρον ερώτημα στους ίδιους τους μαστόρους:

ποιοι έχτιζαν τότε με πέτρα και ποιοι χτίζουν τώρα;

Το «τότε» δεν αποτελεί σαφή χρονικό προσδιορισμό αλλά ανάγεται στις εποχές από τις οποίες διατηρούν μνήμες οι ίδιοι, από τη δεκαετία του 1930 μέχρι τη δεκαετία του 1960 ή του 1970. Το «τώρα» αφορά στην τελευταία δεκαετία του 20^{ου} αιώνα και στην πρώτη του 21^{ου}. Χωρίς εξαιρέσεις, οι απαντήσεις συνέκλιναν προς το ίδιο αποτέλεσμα:

τότε – οι φτωχοί

σήμερα – οι πλούσιοι.

Μετά το 1990 και τις μαζικές αφίξεις μαστόρων από χώρες στις οποίες παρουσιάστηκαν φαινόμενα πολιτικής και κοινωνικής αστάθειας, οι κατώτερες ομάδες αρχίζουν να αφομοιώνουν σύμβολα των ανώτερων. Η πέτρα δεν χρησιμοποιείται πια μόνο για την κατασκευή περιφραγμάτων σε πολυτελείς κατοικίες και εμφανών στοιχείων της τοιχοποιίας σε αστικές κατοικίες. Τα φτηνά μεροκάματα επιτρέπουν την ταχύτερη διάχυση της οικοδόμησης με πέτρα, ακολουθώντας τη λογική της προς τα άνω κίνησης των κατώτερων ομάδων. Ωστόσο, οι ανώτερες τάξεις δεν έχουν εγκαταλείψει την πέτρα. Το αρχαιότερο οικοδομικό υλικό μπορεί να αντέξει και ως φορέας δήλωσης των διαφοροποιήσεων με διάφορους τρόπους, όπως επιμελημένες τοιχοποιίες, αναμίξεις ετερογενών στοιχείων, «υψηλή» αρχιτεκτονική...

7. Μαστόροι – μετανάστες από άλλες χώρες

Όπως και οι υπόλοιπες μεσογειακές χώρες (Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία, Τουρκία), η Ελλάδα υπήρξε χώρα εξαγωγής μεταναστών για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Οι τεχνίτες της πέτρας και οι ειδικευμένοι σε άλλα επαγγέλματα της οικοδομής αποτέλεσαν για πολλές δεκαετίες ομάδες που αναζητούσαν ευκαιρίες απασχόλησης σε διάφορες χώρες του κόσμου. Από τη δεκαετία του 1970, όμως, διαμορφώνονται νέοι όροι στην αγορά εργασίας. Το μεταναστευτικό ρεύμα προς τη χώρα άρχισε να πυκνώνει σταδιακά μέχρι τις αρχές του 1990, οπότε η διακίνηση ξένων εργατών έλαβε μαζικές διαστάσεις, λόγω κυρίως της πολιτικής και οικονομικής αστάθειας, κατ' επέκταση και της κοινωνικής, που είχε δημιουργηθεί στην ανατολική Ευρώπη.³¹¹ Το εργασιακό τοπίο στην Ελλάδα είχε αλλάξει ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 εξ αιτίας των μαζικών αφίξεων οικονομικών μεταναστών από την Αλβανία,³¹² από μια χώρα όπου η πέτρα συνέχιζε ακόμη να χρησιμοποιείται.

Κατά την πρώτη επίσκεψή μου στα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας το 2005 μια ομάδα κτιστών από την Αλβανία δούλευε σε δημόσιο έργο. Οι ντόπιοι τους θεωρούν «δικούς» τους: «Εδώ περνάνε καλά, μαστόροι εμείς, μαστόροι κι αυτοί». Αναγνωρίζουν δηλαδή ένα κοινό στοιχείο ταυτότητας· επιπλέον, οι μνήμες των μεγαλύτερων από τα μπουλούκια και τα ταξίδια δημιουργούν συνθήκες κατανόησης αυτών που αναγκάζονται σήμερα να μεταναστεύουν για να βρουν δουλειά. Είναι μια άμεση διαπίστωση της κινητικότητας που παρουσιάζουν οι όροι «δικός» και «ξένος»· δεν είναι παγιωμένοι και ο ορισμός τους δεν είναι αδιαπραγμάτευτος (Herzfeld 1998: 197-8). Ειδικά όταν πρόκειται για ομάδες που ζουν κοντά σε συνοριακές περιοχές, από τη μια πλευρά και από την άλλη, τα κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά μετασχηματίζονται από τους κρατικούς εθνικισμούς (Hart 1999).

Η περίοδος μετά το 1991 σηματοδοτεί για την ελληνοαλβανική πραγματικότητα μια μάλλον απρόσμενη επιστροφή στο παρελθόν, στην προ του 1945 περίοδο, όταν η διακίνηση από τη μια προς την άλλη πλευρά ήταν καθημερινή, δεδομένων και των ιδιαίτερων συνθηκών που επικράτησαν στα εθνικά κράτη της Βαλκανικής μετά την

---

³¹¹ «Η απογραφή του 2001 κατέγραψε 797.000 πρόσωπα που δεν είχαν την ελληνική ιθαγένεια, από τα οποία τα 650-700.000 περίπου ήταν πολίτες τρίτων χωρών και δεν ήταν ελληνικής καταγωγής. Το 2003 τα δημόσια σχολεία φιλοξενούσαν περίπου 130.000 ξένα παιδιά (από τα οποία τα 32.000 ήταν ελληνικής καταγωγής), δηλ. το 11% των εγγραμμένων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και το 8% των εγγραμμένων στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση» (Baldwin-Edwards χ.χρ.).

³¹² «Η παρουσία μεγάλου αριθμού μεταναστών (6-8% του συνολικού πληθυσμού) στις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας δεν συνιστά απλώς μια τεράστια πρόκληση στο επίπεδο της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής δυναμικής. Αποτελεί χωρίς αμφιβολία μια ιδιαίτερα σημαντική δύναμη μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας» (Παπαταξιάρχης 2006α: 45).

κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η δεκαετία του 1990 επαναφέρει την επικοινωνία με την κατάργηση της ακαμψίας των συνόρων· από την απόλυτη στεγανότητα παρατηρήθηκε το πέρασμα σε μια εποχή κατά την οποία η παράνομη διέλευση αποτελούσε σχεδόν απρόσκοπτη διαδικασία.

Η ιδιαιτερότητα των ελληνοαλβανικών συνόρων με την αναγνωρισμένη μειονότητα της Βορείου Ηπείρου δημιούργησε πρόσθετες επιπλοκές στην προσπάθεια μετακίνησης αφού, τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια, πολλοί μετανάστες άλλαζαν τα ονόματά τους δηλώνοντας «Βορειοηπειρώτες», προκειμένου να γίνουν αποδεκτοί στην Ελλάδα. Έχει υπολογιστεί ότι, σε ένα εξάμηνο το 1995, 45.000 Αλβανοί άλλαξαν επισήμως τα ονόματά τους, που φανέρωναν άλλες θρησκευτικές αντιλήψεις, σε ελληνικά (Hart 1999: 197).

Σε ό,τι αφορά στην έρευνά μας, η κατάρρευση του αλβανικού καθεστώτος επαναφέρει, έστω και μονομερώς, μια διαταραγμένη ισορροπία στο χώρο της οικοδομικής: τα ταξίδια των μαστόρων. Οι μαστόροι από την Αλβανία εργάζονταν στην Ελλάδα συστηματικά, όπως αναλύεται στο κεφάλαιο για τις συντεχνίες. Οι σεισμοί του 1996 (στην Κόνιτσα)³¹³ διεύρυναν το πλαίσιο αποδοχής· οι μαστόροι από την Αλβανία είναι αυτοί που δίνουν λύση, ενώ ταυτόχρονα αντιμετωπίζονται σαν φτηνά εργατικά χέρια, σε σύγκριση με το υφιστάμενο ντόπιο δυναμικό.

Σε καφενείο στα Μαστοροχώρια οι συζητήσεις ανάμεσα σε νεαρούς Αλβανούς και ηλικιωμένους μαστόρους, που το χειμώνα διαμένουν σε διάφορες πόλεις και έρχονται στα χωριά τους μόνο το καλοκαίρι, δίνουν την εντύπωση ενός κοινού κώδικα επικοινωνίας. Ο Τσέλο διηγείται ότι ο παππούς του δούλευε με τα μπουλούκια στο Λαγκαδά, στη Θεσσαλονίκη, και σε πόλεις που δεν μπορεί να θυμηθεί. Οι ηλικιωμένοι ακούνε με ενδιαφέρον καθώς ο συνάδελφός τους προσπαθεί να συγκρίνει τις εποχές και τον ρωτούν αν υπάρχουν πολλοί μαστόροι στα χωριά του· η συζήτηση καταλήγει σε συγκρίσεις, όχι των κοινωνικών ή πολιτικών συνθηκών, αλλά της μαστορικής τέχνης.

Η κοινή εργασιακή ειδίκευση αποτελεί αναγνωρίσιμο κοινό χαρακτηριστικό. Οι ίδιοι οι παλιοί μαστόροι θεωρούν πολύ μεγάλη αυτή τη μεταβολή, καθώς δεν μπορούσαν ποτέ να φανταστούν ότι ένα χωριό του οποίου όλοι οι κάτοικοι ήταν χτίστες θα γινόταν χώρος απασχόλησης ομοτέχνων τους που θα προέρχονταν έξω από την κοινότητα. Η συζήτηση στο καφενείο εξελίσσεται σε παραθέσεις κοινών χαρακτηριστικών, υπενθυμίζοντας στην εθνογραφική έρευνα τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διαμορφώνονται οι ταυτότητες σε

---

³¹³ Στις 26 Ιουλίου 1996 είχε γίνει σεισμός 5,2 και στις 20 Αυγούστου 5,3 ρίχτερ.

περιοχές που βρίσκονται εκατέρωθεν των συνόρων. Ο Τσέλο λέει ότι αν δεν υπήρχαν οι μαστόροι τα χωριά θα είχαν πεθάνει, αφού στηρίζονται στα χρήματα που φτάνουν εκεί από τους εξωτερικούς μετανάστες, για να ακούσουμε κι εμείς την απρόσμενη απάντηση του παλιού μάστορα: «αχ, έτσι ήταν πάντα η Ήπειρος...»

Σε όλες τις περιοχές όπου διεξήχθη η έρευνα υπάρχουν ευκρινή ίχνη της παρουσίας Αλβανών μαστόρων. Στην Ήπειρο, όμως, και σε μικρότερο βαθμό στη Δυτική Μακεδονία, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω των πολλαπλών φυσικών και ταυτοτικών γειτνιάσεων. Όπως έχουμε αναφέρει και αλλού, οι οικισμοί είναι φθίνοντες και η παρουσία των μεταναστών έχει συμβάλει σε επιδιορθώσεις οικιών που σε διαφορετική περίπτωση ίσως να μην ανακαινίζονταν ποτέ.

Στις περιοχές όπου παρατηρείται τουριστική ανάπτυξη έχουν αναστηλωθεί παλαιότερες οικοδομές. Σε άλλες διαμορφώνονται πλατείες με περιφράγματα, γίνονται πλακοστρώσεις, τοποθετούνται λίθινες επενδύσεις σε κτήρια.

Από τους «πετράδες» που συνάντησα υπάρχουν ακόμη κάποιοι που δηλώνουν Βορειοηπειρώτες, αλλά η διαφορά από τη δεκαετία του 1990 είναι εμφανής: πολλοί δεν κρύβουν πια ούτε το θρήσκευμα (Μουσουλμάνοι, Καθολικοί) ούτε την καταγωγή τους. Θεωρούν ότι η ελληνική κοινωνία αποδέχεται τώρα πιο εύκολα τους ξένους. Ο Γιάννης εργάζεται ως χτίστης στην Αρκαδία δώδεκα χρόνια (2007): «Σήμερα είναι εδώ Βούλγαροι, Ρουμάνοι, Σέρβοι, Πακιστανοί. Τότε ήμασταν μόνο Αλβανοί. Εμείς είμαστε πια γνωστοί, δεν είναι το ίδιο». Ο ίδιος χτίζει τα πάντα. Τα τελευταία χρόνια ειδικεύεται περισσότερο σε πέτρινες επενδύσεις οικοδομών χτισμένων με άλλα υλικά. Η δουλειά του αρέσει γιατί είναι αποδοτική, αλλά έχει αμφιβολίες για τις επενδύσεις: «ε, δεν είναι και ό,τι καλύτερο», λέει.

Δεν ήταν ειδικευμένοι πετράδες όλοι οι Αλβανοί που ήρθαν στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1990, όπως δήλωναν. Σήμερα παραδέχονται πως πολλοί απ' αυτούς «έμαθαν τη δουλειά στην Ελλάδα». Ο Άριαν, που εργάστηκε σε περιοχές μαστόρων και σήμερα ζει στο Ηράκλειο, μας έδωσε το περίγραμμα της κατάστασης που διαμορφώθηκε ανάμεσα σε οικονομικούς μετανάστες: «Όταν πήγα να πρωτοδουλέψω στην Ήπειρο παρά λίγο να φάω ξύλο. Έβλεπα πώς χτίζαν στο χωριό μου αλλά δεν είχα δουλέψει ποτέ. Έπιασα μυστρί και άρχισα να χτίζω. Την άλλη μέρα το αφεντικό έφερε ένα γέρο μάστορα και το είδε. Πήγα να του πω ότι είναι καλό, αλλά αυτός θύμωσε και με έδιωξε γιατί δεν του άρεσε και είχε δίκιο. Μετά κατάλαβα τι έπρεπε να κάνω. Πήγα στην Αθήνα, όπου βρήκα ένα ξάδελφό μου που ήξερε να χτίζει και με πήρε μαζί του. Δουλέψαμε στην Κρήτη μαζί, σαν δυο μαστόροι. Αλλά επειδή στα χωριά υπήρχαν

μερικοί μαστόροι που ήξεραν να χτίζουν, πηγαίναμε σε πόλεις, εκεί δεν καταλάβαιναν. Αυτός ήξερε, αλλά αν έλεγα ότι είμαι βοηθός θα έπαιρνα πιο λίγο μεροκάματο. Σε λίγους μήνες είχα μάθει. Έχτισα ένα τοίχο, με είδε ο γείτονας, ήθελε κι αυτός και με έστειλαν σε πολλούς φίλους τους. Από τότε είμαι μάστορας και έχω καλή δουλειά, έχω και εργάτες που τους πληρώνω και κάνουμε συνεργείο για να δουλέψουμε εργολαβικά».

Οι Αλβανοί που κατέφυγαν στην Ελλάδα ως μετανάστες δεν ήρθαν ως τεχνίτες· αναζητούσαν εργασία κάθε μορφής. Οι ίδιοι μιλούν σήμερα με αυτοσαρκασμό για την πρώτη περίοδο της μετανάστευσης: «Λέγαμε μεταξύ μας: ο Αλβανός όλα τα ξέρει. Χτίζει, σκάβει και οδηγεί αεροπλάνα». Η ιδιαίτερη σχέση τους με την οικοδομή και το χτίσιμο της πέτρας δημιουργήθηκε όχι από τις δικές τους εξειδικεύσεις αλλά μέσα από τις προτεραιότητες τις οποίες προέτασσε η κοινωνία υποδοχής κατά τον συγκεκριμένο χρόνο. Ακολούθησαν μάλιστα τις ιεραρχήσεις που έθετε η ίδια η κοινωνία· το χτίσιμο βρίσκεται στην κορυφή αυτής της πυραμίδας ενώ σημαντική θέση καταλαμβάνουν οι προσοδοφόρες αγροτικές ενασχολήσεις, όπως η συγκομιδή αγροτικών προϊόντων. Ο Ρόλαντ, που ζει στην Αλικαρνασσό Ηρακλείου, θα πάει σε άλλη δουλειά μόνο αν δεν υπάρχει μεροκάματο στο χτίσιμο. Προτιμά, μάλιστα, να πάρει χαμηλότερη αμοιβή και να δουλέψει ως κτίστης παρά να κάνει άλλες δουλειές.

Σε κατασκευές που έγιναν κατά τη δεκαετία του 1990 παρατηρούμε συχνά διαφορές όσον αφορά στους τρόπους κτισίματος. Ακόμη και σε επισκευές παλαιών οικιών, το καινούργιο χτίρι μπορεί να είναι διαφορετικό από το παλιό. Αυτό συμβαίνει όταν ο μάστορας προέρχεται από περιοχή όπου επικρατούν άλλα «ιδιώματα». Ο «Γιώργος»,³¹⁴ που ζει σήμερα στον Άγιο Νικόλαο Λασιθίου, θεωρεί ως σημαντικότερο πρόβλημα τα διαφορετικά υλικά που συνάντησε. «Ήξερα να χτίζω, αλλά εμείς έχουμε πλάκες, πολύ ωραίες πέτρες· τις απλώνεις και τις δένεις όμορφα γιατί δεν χρειάζονται να τις χτυπήσεις πολύ. Στην αρχή δυσκολεύτηκα πολύ. Προσπαθούσα να κάνω όλες τις πέτρες πλακωτές και τις έχτιζα με τον ίδιο τρόπο. Μια μέρα που είδα ότι θα έχανα τη δουλειά μου γιατί ήμουν πολύ αργός, πήγα και κοίταζα τοίχους σε παλιά σπίτια για να δω τι κάνανε, τα κατάφερα στο τέλος».

---

³¹⁴ Χρησιμοποιεί για 12 χρόνια το ίδιο όνομα επειδή «μ' αυτό με έχουν μάθει. Πώς θα τους πω σήμερα ότι με λένε αλλιώς»; Πρόκειται για τη γνωστή συνήθεια των Αλβανών μεταναστών (περισσότερο των Μουσουλμάνων) να χρησιμοποιούν διαφορετικά ονόματα, κοινά στις περιοχές υποδοχής τους.

8. Τουρισμός: η προβολή της παραδοσιακότητας

Η ανάπτυξη του τουρισμού και η τάση κατασκευής της παραδοσιακότητας, αν και συχνά παρατηρούνται φαινόμενα διαφορετικών ερμηνειών ανάλογα με τα συμφέροντα (Herzfeld 1991), ευνόησαν την τάση αξιοποίησης της πέτρας. Στις περιοχές με τουριστική ανάπτυξη το παραδοσιακό εκφράζεται με την αναστήλωση παλαιών κατοικιών και την κατασκευή νέων πετρόχτιστων στοιχείων και αντιμετωπίζεται ως τουριστικός πόρος, όπως συμβαίνει με πολλά άλλα στοιχεία τα οποία έχουν συνδεθεί με το παρελθόν. Η έρευνα της Kenna στην Ανάφη φέρνει στο προσκήνιο τον μετασχηματισμό ενός νησιού μαστόρων σε τουριστικό προορισμό (Kenna 1993, Kenna 2003).

Το φαινόμενο της «επινόησης» και της εμπορευματοποίησης της παράδοσης έχει μελετηθεί από την Ανθρωπολογία και την Κοινωνιολογία με πολλά παραδείγματα (Hobsbawm & Ranger 2004). Στους ελληνικούς τουριστικούς προορισμούς το φαινόμενο παρουσιάζεται με ποικίλες εκφράσεις: παραδοσιακή διατροφή, μουσική, προϊόντα, παραδοσιακοί χοροί από ομάδες επαγγελματιών και ημι-επαγγελματιών χορευτών, έργα λαϊκής τέχνης. Πολλά απ' αυτά δεν έχουν καμιά σχέση με εκείνο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί παραδοσιακό. Παράδειγμα, τα εισαγόμενα σουβενίρ και οι άγνωστες ως χθες αστακομακαρονάδες, που θεωρούνται «παραδοσιακές» στις Κυκλάδες.

Σε ανεπτυγμένες νησιώτικες λουτροπόλεις η συμβολική χρήση της πέτρας ως κατασκευή της «εξωτικότητας» έχει επεκταθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε να οργανώνονται ολόκληρες «επιχειρήσεις» απογύμνωσης ερειπωμένων οικισμών. Στην τουριστική Ελούντα τα υπέρθυρα των ερειπωμένων ναών χρησιμοποιούνται ακόμη και σε θέσεις που δεν έχουν σχέση με τον αρχικό χαρακτήρα τους. Στην ίδια περιοχή οικισμοί που δεν κατοικούνται πλέον καταστρέφονται διαρκώς καθώς αφαιρούνται συστηματικά, και χωρίς να το γνωρίζουν οι ιδιοκτήτες των σπιτιών, όλα τα λίθινα στοιχεία τους, κυρίως κορνίζες παραθύρων, καμάρες και περιθρώματα. Η οργή των παλαιών ιδιοκτητών εκφράζεται μέσα από διαπιστώσεις που κατέγραψα στον οικισμό Καρύδι Μεραμπέλλου Κρήτης: «Αν είχε πέσει το σπίτι, το καταλαβαίνω. Αλλά πού ξανακούστηκε να το χαλάς για να πάρεις τα ρουκούνια; Στο χωριό μας δεν άγγιζε κανείς το πεσμένο σπίτι του αλλουνού, το θεωρούσε έγκλημα, ιεροσυλία, γιατί ο καθένας εχρηιαζότανε τις πέτρες για να χτίσει ένα σπίτι των παιδιών του. Εβγάλανε ακόμη και τσι πέτρες από το κατώφλι που ήταν φαγωμένες» (αναφέρεται στον ακατοίκητο σήμερα οικισμό Χοντροβολάκοι).

Το φαινόμενο του *εξωτισμού* (Μερακλής 1989: 113) αποτελεί έναν από τους κινητήριους μοχλούς του τουρισμού, ιδιαίτερα πριν συνδεθεί αυτός με έννοιες όπως διακοπές, ανάπαυση και διασκέδαση. Ο Μερακλής περιγράφει την εξωτική αναζήτηση σημειώνοντας:

«Στην απληστία των ξένων τουριστών προσφέρεται λαμπρά και η χώρα μας, της οποίας ο εξωτισμός συνεπικουρείται από το γαλάζιο ουρανό και το ιστορικό της βάθος», κάνοντας παράλληλα λόγο για «βιομηχανοποίηση του παλιού» (Μερακλής 1989: 118).

Στην τουριστική βιομηχανία, μια βιομηχανία χωρίς ιστορικές ρίζες, το εξωτικό που ταυτίζεται με το παλιό πρέπει να κατασκευαστεί από την αρχή, να δημιουργηθεί το σκηνικό το οποίο υποτίθεται ότι εκφράζει αξίες της παρελθούσας ζωής.

Η πέτρα είναι το πιο προσιτό, για να μην πούμε το μοναδικό υλικό με το οποίο μπορεί να επιτευχθεί η «κατασκευή» της παραδοσιακότητας και η ένταξή της στο φυσικό ή το δομημένο περιβάλλον. Το σκηνικό που παρατηρείται σήμερα στα ξενοδοχεία αποτελεί περίπτωση άξια μελέτης: τα παλιά υπέρθυρα επαναχρησιμοποιούνται ως διακοσμητικά υλικά, ενταγμένα πολλές φορές σε σύνολα με ετερογενή δομικά υλικά.

Στα νησιά παρατηρείται ένα άλλο ενδιαφέρον φαινόμενο: η μίμηση της αρχιτεκτονικής των πετρόχτιστων σπιτιών. Οι καμάρες που αποτέλεσαν λύση ανάγκης σε περιοχές όπου δεν υπήρχε αρκετή ξυλεία, κατασκευάζονται με τσιμέντο· στην ουσία επινοείται ένας τρόπος παρουσίασης (και αυτοπαρουσίασης) που δανείζεται στοιχεία του «παραδοσιακού» αγνοώντας εντελώς τους λόγους οι οποίοι το είχαν δημιουργήσει. Κατά τον ίδιο τρόπο έχουν εμφανιστεί στην τουριστική Σαντορίνη απομιμήσεις των παραδοσιακών υπόσκαφων δωματίων κατασκευασμένων με μπετόν και σε μερικά νησιά των Κυκλάδων (Τήνος, Μύκονος) οι μαρμάρινοι φεγγίτες χρησιμοποιούνται όχι για χρηστικούς αλλά για καθαρά διακοσμητικούς λόγους.

9. Μια νέα αισθητική

Ο Ν. Μιλάκκας, πετροπελεκητής από τη Λεμεσό της Κύπρου, συνοψίζει με απλά λόγια την αισθητική που έχει διαμορφωθεί στο χώρο των λίθινων κατασκευών, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Κύπρο, αλλά και σε άλλες περιοχές. Μιλώντας για τα στάδια της εργασίας του σημειώνει:

«Πάνω από τη λεία επιφάνεια εσύρετο σε κάθετη θέση το κουσπί για να εξαφανιστούν, όσο ήταν δυνατό, τα σημάδια του πελεκήματος (οι κουσπικιές). Σήμερα, κατ' αντίθεση, τα σημάδια αυτά τα αφήνουν γιατί δίνουν ιδιαίτερη ομορφιά στην πέτρα και προτιμούνται γιατί αποτελούν στολίδι στην πέτρα και

φέρουν τη μαρτυρία του παλιού τρόπου κατεργασίας δείχνοντας κατ' ευθείαν το δούλεμα της πέτρας από τα ίδια τα χέρια του τεχνίτη» (Μιλάκκας 2002: 34).

Η «μαρτυρία του παλιού» που διαπιστώνει ο παλιός μάστορας αποτελεί κοινό σημείο των αφηγήσεων χτιστών και πελεκάνων στον ελλαδικό χώρο. Χρησιμοποιούμε την πέτρα όχι γιατί είναι, αλλά γιατί φαίνεται παλιά. Την ίδια λογική, όμως, φαίνεται να υιοθετούν και επίσημοι κρατικοί φορείς, με πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα την ανάδειξη των αρμών σε μεταβυζαντινούς ναούς που γίνεται με εποπτεία και ευθύνη της αρχαιολογικής υπηρεσίας στην Κρήτη. Στην αρχική μορφή τους οι ναοί αυτοί ήταν διαφορετικοί, οι εξωτερικοί τοίχοι ήταν καλυμμένοι με επιχρίσματα. Ακόμη και με απλή παρατήρηση μπορεί να δει κανείς το «χαλικολόημα» των μαστόρων, την προσθήκη μικρών λίθινων αποκρουσμάτων ανάμεσα στις μεγάλες πέτρες. Ένας έμπειρος χτίστης στην ίδια περιοχή συνόπισε τον ορισμό του καλού τεχνίτη λέγοντας: «ο καλός μάστορας φαίνεται από το καλό χαλικολόημα» (Κασταμονίτσα Ηρακλείου).

Η ανάγκη για δήλωση του παλιού, όπως και της «παραδοσιακότητας», οδήγησε στην αισθητική των λίθινων επενδύσεων, πολλές φορές με πέτρες που δεν είχαν χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν για τέτοιους σκοπούς. Κατά τη διάρκεια της εθνογραφικής έρευνας συνάντησα συνεργεία να καλύπτουν με σχιστόλιθους Καρύστου τοίχους από τούβλα ή τσιμεντόπλινθους. Στο σύνολό τους οι σημερινοί τεχνίτες δηλώνουν ότι δεν είναι το καλύτερο αλλά οι ίδιοι απλώς εφαρμόζουν τις επιλογές των εργοδοτών τους. Σε σεμινάριο περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στο οποίο συμμετείχα το 2007 κατέγραψα καθηγήτρια Αρχιτεκτονικής να αποκαλεί αυτές τις κατασκευές «όρθια πεζοδρόμια». Στην Κύπρο φαίνεται ότι το φαινόμενο έχει απασχολήσει ακόμη και τις κρατικές υπηρεσίες του Υπουργείου Εσωτερικών. Σε ειδικό τεύχος οδηγιών για την κατασκευή τοίχων αντιστήριξης αναφέρεται:

«Η επένδυση των τοίχων με πλάκες από πέτρα, συχνά με πέτρωμα από άλλη περιοχή ή χώρα (π.χ. πλάκες Καρύστου) είναι πολύ διαδεδομένη σήμερα, τόσο σε έργα οδοποιΐας όσο και σε ιδιωτικές οικοδομές. Οι πλάκες έχουν συνήθως διαστάσεις και σχήμα κατάλληλο για σύγχρονα πλακόστρωτα δάπεδα αλλά επικολλούνται στον τοίχο, ενώ αρμολογούνται με τσιμέντο. Ο τρόπος αυτός μπορεί να παρομοιαστεί με «κάθετη πλακόστρωση» και είναι ολότελα λανθασμένος και ασύμβατος τόσο με το φυσικό περιβάλλον όσο και με τους παραδοσιακούς τοίχους οικοδομών σε πυρήνες οικισμών, γι' αυτό πρέπει να αποφεύγεται εντελώς...» (Χατζησάββα-Αδάμ 2005: 17)

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

A.A.A.: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών, Αθήναι, ΥΠ.ΠΟ.

A.J.A.: American Journal of Archaeology. New York, Archaeological Institute of America.

A.R.: Archaeological Reports, Society for the Promotion of Hellenic Studies and the British School at Athens.

B.C.H.: Bulletin de Correspondance Hellenique, École Française d'Athènes.

B.I.C.S.: Bulletin of the Institute of Classical Studies, University of London.

B.S.A.: Annual of the British School at Athens. London. Institute of Classical Studies.

J.H.S.: Journal of Hellenic Studies. London. Society for the Promotion of Hellenic Studies.

R.E.: Realencyclopaedie der classischen altertumswissenschaft. Stuttgart.

S.I.M.A.: Studies In Mediterranean Archaeology, Jonsered/Goteborg: Paul Astrom's Forlag.

S.M.E.A.: Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma. Ed. dell' Ateneo.

A.Δ.: Αρχαιολογικόν Δελτίον, Αθήναι, ΥΠ.ΠΟ.

A.E.: Αρχαιολογική Εφημερίς, Αθήναι, Αρχαιολογική Εταιρεία.

Δ.Χ.Α.Ε.: Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

E.K.E.: Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

E.K.K.E.: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

M.I.E.T.: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Π.Α.Ε.: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Κ.Ε.Ε.Λ.: Κέντρον Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας (Ακαδημίας Αθηνών).

Λαογραφία: Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, εν Αθήναις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agnello G. (1963). Il ritrovamento subacqueo di una basilica bizantina prefabbricata. *Byzantion XXXIII*, Revue internationale des études byzantines, Belgium, 1-9.
- Akerman K. (1979). Heat and Lithic Technology in the Kimberleys. *W. A. Archaeology and Physical Anthropology in Oceania 14* (2), 144-151.
- Andersson L. G. & Trudgill P. (1990). *Bad Language*. London: Penguin Books.
- Andrew J. (2007). *Memory and Material Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Andrews A. (1987). *Αρχαία ελληνική κοινωνία*. Μτφ. Α. Παναγόπουλος. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Appadurai A. (1988). Putting Hierarchy in its Place. *Cultural Anthropology 3*, 36-49.
- Appadurai A. (1991). Global Ethnoscapes: Notes and Queries for a Transnational Anthropology (pp. 191-210). In R. G. Fox (ed.). *Recapturing Anthropology, Working in the Present*. New Mexico, Santa Fe: School of American Research Press.
- Appadurai A. (1997). *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ashplant T., Dawson G. & Roper M. (2004). *The politics of memory: Commemorating war*. London/New York: Routledge.
- Attfield J. (2000). *Wild Things: The Material Culture of Everyday Life*. Oxford: Berg Publishers.
- Augé M. (1994). *Pour une anthropologie des mondes contemporains*. Paris: Aubier.
- Aymard M. (1990). Αποδημίες (σελ. 111-142). Στο Braudel & Duby (eds). *Η Μεσόγειος. Άνθρωποι και πολιτισμική κληρονομιά*. Μτφ. Κ. Αντύπας. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Baldwin-Edwards M. (2004). Η ένταξη των μεταναστών στην Αθήνα: Δείκτες ανάπτυξης και στατιστικές μέθοδοι μέτρησης (σελ. 1-77). Στο *Μετανάστες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη.
- Banks M. (2005). *Εθνοτισμός. Ανθρωπολογικές κατασκευές*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Barrett J. (1994). *Fragments from Antiquity. An Archaeology of Social Life in Britain, 2900–1200 BC*. Oxford: Blackwell.
- Barth F. (1981). Ethnic groups and boundaries. In *Process and Form in Social Life: Selected Essays of Frederick Barth*, v. I. London: Routledge & Kegan Paul.
- Barthes R. (1983). Ο Φωτεινός Θάλαμος: Σημειώσεις για τη φωτογραφία. Μτφ. Γιάννης Κρητικός. Αθήνα: Ράππας.
- Barthes R. (1988). *Εικόνα – Μουσική – Κείμενο*. Αθήνα: Πλέθρον.

- Bartholdy J. S. (1993). *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα 1803-1804*. Μτφ. Φ. Κονδύλης. Αθήνα: Εκάτη.
- Bastea E. (2004). *Memory and architecture*. Albuquerque: Univ. of New Mexico Press.
- Baurain C. & Darcque P. (1983). Un Triton en pierre a Malia. *B.C.H.* 107, 3-73.
- Begg Ian D. J. (2004). An Archaeology of Palatial Mason's Marks on Crete. *Hesperia Supplements* 33, American School of Classical Studies at Athens, 1-25.
- Bendall L. M. (2003). A Reconsideration of the Northeastern Building at Pylos. Evidence for a Mycenaean Redistributive Center. *A.J.A.* 107, 181-222.
- Bertaux D. & Bertaux-Wiame I. (1980). *Une enquête sur la boulangerie artisanale par l'approche biographique*. In D. Bertaux & I. Bertaux-Wiame, vol. 1. *De Transformations et Permanence de l'artisanat boulanger en France*. Paris: Cordes.
- Bertaux D. (1981). *Biography and society: the life history approach in the social sciences*. London: Sage.
- Bertaux D. (1984). The life Course Approach as a Challenge to the Social Sciences (pp. 135-148). In T. Hareven & K. J. Adams (eds). *Ageing and Life Course Transitions. An Interdisciplinary Perspective*. London: Tavistock.
- Besio M. (2003). Conservation Planning: The European Case of Rural Landscapes (pp. 60-68). In M. Besio (ed). *Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation, Associated Workshops*. Paris: UNESCO World Heritage Centre.
- Betancourt P. P. (1984). Ethnology and the interpretation of archaeological record. In P. P. Betancourt (ed.). *East Cretan white-on-dark ware. University Museum Monograph* 51, 158-163. University of Pennsylvania.
- Betancourt P. P. (1996). Μινωικό εμπόριο λίθου στην Ψείρα. *Κρητική Εστία* 5, Χανιά: Ιστορική – Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης, 47-70.
- Bietak M. & Marinatos N. (2000). Avaris (Tell el Daba) and the Minoan World (σελ. 40-44). Στο Α. Καρέτσου (επιμ.). *Κρήτη – Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Bietak M. (1999). Minoan Wall Paintings in a Royal Citadel in Avaris / Eastern Delta (σελ. 39-64). Στο Α. Καρέτσου (επιμ.). *Κρήτες Θαλασσοδρόμοι*. Ηράκλειο: ΚΓ΄ Εφορία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων – 13^η Εφορία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.
- Binford L. R. & O'Connell J. F. (1984). An Alyawara Day: The Stone Quarry. *Journal of Anthropological Research* 40 (3). University of New Mexico, 406-432.
- Binford L. R. (1964). A consideration of archaeological research design. *American Antiquity* 29 (4). Washington DC: Society for American Archaeology, 425-441.
- Binford L. R. (1967). Smudge pits and hide smoking: the use of analogy in archaeological reasoning. *American Antiquity* 32. Washington: Society for American Archaeology, 1-12.
- Binford L. R. (1978). *Nunamiut Ethnoarchaeology*. New York: Academic Press.

- Binford L. R. (1981). Η Αρχαιολογία ως Ανθρωπολογία. Μτφ. Κ. Κωτσάκης. *Ανθρωπολογικά* 9, 24-31.
- Binford L.R. (1982). The Archaeology of Place. *Journal of Anthropological Archaeology* 1. Elsevier, 5-31.
- Bintliff J. (1992). Appearance and reality: Understanding the buried landscape through new techniques in field survey (pp. 89-137). In M. Bernardi (ed.). *Archeologia del paesaggio*. Firenze: Insegna del Giglio.
- Bleed P. & Meier M. (1980). An Objective Test of the Effects of Heat Treatment of Flakeable Stone. *American Antiquity* 45 (3). Washington DC: Society for American Archaeology, 502-507.
- Blegen C. (1937). *Prosymna: the Helladic Settlement preceding the Argive Heraeum*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blegen C. W. (1958). The Palace of Nestor Excavations of 1957, Part 1. *A.J.A.* 62, 175-181.
- Blegen C. W. (1959). The Palace of Nestor Excavations of 1958, Part 1. *A.J.A.* 63, 121-127.
- Blegen C. W. & Rawson M. (1966). The palace of Nestor at Pylos in Western Messenia. Vol. I: *The Buildings and their Contents*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Blegen C. W., Rawson M., Taylor L. W. & Donovan W. P. (1973). *The palace of Nestor at Pylos in Western Messenia. Vol. III: Acropolis and lower town. Tholoi, grave circle, and chamber tombs. Discoveries outside the citadel*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Blitzer H. B. (1995). Minoan Implements and Industries. *Kommos I* (1), 403-535.
- Blumberg P. (1974). The Decline and Fall of the Status Symbol: Some Thoughts on Status in a Postindustrial society. *Social Problems* 21 (4). University of California Press, 480-498.
- Boas F. (1955). *Primitive Art*. New York: Courier Dover Publications.
- Boerdam J. & Martinius W. O. (1980). Family Photographs - A Sociological Approach. *The Netherlands Journal of Sociology* 16 (2), Elsevier Scientific Pub. Co., 95-120.
- Bordes F. (1969). Traitement thermique du silex au Solutréen. *Comptes Rendus des séances mensuelles de la Société Préhistorique Française* 7, 197.
- Borgeaud P. (2001). *Η Μητέρα των Θεών*. Μτφ. Α. Καραστάθη & Μ. Καρδαμίτσα. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Bouras C. (2002). Master Craftsmen, Craftsmen, and Building Activities in Byzantium (pp. 539-554). In A. Laiou (ed.). *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century*. Washington: Dumbarton Oaks.
- Bourdieu P. (1971). The Berber house, or the world revisited (pp. 151-169). In J. Pouillan & P. Maranda (eds). *Echanges et Communications: Mélanges offerts a Claude Lévi-Strauss a l'occasion de son 60eme anniversaire*. Hague: Mouton.

- Bourdieu P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Bourdieu P. (1990). *The logic of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu P. (1999). *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*. Μτφ. Κ. Καψαμπέλη. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Bourdieu P. (2002). *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*. Μτφ. Κ. Καψαμπέλη, πρόλογος Ν. Παναγιωτόπουλος. Αθήνα: Πατάκης.
- Bourdieu P. & Darbel A. (1969). *L'amour de l'art*. Paris: Les Editions de Minuit.
- Bowman S. (1990). *Radiocarbon Dating*. London: British Museum Press.
- Braudel F. & Duby G. (1990). *Η Μεσόγειος. Άνθρωποι και πολιτισμική κληρονομιά*. Μτφ. Κ. Αντύπας. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Braudel F. (1995). *Υλικός πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός (15^{ος}-18^{ος} αιώνας). Τόμος Α', Οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο*. Μτφ. Α. Ασδραχά. Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας.
- Brezillon M. (1969). *Dictionnaire de la préhistoire*. Paris: Larousse.
- Brown A. (1980). *Castles: A History and Guide*. London: Random House.
- Bruner J. (2004). *Δημιουργώντας ιστορίες. Νόμος, λογοτεχνία, ζωή*. Επιμ. Γ. Κουγιουμουτζάκης. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Büchler P. (1999). *Ghost Stories: Stray Thoughts on Photography and Film*. London: Proboscis.
- Buckler W. H. (1923). *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay*. Manchester: The University Press.
- Burkert W. (1993). *Αρχαία ελληνική θρησκεία, αρχαϊκή και κλασική εποχή*. Μτφ. Ν. Μπεξεντάκος & Α. Αβαγιανού. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Burkert W. (1994). *Μυστηριακές λατρείες της αρχαιότητας*. Μτφ. Έ. Ματθαίου. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Burney C. A. (2004). *Historical Dictionary of the Hittites*. Maryland, Lanham: Scarecrow Press.
- Burton D. & Grandy D. (2004). *Magic, Mystery and Science*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Calvet L. J. (1994). *L'argot. Que sais-je?* Paris: Presses Universitaires de France.
- Campbell J. K. (1964). *Honour, Family and Patronage. A study of institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*. Oxford: Clarendon Press.
- Caner E. M. & Caner E. F. (2002). *Unveiling Islam: an Insider's Look at Muslim Life and Beliefs*. Grand Rapids: Kregel Publications.
- Castells M. (1989). *The informational city: information technology, economic restructuring, and the urban – regional process*. Oxford: Blackwell Publishers.

- Castells M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publishers.
- Catling H. W. (1988). Archaeology in Greece 1987-1988, East Crete. *A.R.* 34, 72-74.
- Cavanagh W.G. & Laxton R. R. (1981). The structural mechanics of the Mycenaean tholos tomb. *B. S. A.* 76, 109-140.
- Chadwick J. (1997). *Ο μυκηναϊκός κόσμος*. Μτφ. Κ. Πετρόπουλος. Αθήνα: Gutenberg.
- Chapoutier F. & Dermagne J. (1942). *Fouilles Exécutées a Mallia. Troisième Rapport. Exploration du Palais. Bordures Orientale et Septentrionale (1927, 1928, 1931, 1932), (Ecole Française d'Athènes. Etudes crétoises VI)*. Paris: Geuthner.
- Clapier-Valladon S. & Poirier J. (1983). *L'approche biographique. Réflexions épistémologiques sur une méthode de recherche*. Nice: Centre Universitaire Méditerranéen.
- Clark G. (1939). *Archaeology and society*. London: Methuen.
- Cohen A. P. (1985). *The Symbolic Construction of Community*. London: Tavistock.
- Coldstream N. (2002). *Medieval Architecture*. Oxford: Oxford University Press.
- Collins M. B. (1973). Observations on the Thermal Treatment of Chert in the Solutrean of Laugerie Haute, France. *Proceedings of the Prehistoric Society* 39, 461-463.
- Collard A. (1993). Διερευνώντας την «κοινωνική μνήμη» στον ελλαδικό χώρο (σελ. 356-389). Στο Παπαταξιάρχης & Παραδέλλης (επιμ.). *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα: ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Colley J.-P. (2005). *Στοιχεία Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας*. Μτφ. Μ. Κουμπούρα. Αθήνα: Πλέθρον.
- Connor W. R. (1985). The Razing of the House in Greek Society. *Transactions of the American Philological Association* 115, 79-102.
- Cooper-Marcus Cl. (1974). *The house as symbol of self*. Berkeley: Institute of Urban and Regional Development. University of California.
- Cooper-Marcus Cl. (1995). *House as a Mirror of Self*. Berkeley: Conari Press.
- Cooper F. A. (1986). Epaminondas and Greek Fortifications. *A.J.A.* 90, 195.
- Cooper F. A. (2000). The fortifications of Epaminondas and the rise of the monumental Greek city (pp. 155-191). In J. Tracy (ed.). *City Walls: The Urban Enceinte in Global Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coulmas F. (1996) (ed.). *The Handbook of Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell.
- Cowan K. J. (1988). Folk truth: when the scholar comes to carnival in a “traditional” community. *Journal of Modern Greek Studies* 6, Johns Hopkins University Press, 245-260.

- Crabtree D. E. & Butler B. R. (1964). Notes on Experiments in Flint-knapping: 1. Heat Treatment of Silica Minerals. *Tebiwa Journal of the Idaho State University Museum* 7, 1-6.
- Cross T. P. (1952). *Motif-Index of Early Irish Literature*. Indiana: Bloomington.
- Danforth L. (1984). The ideological context of the search for continuities in Greek culture. *Journal of Modern Greek Studies* 2. Johns Hopkins University Press, 53-85.
- Danforth L. (1999). *Η μακεδονική διαμάχη: ο εθνικισμός σ' έναν υπερεθνικό κόσμο*. Μτφ. Σπ. Μαρκέτος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Dawkins R. M. (1905). Neolithic settlement at Magasa. *B.S.A.* XI, 260-268.
- Day P. M. (1989) Technology and ethnography in petrographic studies of ceramics (pp. 139-147). In Y. Maniatis (ed.). *Archaeometry: Proceedings of 25th International Symposium*. Amsterdam: Elsevier.
- Dickinson O. T. P. K. (1999). *Η προέλευση του μυκηναϊκού πολιτισμού*. Μτφ. Αθ. Παπαδόπουλος. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Dieter A. (1991). *Building in Egypt, Pharaonic Stone Masonry*. Oxford: Oxford University Press.
- Dimopoulou N. & Rethemiotakis G. (2000). The sacred conversation ring from Poros (pp. 39-56). In W. Müller (ed.). *Minoisch-mykenische Glyptik: Stil, Ikonographie, Funktion, Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*, 6. Berlin.
- Domanski M. & Webb J. A. (1992). Effects of Heat Treatment on Siliceous Rocks Used in Prehistoric Lithic Technology. *Journal of Archaeological Science* 19. Elsevier, 601-614.
- Domanski M., Webb J. A. and Boland J. (1994). Mechanical Properties of Stone Artefact Materials and the Effect of Heat Treatment. *Archaeometry* 36. Univ. of Oxford, 177-209.
- Dorson R. (1971). *American folklore and the Historian*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Douglas J. D. (1985). *Creative interviewing*. Beverly Hills: Sage.
- Doumas C. (1972). Notes on Early Cycladic Architecture. *A.A.* 87, 151-170.
- Dowden K. (2000). *European Paganism. The realities of cult from antiquity to the Middle Ages*. London and New York: Routledge.
- Driessen J. M. & MacGillivray J. A. (1989). The Neopalatial Period in East Crete (pp. 99-111). In R. Laffineur (ed.). *Transition, le Monde Egéen du Bronze Moyen au Bronze Récent. Actes de la deuxième Rencontre égéenne internationale de L'Université de Liège (18-20 Avril 1988)*. Liège: Université de Liège.
- Ebersolt J. (1934). *Monuments d'Architecture Byzantine*. Paris: Ed. d'Art et d'Histoire.
- Eisner R. (1881). *Travellers to an Antique Land: The History and Literature of Travel to Greece*. Michigan: University of Michigan Press.

- Eliade M. (1992²) *Πραγματεία πάνω στην Ιστορία των Θρησκειών*. Μτφ. Ε. Τσούτη. Αθήνα: Χατζηνικολής.
- Eliade M. & Couliano I. P. (1992). *Λεξικό των θρησκειών*. Μτφ. Β. Γαζής. Αθήνα: Χατζηνικολής.
- Elkin A. P. (1948). Pressure Flaking in the Northern Kimberley, Australia. *Man* 130, The Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, 110-113.
- Ellis, H. H. (1940). *Flint-Working Techniques of the American Indians: an Experimental Study*. Ohio: Ohio Historical Society.
- Entin A. D. (1979). Reflection of Families. *Photo Therapy Quarterly Newsletter* 2 (2), 19-21.
- Eriksen T. H. (1993). *Ethnicity and nationalism: anthropological perspectives*. London: Pluto Press.
- Esposito J. L. (2004). *The Oxford Dictionary of Islam*. Oxford: Oxford University Press.
- Evans A. J. (1895). *Cretan pictographs and Prae-phoenician script. With an account of a sepulchral deposit at Hagios Onuphrios near Phaestos in its relation to primitive Cretan and Aegean culture*. London.
- Evans A. (1901). Mycenaean Tree and Pillar Cult and its Mediterranean Relations. *J.H.S.* 21, 99-204.
- Evans A. J. (1906). The prehistoric tombs of Knossos. The Royal Tomb of Isopata. *Archaeologia* 59. London: Society of Antiquaries, 391-562.
- Evans A. J. (1921-1935). *The Palace of Minos at Knossos*, I-IV. London: Macmillan&Co.
- Evely D. (1992). *Stone Vases and other Objects*. Oxford: Oxbow Books.
- Fairbairn P. (1886). *The Imperial Bible Dictionary*, v. I. London: Blackie and Son.
- Faroqhi S. (2000). *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην οθωμανική αυτοκρατορία από τον μεσαίωνα ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*. Μτφ. Κ. Παπακωνσταντίνου. Αθήνα: Εξάντας.
- Fasold R. (1984). *The Sociolinguistics of Society*. Oxford: Blackwell.
- Faure P. (1996). *Ιερά σπήλαια της Κρήτης*. Μτφ. Σ. Καμάρης. Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη.
- Fentress J. & Wickham Ch. (1992). *Social Memory*. Oxford: Blackwell.
- Ferraroti M. (1983). *Histoire et Histoires de Vie*. Paris: Librairie des Miradiens.
- Ferraroti M. (2003). *On the Science of Uncertainty. The Biographical Method in Social Research*. Lanham: Lexington Books.
- Finley M. I. (1996). *Οικονομία και Κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*. Μτφ. Α. Παναγόπουλος. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

- Flenniken J. (1984). The Past, Present, and Future of Flint knapping: an Anthropological Perspective. *Annual Review of Anthropology* 13, 187-203.
- Forbes R. J. (1963). *Studies in Ancient Technology* v. VII. Leiden: E.J. Brill.
- Forchhammer P. (1847). *Über die kyklopischen Mauern Griechenlands und die Schleswig-Holsteinschen Felsmauern*. Kiel.
- Forsdyke E. J. (1927). The Mavro Spelio Cemetery at Knossos. *B.S.A.* 28, 243-296.
- Frankl P. (1945). The secret of the medieval masons. *Art Bulletin* 27. New York: College Art Association, 46-64.
- Frazer J. G. (1919). *Folklore in the Old Testament - Studies in Comparative Religion, Legend, and Law*. London: Macmillan.
- Frazer J. G. (1990). *Ο χρυσός κλώνος*, τ. I-V. Μτφ. Μ. Μπικάκη. Αθήνα: Εκάτη.
- French E. B. (1991). Archaeology in Greece 1990-1991, Eastern Crete. *A.R.* 37, 70-76.
- Geertz C. (1983). *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York: Basic Books.
- Geertz C. (2003). *Η ερμηνεία των πολιτισμών*. Μτφ. Θ. Παραδέλλης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Gell A. (1998). *Art and Agency. An Anthropological Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Gérard-Rousseau M. (1968). *Les Mentions Religieuses dans les Tablettes Mycéniennes*. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Gerola G. (1905-1932). *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, τ. I-IV. Venezia: Ist. Veneto di Scienze.
- Giles H. (1979). *Ethnicity markers in speech* (pp. 251-289). In Scherer K. R. & Giles H. (ed.). *Social Markers in Speech*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Glaser B. & Strauss A. 1967. *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago: Aldine.
- Godelier M. (1978). The object and method of economic anthropology (pp. 49-126). In D. Seddon (ed.). *Relations of Production*. London: Frank Cass.
- Godwin J. (1996). *Μυστηριακές θρησκείες του αρχαίου κόσμου*. Μτφ. Π. Χιωτέλη. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Goffman E. (1951). Symbols of class status. *British Journal of Sociology* 2. The London School of Economics and Political Science, 294-304.
- Goldschmidt W. (1990). *The Human Career. The Self in the Symbolic World*. Oxford: Basil Blackwell.
- Gould R. A. (1980). *Living Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grabar A. (1946). *Martyrium. Recherches sur le Culte des Reliques et l'Art Chrétien Antique*. Paris: Collège de France.
- Graham J. W. (1962). *The Palace of Crete*. Princeton: Princeton University Press.

- Green A. (2004). Individual remembering and collective memory: theoretical presuppositions and contemporary debates. *Oral History* 32 (2). UK Oral History Society, 35-44.
- Gregg M. L. & Grybush R. J. (1976). Thermally Altered Siliceous Stone from Prehistoric Contexts: Intentional versus Unintentional Alteration. *American Antiquity* 41 (2). Washington DC: Society for American Archaeology, 189-192.
- Grégoire H. (1922). *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes de l'Asie Mineure*, Paris: Leroux.
- Guilland R. (1922). Le palais de Theodore Metochite. *Revue des Etudes Grecques* 35. Paris, 82-95.
- Guiraud P. (1989) [1956]. *L'argot*. Paris: PUF.
- Hägg R. (1983). Epiphany in Minoan Ritual. *B.I.C.S.* 30, 184-185.
- Halbwachs M. (1950). *La Mémoire Collective*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Hamilakis Y. & Yalouri E. (1996). Antiquities as symbolic capital in modern Greece. *Antiquity* 70 (266). Newbury, Berks: The Wharf, 117-129.
- Hamilakis Y. (2006). The colonial, the national and the local: legacies of the "Minoan" past (pp. 145-162). In Y. Hamilakis & N. Momigliano (eds). *Archaeology and European Modernity: Producing and Consuming the 'Minoans'*. *Creta Antica, Rivista annuale di studi archeologici, storici ed epigrafici, Centro di Archaeologica Cretese, Università di Catania*, 7. Padua: Bottega d'Erasmus.
- Hart L. K. (1999). Culture, civilization and demarcation at the northwest borders of Greece. *American Ethnologist* 26 (1). University of California, 196-220.
- Hartland E. S. (1909). *Primitive Paternity: the Myth of Supernatural Birth in Relation to the History of the Family*. London: David Nutt.
- Haselberger H. (1961). Methods of studying ethnological art. *Current Anthropology* 2. University of Chicago Press, 341-384.
- Hastrup K. (1995). *A passage to Anthropology: experience and theory*. London: Routledge.
- Hayden B. (1979). *Palaeolithic reflections: lithic technology and ethnographic excavation among Australian Aborigines*. Canberra: Australian Institute of Aboriginal Studies.
- Hayden B. J (1983). New plans of the Iron Age Settlement of Vrokastro. *Hesperia* 52. Journal of the American School of Classical Studies at Athens, 367-387.
- Hayden B. (1987). *Lithic Studies among the Contemporary Highland Maya*. Arizona: University of Arizona.
- Hayden B. J. (1995). Rural Settlement of the Orientalizing through Early Classical Period: the Meseleroi Valley, Eastern Crete. *Aegean Archaeology* 2. Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, 93-144.

- Herzfeld M. (1980). On the ethnography of "Prejudice" in an Exclusive Community. *Ethnic Groups* 2. N. Y., 283-305.
- Herzfeld M. (1985). *The Poetics of Manhood. Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*. New Jersey: Princeton University Press.
- Herzfeld M. (1991). *A place in History. Social and Monumental Time in a Cretan Town*. New Jersey: Princeton University Press.
- Herzfeld M. (1998). *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη: Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*. Μτφ. Ρ. Αστρινάκη. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Herzfeld M. (2002). *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, Ιδεολογία και Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*. Μτφ. Μ. Σαρηγιάννης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Hewitt S. (1993). *A study of Mycenaean and Minoan Warrior Burials in the Aegean from the Period of the Shaft Graves to the fall of the Palace at Knossos*. MA Thesis. Queen's University.
- Hirsch M. (1999). Projected Memory: Holocaust Photographs in Personal and Public Fantasy (pp. 3-23). In M. Bal, J. Crewe & L. Spitzer (eds.). *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present*. Hanover N.H.: University Press of New England.
- Hirshon-Φιλιππάκη R. (1993). Μνήμη και ταυτότητα. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς (σελ. 327-356). Στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης (επιμ.). *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα: ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Hitchcock L. (2000). *Minoan Architecture: A Contextual Analysis*. SIMA (Pocket Book 155). Jonsered.
- Hobsbawm E. & Ranger T. (2004). *Η επινόηση της παράδοσης*. Μτφ. Θ. Αθανασίου. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Hodder Ian (1982). *Symbolic and Structural Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder I. (1982a). *The present past*. London: Batsford.
- Hodder I. (ed.) (1989). *The Meaning of Things: Material Culture and Symbolic Expression*. London: Unwin Hyman.
- Hodder I. (2002). *Διαβάζοντας το παρελθόν*. Μτφ. Π. Μουτζουρίδης, Κ. Νικολέντζος, Μ. Τσούλη. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Hoeck K. (1823). *Kreta. Ein Versuch zur Aufhellung der Mythologie und Geschichte, der Religion und Verfassung dieser Insel, von den ältesten Zeiten bis auf die Römer-Herrschaft*. Göttingen.
- Hofstra S. U. (2000). *Small things considered: the finds from LH IIIB Pylos in context*. Texas: University of Texas at Austin.
- Holmes J. (1992) *An Introduction to Sociolinguistics*. London & New York: Longman.
- Hölscher T. (2005). *Κλασική Αρχαιολογία. Βασικές γνώσεις*. Μτφ. Π. Παπαγεωργίου, επιμ. Π. Καραναστάση. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

- Holstein J. & Gubrium J. (1997). *The active interview*. Thousand Oaks: Sage.
- Hood S. (1960). Tholos Tombs of the Aegean. *Antiquity* 34. Newbury, Berks: The Wharf, 166-176.
- Hood S. (1987). Mason's Marks in the Palace (pp. 205-212). In R. Hagg & N. Marinatos (eds). *The Function of the Minoan Palaces. Proceedings of Fourth International Symposium at the Swedish Institute of Athens*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Houtman G. (1988). Interview with Maurice Bloch. *Anthropology today* 4 (1). London: Royal Anthropological Institute, 18-21.
- Hudson R. (1980). *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hull L. (2006). *Britain's Medieval Castles*. London: Greenwood Publishing Group.
- Hult G. (1983). Bronze Age ashlar masonry in the eastern Mediterranean: Cyprus, Ugarit, and neighbouring regions. *S.I.M.A.* LXVI, 44-52.
- Johnson J. P. (1949). A Note on Egyptian Masonry. *A.J.A.* 53 (1), 34-35.
- Kanta A. (1980). The LM III Period in Crete. *S.I.M.A.* LVIII, 129-133.
- Karakasidou A. (1993). Politicizing culture: Negating ethnic identity in Greek Macedonia. *Journal of Modern Greek Studies* 11. Johns Hopkins Univ. Press, 1-28.
- Karlsson L. (1992). *Fortification Towers & Masonry Techniques in the Hegemony of Syracuse. 405-211 BC*. Stockholm: Svenska Institutet i Rom.
- Karlsson L. (2005). Recent Research Concerning the Walls of Asea (pp. 307-319). In E. Östby (ed.). *Ancient Arcadia. Papers from the third international seminar on Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May 2002*. Athens.
- Kazhdan A.P. & Epstein A. W. (1997). *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα*. Μτφ. Α. Παππάς. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Kenna M. (1993). Return migrants and tourism development: an example from the Cyclades. *Journal of Modern Greek Studies* 11, Johns Hopkins University Press, 60-74.
- Kenna M. (2003). Η αναγέννηση και η εκ νέου ανακάλυψη της παράδοσης (σελ. 361-368). Στο Ο. Καϊάφα (επιμ.). *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας.
- Kirsten E. (1937). Olous. *R.E.* XVII (2), 2504-2508.
- Kohli-Kunz A. (1973). *Erinnern und Vergessen. Das Gegenwärtigsein des Vergangenen als Grundproblem historischer Wissenschaft. Erfahrung und Denken*, vol. 40. Berlin: Duncker & Humblot.
- Kopper J. S. & Rossello-Bordoy G. (1974). Megalithic Quarrying Techniques and Limestone Technology in Eastern Spain. *Journal of Field Archaeology* 1. Boston University, 161-170.

- Kopytoff I. (1986). The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process (pp. 64-91). In A. Appadurai (ed.). *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. New York: Cambridge University Press.
- Kotanski R. (1991). Incantations and Prayers for Salvation on Inscribed Greek Amulets (pp. 107-137). In A. Faraone & D. Obbink (ed.). *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*. Oxford: Oxford University Press.
- Kramer C. (ed.) (1979). *Ethnoarchaeology*. New York: Columbia University Press.
- Kramer C. (1985). Ceramic ethnoarchaeology. *Annual Review of Anthropology* 14, 77-102.
- Krautheimer R. (1998²). *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή αρχιτεκτονική*. Μτφ. Φ. Μαλλούχου-Tufano. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Krzyszowska O. & Nixon L. (eds) (1983). Minoan society. Proceedings of the Cambridge Colloquium, 1981. Bristol: Bristol Classical Press.
- Kuban D. (1997). *Sinan's Art and Selimiye*. Istanbul: Economic and Social History Foundation.
- Kuran Apt. (1987). *Sinan, The Grand Old Master of Ottoman Architecture*. Washington D.C. and Istanbul: Institute of Turkish Studies.
- Laburthe-Tolra P. & Warnier J.-P. (2003). *Εθνολογία – Ανθρωπολογία*. Μτφ. Β. Χατζάκη. Αθήνα: Κριτική.
- Lassus J. (1947). *Sanctuaires Chrétiens de Syrie. Essai sur la Genèse, la Forme et l'Usage Liturgique des Edifices du Culte Chrétien, en Syrie du IIIe Siècle à la Conquête Musulmane*, t. XLII. Paris: Institut Français d'Archéologie de Beyrouth.
- Lawrence A. W. (1979). *Greek Aims in Fortification*. Oxford: Clarendon Press.
- Layton R. (2003). *Η ανθρωπολογία της τέχνης*. Μτφ. Φ. Τερζάκης. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Lazar N. A., Kadane J. B., Chen F. Cavanagh W. G. & Litton C. D. (2004). Corbelled Domes in Two and Three Dimensions: The Treasury of Atreus. *International Statistical Review* 72 (2), The American University in Cairo, 239-255.
- Le Bas Ph. & Waddington H. W. (1870). *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure*. v. III. *Cinquième partie. Inscriptions grecques et latines recueillies en Grèce et en Asie Mineure*. Paris.
- Le Goff J. (1998). *Ιστορία και μνήμη*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Leroi-Gourhan A. (1975). Οι δρόμοι της ιστορίας πριν τη γραφή (σελ. 11-26). Στο Ζ. Λε Γκοφ, Π. Νορά (επιμ.). *Το Έργο της Ιστορίας*. Αθήνα: Ράππας.
- Leroi-Gourhan A. (1996). Πρόλογος (σελ. 9-10). Στο Γ. Β. Καββαδία (επιμ.). *Σαρακατσάνοι. Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία*. Μτφ. Μ. Καββαδία. Αθήνα: Λ. Μπρατζιώτη.
- Littler C. R. (2001). Work in traditional and modern societies (pp. 56-63). In G. Salaman (ed.). *Understanding Business Organizations*. London–New York: Routledge.

- Logan P. (1981). *The Holy Wells of Ireland*. New York: Smythe.
- Lowenthal D. (1985). *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Lyman Chr. M. (1982). *The Vanishing Race and Other Illusions: Photographs of Indians by Edward Curtis*. New York: Pantheon.
- Mandeville M. D. (1973). A Consideration of the Thermal Pre-treatment of Chert. *Plains Anthropologist* 18. Pierre: Plains Anthropological Society, 177-202.
- Mango C. (1991). Approaches to Byzantine Architecture (pp. 40-44). In O. Grabar (ed.). *Muqarnas VIII: An Annual on Islamic Art and Architecture*. Leiden: E.J. Brill.
- Marangoni G. (1974). *Associazioni di mestiere nella Repubblica Veneta (vittuaria – farmacia – medicina)*. Venezia.
- Marinatos N. (1990). The tree, the stone and the pithos: Glimpses into a Minoan Ritual. *Aegaeum, Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège* 6, 79-92.
- Mason J. (1996). *Qualitative Research Design*. London: Sage.
- Massey D. (1995). Places and Their Pasts. *History Workshop Journal* 39. Oxford University Press, 182-192.
- Mauss M. (1990). *Σχεδιάσμα μιας γενικής θεωρίας για τη μαγεία*. Μτφ. Μ. Βεληβασάκη. Αθήνα: Praxis.
- Maxwell J. (1996). *Qualitative Research Design: An Interactive Approach*. Thousand Oaks: Sage.
- McNeal R. A. (1991). Archaeology and the destruction of the later Athenian acropolis. *Antiquity* 65. Newbury, Berks: The Wharf, 49-63.
- Megaw A. H. S. (1932). The chronology of some Middle-Byzantine Churches in Greece. *B.S.A.* XXXII, 90-130.
- Megaw A. H. S. (1964). Byzantine reticulate revetments (σελ. 10-22). Στο *Χαριστήριον Α. Κ. Ορλάνδου*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Messing G. (1987). *A glossary of Greek Romany*. Ohio: Slavica Publishers.
- Middleton D. & Edwards D. (1990). In D. Middleton & D. Edwards (eds). *Collective Remembering*. London: Sage.
- Millet G. (1916). *L'école Grecque dans l'architecture Byzantine*. Paris: E. Leroux.
- Mook W. G. & Waterbolk H. T. (1985). *Radiocarbon Dating*. European Science Foundation Handbooks for Archaeologists 3. Strasbourg: European Science Foundation.
- Mossé C. (1996). Ο Έλληνας άνθρωπος και η οικονομία (σελ. 45-92). Στο J. P. Vernant (επιμ.). *Ο Έλληνας άνθρωπος*. Μτφ. Χ. Τασάκος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Musello C. (1979). Family Photography (pp.101-118). In J. Wagner (ed.). *Images of Information: Still Photography in the Social Sciences*. London & Beverly Hills: Sage.

- Myers F. R. (2001). *The Empire of Things: Regimes of Value and Material Culture*. Oxford: School of American Research Advanced Seminar Series.
- Mylonas G. (1948). Homeric and Mycenaean Burial customs. *A.J.A.* 52, 56-81.
- Nagy A. M. (1999). Αρχαίοι μαγικοί πολύτιμοι λίθοι. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 70. Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη ΑΕ, 34-37.
- Nerone J. (1989). Professional History and Social Memory. *Communication*, vol. 11, 89-104.
- Nicholas D. (1999). *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου. Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη, 312-1500*. Μτφ. Μ. Τζιαντζή. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Nilsson M. P. (1950²). *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*. Lund.
- Nilsson M. (1966). *Ελληνική λαϊκή θρησκεία*. Μτφ. Ι. Θ. Κακριδής. Αθήνα: Εστία.
- Nilsson M. (1987). *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας*. Μτφ. Αικ. Παπαθωμοπούλου. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Ohnefalsch-Richter M. (1994). *Ελληνικά Έθιμα στην Κύπρο*. Μτφ. Α. Μαραγκού. Λευκωσία: Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας.
- Olssen I. U. (1986). Radiometric Dating. In B.E. Berglund (ed.). *Handbook of Holocene Palaeoecology and Palaeohydrology*. Chichester: Wiley.
- Olwig K. F. & Hastrup K. (1997). In K.F. Olwig & K. Hastrup (eds.). *Siting culture, the shifting anthropological object*. New York: Routledge.
- Ortner S. B. (2002) [1973]. On Key Symbols. In M. Lambek (ed.). *A Reader in the Anthropology of Religion*. Malden & Oxford: Blackwell Publishing.
- Ortner S. B. (1984). Theory on Anthropology since the sixties. *Comparative Studies in Society and History* 26. Cambridge University Press, 126-166.
- Ousterhout R. (2007). *Master Builders of Byzantium*. Pennsylvania: UPenn Museum of Archaeology.
- Pashley R. (1991). *Ταξίδια στην Κρήτη, τ. Α', Β'*. Μτφ. Δ. Γόντικα. Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη.
- Pelon O. (1976). *Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires*. École Française d'Athènes.
- Pendlebury J. D. S. (1963). *The Archaeology of Crete*. New York: Biblo & Tannen.
- Pernier L. (1934). New Elements for the study of the temple of Prinias. *A.J.A.* XXXVIII, 171-177.
- Persson A. W. (1942). *New tombs at Dendra near Midea*. Lund.
- Petit L. (ed.) (1964 [1903]). *Actes de Xenophon*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
- Pinney Chr. (1992). The Parallel Histories of Anthropology and Photography (pp. 74-95). In E. Edwards (ed.). *Anthropology and Photography, 1860-1920*. New Haven and London: Yale University Press.

- Poursat J.-C. (1978). Malia, atelier de sceaux. *B.C.H.* 102, 831-836.
- Press L. (1978). The Worship of Healing Divinities and the Oracle in the Second Millennium B.C. from a Study in Aegean Glyptic Art. *Archaeologia* 29. London: Society of Antiquaries, 1-15.
- Price-Douglas T., Chappell S. & Ives D. J. (1982). Thermal Alteration in Mesolithic Assemblages. *Proceedings of the Prehistoric Society* 48, 467-485.
- Puchner W. (1996). Οι ιδεολογικές βάσεις της επιστημονικής ενασχόλησης με τον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό τον 19ο αιώνα (σελ. 247-267). Στο Ε. Χρυσός (επιμ.). *Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αιώνα μέσα από τις εισηγήσεις Γερμανών και Ελλήνων επιστημόνων*. Αθήνα: Ακρίτας.
- Purdy B. & Brooks H. K. (1971). Thermal Alteration of Silica Minerals: an Archaeological Approach. *Science* 171, 322-325.
- Purdy B. A. (1974). Investigations concerning the thermal alteration of silica minerals: an archaeological approach. *Tebawa Journal of the Idaho State University Museum* 17, 37-66.
- Radley A. (1990). Artefacts, Memory and a Sense of the Past (pp. 46-59). In D. Middleton & D. Edwards (eds.). *Collective Remembering*. London: Sage.
- Rakoff R. (1977). Ideology in Everyday Life: The Meaning of the House. *Politics and Society*, 7 (1). New York: The Helvidius Group, Columbia University, 85-104.
- Randsborg K. (2002). Kephallénia. Archaeology and History. The ancient Greek Cities. *Acta Archaeologica* 73. København, Munksgaard, 1-2.
- Renfrew C. (1985). Η Νέα Αρχαιολογία (σελ. 4-8). Στο *Η ελληνική έκδοση του Courier της Ουνέσκο*. Αθήνα: Unesco Publications.
- Renfrew C. (2006). *Η ανάδυση του πολιτισμού. Οι Κυκλάδες και το Αιγαίο στην 3^η χιλιετία π.Χ.* Μτφ. Δ. Κοκκώνης. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Renfrew C. & Bahn P. (2001). *Αρχαιολογία. Θεωρίες, μεθοδολογία και πρακτικές εφαρμογές*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Robins G. V., Seeley N. J., McNeil D. A. C. & Symons M. R. C. (1978). Identification of Ancient Heat Treatment in Flint Artefacts by ESR Spectroscopy. *Nature* 276. London: Nature Publishing Group, 703-704.
- Rosaldo R. (1989). *Culture and Truth. The Remaking of Social Analysis*. Boston: Beacon Press.
- Roux J. P. (1998). *Το αίμα. Μύθοι, σύμβολα και πραγματικότητα*. Μτφ. Α. Κλαμπατσέα. Αθήνα: Λιβάνης.
- Rowlands M. & Tilley Chr. (2006). Monuments and Memorials (pp. 500-515). In C. Tilley & P. Spyer (eds). *Handbook of Material Culture*. London: Sage.
- Ruby J. (1988). Images of Rural America. *History of Photography* 12. London: Taylor & Francis, 327-343.

- Ruby J. (1996). Visual Anthropology (pp. 1345-1351). In D. Levinson & M. Ember (eds). *Encyclopedia of Cultural Anthropology*, v. 4. New York: Henry Holt and Company.
- Rückert B. (1998). *Die Herme im öffentlichen und privaten Leben der Griechen: Untersuchungen zur Funktion der griechischen Herme als Grenzmal*. Regensburg: Inskriftenträger und Kultbild des Hermes.
- Rutkowski B. (1994). Minoan Caves: The Main Cult Area (pp. 26-30). In B. Rutkowski (ed.). *Aegean Archaeology*, v. 1. Warsaw.
- Säflund G. (1965). *Excavations at Berbati 1936-1937*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Sakellarakis J. (1976). Mycenaean Stone Vases. *S.M.E.A.* 43, 173-187.
- Samuel R. (1994). *Theatres of Memory: Past and Present in Contemporary Culture*. London: Verso.
- Sanders I. F. (1982). *Roman Crete. An Archaeological Survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete*, Warminster: Aris and Phillips.
- Scranton R. L. (1941). *Greek Walls*. Cambridge: Harvard University Press.
- Sekula A. (1986). The Body and the Archive. *October* 39. Massachusetts Institute of Technology, 3-64.
- Shaw J. W. (1973). Minoan Architecture: Materials and Techniques. *Annuario della Scuola Archaeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 33, 5-256.
- Shaw J. W. (1983). The Development of Minoan Orthostates. *A.J. A.* 87, 213-216.
- Shaw J. (2000). Stone Implements (pp. 386-391). In J. Shaw & M. Shaw. *Kommos IV: The Greek Sanctuary*. Princeton: Princeton University Press.
- Shear I. M. (1968). *Mycenaean Domestic Architecture*. Thesis. Bryn Mawr College.
- Shelby L. R. (1965). Medieval Masons' Tools II. Compass and Square. *Technology and Culture* 6 (2). Johns Hopkins University Press, 236-248.
- Shepherd R. (1980). *Ancient Mining. Prehistoric Mining and Allied Industries*. New York: Academic Press.
- Shils E. (1981). *Tradition*. London: Faber and Faber.
- Sieber F. W. (1994). *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη το 1817*. Μτφ. Δ. Μουστρή. Αθήνα: Ιστορητής.
- Singer Ch., Holmyard E. J., Williams Tr. & Hall A. R. (1956). *A History of Technology*. Oxford: Clarendon Press.
- Singlair A. T. (1909). The secret Language of Masons and Tinkers. *The Journal of American Folklore*, 22 (86). Boston, N. Y., 353-364.
- Smith E. B. (1950). *The dome: a study in the history of ideas*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.

- Smith E. B. (1956). *Architectural symbolism of imperial Rome and the Middle Ages*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Smith A. D. (1986). *The Ethnic Origin of Nations*. Oxford: Blackwell.
- Smith A. D. (1991). *National Identity*. London: Penguin.
- Soetens St. (2006). *Minoan Peak Sanctuaries: building a cultural landscape using GIS*. Université catholique de Louvain.
- Sourvinou-Inwood C. (1971). On the Authenticity of the Ashmolean Ring 1919.56. *Kadmos* 10. Zeitschrift für vor-und frühgriechische Epigraphik. Berlin: de Gruyter, 60-69.
- Sourvinou-Inwood C. (1973). On the Lost 'Boat' Ring from Mochlos. *Kadmos* 12. Zeitschrift für vor-und frühgriechische Epigraphik. Berlin: de Gruyter, 145-158.
- Stokes W. (1890). *Lives of the Saints from the book of Lismore*. Oxford: Clarendon Press.
- Strathern M. (1987). The limits of auto-anthropology (pp. 16-37). In A. Jackson (ed.). *Anthropology at home*. London: Tavistock.
- Tagliamonte S. (2006). *Analysing Sociolinguistic Variation*, New York: Cambridge University Press.
- Taylor K. (2003). Cultural Landscapes as open air museum. *Humanities Research* 10 (2). The research School of Humanities, The Australian National University, 51-61.
- Tchalenko G. (1953-1958). *Villages antiques de la Syrie du Nord: le Massif du Belus à l'Époque Romaine* (3 volumes). Paris: P. Geuthner.
- Terkel S. (1974). *Working; people talk about what they do all day and how they feel about what they do*. New York: Avon Books.
- Thelen D. (1989). Memory and American History. *Journal of American History* 75. Organization of American Historians, 1117-1129.
- Thomas J. (1996). *Time, Culture and Identity. An interpretive archaeology*. London: Routledge.
- Thomas W. I. & Znaniecki F. (1927). *The Polish peasant in Europe and America, 1918-1920*. New York: Dover Publications.
- Thompson P. (2002). *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*. Μτφ. Ρ. Β. Μπούσχοτεν – Ν. Ποταμιάνος. Αθήνα: Πλέθρον.
- Todorova M. (ed.) (2004). *Balkan identities. Nation and memory*. London: Hurst & Co.
- Tomlinson R. A. (1961). Emplekton Masonry and "Greek Structura". *J.H.S.* 81, 133-140.
- Tracy J. D. (2000). *City Walls: The Urban Enceinte in Global Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Tresidder J. (2005). *The Complete Dictionary of Symbols*. San Francisco: Chronicle Books.
- Treuil R. (1996). Νεολιθική εποχή και πρόιμη χαλκοκρατία (σελ. 125-209). Στο Treuil R., Darque P., Poursat J.-Cl. & Touchais G. *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου*. Μτφ. Ό. Πολυχρονοπούλου & Α. Φίλιππα-Touchais. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Treuil R., Darque P., Poursat J.-C. & Touchais G. (1996). *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου*. Μτφ. Ό. Πολυχρονοπούλου & Α. Φίλιππα-Touchais. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Turner V. (1967). *The forest of symbols: aspects of Ndembu ritual*. Ithaca: Cornell University Press.
- Turner V. (1969). Forms of Symbolic Action: Introduction (pp. 3-25). In R. F. Spencer (ed.). *Forms of Symbolic Action. Proceedings of the 1969 Annual Spring Meeting, American Ethnological Society*. University of Washington Press.
- Turner V. (1975). Symbolic Studies. *Annual Review of Anthropology* 4. Palo Alto, CA, Annual Reviews Inc., 145-161.
- Tzedakis Y., Chrysoulaki S., Voutsaki S. & Venieri Y. (1989). Les routes minoennes: rapport préliminaire: défense de la circulation ou circulation de la défense? *B.C.H.* 113, 43-76.
- Tziovas D. (1994). Heteroglossia and the defeat of regionalism in Greece. *Κάμπος* 2. Cambridge Papers in Modern Greek, 95-120.
- Udy S. H. (1870). *Work in Traditional and Modern Society*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- Van Effenterre H. (1980). *Le palais de Mallia et la cité minoenne. Etude de synthèse*. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Van Effenterre H. (1992). Olous (pp. 216-221). In J. W. Myers, E. E. Myers & G. Gadogan. *The Aerial Atlas of Ancient Crete*. Berkeley: University of California Press.
- Varner G. R. (2004). *Menhirs, Dolmen and Circles of Stone: The Folklore and Magic of Sacred Stone*. New York: Algora Publishing.
- Veblen Th. (1899 [1982]). *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης*. Μτφ. Γ. Νταλιάνης. Αθήνα: Κάλβος.
- Vendryes J. (1978 [1921]). *Le langage: Introduction linguistique à l'histoire*. Paris: Albin Michel.
- Vermeule E. (1983). *Ελλάς: εποχή του Χαλκού*. Μτφ. Θ. Ξένος. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Vryonis Sp. (1963). Byzantine *Δημοκρατία* and the Guilds in the Eleventh Century. *Dumbarton Oaks Papers* 73. Harvard University Press, 278-314.
- Wace A. J. B. (1931). The Tholos Tombs at Mycenae: Structural Analysis (pp.140-145). In A.W. Persson. *The Royal Tombs at Dendra Near Midea*. Lund.
- Wace A. J. B. (1953). The Facade of the Treasury of Atreus. Στο *Γέρας Α. Κεραμοπούλου*. Αθήνα, 310-314.

- Ward J. S. (1992). *Freemasonry and the Ancient Gods*. U.S.A.: Kessinger Publishing Co.
- Wardaugh R. (2001). *An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell.
- Warren P. (1967). A stone vase maker's workshop in the palace at Knossos. *B.S.A.* 62, 195-201.
- Warren P. (1969). *Minoan stone vases*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Warren P. (1970). The Primary Dating Evidence for Early Minoan Seals. *Kadmos* 9. Zeitschrift für vor-und frühgriechische Epigraphik. Berlin: de Gruyter, 29-37.
- Warren P. M. (1987). The Ring of Minos. Στην *Ειλαπίνη Α'*, τόμος τιμητικός για τον καθ. Ν. Πλάτωνα. Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη, 485-500.
- Warren P. (1994). Tree Cult in Contemporary Crete. Στο *Λοιβή εις μνήμην Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού*. Ηράκλειο: EKIM, 260-278.
- Whitmore T. M. & Turner B. L. (1992). Landscapes of Cultivation in Mesoamerica on the Eve of the Conquest. *Annals of the Association of American Geographers* 82 (3). London: Routledge, 402-425.
- Wijzenbeek–Olthuis T. (1996). Noblesse Oblige. Material Culture of the Nobility in Holland (pp. 112-124). In A. Schuurman & P. Cornelis Spierenburg (eds). *Private Domain, Public Inquiry: Families and Life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the Present*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Winter F. E. (1971). *Greek Fortification*. Toronto: University of Toronto Press.
- Winter F. E. (1971a). The Indented Trace in Later Greek Fortifications. *A.J.A.* 75, 413-26.
- Woodard R. D. (2007). *The Cambridge Companion to Greek Mythology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wycherley R. E. (1978). *The Stones of Athens*. Princeton, N. J: Princeton Univ. Press.
- Xanthoudides St. (1924). *The Vaulted Tombs of Messara*. Μτφ. J. Droop. London.
- Xanthoudides St. (1927). *Some Minoan Potters' Wheel Discs, Essays in Aegean Archaeology to Sir A. Evans*. Oxford (αναδημοσίευση στο Ν. Παναγιωτάκης - Θ. Δετοράκης. *Μελετήματα*. Ηράκλειο 1980: Δήμος Ηρακλείου, 52-66.
- Yates F. (1966). *The Art of Memory*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Yellen J. E. (1977). *Archaeological Approaches to the Present*. N. Y.: Academic Press.
- Young J. E. (1993). *The Texture of Memory. Holocaust, Memorials and Meaning*. Yale: Yale University Press.
- Zeitlin I. (2007). *The Historical Muhammad*. Cambridge. Polity.
- Zois A. (1990). Pour un schéma évolutif de l'architecture minoenne: A. Les fondations. Technique et Morphologie (pp. 75-93). In P. Darcque & R. Treuil (ed.). *L'Habitat Egéen Préhistorique. Actes de la Table Ronde Internationale d'Athènes*. *B.C.H. Supplément* 19.

- Αγγελόπουλος Γ. (2006). Γηγενείς και ανθρωπολόγοι: εθνογραφικές εμπειρίες από τη Δυτική Μακεδονία (σελ. 159-180). Στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.). *Περιπέτειες της ετερότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αδαμαντίου Αδ. (1912). Αγνείας πείρα. *Λαογραφία Γ΄*, 390-446.
- Αθανασόπουλος Θ. Ι. (1912). Σύμμεικτα - Μαγικά τελεταί προς πρόκλησιν μαντικών ονείρων. *Λαογραφία Γ΄*, 662-690.
- Αθανασόπουλος Γ. (1991). Λαγκαδάς (σελ. 9-42). Στο Γ. Λάββας (επιμ.). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. 8, Μακεδονία Β΄ - Θράκη. Αθήνα: Μέλισσα.
- Αθανασοπούλου Α. (2006). Αλβανοί και «Αρβανίτες»: πολιτισμική συνάφεια και μεταναστευτική εργασία στη Βόρεια Πελοπόννησο (σελ. 239-266). Στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.). *Περιπέτειες της ετερότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αικατερινίδης Γ. (1969). Κρητικά έθιμα της Πρωτοχρονιάς. *Κρητική Εστία* 110. Χανιά: Ιστορική – Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης, 3-9.
- Αικατερινίδης Γ. (1969α). Ο εορτασμός του Αγίου Γεωργίου εις Νέον Σούλι Σερρών. *Σερραϊκά Χρονικά* 5. Αθήνα: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Σερρών & Μελενίκου, 129-148.
- Αικατερινίδης Γ. (1971). Άγιε μου Γιώργη, αφέντη μου, ομορφοκαβαλάρη. Το τραγούδι της δρακοντοκτονίας του αγίου Γεωργίου. *Αμάλθεια* 6. Άγιος Νικόλαος: Ιστορική - Λαογραφική Εταιρεία Ν. Λασιθίου, 129-135.
- Αικατερινίδης Γ. Ν. (1972). Η συνθηματική γλώσσα των κτιστών του Ρεκουνίου (Λευκοχωρίου) Γορτυνίας. *Γορτυνιακά Α΄*, 106-123.
- Αικατερινίδης Γ. Ν. (1973-74). *Τα καμαρόσπιτα του Καρυδίου Σητείας. Συμβολή εις την μελέτην της λαϊκής οικίας της Κρήτης*, ανάτυπον εκ της Επετηρίδος του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας, τ. ΚΒ΄. Αθήνα.
- Αικατερινίδης Γ. Ν. (1979). *Νεοελληνικές αιματηρές θυσίες, Λειτουργία - Μορφολογία – Τυπολογία*. Αθήνα: Κ.Ε.Ε.Λ. - Ακαδημία Αθηνών.
- Αικατερινίδης Γ. Ν. (1988). Λαϊκός Πολιτισμός (σελ. 538-540). Στο Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.). *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Β΄. Κρήτη: Τ.Ε.Δ.Κ. Κρήτης.
- Αικατερινίδης Γ. (1990). Εθιμολογικά της λαϊκής οικοδομίας. Στο *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο*, τ. 1. ΑΠΘ/Πολυτεχνική Σχολή, 147-166.
- Αικατερινίδης Γ. (1992). Η συνθηματική γλώσσα των κτιστών της περιοχής Γορτυνίας (σελ. 25-35). Στο *Στεμνίτσα, Ιστορία – Κοινωνία – Τέχνες, Πρακτικά Α΄ Συμποσίου για τους Εκπαιδευτικούς του Νομού Αρκαδίας*.
- Αικατερινίδης Γ. Ν. (1995). Απαρχές (λατρευτικές και ευετηρίας) στη νεοελληνική εθιμολογία. *Λαογραφία ΖΛ΄/1993-1994*, 61-80.
- Αικατερινίδης Γ. (1999). Το χωρικό σπίτι της Κρήτης (σελ. 241-253). *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικής Αρχιτεκτονικής*, Θεσσαλονίκη 7-10/11/1997.

- Αικατερινίδης Γ. Ν. (2000). Πληροφορίες ιδιωτικού βίου των Κρητών από ανέκδοτο υλικό του Κ.Ε.Ε.Λ. *Πρακτικά Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ1. Ηράκλειο, 7-19.
- Αικατερινίδης Γ. (2008). Λαϊκή αρχιτεκτονική: εθιμολογικά – τυπολογικά (σελ. 9-26). Στο Γ. Ζωγραφίδης & Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ.). *Αισθητική και τέχνη. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη μνήμη Παναγιώτη και Έφης Μιχελή*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Αλεξάκης Ε. (1996). Εμείς και οι άλλοι. Εθνοϊστορικές προσεγγίσεις στα περιηγητικά κείμενα για τη Μάνη (σελ. 143-180). Στο *Μάνη, Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία – Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές 15^{ος}-19^{ος} αι.*: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Αλεξάκης Ε. (2003). Ανθρωπολογία οίκοι ή λαογραφία; Μια επιστημολογική προσέγγιση (σελ. 39-63). Στο Ο. Καϊάφα (επιμ.). *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Αλεξάκης Ε. (2008). Ανθρωπολογικές διαδρομές στο συμβολικό και το φαντασιακό: ρήξεις και συγκλίσεις (σελ. 11-41). Στο Ε. Αλεξάκης κ.α. (επιμ.). *Ανθρωπολογία και συμβολισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας.
- Αλεξιάδης Μ. (1982). *Οι ελληνικές παραλλαγές για τον δρακοντοκτόνο ήρωα. Παραμυθιολογική μελέτη*. Διδακτορική διατριβή. Ιωάννινα.
- Αλεξιάδης Μ. (1987). *Do ut des. Δωδώνη 16* (Αφιέρωμα στον Καθηγητή Στέφανο Ι. Παπαδόπουλο). *Επιστημονική Επετηρίς Παν/μίου Ιωαννίνων*, 253-265.
- Αλεξίου Στ. (1969). *Μινωικός Πολιτισμός*. Ηράκλειο.
- Αμπατζόγλου Α. (1932). Ντουλγκέρικα. *Θρακικά Γ'*. Αθήνα: Εταιρεία Θρακικών Μελετών, 333-334.
- Αμσέλ Ζ. Λ. (1999). *Μιγαδική λογική. Ανθρωπολογία της ταυτότητας στην Αφρική και αλλού*. Μτφ. Ελ. Αστερίου. Αθήνα: Χατζηνικολής.
- Αναστασίου Ε. (1954). Οι Γύφτοι (Ρώμηδες) της επαρχίας Κονίτσης και η συνθηματική των γλώσσα. *Ηπειρωτική Εστία* 25. Ιωάννινα, 481-484.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. (1985). Γεωμετρικά νεκροταφεία στο νομό Χανίων. *Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου τ. Α'*. Ηράκλειο, 10-35.
- Ανδρεάδης Γ. (1989). *Τα παιδιά της Αντιγόνης. Μνήμη και ιδεολογία στην νεώτερη Ελλάδα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Ανδριάκαινα Ελ. (2001). Από τη «μνήμη» στις «μνήμες»: η «γλωσσική στροφή» και η προσέγγιση του παρελθόντος στις κοινωνικές επιστήμες. *Δοκιμές* 9-10. Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών, Πάντειο Παν/μιο, 31-46.
- Ανδρικάκης Α. (2008). Στο φως μια ιστορική αναφορά για την Κρήτη του 1870. *Κρήτης Ανθρωπογεωγραφία*. Εφημ. Πατρής Ηρακλείου, Ιαν. 2008, 110-114.
- Ανδρικάκης Α. (2008α). Η απογραφή του Ιωάννου Μιτσοτάκη το 1875. *Κρήτης Ανθρωπογεωγραφία*. Εφημ. Πατρής Ηρακλείου, Ιαν. 2008, 118-124.

- Ανδριώτης Ν. (2006). *Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16^{ος}-19^{ος} αι.)*. Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη.
- Αντερσον Μπ. (1997). *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Αντουράκης Γ. Β. (1984). *Χριστιανική Αρχαιολογία. Στοιχεία από την τέχνη της Ανατολής και της Δύσεως*. Αθήνα.
- Απέργης Μ. & Απέργη Μ. (2003). *Joseph Piton de Tournefort. Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του Αρχιπελάγους*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Αποστολίδης Μ. (1935). Τα αρχεία του εν Φιλιππουπόλει εσναφίου των τεκτόνων (δουλγέρηδων). *Αρχείον θρακικού λαογραφικού θησαυρού* 1. Εταιρεία Θρακικών Μελετών, 102-130.
- Αρακαδάκη Μ. (1989). Κατάλογος σκοπιών στην Καστελλανία του Μεραμπέλλου κατά την τελευταία φάση της Βενετοκρατίας. *Κρητικά Χρονικά ΚΗ'-ΚΘ'*. Ηράκλειο, 230-254.
- Αρακαδάκη Μ. (1990). Το λιμάνι της Σπιναλόγκας. Κατάλογος σχεδίων, χαρτών και απεικονίσεων (XVII-XIX αι.). *Κρητικά Χρονικά Λ'*. Ηράκλειο, 127-151.
- Αρακαδάκη Μ. (1997). Διάγραμμα του δικτύου ακτοφρουρών της Κρήτης από την έκθεση του Nicola Gualdo de Priorati (1633). *Κρητολογικά Γράμματα* 13. Ρέθυμνο: Ιστορική - Λαογραφική Εταιρεία, 49-73.
- Αρακαδάκη Μ. (2000). Ξερολιθικά κτίσματα και κατασκευές από την Α. Κρήτη: τα καλύβια του Απάνω Μεραμπέλλου. *Κρητολογικά Γράμματα* 15-16. Ρέθυμνο: Ιστορική - Λαογραφική Εταιρεία, 249-286.
- Αρακαδάκη Μ. (2001). *Το φρούριο της Σπιναλόγκας (1671-1715). Συμβολή στη μελέτη των επάκτιων και νησιώτικων οχυρών της Βενετικής Δημοκρατίας*, τ. Α' και Β'. Άγιος Νικόλαος: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λασιθίου.
- Αρακαδάκη Μ. (2006). *Νοφαλιάς Μεραμπέλλου. Συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης*. Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπ/σης Νεάπολης.
- Αραμπατζόγλου Γ. (1999). Αυτοβιογραφία, μνήμη, θεραπεία (σελ. 65-88). Στο Ρ. Μπενβενίστε & Θ. Παραδέλλης (επιμ.). *Διαδρομές και τόποι μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αρφαράς Μ. (1984). *Η κεντητική και υφαντική τέχνη της Νισύρου*. Αθήνα: Εταιρία Νισυριακών Μελετών.
- Αρχάκης Α. & Κονδύλη Μ. (2002). *Εισαγωγή σε ζητήματα κοινωνιογλωσσολογίας*. Αθήνα: Νήσος.
- Αρχοντάκης Μ. & Γιαννούλης Γ. (2001). *Ποίηση χαραγμένη στην πέτρα. Κοινωνική μνήμη και ποιητική με θέμα το σμυρίγλι από τ' Απειράθου και τον Κόρωνο της Νάξου*. Αθήνα: Ατραπός.
- Ασδραχάς Σπ. (1980). Οικονομία (σελ. 159-188). Στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ'. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

- Ασδραχάς Σπ. (2003). (Με τη συνεργασία των Ν.Ε. Καραπιδάκη, Ο. Κατσαρδή-Hering, Ε. Λιάτα. Α. Ματθαίου, Μ. Sivignon, Τ. Stoianovich). *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*. Πολιτιστικό Ίδρυμα Πειραιώς.
- Ασδραχάς Σπ. (2003α). Ο ακατάδεχτος ανιψιός και ο πλούσιος θείος: ο ιστορικός χρόνος της λαογραφίας (σελ. 277-283). Στο Ο. Καϊάφα (επιμ.). *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά Π. (1980). *Η τεχνική opus sectile στην εντοίχια διακόσμηση. Συμβολή στη μελέτη της τεχνικής από τον 1^ο μέχρι τον 7^ο μ.Χ. αιώνα με βάση τα μνημεία και τα κείμενα*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.
- Βακαλόπουλος Απ. (1980). Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους (σελ. 22-91). Οι κοινότητες (σελ. 150-156). Οικονομικές και δημογραφικές εξελίξεις (σελ. 157-179). Στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους τ. Ι΄*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Βαρβούνης Μ. (1992). *Λαϊκή λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου*. Αθήνα: Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου».
- Βαρβούνης Μ. (2003). Αγροτικά έθιμα λαϊκής λατρείας στον παραδοσιακό πολιτισμό της Καρπάθου (σελ. 87-97). Στο Μ. Αλεξιάδης (επιμ.). *Κάρπαθος και Λαογραφία. Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας*. Αθήνα.
- Βασιλειάδης Δ. (1956). Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Αίγινας». *Λαογραφία* ΙΣΤ΄, 413-512.
- Βασιλειάδης Δ. (1962). *Αι επιπεδόστεγοι μεταβυζαντινά βασιλικά των Κυκλάδων*. Αθήνα: ΕΕΜΚ
- Βασιλειάδης Δ. (1966). Αγροτικά χτίσματα από τη Νίσυρο. *Λαογραφία* ΚΔ΄, 343-361.
- Βασιλειάδης Δ. (1983²). *Το κρητικό σπίτι*. Αθήνα: Εστία.
- Βασιλικού Ν. (1995). *Ο μυκηναϊκός πολιτισμός*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Βερέμης Θ. (επιμ.) (1997). *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Βιδάλη Α. (2002). Κόκκινο για αίμα: το αβάσταχτο φορτίο των λέξεων. *Ε.Κ.Ε.* 107. Αθήνα, 121-132.
- Βικέλας Δ. (1884). *Η Ελλάς προ του 21*. Αθήνα.
- Βοκοτόπουλος Π. (1975). *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών.
- Βορεινάκης Ε. (2000). *Γαβαλοχώρι Αποκορώνου. Η ταυτότητά του*. Χανιά.
- Βουγιούκα Α. (1999). Από στόματος άλλων ή μνημεία λόγου: προσκύνημα, βιογραφικός λόγος και μνήμη (σελ. 193-210). Στο Ρ. Μπενβενίστε & Θ. Παραδέλλης (επιμ.). *Διαδρομές και τόποι μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Βουραζέλη-Μαρινάκου Ε. (1950). *Αι εν Θράκη συντεχνίαι των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Βυβιλάκης Ε. (2005 [1840]). *Ο νεοελληνικός βίος σε σύγκριση με τον αρχαιοελληνικό. Μια αμφίδρομη ερμηνεία*. Μτφ. Σ. Πετράκης. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Γαρεφαλάκης Ν. (1992). *Μυρσίνη. Ιστορικά - Λαογραφικά*. Πολιτιστικός Σύλλογος Μυρσίνης.
- Γάσπαρης Χ. (2004). *Catastici Feudorum Crete. Catasticum sexterii Dorsoduri 1227-1418*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Γεωργιτσογιάννη Ε. Ν. (2003). Καρπάθιοι τεχνίτες στο Σουδάν και στην Αιθιοπία (σελ. 189-239). Στο Μ. Αλεξιάδης (επιμ.). *Κάρπαθος και Λαογραφία. Πρακτικά Β' Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας*. Αθήνα: Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου - Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου και Επαρχείον Καρπάθου.
- Γιακουμάκη Ε. (1986). *Το μικροτοπωνυμικό της επαρχίας Κισιάμου Κρήτης*. Αθήνα: Λεξικογραφικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών (ανάτυπο).
- Γιανναράς Χ. (1999). Παρελθόντος προστασία. Εφημ. *Καθημερινή Αθηνών*, 21-2-1999.
- Γιαννόπουλος Ι. (1980). Η κατάσταση του Ελληνισμού κατά την περίοδο 1669-1821 (σελ. 98-110). Στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ'. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Γκέφου-Μαδιανού Δ. (1993). Ανθρωπολογία οίκοι. Για μια κριτική της γηγενούς Ανθρωπολογίας. *Διαβάζω* 323. Αθήνα, 44-51.
- Γκέφου-Μαδιανού Δ. (1998). Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκοι: διλήμματα και αντιπαραθέσεις (σελ. 364-435). Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.). *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γκέφου-Μαδιανού Δ. (2003). Αναστοχαστική ανθρωπολογία και ακαδημαϊκός χώρος: τροχιές, διλήμματα, προοπτικές (σελ. 383-400). Στο Ο. Καϊάφα (επιμ.). *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Γκιοιές Ν. (1992²). *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Γκούτος Χ. (1985). *Εργασιακές σχέσεις των οικοδόμων στη χερσαία Ελλάδα μετά το 1800 (Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού εργατικού δικαίου)*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα.
- Γλέζος Μ. (1997). *Η Συνείδηση της Πετραίας Γης*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Γλύκατζη-Αρβελέρ Ε. (1997). *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*. Μτφ. Τ. Δρακοπούλου. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Γουλιάκη-Βουτυρά Α., Καραδέδος Γ. & Λάββας Γ. (1996). *Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική στις Κυκλάδες από τον 16^ο ως τον 20^ο αιώνα*. Αθήνα: Φιλιππότης.
- Γουναρίδης Π. (1996). *Γένος Ρωμαίων: βυζαντινές και νεοελληνικές ερμηνείες*. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν.
- Γράβας Π. (1948). Τα κουδαρίτικα της Σιάτιστας. *Λαογραφία* ΙΒ', 429-447.

- Δαβάρας Κ. (1973). Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης. *Α.Δ., τ. Β2 (Χρονικά)* 28, 586-588.
- Δαβάρας Κ. (1983). Ανασκαφικές εργασίες. *Α.Δ., τ. Β2 (Χρονικά)* 38, 375-376.
- Δαβάρας Κ. (2000). Ολούς – Ελούντα (σελ. 37-43). Στον τόμο *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του*. Δήμος Αγίου Νικολάου.
- Δαμιανάκος Στ. (2003²). *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Δεικτάκης Α. (1992). *Γραμπουσανοί τόποι και θρύλοι*. Κοινότητα Γραμπούσας.
- Δεληγιάννη-Δωρή Ε. (1993). *Επιβίωση της βυζαντινής και νέες μορφές της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής*. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν.
- Δέλτσου Ε. (2003). Η «πολιτισμική κληρονομιά» στο παρόν και στο μέλλον: αντιλήψεις και πρακτικές ενός εθνικού παρελθόντος και ενός ευρωπαϊκού μέλλοντος (σελ. 209-234). Στο Ο. Καϊάφα (επιμ.). *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας.
- Δετοράκης Θ. (1995). *Μηνάς ο Μεγαλομάρτυς*. Ηράκλειο: Ι. Ν. Αγίου Μηνά.
- Δημακόπουλος Ι. (1971). Ένα αναγεννησιακό θύρωμα του Ρεθύμνου σε σχέδιο του Sebastiano Serlio. *Κρητικά Χρονικά* 23. Ηράκλειο, 209-223.
- Δημακόπουλος Ι. (1972). Ο Sebastiano Serlio στα μοναστήρια της Κρήτης. *Δ.Χ.Α.Ε.* 6, 233-242.
- Δημακόπουλος Ι. (1974). Η «Lozza» του Ρεθέμνου. Ένα αξιόλογο έργο της αρχιτεκτονικής του Michele Sanmicheli στην Κρήτη. *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β'. Αθήνα, 64-83.
- Δημακόπουλος Ι. (1977). *Τα σπίτια του Ρεθέμνου: Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16ου και 17ου αιώνα*. Αθήνα.
- Δημακόπουλος Ι. (1977α). *Η κατοικία στην Κρήτη κατά την τελευταία περίοδο της Βενετοκρατίας (1538-1645)*. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν.
- Δρανδάκης Ν. Β. (1972). Νικήτας Μαρμαράς (1075). *Δωδώνη Α'*. Επιστημονική Επετηρίς Παν/μίου Ιωαννίνων, 21-44.
- Δρανδάκης Ν. Β. (1976). Άγνωστα γλυπτά της Μάνης αποδιδόμενα στο Μαρμαρά Νικήτα ή στο εργαστήρι του. *Δ.Χ.Α.Ε.*, περ. Δ', τ. Η', 19-27.
- Δρανδάκης Ν. Β. (1979). Η επιγραφή του μαρμαρίνου τέμπλου στη Φανερωμένη της Μέσα Μάνης (1079). *Α.Ε.*, 218-225.
- Εκκεκάκης Γ. Π. (1996). *Κρήτη 1893 – Οι περιηγητικές αναμνήσεις του Vittorio Simonelli*. Μτφ. Ι. Φουντουλάκη. Ρέθυμνο.
- Ελίας Ν. (1997). *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, τ. Α', Β'. Μτφ. Έ. Βαϊκούση. Αθήνα: Νεφέλη.
- Ζαϊμάκης Γ. (1999). «Καταγωγή ακμάζοντα» - *Παρέκκλιση και πολιτισμική δημιουργία στο Λάκκο Ηρακλείου (1900-1940)*. Αθήνα: Πλέθρον.

- Ζούκας Α. (2005). Οι γείτονες (σελ. 36-41). Στο *Μαστοροχώρια*, Δήμος Μαστοροχωρίων.
- Ζωηρού-Πασσά Ν. Α. (1937). Λαογραφικά σύμμεικτα εκ Κερκύρας και άλλων τόπων. *Λαογραφία* ΙΑ', 112-130.
- Ζώης Λ. Χ. (1893). *Αι εν Ζακόνθω συντεχνίαι*. Ζάκυνθος.
- Ζώρα Π. (1993). Συμβολική και σημειωτική προσέγγιση της ελληνικής λαϊκής τέχνης. *Λαογραφία* ΛΣΤ', 1-77.
- Ηλιάκης Κ. (2008). *Παπά Ιωάννης Κατζαράς νοτάριος Καστελλίου Φουρνής, Κατάστιχο 43 (1607-1635)*. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Ημελλος Στ. Δ. (1992). *Λαογραφικά Β', Ποικίλα*, Αθήνα.
- Θανοπούλου Μ. & Πετρονότη Μ. (1987). Βιογραφική προσέγγιση: μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας. *Ε.Κ.Ε.* 64, 20-42.
- Θεοδορακάκου-Βαρελίδου Π. (1999). *Λιθανάγλυφα κοσμικών και ταφικών μνημείων της Μάνης περιόδου 1789/1800-1930*. Διδακτορική διατριβή.
- Θεοδωράκη-Πάτση Τ. (2003). «Νεο-παραδοσιακό σχέδιο» οικισμού: Μετά τις «Ανοικτές Πόλεις». *Τεχνικά Χρονικά* ΙΙ/1-2, τ. 23. Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, 61-68.
- Θεοχάρης Δ. (1970). Η εποχή του λίθου στην Ελλάδα (σελ. 30-85). Στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Α'. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Θεοχάρης Δ. (1993). *Νεολιθικός πολιτισμός. Σύντομη επισκόπηση της Νεολιθικής στον ελλαδικό χώρο*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Θεοχαρίδης Π. (1991). Οι πτέρυγες κατοικίας στα αγιορείτικα μοναστήρια (1500-1900) (σελ. 253-270). Στο Γ. Λάββας (επιμ.). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. 8. Μακεδονία Β'-Θράκη. Αθήνα: Μέλισσα.
- Ιακωβίδης Σ. (1969). Τα κυκλώπεια τείχη. *Α.Α.Α.* ΙΙ, 463-472.
- Ιωαννίδης Α. (1984). Κοινωνιολογική προσέγγιση ενός πολιτιστικού προϊόντος: κοινωνικές δομές και στρατιωτικοί άγιοι στη βυζαντινή βιβλιογραφία. *Ανθρωπολογικά* 5. Περιοδική έκδοση θεωρίας και πρακτικής. Βόλος - Θεσσαλονίκη, 7-19.
- Καβάσιλας Σ. (1911). Λαογραφικά Σύλλεκτα εκ Νυμφών της Κέρκυρας. *Λαογραφία* Β', 638-669.
- Κακριδής Ι. Θ. (1979²). *Οι αρχαίοι Έλληνες στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Καλινδέρης Μ. Α. (1973). *Αι Συντεχνίαι και η Εκκλησία επί Τουρκοκρατίας*. Αθήνα: Εκκλησιαστικά εκδόσεις εθνικής εκατονπεντηκονταετηρίδος.
- Κάλλας Γ. (2002). *Ζητήματα σχεδιασμού εμπειρικών ερευνών. Αξιοποίηση μεθόδων της πληροφορικής τεχνολογίας*. Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε. - Νεφέλη.
- Καλομενόπουλος Ν. (1894). *Κρητικά. Ητοι γεωγραφία και οδοιπορικά της νήσου Κρήτης. Επιτόπιος μελέτη*. Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού.

- Καμηλάκης Π. Ι. (1986). Οι παραδοσιακοί οικοδόμοι του Αποκόρωνα Κρήτης. *Κάμειρος* 66-77. Αθήνα: Μ. Αρφαράς, 41-64.
- Καμηλάκης Π. Ι. (1996). Οι φορείς της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης (σελ. 105-126). Στο Μ. Καυκαλά (επιμ.). *Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός – Πεπραγμένα*. Αθήνα: Ένωση Γυναικών Κρήτης.
- Καμηλάκης Π. Ι. (2001). Ο Αϊ Δημήτρης της επιστροφής. Ο γυρισμός των παραδοσιακών μαστόρων στις οικογενειακές εστίες. Ένθετο *Επτά Ημέρες*, εφημ. Καθημερινή, 7-10-2001.
- Καμηλάκης Π. Ι. (2002). Οι Αναφιώτες μαστοροί. Στο ένθετο *Επτά Ημέρες*, εφημ. Καθημερινή, 21-7-2002.
- Κάννερ Έ. (2004). *Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην Ορθόδοξη Κοινότητα της Κωνσταντινούπολης 1753-1912*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Καράγιωργα Θ. (1970). «Γοργεΐη κεφαλή». *Καταγωγή και νόημα της γοργονικής μορφής εν τη λατρεία και τη τέχνη των αρχαϊκών χρόνων*. Εν Αθήναις: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Καραναστάσης Αν. (1956). Ποιμενικά της Κω. *Λαογραφία* ΙΣΤ', 21-104.
- Καυταντζόγλου Ρ. (2001). *Στη σκιά του ιερού βράχου. Τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ – Ελληνικά Γράμματα.
- Κίζης Γ. (1991). «Επίσημη» και παραδοσιακή αρχιτεκτονική: η επίδραση του κέντρου στην επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (σελ. 269-290). Στο Γ. Λάββας (επιμ.). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική* τ. 8. Μακεδονία Β'-Θράκη. Αθήνα: Μέλισσα.
- Κιτρομηλίδης Π. (1997). «Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια (σελ. 53-131). Στο Θ. Βερέμης (εισ.- επιμ.). *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Κιτρομηλίδης Π. (2000). *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Κλουτσινιώτη Ρ., Φαράκλας Ν. & Αλεξάνδρου Ν. (1982). Τζια (σελ. 247-272). Στο Δ. Φιλιππίδη (επιμ.). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική* τ. 2. *Κυκλάδες*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Κόλλιας Η. Ε. (1998). Μάστορες, πρωτομάστορες και μηχανικοί των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου. *Δ.Χ.Α.Ε.* τ. Κ', 149-164.
- Κομνηνού Μ. & Παπαταξιάρχης Ε. (1990). Στο Μ. Κομνηνού & Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.). *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία: ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κοντοσόπουλος Ν. Γ. (1961). Δύο συνθηματικά γλωσσάρια από το χωρίον Διακόπι Δωρίδος. *Αθηνά* 65. Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις επιστ. εταιρείας, 210-229.
- Κόπακα Κ., Νικολακάκης Γ, Τσαντηρόπουλος Α. & Κόσσυβα Α. (2000). Συμβολή στο τοπωνυμικό της Γαύδου και της Γαυδοπούλας (σελ. 283-333). *Κρητικά Τοπωνύμια, Πρακτικά. Διήμερο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορικής Λαογραφικής Εταιρείας Ρεθύμνης*. Ρέθυμνο: Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνης.

- Κόπακα Κ. (2000α). Επιφανειακή έρευνα στη Γαύδο. Προσεγγίσεις ενός οριακού νησιωτικού μικρόκοσμου. *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α2. Ηράκλειο, 82-80.
- Κορδάτος Γ. (1974). *Ρήγας Φεραίος και βαλκανική ομοσπονδία*. Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Κορρέ Κ. (1976). Φύλακες δένδρων και κιώνων. *Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου*. Θεσσαλονίκη: Ίδρ. Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 335-347.
- Κορρέ Κ. (1978). *Η ανθρώπινη κεφαλή θέμα αποτρεπτικό στη νεοελληνική λαϊκή τέχνη*. Διατριβή επί διδακτορία. Αθήναι.
- Κορρές Γ. (1976). Τύμβοι, θόλοι και ταφικοί κύκλοι Μεσσηνίας. *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*. Αθήνα, 337-369.
- Κορρές Μ. (1994). Η αρχιτεκτονική του Παρθενώνα (σελ. 54-97). Στο Π. Τουρνικιώτης (επιμ.). *Ο Παρθενώνας και η ακτινοβολία του στα νεώτερα χρόνια*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Κορρές Μ. (1994α). Ο Παρθενώνας από την αρχαία εποχή μέχρι τον 19^ο αιώνα (σελ. 136-161). Στο Π. Τουρνικιώτης (επιμ.). *Ο Παρθενώνας και η ακτινοβολία του στα νεώτερα χρόνια*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Κορρές Μ. (1994β²). *Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Κορρές Μ. (2000). Κλασική αθηναϊκή αρχιτεκτονική (σελ. 2-45). Στο Χ. Μπούρας, Μ. Σακελλαρίου, Κ. Στάικος, Ε. Τουλούπα (εκδ. επιτροπή). *Αθήναι. Από την Κλασική Εποχή ως Σήμερα (5^{ος} αι. π.Χ. – 2000 μ. Χ.)*. Αθήνα: Κότινος.
- Κορρές Γ. Σ. & Ταράντου Ν. Δ. (1991). *Ιλίου Μέλαθρον. Το κλασικό δημιούργημα του Τσίλλερ* (σελ. 943-981). Στο *Αρμός – τιμητικός τόμος στον καθ. Ν. Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ / Πολυτεχνική Σχολή.
- Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη Ξ. (1994). Οι Έλληνες της ανατολικής Ρωμυλίας (μέσα 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αι.). Σωματειακή οργάνωση και κοινωνικός βίος. *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 5-6. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 17-36.
- Κουκουζής Δ. (1997). *Περασμένα αλλά αξέχαστα*. Αθήνα: Ένωση Λευκοχωριτών «Ο Άγιος Δημήτριος».
- Κουκουλές Φ. (1928). Μεσαιωνικοί και νεοελληνικοί κατάδεσμοι. *Λαογραφία* Θ', 450-506.
- Κουκουλές Φ. (1951). *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Δ'. Αθήνα: Institut Français d' Athènes.
- Κούρου Ν. (1993). Το δέντρο εκείνο ίσα τω Θεώ σέβειν. Από το δέντρο της Ζωής στην Ελαία της Αθηνάς (σελ. 11-12). Στο Γ. Κολοκοτρώνη (επιμ.). *Το Δέντρο, πηγή έμπνευσης, αφορμή δημιουργίας*. Αθήνα: Πινακοθήκη Πιερίδη.
- Κούρου Ν. (1998). Μεταλλάξεις ενός εικαστικού σχήματος με ιδιαίτερο συμβολισμό. Από το δέντρο της Ζωής στην Ελαία της Αθηνάς. *Περίπλο, αρχαιολογία-τέχνες-άνθρωπος* 1. Αθήνα, 29-39.

- Κουρούκλη Μ. (2003). Η ανθρωπολογία, το παρόν, το παρελθόν και το δίλημμα της πατριδογνωσίας (σελ. 235-250). Στο Ο. Καϊάφα (επιμ.). *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Κριτωτάκη Ν. (1995). Επίμετρο. Σύντομη αρχιτεκτονική περιγραφή του ναού. Στο Θ. Δετοράκης. *Μηνάς ο Μεγαλομάρτυς*. Ηράκλειο: Ι. Ν. Αγίου Μηνά.
- Κυδωνιάτης Σ. (1981). *Η ελληνική αρχιτεκτονική αναγέννησις και η κακοποίησίς της (Συμβολή στην ιστορία του Νεοκλασικισμού)*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Κυριακίδης Στ. Π. (1913). Επωδαί και δημόδη ιατρικά. *Λαογραφία Δ'*, 377-386.
- Κυριακίδης Στ. (1937). Ερωτήματα διά την λαϊκὴν λατρείαν. *Λαογραφία ΙΑ'*, 659-677.
- Κυριακίδης Στ. (1948). Τα σύμβολα εν τη ελληνική λαογραφία. *Λαογραφία ΙΒ'*, 503-546.
- Κυριακίδου-Νέστορος Α. (1978). *Η θεωρία της ελληνικής Λαογραφίας*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Κυριακίδου-Νέστορος Α. (1979). *Λαογραφικά Μελετήματα*. Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Κυριακίδου-Νέστορος Α. (1983). *Τα υφαντά της Μακεδονίας και Θράκης*. Αθήνα: ΕΟΜΜΕΧ.
- Κυριακίδου-Νέστορος Α. (1993). *Λαογραφικά Μελετήματα ΙΙ*. Αθήνα: Πορεία.
- Κωνσταντινόπουλος Χ. (1970). *Οι Λαγκαδινοί μαστόροι. Ιστορικολαογραφική μελέτη*. Αθήνα.
- Κωνσταντινόπουλος Χ. (1983). *Οι παραδοσιακοί χτίστες της Πελοποννήσου*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Κωνσταντινόπουλος Χ. (1987). *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας - Γ. Γ. Νέας Γενιάς.
- Κωνσταντοπούλου Χ., Μαράντου-Αλιφάντη Λ., Γερμανός Δ. & Οικονόμου Θ. (1999). *Εμείς και οι Άλλοι: αναφορές στις τάξεις και τα σύμβολα*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Κωτσάκης Κ. (1996). Παραλιακή περιοχή της Θεσσαλίας. Το Σέσκλο. Το Διμήνι (σελ. 49-57). Στο Γ. Παπαθανασόπουλος (επιμ.). *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Ν. Γουλανδρή - Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Κωτσάκης Κ. (2002). Εισαγωγή (σελ. 14-24). Στο Ι. Hodder. *Διαβάζοντας το παρελθόν*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Λιάκος Α. (2000). Η αποκρατικοποίηση της κοινότητας. Το κράτος ή το έθνος; Εφημ. *Βήμα*. Αθήνα, Κυριακή 22/10/2000.
- Λαγόπουλος Α. Φ. & Μπόκλουντ-Λαγοπούλου Κ. (1987). *Η Σύλληψη του Περιφερειακού Χώρου. Η κοινωνική εικόνα του χώρου στους οικισμούς της βόρειας Ελλάδας*. Θεσσαλονίκη: Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ. Υπ. Έρευνας και Τεχνολογίας.
- Λαγόπουλος Α. Φ. (2002). *Ο ουρανός πάνω στη γη. Τελετουργίες καθαγίασης του ελληνικού παραδοσιακού οικισμού και η προέλευσή τους*. Αθήνα: Οδυσσέας.

- Λαμπρινουδάκης Β. Κ. (1983). *Οικοδομικά προγράμματα στην αρχαία Αθήνα, 479-431 π. Χ.* Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Λειμών-Τρεμπέλα Ε. (1970). *Το λαϊκό καρπάθικο σπίτι. Διατριβή επί διδακτορία.* Θεσσαλονίκη: Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής ΑΠΘ.
- Λέκκας Π. (2001). *Το παιχνίδι με τον χρόνο: εθνικισμός και νεωτερικότητα.* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λιάκος Δ. Α. (2000). *Τα λιθανάγλυφα του Αγίου Όρους.* Διδακτορική Διατριβή: Πολυτεχνική Σχολή ΑΠΘ.
- Λογοθέτης Μ. (1984). Οι Δωδεκανήσιοι της διασποράς στα χρόνια της Τουρκοκρατίας (1821-1912). *Δωδεκανησιακά Χρονικά* Γ'. Αθήνα: Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, 238-254.
- Λούβη-Κίζη Α. (1989). Η βυζαντινή τέχνη ως πηγή για τη μεσαιωνική τεχνική. *Εθνογραφικά* 6., Ναύπλιο: Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, 115-120.
- Λουκάκη Α. (2001). Μεταμοντερνικές ταυτότητες στο Ρέθυμνο: αναγεννησιακός πολιτισμός και τουριστικές αξιοποιήσεις της μνήμης. *Τόπος, επιθεώρηση χωρικής ανάπτυξης* 17. Αθήνα, 3-29.
- Λουκάτος Δ. (1961). Τα μαντηλώματα ή ο σταυρός της στέγης. *Ηώς* 44. Μηνιαία Εικονογραφημένη Επιθεώρησης. εν Αθήναις, 35-37.
- Λουκάτος Δ. (1980). *Πασχαλινά και της Άνοιξης.* Αθήνα: Φιλιππότης.
- Λουκάτος Δ. (1984). *Χριστουγεννιάτικα και των γιορτών.* Αθήνα: Φιλιππότης.
- Λουκόπουλος Δ. (1917). Σύμμεικτα λαογραφικά Μακεδονίας. *Λαογραφία* ΣΤ', 99-168.
- Λουκόπουλος Δ. (1983² [1938]). *Γεωργικά της Ρούμελης.* Αθήνα: Δωδώνη.
- Μακράκης Μ. (2003). Ακόνια και ακονάδες. Ναξίας λίθου εξόρυξη, επεξεργασία και εμπορία. *Ελούντα* 40. Τρίμηνη έκδοση προοδευτικού συλλόγου Ελούντας Κρήτης, 5-11.
- Μακράκης Μ. (2005). Τοπωνύμια της Ελούντας. *Ελούντα* 48. Τρίμηνη έκδοση προοδευτικού συλλόγου Ελούντας Κρήτης, 8-12.
- Μακράκης Μ. (2006). Η Εορτή της Ανάληψης. *Ελούντα* 51. Τρίμηνη έκδοση προοδευτικού συλλόγου Ελούντας Κρήτης, 19.
- Μακρής Κ. (1961). *Τα υφαντά της Θεσσαλίας.* Αθήνα: ΕΟΜΜΕΧ.
- Μακρής Κ. (1976). *Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου.* Αθήνα: Μέλισσα.
- Μακρής Κ. (1979). *Βήματα.* Αθήνα: Κέδρος.
- Μακρής Κ. (1981). *Χιοναδίτες ζωγράφοι. 65 λαϊκοί ζωγράφοι από το χωριό Χιονιάδες της Ηπείρου.* Αθήνα: Μέλισσα.
- Μακρής, Φ. (1986). Συντεχνιακή δραστηριότητα στην Κωνσταντινούπολη (17ος-19ος αι.). *Πρακτικά Ζ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου.* Θεσσαλονίκη, 17-46.
- Μαλαφούρης Μ. (1948). *Έλληνες της Αμερικής 1528-1948.* Ν. Υ.: Goldman, Isaac Co.

- Μαλλούχου–Tufano Φ. (1998). *Η αναστήλωση των Αρχαίων Μνημείων στη Νεώτερη Ελλάδα (1834-1939)*. Αθήνα: Καπόν.
- Μαλλούχου–Tufano Φ. (2000). Από τον 19^ο στον 21^ο αιώνα: μεταμορφώσεις του αρχαιολογικού τοπίου στην Αθήνα (σελ. 309-343). Στο Χ. Μπούρας, Μ. Σακελλαρίου, Κ. -Στάικος, Ε. Τουλούπα (εκδ. επιτρ.). *Αθήναι. Από την Κλασική Εποχή ως Σήμερα (5^{ος} αι. π.Χ. – 2000 μ. Χ.)*. Αθήνα: Κότινος.
- Μαμάκης Γ. (2004). Ακονόπετρα. *Κρητικό Πανόραμα* 6. Αθήνα, 100-119.
- Μαμαλούκος Σ. (2005). Η οικοδομική τεχνολογία στο Βυζάντιο. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 96. Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη ΑΕ, 8-17.
- Μάνεσης Σ. (1962). Άι Γιώργης ο «σκορποφαμελίτης». *Ηώς* 57. *Μηνιαία Εικονογραφημένη Επιθεώρησης*. Εν Αθήναις, 19-21.
- Μαντάς Σπ. (2008). *Πέτρινα γεφύρια στη βόρεια Ήπειρο*. Αθήνα: Αρχείο Γεφυριών Ηπειρώτικων.
- Μαντζουράνη Ε. (2002). *Προϊστορική Κρήτη. Τοπογραφία και Αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Μαραβέλια Α. (2003). *Η μαγεία στην αρχαία Αίγυπτο*. Αθήνα: Ιάμβλιχος.
- Μαράτου-Αλιπράντη Α. & Γαληνού Π. (1999). Πολιτισμικές ταυτότητες: από το τοπικό στο παγκόσμιο; (σελ. 109-120). Στο Κωνσταντόπουλος Χ. κ.α. *Εμείς και οι Άλλοι: Αναφορές στις τάσεις και τα σύμβολα*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Μάργαρης Β. (2007). *Κόνιτσα: Τα ζακουστά Μαστοροχώρια*. Γιάννινα: Αυτοέκδοση.
- Μαρμαρέλη Α. & Δρακάκης Μ. (2005). *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα. Κατάστιχο 149, τ. Β/1549*. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Μαστοροχώρια. Ιστορία και πολιτισμός* (2005). Δήμος Μαστοροχωριών Ιωαννίνων.
- Μαστρομηνάς Ν. Γ. (2002). *Γενεαλογικό δένδρο Μενετιατών Καρπάθου*. Αθήνα.
- Μαυρικάκης Κ. (2003). Πρόταση για ίδρυση Μουσείου αλατιού – ακονιού στην Ελούντα. *Ελούντα* 42. Τρίμηνη έκδοση προοδευτικού συλλόγου Ελούντας Κρήτης, 19-20.
- Μαυροειδής Μ. (1939). Η Αρχαία Ολούντα. *Δρήρος* 19. Μηνιαίο λαογραφικό-ιστορικό-λογοτεχνικό περιοδικό. Νεάπολη Κρήτης, 564-566.
- Μαυροειδής Μ. (1940). Ενθυμήματα. *Δρήρος* 34. Μηνιαίο λαογραφικό-ιστορικό-λογοτεχνικό περιοδικό. Νεάπολη Κρήτης, 937-938.
- Μέγας Γ. (1975). *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*. [Ανάτυπον εκ της Επετηρίδος του Λαογραφικού Αρχείου, 1939, 1941-1942, 1942-1943-1945-1949]. Αθήναι: Κ.Ε.Ε.Λ.
- Μέγας Γ. (1971). Το τραγούδι του γεφυριού της Άρτας. Συγκριτική μελέτη. *Λαογραφία* 27, 27-212.
- Μέγας Γ. (1976³). *Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν*. Αθήναι.
- Μέγας Γ. (1988). *Ελληνικές γιορτές και έθιμα της λαϊκής λατρείας*. Αθήνα: Οδυσσέας.

- Μέντζου Κ. (1975). *Συμβολαί εις την μελέτην του οικονομικού και κοινωνικού βίου της πρωίμου βυζαντινής περιόδου: η προσφορά των εκ Μ. Ασίας και Συρίας επιγραφών και αγιολογικών κειμένων*. Αθήνα: Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών.
- Μερακλής Μ. (1983). Αυτοβιογραφίες ηπειρωτών χωρικών. *Πρακτικά Δ΄ Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού χώρου (Ιωάννινα 10-12/10/1979)*. Θεσσαλονίκη, 181-7.
- Μερακλής Μ. (1984). *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση*. Αθήνα: Οδυσσεάς.
- Μερακλής Μ. (1989). *Λαογραφικά Ζητήματα*. Αθήνα: Μπούρας.
- Μερακλής Μ. (1992). *Ελληνική Λαογραφία. Λαϊκή τέχνη*. Αθήνα: Οδυσσεάς.
- Μερακλής Μ. (1992α). Έντεχνος λαϊκός λόγος: κείμενα και κριτική νεοελληνικού λόγου. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Μερακλής Μ. (2003). Συνηγορία της λαογραφίας (σελ. 113-131). Στο Ο. Καϊάφα (επιμ.). *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Μηλιαράκης Α. (1874). *Κυκλαδικά. Ήτοι γεωγραφία και ιστορία των Κυκλάδων νήσων*. Αθήνα.
- Μήτσου Γ. (1991). Παγγαίο (σελ. 111-144). Στο Γ. Λάββας (επιμ.). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. 8. Μακεδονία Β΄-Θράκη. Αθήνα: Μέλισσα.
- Μιλιάκκας Ν. Μ. (2002). *Το ιστορικό της πελεκητής πέτρας και οι τεχνίτες πελεκητές της Λεμεσού*. Λεμεσός: αυτοέκδοση.
- Μοσχονάς Ν. Γ. (1998). Επαγγελματική απασχόληση και παροχή υπηρεσιών στις βενετικές κτήσεις της ελληνικής Ανατολής τον 16^ο αιώνα (σελ. 379-393). Στο Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.). *Άνθη Χαρίτων*. Βενετία: Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας.
- Μουτσόπουλος Ν. (1963). Παρατηρήσεις στους Εγγεγραμμένους Σταυροειδείς Ναούς. *Χρονικά Αισθητικής*, τ. Β΄. Αθήνα: Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, 125-136.
- Μουτσόπουλος Ν. (1971). *Μαθήματα αρχιτεκτονικής μορφολογίας. Μακεδονική αρχιτεκτονική. Συμβολή εις την μελέτην της ελληνικής οικίας*. Θεσσαλονίκη: Α Π Θ.
- Μουτσόπουλος Ν. (1973). Η επίδραση της μορφολογίας των πύργων στην οχυρή κατοικία του ελλαδικού χώρου του XVI-XVIII αιώνας. *Φρουριακά Χρονικά 1*. Ελληνικό Ινστιτούτο Φρουρίων και Πύργων, 35-108.
- Μουτσόπουλος Ν. (1976). Κουδαραίοι Ηπειρώτες και Μακεδόνες μαΐστορες. Οι πρόδρομοι των Ελλήνων τεχνικών επιστημόνων περιόδους απελευθέρωσης (σελ. 353-453). Στο *Πρώτοι Έλληνες Τεχνικοί Επιστήμονες*. Αθήνα: ΤΕΕ.
- Μουτσόπουλος Ν. (2000). *Τα τζάτζαλα, το πανάρχαιο έθιμο της αναρτήσεως ρακών σε δέντρα πλάι σε αγιάσματα για την ίαση ασθενειών*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Μουτσόπουλος Ν. (2004). *Σταυρωμένοι κίονες*. Αθήνα: ΚΟΑΝ.
- Μπαδά Κ. (2004). *Ο κόσμος της εργασίας. Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*. Αθήνα: Πλέθρον.

- Μπακαλάκη Α. (2003). Ελληνοκεντρισμός, πολιτισμική κριτική και το ιδεώδες του κοσμοπολιτισμού: για τη διδασκαλία της ανθρωπολογίας στο ελληνικό πανεπιστήμιο (σελ. 287). Στο Ο. Καϊάφα (επιμ.). *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας.
- Μπακαλάκη Α. (2006). Για την ποιητική της ομοιότητας (σελ. 383-406). Στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.). *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μπακιρτζής Χ. (1997). Η θαλάσσια διαδρομή Κύπρου-Αιγαίου στα παλαιοχριστιανικά χρόνια (σελ. 327-332). Στο Γ. Χατζησάββα (επιμ.). *Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα. Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου*. Λευκωσία.
- Μπενβενίστε Ρ. & Παραδέλλης Θ. (επιμ.) (1999). *Διαδρομές και τόποι μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μπενβενίστε Ρ. (1999). Μνήμη και ιστοριογραφία (σελ. 11-26). Στο Ρ. Μπενβενίστε & Θ. Παραδέλλης (επιμ.). *Διαδρομές και τόποι μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μπέτης Σ. (1984). Ηπειρωτικές αδελφότητες και σύλλογοι της Τουρκοκρατίας. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 26. Εν Ιωαννίνους, 201-328.
- Μπίρης Κ. (1997). *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^ό αιώνα*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Μπογδανόπουλος Δ. (1952). Τα κουδαρίτικα. *Ηπειρωτική Εστία* 1. Μηνιαία Επιθεώρησις. Εν Ιωαννίνους, 685-688.
- Μπορμπουδακης Ε. (1971). Ανασκαφή Ελούντας. *Α.Δ., τ. Β2 (Χρονικά)* 26, 529-533.
- Μπούρας Χ. (1969). Βυζαντινές αναγεννήσεις και αρχιτεκτονική του 11^{ου} και του 12^{ου} αιώνας. *Δ.Χ.Α.Ε.* 5, 247-274.
- Μπούρας Χ. (1974). Ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων Λιγουριού Αργολίδος. *Δ.Χ.Α.Ε.* 7, 1-28.
- Μπούρας Χ. (1982). Γενική Εισαγωγή (σελ. 21-32). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. Α'. Αθήνα: Μέλισσα.
- Μπούρας Χ. (1994). Η βυζαντινή παράδοση στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνας (σελ. 147-163). Στο J. Yannias (επιμ.). *Η βυζαντινή παράδοση μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Μπούρας Χ. (1997). Τα Ανάκτορα των Δεσποτών, Μυστράς (σελ. 242-243). Στο Ε. Χατζητρύφωνος-Slobodan Ćurčić (επιμ.). *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της*. Θεσσαλονίκη: Αίμος.
- Μπούρας Χ. (1999). *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*. Αθήνα: Συμμετρία.
- Μπούρας Χ. (2000). Πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά θέματα των Αθηνών κατά την Ελληνιστική Εποχή (σελ. 220-245). Στο Χ. Μπούρας, Μ. Σακελλαρίου, Κ. Στάικος & Ε. Τουλούπα (επιμ.). *Αθήναι. Από την Κλασική Εποχή ως Σήμερα (5^{ος} αι. π.Χ.-2000 μ. Χ.)*. Αθήνα: Κότινος.

- Μπούρας Χ. (2001). *Ιστορία της αρχιτεκτονικής. Αρχιτεκτονική στο Βυζάντιο, το Ισλάμ και τη Δυτική Ευρώπη κατά το Μεσαίωνα*, τ. Β'. Αθήνα: Μέλισσα.
- Μπούσχοτεν Ρ. Β. (2002). Δεκαετία του '40: διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου. *Ε.Κ.Ε.* 107, 135-156.
- Μπουτζουβή Α. & Θανοπούλου Μ. (2002). Η προφορική ιστορία στην Ελλάδα. Οι εμπειρίες μιας δύσκολης πορείας. *Ε.Κ.Ε.* 107, 3-22.
- Μυκονιάτης Η. (1982). Νεοκλασική Αρχιτεκτονική. *Αρχαιολογία* 2. Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη ΑΕ, 45-49.
- Μυλωνάς Γ. (1970). Η εποχή του Χαλκού στην Ελλάδα, Μέση Χαλκοκρατία (σελ. 126-131). *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Α'. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Μυλωνάς Γ. (1975). *Η Νεολιθική Εποχή εν Ελλάδι*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας [ανατύπωση της έκδοσης του 1928 –με προσθήκες].
- Μυλωνάς Γ. (1977). *Μυκηναϊκή θρησκεία. Ναοί, βωμοί και τεμένη*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Μυλωνάς Π. (1963). Η αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους. *Νέα Εστία* 74. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας - Ι.Δ. Κολλάρους & ΣΙΑ Α.Ε., 189-207.
- Μυλωνάς Π. (1989). Αρμένικη Γκαβίτ και βυζαντινές Λιτές. *Αρχαιολογία* 32, Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη ΑΕ, 52-68.
- Μως Μ. (1979). *Το δώρο. Μορφές και Λειτουργίες Ανταλλαγής στις Αρχαϊκές Κοινωνίες*. Μτφ. Α. Σταματοπούλου–Παραδέλλη, προλεγόμενα Σ. Δημητρίου. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Νικήτα-Σκαρτάδου Β. (1977). Ο γλύπτης Μίλιος στον τόπο του. *Αρμολόι* 4-5. Λάρισα: Προεδρική Ένωση Πυρσόγιαννης, 49-58.
- Νικολακάκης Φ. (1983). *Λαογραφικά της Κρήτης. Το καπετανοχώρι*. Ηράκλειο.
- Νικολακάκης Γ. (επιμ.) (1998). *Εθνογραφικός κινηματογράφος και ντοκιμαντέρ. Θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Αιγόκερως.
- Νιτσιάκος Β. (1995). *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου στον απόηχο της μακράς διάρκειας*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Νιτσιάκος Β. Γ. (2000³). *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Νιτσιάκος Β. (2002). Παραδοσιακές μορφές διαχείρισης του ορεινού χώρου (σελ. 495-504). Στο *Θητεία. Τιμητικό αφιέρωμα στον καθηγητή Μ. Γ. Μερακλή*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Νιτσιάκος Β., Αράπογλου Μ. & Τσουνής Γ. (2000). Άραχθος, ο ταχυδρόμος των βουνών. Στο ένθετο *Επτά Ημέρες*, εφημ. Καθημερινή, 9-7-2000, 25-26.
- Νιτσιάκος Β. (2003). *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Νομικός Σ. & Τσενόγλου Ε. (2001). Δημιουργία οικομουσείου στα Διποτάματα Άνδρου. *Τεχνολογία* 10-11. Ετήσιο δελτίο Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, 23-25.

- Νουχάκης Ι. Ε. (1903). *Κρητική Χωρογραφία. Γεωγραφία, Ιστορία, Στατιστική πληθυσμού, αποστάσεων κτλ.* Αθήνα.
- Ντάκουρη Ν. (1998). Το πρόβλημα της καταγωγής του μυκηναϊκού θολωτού τάφου. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 68. Αθήνα: Δημοσιογρ. Οργανισμός Λαμπράκη ΑΕ, 60-68.
- Ντάλτας Π. (1997). *Κοινωνιογλωσσική μεταβλητότητα: θεωρητικά υποδείγματα και μεθοδολογία της έρευνας.* Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Ντάτση Ε. (2003). Λαϊκός πολιτισμός ή πολιτισμός των μαζών; Από το χρόνο της αλληλοαναγνώρισης στο χρόνο της αναγνωρισιμότητας (σελ. 77-112). Στο Ο. Καϊάφα (επιμ.). *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία.* Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Ξανθουδίδης Στ. (1912). Κρητικά συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας, 1575–1645. *Χριστιανική Κρήτη*, τ. Α΄. Ιερά Μητρόπολη Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου, 1-278.
- Ξανθουδίδης Στ. (1918). Ποιμενικά εκ Κρήτης. *Λεξικογραφικόν Αρχείον* 5, 267-313. [αναδημοσίευση στο Ν. Παναγιωτάκης, Θ. Δετοράκης (επιμ.) (1980). Ξανθουδίδης Στ. *Μελετήματα* (σελ. 336-397). Ηράκλειο].
- Ξανθουδίδης Στ. (1964). *Χάνδαξ, Ηράκλειον, Ιστορικά σημειώματα*, επιμ. και συμπληρωματικές σημειώσεις Στ. Αλεξίου. Ηράκλειον: εκδ. Αλεξίου.
- Ξεναρίου–Μανασσή Α. (1991). Αρναία (σελ. 43-76). Στο Γ. Λάββας (επιμ.). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. 8. Μακεδονία Β΄-Θράκη. Αθήνα: Μέλισσα.
- Ξηροπαΐδης Γ. (1997). Κατανόηση, αφήγηση και αναπαράσταση. Η κυριαρχία της μεθόδου στις θεωρίες του κειμένου και της ιστορίας. *Μνήμων* 19. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 122-142.
- Οικονομίδης Δ. Β. (1960). Τα «κουδαρίτικα του Πετροβουνίου». *Αθηνά* 64. Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις επιστημονικής εταιρείας, 169-180.
- Οικονόμου Α. (1913). Συναγωγή επωδών και καταδέσμων. *Λαογραφία* Δ΄, 35-59.
- Ολυμπίτου Ε. (2003). Τεχνικές και επαγγέλματα. Μια εθνολογική προσέγγιση (σελ. 305-316). Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.). *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1700-2000)*, τ. 1. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα – ΤΑ ΝΕΑ.
- Ορλάνδος Α. (1937). Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά. *Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*, τ. Γ΄. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 1-114.
- Ορλάνδος Α. (1955). Εργαλεία επί παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών μνημείων. *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου Θεσσαλονίκης*, τ. Α. Αθήνα, 329-39.
- Ορλάνδος Α. (1955α). Εξερεύνησις της Βασιλικής Ολούντος. *Π.Α.Ε.*, 336-337.
- Ορλάνδος Α. (1958). *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική.* Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Ορλάνδος Α. (1960). Εξερεύνησις της Βασιλικής Ολούντος. *Π.Α.Ε.*, 308-316.

- Ορλάνδος Α. (1961). Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου. *Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*, Θ'. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Ορλάνδος Α. (1978). *Η αρχιτεκτονική του Παρθενώνος*, Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Ορλάνδος Α. (1994²). *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Παλιούρας Αθ. (2002). *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Αρχαιολογία*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Παλυβού Κ. (2005). Οικοδομική τεχνολογία των προϊστορικών χρόνων. *Αρχαιολογία* 94. Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη ΑΕ, 12-18.
- Παναγιωτίδη Μ. (1972). Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα. *Δ.Χ.Α.Ε.* 6, 82-129.
- Παναγιωτόπουλος Β. (1980). Δημογραφικές εξελίξεις (σελ. 152-158). Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ'. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Παναγιωτόπουλος Ν. (2002). Η μαρτυρία του ερευνητή και η έρευνα της μαρτυρίας. *Ε.Κ.Ε.* 107, 61-67.
- Πανόπουλος Π. (2006). Επιστρέφοντας στο γενέθλιο τόπο: οι τοπικοί σύλλογοι και η πολιτισμική κατασκευή του τοπίου (σελ. 87-104). Στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.). *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Πανοπούλου Α. (1995). Λατινικές και ορθόδοξες αδελφότητες στις πόλεις και στην ύπαιθρο της Κρήτης (16^{ος}-17^{ος} αι.). *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2. Ρέθυμνο, 611-618.
- Πανοπούλου Α. (2004). Οι πρωτομάστορες του Χάνδακα (16^{ος}-17^{ος} αιώνας). *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1. Ηράκλειο, 257-270.
- Παντελίδου Μ. (1970). Τάφοι της Πύλου. *Α.Α.Α.* 3, 125-132.
- Παπαγεωργίου Β. & Πετρονώτης Α. (1996). Ο Πυρσογιαννίτης πρωτομάστορας Ζιώγας Φρόντζος και τα έργα του (μαστόροι και γεφύρια). Ανάτυπο από τον τόμο *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο (εισηγήσεις στο Α' Επιστημονικό Συμπόσιο)*. Κόνιτσα: Δήμος Κόνιτσας – Πνευματικό Κέντρο.
- Παπαγεωργίου Β. Γ. & Πετρονώτης Α. Π. Π. (2005). Ο απογραφικός κατάλογος 1885 του Αγίου Όρους και οι τεχνίτες του, κυρίως οικοδόμοι (πρόδρομη ανακοίνωση). *Εκ Χιονιάδων* 8, *περιοδική πολιτιστική έκδοση*, 13-27.
- Παπαγεωργίου Β. (2005). Μαστόροι και Μαστοροχώρια (σελ. 58-73). Στον τόμο *Μαστοροχώρια*. Δήμος Μαστοροχωρίων.
- Παπαδάκη–Οεκλάντ Στ. (2000). Βυζαντινοί Χρόνοι (σελ. 49-89). Στον τόμο *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του*. Δήμος Αγίου Νικολάου.
- Παπαδάκης Ε. (1976). *Μορφαί του λαϊκού πολιτισμού της Κρήτης του 15ου και του 16ου αιώνα κατά τας γραμματειακάς πηγάς*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα.

- Παπαδογιάννης Μ. (1997). *Οικισμοί της επαρχίας Μεραμπέλου Κρήτης απογραφόμενοι από το 1577 μέχρι το 1991*. Νεάπολη: Ο Πολίτης.
- Παπαδόπουλος Κ. (1959). Απαγόρευσις των κωδωνοκρουσιών και σημάτων επί Τουρκοκρατίας. *Γρηγόριος Παλαμάς* 42. Θεσσαλονίκη, 110-118 και 204-214.
- Παπαδοπούλου Π. (1988). Γλώσσα και φυλακή. *Ε.Κ.Ε* 68Α, 163-203.
- Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1979). Η συντεχνία των Δουλγέρηδων. Φορέας Παραδοσιακής Τέχνης και Φυτώριο Συνδικαλισμού. *Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού χώρου. Αλεξανδρούπολη 14-18/10/1976*: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 457-549.
- Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ. (1992). *Παραδοσιακές εκδηλώσεις του λαού μας*. Αθήνα: Πιτσιλός.
- Παπαθανασόπουλος Γ. (1996). *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Παπαθεοδώρου Γ. Θ. (2000). *Λευκοχώρι*. Αθήνα: Ένωση Λευκοχωριτών «Ο Άγιος Δημήτριος».
- Παπαϊωάννου Κ. (1977). *Τα Ελληνικά μοναστήρια σαν αρχιτεκτονικές συνθέσεις: διερεύνηση των διατάξεών τους*. Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα.
- Παπαϊωάννου Κ., Δημητσάντου-Κρεμέζη Αικ. & Φινέ Μ. (2001). *Το παραδοσιακό σπίτι στο Αιγαίο: η γενική αρχιτεκτονική διάρθρωσή του και η τυπολογία της μέσα από αντιπροσωπευτικά σχέδια*. Αθήνα: Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχαηλή.
- Παπαμιχαήλ Ε. Γ. (1912). Αρκαδικαί προλήψεις και δοξασία. *Λαογραφία* Γ', 686.
- Παπασταύρου Χρ. Β. (1945). *Τ' αλειφιτάκια, τα σώπικα και τα μουτζούρικα. Συνθηματικό γλωσσάριο Ηπειρωτών τεχνιτών*. Αθήνα.
- Παπαταξιάρχης Ε. (1990). Διά την σύστασιν και ωφέλειαν της κοινότητος του χωρίου: σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγαιακή κοινωνία (σελ. 332-372). Στο Μ. Κομνηνού και Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.). *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία: ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλλης Θ. (1993). Στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης (επιμ.). *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα: ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Παπαταξιάρχης Ε. (1993). Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας (σελ. 13-74). Στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης (επιμ.). *Ανθρωπολογία και παρελθόν*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παπαταξιάρχης Ε. & Παραδέλλης Θ. (επιμ.) (1993). *Ανθρωπολογία και παρελθόν*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παπαταξιάρχης Ε. (1998). Συναντήσεις στον Ειρηνικό: δομή και συμβάν στην ανθρωπολογική ιστορία (σελ. 235-272). Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.). *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Παπαταξιάρχης Ε. (2003). Το παρελθόν ενώνει όσο και χωρίζει. Η ανθρωπολογία ανάμεσα στην ιστορία και τη λαογραφία(σελ. 65-76). Στο Ο. Καϊάφα (επιμ.). *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Παπαταξιάρχης Ε. (επιμ.) (2006). *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παπαταξιάρχης Ε. (2006α). Τα άχθη της ετερότητας: διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 21^{ου} αιώνα (σελ. 1-86). Στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.). *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παπαχατζής Ν. (1981). *Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις*, τ. 1-5. (Μετάφραση, εισαγωγή σχόλια). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Παπαχριστοδούλου Π. (1951). Τα εσνάφια και η οικονομική και πνευματική άνθιση του Ελληνισμού επί Τουρκοκρατίας. *Αρχαίον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού ΙΣΤ'*, 54-75.
- Παπαχριστοδούλου Χ. Ι. (1969). *Λεξικογραφικά και Λαογραφικά της Ρόδου*. Αθήνα.
- Παραδέλλης Θ. (1999). Ανθρωπολογία της μνήμης (σελ. 27-58). Στο Ρ. Μπενβενίστε & Θ. Παραδέλλης (επιμ.). *Διαδρομές και τόποι μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Πασπάτης Α. Γ. (1857). *Μελέτη περί των Ατσιγγάνων και της γλώσσης αυτών*. Αθήνα: Πανδώρα (επανεκδοση - φωτομηχανική αναπαραγωγή 1995, Αθήνα: Εκάτη).
- Πασσερίνι Λ. (1998). *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα*. Βαρών-Βασάρ, Ι. Λαλιώτου, Ι. Πεντάζου. Αθήνα: Νεφέλη. *Η Ιστορία ως Βιωμένη Εμπειρία*. Μτφ. Ο. Βαρών-Βασάρ, Ι. Λαλιώτου, Ι. Πεντάζου. Αθήνα: Νεφέλη.
- Πελεκανίδης Σ. (1974). *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, τ. Ι. Νησιωτική Ελλάς*. Θεσσαλονίκη: Α Π Θ.
- Πετράκης Ε. (1964). Οι καμπάνες στην Τουρκοκρατία. *Κρητική Εστία* 143. Χανιά: Ιστορική - Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης, 412.
- Πετρονώτη Μ. (2002). Κατασκευάζοντας προφορικές ιστορίες. Συνδιαλλαγές, συγκρούσεις, ανατροπές. *Ε.Κ.Ε.* 107, 71-82.
- Πετρονώτης Α. (1985). Μορφολογικά στοιχεία στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική Μεσαράς Κρήτης. *Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ'. Ηράκλειο, 121-128.
- Πετρονώτης Α. (1985). Αρκαδία (σελ. 179-244). Στο Δ. Φιλίππιδη (επιμ.). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. 4. Πελοπόννησος. Αθήνα: Μέλισσα.
- Πετρονώτης Α. (2007). Μαϊστόρων Μικράς Ασίας και καλφάδων ανάστασις. *Μικρασιατικά Χρονικά* 22. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 187-249.
- Πετρονώτης Α. (2008). Τζουμερκιώτικα κωδωνοστάσια. Ένα δυτικότροπο είδος καμπαναριών 19^{ου}-20^{ου} αιώνα (σελ. 361-376). Στο Χρ. Μεράντζας (επιμ.). *Πρακτικά Α' επιστημονικού συνεδρίου για τα Τζουμέρκα*. Ιωάννινα.

- Πετρονώτης Α. (2009). Μαστόροι οικοδόμοι στη Ναυπακτία (σελ. 531-580). Στο Γ' Επιστημονικό Συνέδριο *Η Ναύπακτος και η περιοχή της την περίοδο 1841-1941*, 2^{ος} ημίτομος – *Ναυπακτικά ΙΔ'* 2/2009.
- Πετρόπουλος Δ. (1948). Της Αναλήψεως τα έθιμα. Κατέβασμα στη θάλασσα, πέτρα μαλλιάρη. *Νέα Εστία* 43. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον Εστίας - Ι.Δ. Κολλάρος & ΣΙΑ, 777-779.
- Πετρόπουλος Δ. Α. (1969). Όρια, ιερά σταυράτα. *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 11, 227-244.
- Πετρόπουλος Η. (1974²). *Τα καλιαρντά*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Πετρούνιας Ε. (1984). *Νεοελληνική γραμματική και συγκριτική ("αντιπαραθετική") ανάλυση*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Πικιώνης Δ. (2000). *Η αρχιτεκτονική της Χίου - από τη Γενοουατική κατάκτηση μέχρι των ημερών μας*. Αθήνα: Ίνδικτος.
- Πιτυκάκης Μ. (1983). *Το γλωσσικό ιδίωμα της ανατολικής Κρήτης*. Νεάπολη: Πολιτιστική και Λαογραφική Εταιρεία Απάνω Μεραμπέλλου.
- Πλατάκης Ε. (1984). Τα σπήλαια της Φανερωμένης και της Αγίας Φωτεινής. *Λύκος* 1. Ηράκλειο: Πολιτιστικός Σύλλογος Πεδιάδας, 103-104.
- Πλατάκης Ε. (1981). Δημόδη ονόματα ορυκτών και πετρωμάτων της Κρήτης. *Κρητολογία* 12-13. Βραχάσι, 113-162.
- Πλάτων Ν. (1959). Ανασκαφή Αχλαδιών Σητείας. *Π.Α.Ε.*, 210-219.
- Πλάτων Ν. (1970). Η νεοανακτορική Κρήτη (σελ. 126-231). *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Α'. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Πλάτων Ν. (1974). *Ζάκρος. Το νέον μινωικόν ανάκτορον*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Πολίτης Ν. (1904). *Παραδόσεις*. Αθήναι.
- Πολίτης Ν. (1912). Μαγικά τελεταί προς πρόκλησιν ονείρων. *Λαογραφία* Γ', 3-50.
- Πολίτης Ν. Γ. (1913). Τα δημόδη ελληνικά άσματα περί της δρακοντοκτονίας του Αγίου Γεωργίου. *Λαογραφία* Δ', 185-235.
- Πολίτης Ν. (1918). Ωκυτόκια. *Λαογραφία* ΣΤ', 290-346.
- Πολίτης Ν. (1920). *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. Α'. Αθήναι.
- Πολίτης Α. (1993²). *Ρομαντικά χρόνια, Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*. Αθήνα: Μνήμων.
- Πούλου-Παπαδημητρίου Ν. (1988). Χριστιανικά κιονόκρανα με άκανθα “πεταλούδα” από τη Σάμο. *Δ.Χ.Α.Ε. ΙΔ'*, 151-153.
- Προκοπίου Γ. (1981). *Ο κοσμολογικός συμβολισμός στην αρχιτεκτονική του βυζαντινού ναού*. Αθήνα: Πύρινος Κόσμος.

- Ράλλη Τ. Θ. (1984). *Η Αγία Βαρβάρα Καλαβρύτων και οι μαστόροι της. Ιστορικο-λαογραφικό και κοινωνιολογικό δοκίμιο*. Αθήνα.
- Ράπτης Δ. Ε. (2002). Η ανασυγκρότηση και η συμβολική επιβίωση της τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας στην πόλη. Το παράδειγμα του Μιχαλιτσίου Ιωαννίνων (σελ. 631-648). Στο *Θητεία. Τιμητικό αφιέρωμα στον καθηγητή Μ. Γ. Μερακλή*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Παν. Αθηνών – Παν. Ιωαννίνων.
- Ράσεντ Ι. Ζ. (1978). *Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν 1830-1840*. Μτφ. Ε. Μιχαηλίδη. Ηράκλειο.
- Ροδόινος Ν. (1933). Κουλπανάδικα (συνθηματικό γλωσσικό ιδίωμα Ορτάκιοι Αδριανουπόλεως). *Θρακικά* 4. Αθήνα: Εταιρεία Θρακικών Μελετών, 295-301.
- Ρωμαίος Κ. Α. (1953). Η γριά, μυθική μορφή αρχαία (σελ. 561-580). Στο Ι. Κακριδής (επιμ.). *Προσφορά εις Στίλπωνα Κυριακίδη επί τη εικοσιπενταετηρίδι της καθηγεσίας αυτού (1926-1951)*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Ρωμαίος Κ. Α. (1955). *Μικρά Μελετήματα*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Ρωμαίος Κ. (1973). *Το αθάνατο νερό*. Αθήνα.
- Ρωμανός Α. (1982). Μύκονος (σελ. 43-76). Στο Δ. Φιλίππιδης (επιμ.). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, τ. 2, Κυκλάδες*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Σαββάκης Μ. (2003). Η Βιογραφική Έρευνα ως Εναλλακτικό Ερευνητικό Εγχείρημα και ως Μεθοδολογικό Διάβημα: Πλεονεκτήματα και Όρια. *Δοκίμες* 11-12, Επιθεώρηση Κοινωνικών Σπουδών: Πάντειο Παν/μιο, 65-87.
- Σακελλίων Ι. (1860). Περί της Ναξίας πέτρας είτε ακόνης. *Ελπίς*, αρ. φ. 1039, 18/2/1860 και αρ. φ. 1040, 27/02/1860.
- Σακελλαράκης Γ. & Σακελλαράκη Ε. (1991). *Κρήτη, Αρχάνες*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Σακελλαράκης Γ. (1995). *Εισαγωγή στην αρχαία ελληνική θρησκεία, οι κρητικές ρίζες*. Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου, Βικελαία Βιβλιοθήκη.
- Σακελλαράκης Γ. & Ε. (1997). *Αρχάνες - Μια νέα ματιά στη μινωική Κρήτη*. Αθήνα: Άμμος – Ίδρυμα Ε. Νάκου.
- Σακελλαρίου Μ. (2000²). *Η αθηναϊκή δημοκρατία*. Ηράκλειο: Παν. εκδόσεις Κρήτης.
- Σαλβάνος Γ. Ι. (1932). Λαογραφικά σύλλεκτα εξ Αργυράδων Κερκύρας. *Λαογραφία* Ι', 113-163.
- Σαμίου Χ. & Λιανός Ν. (2000). Οι Σαρκοφάγοι της Άνδρου. Στο ένθετο *Επτά Ημέρες*, εφ. *Καθημερινή* 9/1/2000, 16-18.
- Σαμπών Α. (1993). Εθνοαρχαιολογικές έρευνες στη Νίσυρο και στο Γιαλί της Δωδεκανήσου». *Νισυριακά* 12. Αθήνα: Εταιρεία Νισυριακών Μελετών, 101-118.
- Σαραντή-Σταμούλη Ε. (1935). Παραδόσεις της Θράκης. *Θρακικά* 7. Αθήνα: Εταιρεία Θρακικών Μελετών, 245.

- Σαραντή-Σταμούλη Ε. (1950). Προλήψεις και δεισιδαιμονίες της Θράκης. *Λαογραφία* ΙΓ', 106-114.
- Σαραντή-Σταμούλη Ε. (1952). Προλήψεις και δεισιδαιμονίες της Θράκης. *Λαογραφία* ΙΔ', 168-200.
- Σάρρος Δ. (1923). Περί των εν Ηπείρω, Μακεδονία και Θράκη συνθηματικών γλωσσών. *Λαογραφία* Ζ', 521-542.
- Σηφάκης Γρ. (1993). Λαογραφία, ανθρωπολογία και ιστορία ή τα ετερόνυμα που δεν έλκονται (σελ. 13-38). Στο Ο. Καϊάφα (επιμ.). *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Σηφουνάκης Ν. (1984). *Τα λιθόστρωτα. Αιγιοπελαγίτικα και στεριανά*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Σιακωτός Β. (2009). Έργα γεφυροποιίας, υδραγωγεία, οικοδομικά συνεργεία και συντεχνίες οικοδόμων στη Βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο (1687-1715) (σελ. 17-52). Στον τόμο *Περί Πετρογέφυρων...*, Πρακτικά Γ' επιστημονικής συνάντησης ΚΕ.ΜΕ.ΠΕ.Γ. Αθήνα 2006. Αθήνα: Κέντρο Μελέτης Πέτρινων Γεφυριών.
- Σιδέρης Θ. (2003). *Μνήμη της πέτρας*. Αθήνα: Κλειδάριθμος.
- Σιέττος Γ. Β. (1975). *Έθιμα στις Γιορτές*. Πειραιάς: Ιδιωτική έκδοση.
- Σιμόπουλος Κ. (1994⁸). *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τ. Α', 333-1700*. Αθήνα: ΣΤΑΧΥ.
- Σιμόπουλος Κ. (1995⁷). *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τ. Β', 1700-1800*. Αθήνα: ΣΤΑΧΥ.
- Σιμόπουλος Κ. (1992⁴). *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, Γ2, 1810-1821*. Αθήνα: ΣΤΑΧΥ.
- Σκαρπέλος Γ. (2005). *Εικόνα και κοινωνία. Από την κοινωνική φωτογραφία στην οπτική κοινωνιολογία*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Σκοπετέα Ε. (1988). *Το "Πρότυπο Βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πολύτυπο.
- Σκουτέλης Ν. & Ζανόν Φ. (1999). Η αρχιτεκτονική κληρονομιά των Οινουσσών. Ναυτικό Μουσείο Οινουσσών.
- Σολομών Ε. (2006). Προς μια ανθρωπολογική προσέγγιση της Κνωσού. Ζητήματα σύγχρονης κρητικής ταυτότητας και μινωική κληρονομιά. *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α4. Αθήνα, 33-50.
- Σούλης Χ. (1928). Τα μπουκουραϊκά των Τζουμέρκων. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 3. Εν Ιωαννίνους, 310-320.
- Σούλης Χρ. (1929). Τα "Ρόμκα" της Ηπείρου, ήτοι περί της συνθηματικής γλώσσας των Γύφτων της Ηπείρου. *Ηπειρωτικά Χρονικά*. Εν Ιωαννίνους, 146-156.

- Σούλης Χρ. (1930). Τα κουδαρίτικα των Χουλιανοχωρίων της Ηπείρου. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 5. Εν Ιωαννίνους, 161-168.
- Σοφός Α. Μ. (1986). *Τα Λαογραφικά της Κάσου τόμος Α΄, τα γεωργικά*, Αθήνα.
- Σοφός Α. Μ. (1991). *Τα Λαογραφικά της Κάσου τόμος Β΄, τα ποιμενικά*, Αθήνα.
- Σταθάκη-Κούμαρη Ρ. (1977). Κατάλογος κρητικών υφαντών. *Κρητολογία* 4. Βραχάσι, 113-122.
- Σταματάκης Γ. Γρ. (2005). Τση γρας τα τυριά. *Κρητικό Πανόραμα* 12. Αθήνα, 156.
- Σταματοπούλου Χρ. (1991). Ζαγόρι (σελ. 229-268). Στο Γ. Λάββας (επιμ.). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική* 8, *Θράκη*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Σταμέλος Δ. (1993). *Νεοελληνική λαϊκή τέχνη. Πηγές, προσανατολισμοί και κατακτήσεις από τον ΙΣΤ΄ αιώνα ως την εποχή μας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Σταυράκης Ν. (1890). Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κτλ ειδήσεων της Νήσου. Εν Αθήνησι.
- Σταυρίδης Στ. (1996). Η Άνω Μεριά. Ένα χωριό του ανέμου και της πέτρας». Στο ένθετο *Επτά Ημέρες*, εφημ. *Καθημερινή*, 28-7-1996: 18.
- Σταυρινίδης Ν. (1984). *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Στιβακτάκης Εμμ. (1937). Ένα παλιό έθιμο της Πρωτοχρονιάς. *Δρήρος* 2. *Μηνιαίο Λαογραφικό - Ιστορικό - Λογοτεχνικό περιοδικό*. Νεάπολη, 39.
- Στίκας Ευ. (1958). Ανασκαφή και στερέωσις του θολωτού τάφου Μαραθώνος. *Π.Α.Ε.*, 15-17.
- Στίκας Ευ. (1970). *Το οικοδομικόν χρονικόν της μονής του Οσίου Λουκά Φωκίδος*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Στρατάκης Ν. (1958). Τα εγκαίνια της εφτάτρουλης. *Κνωσός* 26. *Περιοδική έκδοσις του Συλλόγου Κρητών η «Κνωσός»*. Αθήνα, 8-9.
- Συναδινός Ν. (1979). *Οι τεχνίτες της Στεμνίτσας*. Αθήνα.
- Ταρνανάς Α. (1998). *Κομμάτια πέτρας και ψυχής που χτίσαν το Ζουπάνι*. Πολιτιστικός Σύλλογος Πενταλόφου Βοΐου Κοζάνης.
- Τζάκου Αν. (1982). Σίφνος (σελ. 179-212). Στο Δ. Φιλιππίδης (επιμ.). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική* 2, *Κυκλάδες*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Τζομπανάκη Χρ. (1996). *Χάνδακας. Η πόλη και τα τείχη*. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Τζομπανάκη Χρ. (2000). *Το Ηράκλειο εντός των τειχών*. Ηράκλειο: ΤΕΕ Ανατ. Κρήτης.
- Τζωράκης Γ. (2010). «Το Ηρώον του Ηρακλείου. “Το πάνθεον των Κρητών αγωνιστών”». Στο *Παλίμνηστον* 24, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 321-353.

- Τολιόπουλος Π. (επιμ.) (1999). *Οι Ζουπανιώτες μαστόροι*. Πολιτιστικός Σύλλογος Πενταλόφου.
- Τοντόροφ Ν. (1986). *Η βαλκανική πόλη 15^{ος}-19^{ος} αιώνας*. Μτφ. Έφη Αβδελά, Γ. Παπαγεωργίου. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τουρνικιώτης Π. (επιμ.) (1994). *Ο Παρθενώνας και η ακτινοβολία του στα νεώτερα χρόνια*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Τριανταφυλλίδης Μ. (1923). Τα “ντόρτικα” της Ευρυτανίας: συμβολή στα ελληνικά μαστόρικα. *Λαογραφία Ζ΄*, 243-258.
- Τριανταφυλλίδης Μ. (1963). Ελληνικές συνθηματικές γλώσσες (σελ. 302-310). *Άπαντα 2*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη.
- Τριαντάφυλλου Α. & Μηλίγκου Ε. (2003). Ανασυγκρότηση του παρελθόντος και αυτοπροσδιορισμός της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας (401-424). Στο Ο. Καϊάφα (επιμ.). *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Τσάτσος Δ. (1909). Όρκος ψηφοφόρων. *Λαογραφία Α΄*, 417.
- Τσελεμπί Εβλιά (1994). *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671). Πελοπόννησος - Νησιά Ιονίου - Κρήτη - Νησιά Αιγαίου*. Μτφ. Δ. Λούπης. Αθήνα: Εκάτη.
- Τσίπας Ν. (2000). *Αναβάπτισμα στην προγονική κολυμβήθρα, στα βιώματα, την ιστορία και παράδοση της Πυρσόγιαννης, βιβλίο πέμπτο*. Μαρούσι: Αυτοέκδοση.
- Τσιμπούλου Μ. & Dierckx H. (2006). Υστερομινωικό ΙΑ σπίτι Ι.1 στον Πετρά Σητείας: δομή, λειτουργία και κατανομή των ευρημάτων. *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α΄. Ηράκλειο, 297-315.
- Τσουκνίδας Γ. (1981). Αποκρυπτικά μέσα στη συνθηματική γλώσσα των τεχνιτών της Στεμνίτσας Γορτυνίας. *Παρνασσός 23*. Φιλολογικός σύλλογος «Παρνασσός», 558-581.
- Τσουκνίδας Γ. (1985). Πλευρές του υποκορισμού σε ελληνικές συνθηματικές γλώσσες. *Ναυπακτικά 2*. Αθήνα: Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, 311-336.
- Τσουκνίδας Γ. (1986). Μεστιτσιώτικα. *Νεοελληνικόν Αρχείον 2*. Χανιά, 317-319.
- Τσουκνίδας Γ. (1990) Συνθηματικά της περιοχής Ελασσόνας και η τυπολογία των ελληνικών συνθηματικών γλωσσών. *Τετράμηνα 43*. Άμφισσα, 2871-2878.
- Τσούπη-Ρέμου Μ. Β. (2004). *Εκκλησιαστικά και κοσμικά λιθόγλυπτα στην Ήπειρο (τέλη 18^{ου}- τέλη 20^{ου} αιώνα)*. Διδακτορική διατριβή. Ιωάννινα.
- Φαλτάιτς Κ. (1930). Περίεργες λαογραφικές σελίδες: οι μυστικές συνθηματικές γλώσσες στην Ελλάδα. *Αλεξανδρινή Τέχνη 9*. Αλεξάνδρεια, 289-292.
- Φαρμακίδης Ξ. Φ. (1928). Σύμμικτα (Κυπριακαί επωδαί). *Λαογραφία Θ΄*, 609-612.
- Φίλιππα-Αποστόλου Μ. (1982). Πάρος (σελ. 111-144). Στο Δ. Φιλιππίδης (επιμ.). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. 2, Κυκλάδες. Αθήνα: Μέλισσα.
- Φιλιππίδης Δ. (1974). Τρεις τεχνίτες της Καρπάθου. *Αρχιτεκτονικά Θέματα 8*. Αθήνα, 145-155.

- Φιλιππίδης Δ. (1984). *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική. Αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Φιλιππίδης Δ. (1984α). Κάρπαθος (σελ. 69-102). Στο Δ. Φιλιππίδης (επιμ.). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. 3, Δωδεκάνησα – Κρήτη. Αθήνα: Μέλισσα
- Φιλιππίδης Δ. (1985). Κυνουρία (σελ. 145-178). Στο Δ. Φιλιππίδης (επιμ.). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. 4, Πελοπόννησος Α'. Αθήνα: Μέλισσα.
- Φιλιππίδης Δ. (1997). Το αρχιτεκτονικό έργο αντιμέτωπο με τη φύση. Ο Άρης Κωνσταντινίδης και η παράδοση (σελ. 11-30). Στο Δ. Φιλιππίδης (επιμ.). *Πέντε δοκίμια για τον Άρη Κωνσταντινίδη*. Αθήνα: Libro.
- Φιλίππου Λ. (1913). Συναγωγή επωδών και καταδέσμων. *Λαογραφία* Δ', 500-536.
- Φλωράκης Α. (1980²). *Η λαϊκή λιθογλυπτική της Τήνου*. Αθήνα: Φιλιππότης.
- Φλωράκης Α. (1989). Η κατασκευή του μαρμάρινου φεγγίτη της Τήνου. *Εθνογραφικά* 6. Ναύπλιο: Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, 11-30.
- Φλωράκης Α. (1995). Λαϊκή Λιθογλυπτική. Στο ένθετο *Επτά Ημέρες*, εφημ. Καθημερινή, φ. της 11-6-1995, 12.
- Φραγκούλη Δ. (2002). *Νιώτικη κοινωνία. Εικόνες του χθες και του σήμερα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Φωρ Π. (1988). *Η καθημερινή ζωή στην Κρήτη τη μινωική εποχή*. Μτφ. Ε. Αγγέλου. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Φωτόπουλος Α. (1982). *Ιστορικά και Λαογραφικά της ανατολικής Αιγαλίας και Καλαβρύτων*, τ. Α', Β'. Αθήναι.
- Χαρίσης Β. (2003). *Υπόδειγμα Ναοδομίας κατά τον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης*. Αθήνα: Αρχείο παραλειπομένων ελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας.
- Χαριτωνίδου Α. (1982). Άνδρος (σελ. 9-42). Στο Δ. Φιλιππίδης (επιμ.). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική* 2, Κυκλάδες. Αθήνα: Μέλισσα.
- Χαριτωνίδου Α. (1982α). Τήνος (σελ. 273-306). Στο Δ. Φιλιππίδης (επιμ.). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική* 2, Κυκλάδες. Αθήνα: Μέλισσα.
- Χατζηδάκης Μ. (1980). Η μεταβυζαντινή τέχνη (1453-1700) και η ακτινοβολία της (σελ. 410-437). *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τ. Ι'. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Χατζημιχάλη Α. (1930) Ηπειρωτική λαϊκή τέχνη. *Ηπειρωτικά Χρονικά* 5. Ιωάννινα, 7.
- Χατζημιχάλη Α. (1931). *Ελληνική λαϊκή τέχνη*. Αθήνα: Πυρσός.
- Χατζημιχάλη Α. (1953). Μορφές από τη σωματειακή οργάνωση των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Οι συντεχνίες – Τα ισνάφια (σελ. 279-303). Στο *Η πεντακοσιοστή επέτειος από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως. Αναμνηστικός τόμος 1453-1953*. Αθήνα: *L'Hellénisme Contemporain*.
- Χατζημιχάλη Α. (1966). *Κεντήματα και κοσμήματα της ελληνικής φορεσιάς*. Αθήνα: Μέλισσα.

- Χατζημιχάλη Α. (1977). *Ελληνική Γυναικεία Φορεσιά*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Χατζησάββα-Αδάμ Ε. (2005). *Κατευθυντήριες οδηγίες για την κατασκευή τοίχων αντιστήριξης σε παραδοσιακούς οικισμούς και σε ευαίσθητα φυσικά τοπία*. Λευκωσία: Υπουργείο Εσωτερικών – Τμήμα Πολεοδομίας και Οικήσεως Κύπρου.
- Χατζησαββίδης Σ. (1996). Οι Ρομ της Ελλάδας: γλώσσα και πολιτισμός (συμβολή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση). *Μακεδόν 2*. Φλώρινα, 83-87.
- Χατζητάκη-Καψωμένου Χ. (2003). Οι πολιτιστικοί σύλλογοι και η παράδοση: το πρόβλημα της αυθεντικότητας (σελ. 369-382). Στο Ο. Καϊάφα (επιμ.). *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Χατζιδάκης Ι. (1881). *Περιήγησις εν Κρήτη*. Ερμούπολη: τύποις Ν. Βαρβαρέσου.
- Χατζιδάκης Ι. (1931). *Ιστορία του κρητικού μουσείου και των αρχαιολογικών ερευνών εν Κρήτη*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Χούπης Δ. (1993). *Καμινιαραίοι και Υλοτόμοι. Ιστορικά και λαογραφικά των δυο παραδοσιακών επαγγελμάτων*. Αθήνα: Σύλλογος των απανταχού Καστανισσιωτών.
- Χουρμούζης-Βυζάντιος Μ. (1842). *Κρητικά*. Εν Αθήναις.
- Χουρμουζιάδης Γ. Χ. (1979). *Το νεολιθικό Διμήνι*. Βόλος: Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών.
- Χριστόπουλος Β. (1985). Αχαΐα (σελ. 9-42). Στο Δ. Φιλίππιδης (επιμ.). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική 4*, Πελοπόννησος. Αθήνα: Μέλισσα.
- Ψιλάκη Έ. (2009). Λίθοι φθεγγόμενοι. Παρατηρήσεις σε λιθόγλυπτα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα στην περιοχή της Μεσαράς και του Ψηλορείτη (283-323). Στο Κ. Τσικνάκης (επιμ.). *Πρακτικά του επιστημονικού συνεδρίου Ρούβας... Ιστορία, Πολιτισμός*. Γέφυρα 10-11/8/2007: Δήμος Ρούβα.
- Ψιλάκης Ν. (2002²). *Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης*, τ. Α' και Β'. Ηράκλειο: Καρμάνωρ.
- Ψιλάκης Ν. (2003). *Ελαίας Στέφανος. Τα στεφάνια των Ολυμπιονικών. Συμβολικό και ηθικό υπόβαθρο*. Ηράκλειο: Καρμάνωρ.
- Ψιλάκης Ν. (2005). *Λαϊκές τελετουργίες στην Κρήτη. Έθιμα στον κύκλο του χρόνου*. Ηράκλειο: Καρμάνωρ.
- Ψιλάκης Ν. & Ψιλάκη Μ. (2007). *T. A. B. Spratt. Ταξίδια και έρευνες στην Κρήτη του 1850*, τόμοι Α' και Β'. Ηράκλειο: Καρμάνωρ.
- Ψιλάκης Ν. (2008). Το ιερό δέντρο του Αχλαδέ. *Κρητικό Πανόραμα 29*. Αθήνα, 66-95.
- Ψυχογιός Δ. (2003). Η σήμερα ως αύριο και ως χθες (σελ. 251-268). Στο Ο. Καϊάφα (επιμ.). *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Ωραιόπουλος Φ. (1986). Η έννοια της αρχικής μορφής στις θεωρίες της αναστήλωσης. *Ιστορικά 6*. Αθήνα: Μέλισσα, 417-420.